

३६—५५५३

॥ २ ॥ मन्त्रकालिके लोके कल्पिते मन्त्रकालिके लोके कल्पिते
। मन्त्रकालिके लोके कल्पिते मन्त्रकालिके लोके कल्पिते
॥ ३ ॥ मन्त्रकालिके लोके कल्पिते मन्त्रकालिके लोके कल्पिते
। मन्त्रकालिके लोके कल्पिते मन्त्रकालिके लोके कल्पिते

-*-

॥३॥

ग्रहणे देवतान्वयस्याहृष्टार्थत्वात्प्रैकार्थ्यमिति वदता ग्रहणसंस्कारा-
 र्थत्वेन देवताविधानात्तत्र देवतोद्देशस्य हृष्टार्थत्वाद्योगात् ग्रहणेना-
 हृष्टः संस्कारो जन्यतइति भाष्यायः * सुचितः * ननु निर्वापादि-
 श्चिव देवतोद्देशस्य यदयमाणदेवतास्मृत्यर्थत्वाद्वाहृष्टार्थत्वात्शङ्कते
 * कथमिति * ग्रहणान्वयात्प्राग्देवताया यामेऽन्वये सति देवता-
 स्मृत्या प्रधानोपकारसिद्धेर्ग्रहणे देवतोद्देशः स्मृत्यर्थः स्यात् त्विह
 तथास्तीति परिहरति * उच्यतइति * नन्वन्यत्रावित्तियोगेऽपि
 यागवद्ग्रहणे देवतोद्देशस्याहृष्टार्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य विनेत्युक्तं
 देवतोद्देश्ययागावयवत्वात्तेन विना यागासिद्धेर्यागसिद्ध्यर्थमेव त-
 न्नोद्देशः ग्रहणायवयवत्वाभावात् नोद्देशेन विना ग्रहणसंस्कारसि-
 द्धिरित्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * ततः एवमेव तद्वि-
 त्यस्ययं व्याख्यातं भवणशब्देन कर्मव्युत्पत्त्या देवतावाचिशब्दाभि-
 धानाद्देवतोद्देश्योऽहृष्टार्थमिति नपुंसकलिङ्गसिद्धयर्थे विवक्षितः
 ननु प्राग्यागान्वयानवगमेऽपि ग्रहणान्वयद्वारा यागान्वयज्ञाना-
 त्स्मृत्यर्थत्वादिरोध इत्याशङ्कते * ननु चेति * विधीयमानस्य ५२६।२
 देवतोद्देशस्य प्रयोजनापेक्षावेलायां देवतास्मृतेः प्रधानोपकारित्वा-
 नवगमेन प्रयोजनत्वयोग्यत्वानवधारणात्प्रयोजनत्वकल्पना न युक्तै-
 र्थाशयेन प्रतिज्ञाहेतु प्रदत्तपूर्व परिहरति * नैतदिति * ननु विधी-
 यमानाया एव देवतायाः प्रकरणात्प्रधानार्थत्वावगतेस्तस्मृतेः प्रयो-
 जनत्वयोग्यतावधारयिष्यतइत्याशङ्क-
 ङां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * ऐन्द्रवायवमिति * देवतानां चाकयेन ग्रहणसंयोगादसंयुक्तग्रा-
 हिणा प्रकरणेनाप्राहृत्येऽनिहिते श्रीहिप्रोक्षणादिवद्विरोधात्संयु-
 क्तस्यापि प्राहृत्योपपत्तिमाशङ्क्याफियात्मकत्वेन प्रकरणग्रहणा-
 योग्यतोक्ता । ननु पश्चादपि देवतास्मरणस्य प्रयोजनत्वयोग्यताव-
 धारणे हृष्टे सम्भवत्यहृष्टकल्पना न न्याय्येत्याशङ्क्यानुत्तिष्पादिनो
 ऽपि शास्त्रेण प्रयोजनतयाऽनङ्गीकृतत्वात् तेन शास्त्रस्याहृष्टप्रयोज-
 नकल्पने * प्रवृत्तिः प्रतिबध्यतइत्युक्तम् * तस्यापीत्युपसंहार-
 भाष्यं देवतोद्देशसमुच्चयद्वाराग्रहणसमुच्चयाभिधानार्थत्वेन व्या-
 चष्टे * तेनेति * नन्वहृष्टार्थत्वाद्देवतोद्देशसमुच्चयेऽपि ग्रहणानां
 स्वरूपेण हृष्टार्थत्वाद्धिकत्वो भविष्यतीत्याशङ्क्य न चेत्यभ्यासा-
 धिकरणमाध्याकेगुणभेदात्परिहितकर्मभेदेन्वापार्थक्येनान्यापदिष्यता-
 नि न समुच्चयान्तइति वाच्ये भेदान्शुभपगमेऽभ्यासेनापि समु-
 च्चयः स्येत्यस्यतीति प्रौढिप्रदर्शनार्थम् * नावर्त्ततइत्युक्तम् * अ-
 प्रैव सूत्रं योजयति * एव तावदिति * यागाभ्यासविषयतया

वक्ष्यमाणार्थांतरसूचनार्थस्तावच्छब्दः संस्कारशब्दोक्ते ग्रह-
णेन विशेषणभूतदेवतासंयोगोपस्थापनात्तच्छब्देन परामर्शो-
पपत्तिः गृहीतस्य ग्रहणयोगाशब्दानिरासार्थं द्रव्यपृथ-
क्कादिति सूत्रावयवपरणार्थम् * देवतासंयुक्तेत्युक्तम् * कथं
देवतोद्देशभेदस्य ग्रहणाभ्यासे हेतुतेत्याशब्दानिरासार्थमनर्थकं ही-
त्यवयवं सकृद् ग्रहणेनैकदेवतोद्देशस्याशक्यत्वेनानुष्ठानायोगात्तच्छ-
यणानर्थक्याभिधानार्थत्वेन व्याख्यातुम् * संयोगान्तरैत्युक्तम् *
अतो भिन्नार्थत्वाद्देवतानां समुच्चयोपपत्तिरित्यभ्यामोक्तिप्रयाजना-
भिधानार्थत्वेन भेदशब्दं व्याख्यातुम् * तेनेत्युक्तम् * देवतोद्देशस्य
द्रव्यविषयत्वादेकस्मिन्नद्रव्ये ऽनेकदेवतोद्देशायोगात्प्रकृतिप्रत्यय-
पौर्वापर्यनियमाच्च धात्वर्थभेदेन भावनाभेदत्प्रकृत्यर्थदेवताभेदेन
प्रत्ययार्थद्रव्यभेदस्य न्याय्यत्वाद्देवतोद्देशभेदेन द्रव्यभेदे ऽप्येक-
स्मिन् ग्रहणे बन्धने आदिरत्वादिवद्विकल्पेनानेकद्रव्यान्वयसम्भ-
वेनानेकदेवतान्वयोपपत्तेर्न देवतोद्देशभेदाद्ग्रहणाभ्यासकल्पना यु-
क्तेत्याशङ्कानिरासार्थं द्रव्यगुणीभावादित्यवयव पूरयितुम् * सं-
स्कार्यमित्युक्तम् * आदिरादेस्त्वसंस्कार्यत्वेन बन्धनं प्रति गुणत्वात्
बन्धनभेदोपपादकत्वेत्याशयः । ननुक्तप्रकारेण ग्रहणे देवतोद्देश-
स्यादृष्टार्थत्वात्तत्समुच्चयेन ग्रहणाभ्यासप्रतीतेर्दशमो गृह्यते दश
गृह्णातीति ग्रहणविषयक्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तावपि विना ते-
न यदि घासौ न सिद्धतीत्यनेनैव न्यायेन यागे देवतोद्देशस्य दृष्ट-
त्वात्प्रकरणगृहीतानामपि देवतानां विभागमन्त्रादिवद्विकल्पोपपत्ते-
र्यागोभ्यासानुपादकत्वात्तृतीयो ह्ययतइति यागविषये क्रमसमुच्च-
यदर्शने नोपपद्येयातामेवेत्याशयेनाशङ्काह * एतद्देवतावन्तीति *
देवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वादित्यनेनैव दंयतासमुच्चयस्योक्तत्वाद्यागे
ऽपि देवतानां समुच्चयसिद्धिरिति प्रतिज्ञाते तदुपपादनार्थमिन्द्रवा-
य्वादिवेदेवतायुक्तानां ग्रहणानां द्रव्यदेवतान्वयापादकयागापेक्षत्वा-
द्यागस्य च भृत्यादिप्रयाजभ्यमानदेवतत्वेनाविहितदेवताकृतया दे-
वतापेक्षत्वात्प्रकरणस्य चाक्रियात्मकदेवताविनियोगे व्यापारभा-
वाद् ग्रहणविनियोगद्वारा देवताविनियोजकत्वाद्यगतेर्देवताविशिष्टा-
त्मना च ग्रहणानामदृष्टार्थत्वाद्यागप्रकरणेन समुच्चितानां ग्रहण-
मुक्तं तद्विनियोजकमिति तच्छब्दो ऽभ्याहार्यः । ननु भगो घां
विभजत्विन्यादिमन्त्राणां प्रकरणग्राह्यत्वे ऽपि विकल्पदर्शनात्तत्र या-
गे देवतासमुच्चयसिद्धिरित्याशङ्कते * नन्विति * मन्त्राणामप्य-
क्रियात्मकत्वेन साक्षात्प्रकरणग्राह्यत्वात्पौरुडाशिकसमाख्यया ल-

व्यसामान्यसम्बन्धेन लिङ्गेन विभागाद्भवज्ञानोत्तरकालं तद्द्वारा प्रकरणेन ग्रहणालिङ्गेन च विभागे विकल्पेन मन्थविनियोगाद्वैपम्य-
माह * सत्यामिति * ननु सामान्यैव सामान्यसम्बन्धलाभे प्रकर-
णानपेक्षेण लिङ्गेन त्रैयम्बकपुरोडाशविभागे ऽपि मन्थविनियोगा-
पक्षेः प्रकरणवाचाग्र दार्शपूर्णमासिकपुरोडाशविभागमात्रार्थत्वं
स्यादित्याशङ्का * विभागान्तरेष्वित्युक्तम् * आनर्थक्यपरिहारायाः
पूर्वसाधनलक्षणार्थं प्रकरणमप्यनुब्राह्ममित्याशयः । ग्रहणानां भेदे
ऽपि सामान्यरूपेणैक्यविवक्षया देवतासमुच्चयाभिधानम् । नन्वेवमपि
यागस्य प्रत्येकं देवताग्रहणसमर्थत्याद्विकल्पो भविष्यतीत्याशङ्का *
तत्रेत्युक्तम् * ननु द्वारभूतानां ग्रहणानामपि यागीयद्रव्यपृथक्कर-
णार्थत्वेन दृष्टार्थत्वाद्देवतादेशस्यापि च यागापेक्षितदेवतासमर्पणेन
दृष्टार्थत्वापपक्षेर्विकल्पस्य न्याय्यत्वात्तद्वारा ऽपि प्रविष्टानां देवता-
नां विकल्प एव युक्त इत्याशङ्कते * नन्विति * एकदेवतासम-
र्पणेन यागस्य नैराकार्क्ष्यमिच्छेत्तैकदेवताविशिष्टग्रहणात्मनान-
र्थक्यप्रसङ्गाद्देवताविकल्पार्थं चानेकात्मने गुणपरत्वेन ग्रहणभे-
दकत्वायोगाद् ग्रहणस्य भेदाभावेन विकल्पानुपपत्तेस्तद्द्वारा देवता-
विकल्पायोगादनेकदेवताविशिष्टग्रहणानुष्ठानाद्येवानेकात्मनस्याङ्गी-
कार्यत्वाद्नेकदेवत्ययागानवगतेश्चानेकदेवताविशिष्टग्रहणानुष्ठानस्य
दृष्टार्थत्वायोगाद्विकल्पानुपपत्तिरिति परिहरति * भवेदिति * प्र-
हणस्य दृष्टार्थत्वे ऽपि तद्वेदव्याहृष्टार्थतेति भेदशब्देनोक्तम् । ननु पुनः
श्रुतेर्देवतान्वयार्थत्वेन भेदकत्वाभावाद् ग्रहणस्य भेदानुपपत्तेस्तत्रा-
प्यैकाकार्य्यदेवतानां विकल्पापत्तेः कथं तद्वारा यागे समुच्चयः
स्यादित्याशङ्काह * अवश्यं चेति * निर्गुणग्रहणाभूतेः केन चि-
द्वाप्येन देवताविशिष्टग्रहणापत्तेरङ्गीकार्यत्वाद्वाक्यान्तरैरुत्पत्ति-
ष्टदेवतावरुद्रग्रहणो देवतान्तरविध्यशक्तेः ग्रहणान्तरायंश्च विधी-
यन्तइत्याशयः । वस्तुशक्तेरपि गुणस्यात्र भेदकतोत्पत्त्यतिशयं च-
कतुमात्मभते * न हीति * युगपत्तावरुद्रोद्देशो ऽशक्य एवेत्याह
* यौगपथं तावदिति * नन्विन्द्रवायुमित्रावरुणाद्यास्तैः प्रतिप-
दिकैर्निदिश्य सर्वान्ते सकृच्चतुर्थ्युच्चारेण सर्वान् युगपदुद्देशं शक्या
इत्याशङ्काह * अदेवताभूत एव चेति * सकृच्चतुर्थ्यानिर्देशे समु-
दायो देवत्वोद्दिष्टः स्यात् न चास्य देवतात्वमस्मीत्यर्थः । क्रमोद्दे-
शासम्भवं प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नपूर्वमुपपादयति * न चेति * विशिष्ट-
विधिना विशेषणविशेष्ययोर्देवतादेशग्रहणयोरेन्द्रवायुदेराविशिष्टं
ग्रहणं कार्यनिति युगपद्विधानाद्वागाव्यकरणभेदेन च यौगप-

५१८

घसम्पादनशक्तेर्विशेषः । ननु ज्ञानाद् गृह्यमाणे द्रव्ये देवतोद्देशः
 फार्यः न च ग्रहणकाले सर्वदेवतोद्देशः शक्य इत्यर्थः । त्रिचतुर्दश-
 घतोद्देशसम्भवेऽप्यन्याभिप्रायेण * एकमित्युक्तम् * नचैक-
 व्यासम्भवेऽपि प्रागूद्धर्षेण ग्रहणप्रत्यासूत्रे काले क्रमेण सर्वोद्देशः
 सम्भविष्यतीत्याशङ्काह * यदि त्विति * (प्राकृतदेवतोद्देशना-
 श्रापत्तेरपि क्रमेणोद्देशो न भवतीत्याह * किं चेति * दास्यामीति
 त्यागरूपतेतिकरणेन परामृष्टा । श्लोकं व्याचष्टे * यद्विति *) एकदे-
 वतोद्देशेन व्यक्षामीति सङ्कल्पितस्य तदानीमित्युक्तस्याप्यन्यत्रा-
 धिनियोज्यत्वम् * प्रायशब्देनाक्तम् * इन्द्रवायुभ्यां गृह्णामीति श-
 ब्दोच्चारणरूपस्योद्देशस्याध्वर्यवस्येऽपि त्यागसङ्कल्परूपोद्देशं विना
 तस्यापर्यवसानात्तस्य च यजमानादन्येन कर्तुंमशक्यत्वात् * यज-
 मानइत्युक्तम् * पूर्वपक्षरियुक्तंरूपलक्षणार्थत्वम् * पूर्वसङ्कल्पे-
 त्यनेनोक्तम् * गुणहेतुकभेदोक्तिमुपसंहरति * तेनेति * एवं ग्रह-
 णस्वरूपस्य दृष्टार्थत्वंऽपि देवतोद्देशविशिष्टरूपेणादृष्टार्थत्वाभिधा-
 नपरतया भाष्य व्याख्यायेदानीं स्वरूपेणैव दृष्टार्थत्वाभिधानपरत-
 या व्याख्यातुमाह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * देवतोद्देशेति *
 प्रकरणालोचनेन रसस्य प्रदेयत्वावसायात्तरिसंज्ञेञ्च पाचनात्सं-
 स्कारार्थित्वात्पूयमानावस्त्रेनेत्युक्तम् । उपपत्तिवाक्यमात्रालोचने तु
 लतायाः प्रदेयत्वप्रतीतिः क्रयातिरिक्तसंस्काराणामदृष्टार्थत्वं प्रौढश-
 घक्तुं क्रयोत्तरकालतोक्ता रसाभिधानमेव पुरोगणादिवैपम्याभिधा-
 नेन सूचयितुमाह * यत्र त्विति * ननु प्रदेयुहोति चमसैरुहोती-
 ति विध्यर्थस्य ग्रहचमसपात्रेषु ग्रहणमन्त्रेणासिद्धेन्तद्विद्व्यर्थत्वा-
 द् ग्रहणं दृष्टार्थमेवेत्याशङ्काह * न चेति * ग्रहचमसविध्योरप्यदृष्टा-
 दृष्टार्थत्वात्तद्वारा ग्रहणस्यापि प्रधानं प्रति दृष्टोपकारित्वाभावाददृ-
 ष्टार्थत्वाशयः । सोमस्य यागसाधनत्वविधिकाले ग्रहचमसस्तत्त्व-
 विधौ सत्यन्यत्रत्यस्य साधनत्वाभावाद् ग्रहचमसस्तत्त्व दृष्टार्थं स्या-
 दुत्तरकालं तु प्रकरणालोचनयागवत्तस्यापि तत्त्वत्वस्य साधनान-
 त्तगतेरदृष्टार्थेति सूचनायोत्पत्तिशब्दः । अतो न केवलं नानादेवतो-
 द्देशजन्यादृष्टभेदनिष्पत्त्यर्थं ग्रहणानि समुद्येतव्यानि किं तु स्वजन्या-
 दृष्टभेदनिष्पत्त्यर्थं मपीत्यदृष्टार्थत्वोक्तिप्रयोजनमाह * तेनेति * दृष्टा-
 र्थत्वेऽपि ग्रहणस्य प्राद्यभेदात्समुच्चयाभिधानार्थे ग्रहणं चेति
 भाष्यं व्याचष्टे * दर्शति * कृत्स्नस्य ग्रहणं नाचकल्पतइत्याभिधा-
 नमनिष्ठापादकत्वादभुक्तमाशङ्का समुच्चयं त्रिनेत्यध्याहारेण व्या-

वेद्यातुं स कृत्स्नः सोमो न ग्रहणाभेदमन्तरेण शक्यते *
 ग्रहीतुमित्युक्तम् * दशमुष्टेरभिपद्ये सति रसस्याल्पत्वादेक- ५१५
 स्मिन्पात्रे ग्रहणोपपत्त्याशङ्कानिरासार्थत्वेमुदककलशेषु संस्कारा-
 मिधानं व्याख्यातुम् * नियतेत्युक्तम् * यानि चैवाभिपूयन्ते पु-
 ष्पमूलफलैः शुभैरिति मिश्रीकरणे ऽभिपूयतिप्रयोगदर्शनात् मि-
 श्रीकृतवाच्यभिपुतशब्दः प्रादेशमात्रोक्तिप्रयोजनमल्पशब्देनोक्तम् ।
 नन्वयागसाधनभूतसोमावयवग्रहणस्यादृष्टार्थत्वोपपत्तेः कृत्स्नस्यैव
 प्राह्यताया न्याय्यत्वात्कृत्स्नग्रहणसमर्थमहापरिमाणपात्रोत्पादनेनै-
 कस्मिन्पात्रे कृत्स्नस्य सोमस्य ग्रहणमुपपत्स्यत्इत्यारङ्कानिरासार्थं
 यद्यपि चेत्यादिना ऽवकल्पेतेत्यन्तं भाष्यं धृतपरिमाणपात्रफलश-
 त्यागोनाश्रुतपात्रान्तरोत्पादनारङ्कानुपपत्तेर्नित्यवद्विहितानामपि चै-
 काग्र्यं ग्रीहियवादिबदगत्या विकल्पभ्रयणोपपत्तेर्देवतासमुच्चयश-
 ङ्कानिरासार्थस्य च कृत्स्नस्य ग्रहणे हीतिभाष्यावयवस्यैतस्या इति
 सकृत् इत्यादियार्त्तिकेन व्याख्यातार्थत्वञ्च व्याख्यातमानस्यवयवशो
 ग्रहणेन गृह्यभेदाग्रहणाभ्यासोपपत्तेस्तद्विषयक्रमसमुच्चयदर्शनोप-
 पत्तावप्यवयवयो गृहीतस्यापि सोमसैकीकरणेन कृत्स्नस्य सकृदा-
 गसाधनत्वोपपत्तेस्तृतीयो ह्ययते इति यागविषयक्रमसमुच्चयदर्शनानु-
 पपत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं तस्मादित्यादिभाष्यं तात्पर्यतत्ताप-
 र्ग्रथाचष्टे * तथावस्थेन चेति * भेदेन गृहीतस्य सोमसैकीकर-
 णायोनाङ्गिदावस्थितस्यैव यागनिष्पादकत्वाद्यगतेरनभ्यक्तस्य च या-
 गस्य तथावस्थितसर्वसोमविषयसमीहितकार्योपयोगित्वकरणलक्ष-
 णसम्भावनयाभ्यसितव्यो याग इत्यर्थः । येन कारणेन यागानासो
 भाष्यकृतोक्तस्तेन कारणेन ग्रहणाभ्यासवद्यागाभ्यासे ऽपि सूत्रं
 योज्यमित्याह * तेनेति * योजयति तद्भेदादिति दृष्टार्थत्वे ग्रहणस्य
 भेदकप्रमाणाभावेन भेदायोगाङ्गाभ्यकृतोक्तं तद्भेदमनाहत्य सं-
 हकारेण संस्कार्यद्रव्योपस्थापनासत्त्वेन परामर्शः । यागवेलायामे-
 कीकरणे प्राक् पृथक्करणमनर्थकमिति भाष्यकृद्ग्राह्यागतं सूत्राद्प्र-
 तीतेरनाहत्य यागानभ्यासे द्रव्यपृथक्त्वमनर्थकमित्येवं व्याख्यातु
 * मशेषमित्युक्तम् * पञ्चवयवानामिव सोमावयवानामप्यसर्वत्या-
 गोपपत्तिमाशङ्कौक्त्वावशशोरवदानानीति धविहावयवान्तरपरिस-
 र्याभावात्पशुपैपम्याभिधानाधत्वेन पृथक्कृतस्य कृत्स्नस्य द्रव्यस्य
 यामं प्रति गुणीभावाद्यागानुष्ठानभेद इत्येवं व्याख्यातुम् * भत इत्यु-
 क्तम् * अङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीत्यादिना अवयवान्तराणामन्यत्र
 विनियोगवत्सोमावयवानामन्यत्राविनियोगतानर्थक्यपरिहारायोग-

सूचनार्थो ऽनः शब्दः । धाफयान्तरैः कल्पिताभेदावस्था यन्मौत्पत्तिकस्य
द्रव्यस्य तस्य पद्यागं प्रति गुणार्थं तद्देशेनेत्यर्थः । तात्पर्यतो व्या-
ख्यातं भाष्यमध्ययवशो व्याचिष्ययासुरनपेकं हि स्यादिति सूत्राद्य-
व्याख्यानार्थं नानेति भाष्यं कथमशक्यतेत्यपेक्षायामुपपादयितु-
माह * तर्हीति * सूत्राद्ययोक्तोपपत्त्यभिधानास्तद्व्याख्यानार्थ-
तैकध्यानिरासभाष्यस्य सूचिता भाष्योक्तामुपपत्तिं व्याचष्टे * न
चेति * पुनरंकीकरणरहस्यनुपद्रुः भागव्यवस्थानुपपत्त्याशयेन भा-
ष्योक्तामुपपत्तिं व्याख्याय सर्वदेवतोद्देशानुपपत्त्याशयेन व्याचष्टे
* न चेति * प्रस्तरप्रहरणोत्तमप्रयाजवृत्तक्रमेण सर्वा देवता उद्दिश्य
सर्वतस्यागोपपत्तः सर्वदेवतांदेशानुपपत्तिपरिहारसम्भवे ऽपि
भागव्यवस्थानुपपत्तिरशक्यपरिहरेत्याह * तथा कृते ऽपि चेति *
सर्वदेवतोद्देशेन सकृद्दाने कृते ऽपीत्यर्थः । ननु धायव्येन्द्रवायव-
त्सङ्करो ऽपि न दोषायत्याशङ्काह * प्रकल्पिते चेति * सङ्करे
भागनानात्वकल्पनानर्थक्यापत्तरेकपात्रा गृह्यन्ते इति घञोत्सङ्क-
विध्यभावात्सङ्करो ऽनर्थक इत्याशयः । नन्वेकध्व्यकरणाशक्ता-
घव्येकेन भागेन विहितयागनिष्पत्तेर्नाश्रुताभ्यासकल्पना युक्तेत्या-
शङ्कानिरासार्थं न चेति भाष्यमेतद्देवतायन्ति ग्रहणानीत्यादिवार्त्तिके-
केन व्याख्यातार्थत्वात् ज्योतिष्टोमशब्दस्याभ्यस्तयागरूपवाचित्वेना-
भ्यासस्य ज्योतिष्टोमश्रुत्युक्तत्वाभिधानार्थं च तासु चेति भाष्यं
न त्विह प्रत्येक ज्योतिष्टोमनिवर्त्तनसामर्थ्यमित्यादिवार्त्तिकेन सर्वा-
स्त्रेदेज्यमानासु श्रुतो ज्योतिष्टोमाभ्यो यागो निवृत्तो भवति नैकस्यां
देवतायामिति व्याख्यातार्थत्वात् देवतान्तरमिति च भाष्यं प्रकृत-
देवताविनिवृत्त्यत्वादेव च श्रुतो यागो न देवतान्तरमाकाङ्क्ष्यन्यथा
देवताशून्यत्वेनारूपत्वाच्छ्रुतो यागो न निवर्त्ततेत्येवं स्पष्टार्थत्वात्क-
त्वेन चेत्यादिच भाष्यं दृश मुष्टीर्मिमीतइति चेत्यादिवार्त्तिकेन
भाष्यान्तरव्याख्यानार्थेनापि तस्मात्प्रकल्पनभेदादिभाष्यसमुदाय-
तात्पर्यव्याख्यानार्थतयावस्थितेन चेत्यादिवार्त्तिकसहितेनार्थज्ञेदो
द्रव्यगुणीभावादिनि सूत्राद्यव्याख्यानार्थत्वेन व्याख्यातत्वाद्-
व्याख्याय तस्मिन्नेत्येत्यभ्यासोपपादनप्रयोजनाभिधानाभिधानार्थं त-
स्मादिति परिचोदनापरिहारोपसंहारार्थं च भाष्यं निगमनपूर्वकमे-
कहेलया व्याचष्टे * तस्मादिति * दशोति ग्रहणसमुच्चयदर्शनं
दशम इति क्रमदर्शनं तृतीयमित्येकमेव प्रकृत्यशेन समुच्चयदर्शनं
प्रत्ययांशेन च क्रमदर्शनं यथासङ्कल्पितस्य पृथगवस्थितस्य क-
त्त्वस्य सोमस्य प्रदानात्सर्वदेवतासमुच्चयाच्चोपपन्नमित्यर्थः । स-

मुदायानुवादापवादस्य कर्मभेदापवादसिद्धयर्थं बाल्लक्षणसद्गतिर-
प्यस्तीति सूचयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * तेनेति * ननु कर्मत्रये
ऽपि तत्तदेवतोद्देशेन पृथक् द्रव्यत्यागे सत्यनुष्ठाने विशेषाभावार्थिक
चिन्तायाः प्रयोजनमित्यारब्धाह * प्रयोजनमिति * प्रकृतौ वि-
शेषाभावे ऽपि कर्मभेदे सत्यकर्मणि विकल्पो विभागो हि चोदने-
कत्वादित्याह प्रमाधिकरणन्यायेनैकस्यैन्द्रवायवादिवाक्यविहितस्य या-
गस्य विकृतौ विकल्पेन विध्यन्तातिशेयादिकल्पेनैकस्य धर्मा कार्या
सकृच्च यागः कर्मत्रये यथा प्रकृतीति विशेष इत्यर्थः । एन्द्रवाय-
वादिवाक्यैश्च यागविधावैन्द्रवायवेन यजेतेति वचनव्यक्त्यापत्ते-
र्य्योतिष्ठोमस्थापि स्वार्थविहितद्रव्यदेवतायत्नलक्षणव्यक्तचोदनत्वा-
देकाहाहीनसन्नेष्वव्यक्तचोदनत्वेन ज्योतिष्ठोमसादृश्याभावात् त-
द्विधिविव्यन्तप्रवृत्तिः सोमवाक्ये । ननु विधौ द्रव्यश्रवणे ऽपि स्वार्थ-
विहितदेवताराहित्येन ज्योतिष्ठोमस्याप्यव्यक्तचोदनत्वात्सादृश्ये-
नैकाहादिषु ज्योतिष्ठोमिकविध्यन्तप्रकृतिरिति प्रयोजनान्तरत्वव्य-
क्त्यास्तु तु सोमस्येत्यहमाधिकरणेन सुशानत्वाप्रोक्तम् ।

संख्याकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥७॥

पृथक्कनिवेदात्संख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

संख्यानिमित्तभेदविचारस्याऽयासनिमित्तभेदविचारेण सकृ-
च्छकृतेरभ्यासप्रयुदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोक्त्यानात्समतिर्दर्शयितुमाह
* गत इति * प्रासङ्गिकचिन्ताया सम्वन्धित्येन प्रसङ्गकचिन्तायाः ५२०।
द्विष्टकरणसामर्थ्याद्यथा यत्प्रसक्त्या या चिन्ता क्रियते तत्समाप्ती
प्रसङ्गकचिन्ता बुद्धिस्तथा भवति तथापवादकार्त्तिकचिन्ताया अपि सम्व-
न्धित्वाविशेषेणापवादचिन्ताबुद्धिस्वीकरणासामर्थ्याद्यदपवादेन चि-
न्ताया चिन्ता क्रियते तत्समाप्तावपवादचिन्तापि बुद्धिस्वी भवती-
त्यधिकरणत्रयकृतया समुदायानुवादापवादचिन्तया ऽऽयासनिमि-
त्तभेदापवाद्भूतायाः समुदायानुवादचिन्ताया पौर्णमास्यधिकरणा-
कृताया बुद्धिस्वीकरणत्तद्वारा समुदायानुवादापवादाऽयासचि-
न्ताया बुद्धिस्त्वत्तत्सद्गत्याभिधानोपपत्तिमूचनायाऽऽयासनिमित्तभे-
दापवादानन्तरं तदपवात्त्वेन प्रसङ्गो बुद्धिस्त्वं यत्येति वि-
ग्रहाऽभ्युपगमेनाऽऽयासापवादापवाद् प्रसङ्गस्येनोक्तः । सोमयागस्यै-
करते ऽव्यभ्यासेन क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिवत्तिष्ठेद्वाहुतीरिति वि-
त्यसंख्याया अऽयासिनोपपत्तौ कर्मभेदकतेत्यनन्तरं काऽऽयासोपजी-
वनेन पूर्णपक्षकरणादनन्तरं सद्गतिसूचनायेदानीं शब्दः । ननु प्राजा-

पत्यवाक्ये ऽध्यासेन पूर्वपक्षाकरणाशेदानीं शब्दसूचितागन्तरसङ्ग-
 तिः सम्भवतात्याशङ्काह * तत्रेति * द्रव्यसंख्यानिवृत्त्यर्थं स्रग्-
 ष्ठेन कर्मणि परामृष्टे समिधो यजतीत्यादियद्भुत्वसंभ्याया अप्युदा-
 हरणन्योपपत्तेश्चिद्वृत्त्यर्थम् * चोदिता इत्युक्तम् * समिदादिना-
 मधेयस्य देवतायोगनिमित्तत्वात्समिधो ऽप्रभाज्यस्य न्यन्तित्यादि-
 मन्वयवर्णप्राप्तदेवतायद्भुत्वानुवाद्भोपपत्तेर्न कर्मभेदकतेरप्युदाहरण-
 प्रयाजान्यजतीत्याद्युत्पन्नकर्मसंख्यानिवृत्त्यर्थमुत्पद्यमानत्वविशेष-
 णं पार्थस्यौ तुहोत्याज्यभागौ यजतीत्याद्युत्पद्यमानकर्मगतसंख्यान्तर-
 ग्रहणायादिशब्दः । सर्वप्रानन्यपरपुनः धृत्या कर्मोत्पत्त्यवगतेर्न
 प्रमेयानुप्रवेशित्वापत्तिः सकृच्छ्रुत्वा कर्मक्यायगनेर्धिज्ञातसंस्ये क-
 र्मण्येकादशप्रयाजानित्यादिवदनपेशितपदान्तरोपात्तसंख्यानिवेशा-
 योगादाशुक्तिकल्पनया च संख्यानुग्रहोपपत्तेर्न कर्म भेदे इति धृष्य-
 भाणाशयेन पूर्वपक्षमाह * सकृदिति * आख्याते कर्मसंख्यानुपा-
 दानाद्वाक्यान्तरधृतप्रागसम्भवे चैन्द्रचाययादियाक्ये यागकल्प-
 नानुपपत्तिवत्पदान्तरधृतसंख्यासम्भवारस्यपदसंख्याकल्पनानुपप-
 त्तरनिर्ज्ञातसंख्यत्वात्कर्मस्वरूपे संख्यानिवेशोपपत्तेः । पृथक्कैका-
 र्थनिवेशित्वाच्चैकातिरिक्ते संख्याया भेदं विनानुपपत्तेः संख्यापि भे-
 द्भीति धृष्यमाणाशयेन सिद्धान्तमाह * इतीति * धात्वर्थानाम-
 स्तेनाद्भुतीतिशब्दस्याद्भुतीरिति संख्याया धात्वर्थविपरत्वावधारणा-
 द्धात्वर्थमात्रभेदकत्वं होमशब्देन सूचितमापृथक्केन विनेत्यनेन यत्र
 पृथक्कं तत्र निवेश इत्येवं पृथक्कैकार्थनिवेशवाचित्वेन पृथक्कनि-
 वेशशब्दो व्याख्यातः । यस्त्वध्यासेन संख्यानुग्रहो ऽभिहितः स न
 युक्त इत्याह * न चेति * कथं तर्हि दशमे पशुपुरोडाशस्यारा-
 नुपकारित्वनिरासेन देवतासंस्कारत्वे सिद्धान्तिते सौत्रामण्यामा-
 श्विनसारस्वतैन्द्रेषु पशुचैन्द्रसावित्र्वाशणानां पुरोडाशानां पशुदे-
 वतासंस्कारत्वायोगमाशङ्क्य तन्निरासार्थं ऽध्यासो वा प्रयोजयदे-
 कदेशो ऽप्यदेवत्य इति सूत्रे तद्यथा पशौ पश्वानां प्रयाजानां चोद-
 केन प्राप्तानामेकादशसंख्या विधीयते सा चान्तरेणाध्यासं नावक-
 ल्पतइत्यध्यास्यन्ते प्रयाजा इत्यध्यासेन संख्यापूरणं गाभ्यकृद्भव-
 तीत्याशङ्काह * अगत्या सा हीति * इह त्वनिर्ज्ञातसंख्यत्वात्संख्य-
 पभेदोपपत्तेर्नागतिरस्तीत्याह * सम्भवति चेति * चतुः शब्दार्थ-
 चशब्दः । न्योपसंहरति * इति * अत एवैकाधिशेनाति-
 राश्रेण ।

शमे वक्ष्यते इत्याह * तथा चेति * पूर्वपक्षाशयं विवृणोति * ननु चेति * सिद्धान्ताशयं विवृणोति * नेति * निष्पन्नरूपत्वेनाप्रतीतिरसत्वमानु निव्वाच्यायाः संख्यायाः सुव्याच्यसख्यावत्प्रकृत्यर्थविषयत्वावगते. कथं धात्वर्थस्यासंख्यतेत्याशङ्काह * या हीति * तिङ्वाच्यायाः संख्यायाः प्रकृत्यर्थविषयताया स्मृत्याचारविरोधाप्रानुमानं शक्येत्याशयः । भावनाग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । ननु तिङ्वाच्यस्यैकत्वस्यै धात्वर्थगामित्वाभावे ऽपि निः संख्यधात्वर्थानुष्ठानाशक्तैः सख्यापेक्षायां सकृच्छ्रल्यैकत्वावगतेर्न पदान्तरात्मकसंख्याश्रयणं युक्तमित्याशङ्काह * तत्रेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादि-
ति * कर्मसख्यानुदाहार्यत्वे कस्मान्नाप्यकृता द्रव्यसंख्योदाहृते-
त्याशङ्काह * यत्त्विति * तत्रेति सन्देशभाष्यं यागकल्पकमा-
जापत्यशब्दाद्यभूतदेवताविशिष्टद्रव्यसाप्तदद्यात्कर्मसाप्तदशयप्रतीतिः
पूर्वपक्षयोमेनाक्षिपति * कुत इति * सास्य देयतेति सर्वनामार्थे १२१।
तद्विप्रवृत्तेः सर्वनाम्नश्च सन्निहितपशुपरामर्शित्वात्पशुशब्दस्य
बहुवचनान्तस्वेनैकशेषत्वावधारणात्तत्परामर्शित्वासिद्धये सर्वनाम्नो
ऽप्यस्य चास्य चेति सप्तदशकृत्व उच्चार्यंगामिति सरूपैकशेषं कृत्वा
प्राजापतिर्देवतेति देवतासम्बन्धे प्राजापत्य इति तद्वित्तः कार्य. । स-
न्निहितपरामर्शित्ये ऽपि वा सर्वनाम्नस्तद्विदितान्तपदान्तर्गतत्वेन बहुव-
चनान्वयात्प्रागपरिपूर्णे तद्विदितान्ते पदे पदान्तरान्वयायोगात्पशुश-
ब्दगतबहुवचनलोचनेनैकशेषाप्रतीतिः । पशुशब्दस्य च तद्विदितवि-
षयसमर्पकत्वेन के प्राजापत्या इत्यपेक्षायामन्यथात्तद्रूपस्य बहुवचनस्य
प्राजापत्यशब्दगतबहुवचनोक्तसख्यानुवादित्वावगतेः । सर्वनाम्न-
स्तद्विशेषनैकशेषत्वकल्पनायोगात्तद्विदितान्तानामेव शब्दानामेकशेषत्वं
न सर्वनाम्न (इति सर्वनामैकशेषत्वसदसदद्भावावसन्देशे तत्तद्रव्यदे-
यतान्वयभेदाभेदसन्देशात्कर्मभेदादसन्देशमुपपादयितुमाह * उ-
च्यते इति * यो बहुवचनान्वधानुपपर्येकशेषः कथ्यते किमयं
तद्विदितान्तानां प्राजापत्यशब्दानामेव कृतः स न युक्तो भवेन्न तु स-
र्वनाम्नः) कार्य इति सिद्धान्तवचनव्यक्तिः कृतैकशेषाणां वा सर्वना-
म्नां पश्चात्कृतेन तद्वितेन देवतासङ्घतिरिति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिरि-
तरेतरयोगाप्यर्थस्मृतद्वन्द्वपवादेत्वेनैकशेषत्वस्वेतरेतरयोगवाचि-
त्यायगतोरितरेतरयोगिनां चितरेतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्योपसरेकशेषे
कृते तद्विदानुपपत्तिप्रसङ्ग इति पूर्वपक्षदूषणसूचनार्थं पश्चादुक्तव-
चनव्यक्तिद्वयस्य प्रातिश्लोभ्येन पूर्वसिद्धान्तपक्षोपयोगितामाह * य-

दीति * सप्तदशानामित्यनेन पशुसमूहस्य द्रव्याख्यसम्बन्धैक्ये सम्बन्धैक्यसिद्धये ऽभिहिते द्रव्यैक्ये ऽपीन्द्राय रथन्तरायेन्द्राय वाहतायेन्द्राय वैरूपायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय रैवतायेन्द्राय शाकरायतिवहेवताभेदे सम्बन्धभेदापत्तेस्तच्छब्दानिरासाय * एकस्याश्चेत्युक्तम् * कुक्कुटावानय मिथुनं करिभ्याम् इत्यादिविरूपैकशेषस्यार्थप्रकरणसापेक्षत्वाद्द्विलम्बेनावगतेः शीघ्रप्रतीतिसूचनार्थः सरूपशब्दः किं तावदिति पूर्वेपक्षप्रतिज्ञाभाष्ये व्याचष्टे * किं तावदिति * (कुत इत्यादिभाष्येण प्रश्नाजिज्ञासापन्यासपूर्व सप्तदशपशुसमूहस्यैकदेवतासङ्कल्पेनोपपत्तिर्यागैक्ये हेतुर्येनोक्तामुपपादयितुमाह * कुत इति *) विग्रहवाक्यस्य तद्धितपदार्थकथनार्थत्वाद्द्विग्रहवाक्यस्य सर्वनामपरामृष्टस्य पशुशब्दार्थस्य तद्धितप्रत्ययार्थत्वावगतेः पशुशब्दस्येन बहुवचनेन तद्धितप्रत्ययार्थस्य पशुद्रव्यस्य तद्धितोत्पत्तेः प्राग्बिग्रहवेलायामेव बहुत्वोपलम्भात्प्राजापत्यशब्दस्य बहुवचनस्य तदनुवादित्वोपपत्तेस्तद्धितान्ते प्राजापत्यशब्दे बहुवचननिमित्तैकशेषत्वकल्पनायोगात्सर्वनाम्नामैकशेषः कार्यो न तद्धितान्तानामेवेत्याशयः । प्राजापत्यशब्दस्य चैकशेषत्वकल्पने तस्यावृत्तिपूर्वकत्वात्केवलप्रत्ययप्रयोगात्सम्भवेन प्रकृतिरिपेक्षतद्धितमात्रवृत्त्ययोगात्प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वयोरप्येकशेषकल्पनापर्या गौरवं भ्यात्सर्वनाम्नस्त्वेकशेषकल्पने गौरवानापत्तिरित्याशयेनोपपत्यन्तर * माहेतीति * इतिकरणेनोक्तप्रकारपरामर्शात्तद्धितान्तैकशेषत्वाभावपत्र प्राजापतिप्रातिपदिकात्मिकायां प्रकृतौ प्रत्यये चोभयत्रैकशेषत्वं न भवेद्येन गौरवं नस्यादित्येवं चरद्वयोरध्याहारिणोपपत्यन्तरं योज्यमाद्भ्योरिति वाच्ये प्रत्ययानन्तरं बहुवचनश्रुतेस्तत्रैकशेषकल्पनोपपत्तावपि प्रकृतौ बहुवचनाश्रुतेर्नैकशेषकल्पना युक्तेति सूचयितुम् * प्रकृतादित्युक्तम् * पूर्वपक्षे लाघयोक्त्वा सिद्धान्ते गौरवं सूचितमुपपादयितुमाह * यो हीति * (ननु प्राजापत्यशब्दस्य बहुवचनान्यथानुपपत्त्योभयोरैकशेषकल्पना युक्तेत्याशङ्क्य प्राजापत्यशब्दप्रतिपादके बहुवचनानुपलब्धिरुक्ता) ननु प्राजापत्यशब्दस्य बहुवचनोपपत्यर्थे प्राजापत्यर्थशब्दे प्रत्ययार्थवहुत्वस्यावश्यदर्शनीयत्वात्तस्य च प्राजापत्यशब्दैकशेषं चिन्ता दर्शयितुमशक्यत्वात्प्रत्ययमात्रस्य चैकशेषत्वायोगाद्युक्तेचोभयोरैकशेषकल्पनेत्याशङ्क्य प्रत्ययार्थवहुत्वस्य विगृह्यमाणप्राजापत्यशब्दवेलायां कृतै-

कशेषेण बहुवचनान्तेन सर्वनाम्नोक्तत्वात्सर्वनाम्नश्च तद्धितप्रत्य-
 यार्थकथनार्थत्वात्सर्वनाम्नस्वबहुवचनान्त प्रत्ययार्थबहुत्व प्राजाप-
 त्यशब्दकशेषत्व विनापि प्राजापत्यशब्दस्येन बहुवचननानुनादाय
 दर्शयितुम् * शक्यतपत्वेत्युक्तम् * ये तु प्रत्ययानन्तरबहुवचन-
 ध्युनेस्तन्मात्रैकशेषतापत्तर्ने श्लाकेनाच्यते हृत्स्नश्लोकव्याख्याना
 र्थश्च यो हीत्यादिग्रन्थ इति व्याचक्षते । तत्पक्षे तद्धितप्रत्ययस्य द्व-
 ताविशिष्टद्रव्यवाचित्वात्तन्मात्रैकशेषत्वे ऽपि यागकल्पकद्वतान्वि-
 शिष्टरूपभेदाद्यागभेदापत्त पूर्वपक्षासिद्धि । न च तदेकपत्नन्तरेणो-
 त्यस्य च सर्वनाम्ना प्रत्ययैकशेषत्वस्य कथ्यमानत्वात्प्रातिपदिकै-
 कशेषत्व विनापि प्रत्ययरूपस्वार्षिकस्यैकशेषता दर्शयितु शक्येत्येव
 व्याख्येयत्वापत्ते कथं सर्वनाम्ना प्रत्ययैकपदशेषत्व कथ्यतइति
 वाच्यम् । सर्वनाम्नैकपत्नाभिपुपगमेन तद्धितान्तैकशेषनिरासस्य प्रकृ-
 तोपयोगमाह * तस्मादिति * प्रजापतिसकृच्छ्रसत्त्वोक्तिर्देवताभद-
 निरासार्था सप्तदशानामेवेति भाष्याद्यथाक्तामनुपपत्ति व्याख्याय
 या हि बह्व्यागानित्यनतोक्तामेवमल्पीयसीत्यनेन चोक्तामेवह
 लया व्यालप्ये * किं चेति * श्लोककल्पनेनैव द्रव्यद्वता-
 न्वयरूपस्वार्षिकस्य सिद्धत्वात् न मे पक्षे बहुकल्पनास्तात्त्वर्थ ।
 मइति विशेषणसामर्थ्यात्परपक्षे सूचित कल्पनागौरवमुप-
 पादयति * हृत्वापि हीति * ननु कल्पनाम्नाम्य पहव
 कल्पनयो को विशप इत्याशङ्काह * न चेति * अदृष्टार्थाना-
 मुपकारकल्पनात्पीयसी व्याप्येत्यादिभाष्य ऽल्पकल्पनयानुपपत्ति-
 परिहारसम्भवे बहुकल्पनाया नार्थापत्ति प्रभवतीत्युक्तमित्यर्थ
 शब्दान्तराधिकरणपूर्वपक्षोक्तमेव श्यायमत्रापि याजयति * चन्मा-
 त्रेण त्रिनेति * ननु प्रागेवनेषकल्पने ऽल्पस्याकल्पितत्वानुपप- ५२२।।
 त्यपरिहारात्कथमधिकालाभ इत्याशङ्कानिरासार्थ यो हीति भा-
 ष्योक्तमेव कल्पनाश्रम विशृणोति * अवश्य हीति * नन्वेवमपि
 कल्पकसाप्तदश्यात्वल्पसाप्तदश्य युक्तमेवत्याशङ्काह * तत्रैति *
 यथा यागभेदे ऽपि देवतैरन्याद्देवतोद्देशेन त्यक्त द्रव्ये ऽथ यागानु-
 ष्ठितो नायमित्यगृह्यमाणाधिशेषत्वात्सहृदनुष्ठानेनामेव यागसिद्धेर्ना-
 नुष्ठानभेद कल्प्यते तथा द्रव्यभेदे ऽपि यागकल्पकद्वतान्वयैरन्या-
 देकस्मिन्नागे कल्पते ऽस्य द्रव्यस्य देवतान्त्रय सिद्ध । नास्येति
 विशेषाग्रहात्सर्वद्रव्याणा देवतान्वयसिद्धेर्नानक्यागकल्पना युक्त
 स्यर्थ । ननु देवतान्वयैक्य ऽप्येकस्मिन्नागे ऽनेकद्रव्यानधक्याप-

चेद्रव्यभेदाद्यागभेदः कल्पयिष्यतइत्याशङ्काह * किं चेति * न हि हृदयादिभेदात्तदपादानकहृद्यवदानभेदाद्गार्गीयोमीयादिपशुयागकर्म भिद्यतइति द्रव्यभेदस्य यागभेदव्यभिचारितोक्ता । श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * द्रव्यभेदस्य यागभेदासाधकतैव पष्ठाधिकारणसिद्धान्ताद्यवसूत्रेणोपपादिता नन्येकस्य यागस्यैकपशुनिष्पन्नैकेनैव हृदयाद्येकादशावदानगण्येन सिद्धेः पञ्चन्तराणां यागसाधनत्वाभावेन देवतान्वयाभावापत्तेः । समदशानां प्राजापत्यत्वे न स्यादित्याशङ्काम्याह * प्रकृतौ चेति * अवदीयते ऽस्मादित्यपादानव्युत्पत्त्या हृदयादिश्ववदानशब्दपश्वङ्गत्वेनावदानगणस्योपाकरणादियत्प्रतिपश्वचक्षेत्रप्रकृतित्वेन समदशानामपि पशुनां यागसाधनत्वोपपत्तिरित्याशयः । तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * विग्रहकाले तद्धितपदस्य विभक्त्यनन्वयेनापरिपूर्णत्वात्तदर्थक्यनार्धविग्रहवाच्यान्तर्गतस्य सर्वनाम्नः पशुशब्दान्वयायोगेन तद्गतद्वयचनालोचनाऽऽभावात्त्रिमित्तैकशेषानवगतेः कृते च सर्वनामैकशेषे तस्येतरैतरयोगवाचित्वात्सर्वनामपरामृष्टानां द्रव्याणामितरेतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यापत्तेस्तद्धितानुत्पत्तिप्रसङ्गात्तद्धितापेक्षत्वे चेतरेतरयोगासम्भवेनैकशेषानुपपत्तिप्रसङ्गादितरेतरयोगे च समुदायस्य देवतान्वयापत्तेः प्राजापत्यशब्दे बहुवचनानुपपत्तिप्रसङ्गात् द्रव्यस्वरूपापेक्षया वा कथं चिद् बहुवचनोत्पत्तौ विग्रहतद्धितयोर्द्वयोरप्येकशेषकल्पनापत्तेः सर्वनामैकशेषत्वायोगादेकवचनान्तेन सर्वनाम्ना विग्रहावगतेः प्रत्येकं देवतान्वयावसायेन द्रव्यभेदाद्यागभेद इति सर्वनामैकशेषत्वनिरासेन सिद्धान्तोक्तिसम्भवे ऽपि यत्रैकया चतुर्थ्या बहुवचनान्तपदोक्तानां पशुनां पर्यग्निहृतानारण्यानुत्खजन्तीत्याद्युत्सर्गविध्यभावेनातिदेशप्राप्तैकादशावदानगणवतां देवतान्वयः क्रियते तत्रापि यागभेदसिद्धर्थं चोदकप्राप्तैकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणसाधनत्ववलेन भाष्यकृताकं सिद्धान्तमुपपादयितुमाह * इतीति * दधि मधु पयो घृतं धाना उदकं तन्तुलास्तत्संख्यं प्राजापत्यमिति संख्येष्टानां दध्यादानाभेकदेवतान्वयाद्यागैक्ये ऽपि मधूदकयोराज्यविकारत्वेनाथमे वश्यमास्तत्वाच्चोदकैक्ये चाज्यविकारानाज्यविकारयोः समसंख्यत्वेन भूयो ऽनुग्रहन्यायाविषयत्वान्मुल्यानुरोधेन सर्वेषु दधिधर्मप्राप्तिराज्यविकारत्वोक्त्यानर्थक्यप्रसङ्गात्प्रतिद्रव्यं चोदकभेदावगतेः कर्मैक्ये चोदकैक्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य * अत्रैत्युक्तम् * द्रव्य-

धर्मविषयत्वात्तस्य न्यायस्यैकादशावदानगणस्य च यागधर्मत्वा-
दृशावदानगणे कर्मक्षये सति चोदकैर्नयं स्यादित्याशयः । एकस्य ग-
णस्यैकस्माच्च पदोर्गणस्य प्राप्त्येत्येकराद्यो द्वेधा विग्रहविषयक्या
तन्त्रेण प्रयुक्तः । श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * वाक्यशेषेण सन्दि-
ग्धोपदेशनिर्णयार्थत्वं चोदकोपन्यासस्य सूचयितुं वाक्यशेषत्वो-
क्तिः । ननु प्रकृतियद्वाक्यशेषोपाङ्गीकारे ऽपि तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यादित्य-
ष्टमाधिकरणे प्राजापत्येष्वेकादेशिनीविध्यन्तातिदेशस्य वक्ष्यमाणत्वा-
त्तस्यां च प्रतिपद्वचनदानगणदर्शनादिहापि तत्प्रातिरूपपत्स्यतइत्या-
शङ्क्य भिन्नयागविषयत्वात्तस्य न्यायस्य यागैक्यपक्षे सुत्याका-
लत्वसाम्येनैकादशिनीवत्प्राजापत्येष्वपि सवनीयविध्यन्तापत्तिरु-
क्ता तत्र प्राजापत्या इति श्रवणमुपलभ्येत सप्तदशसंख्या ना-
धकल्पेतेति च भाष्यावयवद्वयस्य विधिकविषयत्वं स्वपदो-
पात्तमित्यनेनोक्तं यागभेदे संख्यासामञ्जस्योपपादनार्थं बहु-
त्विति भाष्यं व्याचष्टे * यदा त्विति * पशुयागसाप्तद्वयबु-
द्धौ केन चित्प्रमाणेन कृतायामश्रुतमपि पशुसाप्तदश्यं सोमविवृद्धा-
वश्रुतसामागमवदागमनेन पूर्वैतत्पशुपगम्यवादार्थः वाक्यशेषत्वो-
क्तिसूचितं चोदकोपन्यासाभिप्रायं विवरीतुमाशङ्कते * ननु चेति *
शब्दामेवोपपादयति * पश्येति * श्लोकं व्याचष्टे * नात्रेति *
प्राजापत्यानीनीतिकरणेन दुष्प्रीकोक्तः सिद्धान्तोपक्रमे ऽस्माभिर्द-
र्शितः । सर्वनामैकशेषत्वनिरासेन तद्विद्वान्तैकशेषोपपादनप्रकारः
सूचितः । तद्विद्वान्त्युत्पादनात्प्रागपिकरणे पूर्वपक्षासिद्धेः सर्वनामैक-
शेषस्य तु पश्चादपि करणे सिद्धान्तान्तिसिद्धेरेकशेषस्य तद्विद्वान्ता-
करणे तद्विषयत्वायोगात्सर्वनामविषयत्वं पश्चात्करणे तद्विषयतेति
पौर्वापर्योक्तैकशेषे सर्वनामविषयस्तद्विद्वान्त्यविषयो वेति सन्देहो द-
र्शितः । प्राक् सन्देहोपपादनावन्मरोपादिष्टं सन्दिह्यमानमेकशेषस्य
तद्विद्वान्त्यपौर्वापर्यस्योपदेशस्य रूपमिति विगृह्यैवंरूपत्वात्किमेकया-
गविधायप्ययमुपदेशो ऽनेकयागविधायी वेति विधेयपरिमाणवि-
षयसामर्थ्याविशेषो न निश्चितो ऽस्येति विग्रहोक्तस्य विधेर्भेदानि-
श्चयस्योपदेशेनैव कर्मभेदो ऽवधारित इति निश्चयोक्तिचिरुद्धत्वा-
श्रौत्याभ्युपेत्यत्रादमात्रत्वं द्रष्टव्यमानच्छब्देनातिदेशोक्त्युपस्थापिता-
तिदेशविषयभूतप्राकृतताङ्गपरामर्शात्प्राकृतैकपशुनिष्पन्नैकावदानगण-
ग्रहणे यादृशं सामर्थ्यमेकपशुसाध्याया विद्वतेः प्रकृ-
तिवद्वाक्यशेषान्वयानुपपत्त्या कल्प्यते तादृशोनात्रापि क-

५२३।

लिपितेनोपदेशः सप्तदशयागविधायितया निर्णीयतइत्यर्थः ।
 यस्तु कर्मोत्पत्तिकालपय भेदाभेदावधारणावसरात्त पा-
 श्चात्यातिदेशाधीनतेत्युक्तम् * तत्सत्यप्ययसरे सन्दिग्धत्वे-
 नावधारणास्सामर्थ्यात्परिहरति * यद्यपि चेति * ननु देवतावि-
 शिष्टद्रव्यवाचिप्रजापत्यप्रातिपदिकपरवहुयचनवतोपदेशेनैव या-
 ५२४॥ गयहुत्वनिश्चयोपपत्तेः किमतिदेशोपक्षयत्याशङ्क्याह * ततश्चोति*
 परमार्थेनोपदेशात्त्रिंशद्योपपत्तावपि श्रौच्या सन्देहमभ्युपेत्यातिदेशा-
 त्त्रिण्यभिधानमित्याशयः । विपर्ययोक्तिरतिशयार्थो ननूपक्रमवली-
 यस्यादुपदेशानुरोधेनातिदेशेन वर्त्तितव्यामित्याशङ्क्याह * न चा-
 च्चेति * आनर्थक्यप्रतिहत्तानां विपरीतं यथायलमिति न्यायेनान-
 न्यगतित्वादतिदेशो ऽप्यत्रोपदेशाद् वलीयानित्याशयः । प्रकृतिद्र-
 व्याणि प्रापयितुं समर्थ इत्यनुबद्धः । यद्योपदेशात्यातिदेशानुरोधे वृत्ति-
 त्वे सन्दिग्धत्वरूपो विषयद्रूपश्च प्रकारः सो ऽत्र नास्तीति न चे-
 त्यादिनोक्तं तेनोभयथापि विप्रहोपपत्तावतिदेशानुरोधादेकवचनान्-
 त्तेनैव सर्वनाम्नो विगृह्य तद्धितानामेकरोपत्यनिश्चयाद् द्रव्यदेवता-
 न्वयभेदेन यागभेदसिद्धिरिति सिद्धान्तोपसंहारार्थं तस्मादिति-
 भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ननु प्रदेयैकादयावदानगणप्रकृति-
 त्वस्य पशुधर्मत्वात्कर्मकथे ऽपि प्रतिपश्चावृत्तेर्न्याय्यत्वात्सप्तदशाव-
 दानगणप्राप्त्युपपत्तेरतिदेशाविरोधात्तदनुरोधेन यागभेदानवधार-
 णान्नायमुपसंहारो युक्त इत्याशङ्क्य पूर्वपक्षोक्तं पशुधर्मत्वमनुभा-
 पणपूर्वं दूषयति * यदुक्तमिति * पशुसंस्कारेपूपाकरणादिषु द्र-
 व्यकथम्भावोपपत्तावप्यन्नावदानगणे ऽवदानप्राप्तिः प्राक् त्यज्यमान-
 त्वलक्षणस्य प्रकारस्य तद्धितसामर्थ्यादेव ज्ञातत्वात्कथम्भावो ना-
 स्तीत्यनेनोक्तम् । यागस्य तु कथं पशुना निष्पादितेन मया ऽपूर्वं साध-
 नीयं किं पुरोडाशवत्साक्षाद् व्रीहिवद्वा प्रदेयावदानगणप्रकृतिस्त्वेने-
 त्यवदानगणे कथम्भावोद्भावाद्यागधर्मतैवावदानगणस्यावसीयतइ-
 त्यर्थः । श्लोकां व्याचष्टे * प्राजापत्येति * ननु प्राजापत्यपशुष्वव-
 दानोपदेशाभावात्साक्षात्साधनत्वोपपत्तेरवदानगणानपेशायामप्य-
 श्रौयोमीये ऽवदाननाशितस्य पशोः साक्षाद्यागसाधनत्वायोगात्कथं
 मया यागः साधनीय इत्यवदानगणापेक्षोपपत्तेः । पश्वङ्गतावदानग-
 णस्य भविष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रकृतावपि चेति * नाशितस्य
 पशोः सक्तुवन्निष्कलत्वाद्दर्माकाङ्क्षा न युक्तेत्याशयः । ननु संस्कार-
 कत्वेनावदानानपेक्षणे ऽपि द्वारत्वेन यागस्यापूर्वापेक्षावत्पशोरव-
 दानापेक्षा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तद्धर्मत्वेति * अवदानोपदेशा-

श्याक् पशोर्विनाशाक्षानाद्यागवत् द्वारापेक्षानुपपत्तेर्द्वारत्वे वा पूर्ववदेव
द्वारिधर्मत्वायोगात्पशुधर्मत्वमिच्छता हृदयाद्यवदानानां पशुसंस्कार-
तैव द्व्यवदानस्य पुरोडाससंस्कारत्वावदेष्टव्यत्वात्शयः ।

ऋत्वर्थञ्चापि संस्कारः पशोर्नारादुपक्रिया ।

इष्टैव त्ववदानानां निष्पत्तिः ऋत्वपेक्षिता ॥

इति वार्तिके तु हिंसायाः पशुसंस्कारत्वाभिधानं तस्याः प्राणवि-
योजनात्मकत्वे ऽपि स्वरूपनाराकत्याभावाद्द्वयवदानप्रकृतित्वौपयिक-
त्वाच्चाविरुद्धम् । अवदानानां पशुधर्मत्वनिरासस्य पूर्वोक्तमतिदेश-
स्यैकस्मिन्कर्मणि सप्तदशायदानगणप्रापणासामर्थ्यमेकस्य चावदा-
नगणस्य सप्तदशद्रव्यप्रकृतिप्रापणासामर्थ्यं प्रत्युपयोगमाह * त-
स्मादिति * नन्यौपदेशिकया सप्तदसंध्यया ऽतिदेशिकया हृदया- ५२५११
द्येकादशायदानगणप्रकृत्येकत्वं संख्याया द्वाभादनेकगणाग्रहणे
ऽप्यनेकपशुग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * सप्तदश-
यागकल्पनेनाविरोधोपपत्तेर्वाधाभावो यद्यपिशब्देन सूचितः । न-
न्वित्याशङ्काभाष्यं पशुसामानाधिकरण्येन श्रुतस्य सप्तदशस्यत्वाव-
दानगणस्वत्यायोगाद्युक्तमाशङ्क्योपपादयति * नैन्विति * पशव-
दानगणयोः सम्बन्धाप्रसिद्धे लक्षणानुपपत्तिमाशङ्क्या * यागेत्युक्त-
म् * पशुशब्दस्य प्राजापत्यशब्दसामाधिकरण्याद्यागीयद्रव्यवाचि-
त्वावगातेरवदानगणस्य च साक्षाद्यागसाधनत्वात्तल्लक्षणा युक्ते-
त्याशयः । नैतदिति परिहारभाष्यं पशुष्वपि श्रुतात्मः संप्याया ल-
क्षणयावदानगणस्य त्वस्योक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नैत-
दिति * पशोरपि यागीयद्रव्यप्रकृतित्वाद्यागीयत्वोपपत्तेर्लक्षणाकार-
णविरोधाभावात्तल्लक्षणा युक्तेत्याशयः। पशुभिरेव तर्हि सप्तदशभि-
श्चोदकं वाधित्वा पश्यतइत्याशङ्क्यानिरासार्थमवदानानि चेत्यादिभा-
ष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तेनेति * ननु शुक्लकृष्णादिवर्णभेदभिन्ना-
नामृजुवकादिशृङ्गभेदभिन्नानां कुञ्जवामनादिसंस्थानभेदभिन्नानां
वा सप्तदशानां मध्ये कश्चिदेकः पशुरित्येषमभिप्राया सप्तदशसं-
ख्या यागेभ्ये ऽप्युपपत्स्यतइत्याशङ्कार्थमेवमिति भाष्यमश्रुतवर्णादि-
विषयत्वकल्पनप्रमाणाभावाद्दर्शनादीनां च साप्तदशप्रणियमाभावादा-
नर्धन्यापत्तेश्च ये सप्तदशेत्यनुवादानुपपत्तेर्विशेषानवधारणाच्च वर्णा-
न्तरादिव्यपच्छेदानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्या मन्वा ऽप्याशङ्क्या पशुप्रातिप-
दिकस्यावदानलक्षणार्थत्वाभावात्प्राजापत्यिकपशुनिर्धारणावच्छेद-
कपशुयदुत्वाच्च बहुष्वचनोपपत्तेरतिदेशप्राप्तैकपशुनिष्पत्तौकादशाव-
दानसाध्यत्वाच्च कृत्स्नस्य प्रकृतिवद्वाक्येपसहितस्योपदेशवा-

वयस्यागमनिकार्थमुदन्यस्तेत्याह * कृत्स्नेति * शङ्काशयमुक्तार्थे
 व्याचष्टे * परतदिति * ध्यामत्वं नियमाद्गणांशयत्यमशृङ्गात्वाद्यरूप-
 परत्यनियमाच्छङ्गाशयत्वं न युक्तं पश्वनेकत्वं च विज्ञानेकसंस्थानाप्रस-
 क्तः संस्थानैक्यरूपैक्योक्तिरनर्थिकेति परिहारार्थत्वेन ते हीति
 भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणाप्योपसंहारभाष्यं
 व्याचष्टे * तस्मादिति * पूर्वपक्षप्रयोजनभाष्यं प्रजापतये सप्तदश
 पशवः सङ्कल्पन्त इति पूर्वपक्षोपक्रमादेको यागः सप्तदशभिः पशु-
 भिर्निर्वृत्यत इति उपसंहाराच्च सर्वपशुसाध्ययागत्वस्य पूर्वपक्षार्थे-
 स्वावगतेरेकपशुसाधनत्वस्य पदवन्तरादष्टार्थत्वस्य च पूर्वपक्षयन-
 मिमतत्वावसायाद्युक्तमाशङ्क्यकमालभ्यमानमग्वालयैरत्र दृष्टा-
 यापर इति सिद्धान्तभाष्येऽप्यभिमर्तस्याप्येकपशुसाधनत्वस्येत-
 रादष्टार्थत्वस्य चापादनादापाद्योक्त्यर्थत्वेनोपपादयति * प्रयो-
 जनमिति * अथदानव्यमित्यनेनायदानप्राग्भाविनामुपाकरणंणादीनां
 विद्यमानान्तानां पशुसंस्कारत्वादेकस्यावदानप्रकृतित्वरूपसाक्षात्सा-
 धनत्वे अपि सप्तदशसंख्यस्य साधनत्वात्साधनत्वप्रयुक्तत्वाच्च सं-
 स्काराणां सर्वपशुश्चनुष्ठानमवदानानां तु संस्कारत्वाभावादेकस्मा-
 दैव पशोरनुष्ठानमिति सूचयता लभतेः संस्कारमात्रोपलक्षणार्थत्वो-
 क्तेश्चावदानप्रकृतित्वनिरासार्थत्वं व्याख्यातम् । यदा चैकस्यैवावदान-
 प्रकृतित्वेन यागसाधनत्वात्प्राधान्ये पश्वन्तराणां तु साध-
 नभूतपशुसंख्यासम्पादनार्थत्वात्तादर्थ्यमिति पूर्वपक्षप्रयोजनमापा-
 दितं तदैकपशुनाशे कृत्स्नपशुगणवृत्त्याख्यप्रयोजनान्तरोक्तिर्गुणानु-
 रोधेनेतरावृत्त्ययोगादवदानप्रकृतिभूतपशुना ऽत्राधिपयेति दर्शयितुं-
 ५२६।१ माह * तद्विनाशे चेति * पूर्वोपात्तानामपि पशूनां विनष्टत्वापशु-
 प्रतिनिधिभूतपश्वन्तरसंख्यासम्पादनार्थत्वोपपत्तेः कृतानामपि सं-
 स्काराणां पुनः क्रिया पश्चाद्वृत्तित्वेन विवक्षिता । एकस्य तु पशो-
 रवदानप्रकृतित्वे पश्वन्तराणां देवतानन्वयापत्तेः प्राजापत्यशब्द-
 स्य बहुवचनायोगप्रसङ्गादापाद्योक्तप्रयोजनापरितोषेणैकस्मिन्नित्या-
 धप्रयोजनभाष्यमथदानगणस्य प्रतिपशवाचर्यां सर्वपशूनां यागसा-
 धनत्वाविशेषात्समप्राधान्यमभिप्रेत्य यस्य कस्यचित्पशोर्नाशे कृत्स्न-
 पशुगणावृत्त्युक्त्यर्थत्वेनान्यथा व्याख्यातुमाह * अथ वेति * य एव क-
 श्चिदको ऽनेको वा पशुर्नष्टस्मिन्व्यस्मिन्कस्मिन्नश्लेषे समस्तपश्वानु-
 वृत्तिः न त्वेकस्मिन्नपशौ सर्वेषां यागसाधनत्वाविशेषादित्येवकारा-
 र्थः । ननु यथाप्रसृतोद्गातृप्रतिहृद्वृणामन्योन्यद्वस्तधारणेन समन्वा-
 रणानां सद्यो गच्छतामुद्गाता इक्ष्ममोचनेन विनागाख्ये विच्छेदे कृते

यज्ञावृत्तिर्विहितातिदेशेनाहर्गणे प्राप्ता किं यस्मिन्नहन्यवच्छेदस्तस्यै-
 वावृत्तिः कृत्स्नस्य वाहर्गणस्येति सन्दिग्धे साहित्यसम्प्रत्यर्थं कृत्स्ना-
 वृत्तौ प्राप्तायामहर्गणेषु यस्मिन्नवच्छेदस्तदावच्छेत्तं कर्म पृथक्का-
 दिति पष्ठाधिकरणसूत्रेण प्रत्येकमितिकर्त्तव्यतान्वयादेकस्यैवावृ-
 त्तिर्वक्ष्यते तथात्रापि प्राप्तेर्न कृत्स्नपशुगणावृत्तिर्युक्तेत्यारद्भते * न-
 विविति * पृथगुत्पन्नत्वेनाहं प्रत्येकं साधनवत्त्ववगमात्सह प्रयोगे
 ऽप्याग्नेयादिवःप्रत्येकमितिकर्त्तव्यतान्वयोपपत्तिरेकावृत्त्युपपत्तावपि
 पशूनां पूर्वपक्षे व्यासङ्गिसाधनत्याक्ताहशानामेवेतिकर्त्तव्यतान्व-
 यार्थं समस्तावृत्तिर्युक्तेति परिहरति * नैतदिति * सिद्धान्तप्रयो-
 जनभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्ते स्थिति * ननु समुच्चितानां साध-
 नत्वविधायेकनाशे कृत्स्नावृत्तायेकं साम तृचे कियते स्तोत्रीयत्रि-
 बृद्धबहिष्पवमानमित्यादौ ममुच्चितानां मन्त्राणां स्तोत्रसाधनत्ववि-
 धानात् तृचं शसति सूक्तं शसतीत्यादौ च शस्त्रसाधनत्वविधानात्तां
 चतुर्भिरादत्तइत्यादौ चाभ्रगदानादिसाधनत्वविधानादेकमन्त्रविनाशे
 कृत्स्नमन्त्रावृत्तिः स्यादित्यारद्भते * नन्विति * स्वार्थाभिधानद्वारा
 मन्त्राणां स्तोत्रादिसाधनत्वात्प्रतिमन्त्रं च वाक्यार्थभेदात्प्रत्येकमेव
 स्वार्थाभिधानाभ्यावान्तरकार्यद्वारा स्तोत्रादिसाधनत्वे सति सख्या-
 युक्तेन वचनेन साधनानां समुच्चयाश्रयणात्समुच्चितसाधनत्वा-
 भावेन साधनत्वस्य व्यासङ्गित्वाभावात्त्रैकनाशे कृत्स्नावृत्त्या-
 पत्तिरिति परिहरति * नेति * एतदेव धिष्टुणोति * य-
 दिति * प्रत्येकं वाक्यार्थाभिधाननिष्पादनाशक्तौ विभज्यमानसा-
 षाद्भूत्ये सत्यैकार्यत्वापत्तिरेकस्तोत्रादिसाधनानामैकमन्त्र्यं स्यादित्य-
 थं । ननु मन्त्राणां स्वार्थाभिधानलक्षणे ऽवान्तरकार्यं प्रत्येकं-
 निर्घस्यन्सामर्थ्ये स्तोत्रादौ संहत्यकारित्वात्साधनत्वं व्यासाङ्गि भ-
 विष्यतीत्याशङ्क्य * भिन्नैरेव चेत्युक्तम् * वाक्यार्थाभिधानानां
 प्रत्येकं स्तोत्रादिसाधनत्वशक्तिर्भिन्नशब्देनोक्ता संहत्यशब्देन साध-
 नसाहित्यं मन्त्रकार्यवाक्यार्थाभिधाने प्रत्येकं स्तोत्रादिसाधनशक्ति-
 मङ्गिरेव साधनसमुच्चयविधिना सह कृत्य स्तोत्रादिकार्यान्तरार-
 म्भावगतेर्व्यासज्यसाधनत्वाद्यसायात्र कार्यान्तरे ऽपि मन्त्राणां व्या-
 मज्यसाधनतेत्यर्थः । पशूनां तु न मन्त्रवत्साधनानां साहित्यं किं तु
 सहितानां साधनतेति वैषम्यमाह * पशूनां त्विति * मन्त्रवत्त-
 त्कार्याणामपि सहितसाधनत्वाभावे ऽपि प्रकारान्तरेणापि कृत्स्ना-
 वृत्तिद्योतनायाशङ्कते * तावन्मन्त्रेति * एकमन्त्रनाशेनैककार्यता-
 शे सति कृत्स्नस्वकार्यावृत्तिः स्यात्तच्च तत्सिद्धयर्थं कृत्स्नमन्त्रावृ-

स्तिरपि स्यादित्याशयः । परिहरति * नेति * कार्याणां नान्तरीय-
कत्वेन सहितसाधनतया विध्यभावादेककार्यनाशे साधनत्वरूपना-
शकल्पनानुपपत्तेः साधनभूतमन्त्रनाशेनैव नाशस्याभ्युपेतव्यत्वा-
न्मन्त्राणां च प्रत्येकं साधनत्वेनैकमन्त्रनाशे ऽप्यविनष्टमन्त्रे कार्य-
नाशायोगादनुनिष्पादित्वेन च मन्त्रावृत्तिं विनावर्त्तयितुमशक्यत्वा-
च्चिन्मन्त्राविनष्टस्य च कार्यस्य साधनावृत्त्यनपेक्षकत्वान्नावृत्तियुक्तेत्या-
शयः । मन्त्राणां पशुवैपम्यमुपसंहरति * इतीति *

॥ संज्ञाकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २२ ॥

मनु संख्यागुणयोः कर्माद्भवेन तुल्यरूपत्वाद् गुणनिमित्तभे-
दचिन्तासख्यानिमित्तभेदचिन्तानन्तरं युक्ता न संज्ञानिमित्तभेद-
चिन्तेत्याशङ्काह * बह्विति * बहुचिन्तायां बह्वायासत्वाकृत्यान्त-
राक्षिप्तचित्तेन कर्तुमशक्येति ततः प्रागल्पचिन्ताया युक्तत्वादल्पत्वसा-
म्येन च बुद्धिस्थत्वात्संख्याचिन्तानन्तरं संज्ञाचिन्ता युक्तेत्याशयः ।
पृथक्त्वनिवेशात्थहेतुसाभ्यादप्यनन्तरसद्भूतिः संख्यावच्च पृथक्-
निवेशितीति वार्त्तिके सूचयिष्यते * किमेभिरिति * भाष्यं प्रकृत-
सङ्कीर्त्तनकान्येतानि नामानि कर्मान्तरोपदेशीनि वेति संज्ञाया भेदक-
त्वसदङ्गावसन्देहोक्त्यर्थत्वेन स्पष्टत्वाद्ब्याख्याय किं प्राप्तमिति पूर्व-
पक्षभाष्यं प्रकरणस्य तादर्थ्यप्रमाणत्वेन भेदाभेदयोरव्यापाराद् गुण-
विधानस्य च कर्मान्तरे ऽप्युपपत्तेस्तदुपन्यासानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्य
पूर्वप्रकृतस्य पश्चादुच्चारिताभ्यामर्थपशब्दाभ्यां प्रहणादित्येवं प्रकृ-
तप्रत्यभिज्ञानस्यानुग्राह्यत्वादित्येवं धा प्रकरणानुग्रहशब्दव्याख्यानं
गुणाधिगुणैश्च कर्मविध्यभावेन कल्पनालाघवाभिधानार्थत्वं सूच-
यितुमाह * तत्रेति * पञ्चम्यन्तापेक्षितं साध्यमकर्मान्तरत्वमिति
वक्ष्यमाणमनुसन्धेयम् । एपशब्दस्य सर्वनामत्वात्पूर्वप्रकृतपरामर्शि-
त्वलक्षणं पूर्वप्रकृतोपेक्षत्वम् । अथशब्दस्य तु कर्मभेदप्रमाणाभावेना-
धिकारार्थत्वायोगात्पूर्वप्रकृतकर्मोपेक्षान्वानन्तरार्थतया च स्वयमेव नि-
पेतस्यमानत्वाद् गुणविधानार्थस्य ज्योति शब्देन ज्योतिष्टोमानुवाद्-
स्य पूर्वप्रकृतज्योतिष्टोमविध्यपेक्षित्वाचित्त्वलक्षणं पूर्वप्रकृतोपेक्ष-
त्वमभिप्रेतं प्रकृतज्ञानेरप्रकृतप्रक्रियाकल्पनस्य च दौर्बल्यलक्षितवा-
ध्यत्योक्त्या प्रकरणशब्दस्य तद्दाधकप्रकृतप्रत्यभिज्ञानलक्षणार्थत्वं
सूचितम् । पृथक्त्वनिवेशिशङ्काश्रुतिघलेन प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानस्यैव

भाष्यत्वमाशङ्क्य ज्योतिरिति ज्योतिष्टोमस्य प्रतीकमित्यादिभाष्ये
 वक्ष्यमाणेन ज्योतिः शब्दवाच्यभ्रिवृदादिसर्वस्तोमवत्त्वलक्षणगुणयो-
 गेनाथ पुनरिति भाष्यवक्ष्यमाणेन च धोतनादिगुणयोगेनैकस्यापि
 ज्योतिष्टोमस्यानेकसंज्ञोपपत्तिरुक्ता अनेकानि नामधेयानि यस्यासा-
 धनेकनामधेयत्वस्य भावस्तत्त्वमिति विग्रहः । यथैकस्यैव दर्शपूर्णमा-
 साख्यस्य कर्मणो ऽयनादिशब्दवाच्यावृत्त्यादिगुणयोगेनानेकदाक्षाय-
 णादिसंज्ञोपपत्तिरिति दृष्टान्तार्थः । न चेत्यनेन गुणविध्युक्तेः क-
 र्पनालाघवाभिधानार्थत्वं सूचितं गुणोक्त्वा फलस्याप्युपलक्षणं सू-
 चियितुं फलशब्दः । गुणान्वयार्थं फलान्वयार्थं वा ज्योतिरादिशब्देन
 ज्योतिष्टोमसङ्कीर्तनार्थवत्थोपपत्तेर्न संज्ञान्तरं कर्मान्तराक्षेपकमि-
 त्याशयः । भविष्यन्तीत्यव्यवसानादकर्मन्तरत्वमिति वक्ष्यमाणं
 साध्यानुपहङ्गः भाष्यमप्यथैवशब्दाभ्यां प्रकृतग्रहणात्तदुपवद्धायाः
 संज्ञायाः प्रकृतविषयत्वावगतेः प्रकृतप्रत्यभिज्ञानस्य चानुग्राह्यत्वात्प्र-
 कृतस्य च गुणविधानार्थं फलविधानार्थं वानेकसंज्ञोपपत्तेर्ज्योतिष्टोम
 एव ज्योतिरादिसंज्ञको न कर्मान्तरमित्येवं प्राप्तमिति वक्ष्यमाणमा-
 ध्यानवयेन पूरणीयमासंज्ञाया वा भेदकत्वनिरासायैव प्रकृते गुणवि-
 धानोपपादनार्थं प्रकरणानुग्रहोक्तिरित्येकवाक्यत्वेन भाष्यस्य व्या-
 ख्यानन्तरं सूचयितुमाह * कथम्भावेति * अत्रापि भविष्यतीत्य-
 व्यवसानादकर्मन्तरत्वमिति वक्ष्यमाणसाध्यानुपहङ्गः किं चाथश-
 ब्दोपवन्धेन वा संज्ञाया भेदकत्वं स्यात्स्वतो वा तत्राधिकारार्थत्वे
 मन्दकफलत्वापत्तेः पूर्वप्रकृतकर्मापेक्षितार्थत्वेनापेक्ष्यापेक्षकभावस्य
 भेदाधिष्ठानत्वाद्भेदघोदकता ऽऽथशब्दस्य वाच्या न चाङ्गाङ्गिभा-
 धं संहत्य फलसाधनत्वं वा विनान्योन्यापेक्षा सम्भवतीत्याशयेना-
 ह * न चेति * पञ्चमे च कर्तॄणां क्रमानादस्य वक्ष्यमाणत्वादान्
 न्तरार्थत्वस्याप्यनुपपत्तेर्न तद्वशेनापि भेदघोतकतेत्याह * न च क-
 र्तॄणामिति * स्यतस्तु संख्याया भेदकत्वमनाशङ्कमेव भावनाभेदो
 हि लक्षणार्थः । न च ज्योतिरादिसंज्ञा भावनावाचिनी येन तां मि-
 न्यादित्याह * न च संज्ञेति * ननु भावनावाचित्याभावे ऽपि सं-
 ज्ञाया धात्वर्थवाचित्याच्छब्दान्तरवद्भात्वर्थद्वारा भावनाभेदकत्वं
 (भविष्यतीत्याशङ्काह * न च धात्वर्थ इति * धातृकस्य धात्वर्थ-
 स्य भावनासंलग्नत्वात्तदवच्छेदकत्वावगतेर्दोष्यस्य बुद्धिर्भेदकत्व-
 धात्वभावाभेदकत्वं युक्तं नामोक्तस्य तु भावनोपपत्त्यभावेन तदव-
 च्छेदकत्वानवगतेरवुध्यमानस्य घटादेर्वुध्या भेदकत्वं न सम्भ-

वतीत्याशयः) । ननु शब्दान्तरवत्संज्ञायां भावनाद्यच्छेदकत्वरूपेण धात्वर्थवाचित्वाभावाच्छब्दान्तरन्यायेन भावनाभेदकत्वायोगे ऽपि संज्ञायां विधेयविशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वाद्भावनानिरपेक्षस्य च धात्वर्थस्य विधेयत्वायोगाद्विधेयभावनाभेदं विना ऽनर्थक्यापत्तेरभ्यासन्यायेन भावनाभेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्काह * न चेति * (विधेरप्रवृत्तप्रवर्तनस्वभावात्त्वादन्यतः प्राप्तेर्विधित्वव्याघातापत्तेः पुनर्विधानलक्षणस्याभ्यासस्य भेदकत्वं युक्तं) संज्ञायास्त्वप्रवृत्तप्रवर्तनस्वभावत्वाभावात्प्राभ्यासन्यायविषयतास्तीत्याशयः । नन्वप्रवृत्तप्रवर्तनस्वभावत्वाभावे ऽपि विधेयविशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात्संज्ञायाः संज्ञान्तरात्प्रतिपत्तेः विशेषे संज्ञान्तरानर्थक्यापत्तेर्भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्काह * न चाप्रवर्तित इति * तानासंज्ञानामविशेषाद्विकल्पेनार्थवस्वोपपत्तेर्न तत्त्वज्ञेदप्रतीतिरित्यपि शब्दार्थः प्रतीतो ऽपि तु भेदो विध्यसंस्पर्शादनाहत्य इत्यतिशयोक्तिः । ननु संज्ञायां विधातृत्वाभावात्स्वतो भेदकत्वायोगे ऽपि ज्योतिरादिसंज्ञस्य यागस्यैतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्येतच्छब्दपरामृष्टस्याख्यातेन विधानाद्विधायकापवृंहितायां भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यस्त्विति * विधायकस्यान्याक्षिसत्त्वे संज्ञाविषयभूतकर्मस्वरूपविषयत्वाभावाद्भिन्नविषयत्वेन संज्ञाविषयभूतकर्मभेदद्योतकावानुपपत्तेर्विशिष्टाविधित्वाद्वा ऽन्यानाक्षिसत्त्वाभ्युपगमे संज्ञानिरपेक्षस्यैव तस्य भेदकत्वोपपत्तेः संज्ञासहकारित्वायोगात् विधायकसहकृताया अपि संज्ञायां भेदकता युक्तेत्याशयः । आदिशब्देनैतेनर्दिकामो यजेतेत्यादौ फलाक्षिसतोक्ता गुणादिना कर्मस्वरूपादुत्तार्यात्माभिमुख्येन क्षेपः प्रेरणं विधायकस्यात्मनि सञ्चारणमाक्षेपः प्रयुक्तिवाचिना वाक्षेपशब्देनानर्थस्य प्रयुक्तयोगात्तादर्थ्यं लक्षितम् । ननु गुणार्थस्य विधायकस्य संज्ञाविषयभूतकर्मस्वरूपविषयत्वाभावात्संज्ञाविषयभूतकर्मभेदद्योतकत्वायोगे ऽपि फलस्यानुपादेयत्वेन कर्मोद्दिश्योपादातुमशक्यत्वात्फलार्थस्य विधायकस्य फलोद्देशेन कर्मोपादायकत्वात्प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मस्वरूपविषयत्वात्संज्ञां च विना प्रकृतबुद्धिविच्छेदासिद्धेस्तन्निरपेक्षस्यानुपादेयान्वयस्य भेदकत्वाभावात्संज्ञासहकारित्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * फलेति * संज्ञां विना प्रकृतबुद्धिविच्छेदाभावे प्रकरणान्तरन्यायाविषयत्वादन्यतो वा प्रकृतबुद्धिविच्छेदे संज्ञानपेक्षणात्फलाभिव्यक्तकर्मविधिसहकृतायां भेदकत्वं

न सम्भवतीत्याशयः। गुणफलयोस्त्वेकवाक्योपादाने प्रकृतकर्माश्रि-
 तस्य गुणस्य फलसाधनत्वाद्यगमात्फलान्वयस्य भेदकत्वशङ्का ना-
 स्तीत्याह *यद्वेति* नन्विति भाष्येणापूर्वसञ्ज्ञाश्लेषस्य फर्मान्तर-
 स्यैतेन सहस्रदक्षिणेनेत्येतच्छब्दसमभिव्याहारलक्षणाद्वाक्याद् गुणा-
 न्वयप्रतीतेः प्रकृतस्य गुणाधिध्ययोगमाशङ्क्य नैष इत्यनेन ज्योतिः श-
 ब्दस्य ज्योतिष्टोमशब्दप्रतीकत्वाद्विश्वज्योतिः सर्वज्योतिः शब्दयोश्च
 ज्योतिःशब्दाच्यत्रिषुदादिस्तोमयोगात् ज्योतिष्टोमवान्वित्वावगतेः
 प्रकरणस्य वाक्याधिरोध उक्तः । तदत्राधिकरणे न्यायतुल्यत्वादैधप
 गौरित्यादीनामप्युदाहरणत्वावगतेर्गवादिशब्दानां च ज्योतिष्टोमे प्र-
 वृत्तिनिमित्तादशनादव्यापकत्वेनायुक्तमाशङ्क्य सर्वेषामुदाहरणत्वे
 ऽप्युदाहरणविशेषे पूर्वपक्षोपपत्तिविशेषप्रदर्शनार्थत्वेनोपपादयति *
 ज्योतिरादिषु त्विति* तुशब्देन तत्रार्थैपज्योतिरित्यादिष्वित्युदाह-
 रणपरिग्रहार्थवाचित्कस्यस्यादिशब्दस्यार्थेप गौरर्थेप आयुरित्याद्यु-
 दाहरणान्तरपरिग्रहार्थत्वं सूचितम् । अथयवसाहृश्ये ऽप्ययववान्तर-
 त्वात् ब्राह्मणशब्दाद् ब्राह्मशब्दस्येव ज्योतिष्टोमशब्दो ज्योतिः शब्दस्य
 पदान्तरत्वावगतेस्तत्प्रतीकत्वाभावमाशङ्क्य ज्योतिष्टोमशब्दार्थं प्रयो-
 गान्तरप्रतीकतोपपादिता विश्वज्योतिरिति भाष्याद्ययवः स्पष्टत्वान्न
 व्याप्यातः तस्मात्सञ्ज्ञान्तरधिपये ऽपि सञ्ज्ञान्तरप्रयोगदर्शनेन स-
 ङ्ज्ञायाः स्वतो भेदकत्वाभावाच्छब्दान्तरादीनां च महकारिणाम-
 भावात् कर्मभेद इति पूर्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिति* सञ्ज्ञा ही-
 तिभाष्येण सत्ययेति तृतीयोक्तस्य भेदहेतुत्वस्य चशब्देनानुकर्षणा-
 सञ्ज्ञापि कर्मभेदहेतुरित्येवं सञ्ज्ञा चेति सूत्राययवं व्याख्यायो-
 त्पत्तिसंयोगो व्याप्यातस्तदाद्यैप ज्योतिरादावाप्याताभावेन सञ्ज्ञां
 विनोत्पत्तिवाक्यत्वानवधारणादुत्पत्तिवाक्यस्यापि अपि च स-
 मिदादिसञ्ज्ञाया भेदकत्वान्ऽप्युपगमादयुक्तमाशङ्क्यात्पारत-
 न्त्यानिरासायाख्यानेन भेदाभेदावधारणाप्रारोपे सञ्ज्ञाथुनेरित्येष
 प्राथम्यवाचितयोत्पत्तिशब्द व्याप्यातुमाह * इतीति* आख्यातम-
 मुच्चारिताया अप्युद्भिदादिसञ्ज्ञाया नाम्नैव चैवमादीनां भेद इत्यु-
 द्भिदाधिकरणवाचित्के ऽभिहितत्वात्ममिदादिसञ्ज्ञाया अपि वाप्या-
 तोच्चारणात्प्रारोपे प्रवृत्तंगैवामेदावधारणव्यापाराभावाग्नौ ऽनुक्तश-
 ब्दो व्याख्येयः। उद्भूता यजेत पशुकाम इत्यादेस्स्तु कर्मशब्दस्य फ-
 लादिपरत्वोपपत्तेः समिदादिवदनन्यपरपुनः श्रुतित्वाभावाद्भेदाव-
 धारणाशक्यं एवं विद्वान्पौर्णमासी यजनइत्यादिशब्दश्च यच्छब्दोप-
 बन्धाभावात्तिद्देशतश्च रूपलाभसम्भवेनारूपत्वाभावाद्भेदावधा-

रणायकः सञ्ज्ञाया भेदकत्वोपपत्तिरित्याणयः । घस्वन्तरबुद्धेः सका-
शासञ्ज्ञानपनयनोक्त्या पौर्णमास्यादिसञ्ज्ञाया अपि स्वतो घस्व-
न्तरबुद्धिहेतुतास्येव यच्छब्दो पयजेन च रूपकर्मशब्देनाभेदा यधारणा-
दपनीयतइति सूचितम् । अनुक्त इति विशेषणस्य फलं दर्शयन् श्लो-
कं व्याचष्टे * या हीति * अनुक्तशब्दस्य सूत्रभाष्यस्योत्पत्तिशब्द-
व्याख्यानार्थत्वसूचनायोत्पन्न इत्युक्ता संज्ञातः पूर्वं भेदकत्वेना-
भेदकत्वेन धावधारित इति समुच्चरितभूमं हर्म्यतलमितिघनि-
धयापरपर्यायाभिव्यक्तिवाचिनीच्चरतिना घचिर्व्याख्यातः । पादि-
चयोश्च गमिसमानार्थत्वेन ज्ञानार्थत्वाबुच्छब्दस्य चोत्कर्षार्थत्वेन
निश्चयरूपज्ञानोत्कर्षवाचित्वाद्युत्पन्नोच्चरितशब्दयोरेवधारितार्थत्वा-
विशेषः । ननु कर्मशब्दसमानाधिकरण्यं विना संज्ञायाः कर्मनामत्वा-
प्रसिद्धेः कथं तद्भेदकतेत्याहुः संज्ञावशात्पश्चाद्भिन्नकर्मविषयत्वे-
नावधारयिष्यमाणकर्मशब्दसमानाधिकरण्यमेतेन यजेतेत्युत्पत्स्य-
मानशब्देनोक्तम् । नन्वेवं संज्ञावशेनाख्यातस्य कर्मान्तरविषयत्वावधा-
रणं तथा स्वधारिताख्यातसमानाधिकरण्याच्च संज्ञायाः कर्मान्तर-
नामत्वावधारणम् । इतरेतराश्रयं स्यादित्याशङ्का संज्ञायाः सर्वसंज्ञा-
विषयत्वनिवेशायोगेन पृथक्कनिवेशात्कर्मनामतापामात्पतापेक्षणे
ऽपि भेदकत्वे निरपेक्ष्यं संख्याधशेत्यनेनोक्तम् । पृथक्कनिवेशेपवात्रापि
हेतुशब्देनानुशुद्धः अपवादकामेदावधारकाख्यातसंयोगानिबृत्त्यर्थं
तृप्तिसंयोगाकिरिति सूचनार्थो दृष्टान्तः । पृथक्कनिवेशितमेव प्रश्न-
पूर्वमुपपादायितुं सामान्यन्यायं तावदाह * कथमिति * अनेकार्थत्वत्या-
न्याय्यत्वेनार्थान्तरदर्शनात्संज्ञान्तरापेक्षोक्तिर्दृष्टान्तार्था औत्सर्गिको-
क्त्या ऽन्योन्याश्रयत्वशङ्का परिहृता सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति * त-
दिहेति * ज्योतिरादेः संज्ञान्तरत्वस्योपपादनापेक्ष्वान्निश्चितसंज्ञान्तर-
त्वमुदाहरणान्तरमुक्तं सर्वशब्दः सोमेन यजेत ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत घसन्ते घसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिसोमयागवाचिप्रकृतसर्व-
यजतिविषयः प्रागुधारिताः सर्वे यजतयो ज्योतिष्टोमविषयत्वाद् गा-
व्यादिसंज्ञान्तरसामानाधिकरण्यं न लभन्ते येन ज्योतिष्टोमविषयय-
जिसामानाधिकरण्यात्संज्ञान्तरस्यापि ज्योतिष्टोम एव संज्ञी स्यादि-
त्युक्ते ऽर्थान्तराद्येन लुप्तविषयशब्दकेनार्थान्तरविषयत्वात्सोमो ह-
ष्टान्तर्वेनोक्तः । प्रागुधारितयजिविषयभूतो ज्योतिष्टोमश्च संज्ञी क-
स्तर्हि संज्ञीत्यवेक्षिते यस्त्वेतेन यजेतेति प्रस्तूयमानो यजतिः सो
ऽर्थान्तरे वसंतइति कृत्वा तद्विषयभूतो यागः संज्ञान्तरस्य संज्ञी-
त्युक्ते । ननु तस्यापि गुणोपबन्धात्फलोपबन्धाद्वा विधायकस्य गुणे

फलेच्छावापृतत्वेन यज्यर्थं व्यापारभावादध्यासन्यायेनार्थान्तरे वृ-
त्त्ययोगात्कथं तद्विषयभूतो यागः संज्ञान्तरस्य संज्ञी स्यादित्याशङ्क्य
यद्यपि प्रस्तूयमानो यजतिर्विधायकवशेन भिन्नार्थविषयो न भवति
तथापि विच्छिन्नानुसन्धानत्यादर्थान्तरे वर्ततइत्युक्ते ऽनुसन्धानवि-
च्छेदोपपादनायाद्यान्तरानुरक्तायां युञ्जी यजेर्निपातमुक्तनुपपादयितुं
प्रकरणविच्छेदस्योक्तस्योपपादनार्थं पूर्वकर्मविषयाया युञ्जेः प्रस्तूयमा-
नर्थज्युष्कारणकाले ननु वृत्तिमुक्तामुपपादयितुं गोशब्दस्य पूर्वकर्म-
ण्यनिवेशे ऽभिहिते गोशब्दस्य पूर्वाशनिवेशे ऽपि कस्मात्पूर्वं वृध्य-
ननुपद्ग इत्याशङ्क्य व्यवयान्नानुपज्यतइतिन्यायोक्तिः प्रस्तूयमानस्य
यजेः संज्ञान्तरावच्छेदं ज्योतिष्टोमं प्रति गमनायकौ ज्योतिष्टोमसं-
ज्ञाविलक्षणगवादिसंज्ञान्तरावच्छेदं हेतुं रूपकद्वाराह*तथा हीति*
पूर्वस्य यजेः प्रस्तूयमानं यज्योगमनं इष्टान्ततयोक्तं प्रस्तूयमान-
स्य यजेरर्थान्तरवृत्तिमुपसंहरतीति या तु कर्मान्तरपक्षे ऽथ शब्दस्य
पूर्वप्रकृतविध्यापेक्षायाचित्वायोगात्कृतोश्च कृत्वन्तरानपेक्षत्वेन पूर्वप्र-
कृतकृत्वपेक्षार्थाचित्वायोगादविवक्षितक्रमत्वेन चानन्तरार्थत्वायोगा-
दानर्थक्यापत्तिरुक्ता सा कर्मान्तरत्वे सत्यविकारार्थत्वोपपत्तेर्नास्ती-
त्याह*एवं च सतीति*आदिशब्दः पूर्वपक्ष्यभिमतपूर्वप्रकृतविध्यपेक्षा ५२२।।
ग्रहणार्थः प्रतिपत्तुचित्तसमानार्थत्वाच्चाधिकारोक्तेर्नैकफलयानापत्ति-
रित्याशयः । एषशब्दस्य वैष देवदत्त इति प्रागनिर्दिष्टे ऽपि सन्निहिते
प्रत्यक्षे प्रयोगदर्शनात्प्राक् प्रकृते ऽपि च सन्निहितप्रत्यक्षत्वेनैव प्रयो-
गोपपत्तेः प्राक्प्रकृतत्वस्य वाच्यत्वकल्पनायोगात्सन्निहितप्रत्यक्षरू-
पत्वस्य चोत्तरकालं प्रस्तूयमाने ऽप्यविशेषापेक्षशब्दः।प्राक् प्रकृतत्व-
मपेक्ष्यतइत्याह*एष शब्दो ऽपीति * या च प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रिया-
कल्पनयोर्दुष्टनोक्ता सापि तयोः संज्ञाश्रुतिप्रभवत्याद्युक्तेत्याह*प्रकृ-
तेति * नासामिति भाष्यं पुनःश्रुतित्वाशङ्कानिरासार्थत्वेनाभासमान
शङ्कानुपपत्त्याक्षिपति * नासामिति * एतेन सहस्रदक्षिणेन यजे-
तेति गुणसंक्रान्तशक्तिनाख्यातेनाभेदावधारणाग्र संज्ञाया भेदत्वं
सम्भवतीत्याशङ्कामाख्यातस्य विशिष्टविधित्वोपपत्तेरभेदावधार-
णाशक्तत्वाद्भिराक्तुमभेदावधारणोत्तरकालत्वं पुन.शब्देनोच्यते
नावृत्तिरित्याशयेन समाधत्ते * इतीति * गुणसंक्रान्तशक्तित्वेना-
ख्यातस्याभिन्नतयावधारिते कर्मणि पश्चाद्यदि ज्योतिरादिसंज्ञा-
नामिमामि श्रवणानि स्युस्ततो न भिद्युर्न त्याष्यतेनाभेद. शक्यो
ऽवधारयितुमिति भाष्यार्थो ऽनेनोक्त. । ननु विधिभेदं विना विधेय-
भेदायोगाद्दैष ज्योतिरित्यादौ च विध्यप्रतीतेर्न संज्ञाया भेदता-

त्वादेवं सूचनोपपत्तिः ज्योतिरादिसञ्ज्ञानां ज्योतिष्टोमवाचित्वाद्-
भेदकत्वं पूर्वपक्षोक्तं ज्योतिष्टोमशब्दावयवत्वाद्वास्यां ज्योतिष्टोमवा-
चित्वम् अवयवार्थालोचनया वेति विकल्प्याद्यपक्षनिरासार्थं तावन्न
चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न चेति * दशमे कण्वरथन्तरपृष्ठकार्ये
विहितमवयवभूतेन रथन्तरशब्देन रथन्तरधर्मातिदेशाद्रथन्तर-
योनौ गेयमिति पूर्वपक्षिते कण्वरथन्तरशब्दस्य पुनानः सोम
धारयेत्यस्यामृच्युत्पन्ने सामविशेषे कूढत्वाद् रथन्तरशब्दस्य तदव-
यवत्वं स्वयोनौ गेयत्वं सिद्धान्तयितुं निराकरिष्यमाणं दृष्टान्तितं
विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोरेकदेशसादृश्ये ऽप्येकदेशान्तरेणा-
सादृश्याच्छालामालाशब्ददृष्टान्तेन ज्योतिष्टोमशब्दावयवत्वनिरास-
द्वारा तदर्थवाचित्वे निरस्ते ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमशब्दप्रतीकत्वं
पूर्वपक्षोक्तं यत्त्विति भाष्येणानुभाष्य तन्निरासार्थं प्रकरणसामर्थ्या-
द्वाति भाष्यं प्रतीकत्वापपादनार्थं पूर्वपक्षवार्तिकोक्तप्रयोगदर्शनानु-
भाषणपूर्वं व्याचष्टे * यत्त्विति * नन्वेतेन यजेतेत्येतच्छ-
ब्दसमभिव्याहारलोचनया यजेज्योतिःशब्दैकवाक्यत्वावगमे
ऽपि प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कर्मन्तरे ज्योतिःशब्दप्रवृत्त्ययोगमाश-
ङ्क्य घोटतेर्द्धातोद्युतेरिति प्रादेश्च ज इत्यौणादिके सिन्प्रत्यय-
विधेर्दकारस्य च जकारादेशविधेरभ्रं द्विसाधनत्वकारितं घोट-
नं मत्वर्थलक्षणगुणा वा ज्योतिष्मत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं च-
कतुमथ पुनरिति भाष्यमर्थतो व्याचष्टे * न चेति * भाष्योक्त-
कर्मन्तरप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावाच्चेहान्यथानर्थक्यापत्तिप्रमाणकान् गौ-
शात्त्वात् ज्योतिष्टोमविषयतावगम्यतइत्याशयः । अवयवार्थालोचन
या विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोर्ज्योतिष्टोमवाचितेति द्वितीयं
पक्षं पूर्वपक्षोक्तं यच्चेति भाष्येणानुभाष्य तन्निरासार्थं न हीति भाष्यं
व्याचष्टे * यो ऽपीति * तस्मादित्याधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादिति *

॥ देवताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥

संज्ञावद् गुणस्यापि पूर्वकर्मनिवेशानहृत्वेन भेदकत्वाद् गुण-
चिन्तायाः संज्ञाचिन्तानन्तरे सद्गतिमाह * अत इति * वाजिन-
वाक्यमेवाधिकरणस्य विषयः प्रतियोगियागविधायित्वेन तु वैश्वदे-
धीवाक्यं दृष्ट्यानयसंसकृततत्तपयः परामर्शितच्छब्दव्याख्यानार्थं च त-
प्तवाक्यमुपन्यस्तमिति विवेकनुमाह * चातुर्मास्येष्विति * सन्देह-

१३०१२

भाष्यं श्याच्चष्टे * तत्रेति * देवताया अप्यप्राप्यत्वातुभयविधिः क-
स्मात्त पूर्वपक्षित इत्याशङ्काद् * तत्रेति * तस्माद्युक्तं सन्देहभा-
ष्यमित्याह * तेनेति * पूर्वपक्षप्रतिशामाष्यं श्याच्चष्टे * किमिति *
घाजिनामव्यग्रान्तेर्विधेयत्वावरमात्प्राप्ते च कर्मगतनेकगुणाविध्ययो-
गात्त पूर्वत्र गुणविधिः सम्भवतीत्याशयेन प्रदत्तपूर्वं कुत इत्याशयेन
पूर्वं कुत इत्यादिपूर्वपक्षभाष्यं घ्याच्चष्टे * कुत इति * नन्वेव दे-
वताप्रतीतायपि कर्माप्रतीतेः कथं तत्र द्रव्यविधिरित्याशङ्क्य द्रव्यदे-
वतान्वयस्य कर्मान्वयनतयैवायगतत्वाद्विश्वेदेवामिक्षान्वयानुमितं
कर्मापि घाजिरब्दादेव प्रतीयतइत्युक्तं तस्मादिह पूर्वविहिते कर्मणि
घाजिनविध्युपत्तिरित्युपसंहारः। ननु घाजिरब्दस्य रूढ्या देवताविशे-
षवाचित्वाभाष्यवयोगकल्पना युक्त्याशङ्कां निरसन् श्लोकं व्या-
च्चष्टे * घाजिनो नामेति * नन्वेकस्मिन्कर्मणि गुणाद्यसमावेशः
कथमित्याशङ्कानिरासार्थं तेनोभयमिति भाष्यं द्वेषा घ्याच्चष्टे * त-
स्मादिति * घाजयोगस्य देवताविशेषणत्वे घाजिरब्दादामिक्षान्व-
यापरित्यागेनेव घाजिनाम्वयावगतेः समुच्चयः। उपलक्ष्यामात्रत्वे तु
घाजिनविध्यामामिक्षान्वयाप्रतीतेरन्योन्यानिरपेक्षकार्यादिकल्प इ-
त्याशयः। ननुत्पत्तिशिष्टवर्तीयस्त्वस्य वैश्वदेवाधिकरणो स्थितत्वा-
नुरपत्तिशिष्टाभिक्षावरुद्धे याने घाजिनविध्यनुपपत्तेर्न विकल्पः स-
५३११ * मुच्यो वा युक्त इत्याशङ्काह * सत्यपि चेति * वैश्वदेवशब्दवत्
घाजिनशब्दस्य नामधेयत्वायोगाद् गुणविधित्वं विनानर्थक्यापत्तेर्या-
जमेवामस्तीति च सर्वनामार्थवृत्तिना घाजिशब्देन देवताद्वारा सन्नि-
हितयागोपस्थापनाद् गुणविशिष्टकर्मान्तरविध्यनुपपत्तेरामिक्षानिरा-
काङ्क्षे ऽपि सोमक्रये हिरण्यादिविधिवत्सम्भवतीति स्पष्टत्वादानुत्का
विकल्पोपपादनार्थं निष्कर्षोक्तिः। ननु क्रयव्यागस्येह स्वशब्दानुक्त-
त्वाद् द्रव्यदेवतानुमितत्वं च ततो निष्कृष्टमशक्यत्वात्त निष्कृष्टे यागे
गुणान्तरविधिः सम्भवतीत्याशङ्काह * यद्यपि चेति * द्रव्यदेव-
तानुरक्तत्वेनाप्यनुमितस्य यागस्य क्लियारूपतया कारकरूपाभ्यां द्र-
व्यदेवताभ्यां निष्कर्षः सम्भवतीत्याशयः। ननु सत्यपि व्यतिरेके वै-
श्वदेवीशब्दाच्छुद्धयागाप्रतीतेरशब्दावगतस्य च शाब्दघाजिनाम्वया-
योगात्त तस्मिन्वाजिनविधिः सम्भवतीत्याशङ्काह * यागेति *
वैश्वदेव्यामिक्षाया यजेतेति श्रुतानुमितैकदेशनिष्पत्ते वाक्ये शुद्ध-
यागवाच्यपदानुमानाच्छब्देनार्थं निष्कर्षः सम्भवतीत्याशयः। नन्वेवं
वैश्वदेवीवाक्ये निष्कृष्टयागोक्तायपि घाजिशब्देन निष्कृष्टानुवादात्त
तत्र घाजिनविधिः सम्भवतीत्याशङ्काह * याजीति * तत्रापि

याजिदेवत्यो यो यागस्तत्र याजिनं कुर्यादिनि निष्कृष्टयागवाची
 शब्दो ऽनुमीयत इत्याशयः । तेन पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे *
 तस्मादिति * अनेकगुणोपादानलक्षणस्य पूर्वकर्मसंयोगहेतोः पौर्णो-
 मास्यधिकरणव्युत्पादितस्यात्राभावात् गुणान्तरावरोधलक्षणं हेत्व-
 न्तरमत्राभिमतमिति दर्शयन् सिद्धातमाह *अत्रेति* अप्रकृतेतेति
 भाष्येण नष्टमासपूर्वकोत्तरपदसमासेनापूर्वसंयोगव्याख्यानं ऽपि
 दृष्ट्यादेः कर्मान्तरसंयोगार्हस्य भेदकत्वनिवृत्त्यर्थमपूर्वेणैव संयोग-
 त्यवधारणेन पूर्वकर्मसंयोगस्यैवोक्तत्वारपूर्वकर्मण्यसम्भवादित्यनेनै-
 व सूचितमपूर्वसंयोगशब्दस्य व्याख्याद्वयमाह * अपूर्वेति * कार-
 कयोः साक्षादनन्वयाद्देवताशब्दं कर्मलक्षणार्थं मत्वा * कर्मान्तरे-
 त्युक्तम् * द्वितीयव्याख्यायामुत्तरपदसमासपूर्वको नष्टमासः पू-
 र्वकर्मसंयोगानर्हत्वे ऽपि वैश्वदेववाक्यवत्कर्मान्तेपादकत्वाभावे भेद-
 कत्वायां गादपूर्वसंयोगस्य भेदात्पादकत्वाय कर्मविध्याक्षेपकत्वाभि-
 धानार्थत्वेन वाक्ययोरिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं स मे हीति भा-
 ष्यमिति सूचयन्सूत्रावयवं व्याचष्टे * वाक्ययोरिति * अपूर्वसं-
 योगाक्षेपार्थं कथं पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * यदेत्या-
 क्षेपभाष्यावयवं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं सिद्धान्तिनः शङ्कामाह *
 तत्कार्येति * समुच्चयारायत्वेन तावद्व्याचष्टे * कथमिति * विक-
 ल्पाशयेनेतमेव भाष्यावयवं व्याख्यातुमेकार्गोः स्तु विकल्पेरन्समुच्चये
 ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधानस्येति ह्यादशाधिकरणन्यायेन समुच्चयासम्भवं
 शङ्कते * एकार्थास्त्विति * आमिक्षावान्ये निरपेक्षामिक्षासाधन-
 कर्तव्येनावगते यागे समुच्चयविध्ययोगाद्वाजयोगस्य चोपलक्षणमा-
 त्रत्वोपपत्तेर्न ऋयद्रथ्यवद्वचनात्समुच्चयसिद्धिरित्याशयः । वि-
 ध्यकल्पाशयत्वेन व्याचष्टे * विकल्प एवेति * समाधानार्थं त-
 द्मुच्यते इति भाष्यं व्याचष्टे * नेति * तद्वितेति भाष्यं पूर्वभाष्यो-
 क्तातुल्यबलवत्प्रविचरणार्थत्वेन व्याचष्टे * तदिति * भाष्यद्वये ऽपि
 तद्वितचतुर्थ्योः श्रुतिवाक्यत्वकृतबलाबलोत्त्वविशेषात्पौनरुक्त्यमा-
 शङ्क्य पूर्वस्य तावत्सामान्यन्यायोक्तार्थत्वं सूचयितुमाह * सर्वत्रैव
 तावदिति * क्व चित्तद्वितेन क्व चित्तचतुर्थ्येति वाच्ये बलाबलोक्तये
 श्रुतिवाक्योपन्यास इत्यनेन सूचितम् । द्वितीयस्य बलाबलोपपादाना-
 र्थत्वं सूचयितुं शङ्कते * आहेति * द्वयोः श्रुतिवाविशेषादित्याशयः
 विशेषोक्ता भाष्यं योजयति * तदिति * यत्रेति भाष्यस्य प्रकृते ५३२।
 सामान्यन्याययोजनार्थत्वं सूचयितुमाह * वैश्वदेवी हीति * देव-
 तान्वयस्योभयन्न भौतत्वाद् द्रव्यान्वयस्य तुभयन्न वाक्पीयत्वाच्छ्रुति-

वाक्यत्यक्तविशेषायोगाशब्दानिरासार्थं तत्रैवामिति भाष्यमाक्षि-
 पति * नन्विति * भाष्यस्य विशेषशब्दात्तद्वितान्तर्गततास्यशब्दो-
 क्तद्रव्यानवयस्याश्रितत्वाद्वाक्यीयत्वोक्त्ययोगमाशङ्क्य सामान्यस्याप्र-
 देयत्वेन देवतान्वयानर्हत्वाद्धिशेषस्यैवान्वयो वाच्यः । स च वा-
 क्यार्थेन इत्यभिधानार्थो ऽथ द्रव्यमात्रान्वयस्य श्रौतत्वे ऽपि वि-
 शेपान्वयो वाक्यगम्य इत्यभिधानार्थ इति विकल्प्याद्यपक्षे द्रव्यान-
 वयोभयत्र वाक्यीयत्वाद्देवतात्वस्य उभयत्र श्रौतत्वाद्देशेपे द्र-
 व्यसङ्गतिमात्रं करणादित्यन्तेनोक्ते ऽथ द्रव्यमात्रसंयोग इत्यादिना
 चतुर्थ्या अपि कर्माभिप्रेयमाणत्वलक्षणसंप्रदानवाचित्वात्कर्म-
 भूतद्रव्यानवयोक्तिं विना सम्प्रदानोक्त्यनुपपत्तेर्द्रव्यानवयवाचित्व-
 स्यापि सम्प्रदानवाचित्वस्मृत्याक्षेपाद् द्रव्यानवयस्यापि श्रौतत्वावग-
 त्याशयेन द्वितीयपक्षे ऽप्यविशेषमुक्त्वापि चेत्यादिना द्रव्यमात्रान्व-
 ये विरोधाभावेन बलाबलस्यावाच्यत्वात् विशेषान्वयस्योभयत्र वा-
 क्यीयत्वाच्चैकस्यापि श्रौततास्तीत्युक्तमिति विवेकः । आक्षिप्तं भाष्यं
 समाधातुं श्रुत्या देवतात्वमिति भाष्याद्ययत्वं तावत्तद्वितान्ताद्देवता-
 शब्दात्परस्य भावप्रत्ययस्य सम्बन्धवाचित्वमङ्गीकृत्य द्रव्यवि-
 शेषस्य श्रौतदेवतान्वयोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तदिति * विशे-
 पस्यैव देवतोच्यतइत्यनुपङ्गः । अस्य शब्दस्य विशेषवाचित्वमु-
 पपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * विश्वेदेवा इति * विशेषस्यै-
 व सर्वनामवाच्यत्वात्पागलक्षणव्यवहारयोग्यत्वाच्चास्य शब्देना-
 भिधानात्तद्वितान्तेन देवतान्वयोक्तिरित्यर्थः । सम्बन्धप्रहणाशक्तेर्विशेष-
 स्य वाच्यत्वायोगमाशङ्क्य सन्निरहितत्वं सम्बन्धोपलक्षणत्वेनो-
 क्तम् । ननु द्रव्यविशेषस्यैव देवतान्वये तद्वितान्तेनोक्ते सत्यामिक्षाश-
 ब्दो ऽनर्थक इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन द्रव्यविशेषस्य देवतासम्ब-
 न्धितया तद्वितान्तेनोक्त्यामिक्षया सह विशेषणविशेष्यसम्बन्धो वा-
 क्येन गम्यतइत्येवमुत्तराद्ययत्वं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति * त्यज्य-
 मानं द्रव्यं प्रत्युद्देश्यत्वेन देवताया विशेषत्वात्सामान्यस्य च त्या-
 गायोगाद्धिशेषावगत्युपादानायोपसर्जनत्वमुक्त्वा सम्बन्धं विनापस-
 र्जनत्वासिद्धेस्तत्सिद्धये ऽन्तर्णीतः सम्बन्धो यस्यां देवतायां सोपस-
 र्जने यस्य द्रव्यस्य तत्प्रत्यये तद्वितान्तेन सन्निरहितो द्रव्यविशेषो
 देवताविशिष्ट इत्येवं निष्पादिते स्वरूपावगतिं विना तदपर्यवसाना-
 सत्समर्पणाय * आमिक्षापदेनेत्युक्तं * ननु देवताविशिष्टस्य तद्विता-
 न्तपदवाच्यत्वाद्युपगमे सम्बन्धस्य लक्ष्यमाणात्वापत्तेः श्रौतत्वोक्ति-
 र्युक्तेत्याशङ्क्य वैय्याकरणमतेन श्रौतत्वोक्तिरित्याह * तत्रेति *

एवं तु स्वमते श्रौतत्वासिद्धेरपरितोपादेकपदगम्यत्वेनौपचारिकी
श्रौतत्वोक्तिरित्यन्यथा परिहरति * अथापीति * भाष्यावयव-
द्वयस्योक्तमेव विविक्तविषयत्वं स्पष्टयति * तेनेति * येन
कारणेनामिक्षापदेन तद्वितोक्तो द्रव्यविशेषः सम्पद्यते तेन
कारणेन विशेषणविशेष्यत्वलक्षणस्यासम्बन्धस्याभावात् द्वाविह
सम्बन्धावित्यर्थः । नन्वेवं सति पदान्तरान्वयसापेक्षत्वाच्छ्रुते-
रपि न चाक्रयाद्विशेषः स्यादित्याशङ्काह * इतीति * सर्वनाम्नः
पदान्तरसन्निधापितार्थविषयत्वात्तेन विना स्वार्थोभिधानपर्यव-
सानानुपपत्तेः पदान्तरस्यापि सन्निधापकस्य सर्वनामश्रुतिव्यापा-
रान्तर्गतत्वावसायात्पर्यवसिताभिधानाभिधेयार्थाकाङ्क्षासन्निधि-
योग्यत्वार्थानुपदान्तरान्वयात्सर्वनामार्थवृत्तितद्विषयसमर्पकपदद्व-
यान्वयस्य शीघ्रं प्रतीतेरस्त्यामिक्षावाजिनयोर्विशेष इत्याशयः । ननु
विशेषणविशेष्यत्वलक्षणसम्बन्धाभ्युपगमे तस्य भेदाधिष्ठानत्वाद्दे-
श्वदेव्यामिक्षाशब्दयोर्भिन्नार्थत्वापत्तेर्नीलोत्पलशब्दयोरेव चाक्य-
लक्षणपदान्वयः स्यात् न श्रौत इत्याशङ्काह * ततश्चेति * यतश्च
कारणादामिक्षापदेन तद्वितोक्तद्रव्यविशेषसमर्पणानिमित्तं विशेष-
णविशेष्यत्वम् अतो ऽर्थभेदसमर्पणायोगाद्भिन्नार्थत्वानुपपत्तेर्नार्थ-
योर्विशेषणविशेष्यत्वं किं तु शब्दयोरेवेत्यर्थः । किं तर्हि विशेषणवि-
शेष्यत्वे द्वारमित्यपेक्षायामामिक्षापदसन्निधानात्तद्विलस्य द्रव्यवि-
शेष्यत्वेऽपि चिद्व्यवस्थापनं द्वारमाह * किं तर्हितीति * पदद्वयश्रवणा-
नन्तरं तत्प्रतीतिः समुदायवाच्यत्वशङ्का तद्विहितपदवैधकारेण निर-
स्ता सर्वनामार्थवृत्तित्वलक्षणोपपत्तिर्वैपशब्देनोक्ता श्लोकं व्याचष्टे
* नैवेति * अपत्यादितद्विहितवद्विशेषणानभिधाने ऽपि सन्निहितत्व-
मात्रत्वाभिधानात्पर्यवसानमाशङ्क्य * अनुपयुक्तैत्युक्तम् * औ-
पगवादिशब्दे देवदत्तादिविशेषणप्रतीतावप्युपग्वपत्यत्वमात्रप्रतीत्यु-
पपत्तेर्युक्तमभिधानपर्यवसानं सन्निहितत्वस्य तु प्रकृत्यर्थेनाविशेष-
णान्निर्विशेषणस्य च सर्वपदार्थमाधारण्येनानुपयोगितयानभिधे-
यत्वादपत्यादिविशेषणवच्चोपपदार्थविशेषणफलत्वाभावात् सन्नि-
हितत्वमात्राभिधाने तद्विहितस्य शक्तिः कल्प्येत्याशयः । वैश्वदेवी-
शब्दे एवेत्यनेन तद्विहितपदवैधकार्यः सूचितः । न चेत्यनेनात्तराह
व्याख्यातम् । नन्वामिक्षापदेन त्रिणामिक्षाविषयत्वात्प्रतीतौ देवतायो-
गस्यामिक्षाविषयत्वं चाक्रयार्थः स्यादित्याशङ्कानिरासायामिक्षामेवे-
त्यापूर्त्येवकारान्वयसूचनार्थम् * न च चाक्रयार्थत्वमित्याहुकम् *
सन्निहितार्थविशेषणविहितत्वात्तद्विहितस्य तत्समर्पकपदानपेक्षस्या-

न्वर्याप्रसिद्धेः स्वतन्त्रपदार्थप्रहणाद्व्याख्यायतुपपत्तिरित्यर्थः ।
 भाष्यस्वविशेषपदोक्तशङ्कातिरासोपपादनार्थं तद्विहितस्य विषया-
 पणमेवेत्येकारान्वयं सूचयितुम् * तेनेत्युक्तम् * उपपदसर्वनाम-
 तद्वितानामैकार्थ्ये वृद्धसम्प्रतिमाह * तथा चेति * आमिक्षाश-
 ब्देनैव सिद्धेर्वैश्वदेवीशब्दानर्घक्यं त्वनाशङ्कामेवेति सूचयन्नैकार्थ्य-
 मुपसंहरति * तेनेति * यैवेत्येवकारेणामिक्षा * शब्दोक्तैवेत्यु-
 क्तम् * सैव वैश्वदेवीशब्देनोक्ता सती देवतासम्बन्धं यास्यतीत्ये-
 तदर्थं वैश्वदेवीशब्देनोच्यते इति क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे लृङ्-
 ष्याद्व्यापानेन योज्यमात्रकार्थं प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावात्सामानाधिकर-
 ययायोगमाशङ्कामिक्षाशब्दस्यामिक्षात्वं वैश्वदेवीशब्दस्य देवतान्वयं
 प्रवृत्तिनिमित्तं देवतान्वयार्थामिक्षाशब्दोक्तार्थोक्तिपरामर्शिता तच्छ-
 ब्देन सूचयन्नर्थविशेषणविशेष्यत्वानपेक्षत्वमुपसंहरति * तेनेति *
 घाजिने तु द्रव्यदेवतान्वयो विशेषणविशेष्यत्वं च द्वयमपि वा-
 फ्ययीमेवेत्यभिधानार्थमेकत्वेति भाष्यं व्याचष्टे * इतरत्र त्विति *
 सम्प्रदेयाद्विना सम्प्रदानायोगादर्थाक्षेपेण विभक्त्या द्रव्यदेवतायो-
 गोक्तिमाशङ्का * स्वत इत्युक्तम् * सामान्यतो द्रव्यदेवतायोग-
 क्षेपे ऽपि स्वेन घाजिनशब्दवाच्येन रूपेण ह्यपि देवतायोगो न वि-
 भक्त्योक्त इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * घाजिभ्य इति * तस्य
 द्रव्यविशेषस्य देवतासम्बन्धः । तत्सम्बन्धः सामान्यतो विशेषतो
 घा द्रव्यदेवतासम्बन्धो न घाजिपदे ऽन्तर्गत इति कथं चिच्छब्दे-
 नोक्तम् । यदि च तद्विहितवस्तुधोर्मि सर्पनामार्थे स्मर्येत ततः सम्प्रदेय-
 स्य द्रव्यस्य सम्प्रदानभूतदेवतान्वयश्चतुर्थ्यन्ते पदे ऽन्तर्गतः स्यान्न
 त्वेतदस्तीत्याह * अपि चेति * देवतास्वापेक्षयापिशब्दः श्लोकं
 व्याचष्टे * सास्येति * यदि चान्यपदार्थो ऽपि चतुर्थ्यन्तात्प्रतीयेत
 ततो स्मृतौ ऽपि देवतान्वयचतुर्थ्यन्ते पदे ऽन्तर्गतः स्यान्न त्वेतद-
 प्यस्तीति सम्प्रदानमात्रं प्रतीयत इति वदतोक्तम् । ननु सम्प्रदेयं विना
 सम्प्रदानायोगात्सम्प्रदेयमपि चतुर्थ्यन्तात्प्रतीयतएवेत्याशङ्काह
 * तेन त्विति * ननु सम्प्रदानमात्रस्य चतुर्थ्यन्तत्वे देवतात्वस्या-
 पि तयानुक्तरवाद्वाक्येनापि द्रव्यदेवतायगत्यनुपपत्तेरुभयस्य वा-
 फ्ययीतयोक्तिर्युक्ता स्यादित्याशङ्काह * तेनेति * लक्षणया दे-
 वतात्वोक्तिमभ्युपगम्य भाष्यमित्याशयः । नन्वेवं सति देवतात्व-
 स्यामिक्षाघाजिनवाक्ययोः श्रौतस्याविशेषात्तुल्यबलत्वं स्यादित्या-
 शङ्काह * तत्र चेति * अनेन च तदिहेति भाष्यस्यो ऽपि देव-
 तात्वशब्दः पूर्वभाष्यस्वरसम्बन्धवाचितया व्याख्यातः । श्रौतवा-

कथयित्वाविशेषोक्तिप्रयोजनाभिधानार्थं विरोधे चेत्यादिभाष्यं व्या-
 चष्टे * इतीति * सन्निकर्षविप्रकर्षौ वा भाष्यस्याभ्यां श्रुतिवाक्य-
 शब्दाभ्यां विवक्षिताविति व्याख्यान्तरमाह * किं चेति * ध्रु-
 तिशब्दस्य सन्निकृष्टत्वमर्थो वाक्यशब्दस्य विप्रकृष्टताप्ये इत्यर्थः ।
 कथमामिक्षान्वयस्य सन्निकृष्टत्वं वाजिनान्वयस्य विप्रकृष्टापेक्षिते
 ऽष्टप्रकारं सन्निकर्षविप्रकर्षाभिधानं प्रतिजानाति तावत् * विप्र- ६३६११
 कृष्टेति * एतदेव व्याचष्टे * सर्वेति * आमिक्षायां सामान्यतो
 देवतान्वयाभिधानं न वाजिनस्येति तावत्प्रकारमाह * तद्यथेति *
 यद्यपि च भवतु नामेत्यनेन द्रव्यमात्ररूपत्वाविरुद्धात्मताका तामनु-
 भावणपूर्वं दूषयति * यत्त्विति * वैश्वदेवीतीति करणेन स-
 न्निहितार्थवृत्तितद्धितपरस्त्रीप्रत्ययपरामर्शात्तेन च सन्निहितस्त्रीद्रव्यो-
 क्तैर्वाजिने च नपुंसकव्यवहितशब्दनिर्दिष्टे स्त्रीत्यसाम्निध्ययोगाद्धिरो-
 धो ऽस्त्येवेत्याशयः । ददातिकल्पनाकल्पनरूपं प्रकारान्तरमाह * अ-
 पि चेति * अवश्यकल्पकत्वं व्यतावचनेनैव पदद्वयान्वयसिद्धौ द्वा-
 दातिकल्पनानापरत्वं सत्कल्पनसिद्धयर्थं सम्प्रदानसम्प्रदेयसङ्गतिर्द-
 दातिं विना * नास्तीत्युक्तम् * देयशब्दे ऽपि कल्पनीये धातुमात्रक-
 ल्पनस्यासाधारण्येन पर्यनुयोज्यत्वसूचनार्थं धात्वर्थेन तल्लक्षणा अव-
 श्यकल्पकत्वं व्यतावचनकल्पने ऽपि विप्रकर्षसिद्धेः कस्मात्प्र ति-
 रस्ता इत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * कत्तंव्यतेति *
 प्रश्नपूर्ववैधर्म्यमुपपादयति * कुत इति * वैश्वदेव्यामिक्षा-
 शब्दयोस्तु सामाधिकरण्याद्द्वैधर्म्यद्वयान्तत्त्वोपपत्तिरित्याशयः
 वाजिशब्दस्य कारकविभक्त्यन्तत्वादापि न नाम्नान्वयः स-
 म्भवतीत्याह * न चेति * ददात्यध्याहारे च विप्रकर्षद्वया-
 पत्तिर्दोष इत्याह * तत्रेति * नन्वामिक्षावाक्ये ऽपि वैश्वदेव्या-
 मिक्षया यजेतेति कल्पनाद्विप्रकर्षद्वयापत्तिरपि सिद्धेत्त्याशङ्कते * इतर-
 न्नापीति * पदद्वयान्वयहेतुत्वाभावाद्वा नान्वयविप्रकर्षापादकं यजि-
 कल्पनमित्याशयेन परिहरति * नेति * आमिक्षावाक्ये च यजिमात्रं
 कल्पयं वाजिनवाक्ये तु यजिर्ददातिञ्चेति विशेषमाह * तव त्विति * ६३६११
 वाजिनवाक्येनैकदोषबुद्धत्वसूचनार्थं परकीयत्वं विवक्षितम् *
 तवेत्युक्तम् * त्वदीये वाजिनवाक्ये ऽर्थयोर्द्रव्यदेवतयोः सम्य-
 न्धसिद्धयर्थं यजिश्च पश्चाद्भविष्यत्यादौ च द्रव्यदेवतापदयोरन्वया-
 र्थं ददातिरित्युक्ते ददातिनेषार्थयोरप्यन्वयसिद्धेः । किं यजिनेत्या-
 शङ्क्य * परेत्युक्तम् * परस्या देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावेन त-
 स्त्रत्यापादनलक्षणदानायोगात् तेन द्रव्यदेवतान्वयः सम्भवतीत्या-

तयः व्यतिरेकवाचिना तुशब्देनामिक्षावाक्ये यजिमात्रकल्पनेति सू-
 चितं चतुर्थ्याञ्चोत्सर्गतो ऽवगतस्यापि सम्प्रदानवाचित्वस्य वाजिन-
 पदन्वयात्प्रागपवादकोपपदयोगाभावानिश्चयेनानिर्णीतस्य देवतात्व-
 त्वलक्षकत्वायोगात्प्रागेव च देवतात्वलक्षणायां ददातिकल्पनायो-
 गापत्तेः सम्प्रदानसम्प्रदेयपदैकवाक्यत्वाय कल्पितेन ददातिनां त-
 दन्वये निष्पादितं वाजिनप्रतिग्रहीत्वत्वाभावात्सम्प्रदानत्वानुपपत्ते-
 र्देवतालक्षणार्थत्वं वाजिपदस्याभिप्रेत्य देवतापदत्वोक्तिर्ददातिकल्प-
 नात्तरकालमपि कारकपदयोरन्योन्यान्वये विप्रकर्षमाह * कल्पिते
 ऽपि चेति * वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोस्तु सामानाधिकरण्यात्कारक-
 विभक्त्यन्तत्वाभावाच्च न कश्चिद्विप्रकर्षहेतुरित्याह * नन्विति *
 सामानाधिकरण्यवयैयधिकरण्यलक्षणं तृतीय प्रकारमाह * सत्यपि
 चेति * सर्वत्रैकविपयत्वनिवन्धनत्वादन्यवयैकविभक्त्यन्तत्वं वि-
 नैकविपयत्वाप्रतीतेर्वाजिसम्प्रदानकं वाजिनमित्येकविभक्त्यन्तत्वाय
 सम्प्रदानवाचिन्याञ्चतुर्थ्याः सम्प्रदेयलक्षणार्थत्वाद्द्वयधिकरण्ये विप्र-
 कृतत्वात्तथाशयः । एतदेवाराणाधिकरण्यभाष्यसम्भत्या द्रढयति *
 तथा चेति * धृतिलक्षणात्मकं चतुर्थं प्रकारमाह * किं चेति * लक्षणा
 भुपपादयति * न हीति * इष्टान्तेनामिक्षायां भुतिः सूचिता प्रसिद्धिवि-
 रोधान्नात्रैयस्य देवतात्वमस्तीत्याशयः । सम्प्रदानस्य देवतात्वे ऽनिष्टा-
 पत्यन्तरमाह * यदि चेति * विरुद्धलक्षणत्वादपि संप्रदानस्य
 देवतात्वं नास्तीत्याह * प्रतिग्रह इति * एवमपि कथं सम्प्रदान-
 त्वेन देवतात्वं लक्ष्यतइत्यपेक्षयां प्रकारद्वयमाह * तेनेति * तस्या
 देवताया उद्देश इति समासान्तगंतपष्ठ्युक्तस्योद्देशकर्मत्वस्य विशेष-
 पण्यप्रधानेन निर्देशेन लक्ष्यतोक्ता नन्वप्रतिग्रहीत्वादेवतायामैश्व-
 र्यं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तादात्म्येति * देवप्राक्षणराज्ञां च
 विज्ञेय द्रव्यमुत्तममित्यादौ ग्राह्यणादिवदेवताया अप्यैश्वर्यप्रसिद्धे-
 र्यस्य वा कस्यै देवतायै पशुरालभ्यते सैव मेधपतिरित्यार्थवाद्देवश्च
 देवतात्वस्यैश्वर्यरूपत्वप्रसिद्धेः प्रतिग्रहभावे ऽपि तदुद्देशपूर्वकेण
 त्यागेन तदधीनत्वापादान्मुल्यैश्वर्याभावे ऽपि औपचारिकमैश्वर्य-
 मस्तीत्याशयः । ये ऽपि सम्प्रदानद्वैविध्यमभ्युपगम्य प्रतिग्रहणा-
 त्मकस्य सम्प्रदानस्य देवतात्वाभावे ऽप्यनिराकरणात्मकसम्प्रदा-
 नस्य देवतात्वमिच्छन्ति तन्मते ऽपि चतुर्थ्युक्तेन सम्प्रदानत्वसामा-
 न्ये नन्वात्तदेवाप्येतात्पर्याणादिप्रकारं न स्यात् * नन्वप्येति * * स्वल्धि-
 ग्धत्वलक्षणं पञ्चमं प्रकारमाह * अपि चेति * श्लोकं न्याचष्टे

दुक्तम् * सकलरूपसाम्ये ऽपि पदावधारणोपायान् यद्वनिच्छन्ति सू-
रयः क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यस्मृतिश्चुतीरिति प्रकृतिप्रत्यया-
न्याख्यानस्मृतेरपि पदभेदावधारणोपायत्वेनेष्टत्वात्प्रयाजाः सविभ-
क्तिकाः कर्त्तव्या इत्यादौ च वेदे ऽपि विभक्तिप्रसिद्धेर्विभक्तानां
पारिभाषिकत्वाभावादन्याख्यानभेदेन शब्दभेदात्सन्देहोपपत्तरर्थस-
न्देहस्य चोभयसाधारण्येनापर्युनयोज्यत्वाच्छब्दसन्देह एव विप्रक-
रणापादक इत्याशयः । उत्पन्नशिष्टत्वलक्षणं पृष्ठ प्रकारमाह * किं
चेति * अस्तु तावदुत्पन्नशिष्टत्वलक्षणो विशेषो वैश्वदेवाधिकर-
णोक्तोत्पत्तिवाक्याविज्ञातमित्यादिचित्राधिकरणवार्त्तिकोपपादिते-
नोत्पत्तिशिष्टवलीयस्त्वेनोत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे कर्मणि गुणान्तर वि-
धानुमेवाशक्यमित्याह * यथा चेति * श्लोकोक्तमुत्पन्न्युत्पन्नशि-
ष्टत्वविशेषस्य सन्निकर्षविप्रकर्षप्रकारस्वमुपपादयितुं प्रतिजानाति
* वैश्वदेवेति * प्रश्नपूर्वं वैश्वदेवाधिकरणोक्तमेव न्यायमुपपाद-
नार्थं स्मारयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * वाजिनं हीति *
अस्मिन् च व्याख्यानप्रकारे सामान्यतो ऽप्यामिक्षान्वयस्य श्रौतत्वा-
भावे ऽपि वाजिनाद् वलीयस्त्वमित्याह * ततश्चेति * वाक्येनैव सामा-
न्यतो प्यामिक्षादेवतान्वयितया विधीयतइति ग्राह्ये तथापि सामा-
न्यस्य ऽवधीत्याद्यप्रकारानभ्युपगमे ऽपि आमिक्षाया वलीयस्त्वो-
त्पत्तितद्व्युत्पत्तिरकारणार्थो विपरीतोक्तिः । ननु यागमात्रान्वये ऽपि
भेदस्तावन्न सिध्यतीत्याशङ्काह * प्रकरणानपेक्षेति * अप्रकृतानां
यागानामप्रतीतेः प्राकृतानां चानपेक्षणाद्यागान्वयायोगाद्विशिष्टवि-
धिरेवापद्येतेत्याशयः । स्वार्थासमाप्तत्वेन च वाक्यान्तरानपेक्ष-
त्वाच्च तद्विहिते कर्मण्यनेन गुणाविधिः सम्भवतीत्याह * न चेति *
रूढियौगिकत्वलक्षणं सप्तमं प्रकारमाह * विश्वदेवाश्चेति * उत्त-
राहं व्याचष्टे * वाजिन इति हीति * अयमयप्रसिद्धेर्विप्रकर्षोप-
पादनार्थमक्षरैरेव बुध्यन्तइति प्रोक्षययाधिकरणवार्त्तिकोक्तं दीर्घत्व्यं
स्मारयति * वाक्यार्थवच्चेति * न केवलं विश्वदेवस्य शब्दस्य
रूढ्या वाजिप्रश्नस्य अयमयप्रसिद्धिवाधः किं त्वात्मस्थयापीत्याह * वा-
जांति * देवतात्वे ऽश्वानामयोग्यत्वात्स्येव विश्वेषु देवेषु वृत्तेर्दे-
वतात्वसिद्धिः । कार्यमित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * देव-
तात्वं न्यमेति * अन्यत्र देवतात्वोत्तवा न च गतयोग्यत्वस्याग्न्यादे-
रनवगतयोग्यत्वस्य वाशवादे. एतद्देकसमधिगम्यत्वाद्युक्तं देवतात्व-
मित्यर्थः । यौगिकत्वाभ्युपगमे ऽपि विश्वदेवविषयता फलेषु गम्ये-
त्याह * सत्यपीति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वे हीति * गनु मी-

५३८१

हीनप्रोक्षतीत्यादिवत् प्रकृतप्रहरणं भविष्यतीत्याशङ्क्य वैपम्यमाह *
 * गुणोति * एतदेव विवृणोति * संस्कार्यत्वे हीति * देवतायाः
 संस्कार्यत्वं विनाप्यारानुपकारित्वाद्यागस्य प्रयोजनवत्योपपत्तिरि-
 त्यर्थः । संस्कारकर्मत्वे ऽपि तप्तस्य पयसो दधानयनसंस्कृतस्यामि-
 क्षाशब्देन घनीभूतस्य वैश्वदेवयामे विनियोगात्तदनुनिष्पादिनो
 द्रवस्य वाजिनशब्दोक्तस्योपयुक्तशोपत्वात्प्रतिपत्त्युपेक्षस्य प्रतिपत्तिर्भ-
 विष्यतीत्याह * फार्म वेति * प्रकृतप्रहरणे ऽप्यग्न्यादीनामघ्नानां
 प्रकृतत्वाविशेषाद्विश्वेदेवमात्राचिदपत्त्वं न स्तिष्ठतीत्याह * प्रकृते-
 ति * मनु विश्वेदेवशब्देनाघ्नानामपि ग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्कते
 * अथेति * एकदेवतोद्देशेन यागसिद्धेः सर्वदेवतोद्देशो निष्प्रमा-
 णक इति परिहरति * तदिति * बहुवचनं प्रमाणत्वेनाशङ्कते
 * यद्विति * न तत्सर्वोद्देशे प्रमाणमिति परिहरति * नेति *
 अघ्नानां मध्ये के ऽत्र ये प्राह्या इत्यनवधारणात्सर्वग्रहणं भविष्यती-
 त्याशङ्कते * न त्रिष्विति * द्वादशाधिकरणन्यायेनाद्या स्तिष्ठो दे-
 वता इत्यवधारणं सम्भवतीति परिहरति * न मुश्च्यं वेति * अतो
 ऽघ्नानां मध्ये विश्वेदेवमात्रग्रहणं निष्प्रमाणकमित्युपसंहरति * त-
 स्मादिति * अनन्तरोपदिष्टवाजवतां च वाजिशब्देनोक्तौ नैराका-
 ङ्क्ष्यान्न-वाजिनान्वयो युक्त इत्याह * साकाङ्क्षा वेति * सप्तमं
 प्रकारमुपसंहरति * तस्मादिति * देवशब्दस्य वाजिशब्देन लाभो-
 पपत्तेदुर्लभत्वोक्तिर्युक्तेत्याशङ्क्य * तत्रापि चेत्युक्तम् * वाजि-
 शब्दोच्चारणेनैव विश्वेदेवग्रहणसिद्धेः किं प्रयोजनलाभेनेत्याश-
 ङ्क्याह * न चेति * शास्त्रेण च वाजिशब्दोच्चारणपय पुरु-
 पस्य प्रवर्त्तितत्वात् वाजिशब्देनार्थद्वारा विश्वेदेवशब्दलक्ष-
 णायां प्रमाणमस्तीत्याह * वाजीति * एवं च वाजि-
 नयामे विश्वेषां देवतात्वे सत्यपि वाजिशब्देनैवोक्तानां देवतात्वा-
 हेवताभेदेनामिक्षावाक्यस्य देवतानुवादायोगात्पौरुषमात्यधिकरणव्यु-
 त्पादितया प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थविध्यशक्त्यापि कर्मभेदसिद्धिरित्याह *
 ततश्चेति * परस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति *
 अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेतिति सूत्रमधेत्यादिभाष्येणोपवे-
 र्णनापरिहारार्थत्वेन व्याख्यायाय वेत्यादिना द्रव्यादेरपि गुणस्या-
 छदोपविकल्पापत्तेः पूर्वकर्मण्यसम्भवाद्भेदकत्वप्रसक्तावयवाद्यर्थ-
 सया ऽधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातं तत्र द्वितीयव्याख्यायां तत्सम्प्राप्ते-
 गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः प्रयोगकालीनविकल्पा-
 लोचनेन चोत्पत्तिराख्यान्यथात्थकरणायोगात्पूर्वपक्षानुपपत्तेराद्यैव

५३९१२

५४०१२

व्याख्या युक्तेत्याह * अगुणेति * गुणान्तरावरुद्धकर्मोत्पत्त्यभावेनो-
दाहरणभेदहेतुत्वेनोक्तस्यापूर्वसंयोगस्याभावात्प्रत्युदाहरणत्व दध्या-
दैर्वैषम्योक्तये ऽनेनोच्यतइत्यर्थः । प्रत्युदाहरणत्वं विवृणोति *
अन्येनेति *

॥ दध्यादिद्रव्यसफलत्वधिकृत्याम् ॥ ११ ॥

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २५ ॥

सम्भवत्प्रकृताश्रयलाभस्य गुणस्योदाहरणत्वाभिधानार्थमग्नि-
होत्रमिति भाष्यं व्याचष्टे * अग्निहोत्रमिति * सन्देहभाष्य व्याच-
ष्टे * तत्रेति * तस्यैवेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिपूरणेनापथादतयान-
न्तरसङ्गतिः सूचितां गुणशब्दस्य सिद्धार्थवाचित्वात्सिद्धस्य च
निर्व्यापारस्य फलसाधनत्वायोगाद्वाक्यभेदापत्तेश्चानेनैव द्वारभूत-
व्यापारविध्ययोगाद्गुणफलान्वयायोगारब्धानिरासार्थं प्रकृतकर्मसं-
यन्धोक्तः । ननु शुद्धकर्मोत्पत्तौ गुणस्थानन्तरस्तत्र एवाभेदकत्वो-
क्तेः पूर्वपक्षयोगात्सन्देहो न युक्त इत्याशङ्क्याह * द्वयमेवेति *
यथा शुद्धोत्पत्तावभेदकतोक्ता तथानेकस्य गुणस्य प्राप्ते कर्मव्या-
शङ्का विधित्वाङ्गेदकतापि चोदना वा गुणानां गुणपच्छास्त्रादित्य-
नोक्ते ननु विध्यशक्तेस्तत्र भेदकत्वादिह गुणनिमित्तभेदप्रकरणौ
पूर्वपक्षहेतुत्वेनोपन्यासो न युक्त इत्याशङ्क्य यथा सगुणकर्मोत्पत्तौ
पूर्वसंयोगानर्हत्वात् गुणस्य भेदकत्वं तथा शुद्धोत्पत्तावेनेकस्यैव
पूर्वकर्मसंयोगानर्हत्वं हेतुसाध्याङ्गेदकत्वं विध्यशक्तस्तु पूर्वसंयोगा-
नर्हत्वोपपादिकेति सूचनार्थं दृष्टान्तत्वेन * स गुणोत्पत्तावित्युक्त-
म् * प्रकारान्तरव्याख्यानार्थम् * विधीयमानं त्युक्तम् * द्वयमेवे-
त्येवकारेण प्राप्ते कर्मण्यनेकविध्यशक्तेः साक्षाद्भेदहेतु-वाभावः सू-
चितः । भेदहेतुत्वेन फलस्य गुणस्थानेकार्थोपादाने ऽप्युपपत्तौ
नाव्यापिन्या विध्यशक्तेर्भेदकतेत्याशयः । एवमपि कथं सन्देहोपप-
त्तिरित्याशङ्क्य * तेनेत्युक्तम् * गुणफलात्मकानेकार्थोपादानस्य
पूर्वप्रासम्भवे भेदकत्वात्सम्भवे चाभेदकत्वात्सम्भवात्सम्भवविष-
यः सन्देहो भेदाभेदसन्देहहेतुरित्याशयः । नन्वेवमपि किमग्निहो-
त्रदंमान्तरमिति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिप्रतियोगित्वात् स एवेति सि-
द्धान्तवचनव्यक्तिदर्शयितव्या न गुणात्फलमितीत्याशङ्क्याह * तत्र
इति * यत् कारणात्पूर्वकर्मण्यनेकार्थोपादानसम्भवासम्भवसन्देहो
भेदाभेदसन्देहहेतुस्तत्र कारणादेतयोः सम्भवासम्भवयोः सिद्धार्थ
फलान्वयः कस्येति विचार्यमित्यर्थः । कर्मणां हि फलान्वयः ऽनु

पादेयफलान्वयेन कर्मोत्पत्तेः प्रतीयमानाया याधकस्य प्रत्यभिज्ञा-
 नस्य गुणाधिक्येनाभावात्पूर्वस्मिन्कर्मणि गुणफलोपादानासम्भवः ।
 शुष्णफलान्वयत्थाश्रयत्वेन पूर्वकर्मोपेक्षणात्सम्भव इत्याशयः । वृ-
 ५४१। श्यन्तरोदाहृत्यातिक्रमेषोद्गोदाहरणात्तरोपादाने प्रश्नपूर्वकारणमा-
 ह * किमर्थं पुनरिति * ननु भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषानुपयोगे
 ऽपि कर्मणः फलान्वये दधिगोदाहेनादेः क्रत्वर्थत्वात्फलकामनां
 विनाप्यनुष्ठानं विकृतौ चातिदेशः स्यात् शुष्णफलान्वये तु पुरुषार्थ-
 त्वात्सत्यां कामनायामनुष्ठानमनतिदेशात्त्रेत्यनुष्ठानविशेषस्य द्वये
 ऽपि साम्याद्दिशेष इत्याशङ्क्याह * क्रत्वर्थेति * गोदाहेनादेः पुरु-
 षार्थत्वेवोत क्रत्वर्थतापीति क्रत्वर्थपुरुषार्थचिन्ता चतुर्थे करिष्य
 भाणत्वात्नेह कार्येत्याशयः । नन्वनुष्ठानविशेषानुपयोगे ऽपि भेदाभे-
 दनिर्णयन्नावद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * इह स्थिति * अनुष्ठानानुपयो-
 गिनिर्णयानर्थक्यानुपयोगानुगुणमेधोदाहार्यमित्याशयः । कथं गोदो-
 हनोदाहरणे भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषानुपयोग इत्याशङ्कोपपादयति
 * न चेति * ननु गोदाहेनात्फले क्रत्वर्थप्रणयनाश्रितस्य फलसा-
 धनत्वादान्तः क्रतुप्रयोगः प्रणयनासु फले क्रत्वर्थोत्प्रणयनात्तस्य भे-
 दापत्तेर्विवा एतद्यथाच्छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे प्रतेतत् ऽन्यस्य तन्त्रं
 प्रतीयतइति क्रतुमध्ये ऽन्यप्रयोगनिषेधाद् बहिः क्रत्वित्यनुष्ठानविशेषा-
 शङ्कानिरासार्थम् * प्रणयनस्येत्युक्तम् * देशान्तरप्रापणरूपसं-
 स्कारस्वभावत्वात्प्रणयनस्य प्रणेतव्यापेक्षायां स्ववाक्ये प्रणेतव्याश्र-
 घणाच्चमसेनापः प्रणयन्तीति सन्निहितवाक्यान्तरश्रुतानामपां प्र-
 णेतव्यत्वावगतैस्तासां च क्रत्वर्थत्वेन नैराकार्याह्यात्पदकर्मवत्प्रण-
 यनस्याप्रयोजकत्वेनान्यासामनाक्षेपाद् बहिः प्रयोगे च पृथगितिक-
 र्तव्यतानुष्ठानाक्षेपापत्तेः प्रयुक्तिलाघवार्थं भेदे ऽप्यन्तः क्रतुप्रयोगः
 सेतस्यतीत्याशयः । दध्युदाहरणे तु भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषोपयां-
 गो ऽस्तीत्याह * इह पुनरिति * नन्विहापि पृथगितिकर्तव्यतानु-
 स्थानाक्षेपापत्तेः प्रयुक्तिलाघवायान्तः क्रतुप्रयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्य
 * दर्शित्युक्तम् * सर्वेषां ज्ञहोतिचोदितानां दर्शितोमाख्यत्वस्यापूर्-
 वत्वस्य च षक्यमाणत्वादित्याशयः । अग्निहोत्रविध्यन्तप्रदृष्यात्सा-
 यम्प्रातरभ्याससिद्धेः सकृत् क्रियानुपपत्तिशङ्कानिरासार्थं वा पूर्वा-
 क्तिः प्रयोजनाभावमात्रेण चेह गोदाहेनस्यानुदाहरणीकः । पर-
 मार्थतस्तु तस्यापि दाक्षायणादेरुक्त्यादिसंस्नानां च फलान्वयेनैव
 न्यायेन सिद्धे तत्र तत्रांशान्तरचिन्तेति द्रष्टव्यम् । ननु स्वर्गे याव-
 र्जीवशब्दोक्ते च जीवने ऽनुपादेये विधीयमानो ऽपि होमः प्रत्यभि-

ज्ञानायथा न भिद्यते तथेहापीति कर्मफलान्वयोक्तेर्मदानुपयोग-
माशङ्कते * नन्विति * गुणाधिक्येनाप्रत्यभिज्ञानाद्वैपम्यमा-
ह * नेतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * फलेति * प्रत्यभिज्ञासम्भवं
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * अग्निहोत्र-
मिति * शुद्धोत्पन्नस्यापि वाक्यान्तरेण दधिवैशिष्ट्यात्प्रत्य
भिज्ञानं शङ्कते * नन्विति * तस्यामुत्पादकत्वेन मुख्यत्वनि-
मित्तवलीयत्वाभावाद्युत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याशयेन प-
रिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * येन तावदिति * अतु-
द्यकार्यत्वाद्युत्पन्नगुणवाक्यस्योत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याह
* उत्पत्तीति * फलवाक्यान्वयादपि गुणवाक्यस्य फलोत्पाद-
कत्वप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याह * उत्पत्तीति * एतदेव
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * गुणादिवाक्यानामपेक्षास-
स्त्रिधिभ्यामुत्पत्तिवाक्येनैवान्वयः । परस्पर त्वनपेक्षत्वादेव तावदन-
न्वयः दध्नेन्द्रियकामस्येत्यादौ कथं चिदपेक्षासम्भवे ऽप्यसम्बद्ध-
व्यवायेनाननुपद्धारसविधिरनारुद्ध एवेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * अ-
नुत्पन्नस्येति * नन्वित्यनेन परस्परानपेक्षोत्पत्तिमैवोपेक्षन्तइत्यव-
धारणाभ्युपगमेन सूचिता चतुर्थे त्वैकस्य दध्नः क्तवर्षत्वे पुरुषा-
र्थत्वे च दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति संयोगपृथक्त्वं
कारणमित्युक्ते रोप इति चोदिति सूत्रेण दध्ना जुहोतीति विहितस्य
दध्नः फलापेक्षायामितरेण इन्द्रियफलत्वोक्तेरेकवाक्यत्वात्संयोग-
पृथक्त्वाभावमाशङ्क्य नार्थपृथक्त्वादिति सूत्रेण होमार्थत्वेन विहितस्य
दध्नः फलानाकाङ्क्षात्वादेकवाक्यताभावं पश्यतीत्याह * पश्यति
चेति * ननु फलवाक्यस्य शुद्धवाक्यान्वये ऽप्युत्पत्तिवाक्येनैव
गुणवाक्यान्वितेनान्वयाद्दधिविशिष्टप्रत्यभिज्ञोपपत्स्यतइत्याशङ्कते *
तत्रेति * एवमपि ।

पयोदधियघागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः ।

सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैच तु ॥

इति दश द्रव्यधितिशिष्टत्वादुत्पत्तेर्नेह प्रत्यभिज्ञा सम्भवतीत्या-
शयेन परिहरति * तदिति * दशद्रव्यवैशिष्ट्याद्द्वैलक्षणेन प्र-
त्यभिज्ञाने निरस्ते यदि कश्चित्फलवाक्ये गुणवाक्यानालोचनाद्वै-
लक्षणेन द्रव्यात्तन्मते प्रत्यभिज्ञानोत्पत्तिः प्रागेवोक्तेति सूचनपूर्वं श्लोकं
व्याचष्टे * उत्पत्तीति * ननु दशद्रव्यवैशिष्ट्ये सत्यप्याकाङ्क्षा-
घशाद्दधिमात्रविशिष्टो होमः फलवाक्ये प्रहीष्यतइत्याशङ्कते * अथ
दधिसन्नावेति * फलवाक्यस्य दधिवाक्यान्वयमनपेक्ष्य गुणवा-

५४२१

५४३१

फयान्वितोत्पत्तिवाक्यमात्रान्वयद्वारा फलवाक्येन दधिविशिष्टहो-
 मग्रहणे सर्वगुणवाक्यानामगृह्यमाणविशेषत्वेन गुणपत्फलवा-
 क्यान्ययात्केवलदधिविशिष्टहोमग्रहणाशक्तेस्तन्मात्रग्रहणमिच्छता
 फलवाक्यस्य दधिवाक्यान्ययो ऽप्युपेतव्यः स च प्रागेव धारित
 इति परिहरति * तथा सतीति * ननु दशानां द्रव्याणां समुच्च-
 येन होमविशेषणत्वे सति दधिमात्रविशिष्टहोमग्रहणाशक्तिरस्तु तेषां
 तु विकल्पेनान्वयाशक्यो दधिमात्रविशिष्टो होमो ग्रहीतुमित्याश-
 ङ्गाह * अपि चेति * एवमपि नित्यपात्रिकत्वेन वैलक्षण्यत्प्रत्य-
 भिज्ञाने सम्भवतीत्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपि तावदिति *
 ननु फलवाक्येनापि दधिपक्ष एव होमो ग्रहीष्यतइत्याशङ्क्याह *
 न चेति * उद्देशं विना यदाशब्दान्वयायोगात्फलादेशे च होम-
 स्योपादेयत्वावगतेरुद्देश्यत्वायोगादित्यं दध्नोः विशेषणत्वापत्तेर्नि-
 त्यदधिविशिष्टस्य च होमस्यान्यतो प्राप्तौर्विधेयत्वाद्भेदापत्तिरित्याश-
 यः । ननु नित्यदधिविशिष्टरूपाप्रत्यभिज्ञाने ऽपि फले विधीयमानस्य
 होमस्वरूपस्य प्रत्यभिज्ञानोपपत्तेः कर्मफलान्वयोत्तरकालं कर्मणो
 गुणाधिक्यं विधीयमानमपि न भेदमापादयतीत्याशङ्कते * नन्वि-
 ति * एवं सति ग्रन्थभिन्नोपपत्तावप्यनेकार्थविधानादाग्नेयादिष्विष-
 ५४४।८ कर्मभेदापत्तिरिति परिहरति * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * द-
 धिहोमेति * ननु विकल्पेन प्राप्तस्य दध्नो नियममात्रकरणाश्राने-
 कार्थविध्यापत्तिरित्याशङ्क्याह * यथैव चेति * नियमस्यापि
 विधित्वादन्यथा च गुणवाक्यानालोचन ऽप्यर्थान्नियतानेकद्रव्यप्रा-
 प्तेर्दधिशब्देन नियममात्रकरणात्कर्मफलान्वयरूपैकार्थविधानादवा-
 क्यभेदापत्तेर्यथा दध्यादेर्वाक्यान्तरेण विधाविन्द्रियकामवाक्ये यदि
 फलान्वयमनाहत्य केवलो दधिनियमः क्रियते तत एवैकार्थविधानं
 फलान्वयस्यापि तु विधेयत्वादपरिहार्यमनेकार्थविधानतया वैक-
 ल्पिकपशुद्रव्यफले वाक्यान्तरैः कल्पिते ऽपि यदि केवलस्य दधि-
 नियमस्य कारणं तत एवैकार्थविधानं सिद्धेयं त्वेतदस्तीति व्यवधा-
 रणकल्पनया ज्योष्यम् । विशेषतो ऽस्मिन्पक्षे तण्डुलादिपरिसंख्याप-
 त्तेरपरिहार्यनेकार्थतेति तण्डुलादीत्यनेन सूचितं फलान्वयस्यापि
 तु कारणं दधिनियमस्याप्यन्यतो प्राप्तस्य कारणादपरिहार्यो वाक्य-
 भेद इति सूचयितुमाह * न हीति * होमात्फले भेदापत्तिमुपपा-
 दित्वामुपसंहरति * तेनेति * विधेयशब्दाध्याहारेण कर्मात्र विधेयं
 स्यादिति भेदसिद्धौ कर्मविधित्वं प्रतिशाय तद्धेतुत्वेन कर्मणः फ-
 लान्वयः सूत्रोदेषोक्त इत्येवं किमित्यादिमाध्यम्याख्याते ऽथ सूत्रं

योजयन् पूर्वपक्षमाह * अत इति * भाष्यस्वन्याय्यशब्दं भाषार्था-
धिकरणन्यायविषयं सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * समस्तमेवेति *
कर्मणः फलान्वयसम्भवो गुणस्य चासम्भव इति द्वयस्यापि भा-
षार्थाधिकरणसिद्धत्वोक्त्यर्थः समस्तशब्दः । ननु फले गुणविध्य-
योगे ऽपि कर्मणि गुणो विधास्यते ऽन आह * नेति * एतदेव
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * अप्राप्तस्यापि गोदोहनादेः
फलश्रुतिवैयर्थ्यापत्तेर्न कर्मणि विधिर्युक्त इत्युत्तराद्वेनोक्तं श्लोकं
व्याचष्टे*तत्र नामेति* कर्मणि गुणविध्ययोगे ऽपि फले गुणविधि-
भेदविषयतीत्याशङ्कापि तस्माद्गोमातफलामिति न्याय्यम् । न दध्नः फ-
लमिति न्याय्यमित्यादिभाष्यपर्यालोचनया कर्मण एव न्याय्यं न गु-
णादित्यवधारणप्रतीतेरनेनैव भाष्येण निरस्तेति सूचयन् समस्त पूर्व-
पक्षभाष्यं व्याख्यानायाचतारयति* अत इति * समस्तं भाष्यमव-
तारितमवयवशो व्याख्यास्यमानं किमित्यस्य दृष्टं हीत्येतदेकवाक्यत-
या भिन्नवाक्यतया च द्वेषा प्रतिमाने ऽप्येकवाक्यतयैव युकोति वक्तु-
मुपक्रमते * तत्रेति * एतद्भाष्यमध्यशति तत्रशब्देनोक्तं भिन्नवाक्य-
त्वव्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति * एकस्त्वदिति * ननु दृष्टं ही- ६४५१२
त्येतदेकवाक्यतया किमेतदेव न्याय्यत्वे कारणं कारणान्तरं वेति
कारणविशेषप्रश्नप्रतीतेः किमितीति कारणप्रश्नार्थत्वेन व्याख्या न
युक्तेत्याशङ्क्येतावानित्युक्ते तदुपपादनार्थम् * नेतीत्युक्तम् * सि-
द्धान्तप्रक्रियासत्वं नञ्योगाशिराकरणप्रतीत्योपपादितं दृष्टं हीत्यादेस्तर्हि
कथं योजनेत्यपेक्षायाम्*इतर इत्याद्युक्तम्* दृष्टं हीत्यनेन पूर्वपक्षि-
णोक्ते सामान्यतो दृष्टेनेत्यादिना सिद्धान्ती स्वयमेव यदीत्याद्याशङ्का
शङ्कां निराकरोतीत्यर्थः । नेति दूम इत्यादेर्दृष्टाद्दृष्टसिद्धिरित्येतस्य
सिद्धान्तग्रन्थत्वे कथं तर्हीति सिद्धान्ती प्रश्नस्यासङ्गतत्वापत्तेरिमां
व्याख्यां दूषयति * तत्र स्थिति * पूर्वपक्षप्रश्न एव तर्ह्यसावस्त्व-
त्याशङ्का होमफलान्वयाक्षेपविषयत्वात्सिद्धान्तिप्रश्नत्वावगतिरै-
कान्तिकशब्देन सूचिता स्वमतेन दृष्टं हीत्येकवाक्यतया किमिति
प्रश्नं व्याख्यातुं सम्यक्तं तावदेवाह * इतीति * क्रीदशीत्यपेक्षा-
यामाह * तच्चेति * स्थितन्यायसम्भवोपपादनार्थम् * इधीत्युक्त-
म् * नन्दतन्मप्रमाणकत्वाद्धेदार्थं ऽनुमानाशङ्का न श्रुतेत्याशङ्काह
* यद्यपि चेति * वेदावगम्ये ऽर्थे ऽनुमानादीनां निषिद्धे ऽपि
कारणत्वे वेदार्थसन्देहे यो ऽनुमानाद्यविरुद्धः सां ऽङ्गीकार्यो न विरुद्ध
इत्येवं वेदार्थनिर्णये तेषां हेतुत्वं भविष्यतीत्याशयेनेतीति पूर्वप-
क्षभाष्यं व्याचष्टे * पुनः पुनरिति * सामान्यतो दृष्टे पूर्वपक्षिणा

होमफलान्वयरूपवेदार्थनिर्णायकत्वेनाऽयुपगम्यमाने वह्नू दोषानु-
 द्वावयिष्यामीत्येवं दुष्टाशयेन सिद्धान्तिना सामान्यतो दृष्टं मद्-
 भिमेतत्त्वेनारोपितमिति विदितसिद्धान्त्यांशयत्वं पूर्वपक्षिणः सूच-
 यित्तुं * मेत्युक्तम् * निर्दोषकारणासम्भवे काशकुशावलम्बन-
 न्यायेनानुमानं मया वाच्यं शब्दस्य फरणस्य सद्भावादनुमानस्य च
 बहुदोषत्वेन मयापि ज्ञातत्वाच्चानुमानमहं प्रवीर्मित्यर्थः । कृष्या-
 दितः कर्मणः सकाशाद् व्रीह्यादिकलं दृष्टमिति कर्मफलान्वयस्य
 न्याय्यत्वे कारणमारोपयता सिद्धान्तिना यत्कर्मफलान्वये साध्ये
 कर्मणः फलवत्तया दर्शनमुक्तं तर्हि हेतुत्वेन सादृश्यरूपेण वा
 साध्यर्थाभावेनैवेति त्रेधा विकल्प्य स्वयमेवाशङ्काशङ्का पूर्वपक्षि-
 णा यदीत्यादिभाष्येण निरस्तं तद्व्याख्यातुमुपक्रमते * कथमिति *
 यदीति हेतुत्वाशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * यदि तावदिति * कृष्यादा-
 विति भाष्येण होमविषयः कर्मशब्दः कृष्यादिविषयो वेति विक-
 ल्पहोमदर्शनमसिद्धं कृष्यादौ च यद्दर्शनं तद्धोमधर्म इति दोषद्व-
 यमुक्तं तद्व्याचष्टे * तत इति * फलवत्त्वस्य साध्यत्वेन साध्यध-
 र्मविशिष्टधर्मिरूपप्रतिज्ञार्थकदेशत्वादसिद्धेरस्तत्तद्व्ययनायोगादसि-
 द्धत्वेत्याशयः । स्वर्थायसो ऽपि द्वितीयकल्पस्य कृष्यादितः कर्मण
 इति सामानाधिकरण्यादाद्यकल्पे ऽपि च होमस्यस्य फलवत्त्वदर्शन-
 स्य कृष्यादावन्वयाभावेन स्वर्थायस्त्वतुल्यत्वाद्युत्थानं ननु दृष्टं हीति
 भाष्यस्य व्याख्याभिधानमात्रार्थत्वात्तद्गतस्य कर्मशब्दस्य हेतुविशो-
 यणार्थत्वाप्रतीतेर्फलवत्त्वदर्शनमात्रं व्याप्तिपक्षधर्मत्वसम्भवादेतुरि-
 त्याशङ्कार्थमथेति भाष्यं होमे फलवत्त्वदर्शनमात्रस्याप्यसिद्धत्वे-
 नापक्षधर्मत्वापरिहाराद्युक्तमाशङ्कोपपादयति * अथ विनेति *
 घस्तुतो सद्यपि पक्षधर्मत्वं कल्पनया ऽयुपगम्याशङ्केत्याशयः ।
 वास्तवपक्षधर्मत्वाभावे ऽपि कल्प्योत्पक्षधर्मतेत्यर्थः । फलवत्त्व-
 मात्रस्याद्रव्ये ऽपि तन्वादाौ पटादिकले दर्शनाव द्रव्यादापि दध्नः
 फलापत्तेरिष्टविधातकारी हेतुस्तन्वादेर्वा निष्फलाऽयुपगमे ऽप्यन्व-
 यव्यतिरेकजस्य फलवत्त्वदर्शनस्यापह्नोतुमशक्यत्वादनैकान्तिक इत्य-
 भिधानार्थं द्रव्यादपीति भाष्यं व्याचष्टे * तत इति * ननु सौर्वादी
 प्रयाजादिदर्शपूर्णमासधर्मान्वयेनावगतात्सादृश्यात्तदीयानुयाजादि-
 धर्मान्तरान्वयस्य तथा हि लिङ्गदर्शनमिति घदता । वक्ष्यमाणत्वात्प्र-
 सिद्धधर्मान्वयेन प्रवृत्तत्त्वोपमानस्याप्रसिद्धधर्मान्वये ऽपि प्रामाण्यप्र-
 तीतेर्होमे कृषिसादृश्यात्फलवत्त्वोपमानं भविष्यतीत्याशङ्कार्थमथ
 कृषीति भाष्यं व्याचष्टे * अथ सादृश्येति * उपमया फलवत्त्वं

कल्प्यतइत्यर्थः । साधनवैलक्ष्येन स्वरूपवैलक्ष्येण च होमस्याप्य-
सादृश्यादुपमानासम्भवोत्तथै होमो ऽपीति भाष्ये किं चिद्वैलक्ष्ये
ऽपि व्यापाररूपत्वेन सादृश्याविघातादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *
तत्रेति * धर्मसामान्यभूयस्त्वलक्षणत्वात्सादृश्यस्य भूयस्त्वस्य ५४६।
त्वापेक्षिकत्वेन भूयस्तरापेक्षायां भूयसो ऽप्यभूयस्त्वापत्तेः सुसद-
शापेक्षायां मन्दसादृश्यस्य सादृश्यभावो युक्त एवेत्याशयः । प्रक्षे-
पाधिकस्त्यागो विवक्षितः यदीत्यादिसङ्कोचराणि पूर्वपक्षवचनत्वे-
नैकग्रन्थत्वे ऽपि विवेकायास्माभिः पृथक् कृतानि सुसदृशानपेक्षयो
ऽतिप्रसङ्गापत्तिलक्षणाकारणोक्त्यर्थमथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अथे-
ति * सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्य-
गुणकर्मणां सामान्यमिति फइयपवचनाइध्नो ऽपि सदृप्त्यादि-
धर्मसामान्ययोगेन कृपिसादृश्यापत्तेस्तत्परिहारार्थं सुसदृशापेक्षेति
यो ऽभिप्रायः पूर्व मनसि कृतः सो ज्ञेन विवृत इत्यर्थः । होमो
ऽपीति भाष्याभिप्रायविवरणार्थमथ द्रव्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अथे-
ति * भाष्यार्थं वृद्धश्लोकेन सङ्क्षिपति * आह चेति * न चे-
तिभाष्यमुपमानस्य यावदृष्टैकावच्छिन्नापराधारधर्मविषयत्वेनाप्रसि-
द्धधर्मान्यपे प्रमाण्यायोगात्सौर्यादौ तु प्रकृतधर्मातिशयस्य करणा-
नुग्रहान्यथानुपपत्तिप्रभवार्थापत्तिप्रमाणाकत्वेन लिङ्गदर्शनस्योपोद्-
यलनमात्रार्थत्वात्सादृश्यमात्रेणादृष्टधर्मोपमानं न सम्भवतीत्यभि-
धानार्थं जातिप्रयोगापत्तेः साधर्म्यमात्रेणानुमानं न सम्भवतीत्य-
भिधानार्थं वेति द्वेषा व्याचष्टे * न चेति * फलवत्तया दृश्य-
मानकृपिसाधर्म्याद्धोमस्य फलवत्त्वानुमाने सत्यादिना द्रव्य-
साधर्म्याद्ध्नो ऽपि फलवत्त्वं स्यादिति साधर्म्यसमाख्या जातिः सा-
धनादिवैलक्ष्येण कृपिवैषम्यास्त्रिफलतेति वैधर्म्यसमाख्याविक-
ल्पसमाख्यादीन्यपि जाल्यन्तराणि यथासम्भवं योज्यानि साधर्म्य-
शब्देन भाष्यस्यस्य सादृश्यशब्दस्य व्याख्यानतरं कृतम् । मात्रशब्द-
ध्यायानाथोनुमानवादेः कनियम्यनियामकत्वलक्षणव्याप्यव्यापक-
भावे नैरपेक्ष्योक्तिः साधर्म्यमात्रेण सर्वधर्मप्राप्त्ययोगं बोधनासू-
त्रस्येन भाष्येण द्रढयति * तथा चेति * उपमानेन सर्वधर्मप्राप्त्य-
योगमुपपादयति * तथा हीति * यद्जातिभाष्यं स्वरूपतस्तावद्दद्या-
चष्टे * यद्जाति * व्याख्येस्तुमाह * अत इति * साध्याक्षेपकत्वश-
क्तिः प्रयोजकत्वाख्या कारणशब्देनाभिप्रेतेति समाधत्ते * तस्मा- ५४७।
दिति * दृष्टान्ते सन्ततोर्ध्वगत्याद्यच्छिन्नस्य धूमादेशिपक्षवृत्त्यभा-
वात्साच्याक्षेपशकिलक्षणप्रयोजनकत्वरूपव्याप्यत्वाद्यगमे ऽपि गो-

पालघटिकादौ तादृग्रूपत्वाभावे साध्यानाक्षेपकत्वदर्शनात्पक्षे ता-
द्रूप्येणैव प्रत्यभिज्ञायमानस्य साधकतेति वक्तुं सपक्षे यद्व्याप-
कस्य साध्यभूतस्य गमकत्वसम्भावनात्प्रकारणत्वलक्षणव्याप्य-
स्वरूपेण दृष्ट तदन्यत्र पक्षे तथाविधमेव गृह्यमाणं साध्यकमिति व-
दता तद्यथाविधिं करणभूतं तथाविधमेव साध्ये, ऽप्यवगम्यतइ-
त्येवं कारणभूतमितीतिकरणस्य तादृग्रूपप्रत्यभिज्ञानार्थत्वमभ्युगम्य
भाष्यं व्याख्यातं कारणशब्दस्य शक्त्यभिप्रायत्वं प्रकटयितुं न त्वप्र-
सिद्धेः कार्यकारणभाववृत्ति भाष्यस्य स्वयं कृतां व्याख्यां स्मारयति
* एवं चेति * न चैतत्स्वमनीषिकामात्रेणैवं व्याख्यायते किं त्वप्र-
त्योपसंहारभाष्यालोचनयैवेत्याह * तथा चेति * अथेति हेत्व-
न्तराशङ्काभाष्यं तन्निरासार्थं चोपरत इति भाष्यंमेकग्रन्थेनावतार-
णपूर्वकं व्याचष्टे * यदि तर्हीति * इदमा पक्षधर्मत्वाभावेन दूषि-
तात्फलवत्त्वदर्शनात्कर्मत्वस्य हेतोः पक्षधर्मत्वनिश्चयाद्विशेषः सू-
चितः । भाष्योक्तस्यानुमानस्य प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तान्वदतामिदोत्रवा-
क्यविहितस्य कर्मण्य सिद्धान्तिनापि फलवत्त्वाभ्युपगमात्सिद्ध-
साध्यतापरिहारायात्र वाक्ये यच्छून्यमिति विशेषितम् । अर्थाक्षिते प्र-
योगान्तरे फलस्याप्येतदेव विशेषणमिदमोक्तमनुभाष्येत्यनेन दृष्टं हीति
भाष्योक्तस्यैवानुमानस्यायमपि विकल्प इति सूचितं सम्प्रति साध-
नत्वस्यापि सन्देहहेतुत्वेनैकान्ताप्यनिर्णयसाधकत्वाद् * अनैका-
न्तिकी करोतीत्युक्तम् * तदेव फलवदिति सावधारणस्य प्रतिज्ञार्थ-
त्वात्सम्प्रति साधनत्वोपपत्तिः दधिहोमसम्बन्धस्यापि सिद्धान्तिना
फलसाधनत्वेनेष्टत्वात्तदभिप्रायेणैतद्व्याक्यश्रुतो दधिहोमसम्बन्धः
फलवान्द्रव्यसम्बन्धत्वात्तन्तुसंयोगवदित्यनुमानसूचनार्थं संयोगा-
नां चेति भाष्यावयवलोके दधिहोमसम्बन्धस्य द्वयाश्रितत्वेन
द्रव्यमात्रधितत्वाभावाद् द्रव्यसम्बन्धत्वस्यासिद्धत्वमाशङ्क्यानेका-
श्रितत्वे ऽपियोगस्य द्वयाश्रयत्वे ऽपि भवत्यन्यतराश्रयो व्यपदेश इ-
त्यनेन न्यायेनैकाश्रितत्वाविरोधसूचनार्थस्तच्छब्दः शक्तिरूप एव
च क्रियाकारकयोः सम्बन्ध इतिवार्त्तिकच्छब्दः फलसाधनत्वप्रती-
तेर्दध्नेति तृतीयोक्ता दध्ने होमकरणत्वाच्छक्तिः फलवती शक्तित्वा-
त्तन्तुशक्तिवदिति चशब्दसूचितानुमानान्तरप्रदर्शनायादियद्दः प-
टादेयानादिकर्मजन्यत्वात्साध्यविकलत्वं दृष्टान्तस्याशङ्क्य कर्मणो
विनष्टत्वेनाभावे सति पटाद्युत्पत्तेस्तन्तुजन्यत्वायोगोक्त्यर्थत्वेनोपर-
तप्रहणं व्याख्यातुम् * उपरतेत्यात्युक्तम् * फलोत्पत्तिकाले उप-
रतप्रहणसूचितः साध्यविकलत्वाभावस्तद्दर्शनार्थमित्यर्थः । कर्मा-

भावे फलोक्तिदर्शनार्थमित्यर्थः द्रव्यमपीति भाष्यावयवव्याख्याना-
र्थम् * तेनेत्युक्तम् * उपरतग्रहणा सूचितः साध्यविकलत्वाभा-
वस्तच्छब्देन परामृष्टः अपि चेति भाष्ये धर्मविशेषाविपरीतसाधन-
त्यलक्षणविरुद्धत्वोत्तर्यत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * दृष्टो ऽर्थः
फलमस्येति विग्रहः प्रत्यक्षदृष्टत्वस्वाराज्यगम्यत्वांस्त्या व्याख्यानादान-
नन्तर्यारणयो ऽर्थ इत्यब्दः ये ऽपि यथा निरपेक्षस्य क्रमणः संयोगवि-
भागो फलमभिधाताद्यपेक्षस्य च वेगाख्यः संस्कारस्तथावयवसंयो-
गापेक्षस्यावयवविद्रव्यमपीति वदन्ति । तन्मते ऽप्यवयवसंयोगापेक्ष-
त्वात्तदारब्धमवयवविद्रव्यमेव ग्रीह्यादितुल्यं स्यात् नापरोक्षार्थग्रह-
णशक्तिरूपमिन्द्रियमित्यभिधानार्थं कृपीति भाष्यं व्याख्यातुम् * ग्री-
ह्यादीत्युक्तम् * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-
स्मादिति * एवं जातीयकशब्देन शब्दैकसमधिगम्यत्वांस्त्या हेतो-
रप्रयोजकत्वं सूचितं कथं तर्हीति सिद्धान्तिप्रश्नभाष्यमवाधिद्वयेन
व्याचष्टे * यदीति * द्वितीयावधिनोत्तरभाष्यं व्याचष्टे * उच्य-
तरति * आद्यावधिपक्षे शब्देनेत्यवधारणायं विधिपदिधानादधि-
पदानर्थक्यमपरिहार्यमित्याशयः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यमेकस्य
व्याख्यत्वोक्तावितरान्याख्यत्वस्यार्थसिद्धत्वेनातिरिक्तत्वादयुक्तमाश-
ङ्क्य समाधत्ते * तस्मादिति * न केवलमेकमेदोपादानलक्षणया
श्रुत्या होमस्य फलभाधनाकरणत्वावगतेर्वाक्योपात्तस्य दहनः कर-
णत्वाभावः किं तु दहनः फले होमे च विधौ वाक्यभेदापत्तेरपीत्य-
भिधानार्थमपि चेति भाष्यं होमे दधिविधेः सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वा-
द्युक्तमाशङ्क्योपपादयति * अपि चेति * निर्व्यापारस्याव्यापार-
रूपस्य करणाव्यायोगादापाद्यैतदुक्तमित्याशयः । नन्वित्याशङ्काभाष्यं
यस्तुसामर्थ्यं ऽपि वाक्यभेदापत्तेरुभयार्थत्वेन विध्ययोगाद्विध्यधीन
त्वाच्च तादर्थ्यस्यायुक्तमारङ्क्य व्याचष्टे * नन्विति * फलार्थ-
मेव विहितस्याश्रयापेक्षायां प्रकरणाद्धोमस्याश्रयत्वावगमात्प्रसङ्गेन
होमसाधनत्वसिद्धेर्नोभयार्थत्वायोमयत्र विध्यापादनं युक्तमित्या-
शयः । यद्वैकस्य यस्तुनो ऽनेककार्योत्पत्त्याशयमसामर्थ्याभिधान-
मिति मत्थेयमाशङ्क्यन्यथा व्याचष्टे * वस्तिवति * नन्वेकस्य
यस्तुनो ऽनेककार्योत्पत्त्याशक्तैरनेकप्र दर्शनाद्वस्त्वशक्त्याशयेनासा-
मर्थ्यात्तद्युपपत्तेर्विध्यशक्त्याशयैर्वा सामर्थ्योक्तिरवसीयतइत्याश-
ङ्काह * तथा हीनि * न घृम इति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * न
घृम इति * अविहितेत्यनेनाश्रयापेक्षायामपि विधिं विना दधिहो-
मान्वयानुष्ठानासिद्धेः प्रसङ्गसिद्धिर्निरस्ता युगफसम्मवासम्मवा-

६४८१

ऽयुपगमापत्तेरभ्युभयार्थत्वेन विधिर्न सम्भवतीत्याह * सन्निकृष्टे-
ति * स्रपदार्थे ऽन्यान्यविधानाद्विहोमान्वयः सन्निकृष्टः । ननु-
भयार्थत्वेन विध्ययोगे ऽपि फलपदानर्थक्यपरिहारार्थं सन्निकृष्ट्या-
गेन विप्रकृष्टविधिरपि युक्त इत्याशङ्क्याह * तस्मादिति * दधि-
विशिष्टस्य होमस्य फले विधौ स्रपदार्थस्यैवान्यान्यविधानात्स-
न्निकृष्टविध्युपपत्तेस्तदभिमतौ विप्रकृष्टविधिर्न सम्भवतीत्याशयः । त-
स्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं सूत्रोक्तकर्मफलान्वयोपसंहारार्थ-
त्वेन व्याचष्टे * इतीति *

अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोर्गुणे तस्य प्रतीयेत ॥२६॥

स्वर्गकामवाक्यात्तुल्यत्वोक्तेर्भावार्योधिकरणन्यायाविषयत्व-
५४२११ सिद्धिं प्रयोजनमाह * यादशेष्विति * फलस्यैकत्र कर्मान्वयेनाप-
रत्र गुणान्वयेनातुल्यत्वं भाष्यव्याख्यातं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * क-
थमिति * सर्वत्रविधेर्भावनाविषयत्वाद् गुणसञ्चारयोगाशङ्कात्ति-
रासमाधाराद्विहोत्राधिकरणोक्तं स्मारयन् श्लोको व्याचष्टे * भाव-
नास्यमेवेति * नन्वग्निहोत्रनामवह्विषयत्वात् वैकल्पिकदधि-
प्राप्तेस्तत्र प्रष्यन्यायेन नामत्वोपपत्तेर्विधातव्यार्थत्वायोगाच्च तेन धा-
त्वर्थापत्तितस्य विधित्वस्य धात्वर्चातुत्कारणं सम्भवतीत्याशङ्क्य
* अशेषेत्युक्तम् * कर्मविषयतत्प्रष्यान्यशास्त्रसद्भावे ऽपि फले
तत्प्रापणवैष्यर्थाभावात्तद् तत्प्रष्यान्यायो ऽस्तीत्याशयः । ननु विधे-
यान्तरोपादाने ऽपि विशिष्टविध्युपपत्तेर्धात्वर्चाद्विधित्वानुत्ताराद्-
विधिविशिष्टस्य होमस्य साधनत्वोपपत्तिरवर्मापत्तइत्याशङ्क्याह * न-
चेति * तत्सन्निकृष्टगुणार्थेन पुनः धृतिरित्यत्रोक्तं परामृष्टम् । ननु वि-
शिष्टविध्ययोगे ऽपि होमे दधिविध्युपपत्तेर्न गुणफलान्वयः सत्स्य-
तीत्याशङ्क्याह * यथा चेति * दध्नो घादयान्तरात् प्राप्तेस्तण्डु-
लादिवैष्यर्थापत्तेश्च तद्वस्तुदास्तार्थविध्याशङ्कायोगाच्च होमदधिविधि-
रित्याशयः । गोदोहनादेः प्रणयनादौ विध्याशङ्को दधिव्याजेन निर-
सितुम् * फलेत्युक्तम् * अतुल्यत्वोपपादनस्य प्रकृतोपयोगमाह
* तस्मादिति * गुणफलयोः कारकत्वेन क्रियां विनान्वयायोगा-
त्स दध्ना कुर्यादित्यनेन दधिविशिष्टमावनाविधायुक्ते नामपदयो-
भाष्यनानभिधायित्वादास्यात्पदार्थस्य चाविधेयत्वात्ऽयुपगमाद्विधे-
यत्वात्ऽयुपगमे या भावार्थोधिकरणोक्तधृतियत्वीयस्त्वाद्धारत्वंस्यैव
फलान्वयापत्तिरित्याशङ्क्यार्थं कतमो ऽन्नंति भाष्यं व्याचष्टे * कत-
मो ऽन्नेति * फलान्वयस्याप्रपञ्चप्रयत्नान्तरमकाविधिविषयत्वाभावे

ऽप्यज्ञातज्ञापनात्मकाविधिविषयत्वसद्भावात्प्राप्तायां च भावनायां
 फलान्वयज्ञापने गुणान्वयज्ञापने च भावना वा विधिप्रत्ययावृत्तिलक्ष-
 णवाक्यभेदापत्तेर्भावनाविषयगतं ऽपि धात्वर्थविध्यापादकहेत्वभा-
 वात्तन् धात्वर्थस्य फलान्वयापत्तिरित्याशयेन जुहुयादित्युत्तरभाष्यं
 व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विधित्त्वविधिसम्बन्धो विधेयत्तैत्यर्थः । ५५०१*
 नन्वित्याशङ्काभाष्य व्याचष्टे * नन्विति * ननु होमान्वयस्य
 श्रौतत्वोक्तावपि विधेयत्वानभिधानात्कथमनेन प्रश्नाभिप्रा-
 यविवरणमित्याशङ्काह * पुरुषेति * प्रत्ययान्तस्य पुरुषाव्यभिचा-
 रित्वाद्धिशेषणानर्थक्यापत्तेः पुरुषानुष्ठेयत्वेन प्रयत्नं यदतीत्यर्थाव-
 गमाद्धिष्यधीनत्वात्त्वानुष्ठेयत्वस्य होमसम्बद्धं प्रयत्नं विधेयं य-
 दतीत्यभिधानाद्धोमस्यापि विधेयतोक्ता भवतीत्याशयः । होमान्व-
 यविधौ दधिपदानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहारार्थैकपदोपादानलक्षणप्रत्या-
 सन्निरुपायाः ध्रुतेः शब्दधर्मत्वेनाक्षरश्रवणलक्षणध्रुतितो दुर्बलाया
 याधाद्युक्त एवेत्यभिधानार्थमत्रेति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सत्य-
 मिति * अस्मदीयेष्वितिभाष्य स्पष्टत्वादव्याख्याय शुभ्रदीये-
 त्विति भाष्यं पूर्वोक्तदधिध्रुतिवाधातिसयोपपादनार्थत्वेन प्रश्नपूर्वं
 व्याचष्टे * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * स्तोकार्थेति * तस्मादिति
 पूर्वपक्षनिरासोपसंहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय स्वपक्षसाधुत्वो-
 क्त्यर्थं गुणेति भाष्यं व्याचष्टे * गुणेति * अवश्यं हीति भाष्यं
 शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति * तत्रेति * एतदेवं प्रश्नपूर्वमुपपादयति
 * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रत्ययस्तावदिति * एवमपि धातु- ५५११*
 विशेषस्य कथं यक्तव्यतेत्याशङ्क * ततश्चेत्युक्तम् * अप्राप्तार्थधा-
 तृच्चारणो धात्वर्थविध्यापत्तेर्गुणफलान्वयरूपविवक्षितार्थात्तात्पर्य-
 कर्णाप्राप्तहोमानुवादिधातृपादानमङ्गीकृतमित्याशयः । होमशब्दस्त-
 द्वाचिधातुलक्षणार्थः । ननु जुहोत्युपादाने ऽपि निराश्रयस्य गुणस्य
 फलसाधनत्वायोगाद्धिधित्स्मितस्याश्रयाश्रयिसम्बन्धस्यापि विध्याप-
 त्तेर्वाक्यभेदे प्रसङ्गाज्जुहोत्यनुपादाने तु एषुकाव उक्तं यदृच्छीयादित्या-
 दिवद्धोमं कुर्वता दध्नेन्द्रियं कुर्यादित्याश्रयाश्रयिसम्बन्धविधाविवा-
 प्यकल्पनेन गुणफलान्वयोपपत्तेर्जुहोत्युपादानमनुकमित्याशङ्काह
 * दधिमन्व्यो ऽपि चेति * वाक्यभेदापत्तं ध्रुत्वस्य वाक्यस्याश्रयाश्र-
 यिसम्बन्धविध्यशक्तित्वेन वाक्यकल्पनाप्रतिबन्धकत्वाद्दधिकारलक्ष-
 णप्रकरणोपस्थापितहोमान्वयविधायकादेव वाक्यात्प्राप्तस्याश्रयाश्र-
 यिसम्बन्धम्यानुवादात्तन् वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । अनेन चैक-
 स्य विधेः सम्बन्धद्वयविध्यसामर्थ्यं पूर्वपक्षोक्तं परिहृतमान्वनुवाद-

मात्रार्थत्वे जुहोतेरविवक्षितार्थत्वादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्काह *
यथा चेति * अर्थाविवक्षायामपि प्रत्ययानुग्रहार्थवत्त्वेनार्थवत्त्वं भ-
विष्यतीत्यर्थः । नन्वित्याशङ्काभाष्यं प्रत्ययानुग्रहायात्युच्चारिताद्धातोः
प्रतीतस्य ह्यंमस्याश्रयत्वेनाप्यवश्यविधेयतया प्रहैकत्ववद्विध्यसंस्प-
शंलक्षणाविवक्षाकारणाभावाद्धिधानापत्तेस्तस्यैव भावार्थाधिकरणं
न्यायात्फलसाधनं स्यादित्यभिप्रायत्वेन व्याचष्टे * नन्विति *
विध्यसंस्पशंलक्षणाविवक्षाकारणाभावे ऽपि वाक्यभेदापत्तेरनुवाद्य-
त्वलक्षणाविवक्षाकारणासद्भावेनाविधेयात्वात् फलसाधनत्वापत्ति-
रित्यभिप्रायं नेति परिहाभाष्यं व्याचष्टे * नैप दोष इति *
करोत्यर्थस्य होमान्वयप्रतीतावपि तन्निरपेक्षस्य विधेयत्वा-
नपायास्तन्मात्रविधानेन च गुणफलान्वयरूपप्रयोजनसिद्धेः कल्प-
विधिप्राप्तभावनावच्छेदकगुणाश्रयत्वाद्वा भावनाविशेषणत्वानुवा-
दोपपत्तेर्न विधेयत्वापत्तिरित्यर्थः । भाष्यमपि होमान्वितो ऽपि
करोत्यर्थः शुद्ध एव विधेयो होमान्वयरूपस्तु करोत्यर्थविशेषो ऽनू-
द्यते केवलं ननु होमविधिद्वयं प्रयत्नं कुर्यादिति करोत्यर्थविधौ होम-
विशिष्टतानुष्ठमाना करोत्यर्थस्य विधेयतां धाधते येन सा ऽपि वि-
धेया स्यादिति व्याख्येयमानन्वित्यगृहीताभिप्रायश्चाभाष्यं व्याचष्टे
* नन्विति * प्रतीयमानत्वरूपेणापरित्यज्यमानो होमो विधेयो ऽपि
भयनकरणीभवतीत्यपिशब्दसूचितो ऽर्थः परिहाराभिप्रायविवरणा-
र्थमुच्यते इति भाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * शब्दसामर्थ्याद्धो-
मान्वितभावनाप्रतीतावपि दधिपदानर्थक्यापत्तेर्होमस्य फलसाध-
नत्वेन विध्ययोगात्साधनग्यप्रतीतिर्भ्रान्तेत्यर्थः । साध्यत्वेनाविधे-
यात्थोक्तैः दृष्टान्तार्थत्वं धक्नुम् * यथैवेत्युक्तम् * दधिपदेत्यनेन
वाक्यशब्दस्य वाक्योपात्तदधिपदानर्थक्यापत्तिलक्षणाहोमविधिनि-
रामहेतुत्त्वर्यतोक्ता दध्यवच्छिन्नताधिततद्वेनोक्तैस्त्यंशशब्देन सूचितं
होमवैशिष्ट्यप्रतीतेस्तर्हि का गतिरित्याशङ्कानिरासार्थता विशि-
ष्टशब्दस्य यथा चेत्यनेनोक्ता । ननु होमस्याविधेयत्वे दध्नः साक्षा-
त्फलसाधनत्वापत्तेस्तस्येति सूत्रावयवेन होमस्याश्रयत्वोक्तिरयुक्ते-
स्याशङ्का यत एव दध्यवच्छिन्ना भावना गम्यते ऽन एव धात्वर्थान-
पेक्षस्य गुणस्य मायनावच्छेदकत्वायोगाद्धोमद्वारा गुणस्य फ-
लसाधनतोपपत्तेर्नाकेत्यभिधानार्थमत एवेति भाष्यं व्याचष्टे * य-
५५२११ येति * राजदृष्टान्तेन दारापाचिताश्रयशब्दस्योपपत्तेर्नाकेति सू-
चनार्थं दृष्टान्तो ऽप्युदाहृतः तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारे भाष्यं
स्पष्टत्वात्तन्म्याख्यातं कथमितीति कर्त्तव्यताप्रश्नभाष्यं द्वातरतया

न्वितेन धात्वर्थेनैव गुणस्यानुग्रहसिद्धिरिति कर्त्तव्यतानाकाङ्क्ष-
त्वादयुक्तमायद्भोपपादयितुमाश्रयाश्रयिसम्बन्धो ऽशप्रयातिरिक्तः
कारणांशान्तर्गतो वेति पृच्छति * कः पुनरिति * द्वारान्वयस्यां-
शप्रयातिरिक्तत्वे गुणस्य करणत्वे द्वारेणैवानुग्रहसिद्धेः कथम्भा-
षायोगात्परिसिद्धार्थमितरेकानतिरेकौ विचार्यावित्याशयः प्रश्नार्थं
विवृणोति * किमिति * व्यतिरेकपक्षं गृह्णाति * के चित्ताव-
दिति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * गुणकरणिकायां
भावनायां द्वाशांशैर्नैव कथम्भाषाकाङ्क्षानिवृत्तौ वा व्यतिरेकाव्य-
तिरेकचिन्तानर्थक्यापत्तेर्धात्वर्थकरणभावनांशप्रयातिरेकप्रदर्शनार्थ-
श्चतुर्थशब्दः । इलोकं व्याचष्टे * यत्रेति * धात्वर्थेन गुणस्य करणा-
स्वनिष्पादने सिद्धान्तवद्भात्वर्थस्य करणांशान्तर्गत्यापत्तेः करणत्वस्य
साधकतमत्वलक्षणात्वात्तन्मवर्थस्य चातिशयस्यापेक्षिकत्वात्पेक्ष्य-
मायानुग्राहकधात्वर्थाभावे ऽनुपपत्तिरभिप्रेता आपेक्षिकत्वातिशय-
रूपस्य करणत्वस्यापेक्ष्यमाणेनानुग्राहकेणोपजननमभिप्रेतं करणां-
शतिरेके च सति आश्रयस्य करणत्वोपजननेन करणानुग्राहकतया-
द्भत्वात्प्रकरणेनाथयलाभोपपत्तिरित्याह * तत्रेति * अद्भत्वादेव
च प्रकरणेनाथयलाभोपपत्तेर्श्चादनालिङ्गभूतेन धातुना ऽनुवादो-
पपत्तिरित्याह * तथा लम्बध्वेति * कथं पुनः करणांशतिरेक-
मात्रेणाद्भत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह * पदेति * नामपदमस्येति ना-
भार्थो बहुव्रीहिणोक्तः स्वमतेन करणांशे व्यतिरेकमाह * शक्यते
त्विति * प्रचिततरत्वमुपपादयति * धात्वर्थेन हीति * धात्व-
र्थस्य व्यापाररूपत्वात्साक्षात्कारकत्वोपपत्तेर्भावनावच्छेदकत्वोपप-
त्तेश्च शीघ्रं करणाकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वं गुणस्य त्वव्यापाररूपत्वात्का-
ष्ठादियत्साक्षात्कारकत्वानुपपत्तेर्भावनावच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च भाव-
नाव्यक्रियावच्छेदकधात्वर्थसम्बन्धोत्तरकालं करणत्वनिष्पत्तेर्द्विरेण
करणकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वेत्यर्थः । करणांशान्तर्गतिमाश्रयस्योपसंहर-
ति * तस्मादिति * आश्रयस्यांशप्रयातिरेकनिरासं किमर्थं इत्य-
पेक्षायां कथम्भावोपपत्तिप्रयोजनत्वोक्तिपूर्णं संस्थाधिकरणन्यायेन
सर्वेषां गुणानां काम्यानामाश्रयैः सह सामानाधिघनितिरासात्तत्रैव गु-
णस्य कर्मसादृश्याभावेन तद्वर्त्ततातिदेशयोगादिति कर्त्तव्यताविरहेण
करणत्वानविर्हापद्भान्निरासाधमाश्रयमूक्तकर्मयोगार्थेदेहस्य उक्त-
व्यत्यात्सन्निधानान्तु नित्यस्येति कर्त्तव्यतयेति गम्यत इति च संस्था-
धिकरणभाष्ये चक्ष्यमाणत्वादिहामिधानमयुक्तं प्राप्तंङ्गकामिधाने
ऽपि वा यस्मादेवं चायं जुहोत्यर्थो ऽनुपाद इत्यादिभाष्येणाधिकर-

शेषे समाप्ते ऽभिधेयत्वात्ततः प्रागुक्तमभिधानमित्याशङ्काद्वयं
निरस्यति *तेनेति* एतदधिकरणव्युत्पाद्यगुणकरणत्वनिर्वाहायेह-
वाश्रयधर्मातिदेशस्य चक्तव्यत्वेन प्रसक्तत्वादापन्नत्वाद्गतिहोत्रस्य
चाश्रयत्वेनोपस्थानाद्द्विध्यन्ताश्रयित्वे ऽभिहिते तस्य स्वयं फलवत्त्वेन
गुण्य प्रतिद्वारत्वात्वाश्रयत्वायोम्यदन्यस्य चाश्रयत्वयोग्यस्य होमस्या-
प्रकृतत्वाद्नेनैव वाक्येनाश्रयविधौ वाक्यभेदापत्तेर्गुणफलान्वयानुप-
पत्तिरित्याशङ्काशेषस्याग्निहोत्रविध्यन्तातिदेशोक्तः । प्रागनुत्थानात्-
श्रिरासार्षं यस्मादेव चेत्यादिभाष्यशेषं विनाप्यधिकरणपर्यवसानो-
पपत्तेस्ततः प्रागस्मिन्नधिकरणे ऽभिधानं युक्तमित्याशयः । यद्यपि
च संस्थाधिकरणो सामानविध्ये निरस्ते कुतस्तर्हीति कर्तव्यताप्राप्ति-
रित्यपेक्षायामाश्रयगतितिकर्तव्यतानिर्देशो घटयते तथापीह गुणफ-
लान्वयनिर्वाहार्थं घक्तव्य एवेति प्रयोजनभेदेनापौरुक्ष्यसूचनार्थं
संस्थाधिकरणविषयत्वोक्तिः । यद्वा संस्थानां काम्यत्वेनानित्यत्वाश्रित्य-
धर्मात्ययानुपपत्तेः सामानविध्यायोगाद्दिकारताम्यदीयधर्मप्राहितेति
विकारशब्देनान्यदीयधर्मप्राहित्वे ऽभिहिते कस्यासौ विकार इत्यपे-
क्षिते स नित्यस्येति मृत्ताययवेन नित्यस्याश्रयस्योक्त्यादिः काम्यो गुणो
विकार इति नित्यत्वमाभ्येनाश्रयस्य नित्यधर्मान्वयाविरोधादित्येवं
विकारास्तु कामसंयोगे स नित्यस्य समत्वादिति संस्थाधिकरणसि-
द्धान्तसूत्रस्य व्याख्यान्तरसूचनार्थः । आश्रयधर्मातिदेशस्य चक्त-
त्वमुक्त्वा तदभिधानार्थस्यानयेति भाष्यस्य किं केन कथं भावे
५५११ ऽप्यतिरिक्त्वाश्रयोपेक्षावादिष्याद्यां दूषणाद्योपन्यस्यति * तत्रे-
ति * दूषयति * तरिविति * म्रमतेन पृष्ठासमानत्वेन द्याचष्टे *
भत इति * प्रदने कुत इति भाष्यं नासौ साध्यस्य भवतीति सा-
धनेन सम्यन्ध्यन्तइत्यादिसंस्थाधिकरणभाष्ये साध्यभूतधात्वर्था-
म्ययद्वारा साधनभूतस्य गुणस्येतिकर्तव्यतान्वयस्य घटयमाणत्वा-
द् गुणस्य साक्षादितिकर्तव्यतान्वयायाग्यत्यायगतं कर्तव्यताविशेष-
त्वात्तदधिकर्तव्यतायाः कर्तव्यतापरपर्यायानुष्ठेयरूपेण धात्वर्थनैया-
म्यययात्त्वप्रतीतिः । सिद्धरूपस्य गुणस्येति कर्तव्यतान्वयो न स-
म्भवतीतिन्वाभिप्रायन्वेन व्याचष्टे * कुत इति * करणरथमयुक्तत्वादि-
तिकर्तव्यतान्वयस्य साक्षात्करणत्वाभावाद् गुणस्य साक्षादितिक-
र्तव्यतान्वये ऽपि धात्वर्थद्वारा करणत्वेन तद्वारेतिकर्तव्यतान्व-
याविरोधात्कर्तव्यताविशेषरत्वेकंश्चानुष्ठेययाचित्यं धात्वर्थम्याप्य-
नुष्ठेयत्वेनेति कर्तव्यतां प्रति प्रयोजकत्वापत्तेरपूर्वप्रयुक्तयुक्तिव्याध-
प्रसङ्गाद् भाष्यान्वयविधाचर्यायगतेर्गुणस्यापि करणत्वेन भाष्यक-

लापूर्वान्वयाग्रिशोपाद्वात्वर्थवदितिकर्तव्यतान्वयो युक्त एवेत्याश-
 यः । फलसाधनस्येत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * फलेति * गुणस्येति-
 कर्तव्यताकाङ्क्षित्वे ऽप्यग्निहोत्रगतायाः कथम्प्राप्तिरित्याशङ्कानि-
 रासार्थं यस्याश्चेति भाष्यं सन्निधानशब्दस्य प्रकरणे स्थाने वा प्र-
 सिद्धेस्ताभ्यां चेति कर्तव्यताप्राप्तौ संस्थाधिकरणनिराकरिष्यमाण-
 सामानविध्यापत्तेरतिदेशहेतुचोदनालिङ्गोक्तिविरोधापत्तेश्चायुक्तमि-
 त्याक्षिपति * अस्याश्चेति * चोदनालिङ्गस्यापि प्रकृतयिषेव सन्नि-
 धावननैवातिदेशहेतुत्वादतिदेशहेतुत्वेनैवेह सन्निध्युक्तिर्न सामान-
 विध्यमापादयति । जुहोतेस्तु नारिष्टादिसाधारण्येन चोदनालिङ्गत्वा-
 योगाद्भ्युच्चयहेतुत्वेनोपन्याम इत्याशयेन समाधत्ते * तदति * स्वात-
 न्त्येणेतिकर्तव्यतासन्निधाने सामानविध्यापत्तेस्तन्निरासार्थं होमद्वारख्ये
 ऽभिहिते होमस्यैव कथं सन्निधिरित्यपेक्षायाम् * आश्रयतयेत्युक्तम् *
 मन्यतिदेशस्य प्रकृतिविशेषमात्रशानात्सिद्धेराश्रयत्वेनाग्निहोत्रस्य स-
 न्निधानादिति वाच्यमितिकर्तव्यतासन्निध्युक्तिस्त्वनर्थिकेत्याशङ्का-
 ग्निहोत्रार्थमेवानुष्ठितायाः प्रसङ्गास्तत्रमध्यपतितं दध्यपि प्रत्युपकार-
 सूचनायेतिकर्तव्यतासन्निध्युक्तिरिति सूचनाय * उपकारेत्युक्त-
 म् * दधनः करग्रत्वनिष्पादनलक्षणोपकारप्रदानं यथा स्वफलसि-
 द्धार्थमेवानुष्ठितेन होमेन प्रसङ्गात् कियतेतथेतिकर्तव्यतयापि होम-
 सन्निधापितया प्रसङ्गादुपकारः क्रियतेइति प्रकारवाचिना क्रमश-
 द्धेनोक्तं चोदनालिङ्गस्याभ्युच्चयमात्रार्थत्व चराधेनोक्तं जुहोतेत्या
 नारिष्टादिसाधारण्याच्चोदनालिङ्गत्वात् प्रागपि तदर्थस्य प्रत्यभि-
 क्षापमानस्याग्निहोत्राद्यसाधारण्याच्चोदनालिङ्गताभिप्रेतानन्विग्नि-
 होत्रस्य स्वयं फलवत्त्वेन गुणं प्रत्याश्रयत्वानहंत्वाद्नैव वाक्येना-
 श्रयत्प्रयोग्यहोमान्तरविधौ वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं य-
 स्मादेव चेति भाष्यमप्राप्तत्वात्प्रयोजनाभावाच्चानुवादानुपपत्तेरयु-
 क्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * यस्मादेव चेति * प्रकरणात्प्राप्तिश्चोदना-
 लिङ्गत्य च प्रयोजनमित्यर्थः । न विद्यते विधायको ऽस्येति बहु-
 व्रीह्यर्थव्याख्याना * यास्येत्युक्तम् * वाक्यभेदापत्तेः श्रुतेन प्र-
 त्ययेनाश्रयत्वाविधाने ऽप्युत्पत्तिफलान्वयव्याकरणिकाटिघ्यन्त-
 रादाश्रयत्वाप्राप्तेर्विधि च विना प्रकरणाच्चगते ऽप्याश्रयान्वये पु-
 रुषस्याप्रवृत्तेरवश्यकल्पानुमानिकाश्रयविधायिप्रत्ययसङ्गादाद्विधा-
 यकप्रत्ययरहित्याक्तिर्युक्तेत्याशङ्कोत्पत्तिफलान्वयविषयत्वं वि-
 धायकाभावो चिक्वितो नाश्रयत्वविषय इति परिसंख्यारूपेण सू-
 चयितुमुत्पत्तेः फलं वा * प्रतीत्युक्तम् * न चेति भाष्यं गुणकाः

मवाक्यस्य कर्मोत्पत्तिवाक्यान्वयात्तत्प्राप्तकर्मानुवादाकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्कित्तरत्वेन व्याचष्टे * केनेति * उभयाकाङ्क्षालक्षणा-
 न्वयाभावे ऽपि गुणकामस्याश्रयभूतकर्मोत्पत्त्यपेक्षत्वादुत्पत्तिवा-
 क्यानवयो ऽस्तीत्याशयः । परिसख्यासूचनार्थं गुणकामवाक्यस्य
 कर्मफलान्वयाविधायित्वे प्रागुक्ते ऽपि फलवाक्यानवयाभावेन त-
 त्प्राप्तकर्मानुवादादस्यानाशङ्कत्वात्फलं प्रति वा विधायकं वाक्यं ना-
 स्तीति व्याख्या न कृता । ननु गुणकामवाक्ये फलवाक्यप्राप्तहोमानु-
 वादासिद्ध्यर्थं नाम्यद्धोमस्य फलविधायकं वाक्यं नास्तीत्यवाच्ये
 ऽपि होमस्य फलापेक्षत्वात्तस्यैवेन्द्रियं फलमविष्यतीत्याशङ्कानि-
 रासायास्य भाष्यस्यैवो ऽर्थः कैश्चिद् कृतः स किमित्युपेक्षित इत्या-
 शङ्कोपन्यासपूर्वं तद्व्याख्यां दूषयति * के चित्त्विति * होमस्यावि-
 धेयत्वे विहिते फलविध्याशङ्कानुत्थानादप्रस्तुतोपन्यासापत्तिरि-
 त्याशयः । तस्मादित्याशङ्काशेषनिरासोपसंहारभाष्यं भिन्नवाक्यत-
 या भासमानमेकवाक्यतया व्याचष्टे*तस्मादिति*अग्निहोत्रवाक्य-
 प्राप्तकर्मानुवादित्वेनेन्द्रियवाक्यस्य कर्मान्तरविधायित्वाभावाद्गु-
 णफलान्वयविधायित्वानुपपत्तिरिति भाष्यार्थं दर्शिते जुहोतेः प्रत्य-
 यानुग्रहार्थैत्यवशोदनालिङ्गत्ववशाश्रयैलिङ्गत्वमपि फलमनुवादा-
 थैवत्वाय सूचयितुं गुणफलात्मककारकान्वयस्य क्रियात्मकभा-
 वनाद्वारत्वाद् गुणस्य भावनावच्छेदकतया धात्वर्थद्वारत्वाद्धोमस्या-
 नुप्राहकतौका गुणधात्वर्थयोः साध्यसाधनान्वयस्य वा फलसाध-
 नतेति पक्षान्तरोक्तचर्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * येन
 कारणेन दध्नः फलमुक्तं तेनैव सम्यन्धादित्युक्तं किं तत्कारणमित्य-
 पेक्षिते विधक्षितशब्दोक्तं दधिशब्दोप्रमादपाठत्वे कारणमुक्त्वा दध्न-
 एव तर्हि फलं युक्तमित्याशङ्का * केवलाच्चेत्युक्तम् * अस्मिन्पक्षे
 वाक्यभेदे शङ्कते * अत्र त्विति * अत्र पक्षे ऽनेनैव वाक्येन द-
 धिहोमान्वयविधानात्तस्य फलान्वयविधानाच्च वाक्यभेदः स्यादिति
 युक्ते प्रकरणाद्धोमान्वयो भविष्यतीत्याशङ्का * दधिफलसम्यन्धे
 चेत्युक्तम् * गुणस्य फलान्वयोत्तरकालं तदन्यथानुपपत्त्या सामा-
 न्यतो धात्वर्थान्वये ऽवगते तद्विशेषापेक्षयां प्रकरणाद्धोमाख्यो वि-
 शेषो लभ्यते नान्यधेत्याशयः । दध्ना जुहोतीति वाक्यात्तर्हि
 होमान्वयो भविष्यतीत्याशङ्का * पूर्वोक्तेनेत्युक्तम् * गुणार्दानां
 त्वसम्यन्धादिति धात्वेकात्केन न्यायेनेन्द्रियवाक्यस्य दधिहोमान्व-
 यकारिवाक्यैकवाक्यत्वाभावाद्नेन्द्रियवाक्ये तत्कारितहोमान्वयप्र-
 क्षणमित्याशयः । तस्मादाद्यैवेन्द्रियवाक्यव्याख्या युक्तेत्याह * अत

इति * अत्रैव समाप्तिभाष्यानुगुण्यमाह * तथा चेति * का त-
 ह्यथ चेति माष्यस्य गतिरित्याशङ्क्याह * तेनेति * युक्तिशून्योपे-
 क्षाविकल्पः एवं तु समस्तभाष्यभङ्गापत्तेराद्यपक्षोपसंहारैकवाक्य-
 त्वेन व्याचष्टे * अन्यं त्विति * उपसंहारे दधिशब्दस्य विवक्षित-
 त्यादिति हेतुक्त्यानर्थक्यमायङ्गा * सोपपात्तिकइत्युक्तम् * सम्ब-
 न्धशब्देन विशेषणप्रधानेन सम्बन्धोपसर्जनदधिनिरुद्धत्वात्समस्तभा-
 ष्यैकवाक्यत्वाविरोध इत्याशयः भाष्यस्येति करणाव्याख्यानायेति
 उद्भूतः स्वमतोपपादनाय वाक्यभेदद्वयपरिहारं प्रतिजानाति * श-
 क्येति * प्रश्नपूर्वं परिहरति * कथमिति * तृतीयोक्तस्य करण-
 त्वस्येन्द्रियभावनादेशेन विधानात्तस्य च क्रियासम्बन्धिरूपत्वाद्-
 र्थापत्त्या प्रतिसम्बन्धिरूपक्रियाप्रतीतेः सम्बन्धाद्यगमात्र वाक्यभेद
 इत्याशयः । क्रियात्मकभावनावच्छेदकधात्वर्थविशेषानिर्धारणं मात्र-
 शब्देनोक्तम् । ननु वाक्यभेदाभावे ऽपि श्रुतस्य दध्नो विधेयत्वसम्भवे
 गम्यमानस्य सम्बन्धस्य विधेयत्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह * श-
 क्तीति * करणशक्तिरेव क्रियाकारकरूपार्थद्वयाधीननिरूपणत्वा-
 त्सम्बन्धशब्देनोपचरितेत्याशयः । नन्वेवमपि करणत्ववद्दध्नो ऽपि
 विधेयत्वात्तस्य च धर्मित्वेन प्राधान्यात्करणत्वविशिष्टस्य दध्नः फ-
 लहेतुत्वं युक्तं न दधिविशिष्टस्य करणत्वस्येत्याशङ्क्याहेतीति शाब्दे
 व्यवहारे शाब्दस्यैव प्राधान्यस्य विवक्षितत्वात्सम्बन्धस्यैव विभ-
 क्तोक्तत्वेन प्रत्ययार्थतया शब्दतः प्राधान्यात्फलहेतुता युक्तेत्याश-
 यः । नन्वेवमपि होमाद्यधात्वर्थविशेषानवच्छिन्नक्रियामात्रसम्ब-
 न्धस्य फलसाधनत्वविधौ धात्वर्थविशेषानपेक्षणाद्धोमावच्छिन्नक्रि-
 यासम्बन्धस्य तु विधौ प्रकरणालोचनात्प्रागेव होमलाभाभ्युपग-
 मापत्तेर्नोभयथापि प्रकरणाद्धोमलाभोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * तत्र
 त्विति * यथा वैश्वदेवीशब्देनैव सप्रहितस्य द्रव्यविशेषस्य दे-
 यतान्यये ऽभिहिते ऽप्यामिक्षाशब्दो विशेषणत्वार्थस्येहापि धा-
 त्वर्थविशेषानवच्छिन्नायां भावनायां दध्नः करणत्वायोगाद्वाक्यभे-
 दापत्तेश्च वाक्योपासेन जुहोतिनेदन्तया धात्वर्थविशेषानुपनयनात्
 प्रकरणाद्धात्वर्थविशेषो लप्स्यते तदवच्छिन्नायां भावनायां करणा
 सहाधिफलसाधनमिति प्रकरणद्रव्यधात्वर्थविशेषावच्छिन्नया क्रि-
 यया सह दध्यात्परकारकसम्बन्धस्य फलान्वये वाक्येनावगते को
 ऽमौ क्रियात्मकभावनावच्छेदको धात्वर्थविशेषः प्रकरणलभ्य इति
 निर्द्धारणापेक्षायां प्रकरणाद्विशेषनिर्द्धारणेत्वर्थः । प्राकरणिकहोम-
 लाभोक्तेर्भाष्योपपादनं प्रयोजनमाह * तेनेति * ननु दध्नेन्द्रियं

भावयेदिति फलभावनायां दहनः करणत्वाभिधानाद्धोमभावनो
 प्रति करणत्वानवगतेः फलभावनाकरणत्वलक्षणस्यैव तु क्रियाका-
 रकान्वयस्य फलहेतुत्वात्पुण्यं कर्मफलान्वये ऽपि फलभावनाक-
 रणाभूताद्धोमात्फलमित्यपि वस्तुं शक्यत्वात्क्रियाकारकान्वयस्य
 फले विधापत्तेरन्यतरप्राप्तौ च सम्बन्धविधेर्जाघन्यधिकरणे निपे-
 त्वमानत्वाद्धोमप्राप्तौ दधिहोमसम्बन्धविध्यनुपपत्तेरप्राप्तौ वा हो-
 मस्यापि विध्यापत्तेरयुक्तमिदं पक्षान्तरमित्याशङ्क्याह * ततश्चेति *
 समस्तभाष्यसमर्थनायायुक्तमपि पक्षान्तरं प्रौढयौषपादितमित्या-
 ययः । समाप्तिभाष्यं कथं तर्हि समर्थनीयमित्याशङ्क्या द्वेषा समर्थय-
 ते * समाप्तीति * विशेषणभूतसम्बन्धप्रधानो ऽयं निर्देश इत्याश-
 यः । ननु कारकाणामन्योन्यान्ययायोगाद् गुणस्य साक्षात्फले विध्य-
 नुपपत्तेर्भावनायां विधेयत्वात्प्राप्तायां च तस्यां फलान्वये गुणा-
 न्वये च धान्यमाने सकृदुच्यते वाक्यस्थानेकार्थपरत्वायोगादा-
 दृष्टिलक्षणवाक्यभेदापत्तेस्तत्परिहारार्थं गुणफलान्वितापूर्वभावना-
 विध्यपुण्यमे ऽपि गौरवलक्षणां चान्यभेदः स्यादित्याशङ्कते * न-
 न्विति * पदद्वयान्वयव्यापारस्य पदद्वयसमभिव्याहारलभ्यत्वेनैका-
 र्थवाच्यतेकपदकल्पकार्यापत्तिप्रसवशक्तिकल्पनलक्षणगौरवात्साया-
 दकत्वादानेकार्थविशिष्टैकभावनाविधायकस्य विधिप्रत्ययस्य नैकवि-
 धिकल्पकार्यापत्तिप्रसवशक्तिकल्पनाद् गौरवं वाच्य तथेह फलान्व-
 यस्याविधेयत्वान्नास्तीत्याशयेन प्रतिज्ञाहेतुप्रदन्पूर्वं परिहरति * नैप
 इति * शृङ्गां व्याचष्टे * यद्भवो ऽपीति * फलभावनायां प्रवृत्ते-
 र्विध्यनपेक्षत्वापपादनार्थम् * यो हीत्युक्तम् * ननु भावनास्य ऽपि
 विधित्वे गुणार्थत्वाद्विधेर्भावनायामत्तात्पर्याद्विधेयस्य च गुणस्य
 करणत्वात्क्रियात्मकभावनाकाङ्क्षत्वे ऽपि प्रकृतस्वर्गफलकभाष-
 नान्वयात्पैराकाङ्क्षयोपपत्तेर्भावनाकाङ्क्षत्वाद्यनुयायाश्च भाष-
 नाया भाष्येन विशेष्युमस्यत्वाद्भाषनमाप्रानुयादेन दधिविध्यापत्ते-
 रिन्द्रियविशिष्टभावनानुवादात्किर्युक्त्याशङ्क्या दधिविशिष्टायां भा-
 पनानुवादात्किर्युक्त्याशङ्क्या दधिविशिष्टायां भावनायां विशेषतात्पर्यं
 यक्तुम् * भाषनाविधत्तइत्युक्तम् * विधिप्राप्तौ यथापि प्रत्ययस्य स्वा-
 र्थान्यफलान्तप्रवृत्त्यनुमोदत्याभिप्रायेणानुवादकत्वोक्तैर्नैकस्य प्रत्यय-
 स्य विध्यनुवादार्थत्वाविरोधः । ननु गुणकार्येषु भाषनाविध्यपुण्यमे
 विहितविध्ययोगाद्भाषनाभेदः स्याद्विधयायाश्च भावनायाः करणा-
 कारुशायां प्रत्यासत्तेर्दान्वयस्यैव कारणत्वात् गुणात्फलं स्यादि-
 त्याशङ्क्यादयं निरस्यप्रधिकरणार्थमुपसहरति * तस्मादिति * प्रा-

सायां भाषनायां गुणफलयोर्द्वयोरन्वयायोगादन्यतरानर्थक्यापत्ते-
भावनान्तरविध्यभ्युपगमे ऽपि धात्वर्थस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्क-
रणत्वानुपपत्तेर्गुणस्यैव करणात्वमविधेयत्वादेव च धात्वर्थस्याभे-
दात्तस्यैव चेह कर्मशब्देनोक्तत्वाद्कर्मन्तरता युक्तेत्याशयः ।

॥ वारवन्तीयादीनां कर्मन्तरताधिकरणम् ॥ १२ ॥

समेपु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २७ ॥

प्रकृताश्रयालाभे गुणफलान्वयापवादार्थत्वेन धात्वर्थभेदा-
पवादार्थत्वेन वानन्तरसङ्गतिमाह * इदानीमिति * रेवतीवाक्यस्यैव
विचार्यत्वाद्ग्निएतद्वाग्म्योदाहरणानर्थक्यमाशङ्क्याह * तत्रेति * गु-
णफलान्वयस्य कर्मन्तरत्वस्य च पूर्वकर्मापेक्षत्वाद्विचार्यप्रतियोगि-
कर्मविधायित्वेनाग्निष्टोमसाम्प्रदायापि विचारविषयतास्तीत्याशयः ।
वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसाम्प्रदायाप्राप्तौ पक्षद्वये ऽपि धाम्यभेदापत्तेस्त-
त्परिहारार्थं भाष्यानुदाहृतमपि वारवन्तीयवाक्यमुदाहृतम् * त-
त्रेति * सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रापिति * पूर्वपक्षवचन-
व्यक्तिः क्लृप्तत्वसूचनार्थं पश्चादुक्ता पूर्वपक्षभाष्यं संक्षिप्य व्या-
चष्टे * किमिति * यदिदित्येति भाष्योक्तो धात्वर्थानुवादः पशु-
काम एवं कृष्येत्यादिभाष्योक्तश्च फलस्य कर्मसमभिव्याहारनिरा-
सेन गुणसमभिव्याहारः समस्तशब्देन व्याख्यातः । एतदेवोपपादय-
ति * तथा हीति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयविधानात्तस्य च ५५६।२
फलान्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * रेवतीति * पृ-
थक्श्रुतिः श्रवणमस्येति विग्रहः । शङ्कोत्तरत्वेन श्लोक व्याचष्टे *
यस्त्विति * उत्पत्तिशब्देनोत्पत्तिफलत्वानुक्षणया रेवतीवारवन्ती-
ययोः सम्बन्धापादिका रेवत्याधारवारवन्तीयाक्रयोक्ता तेन रेव-
तीषु वारवन्तीयं कुर्यात्तेन च पशून् कुर्यादित्यावृत्तिः स्यादित्यार-
ङ्गार्थः रूपाप्रत्ययेन विधावस्मृतेनापि धातुवाच्याया क्रियायाः पू-
र्वकालत्वोक्तेस्तस्याध्याप्राप्तत्वेनानुष्ठानं विना पूर्वकालत्वायोगाद्वि-
धिफलानुष्ठानाक्षेपसिद्धेर्न विधिप्रत्ययावृत्तिरित्युत्तरार्थः । नन्वेवम-
प्यग्निष्टुति वारवन्तीयस्य प्राप्तत्वाद्देवतीषु विधिसंक्रान्तेस्तास्मा-
मेव फलहेतुत्वापत्तेर्वारवन्तीये परवः फलमिति भाष्यमयुक्तमि-
त्याशङ्क्याह * तत्रापिति * गुणफलान्वयविषयादे तेनाति सर्वना-
म्नो गुणपराशित्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्तस्य च प्राधान्यनिर्दिष्टपरा-
मर्शित्वाद्देवतीषु कृतेन वारवन्तीयेन पशून् कुर्यादिति वाक्यार्थप्रती-
तेर्वारवन्तीयस्य क्रत्वर्थत्वेन प्राप्तस्यापि दधिवत्फलं प्रति विधियु-

क इत्याशयः । यागवद्धारवन्तीयस्यापि प्राप्तत्वाद्धिधिर्न सम्भ्रतीत्या-
 शङ्कां गुणोपादानवशेन यागाद्धिधायकोत्तरणं न प्राप्तिमात्रेण रेव-
 तीनां च करणीभूतगुणापरार्शिनितच्छब्देन विलिङ्गसंख्यात्वात्पुपा-
 दानाशक्तेर्न वारवन्तीयाद्धिधायकोत्तरणावगतिरित्याशयेन निरस्य-
 न् श्लोक व्याचष्टे * गुणेति * नन्यवगतप्राधान्यस्यान्यार्थता न
 युक्तेत्याशङ्क्य धात्वर्थस्वीनीयशब्देनेप्सितततमत्वाभावे ऽप्यनीप्सि-
 तकर्मत्वेन प्राधान्योपचार इत्युक्ते तथापि कर्मत्वेनोक्तस्य कथं कर-
 णतेत्याशङ्क्य करोतिघाच्यां भावनां प्रति कर्मत्वे ऽप्याख्यातोकां
 प्रतिकरणात्वाविरोध करोत्यभिहितामित्यनेनोक्तः दधिहोमसम्बधो
 घाक्येन विधीयते इति पूर्वार्धिकरणभाष्योक्तेन न्यायेनेहापि रेव-
 तीन्प्रति सप्तमीश्रुतेरधिकरणभूतान्यो रेवतीभ्यः फलमित्यवगमा-
 दधिकरणत्वाक्षिप्तस्य चाधाराधेयसम्बन्धस्य विभक्त्यन्तर्गतत्वेन प्र-
 त्ययार्थतया प्राधान्याच्छब्दत्वा फले विधिप्रतीतेरेतेनेत्येकवचनान्तेन
 च सर्वनाम्नो परामर्शोपपत्तेर्यत्पञ्चभाव्येत्तदेतेन रेवतीवारवन्तीय-
 सम्बन्धेनेति वचनव्यक्त्यभ्युपगमे तु सम्बन्धादेव फलमित्याह *
 अथ चेति * नन्यन्येषामपि वाक्यभेदानां सिद्धान्ते वह्यमाणानां
 फः परिहारः पूर्वपक्षिणो ऽभिमत इत्याशङ्क्याह * एवं च सती-
 ति * कृत्याशब्दाधेय रेवत्यन्वयविषयत्वेनाप्राप्तत्वा ऽयेकविंशतित्व-
 मग्निष्टोमसाम कृत्यत्वेतो वारवन्तीयवाक्यसहितद्वारवन्तीयाग्नि-
 ष्टोमसामविषयत्वेन प्राप्तत्वादिशब्देनानुवादः सूचितः । सिद्धान्तप्र-
 त्यतिगौरवत्वक्षणां घाक्यभेदः स्यादित्याह * कर्मान्तरेति * अल्पा-
 र्थविधौ च सर्वपदार्थान्वयसम्भवे पदार्थविधिर्न लभ्यतइति प्रति-
 ष्ठाहेतुप्रश्नगौरवत्वक्षणां ऽपूर्वमुपपादयति * तवेति * पूर्वपक्षे
 वाक्यभेदपरिहारमुपसहरति * तेनेति * भाष्यकृता तर्ह्येतच्छब्दा-
 दीनामनुवादकता कस्मादोक्तेत्याशङ्क्याह * सर्वे चेति * प्रकृतघा-
 प्येतच्छब्दान्वयेनाभेदोक्त्यर्थमपि चेतिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय
 तस्मादिति पूर्वपक्षोपसहारभाष्य फलतो व्याचष्टे * तस्मादिति *
 प्रकृताधयालाभाद् गुणफलान्तरदानुपपत्तिं घर्तुं गुणफलान्वयस्य
 प्रकृताधयालाभापेक्षां दर्शयन् सिद्धान्तमारमने * इतीति * न गुणः
 फले विधातु षक्य इति घाच्ये प्रकृताधयालाभे गुणफलान्वयवायोग-
 पक्षात्प्रवृत्तस्य कर्मसम्बन्धस्यानुवादत्वायोगाद्धिधायकः प्रकृत-
 यागाधिनस्य वारवन्तीयस्य फलान्वयाभ्युपगमे ऽपि दुष्परिहरो
 वाक्यभेद इति सूचयितु फलभूतयागाभेदोक्तिः । उत्तरार्द्धसूचित-
 मर्थं विवृणोति * इदं तापदिति * फले विधीयमानस्य गुणस्या-

श्रयभूतधात्वर्थोपेक्षायामेकवाक्योपात्तस्य यागस्याश्रयत्वप्रतीतेस्ता-
दस्यसत्त्वेनानुवादायोगाद्विध्यापत्तेर्विध्ययोगाद्यागान्तरत्वं स्याद्वि-
त्याशयः। स चेति यज्यर्थः परामृष्टः अत्रैव दृष्टान्तमाह *तद्यथेति*
यथेन्द्रियकामवाक्ये ऽन्यत एव दध्नुो होमान्वयलाभात्त कर्मान्तर-
ता व्यवसितेति पूर्वानुपद्गेण योज्यमाहदृष्टान्तं विवृणोति * श्रुतेति *
यद्वा दधिहोमसम्बन्धमात्रे विधीयमानइति ल्यब्लोपे पञ्चमीमङ्गी-
रुत्यैकप्रन्यतया योज्यमानन्विहाप्याश्रयापेक्षायां प्रकरणान्वयो ल-
प्स्यत इत्याशङ्क्याह * शङ्कोति हीति * साम्नो यागनिष्पत्त्यशक्ता-
वपि रेवतीनां याज्यानुवाक्यावदेवतोद्देशद्वारा निष्पादकत्वं भविष्य-
तीत्याशङ्कामग्निष्टुत्याग्नेया ग्रहा भवन्तीति सर्वांभ्यासेष्वग्निदेवत्याञ्च
श्रुतेरैन्द्रीणामृचां साधनत्वायोगाग्निराकर्तुं शक्यामपि सप्तम्या सा-
माधारत्वश्रुतेर्यागसाधनत्वाशङ्के नोत्तिष्ठतीत्येवं निराकर्तुंम् * रे-
वतीगुणफलमित्युक्तम् * एतदेवोपपादयति * तथा हीति * सा-
क्षाद्यागसाधनान्तरपरिचयार्थं कर्तुंग्रहणम् देवताभिधानार्थगंक्ष-
राभिस्यक्तिद्वारापि स्तोत्रसाधनत्वव्यागसाधनत्व यज्ञकर्मणी-
त्येकभृत्यविधिविरोधाज्ञानास्वरसमाहारसमाहारस्य साम्नो न स-
म्भवतीति सूचयितुम् * साम्नोत्युक्तम् * सत्सम्बन्धानुवादित्वा-
दित्यनेन सूचितमर्थमुपसंहरति * तस्मादिति * नन्वेवमपि स्तो-
त्रस्याश्रयत्वोपपत्तेर्गुणफलान्वयो निर्धश्यतीत्याशङ्क्याह * यस्त्वि-
ति * नन्वेवान्तरप्रकरणात्प्रणयनस्य गोदोहनाश्रयत्ववद्विहापि
धारयन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमित्यग्निष्टोमस्तोत्राद्यान्तरप्रकरणान्तः
पातकल्पतयाग्निष्टोमस्तोत्रस्याश्रयत्वमभ्युपगमिष्याम इत्याशङ्क्या * ५५८
आतिदेशिकत्वादित्युक्तम् * उत्पत्तावेव प्रकरणाभिव्यक्तोर्विकृ-
तावुत्पत्त्यभावात् स्तोत्राणां प्रकरणं सम्भवतीत्याशयः। धारयन्तीय-
स्याश्रयालाम् बृद्धवाक्येन द्रढयति * आह चेति * ननु पठ्यादि-
स्वरसमाहाररूपाया गीतेः सिद्धरूपायाः फलसाधनत्वेन विधीयमा-
नाया निर्व्यापारायाः साधनत्वायोगात्साध्यभूतव्यापारापेक्षायां प्र-
करणाद्यागसाधनत्वस्यावगतस्य साक्षादसम्भवे ऽपि तदङ्गस्तोत्र-
हारोपपत्तेर्गुणफलान्वयो निर्धश्यतीत्याशङ्कते * अथेति * धार-
यन्तीयस्य यागानङ्गत्वाद्याङ्गाङ्गभूते स्तोत्रे ऽवतारो न सम्भवतीति
परिहृत्तुं यो हि प्रधानोपकारित्वेन ध्रुयते स तदङ्गो ऽपि स्थित उ-
पफरोतीत्येवं कल्पतइत्यौदुम्बराधिकरणवार्त्तिकोक्तमङ्गावतारन्या-
यस्याङ्गमात्रविपर्यत्यं स्मारयति * तदिनि * एतदेवाङ्गावतारन्या-
योदाहरणं सप्तदशारतित्वे धाञपेपाङ्गत्वं दर्शयन्नुपपादयति * स-

सत्तदशेति * वाजपेयोपकारित्वं विना तदङ्गत्वायोगाद्वाजपेयस्य
 च साक्षात्परिमाणेनोपकारासम्भवाद्यथा वाजपेयस्योपकर्तुं शक्नो-
 ति सप्तदशरत्नित्वं तद्योपकरिष्यतीत्यध्यवसानाद्वाजपेयाङ्गपशुया-
 गाङ्गयूपाङ्गत्वद्वारोपकरोतीत्यधधार्यतइत्यर्थः । इदं पुनरित्यनेनो-
 त्तराद्भूतपदितं धारवन्तीयस्य क्रियानङ्गत्वं वक्तुमनङ्गभूताया
 अपि क्रियाया धारवन्तीयस्य करणत्वोपजननेनोपकारित्वाद् गुण-
 भूततोक्ता । ननु धारवन्तीयस्य क्रियां प्रत्यनङ्गत्वे ऽपि फलसाधनत्वा-
 न्ययानुपपत्त्या साधनत्वावगमात्साक्षात्साधनत्वायोगे ऽपि स्तोत्र-
 द्वारा कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्य योग्यतानुपक्षेणाकाङ्क्षामात्रेण सा-
 ध्यक्रियान्वयायोग वक्तुमपेक्ष्यमाणं केवलं न तु सप्तदशरत्नित्वव-
 श्यो * धर्मानमित्युक्तम् * अङ्गत्वं चपरम्परयाप्युपकारित्वमात्रेण
 युक्तमाश्रयापेक्षायाम्स्तु निर्व्यापारस्य कारकत्वानुपपत्तेर्व्यापारवत्त्वं
 सिद्धयर्थत्वादयोग्यतया च क्रियया व्यापारवत्त्वासिद्धेः फलसाधन-
 त्वानुपपादकव्यवहृताश्रयकल्पना न युक्तेत्याश्रयत्वोक्त्या सूचितमा
 अप्रकृतमेव तर्ह्याश्रयत्वयोग्यं क्रियान्तर कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्य
 * अद्येत्युक्तम् * कर्मान्तराङ्गत्वरूपवाक्यार्थान्तरप्रतिपत्त्यापि धा-
 रवन्तीयार्थवत्त्वोपपत्तेः फलान्वयस्यावद्योपादेयत्वाभावात्प्राप्ताह-
 ताश्रयकल्पना युक्तेत्याशयः अन्यथापि ध्यानार्थक्यपरिहारोपपत्ती-
 नानर्थक्यतदङ्गन्यायो ऽस्तीत्याह * न चेति * फलान्वयवत्कर्मा-
 न्तरान्वये प्राकरिणिकाश्रयान्वयकल्पनश्लेशाभावात् * सुतरामि-
 त्युक्तम् * नन्यावृत्तिसंस्थादेर्गुणस्य प्रकृतकर्मस्वरूपसाधनत्वाभावे
 ऽपि कर्मसम्बन्धिप्रयोगपरिच्छेदसाधनत्वात्फलान्वयवद्धारवन्तीय-
 स्यापि यागसम्बन्धिस्रोत्रसाधनत्वात्फलान्वयो भविष्यतीत्याश-
 ङ्काह * अस्यन्तेति * कर्मसिद्धिं विना प्रयोगपरिच्छेदासिद्धेः प्र-
 योगपरिच्छेदे साधिते कर्ममाधितमिति युद्धैर्वैपन्वमित्याशयः । न-
 न्यत्यन्तभेदे ऽपि सम्बन्धिसम्बन्धात्पशुयागे ऽनुगृहीते वाजपेयो
 ऽनुगृहीत इति युद्धियत्सोत्रे कृते यागः कृत इति युद्धिर्भविष्यतीत्या-
 शङ्क्याह * वाजपेयस्येति त्विति * पशुयागधिपयो यागशब्दः
 माध्यमाधनमावलक्षणसम्बन्धाविद्येपस्तु न व्यवधाने सम्भयती-
 त्याशयः । यथा कथं धिषागाश्रयत्प्राप्तोत्सम्बन्धानुवादांपप-
 कायप्यग्निष्टोत्रमावस्रोत्रमाधनसामत्वलक्षणस्याग्निष्टोत्रसामत्वल-
 क्षणस्याग्निष्टोत्रसामत्वस्याप्राप्तरनुवादायोगात्प्राप्तमेदापेक्ष्य वि-
 ५५१। ध्ययोगाद्ग्निष्टोत्रसामत्वशब्दां अनर्थकः श्यादित्याह * यद्यपीति *
 आश्रयत्वेन प्रसन्नमानेभ्यिरत्यस्याहारः । अग्निष्टोत्रसाम्नीति साम-

शब्दः स्तोत्रलक्षणार्थः । एवमेतस्येत्युभयया अनर्थकं स्यादित्याह * पुनरपि चेति * सन्निधानेनाग्निष्टुथागाङ्गाग्निष्टोमस्तोत्रप्रसम्बन्धलाभशङ्कानिरासार्थम् * वाक्येनेत्युक्तम् * एतस्य यदग्निष्टोमस्तोत्रसाधनं साम तद्देवतीषु वारवन्तीयं कृत्वा पशून्भावयेदित्यग्निष्टोमसाम्नो अग्निष्टुता विशेषणे विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । अथैतस्य यत्स्तोत्रसाम तद्देवतीषु वारवन्तीयं कृत्वेति पूर्वं वारवन्तीयस्याग्निष्टुत्सम्बन्धः क्रियते ततः पूर्वयत्सर्वस्तोत्रान्वयापत्तेरग्निष्टोमशब्दानर्थस्यात्प्रसङ्गात्त्परिहारार्थं विशेषणं यथा वाक्येनाश्रयकल्पने वाक्यभेदस्तथैव स्यादित्याह * तस्यैवेति * तथैव वाक्यभेदे पौनरुक्त्यमाशङ्क्यैतस्यैवेति विशेषणे यो विशिष्टानुवादलक्षणाः स एवेत्यनेकार्थविधिलक्षणादन्यतोक्ता रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य च त्काप्रत्ययेनाक्षेपोपपत्तेः विधायकानावृत्ताच्चप्येकस्य वाक्यस्यानेकार्थव्यापाराद् गौरवमपरिहार्यमित्याह * ऋक्सामेति * वारवन्तीयस्य फलं प्रति विधेयोपादेयगुणभावाद्देवतीः प्रत्यनुवाचोद्देश्यप्रधानभावाद्देवद्वैरूप्यं चकारेण सूचितमान्वग्निष्टुत्प्रकरणेनाश्रयान्वयलाभात्तस्मिन्श्च वारवन्तीयमग्निष्टोम सामकार्यमिति विधिना वारवन्तीयस्याग्निष्टुत्सम्बन्ध्याग्निष्टोमस्तोत्रान्वयाप्तेन वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्कते * ननु चेति * ननु क्रत्वर्थस्य वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रान्वयविधाने ऽपि फलार्थस्य फलं तदन्वयसिद्धिरित्याशङ्काह * वारवन्तीयं हीति * वारवन्तीयेन साध्यतया प्रत्यपेक्षणाद्ग्निष्टोमस्तोत्रद्वारेण च वारवन्तीयस्य साधनत्वात्कृतोश्च साध्यत्वात्प्रकृतातिक्रमकारणाभावाच्च नान्यगतत्वाशङ्केत्यर्थः । पुरुषार्थस्य वा वाक्येनाग्निष्टोमस्तोत्राश्रयत्वविधाने च प्रकरणलक्ष्याश्रयानपेक्षणात्स्वतन्प्राग्निष्टोमस्तोत्रप्रयोगाभावे ऽपि क्रत्वन्तरार्थप्रयोज्यस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्याश्रयत्वोपपत्तेरेतच्छब्दानर्थक्यप्रसङ्गं परिहर्तुं तेनाश्रयविशेषणे वारवन्तीयस्याश्रयान्वयविधिनिमित्तवाक्यभेदवदाश्रयस्याग्निष्टुद्धिशेषणविधितिमित्तो ऽपि वाक्यभेदः स्यादित्याह * पुनरपि चेति * एतस्य यद्दारवन्तीयं तद्देवतीषु कृत्वा पशून् भावयेदिति प्रकरणप्राप्तकृत्वङ्गत्यस्यैव वारवन्तीयस्य रेवत्याधारतया विधीयमानस्य फलान्वयविधानात्तस्य च वारवन्तीयाग्निष्टोमसामविधिवाक्येनाग्निष्टोमस्तो-

१ एवमेतस्यैत्यादिशब्दकृत्सामिदस्य पश्यन् पाठान्तरं वाक्येनेत्यादिषु पञ्चसामिदस्य पश्यन् ।

२ ३६ पाठान्तरं ।

प्रद्वारैर्वाग्निपुद्गङ्गान्यायगमात्रैतद्वाक्यभेदद्वयापत्तिरित्याशङ्क्याह *
 एतस्यैवेति * चारवन्तीयस्य रेवत्यन्वयात्प्राग्निपुद्गङ्गये ऽप्याग्नेया-
 ग्नीध्रमुपतिष्ठतइत्यत्र प्राकृतानामग्नेयीनां स्तोत्रादिद्वारा ऋत्वन्वये
 ऽपि द्वारविशेषानपेक्षे ऋत्वन्वयाध्ययणेनोपस्थानान्वयवद्धारवन्ती-
 यस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रान्वयानपेक्षर्कत्वन्वयमात्रोपलक्षितस्य फला-
 न्वयोपपत्तेः । ऋत्वन्वयप्राग्भाविकलान्वयपक्षवत्पश्चाद्भाविफलान्व-
 यपक्षे ऽपि सर्वस्तोत्रान्वयापत्तेः द्वितीयवाक्यभेदाभावे चाद्यो वा-
 क्यभेदः स्यादेवेत्यापिशब्दार्थे चारवब्दः स एवेत्येवसब्दोत्कर्षार्थाकारेण
 व्यस्येयम् । ऋत्वन्वयानुवादपूर्वं च चारवन्तीयस्य रेवत्यन्वयकरणे
 कृत्वाशब्दस्यातिगौरवं स्यादित्याह * ऋक्सामेति * रेवतीयस्य
 चारवन्तीयवाक्येन वाग्निष्टोमस्तोत्रगमित्वं स्यात्तद्वाक्यविहिताद्वा-
 स्याभेदात्सामान्यतो हृष्टेन वेति त्रेधा विकल्प्य गुणादीनां त्वसम्ब-
 न्यादिति वास्तुिके गुणाद्विदिवाक्यानामन्योन्यान्वयाभावस्योक्त-
 त्वाद्देवतीवाक्यस्य चारवन्तीयवाक्यैकत्वाभावेनाद्यं तावत्कल्पं दृ-
 पयति * नैतदिति * चारवन्तीयरूपैक्ये ऽपि ऋत्वर्थपुरुषार्थ-
 रूपाय भेदाद्वैषम्यस्यैव युद्धभोजनावस्थयोः स्थानैक्यनिय-
 मो नास्तीति द्वितीयं दृपयति * पूर्वोति * पुरुषार्थस्य चार-
 वन्तीयस्यात्मनो व्यापारवत्त्वसिद्धयर्थं क्रतुं साधयतो ऽपि ऋत्वर्हत्वं
 वैलक्षण्योक्त्या निरस्तम् । अनु वेदस्य तत्स्थानत्वाकल्पकाले ऽपि ऋत्वर्थ-
 चारवन्तीयवत्ऋत्वन्तःप्रयोज्यवारवन्तीयत्वात्पुरुषार्थस्यापि साम-
 न्यतो हृष्टेनाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वकल्पना भविष्यतीति तृतीयं
 कल्पमारोह्य दृपयति * सामान्यतो हृष्टेति * विशेषणनाधाना-
 ङ्गचारवन्तीयादिव्यभिचारनिवृत्तावपि शब्दैकसमधिगम्येष्टवर्षेषु
 सामान्यतो हृष्टप्रमाणत्वस्य नैवं जातीयकेष्वेतद्भवति हृष्टाद्हृष्ट-
 सिद्धिरिति पूर्वाधिकरणभाष्येणोक्तवान् सामान्यतो हृष्ट-
 नाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वसिद्धिरित्यर्थः अग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वा-
 नवगतिमेव पृष्टवाक्येनोपपादयति * आह चेति * फ-
 लाय विहितं सामभेदमध्ये पाठं स्वरूपज्ञानार्थमपेक्षते न
 क्रतुकालीनमग्निष्टोमस्तोत्रस्थाने पाठं चारवन्तीयरूपमात्रविधानेना-
 ग्निष्टोमस्तोत्रान्वयनैरपेक्ष्यलक्षणस्वातन्त्र्यायगमादित्यर्थः । ननु-
 फट्यादीनां फले विधीयमानानां ज्योतिष्टोममाश्रयतां वाक्यान्तरं-
 येनान्ते मित्रेशश्चद्धारवन्तीयस्याप्याश्रयभूते ऽग्निपुत्र्यग्निष्टोमस्तोत्र-
 स्थाने विधानात्तत्रैव निवेशो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदीति * स्वा-

नान्तरादर्शनेतोकथ्यादीनामन्यत्र निवेशो नाश्रये तत्स्थानत्वदर्शनमा-
 सादित्याशयः । प्रकृतातिक्रमकारणाभावादिति यदुक्तं तदपि दूषयति
 * यदि चेति * शङ्कादूपणमुपसंहरति * तस्मादिति * ननु ५६०।२
 पुरुषार्थत्वापि चारवन्तीयस्य प्रसङ्गेन क्रतुसाधनत्वात्क्रत्वर्थवारव-
 न्तीयधर्मलाभो भविष्यतीत्याशङ्कते * ननु चेति * यथाभ्युदिते-
 ष्ट्यामिज्यार्थयोरपि दधिपयसोस्तण्डुलैः सह श्रपणविधानेन प्रास-
 न्द्रिकतण्डुलश्रपरूपप्रतीनी कार्यसाधनत्वात्प्रणीताधर्मलाभ इति
 नावमिकहष्टान्ताद्यैः । ग्रहणप्रणयनादीनां प्रणीताद्यद्भवत्कार्यप्रयुक्त-
 त्वाच्चाङ्गानां प्रणीताकार्यश्रपणापूर्वोपकारित्वाद्यगतेरनङ्गस्थितानाम-
 पि चोपकारिस्थितत्वमात्रेणोपकारित्वापपत्तेः श्रपणापकारिणोर्दाधि-
 पयसोः स्थितानां श्रपणापूर्वोपकारित्वात् प्रणीताकार्यपन्नयोर्दाधि-
 पयसोर्युक्तं करणमग्निष्टोमसामत्वस्य तु क्रत्वर्थवारवन्तीयानङ्गत्वा-
 दनङ्गस्य चानतिदेश्यत्वात्क्रत्वर्थवारवन्तीयकार्यापन्ने ऽपि पुरुषार्थ-
 रूपवारवन्तीयेऽतिदेशानुपपत्तेर्नानुष्ठानं युक्तमिति वैषम्यमाह * त-
 सैवेति * क्रत्वर्थवारवन्तीयाङ्गताग्निष्टोमसामत्वस्यानाशङ्क्यत्व-
 र्यान्तरन्यासेनाह * प्रकरणेति * फलार्थेन चारवन्तीयेन प्रकृता-
 ग्निष्टुद्ग्रहणे सति चारवन्तीयस्याष्टुत्साधनत्वे ऽग्निष्टोमसामत्वस्य द्वा-
 रत्वेनोपकारित्वात्पुरुषार्थं चारवन्तीयं प्रति गुणत्वं शङ्कोत क्रत्वर्थं
 तु प्रतिगुणताशङ्कितुमप्यशक्येत्याशयः । साक्षाच्च साम्नो यागसा-
 धनत्वाशक्तेरग्निष्टोमस्तोत्रद्वारा यागसाधनत्वं यागसाधनत्वाच्चा-
 ग्निष्टोमस्तोत्रान्वय इत्यन्यान्त्याश्रयापत्तेः प्रकृताग्निष्टुद्ग्रहणस्यैवान्ति-
 द्तत्वात्पुरुषार्थमपि प्रति गुणत्वं नास्तीति * तदेव स्थित्यनेनोक्तम् *
 कदा चिदप्यसिद्धमितिवाच्ये * मृदूच्याद्यापीत्युक्तम् * नन्व-
 ग्निष्टोमसामत्वस्य क्रत्वर्थवारवन्तीयानङ्गत्वे ऽपि प्राकृताग्निष्टोम-
 साम यज्ञायशीयधर्माणां कार्यापत्या चारवन्तीयाङ्गत्वात्पुरुषार्थं ऽपि
 चारवन्तीये प्रासङ्गिकक्रतुसाधनत्वात् प्राप्ते ऽग्निष्टोमसामधर्मक-
 त्वात् गुणावृत्त्याग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तेर्न चाक्यभेदो भविष्य-
 तीत्याशङ्कामर्यान्तरन्यासेनैव निरस्यन्नाह * यदि स्थिति * पुरु-
 षार्थस्य चारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामशब्दाच्चाग्निष्टोमस्तोत्रमन्व-
 न्धावगमे सत्याग्निष्टोमसामभूतक्रत्वर्थवारवन्तीयधर्माणां पुरुषार्थं
 चारवन्तीये दधिपयसोरिव प्रणीताधर्माणां प्राप्तिः स्यात्तदनयगमा-
 तु क्रतुसाधनसामत्वमात्रेण सामान्तरेष्विवाग्निष्टोमसामधर्मोपपत्तेः ।
 कार्यप्रयुक्तत्वाच्च धर्माणां चारवन्तीयत्वमात्रेणाधानाद्यद्धारवन्तीय-
 इव प्रासङ्गयोगात् गुणावृत्त्याप्यग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तिरित्या-

शयः । अतः प्रासाङ्गिकक्रतुसाधनत्वेनाग्निष्टोमसामत्वलाभादपि वाक्यभेदपरिहारो न सम्भवतीत्युपसंहरति * तस्मादिति * अतो गुणफलान्वये वाक्यभेदपरिहाराशक्तेस्तत्परिहारार्थं यागान्तरविधिरेष्टव्य इत्याह * इतीति * ननु यागान्तरविधायप्राप्तानेकार्थं विशिष्टयागविधानाद् गौरवं स्यादित्याशङ्क्याह * तथा सति हीति * साद्यस्काः साहस्रा इति चैकेन शब्देन युगपदुपादानलक्षणसङ्घातनिकायवतामग्निष्टोदादीनामेकाहानां निकायित्वाद्यान्तरसामान्येन सुसहशत्वात्पूर्वस्याग्निष्टोतो विध्यन्तो रेवत्यादियागेषु उत्तरेषु प्रवर्तन्ते इत्यष्टमे निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यादित्यप्रपक्ष्यमाणत्वात्तदीयधर्मप्राप्तेरित्यर्थः । बहुप्राप्तिमेव विवृणोति * ए-पशब्दस्तावदिति * अतः कृत्वाशब्दाक्षिप्तार्थविशिष्टयागमात्रविधाना-
 ५६११ः ल्याघवमित्युपसंहरति * कृत्वाशब्देति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयस्याग्निष्टोमस्तोत्रक्रियाविशेषणत्वात्तस्याधेहाविधेयत्वात् न विशिष्टविधिः सम्भवतीत्याशङ्कते * न त्विति * एतदेव विवृणोति * तथा हीति * अहोर्कं व्याचष्टे * यानीति * अग्निष्टोमस्तोत्रस्याविधेयत्वात्तद्विशेषणत्वेन रेवतीवारवन्तीयान्वयानपेक्षे ऽपि कृत्वाशब्दोक्तायाः अग्निष्टोमस्तोत्रभावनयाः स्वरूपेण प्राप्ताया अपि रेवतीवारवन्तीयान्वयविशिष्टरूपेणाप्राप्तेस्तादर्थ्येन विधेयत्वात्तद्विशेषणसत्त्वेनाक्षेपोपपत्तेर्वाक्यभेदाप्रसङ्गाद्विशिष्टविधिः सम्भवतीति परिहरति * नैव इति * करोत्यर्थमिति षोडशे करोत्यर्थस्याकारकत्वात्क्रियारूपभावनान्वयायोगाशङ्कानिरासार्थं धातुसम्बन्धाधिकारविहितत्काप्रत्ययसामर्थ्यात्क्रियारूप्यन्वयः प्रतीतेः क्रियाकारकलक्षणान्वयायोगे ऽपि च समानकर्तृकत्वेन पूर्वोत्तरकालत्वेन च विशेषणविशेष्यरूपान्वयोपपत्तिसूचनार्थं त्कान्तकरोत्युक्तिः । ननु कृत्वाशब्दोक्तभावनद्वारा यागभावनया रेवतीवारवन्तीयान्वयग्रहणे ऽप्यग्निष्टोमसाम्ना विशेषणे वाक्यभेदापत्तेरग्निष्टोमस्तोत्रावच्छिन्नैव भावना कृत्वाशब्देनोक्तेति धातुमशक्यत्वाद्धारवन्तीयस्य च स्वरूपेणातिदेशतो ऽग्निष्टोमस्तोत्रान्वयप्राप्तावपि रेवत्याधाररूपेणाप्राप्तेस्तद्रूपविधायग्निष्टोमसामत्वानुवादायोगाद्-
 ग्निष्टोमसामशब्दो ऽनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह * नवेने-
 ति * भावनवच्छेदकधारवर्थाऽन्वय विना रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य भावनविशेषणत्वायोगात्साम्नश्च यागसाधनत्वाशक्तं प्रधानभूत-
 यागव्यधात्वर्थाऽन्वयायोगाद्रेवतीषु धारवन्तीयं यागसाधनं कृत्वे-
 ति यागस्य कृत्वाशब्दोक्तभावनवच्छेदकत्वानुपपत्तेस्तदवच्छेदकधा-

त्वर्थापेक्षायां धारवन्तीयस्यातिदेशतो ऽग्निष्टोमस्तौत्तभावनान्विशेष-
 पण्णात्वावगतेर्वारवन्तीयान्विताना रेवतीनामपि तद्विशेषणत्वावग-
 ताद्वैतव्याधारस्य धारवन्तीयस्याप्यग्निष्टोमसामान्यानुवादोपपत्तिरि-
 त्यायय । अथ श्लाक व्याचष्टे * रेवतीति * वृद्धन्ताक्षेपशब्दयो
 गेन क्रतोरिति पष्ठथा कर्तृवाचित्वात्स्वाविशेषणस्यैव क्रतुनाक्षेप इ-
 त्यर्थ । द्वितीया व्याचष्टे * सत्प्रिति * साक्षाद्वेवतीवारवन्तीयस-
 म्बन्धोपजीवनाशक्तेर्गुणत्वेन चानर्थक्यतद्गन्त्यायविषयत्वादङ्गेपु
 तत्सम्बन्ध विक्षेप्तुमारभमाण क्रतु क्वाङ्गे निक्षेप्तव्य इत्यपक्षाया
 धारवन्तीयस्यातिदेशेन विज्ञातस्थानत्वाद्द्रवतीरपि तत्स्थाना कल्प-
 यतीत्यत्र वाक्य ऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनायाविधाने ऽपि रेवतीवारव-
 न्तीयान्वय क्रतुविशेषणमप्यग्निष्टोमस्तोत्रे सक्रामतीत्यग्निष्टामसा
 मशब्दानर्थक्यदोषो नास्तीत्यर्थ । एवमद्रव्यदेवतात्मकत्वेन धारव-
 न्तीयस्य यागसिद्धशक्तत्वात् साक्षात्प्रकृतयागान्वयो ऽस्ति अङ्गा
 वतारन्यायाविषयत्वाच्च स्तोत्रद्वारापि पुरुषार्थत्वपक्षे नास्ति क्व
 र्थत्वपक्षे त्वङ्गावतारन्यायविषयत्वादस्तीति वैषम्यमुक्त्वा साम्न
 स्वय क्रियारूपत्वेनाश्रयभूतक्रियान्तरानपेक्षत्वात्पुरुषार्थस्य चाङ्गत्वे
 नान्वयायोगादिति वक्ष्यमाणादपि कारणत्वात्प्रकृतयागान्वयो ना-
 स्तीत्याह * अतश्चेति* परपक्षद्रूपणवेलायामेतेतदपि कारण वाच्य
 सत्कस्मात्स्वपक्षसमर्थनात्पश्चादुक्तमित्याशङ्क्य मन्वत्त्ववृत्तनायेतीप
 दर्शनाच्च्याङ्प्रयोगेण दर्शित धारवन्तीयस्य गीतिरूपत्वेन क्रिया-
 त्वाद्वाश्रयभूतक्रियानपेक्षत्वे सौभरस्यापि वृष्ट्यादिफलार्थस्यानैव
 न्यायेनाश्रयानपेक्षत्वाद्भूह क्रतुप्रयोगापत्ते क्रत्वङ्गभूतस्तोत्राश्रयत्व-
 प्राप्त्यभावेन स्तुवीतेत्यनुवादानुपपत्तिप्रसङ्गात्करणनिर्देशमात्रेण
 त्वाश्रयापेक्षत्वे यागादेरपि करणत्वाद्युपगमादाश्रयापेक्षापत्तेर्वा-
 रवन्तीयस्यापि च फलभावनाकरणत्वे पशुकामो ह्येतेनेत्येतच्छ-
 ब्दन परामर्शापत्ते करणत्वनिर्देशनाश्रयापेक्षत्वस्यापरिहार्यत्वप्रस-
 ङ्गाद्यागादिवाच्य सौभरस्यापि फलभावनाकरणत्वमात्रात्करणत्वनि-
 र्देशोपपत्ते । प्रत्युनैकक्रियाकरणस्यान्यकरणत्वानुपपत्ते फलभाव-
 नाकरणत्वमात्रात्करणत्वनिर्देशोपपत्तेर्वाच्यत्वादनभिमतैव साम्न ।
 क्रियारूपता प्रौढ्यांकेति गम्यते षडङ्गादिस्वरसमूहात्मकत्वेन गीते
 सिद्धरूपत्वात्तद्रूपस्यापि साम्न क्रियात्वाभावादपि तु कर्मशब्-
 दस्याङ्गावो ऽर्थे प्रसिद्धग्रहणत्वात्कारो ह्यविशिष्टो ऽन्यैरिति सा-
 त्तमिक्याश्च क्रियात्वोक्ते सामार्थो य कश्च गीते मत्स्वरइति श्रुते
 सामशब्दस्य षडङ्गर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतात्स्वरसमूहवा

चित्त्वावगमात्स्वरशब्दस्य च मातृस्वरसि चरन्भद्रं जनयति स्वर-
मित्यादिदर्शनाद्वायवीयसंयोगविभागजनितनादाख्यध्वन्यपरपर्याय-
घोषात्मकशब्दपरत्वावगतेस्तस्य चाकाशगुणत्वप्रसिद्धेः क्रियात्वे च
साम्नो ऽशब्दात्मकत्वेनोच्चारणात्प्राच्ययनायोगात्सामान्यधीयतइति
प्रयोगायोगापत्तेर्ध्वनिनादापरपर्यायस्वरात्मकगीतिजनिकायामुच्चार-
णक्रियायामृचं प्रति प्रधानसाम्नो गुणभूतत्वाय संस्कारकर्मत्वव्य-
पदेशसिद्धयर्थं गीतित्वमुपचर्य व्याख्यातुं शक्यत्वानुच्चारणक्रिया-
द्वारैव च वक्ष्यमाणाधिकरणत्वाया हाप्यादिप्रति सौरभस्याश्रयत्वो-
पपत्तेरुपपादयितुं शक्यत्वाद्धारवन्तीयस्य च क्रियात्वे तस्यैवाग्निप्लुतो
ऽग्निष्टोमस्य गुणे धारवन्तीये पशवः फलमिति पूर्वपक्षवचनव्यक्त्य-
योगात्सन्देहासम्भवेनाधिकरणारम्भानापत्तेर्न पारमार्थिकी क्रि-
यात्वोक्तिः सप्तमाधिकरणे तु स्वरस्य सामत्वनिरासो न ह्यभिव्यक्त-
णांभिव्यञ्जको यो ऽनादे स कवतीषु भावयितुं शक्यो यदि मा-
ध्येत न कवत्यो भवेयुरिति तत्रत्यभाष्यालोचनयैव गीत्याख्यपद्व्या-
दिस्वराभावे ऽप्यक्षराभिव्यक्तिदर्शनेन तेषां खानुरक्तत्वरूपाभिव्यञ्ज-
कत्वे ऽप्यक्षरस्वरूपानभिव्यञ्जकत्वात्तदभिव्यञ्जकवायवीयसंयोग-
विभागानां स्वरजनकत्वात्स्वरत्वमुपचर्यतइति द्रष्टव्यं तद्वैधर्म्योक्त्यैव
पद्व्यादिस्वरूपस्यार्थत्वाभिवर्नीयस्य कवतीषु भावयितुं शक्यताया
भावो ऽर्थ इति तद्व्यसिद्धान्तमूत्राचयधेनाभिधानात्तेनापि क्रियावा-
चिता सामशब्दस्योक्तेति नाशङ्कनीय रघन्तरादिशब्दस्य च गार्गनिवा-
क्यत्वेन प्रसिद्धगानवाचित्वाद्दग्वाचित्ये प्रसिद्धग्रहणत्वादित्यवयवेन
निरस्ते ह्यग्निविष्यादिजन्यविकारवद्दग्वाकारवाचित्वात् दग्वाचिता न
युक्तंति विकारो ह्यविशिष्टो ऽन्यैरित्यन्त्याचयवेन हेत्यन्तराभिधाना-
त्तदहन्त्यादिदृष्टान्तोक्त्या क्रियात्वे सामसु चिन्तितमिति शङ्कनीय किं
तत्कारणमित्यपेक्षायामाह * पश्यति * श्लोकं व्याचष्टे * दधी-
५६२। ति * गद्विद्वदनेकदेशे शक्तिशक्तौ विशिभ्रवपवरत्वाद्वायक्रियायामपि
धातुस्मृतेर्गण्डादिशब्दाद्य क्रियानवगतेर्धातुवाच्यत्वमात्रात् क्रिया-
त्यासिद्धेः परमार्थतो धारवन्तीयत्वाद्यापारत्वेनाक्रियारैव ऽपि प्रायेण
• धातूनां क्रियावाचित्वाद्वाच्यत्वात्क्रियात्वमूचनार्थं धातुवाच्यत्वो-
क्तिः क्रियानपेक्षत्वे को दोष इत्यपेक्षायामाह * तत्रश्रुति * मि-
द्धान्तमुपमंहरति * तस्मादिति * मूत्रनात्पर्य व्याख्याय भाष्य-
मनुमन्द्धान मनोप्यिति मूत्रायययं भाष्यकृद्वाक्यानात्प किञ्चि-
त्प्राच्ययं नाप्यद्वाच्ये * समंष्यति * गुणशब्दस्येह मिद्वरूपाभ-
वाच्चरवादाभप्रायानपेक्षायै ऽऽगुच्ययमात्रेण क्रियात्मकत्वहेतुक्तिः

भाष्यकृद्वाच्यानमपि समर्थयते *भिन्नेति* न हीति भाष्यमन्वाधान्याद्रेवतीनामेतच्छब्दान्वयायोगाद्प्राप्तेश्चोद्देश्यत्वायोगाद्गुणानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *न हीति* वारवन्तीयात् प्राथम्योक्त्यर्थं दृत्तयोगः प्राथम्यमित्युद्देश्यलक्षणमिति न्यायेनोद्देश्यत्वमुद्देश्यत्वाच्चप्राधान्यमप्याभातीत्यानन्तर्योक्त्या सूचितम् । ननु सतीष्वपि रेवतीषु विशिष्टानुवाददोषः प्राप्नुवन्कस्माच्चोक्त इत्याशङ्क्याह *तत्रेति* तच्चग्निष्टोमसामेल्यपरो ऽपि वाक्यभेदः प्राप्नोतीति सूचनायैकशब्दः असतीनां च रेवतीनां फलार्थवारवन्तीयान्वयविधौ कृत्यन्वयाप्राप्तेरन्यत्र च गुणभूतानामन्यान्यवयवविध्ययोगादितच्छब्दो ऽर्थशून्यः स्यादित्येतच्छब्दान्वयानुक्त्या सूचितं भाष्यकृतेत्युत्तरभाष्यपातनिकार्यमाह *तच्छब्देति* शुद्धानां रेवतीनां वारवन्तीयं प्रति विधौ पश्चाद्भिष्टुद्यागान्वयायोगे ऽपि प्रागेव वागान्वयितया तां विधाय तासां च वागान्वये द्वारापेक्षयां द्वारतया वारवन्तीयान्वयं विधाय यागविशिष्टरेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्य फलान्वयविधिर्भाविष्यतीत्याशङ्क्यार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ त्विति * रेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्वाप्राप्तेरनुवादायोगाद्वाक्यभेदापत्तश्च विध्ययोगादग्निष्टोमसामशब्दानर्थक्यदोषोक्त्यर्थं तथेति भाष्यं रेवतीयागान्वयरेवतीवारवन्तीयान्वयवारवन्तीयफलान्वयरूपार्थत्रयविधिनिमित्तवाक्यभेदानुपन्यासयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * तथापीति *

गौणं लाक्षणिकं चापि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।

वेदो ऽयमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ॥

इत्यनेन न्यायेन वाक्यभेदत्रयाऽयुपगमवच्चतुष्टयाऽयुपगमे ऽप्यदोष इत्याशयेनाशङ्क्यार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * अथेति * एतत्संवेति परिहारभाष्यमेतत्पदानुरोधेनैवाग्निष्टुद्रेवत्यन्वयाऽयुपगमादयुक्तमाशङ्क्य द्वेषा व्याचष्टे * तथा सतीति * वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्वविधायनुज्ञाते वाक्यभेदत्रयातिरेकापत्तेस्तत्परिहारार्थमग्निष्टुद्रेवत्यन्वयविध्यपगमाद्वाक्यभेदत्रयातिरेकापत्तेरेव चैतच्छब्दस्य रेवतीशब्दयदग्निष्टोमसामशब्देनाप्यन्ययादानर्थक्यं तच्चैतस्याग्निष्टोमसामेल्यन्वयविधौ वाक्यभेदत्रयातिरेकापत्तेरित्याद्यव्याख्याने ऽर्थः रेवतीविशेषणत्वेनैतच्छब्दविवक्षायामपि वाक्यभेदपञ्चकापत्तेः सःशृच्छरुतस्यैतच्छब्दस्यानेकविशेषणात्वायोगादग्निष्टोमसामविशेषणत्वाविवक्षाविवक्षायां वा वाक्यभेदपञ्चकापत्तिरिति द्वितीयं । यथा विशिष्टानुवादपक्षे यथा-

क्रममवास्थिनस्यैतच्छब्दस्य रेवतीविशेषणत्वं तथा रेवत्युपादानपक्षे
ऽपि यथाक्रममेवावस्थानं नोत्कर्ष इत्येवकारार्थः । अस्मिन्पक्षे रेवती-
नामुपादेयत्वात्सामान्यासिद्ध्या या रेवत्यस्ता एतस्याग्निप्लुतं कार्यं
इति स्वरूपानुवादार्थतया यच्छब्दो योज्यः । सिद्धान्ते ऽपि कर्मान-
रस्य क्रियान्तरविशेषणस्यैव विधानात् वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्या-
शयेनाथेति प्रश्नभाष्यं गुणे पुनः फले कल्पनातः इत्यादिभाष्येण
पूर्वपक्षे वक्ष्यमाणानां वाक्यभेदानामसमाप्तत्वान्मध्ये सिद्धान्तदो-
षं शब्दकानवकाशाद्युक्तमाराङ्गोपपादयति * इहेवेति * यागान्तर-
स्याग्निप्लुत्यागाङ्गत्वेन विधिगुणविशिष्टस्य चाग्निप्लुतं फले विधिः फ-
लार्थस्यापि वा गुणस्य प्रकरणप्राप्तयागाङ्गत्वानुवाद इति पक्षान्तराणां
सिद्धान्तप्रतियोगित्वात्पूर्वपक्षत्वमभ्युपेत्यापि प्रश्नावसरसमर्पणार्थै-

भाष्योक्तयामानुवादद्वारेतरानुवादसिद्धिरेधं च सति विपरिवृत्तिप्रा-
प्तौ यजिरित्यादिपार्ष्णिणीकोक्त्या तथा शब्देन परामृष्टायामस्यायोग्यत्वे-
नाश्रयत्वाप्राप्तैर्वस्तुतो ऽसम्भवन्नप्यनुवादः पूर्वपक्षे स्थित्योक्त इति
नामशब्देन सूचितम् । रेवतीष्वित्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान-
न्तेति * नन्विति प्रश्नावयविवरणभाष्यं स्वविशेषणविशिष्टायाः
कृत्याशब्दोक्त्या भावनाया यागभावनाविशेषणत्वाद्विशिष्टैकार्थ-
विध्युपपत्तेर्युक्तमाराङ्गोपपादयति * नन्विति * त्फान्तत्वोक्त्या
तस्य धायव्याप्तेर्कविंशमग्निष्टोमसाम कृत्येति कृत्याशब्दोक्तगाव-
नाया रेवतीयागे ऽतिदेशप्राप्तायाः प्रत्याभिज्ञानादाविधेयत्वेनाविधेय-
भावनाविशेषणत्वयोगः सूचित । स्वरूपेणाविधेयत्वे ऽपि रेवतीवा-
रधन्तीयान्वयाविशिष्टरूपेण विधेयत्वाद्विशेषणत्वोपपत्तिरित्याशये-
नेतीति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * नेति * उच्यते इत्याण्डभाष्यं
विधेययागभावनाविशेषणत्वात्कृत्याशब्दाथस्य लिङ्गा ऽर्थाद्विधाने
ऽपि रेवतीवारयन्तीयान्वयो लिङ्गा त्फाप्रत्ययेन वा न विहित इत्येधं
व्याचष्टे * रेवतीनामिति * ननु रेवतीवारयन्तीयान्वयाविधाने ऽप्युभ-
योः कृत्याशब्दोक्तौ कभावनाविशेषणत्वेनाकर्णौकहायनीयदन्योन्यनि-
यमसिद्धेः । मन्त्रविध्याहारलक्षण्यन्यप्रतीतिरविदुद्धेत्याण्डानिरासा-
र्थं तत्रेति भाष्यमरणौकहायनीन्यायवेत्तयोक्तयोक्तोर्युक्तमाण्डूयोप-
पादयति * तेनेति * रेवतीवारयन्तीयविशिष्टकृत्याशब्दाथंविशिष्ट-
यागभावनाविध्यर्थोपपत्त्येव कृत्याशब्दाथस्य रेवतीवारयन्तीयविशिष्ट-

स्यप्रतीत्या तयोरेन्योन्यनियमः प्रतीतो ऽप्यविधेयत्वाद्वादर्शव्य इत्या-
 शयः।सम्बद्धेति विशेषणप्रधानो निर्देशः । नन्वविधेयत्वे रेवतीवा-
 र्वन्तीययोरप्रयोग एव स्यादित्याशङ्क्य *यागोत्पुक्तम्* कृत्वाशब्दो-
 क्त्वाभावनाविशेषणत्वेन प्रतीयमानयोः कथं यागभावनाविशेषणते-
 त्याशङ्क्य * यद्यपीत्युक्तम् * रेवतीधारणन्तीयसम्बद्धत्वरूपेणोक्त-
 त्वात्सम्बद्धत्वरूपेण सर्ती प्रतीयमानामपि कृत्वाशब्दवाच्यां स-
 म्बद्धत्वरूपस्याविधेयत्वाच्छ्रुत्वायाश्चानुष्ठानाशक्तेरनादरणीयत्वाद्-
 सर्तीमप्रतीयमानामिव प्रतिपद्य रेवतीष्वन्यान्यपि सामानि प्राप्नु-
 धन्ति सामान्यास्तृक्षु प्राप्नोतीत्यध्यवस्यतीत्यध्याहारेण ऋष्य-
 स्यो योज्यः । सन्निहतकृत्वाशब्दाक्तभावनाविशेषणत्वस्याविधे-
 यत्वेनानादरणीयत्वाद्भवद्विषयत्वस्यैकवाक्योपात्तया प्रधानभूतया
 यागभावनया ऽन्वयो युक्त इत्याशयः । ननु यागभावनाविशेषणत्वे
 ऽपि साक्षात्तदन्वयायोगाद्द्वन्द्वत्वेन चाद्भावतारन्यायविषयत्वात्सद-
 द्भावताशङ्कतेः । कस्मिन्नङ्गविशेषे ऽवतार इत्यपेक्षयां धारवन्ती-
 यस्य प्रकृतावगतिर्गन्तव्यमस्तीतिविषयत्वेनेहापि तद्विषयत्वावगमा-
 द्रेवतीनां चाधारत्वश्रुतेः । सामैव प्रत्यूचामाधारत्वप्रसिद्धे, सा-
 मान्तराणां चातिदेशतो निर्घातचैनर्गन्तरानाकाङ्क्षत्वादेकानिगो-
 मस्तोत्रविषयतयान्यान्यनियमः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य * एकस्तोत्रेत्यु-
 क्तम् * धारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रविषयत्वेनातिदेशतः प्राप्तेरुपदे-
 शानर्थक्यापत्तेः स्तोत्रान्तरविषयत्वावगमाश्चात्र च प्राकृतसामकार्यो-
 पत्तिप्रमाणाभावेनाधिकावापावगनेरारोप्यमाणानां च साम्नां श्रीणि
 हवै यज्ञस्योदराशिं गायत्रीवृहत्पुण्ड्रं च ह्यवापपन्त्यत एवोदप-
 न्तीति श्रुत्या प्राकृतीष्वेव गायत्र्यादिष्वभ्यस्यमानासु निवेशावगतेः
 ऋगन्तरानाकाङ्क्षत्वाद्देवतीनां तद्विषयत्वानवगतेरेकस्तोत्रविषय-
 त्वानियमादेकस्तोत्रविषयत्वे ऽपि वानेकसामकयोर्माध्यन्दिनाभैवप-
 घमानयोर्यस्मिन्नेवाद्ये मध्यमे ऽन्त्ये वा स्तोत्रैकदेशे धारवन्तीये तस्मि-
 न्मैव रेवत्येति नियमाभावाद्धान्योन्यनियमः सेत्स्यतीत्याशयः । उ-
 प्यन्ते प्रक्षिप्यन्ते सामान्यास्तिवति अधिकरणवाचि घञ्जतेनावापश-
 ष्ढेनाद्भन्तुकस्य साम्नो ऽभिनिर्घातप्राकृतर्गाधारत्वेनाधारभूतगन्तरा-
 नाकाङ्क्षत्वं सूचितम् । एवं सति को दोष इत्यपेक्षायामाह * तत्रे-
 ति * तेनानयोरेन्ययायातिदेशे ऽवगताग्निष्टोमस्तोत्रस्वानधारवन्ती-
 योद्देशेन रेवतीविध्यापत्तेर्यागभावनानन्वयाद् ऋषिहरो वाक्यभेदः
 स्यादित्याह * अत इति * यागभावनान्वयनिरासायैवकार' नैप
 दोष इत्यादिपरिहारमाध्याशयमाह * नैप इति * अप्राप्तविषयः

९६४१२

तैर्बन्धनशब्देनोक्ता अप्राप्ते ऽपि कृत्वैत्यस्य विध्यन्वयो विध्ययत्वाच्च
फलमित्यर्थः । श्लोकार्थमुपपादयति * सर्वत्रैवेति * कृत्वाश
ब्दार्यविशिष्टयागभावनाविधिना विशेषणस्याविधाने ऽपि त्काप्रत्ययेन
धातुवाच्ययाः क्रियायाः क्रियान्तरसमानकर्तृकत्वाभिधानादनुष्ठान
ञ्च विना कर्तृत्वायोगादनुष्ठानावगतेरप्राप्तत्वाच्च रेवतीवारवन्ती-
यानुवादायास्त्वयक्रियाया अभिपुत्य हुत्वंतिवन्नमित्तार्थश्रवणयो-
गादनुष्ठानानुवादानुपपत्तेर्विधावस्मृतस्यापि कृत्वाशब्दस्यार्थाद्विध्य-
क्षेपकत्वाद्द्विधेयं कृत्वा शब्दार्थविशेषणस्य रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य
विधेयत्वापत्तिरित्याशयः । कृत्वाशब्देऽङ्गायाः क्रियायाः प्राप्तत्वा-
न्नमित्तार्थश्रवणोपपत्तिमाराद्ग्न्य स्वरूपेण प्राप्तावपि रेवतीवारव-
न्तीयान्वयवैशिष्ट्यरूपेणाप्राप्तेस्तादर्थ्येनैव च विधेयत्वाऽयुपगमात्
निमित्तत्वाश्रयण युक्तमिति * न चेहेत्यनेनोक्तम् * द्वाविति भाष्यं
शब्दान्तरत्वेन व्याचष्टे * यदि तर्हीति * यथेति दृष्टान्तभाष्यमपि
सकृदुच्चरितस्य त्काप्रत्ययस्यानुष्ठेयत्वपूर्वकालस्वरूपानेकार्थपरत्वा-
योगादप्रवृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः स्यादिति शब्दान्तरत्वेन व्याचष्टे
* कथमिति * पूर्वकालवानुष्ठेयत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावात्पूर्व-
कालत्वविशिष्टानुष्ठेयत्वरूपैकार्थोपपत्तेर्विशिष्टरूपेण च त्काप्रत्ययेनो-
पादानादेकशब्दोपादानलक्षणाया अपि च वाक्यभेदपरिहारप्रक्रि-
यायाः शोणशब्दे च त्वैकार्थसमवायिरक्तावान्तरजातिवाचिनि दृष्ट-
त्वात्त वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । त्काप्रत्ययाभिस्पादितापरपर्या-
यानुष्ठानावगमे ऽपि भुक्त्वायागच्छतीत्यादौ विध्यभावे तत्कार्यत्वाप्र-
तीतेः कृत्वाशब्देनैव च तदर्थविधौ न चेदन्येन सिष्टा इत्यनेन न्या-
येन विशिष्टयागभावनाविध्ययोगापत्तेर्भाष्योक्तपरिदारापरितोपा-
स्मयं निर्दिशेपणस्य करोत्यर्थस्य विशेषणत्वायोगाद्रेवतीवार-
वन्तीयान्वयस्य विधेययागभावनाविशेषणान्तर्भावाऽयुपगमेन लि-
ङ्गैव विधेयश्रमुपपादयति * भय वेति * द्रव्यस्याविशेषितस्यापि
स्वरूपमात्रेण विशेषण-योपपत्तेरद्विशेषणस्यानन्तर्भावादविधेयत्वे
ऽपि करोत्यर्थस्याविशेषितस्य निरूपणाशक्तैर्विशेषणत्वायोगाद्वि-
धेयविशेषणान्तर्गतत्वाद्रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य विशेषणविशेषण-
स्ये ऽपि विधेयता युक्तत्याशय । श्लोकं व्याचष्टे * तत्रेति * प-
ठ्यकार्याधिकरणपूर्ववक्ष्यन्त्याप्यपि क्रियाविशेषणत्वेनतुकाविवक्षा-
त्किञ्चान्तर्भावात्पुनश्चाप्यन्यायमात्रमप्यभिधेयत्वात् करोत्यर्थस्य रेव-
तीवारवन्तीयान्वयविशिष्टतां विना विशेषणत्वायोगात्प्राप्तत्वं-
ऽनुपगतमेत्युक्तं कथं पदान्तरोपात्तस्यान्तर्गतित्वेत्पक्षायां पस्यो-

भय हविरार्तिमाच्छेदित्यत्रार्तमिच्छन्निमित्तभूताया मृष्यामहे हविषा वि-
 शेषणमिति वदता भाष्यकारेण पदान्तरात्तद्विधिविशिष्टाया आर्त्त-
 निमित्तत्वोक्त्या पदान्तराक्तस्य निमित्तान्तर्गन्निमुक्ता इष्टान्तत्वेन
 सूचयितुमास्त्यधिकरणभाष्य पाठत ननु विशेषणविशेषणस्य कथ-
 प्रधानान्य इत्याशङ्काह * तथा चेति * अङ्गुष्ठाधिराधे च ता- ५६५४
 दय्यादित्यत्राङ्गसाद्गुणानुष्ठानस्य प्रधानसाद्गुणार्थताया वक्ष्य-
 माणात्प्रादिस्याशय । रवतीवारवन्तीयान्वयविध्युपपादनस्यानिय-
 माशङ्कापरिहारोपयागमाह * तस्मादिति * रवतीवारवन्तीया-
 न्वयेन विशेषिताया कृत्राशब्दोक्ताया भावनायामृक्साम-
 यनियम इत्युक्त तस्या पूर्वकालत्वलक्षणनिष्पन्नरूपत्वात्कथम-
 निष्पन्नरूपेणान्वयन विशेषणमित्याङ्गा शुद्धस्य करोत्यर्थस्य पूर्व-
 कालत्वनिरूपणाशक्तत्रिंशष्टस्य पूर्वकालत्वात्तत्रा विशेषणस्य पूर्व-
 कालत्वाक्तिर्निष्पन्नशब्देन सूचिता । ननु वारवन्तीयस्यानिदयता ऽभि-
 प्राणस्तोत्रसाधनत्वावगमात्तस्य च सर्वस्तावान्वयनयागात्प्रागयागा-
 त्पूर्वकालत्वानुपपत्ते । क्त्वाप्रत्ययस्य च मुख व्यादाय स्त्रपिती-
 ति वत्समानकतृक वमात्रणापपत्त । पूर्वकालवाचित्वायोगात् त-
 द्रशेनानुष्ठयतया क्त्वाप्रत्ययोपात्तस्य रवतीवारवन्तीयान्वयत्वोत्तर-
 क्रियान्वय सिद्धेदित्याशङ्काह * कृत्राशब्दश्चेति * मुख
 व्यादाय स्त्रपिति भर्म्मन्त्य हस्ततीत्युपस्मर्यानात्समानकर्तृत्वमात्र
 वाचित्वे ऽपाह स्मृते प्रयोगाच्च पूर्वकालवाचित्वस्यावगतस्य त्या-
 गायागान्नेकार्थस्य करोतरिहानुष्ठानवाचित्वायाग ऽपि यागप्ररू-
 मात्प्रागवाचिकत्वानुष्ठानसिद्धयर्थं सर्वे पदार्थानामिदं करिष्यामी-
 त्येवमध्यउभयत्वाद्वाचा करोति मनसा करातीत्यादौ चाध्यउभान्
 ऽपि प्रयोगदर्शनात्परिकल्पनाध्यवसानात्परपर्यायप्रतिपत्ति वाचित्वा-
 घगत । सामानुष्ठानस्य चर्त्त्रिककतृत्वाद्यजमानकतृकयागभ्रमानक-
 तृकत्वस्याप्यनुपपत्त क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकालवाचित्वाविरोध इ-
 त्याशय । नन्वेउभयस्याशङ्काभाष्यमर्थकं तादृक् वाच्यमित्यत्रा ऽ-
 शब्दस्य प्रयोजनवाचित्वाद्युपगमाद्वाच्यभदमात्रण वाच्यभेदानाप-
 क्षेयुक्तमाशङ्का विधिप्रयोजनत्वाद्वाच्यस्य विध्यभदराशय एत-
 व्याचष्ट * नन्निति * नैव इति परिहारभाष्य रेवत्याभिधान-
 स्याप्यप्राप्तावेत्वेन विधिप्रयोजन वाच्यविध्यभदप्रतीतेरुक्तमाशङ्का
 रेवत्यादिविशिष्टैकयागभावनाविधिसिद्धयर्थं रेवत्याद्यभिधानोपपत्त-
 नं विधेयभदा ऽस्तीत्यवमर्थ एत व्याचष्ट * नैव दोष इति * वाच्य-
 तानात्वनानकार्थत्वस्यार्थकत्वादित्यत्र प्रयोजनैकत्वानुपपन्नमिति भा-

ध्येण निरस्तत्वात्प्रयोजनस्य च विशिष्टभावेनाविधानस्यैकत्वात्त वा-
 क्यभेदापत्तिरित्युक्ते भावनाया विधेयत्वे यागविध्युक्तिर्भाष्यकारी-
 या न युक्तेत्याशङ्क्य * सा चेत्युक्तम् * नन्विति भाष्यं पूर्वशङ्का-
 शयाविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * याच्यानेकत्वनिमित्ताने-
 कार्थत्वशङ्कान्नान्तिनिवृत्त्यर्थम् * यदीत्युक्तम् * अत्रेति परिहार-
 भाष्यं विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितैर्विधिभिरनेकार्थविधाने ऽपि
 प्राधान्येनैव विधेयस्य प्रयोजनत्वात्तस्य चात्रैकत्वात्त वाक्यभेदाप-
 त्तिरित्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे * उच्यते इति * न हीति भाष्यावय-
 धमनेकप्राधान्यनिरासोपपादनार्थत्वेनावतारणपूर्वकं व्याचष्टे *
 तदाहेति * एतदेवोपपादयति * तथा हीति * धारणाव्यापृत-
 रेवतीपर्यवसाने रेवत्यो धारयेयुरिति निर्देशप्रसङ्गाद्देवत्याश्रयण-
 व्यापृतवारवन्तीयपर्यवसाने सम्बन्धिद्वयसम्बन्धेन व्यापृतसम्बन्ध-
 पर्यवसाने वा रेवतीषु वारवन्तीयं कुर्यादिति निर्देशापत्ते स्त्वोत्प-
 स्तिव्यापृतयागपर्यवसाने यागः स्यादिति निर्देशापत्तेः फलपर्यवसा-
 ने पशवः स्युरिति निर्देशापत्तेस्तच्छब्दपरामृष्टरेवत्यो वारवन्तीयमि-
 ति भाष्योक्तेरेवतीवारवन्तीयतत्सम्बन्धप्रयोगपशुक्रियाणां यजमान-
 व्यापारयागभावनान्तरव्यापारत्वावसायात्ततः प्राग्बिधेरपर्यवसा-
 नापत्तेर्नानेकस्य प्राधान्येन विधिः सम्भवतीत्याशयः । तस्मादिति
 वाक्यभेदपरिहारोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अहं तस्मादिति * ननु
 गुणफलान्वयपक्षे ऽप्येतच्छब्दस्याग्निष्टोमसाममात्रविशेषणत्वाद्भ्यु-
 पगमं रेवतीविशेषणत्वान्भ्युपगमादेतच्छब्दस्योभयविशेषणत्वान्भ्यु-
 पगमादेतच्छब्दस्योभयविशेषणत्वनिमित्तो वाक्यभेदः परिहर्तुं वाक्य
 इत्याशङ्कानिरासार्थं गुणे पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे * गुणिति * त-
 थाप्यग्निष्टोमसाम्नो वारवन्तीयेनाग्निष्टोमत्वविधानाद्वाक्यभेदो
 ऽपरिहार्य इत्याशयः । अथेति भाष्येणाग्निष्टोमागाङ्गत्वेन यागान्तरं
 रेवतीवारवन्तीयवाक्येन विधास्यतइत्याशङ्क्य तथापीत्यनेन निरस्तं
 तदनेनापि प्रकारेण कर्मान्तरत्वासिद्धेः पूर्वपक्षानुपयोगित्वासिद्धा-
 स्ताविरोधाच्चानर्थकमित्याशङ्काह * अथेति * शङ्काभाष्यं व्याचष्टे *
 तत्रेति * एवं विधयश्चान्तराद्भ्युपगमे को गुणो भविष्यतीति पृ-
 च्छति * किमिति * गुणविषयत्वे ऽपि सामान्यविषयतया नपुंसक-
 निर्देशाविरोधः प्रकरणावाधैतत्पदानुप्रहरूपं गुणद्वयमाह * प्रकरणं
 तावदिति * परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * कीदृग्याक्यभेद इ-
 त्यपेक्षायां प्रत्युद्देयं वाक्यपरिसमाप्तिलक्षण इति दर्शयितुमाह *
 न हीति * अथेयमित्यादिशङ्काभाष्यं गुणफलान्वयस्याभिधानात्पु-

५६१११

नरुक्त्वाभासमातं परंमते तादर्थ्यमेभ्युपेत्यैव रेवत्याख्यगन्तप्रगा-
नाद्यायव्यर्गाधारत्वलक्षणविशेषहानिनाश्रयवैगुण्यरूपदोषान्तरोक्त्य-
र्थत्वेन व्याचष्टे * अथेति * अग्निपुण्यागस्यैव गुणान्तर-
विशिष्टस्य फलान्वयाभिधानायेतदिति स्वमतेनार्थान्तरं गु-
णकामत्वापरित्यागेनैव वक्तुमाह * अथ वेति * यतदेव पक्षान्तर-
मुपपादयति * तथा च सतीति * कर्मान्तरपक्षे ऽपि सन्निकृष्टार्थ-
विधिर्लक्ष्यतइत्याशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * गुणविशिष्टकर्मान्तर-
विधौ गुणपरत्वात्कर्मात्पत्तिपरत्वायोगेऽपि कर्मात्पत्तिसिद्धयर्थे उ-
त्पत्तिपरत्वस्यापि कल्प्यात्वात् गौरवात्पत्तिनास्मिन्पक्षइति विशेष
इत्याशयः । उत्पत्तिं कस्मिन्तीत्यनुपङ्गः । नन्वनुत्पत्तिपरत्व रेवत्य-
स्तासां च पदान्तरोपात्तवारवन्तीत्यान्वय इत्यनेकार्थविधिर्न लक्ष्य-
तइत्याशङ्क्य * विधानाद्येत्युक्तम् * फलस्यानुपादेयत्वेन प्राप्त-
स्यापि कर्मणः फले विधानादनेकगुणविशिष्टता संस्पर्शित्वर्थः ।
श्लोकं व्याचष्टे * यागं हीति * फलस्याज्ञानज्ञापनं विधिविवक्षित-
तः । ननु विशेषणफले चास्मिन् चाक्यमेदो भाग्यवतीत्यनेन न्या-
येन कर्मविधाने ऽपि तात्पर्यस्य फले ऽवताराद् गुणविशिष्टत्वानुप-
पत्तिरित्याशङ्क्य विधेः फलपरत्वनिरासार्थं तस्यांद्देश्यतोक्ता इति
करणः श्लोकार्थसमाप्त्यर्थः । ननु फले विधीयमानस्य कर्मणो ऽर्था-
नुत्पत्तिविधिमप्यनुभवितुं प्रकममाणस्य गुणान्तराधिक्ये बलवद्विप-
रिवृत्त्यभावनोत्पत्तेरनिवारणात्कथमकर्मान्तरतत्त्वाशङ्क्य मन्यमान-
शाब्देनानभिमतत्वं सूचयितुमाह * एवमिति * नन्वेवं सति सा-
म्नो यागासाधनत्वात्पत्नीया न युज्येतइत्याशङ्क्य द्वेषा समर्थय-
ते * स्तोत्रेति * दोषान्तरोक्त्यर्थं नैव शक्यमिति भाष्यं व्याच-
ष्टे * तत्रेति * गुणान्तरविशिष्टत्वे प्रत्यभिज्ञानतिरोधानेनानुपादेया-
न्वयनिमित्तकर्मात्पत्त्यनिवारणात्कर्मान्तरत्वापत्तेन पूर्वस्मिन्त्यागे रे-
वतीवारवन्तीत्यान्वयविधिः शक्य इत्याशयः । रेवतीवारवन्तीत्यान्व-
यस्य क्रियान्तरविशेषणत्वाल्लिङ्गं विध्यशक्तेर्भृगन्तराणामविधेय-
त्वमभिप्रेत्येतदुक्तमिति तन्निरासाय लिङ्गे ऽशक्तत्वे ऽपि कृत्वाशब्द-
स्य विधिशक्तकृतत्वाद्धिषेयत्वापत्तेर्गुणफलान्वयपक्षे काभ्यर्नेव
गुणविशिष्टकर्मकृतत्वपक्षे नैमित्तिकेत एतदन्तराणामेव नित्यत्व-
यव्याधारत्वरूपविशेषबाधादाने ऽपि वैगुण्यानापत्तिरित्यभिधानार्थं
नन्यत्वाशङ्क्य भाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * कृत्वाशब्देन विधातुं श-
क्यमिति सूचनार्थं भाष्ये करोति कर्मान्तरपक्षे नीरूपस्य कर्मणो
विधेयत्वायोगेन साधनाकाङ्क्षत्वाद्विधानाच्च प्रागतिदेशतो लम्बा-

भावादर्थोत्साधनान्तरविधियुक्त । पूर्वकर्मपक्षे त्वनाकाङ्क्षितसाधन-
 विधायित्वकल्पना कृत्वाशब्दस्य न युक्तत्वाशय सतीति परिहार-
 भाष्य व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * वचन तर्हीत्याशङ्काभाष्य वच-
 नशब्दस्य पूर्वभाष्यस्ववचनशब्दत्कमन्तगविधिवाचित्वे ऽभ्युपग-
 मविरोधापत्तर्गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविधिवाचित्व तु प्रकृ-
 ते कर्मानाकाङ्क्षितगुणान्तरविधिकल्पनस्यानन्तरभाष्यनिरस्तत्वेन
 गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविध्ययोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह *
 वचन तर्हीति * केनेत्यपेक्षायाम् गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मवि-
 धेर्निरस्तस्याप्यनिरस्तत्वं मत्वेयमाशङ्कति सूचनार्थं पूर्वोक्ता-
 भिप्रायद्वयोक्ति । ननु कर्मविध्यभ्युपगमे यजत्यनुवादोक्तिर्न युज्य-
 तेत्याशङ्काद् * यजिरिति * फलोद्देशेन कर्मविधाने ऽपि
 फलान्वयस्यापि गुणान्वयध्विषेपमात्तात्तत्पक्षपरत्वे गुणविधे-
 रेवायोगनानकगुणविधर्दूरेत्सारित्वापत्तेरत्पत्तिपरत्वं विनानेका-
 र्थविध्ययोगात्तदन्यथानुपपत्त्योत्पत्तिपरत्वावगतेरुत्पन्नोत्पत्त्ययोगा-
 त्कमन्तरत्वसिद्धशुक्त्यर्थं यदीति परिहारभाष्य व्याचष्टे * सिद्धान्-
 तेति * स्वाभिमत कर्मान्तरत्वं यदनेकार्थं विध्यन्यथानुपपत्तं फल-
 तत्कथयतीति वदतानेकार्थविध्यन्यथानुपपत्त्या प्रकृतकर्मविधिनिरस्त
 इति प्रकटितम् । अनेन चारवतीवारुवन्तीयसम्यग्धर्मव्यन्धितया कर्मणो
 वचनमित्यध्याहारेण भाष्यव्याख्या सूचिता । ननु कृत्वा यजेतेत्युपपदा
 क्रान्तत्वेन विधिशक्तेर्यागादवताराधागम्बरूपानुवादावगतेरङ्गाङ्ग-
 सम्बन्धार्थत्वेन चानुवादाद्युपपत्तेर्न कर्मान्तरत्वमिद्धिरित्याश-
 ङ्कार्थं नान्यनि भाष्य पूर्वस्मिन्कर्मण्यनेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्ते कर्मा-
 न्तरत्वसिद्धशुक्त्या सूचितत्वादयुक्तमाशङ्क्यापपादयति * निति * गु-
 णान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविधिपक्षस्य कर्मान्तरत्वमिद्धशुक्तिः सूचितया
 क्यभेदापत्त्या निरस्तस्यापि षण्ठाक्त्या वाक्यभेदवचनेनानिरस्तत्वा-
 त्पुन शङ्क्योपपात्तिरित्याशय । भाष्य च कृत्वाशब्दसमाभवाहाराद्ग-
 णविधिसम्प्रतिभूचनार्थस्तत आद प्रयाजनशब्दस्य प्रधानवाचि-
 त्वाद्देवतीवारुवन्तीयसम्यग्धर्म्याद्गुणान्तरत्वप्रधानलक्षणा यागेन सम्यग्गो-
 भविष्यतीत्यर्थः । इहाप्युत्पत्त्यवियानाभिप्रायवानुवादोक्ति नैत्रमिति
 परिहाराभाष्य कर्मान्तरत्वसिद्धशुक्तिः सूचितार्थविवरणत्वेन व्याच-
 ष्टे * नैत्रमिति * परिहारेणमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति *
 न तत यागन सम्यग्धतइत्युक्तं गुणन तर्हि सम्यग्धतानमित्याशङ्क्य
 गुणनापि न सम्यग्धतइति नप्रनुवद्भाषित्वाहाराहाराश्या यदना
 यागस्य देवतीयसम्यग्धस्य च पशुकाम प्रत्यसम्यग्ध इत्यत्र भाष्य

व्याख्यातम् । यद्वा गुणेनेति स्थंभूततृतीयया गुणविशिष्टेन यागेनेत्याभि-
धानाद्विशिष्टस्य यागस्य पशुकामं प्रत्यसम्बन्ध इत्येवं व्याख्यातम्
अभयेति भाष्ये रेवतीसम्बन्धस्य यागफलाभ्यां सम्बन्ध इत्येवम-
र्थमाभासमानमस्मिन्पक्षे गुणस्य फलान्वयाभावादयुक्तमाशङ्क्य
यागस्य गुणफलाभ्यां सम्बन्ध इत्येवं व्याख्यातुमाह * सम्बन्ध्यमानं ५६८
चेति * फलपद गुणविशिष्टेन यागेन सम्बन्ध्यमानं यागस्योभयस-
म्बन्धापादकत्वाद्वाक्यं भिन्द्यादित्यर्थः । वाक्यभेदात्करुणपक्षस्य
त्वात्स्वयं पूर्वाधिकरणोपक्रमोक्तं कर्मान्तरत्वं युक्तान्तरं स्मा-
रयति * गुणेति * या, च यदि तु पशुकामः स्यात्ततोऽनेनैव
रेवत्यादिविशिष्टेनेति वचनव्यक्तिरुक्ता माप्यप्राप्तफलान्वया-
नुवादायोगाद्युक्त्याह * न चेति * अप्राप्तत्वादेव फला-
न्वयस्य यद्विशब्दात्कामनिमित्ततापि प्रयुक्त्याह * तेनेति * फ-
लान्वयस्य निमित्तत्वाभावे नैमित्तिकनर्गन्तरप्रगानेत नित्यवाय-
व्याधारत्वारव्यविशेषाद्वाह्यगुणपरिहाराद्वा न युक्त्याह * अत-
श्चेति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य यागाद्वात्वे यागस्य च फ-
लान्वये विधीयमानं वाक्यभेदापत्तेः । प्रकृतस्य यागस्य गुणवि-
शिष्टस्य फले विध्ययोगेऽपि गुणस्यैव फले विधि प्रकरणप्राप्त-
यागाद्वात्त्वानुवादश्च भविष्यतीति पक्षान्तराशङ्कार्थमर्थयति भाष्य-
व्याचष्टे * अर्थेति * नन्वाश्रयाश्रयिभावानुवादनिरामन्यायेनै-
वाद्वात्त्वानुवादनिरामसिद्धेः पृथगुपन्यासो न युक्त इत्याशङ्कानिरा-
सार्थं प्रदनपूर्वं विशेषमाह * क. पुनरिति * गुणफलान्वयविधायि-
नो वाक्यस्याश्रयलाभार्थं प्रकरणापेक्षत्वेन तद्वाधकत्वायोगात्प्रक-
रणेनाद्भत्वज्ञाने सत्यनर्थक्यतद्भन्वयविषयत्वसम्भवाद्योग्यत्वा-
त्सांभ्रं स्वतरो वारवन्तीयस्य तद्विशेषापेक्षायां क्रतुमात्रार्थो वार-
वन्तीयेऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वदर्शनेनास्यापि तत्स्थानत्वावगतेस्त-
द्धारा रेवतीनामपि तत्स्थानत्वावधारणादनुवादोपपत्तिरित्याशयः ।
तद्विहितं परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * आश्रयलाभायाभिका-
रलक्षणप्रकरणापेक्षत्वेऽप्यद्भत्वप्रमाणभूतकथम्भावलक्षणप्रकरणा-
नपेक्षत्वात्तस्य चाम्युक्तप्रकरणादिति तृतीयाधिकरणसुप्ने श्रुत्या-
दिप्रयसंयुक्ताद्वाविषयत्वनिर्पधाद्वाक्यबाधितेन प्रकरणेनाद्भता न श-
क्यावगन्तुमित्याशयः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मा-
दिति * यागगुणकं वेति भाष्यं शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति *
रेवतीवारवन्तीयस्येति भाष्यावयवेनं रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्य
फलसम्बन्धोऽभिहितः । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्या-

चष्टे * तस्मादिति * रेवत्याधारस्य चारवन्तीयस्य यागगुणत्वे
 ऽग्निष्टोमस्तोत्रान्वयो न स्यादित्याशङ्कार्थमथ पुनरिति भाष्यं व्या-
 चष्टे * अथ पुनरिति * क्रियान्तरस्य यागस्य विशेषणेन रेवत्या-
 धारेण चारवन्तीयेन सहाग्निष्टोमसाम्नः कथं सम्बन्ध इत्यर्थः । उ-
 च्यतश्चानि परिहारभाष्यं कृत्वाशब्दस्य रेवतीचारवन्तीयान्वयार्थत्वेना-
 ग्निष्टोमसामान्वयायोगादनेन वचनेनाग्निष्टोमसामत्वान्वयसिद्धेरयुक्त-
 माराङ्ग्य चारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यामित्यग्निष्टोमप्रकरणस्थातिदे-
 शप्राप्तयचनान्वयेनोपपादयति * तत्रेति * नन्वतिदेशाद्वारव-
 ष्टीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वप्राप्तावपि रेवतीनां कथं तत्स्थानत्व-
 प्राप्तिरित्याराङ्ग्य कल्पस्थानेन सास्त्रैव रेवतीस्थानकल्पनेति प्रागु-
 क्तन्यायोपन्यासः । अस्यैव भाष्यस्य स्वरूपार्थं व्याख्यातुमांक्षिपति *
 अग्निष्टोमेति * द्वेषा व्याचष्टे * तेनेति * प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे
 यज्ञायथीयस्याग्निष्टोमाख्यन्तोऽसामन्वेनाग्निष्टोमसामशब्दवाच्य-
 त्वात्तत्कार्यापत्तिवारवन्तीयस्याद्यव्याख्याने ऽभिप्रेता द्वितीये सा-
 मशब्दस्य सामसाध्यस्तोत्रलक्षणार्थत्वमभिप्रेत्य कार्यापत्त्वात्सा-
 धननियमस्य स्तोत्रकार्यार्थत्वेन वृत्तिर्विवक्षिता मथेति भाष्ये-
 णापि चैतस्यैवेति विस्पष्टमकर्मन्तरवचनमिति पूर्वं-
 पक्षभाष्याप्यमनुभाष्य तन्न्यायविरोधादित्यनेन परिहृतं तदेतच्छब्द-
 स्तावद्यमेलक्षणायानुवाद्वा भविष्यतीति वार्तिकेन व्याख्यातत्वाद्-
 व्याख्याय तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-
 स्मादिति *

५६९११ स्मादिति *

॥ सौभरनिधनयोः कामैक्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधने कामसंयोगः ॥ २८ ॥

सौभरस्य केवलकाम्यत्वे हीपादेः समाप्तायावगतस्य नि-
 धनान्वयस्य कत्वर्थे सौभरे ऽनुपयुक्तत्वात्समाप्तापानर्थक्यप-
 रिहारार्थं काम्यसौभराविषयत्वावगतेर्निधनत्वानुवादासम्भवाद्वा-
 क्यभेदापत्त्या पूर्वंपक्षनिरामासम्भवं तस्माद्यफलार्थस्य हीपादे-
 र्भेदं प्रार्थने ऽपि मन्दप्रयोजनत्वापत्तेः । फले विध्ययोगात्पूर्वंप-
 क्षाम्भवं चाशङ्क्य नित्य नैमित्तिके च सौभरे हीपादेरनन्यमाध्य-
 फलमाधनत्वं भविष्यतीति सूचयितुं त्रैविध्यमाह * ज्योतिष्टोम
 इति * यदि वृहत्सामानिरात्रः स्यात्सौभरमुक्त्वापानां प्रकृत्या
 कार्यं यदि रघन्तरसामा सौभरे कुर्यादिति याक्याभ्यां वृहद्रथन्तर-

योर्निमित्तयोः सौरभविहितमित्यर्थः । नित्यविधिस्तु षोडशीसंख्यावि-
पयः । फलान्वये कादाचित्कत्वापत्तेर्नित्यत्वायोगात्सौरभमुक्त्वा-
नां प्रज्ञासाम भवतीति दाक्षायणयज्ञे द्वे षौण्मास्यौ यजेत द्वे
अमावास्या इति काम्याया दर्शपूर्णमासावृत्तेरियात्पत्त्यर्थं भविष्य-
तीत्याशङ्का * नित्यस्यैत्युक्तम् * फलोद्देशपूर्वकस्थानुष्ठानस्य का-
दाचित्कत्वे ऽपि तन्निरपेक्षानुष्ठानस्य नित्यतोपपन्नेत्यारयः । काम्य-
स्यापि नित्यत्वाविरोधं संस्थाधिकरणसिद्धान्तसुत्रावयवेन द्रढयति
* तथा चेति * ननु क्रत्वर्थे सति पारायर्थाज्ञानात्फलश्रुतिरर्थवादः
स्यादित्याशङ्काह * कृत्विति * अर्थवादकल्पफलविषयः पर्ण-
मध्यधिकरणन्याय इत्याशयः । नन्वेवमप्येकस्मात्सौरभप्रयोगा-
त्फलप्रयसिद्धेर्निधनव्यवस्थानुपपत्तेः । सिद्धान्तासम्भवे नेदमना-
रभ्यमित्याशङ्का प्रयोगभेदेनानेकफलसाधनत्वं चतुर्थाधिकरणे व-
क्ष्यमाणमाह * एतदपि चेति * सर्वेष्वपि दर्शपूर्णमासावित्याविशे-
षधृतेरेकस्मिन्प्रयोगे सर्वफलात्पत्तिं पूर्वपक्षयित्वा र्थस्य फलक्षण-
स्योत्पत्त्या प्रयोगे सोपादानलक्षणयोगाभावाद्नुपादेयस्य चाविव-
क्षितसाहित्यत्वात्सर्वशब्दस्य च प्रकृतग्राहित्वात्प्रकृतानां चाष्टिमा-
धानां पशुग्रामादीनामन्योन्यनिरपेक्ष्यसाध्यत्वावगमात्तादृशानामेव
सर्वशब्दानिर्दिष्टानां दर्शपूर्णमाससाध्यत्वावगतेरेकमेव फलमेकस्मि-
न्प्रयोगे भवतीति योगेन पर्यायेण फलसिद्धिरिति सिद्धान्तयिष्यते
अधिकरणारम्भासिद्ध्यर्थं क्रत्वर्थस्यैव सौरभस्य फलप्रयान्वयः स
च पर्यायेत्युक्त्वा निधनवाक्यमात्रस्य चिन्ताविषयत्वात्सौरभा-
पयोदाहरणमतर्थात्माशङ्का गुणफलान्वयस्याध्वपलाभार्थं निधन-
व्यवस्थायाश्च विषयलाभार्थमिति पक्षद्वये ऽप्युपयोगं प्रकृत्येति श-
ब्देन सूचयन्नुदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * तत्रेति सन्देह-
भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ननु सख्यासम्भवाद् गुणस्यापि धात्व-
र्थानपेक्षस्य भावनानन्वयात्साक्षाद्भावनाभेदकत्वानुपपत्ते संशयया
कर्मभेद इति धात्वर्थभेदवाचिनः कर्मभेदपदस्यात्रानुपपत्त्यात्त्वर्थ-
भेदाभेदयोर्गुणप्रकरणे विचार्यत्वावगतेरिह बोध्यधापि धात्वर्था-
भेदात्प्रकरणासङ्गतिं विचारस्याशङ्का भावनाभेदाभेदविचारस्य प्रा-
सङ्गिकत्वेन तावत्सङ्गतिमाह * यद्यपि चेति * भावनाभेदाभेद-
योरपि धा लक्षणार्थत्वेन गुणप्रकरणे ऽप्यनुपपत्त्यात्त्वर्थभेदाभेद-
सत्प्रकरणासङ्गतिः सम्भवतीति परिहारान्तरमाह * अथ चेति *
तस्या एव च शब्दान्तरं भेदकं भविष्यत्यपूर्वस्थानाभिधेयत्वात्कर्मभे-
दानुनिष्पाद्येव च तदिति न पृथग्विचारमद्वेतीति शब्दान्तराधिक-

रणधार्तिकं पूर्वमेदस्य लक्षणार्थत्वनिषेधान्नावनाभेदाभेदाधिति वा-
 च्ये शुद्धाया भावनाया निरूपणाशक्तेर्भेदाचिन्तानुपपत्तिमाशङ्क्य
 धात्वर्थान्वच्छेदेन भेदानिरूपणो ऽपि फलावच्छेदेन भेदं निरूपयितुं
 फलतो ऽपूर्वाभिभवेति व्युत्पत्त्या भावना फलापूर्वशब्देनोक्ता भाव-
 नाभेदाभेदयोरेव लक्षणार्थत्वं ऽपि धात्वर्थनिरपेक्षायाम् लक्षणा-
 निरूपणाशक्तेस्तत्सिद्धयर्थं धात्वर्थभेदाभेदाभेदाभेदादपि विचार्यत्यालु-
 णार्थतापिच्छेदेनोक्ता यद्वा लक्षणार्था चतुर्घेदा कृत्वाप्रकरणेनापि
 सम्बन्ध इति सूचनार्थत्वेनोक्तह्यापिच्छेदो योग्यः । फलभेदाद्येव च
 कर्मक्याविशेषे ऽप्यनुष्ठानविशेषसिद्धिर्विचारस्य प्रयोजनधत्त्व सं-
 स्पर्तीत्याह * एवं चेति * हीपादेः फले विधौ निधनव्यवस्थाप-
 कामावात् वृष्टयर्थे सौमरे हीप्सुनियमाभावाद्व्याघर्थे स्वर्गार्थे वा
 इतरयोरेपि प्रयोगे निधनव्यवस्थायां हीपेध प्रयोक्तव्यमित्येको
 विशेषः । यदा तु हीपापि वृष्टिमेष प्रार्थयते तदा द्वे वृष्टौ पूर्णपक्षे
 प्रार्थनीये सिद्धान्ते त्वैकैव सौमरेणेति विशेषान्तरवृष्ट्यभावात्स-
 स्पर्शोपापत्तौ यावत्वा वृष्ट्या सम्पानि निष्पद्यन्ते तावत्वा एव का-
 म्यमानत्वात्तावत्वाच्च सौमरादेव सिद्धेष्टेः सर्वस्य चाम्प्रतपैव
 कान्तं वृष्ट्यादीति विचारप्रत्यवार्तिके कालान्तरीयतया काम्यतर-
 निषेधात्कालान्तरीयशोषशङ्कयामपि वृष्टिकामनानुपपत्तेरभ्युद्य-
 मात्रेणोक्तमिति सूचनयापि चशब्दः कथमिति सन्देहहेतु-
 प्रद्वनभाष्य व्याचष्टे * कुत इति * यद्येवमित्याद-
 रधिकरणसमाप्तिपर्यन्तस्यान्वेषां व्याख्यां दूययितुमुप-न्यस्यति
 * केचित्तायदिति * ननुत्तरयोर्वाक्ययोर्निधनपदाथुर्निधनपदा-
 श्यो न सम्भदतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * शास्त्रान्तरे त्रि-
 ष्वपि वाक्येषु निधनपदधुतेस्तदालोचनेनेहाप्याषाङ्गाकल्पनया
 ऽनुपपत्तेरपत्तिर्यद्यपिशब्देन सूचितता पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किं
 तायादिति * पुरुषप्रपञ्चकारिधिलक्षणार्थं पुरुषशब्दमभिप्रेत्य पुरुष-
 र्थान्वयाख्यानाथं पुरुषस्येत्यादिभाष्यमाद्यपदन व्याख्यात विधौ
 पुरुषत्वत्वादिभाष्यमाद्यपदेन व्याख्यातं विधौ पुरुषशब्दस्यासाधुरथा-
 द्वाचार्याहनमद्ग मयतीति च न्यायेन नियतस्य निधनस्याङ्गत्या-
 न्नमाभनायासाधारण्यतः प्राप्तस्यापि विष्यर्थेत्स्योपपत्तेरपरितो-
 वादस्यपुःपुरुषधृतिव्याख्यानाथमथ चेति भाष्य निधनपदेनापि ही-
 पाम्यर्थं निधनाक्षितसौमरविशेषणत्वेन श्रुतवृत्तत्वेष्टेष्टव्यमप्य-
 स्त्वन्यथोपपत्तेः सौमरलक्षणार्थस्यायोगादयुक्तमाशङ्क्य भुक्तिशब्दः
 स्यप्राप्तव्यवाची लक्षणाशब्दान्यपिच्छेदनाप्यर्थावेषे द्वितीयेन

व्याख्यातं सूत्रसूचितहेत्यन्तरोत्तरार्थमेवं चेति भाष्यं तृतीयेन वृ-
ष्ट्याद्यर्थं सौभ्रावययत्वाद्दीपादेः सौभ्रद्वारा वृष्ट्याद्यन्वयमिद्वे-
र्निधने कामसंयोग इति प्रतिज्ञासूत्रावयवानुपपत्तिमाशङ्क्य फला-
न्तरान्निप्रायत्वेन व्याख्यानार्थं सौभ्र इति पूर्वपक्षोपक्रमभाष्यं श्लो-
कस्य समस्तपूर्वपक्षभाष्यव्याख्यातृत्वसूचनायान्त्येन व्याख्यातं ही-
पादेरित्यनेन निधनशब्दस्य हीपादिलक्षणार्थतोक्ता फलान्तरान्नम्र
हीपादेः सौभ्रानपेक्षत्वापत्तेर्निधनत्वासिद्धिमाशङ्क्य फले विहि-
तस्य हीपादेराध्यापेक्षार्या प्रकरणात्सौभ्राध्यत्वायगतस्तत्र च
निधनत्वेनैव समाप्तान्निधनत्वानुवादादुपपत्तिरिति सूचनार्थः।सौ-
भ्र इति सुप्राययवो निधनशब्दस्य हीपादिलक्षणार्थत्वव्याख्येयव
व्याख्यातो भवति आद्यपादं व्याचष्टे * यदि हीति * शास्त्राभेदेन
हीपादेः सौभ्रनिधनत्वेन पठितस्य सौभ्रविधिभृत्या विकल्पेन
प्राप्तस्य स्वरसतः प्रापणात्मकविधिमात्रप्रवृत्तयैकपुन धृत्या फला-
न्ययित्वेनाप्राप्तविध्यर्थतया गतिसम्भवेऽभ्यव्यावृत्तिफलत्वायोगा-
द् बाधानुपपत्तेर्नियमोऽन्येकः स्यादित्याशयः । द्वितीयं व्याचष्टे *
वृष्टिकामेति * तृतीयं व्याचष्टे * पुरुषार्थेति * चतुर्थं व्याचष्टे * ५७११
तस्मादिति *

सर्वस्य वोक्तकामत्वात्तस्मिन्कामश्रुतिः

स्यान्निधनार्था पुन. श्रुति. ॥ २९ ॥

पाशब्दव्याख्यातार्थं तेन नास्य निधनादपरं फलमिति भाष्यं व्या-
चष्टे * उच्यत इति * अथेति भाष्येण हीपादेर्निधनपदान्चये फल-
पदस्य धातुभेदभयेनान्वयात्प्रमादसमाप्त्यापत्तिरित्याशङ्क्य त-
न्निरासार्थत्वेन वृष्टिकामायेत्यादिका या कामश्रुतिः सा तच्छब्दपरा
मृष्टसौभ्रविषया तद्विशेषणार्था न हीपादेःफलान्वयविध्यर्थत्वेन स-
र्वस्योक्तकामत्वात्तस्मिन्कामश्रुतिः स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यातृत्वमुच्य-
तइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * निधनेन त्विति * फलश्रुतेर्हीपाद्यन्वये
ऽपि निधनव्यवस्थाविषयभूतसौभ्रविशेषणार्थत्वात्प्रातर्धन्वापत्तिरि-
ति विशेषणत्वोक्त्या सूचितं निधनमात्रे हीप्यधौ निधानान्तरा-
नर्थक्यापत्तेर्निर्विशेषणस्य निधनस्वार्थित्वदनुवादायोगाद् वृष्टिकामस्य
प्रकरणलभ्यनिधनविशेषणासौभ्रद्वारा निधनविशेषणत्वेनावगतस्या-
नुवादान्तर्गत्यगतैवावयवभेदाशयः । भाष्ये लक्ष्यतीर्थविशेषणवा-
र्या पूर्वार्धं व्याचष्टे * हीयेति * हीयो निधनपदेनासम्बन्धे नि-

धनपदानर्थक्यमित्यर्थः * उत्तरार्द्धे व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे त्विति *
 सौभरफलान्वयविधायिनो यो वृष्टिकाम इति वचनान्तरस्यैक्ये ऽपि
 फलस्योद्देश्यत्वाप्रत्युद्देश्यं च वाक्यसमाप्तेर्वचनान्तरैरिति यद्वच-
 चनं पदशब्दस्य लक्षणयावयववाचित्वात्सौभरावयवानां निधना-
 दीनां समाम्नायादेव प्राप्तत्वाद्धीपादिनियममात्रविधौ नानेकार्थ-
 विधिलक्षणवाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । किमर्थं त्वित्याशङ्कं-
 च्छरत्येन निधनार्थेति मृत्रावयवव्यवस्थानार्थं भाष्यं व्याचष्टे *
 न चेति * वृष्ट्यादिफलत्वेनोक्तस्यापि सौभरस्यात्रोपलक्षणं नान-
 र्थकमित्यर्थः । यत्तु काम्यत्वाभावे हीपादीनां बलविशेषाभावेना-
 भ्योन्यबाधकरवायोगाद्भियमानर्थक्यमुक्तं तत्परिहरति * विनापि
 चेति * सौभरत्वसामान्याभावात्सर्वानां प्रस्तावोद्गीघप्रतिहा-
 रोपद्रवनिधनास्थानां भक्तानां यः साधारणत्वात्सामान्यरूपः स-
 मूहस्तद्वाचित्वादित्यर्थः । तथापि कथं बाध इत्यपेक्षायामाह * त-
 च्छब्दत्वा हीति * सौभरश्रुत्या लक्षणया निधनान्तरप्राप्तेरर्थाक्षिप्त-
 वद्विप्रकर्षविशेषाद् बाधा मुक्तेत्यर्थः । सौभरशब्दस्य वाक्षरवाचित्वा-
 भावात्तद्व्याधेति श्रुत्यर्थावाधो नास्तीति परिहारमाह * अथ वेति *
 स्तुतिमाधनगंक्षराभिर्ब्यक्त्यर्थत्वात्साम्नस्तद्वाधे प्रधानवाघद्वारापि
 बाधः शङ्कोत श्रुगक्षरातिरिक्तविवर्णाश्रराख्यसौभरवाधेतु तस्य नि-
 यतकाळसामभागपरिपूरणार्थत्वेन साम भति गुणभूतत्वात्तद्वाधेन
 कथंचित्सामवाधेति सूचनार्थम् * स्तोभेत्सुक्तम् * परव्याख्या
 दूषयितुमुपक्रमते * एवं त्विति * सन्देहहेतुं तावत् दूषयति *
 तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * हीपिति * सिद्धान्तं दूषयति * तथे-
 ति * श्लोकं व्याचष्टे * निधनेति * निधनमात्रानुवादेन हीपिधौ
 फलपदानर्थक्यात्सौभरश्रुत्येव च प्राप्तत्वेन पुनः श्रुत्यानर्थक्याद्व्य-
 घहितान्वयदोषपरिहारार्थं च वृष्टिकामपिशिष्टनिधनानुवादेन ही-
 पिघानस्योक्तत्वाद्बृष्टिकामत्वादेः प्राप्तत्वाद्नेकार्थविधिलक्षणवा-
 क्यभेदाभावे ऽप्यबाधः कामत्यादेरपि प्राप्तेर्नित्यानुवादायांगाद्यथा
 चासंः शुक्याया नित्यात्वेन निमित्तत्वायोगाद्भियमाया निमित्तता-
 धिना तथेह विधेयान्वयनिरपेक्षम्बरूपमात्रालोचने शुक्यापि नि-
 धनस्यानुवादोपपत्तेर्धिषेयत्वात्सुघादान्तर्गतत्वाद्यथाशङ्कत्वाभावाद्दिशि-
 ष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्यर्थः । प्रकृताध्यात्मस्य
 पूर्वपक्षीनरामहेनेरनुकर्यादिप्रधनान्म्यर्थाधीर्धानीमत्तप्रक्यभेदप्रस-
 त्तस्य च निगमहेतो सुपरिहरत्वात्पूर्वपक्षनिगमं ऽप्ययुक्त इत्याह
 * पूर्वपक्षेति * स्वमतेन व्याचक्षणं सन्देहस्यरूपं तदनु च ता-

पञ्चप्रतिज्ञापूर्वमाह * तस्मादिति * श्रुत्या फलपरत्वसम्भवे साधनभूतसौभरलक्षणानुपपत्तेः सन्देहायोगमाशङ्क्य प्रकृतसौभराथवत्त्वसम्भवासम्भवलक्षणसन्देहेहेतुसूचनार्थम् * वाक्येत्युक्तम् * प्रकृताश्रयालाभाद् गुणफलान्वये वाक्यासामर्थ्यं सति श्रुत्यासम्भवालक्षणोपपत्तेर्चाक्यसामर्थ्यमदसद्भावालोचनासन्देहोपपत्तिरित्यशयः । श्लोकं व्याचष्टे * हीपिति * कथं तर्हि भाष्यं व्याख्येयमित्यपेक्षायामाह * तदा चेति * वृष्टिसाधने सौभरे हीप्तिधौ समाप्तायादेव प्राप्तेः फलतो निधनव्यवस्थार्थत्वावगतेर्हीपिति निधनमित्यर्थो लभ्यत इत्याशयः । विधेयहीपक्षरान्वये च वृष्टिकामशब्दस्य हीपक्षरान्वयान्यघानुपपत्त्या सौभरलक्षणार्थव्यकल्पनोपपत्तेस्ताद्विषयतया विशेषणशब्दो व्याख्येय इत्याह * वृष्टिकामायेति * ननु सिद्धान्ते ऽपि हीपक्षरान्वयिसौभरापलक्षणार्थत्वाद् वृष्टिकामशब्दस्य हीपक्षरान्वयाश्रयणमेव हीपिति सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यावयवेन तन्निरासो न युज्येत्येत्याशङ्क्याह * न हीपेति * वृष्टिकामशब्दोक्तस्य फलस्य सौभरोपलक्षणत्वमनपेक्ष्य स्वैव रूपंण न सम्बन्ध इत्यर्थः पूर्वोक्तेः सन्देहे सन्देहभाष्यमुपपाद्य पुरुषधृतिव्याख्याभाष्य यथापुनर्विधानसामर्थ्यादित्यनेन हीपादित्वनियोगाविध्यागम्य व्याख्यातं तथैव व्याख्येयमित्याह * तत्रेति * तत्र शब्दस्योक्तेन प्रकारेण सन्देहोपपत्तौ सत्यामित्यर्थः । व्याख्यातभाष्यान्तर्गतस्य प्रयोगेति भाष्यावयवस्य श्रुतिप्राप्तानां नियमेन नियत्तयितुमशक्यत्वादित्यादिषाक्यास्तर्केन हीपादिप्रयोगस्य सौभरश्रुत्याख्यवचनप्राप्तत्वेन समर्थत्वाद् बाधितुमशक्यत्वाप्रियमार्थत्वेनापि विधेरर्थवत्त्वेन सम्भवतीति सूचिताद्वशात्प्रानादन्यथा सौभरप्रयोगविधिर्नैव तदङ्गभूतहीपाद्यनुष्ठानसिद्धेः कुर्यादिति पृथक्प्रयोगविधिरनर्थकः स्वादित्येवमपि व्याख्या सम्भवतीत्याह * प्रयोगेति * तामेव दर्शयति * यदि हीति * अथ चेति द्वितीयपुरुषधृतिव्याख्याभाष्यम् । अस्मिन्व्याख्याने सिद्धान्ते ऽपि निधनपदानन्वयेन तस्य सौभरलक्षणार्थत्वायोगात्स्ववाक्यानुपात्तस्य विशेषणशक्यत्वाद् वृष्टिकामशब्दस्य सौभरलक्षणार्थत्वे ऽपि तद्विशेषणत्वानुपपत्त्यात्प्रमाणादश्रयणोपपत्तेर्भाष्यानाञ्जस्थपत्तेश्च स्वार्थन्याय्य फलधृतोरिति स्वप्राधान्याशयव्याख्यानायोगाद्यथाश्रुतं व्याचष्टे * किं चेति * ननु प्रकृतसौभराधिकारिपुरुषप्रत्यभिज्ञानात्तस्य चावगतसौभरसाधनत्वेन कार्यमानवृष्टिसाधनत्वपेक्षयात्साधनवाचिहीपादिपदान्वयानुपपत्तेः । शाखाभेदप्राप्तानेकहीपादिव्यवस्थापेक्षयावगमाद्धीपादिपदानां निधन-

व्यवस्थाप्यप्रतीतिः क्व तेषां व्यवस्थेति निधनव्यवस्थाविषयापेक्षा-
 यां यथा यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्र-
 जापतये च प्रातरिति देवताव्यवस्थाप्ययोर्वाक्ययोर्व्यवस्थाविषय-
 भूतहोमलक्षणार्थत्वेन सायम्प्रातशब्दयोर्देवतापदान्वयस्तथा वृष्टि-
 कामादिशब्दानां निधनव्यवस्थाविषयभूतसौभरलक्षणार्थत्वेन ही-
 पादिपदान्वयसम्भवे प्रत्यभिज्ञा ऽधिरुखा पूर्ववृष्टिकामादिकल्पनया
 प्रकृताभयलाभक्लेशापादिका गुणफलान्वयकल्पना न युक्तेत्याश-
 ङ्गाह * साधनेति * अग्निसूर्ययोरग्न्यतो ऽप्रातयोः कालद्वयल-
 क्षितहोमे विधानात्फलतो व्यवस्था युक्ता इह तु सौभरभृतिप्रात-
 न्तरव्यावृत्तौ त्रिदोषपरिसंख्यापत्तेः व्यवस्थाप्यत्वायोगात्प्रकृता-
 नुपपत्तेरपूर्ववृष्टिकामाद्यधर्मात्साधनापेक्षायां साधनसमर्पणार्थत्वे
 हीपादिपदेन वृष्टिकामादेः सम्बन्धो न व्यवस्थाप्येत्याशयः । अ-
 पूर्वेष्टिकामाद्यवगतिः साधनापेक्षित्योक्त्या सूचिता इतरस्मिन्निति
 भाष्यं व्याचष्टे * अन्यथेति * अनेन च भाष्येणास्मत्कृतमेव सन्वे-
 हव्याख्यानं स्फुटीकृतमित्याह * तथेति * अद्युष्यमात्रार्थं
 त्वाद् भूयस्त्यभाष्यमुपेक्षितम् * हीपो निधनपदान्वयाद्वाक्यभे-
 दाद्यनुपपत्तेस्तधिरासायत्वेनाद्यसिद्धान्तसूत्रावन्याख्यानायोगा-
 त्खयं सर्वस्य सौभरल्लोककामत्वेन प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाल्लक्षणया प्र-
 कृतसौभरानुपादिका कामधृतिर्नापूर्वफलोत्तपर्थत्वेन व्याचष्टे *
 सिद्धान्ते स्थिति * इलोकं व्याचष्टे * सर्वस्येति * परोक्षवृत्त्या
 निधनान्तरप्राप्तेर्मेध्यरथात्प्राप्तावस्थस्यैव हीयः प्रत्यक्षवृत्त्या शीघ्रं
 विधानात् त्रिदोषत्वापत्तिरित्याशयः । वृष्ट्यादेः स्रवाक्यानुपात्तसौ-
 भरपिपेयण्यत्यायोगात्किमर्थं सौभरं विशेषत इत्याशङ्कोत्तरत्वेनोत्-
 रायपयस्याख्यानायोगात्किमर्थं मनुष्यत इत्याशङ्कोत्तरत्वेन व्याच-
 ष्टे * किमर्थेति * वृष्टिकामादिशब्दैः भुव्युपात्तफलत्याग्रेण सौभर-
 लक्षणा न युक्तेत्याशङ्कते * कस्मात्पुनरिति * प्रकृतस्य सौभर-
 स्यैकाक्षरसाध्यत्वेनाद्यवत्यायोग्यत्वादाद्यवत्यायोग्यस्य च निधन-
 स्य प्रकरणाभावात्प्रकृताध्वालाभेन गुणफलान्वयायोगाच्चरत्वयो-
 र्वयोनूपपत्तेश्च युक्तंति परिहरति * तदिति * फले साध्ये मे-
 धमाध्यमानुपादित्यवयवः । अलोकं व्याचष्टे * हीयेति * न वेःफलं
 फलान्वयपरंण वाक्येनैवाध्यलाभाद्वाक्यभेदः किं त्वाध्ययभूतस्य

९७४. निधनस्य सौभरेण विशेषणादर्पीत्याह * तथेति * स्रवाक्यं सौ-
 भरानुपादानात्प्रकरणाद्दिशेषलाभः कथमपीत्यनेन सूचितः । एवं
 नति को दोष इत्याशङ्गाह * तत्रार्थेति * मनु साक्षात्सौभरस्या-

भयत्वायोग्यत्वे ऽप्यवयवाधिराधिनोरत्यन्तभेदाभावेनात्यन्तभेदाच्च
 यागस्तोत्रयाने स्तोत्रे साधिते यागः साधित इति शक्यं वक्तुमिति
 पूर्वाधिकरणवार्तिकोक्तन्यायाभावादवयवद्वाराश्रयत्वोपपत्तेस्तस्य
 च प्रकरणलभ्यत्वात्तद्वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्याभ्युपेत्यथादन्त प-
 रिहरति * किं चेति * ह्रीपित्यक्षरं यद्यपि सौभरस्य साधनं त-
 थापि क्व भक्तौ तन्निविशत इत्यनेन च धारणाधिधेनानुवादानुपप-
 त्तेस्तद्विधायपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशयः । सामानाधिकरण्यमु-
 द्दिहेतुकत्वाद्भेदस्यैकस्मिन्न्रावयवे ऽवयविसामानाधिकरण्यबुद्ध्य-
 भावेनाभेदाभावादेकाधयवसाधनत्वेनाधयविसाधनत्वानुपपत्तेरनङ्ग-
 चाङ्गावतारन्यायस्य प्राधान्याद्यस्यित्वात्तच्च तदङ्गेनोपसर्पतीति पूर्वा-
 धिकरणवार्तिके निषिद्धत्वाद्यथा शक्नुयात्तथाश्रयेदिति कल्पनानु-
 पपत्तेरभ्युपेत्यवाद्मात्रत्वं दर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति*
 द्वादशाधिकरणसुतोदाहरणेनातिशयोक्तिः । ननु यथा पशुकामस्यो-
 क्यं गृह्णीयात्पोडशिना धीर्यकामः स्तुवीतातिरात्रेण प्रजाकामं
 याजयेदित्युक्थ्यादिग्रहयागाभ्यासानां फले विहितानां यागाभ्या-
 ससमुदायात्कामज्योतिष्टोमाधितत्वेनावगतानां ज्योतिष्टोमस्यानेक-
 यागाभ्यासरूपावयवस्योक्त्याद्यभ्यासमात्रेणाव्याप्तेः कावयवे स्वि-
 तानां ज्योतिष्टोमसाधनत्वेत्यपेक्षार्यां तमग्निष्टोमात्पराञ्च गृह्णीयादि-
 त्युक्थ्यस्याग्निष्टोमपरत्वं वाक्यात्तं पराश्रमुकथ्येभ्यो गृह्णीया-
 दिति च पांडुरिणभत्परत्वं वाक्यादतिरात्रे पोडशिनां गृह्णीती-
 तिचोक्त्यपरत्वेनावगतस्य पोडशिना ऽतिरात्रे विधानादतिरात्रस्य
 सर्वाभ्यत्वप्रतीतिरन्ते निधेशमथा समाम्नायाद्गविष्यतीत्याशङ्कते *
 यथेति * उक्थ्यादीनां ज्योतिष्टोमस्याद्ये मध्यमे या प्रदेशान्तरे
 द्वाप्यदृष्टेरलौकिकत्वेन चान्यत्र स्वितानां रूपावधारणफलान्धयो-
 कथ्यादिष्वपदेशासम्भवात्सम्भवत्स्वपि रूपावधारणफलान्धयो-
 कथ्यादिष्वपदेशेषु वाक्यान्तरावगतस्यान्ते निधेशस्य विषयान्तरा-
 विधानेन फलार्थोक्त्यादिविषयवाच्यधारणाद्युक्तो ऽन्ते निधेश ही-
 यादीनां लोकाद्येदसामान्तरभक्त्यन्तरेष्वपि दृष्टेरन्तनिधेशानियमा-
 रसौभरान्तनिधेशस्य च पाठप्राप्तस्य क्रतुपुरुषार्थसौभरसिद्धार्थही-
 पादिविषयत्वेनोपयोजितत्वात्स्वातन्त्र्येण फले विहितानां स्थाननिवे-
 शानयगतेर्निधनानुवादे न सम्भवतीति परिहरति * तदिति *
 श्लोकं व्याचष्टे * युक्तमिति * अलौकिकत्वं त्रेधोपपादयितुम् *
 न चेत्सुक्तम् * ग्रहयागाभ्यासस्य स्थान्यत्रापि भाषात् ज्योतिष्टोम-
 रूपनिष्पत्त्यर्थाभ्यासात्तरिक्तत्वेनैवेषां, निरूप्यत्वान्त्सन्मध्यपाते च

ज्योतिष्टोमरूपानिष्पत्तावेव व्यापारापत्तेरद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेष
 स्यादित्यश्वदाभ्यन्यायन यागान्तरत्वायोगान्त्रान्तनिवेशं विना रू-
 पावधारणं न चानवधारितरूपाणां फले त्रिधिरुक्त्यादिसङ्घात्तत्रोपप-
 द्यतइति स्वरूपेण फलान्वयित्वेन सङ्घित्वेन च त्रैधाप्यलौकिकते-
 त्याशय । सम्भवत्यप्यन्यथा रूपाद्यवधारणे वाचनिकस्यान्ते निषेध-
 स्यान्नन्यविषयत्वात्फलार्थस्यैवोक्त्यादेर्विषयत्वावसाय इत्यधानार्थो
 ऽनन्यविषयत्वेनेति श्लोकवचनो ऽन्तनिवेशं विना रूपाद्यवधारणा-
 भ्युपगमे ऽप्यन्तनिवेशोपपादनार्थं इति यो ऽपि चेति पश्चाद्व्याख्य-
 या सूचितम् । अनेन चोक्त्यादिषु व्यवस्थितं नियतमेव स्यात् यद्य-
 प्यव्यवस्थितं तथापि वाचनिकस्य स्यान्ननिषेधस्यानन्यविषयत्वादेत-
 द्द्विषयतयैव व्यवस्थितमित्यपि योजना सूचिता । कृत्वर्थत्वेन फ-
 लार्थत्वेन च यत्सौभराविधानन्तेनोपयोजित इत्युक्तेः गुणफलान्वय-
 विधिवाक्येनाश्रयान्वयाविधाने ऽप्यविहितस्याप्राह्यत्वापत्तेः क-
 ल्पितविधिविषयत्वाभ्युपगमाद्धीपादेः फलान्वयसिद्धयेन सौभर-
 विधानेनोपयोजित इति भ्रान्तिं निरसितुं सौभरेण फलं विशेषितं
 नन्यस्य हीपादेलोकादिवर्तित्वे ऽपि प्रवृत्तस्य सौभराद्यवधभूतस्या-
 नन्यवर्तित्वाश्रित्य इत्याशङ्काह * यदीति * प्रवृत्तनियमे प्रमा-
 णा नास्तीत्याशयः । ननु स्वरूपेण हीपादेः प्रवृत्तग्रहणनियामकामा-
 ते ऽप्याश्रयत्वेन गृहीते सौभरे हीपादेर्निधनस्यानत्वात्फलार्थत्वापि
 हीपादेः सौभराद्यवधत्वेन सौभरे समाप्ता तेन हीपादिनैक्याश्रि-
 त्तत्वात्तस्य सत्त्वात्तस्याशङ्के * ननु चेति * यद्यपि लोकादिगतो
 हीपादिगुणफलान्वये विधिना गृह्यते तथापि प्रवृत्तसौभराश्रितं
 तथाप्यस्य सौभराद्यवधत्वेन समाप्तानो हीपादिः प्रवृत्तं फलार्थो
 ऽपि स एवेति सौभराद्यवधत्वेनैकत्वात्तदेव स्थानं भविष्यतीत्येकस्य
 हीपादेर्नास्तान्तरादशनेनेवान्तनिषेधनियामकामावमोक्तत्वात्स्व-
 रूपैक्यमात्रेणागच्छानुपपत्तं । सौभराद्यवधत्वेनैक्यव्याप्येयम् सत्यप्यै-
 क्यं प्रयोजनभेदे स्थानस्य देयदत्तादौ शक्तिभेददशानात्स्थानान्तरे ऽपि
 च सौभरारम्भसमाप्त्यन्तराले प्रवृत्तस्य हीपादेः सौभराद्यवधत्वा-
 त्पत्तेरवधान्तरोपजनापत्तेः चोक्त्यादिवद्विरोधात्तत्र शायान्यस्यै-
 तन्नस्थानस्य नियममिदिरिति परित्यजति * नैतदिति * एतेषु च व्या-
 ख्य * न शब्देकस्येनेति * स्थानं प्रवृत्तमावधमित्यनेन शक्तिभेदः त-
 त्स्थानस्यैक्याद्वात्तुम्बितं । स्वरूपनाशाशङ्कानुपपत्तेनपिरासा-
 योगादाग्नीषयाविरह्यनाशङ्क्याकारेण सौभरारम्भाप्यस्य तद्वधवधाय-
 कत्वात्तादादिनिष्पत्त्यावधायकम् । न चैत्यनगोचरार्थं व्याख्यातं वार्य-

न्तीये निरस्तमपि प्रणीताधर्मन्यायमितरेतराभ्रयाख्यदोषान्तरानि-
धित्सया पुनरुपन्यासपूर्वं निरस्यति * प्रासङ्गिकेति * निधन- ५७६।
स्थानप्रयोगामाये समाप्नान्तेनैष हीपा सौभरसिद्धेः फलार्थस्य हीपः
सौभरसाधनत्वायोगात्स्थाननिवेशादेव सौभरसाधनता वाच्येत्या-
शयः । नन्वप्रकृतस्य हीपादेः फले विधौ तस्य सौभरसाधनत्वात्प्राक्
स्थानविशेषसिद्धेरितरेतराश्रयं स्यात्प्रकृतप्रत्यभिज्ञाने तु तद्विशे-
धेनाप्रकृतप्रहणायोगात् प्रकृतप्रहणावगतेस्तस्य च समाप्नया-
देव स्थानविशेषसिद्धेर्नैतरेतराभ्रयापत्तिरित्याशयेनाशङ्कते * नन्वि-
ति*यद्विद्य धारवन्तीयसंस्कारः कश्चिद्विधीयेत ततः कथं चिद् मी-
हिप्रोक्षणादिष्विव प्रकृतप्रत्ययो भवेदिति पूर्वाधिकरणवार्त्तिकन्याये-
नोपादीयमानत्वे प्रकृतप्रहणायोगमाशङ्क्य यस्य हविर्निरुहं पुरस्तात्प-
न्द्रमा अभ्युदियात्स त्रेधा तण्डुलान्विभज्ये मध्यमास्तान्प्रये दात्रे
पुरोडाशमष्टाफालं निर्वपेद्ये ष्वविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दध्नश्चरु ये
क्षोदिष्टास्तान्विष्णवे सिपिविष्टाय शृते चरुमिति अभ्युदितेष्टावुपा-
दीयमानत्वे ऽपि तद्यजुलादीनां प्रकृतप्रहणं इष्टान्तितं चन्द्राभ्युदये
निमित्ते दार्शे हविः दार्शेभ्यो देवताभ्यो ऽपनयेदिति विभजतिवा-
क्यार्थस्य पष्ठे चक्ष्यमाणत्वाद्देवतां घिना प्रकान्तदर्शानिष्पत्तेर्देवता-
न्वयाकाङ्क्षायां मध्यमादिवाक्यैरत्र प्रकृतस्य हविषो देवतान्तरवि-
धावनपेक्षितविध्यापत्तेः प्रकृतहविर्विषयत्वावगमाच्चक्षुब्धोपयन्धेन
प्रकृतविषयत्वदृढीकरणत्प्रकृतनियमो युक्तः । इह तु श्रुतिकृतस्य
हीपादिमात्रप्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञारूपेण सन्निधिना ।

श्रुतेः कर्मान्तरज्ञानं सन्निधेरेककर्मता ।

तत्र श्रुतिश्लीयस्त्व जानतां कथमेकता ॥

इति न्यायेन बाधायोगाद्धेत्वन्तराभावाच्च न प्र-
कृतनियमस्त भवतीति वैषम्योक्त्या परिहरति * युक्तं
तत्रेति * अतो गुणफलान्वयरूपवाक्यार्थायोगान्निधनव्य-
घस्वरूप एव वाक्यार्था युक्त इत्युपसंहरति * तस्मा-
दिति* ननु वृष्टिकामादिशब्देन सौभरलक्षणापत्तेर्निधनव्यवस्थापक्षो
ऽप्ययुक्त इत्याशङ्काह * यदेति * अनेन च पुरुषश्रुतेरिति पूर्वप
क्षेहेतार्त्तिकीयव्याख्यापक्षे परिहार उक्तः । ननु साधनलक्षणायापि
कारीयादिसाधनलक्षणाप्रसङ्गे सौभरेण विशेषणाद्वाक्यमेव स्या-
दित्याशङ्काह * तत्रेति * लक्षणायाः प्रकृतविषयव्यवस्थापकत्वा-
त्प्रकृतस्यैव साधनस्य लक्षणेत्याशयः । निधनव्यवस्थाविषयभूतप्रकृत-
सौभरविशेषलक्षणाव्यवस्था वृष्टिकामशब्दस्य कारीयादिलक्षणा-

गङ्गामपि, नाधिरोहतीत्याह * प्रकृतेति * कामोपपेक्षानां पदानां
 फलपरत्वस्यैकादशाद्ये ध्येयमाणत्वाद् वृष्टिकामशब्दपव वृष्टिशब्द
 पक्तः । यथाभ्राद्यस्य स्वर्गस्य चासाधनभूतं सौभरं वृष्टिशब्दो
 लक्षयेतीत्यागङ्गा न सम्भवति तथा वृष्टिसाधनकारोयद्विलक्षणाश-
 ङ्गापि न सम्भवतीति सूचनार्थम् * ह्यप्रान्तत्वेन न चेत्युक्तम् *
 पुरुषश्रुतेरिति पूर्वपक्षहेतोर्विधिपुनः, श्रुत्यपेक्षयाव्यापक्षे परिवार-
 माह * सत्यामपि चेति * काम्यत्वाभावे हीपादीनां तुल्यबलत्वे-
 नैकस्येतरथाश्रकत्वायोगान्नियमायोगाशङ्क्य विनापि च गुणकामत्वे-
 नेत्यादिचास्तिंके निरस्तेतीत्युक्तमित्यनेनोक्तम्, । ननु प्रयो देवाऽप्रय
 इत्याज्यसूक्ते समाभ्याशावगतक्रमाक्रमान्तरेण चापियोगदर्शनेन सौ-
 भराङ्गरूपापि विधीयमानस्य हीपाद्यैः समाभ्याशावगतखाननियम-
 प्रमाणाभावात् वृष्टिसाधनं यत्सौभरं तस्य च यन्निधनमिति विशि-
 ष्टानुवादाद्याक्यभेदोऽस्मिन्नपि पक्षे स्यादित्योऽशङ्काह * ते चेति *
 नियमस्य यथाप्राप्तवियपत्त्वाभावापूर्वविधाविद्ये क्रमान्तराशङ्क्येश-
 य' । व्याख्यातेऽर्थे भाष्यं योजयति * तदिति * समाप्तेऽधिकर-
 णार्थे परव्याख्यानपक्षोऽपि व्याख्यानव्याख्यातुक्तान्तरसङ्गतिमाह
 * तदिति * ननु वृष्टिसाधनस्य सौभरेण विधीयमानादस्मिन्नपि
 सिद्धान्तव्याख्याने परव्याख्याव्याख्यानानुवादादलक्षणावश्यकत्वस्य
 प्रसक्त्यापरिहृतत्वेनाधिकरणार्थासमाप्तेरन्तराले स्यावसरांनुक्ता-
 न्तरसङ्गत्यभिधानमयुक्तमाद्यङ्गास्मिन् व्याख्याने व्याख्यानभेदाप्रस-
 क्तिमाह * यस्त्विति * हीपो निधनान्वये तस्यादेश्वरत्वेनाविवाहित-
 तविशेषणत्वाद्वाक्यव्यवस्थस्य निधनमाश्रयत्वस्य प्रकरणलक्ष्यसौ-
 भरविशेषणत्वेनापादनप्रसङ्गाद्याक्यभेदापत्तिः । फलपदान्वये तु त-
 रूपोद्देश्यफलश्रुताव्येन स्वयमनुद्देश्यत्वाल्लक्षणायाश्च हीपाद्यन्वयसि-
 ष्टान्तरेण तदन्वयापादकप्रकृतसौभरविषयत्वावगमात् व्याख्यानभेद-
 प्रसक्तिरित्याशयः । परव्याख्याने चादित आसीदिति भूतनिर्देशो नो-
 क्त प्रसङ्गाश्रितमात्रव्यवस्थार्थाभ्येतानि वाक्यानि तन्निधनक-
 सौभरविशेषणव्यवस्थार्थानि येत्यनुष्ठानार्थापयिकं चिन्तान्तरं प्रसङ्गिति *
 इदं स्थिति * स्वराश्रागगतानां सौभरविशेषणार्था न चैकं प्रतिशि-
 ष्यतत्वात्वेन व्यवस्था प्रागेरेकस्माच्च फलसिद्धेः समुच्चयायोगे
 ऽपि विफलेन प्रयोगोपपत्तिर्हीपादिभूते सौभरात्वाच्चित्त्वेन तद्व्य-
 ष्टापकत्वायोगान्निधनमाश्रयत्वस्याप्यतीति पूर्वपक्षमाह * नवेति *
 सिद्धान्तं प्रतिजानातीति परनपूर्वमुपपादयति * कथमिति *
 सौभरगीत्यविशेषं ऽपि प्रतिशास्त्रमयान्तरगीतिविशेषसद्वायाच्छा-

६७७११

शान्तरस्यस्य सौभरगीतिविशेषस्य शाखान्तरस्यसौभरभक्तियोगे
सत्याधारभूताक्षरभूताक्षरविशेषाधीनत्वात्स्वरविशेषात् क्रमगीति-
विशेषाभिव्यक्तैर्विकल्पप्रतीतिविषयस्यैव नियमविषयत्वात्समस्त-
स्य च सौभरस्य वृष्ट्यादिसाधनत्वेन विधानाद्विकल्पप्रा-
प्तेः शाखाभेदेन पठितस्य समस्तस्यैव सौभरस्य व्यवस्थेत्यर्थः। श्लोकं
व्याचष्टे* सामरूपं हीति*सूक्ष्मभिद्भिन्नत्वाद् गीतिविशेषाणां भ-
क्तान्तरयोगे रूपनाशापत्तोरेत्याद्युक्त्यर्थः। ननु न गिरागिरेति प्रया-
दिति गिरापदनिषेधानुवादनैर् कृत्वाद्गोयमितीरापदविधानाद्यहा-
यक्षीयस्य गिरापदस्थाने इत्यपदप्रयोगाद्गुणान्यत्वापत्तिर्यथा न विरु-
ध्यते तथा रूपान्यत्वापत्तिरविरुद्धेत्याशङ्का * न चेत्युक्तम् * तत्र
रूपान्यत्वात्मकविकारानभ्युपगतागिरापदविधिविरोधापत्तेस्तत्परि-
हारार्थं विकारो युक्तः न त्विह विरोधो ऽस्तीत्याशयः । ननु विका-
राश्रयणे विरोधो नास्तीत्याशङ्का * सर्वत्र चेत्युक्तम् * प्राप्त्यरूपान्य-
त्वात्मके विकारे प्राप्तिप्रमाणविरोधापत्तेः शरैः कुणानां फलचम-
सेन सोमस्य सूर्यादिपदेन वाग्न्यादिपदस्यागत्वैव चाप्रदर्शनात्स-
त्याङ्गतौ बाधा न युक्तेत्याशयः । विकल्पप्राप्तौ चेत्यनेन समस्तैव चे-
ति चशब्दाध्याहारेण युक्तान्तरोक्तार्थत्वेनात्तरार्थं व्याख्यातम् । ननु
निधनमात्रनियमश्रुतौ अश्रुतसमस्तनियमाभ्युपगमो न युक्त इत्या-
शङ्काह * अत इति * शिष्याचार्ययोः सहभोजनप्राप्तौ शिष्यस्य
कांस्यभाजित्वनियममनियतपात्रभोज्याचार्यो ऽनुष्ठानां लोके
दृश्यतइति ब्राह्मशाधिकरणसिद्धौ दृष्टान्तः । यद्वा वृष्टिकानः सौभर-
णाति विधितः सौभरप्राप्तेः समाप्त्याच्यहीप्राप्तेरुभयप्राप्तौ च स-
म्बन्धविधिर्जाघन्यधिकरणे चक्ष्यमाणत्वात्सम्बन्धाधीप्रतीतिर्हीपि
निधनसौभरविशेषोपादानं च विना सम्बन्धामिद्धेर्हीपिनिधनकसौ-
भरनियम एव विध्यर्थ इत्याह * एषो ऽपि चति * एवमेव सि-
द्धान्तमुपसहरति * तस्मादिति *

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामयङनप्रतिवसन्तमोमयाजिभ-
ट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वानवयव-
करिण्यां न्यायमुधारण्यां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

न्यायसुधायाम् ।

॥ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ प्रहाप्रतामा ज्योतिष्टोमाङ्गताधिकरणम् ॥ १ ॥

गुणस्तु क्रतुसयोगात्कर्मान्तर प्रयोजयत्सयोग-
स्याशेषमूतत्वात् * १ *

५७८

निश्चिताविधेयत्वस्य गुणस्य कः पूर्वप्रासम्भवाद्भेदकत्व क
या फले विधानेन व्यवसायत्वेन वा पूर्वत्र सम्भवात् अभेदकतेति
निर्णीते सन्दिग्धविधेयत्वस्य कः विधेयत्वात् भेदकत्व क वा तद्-
भावाद्भेदकतेति निर्णेतु यदि रथन्तरसामा यदि बृहत्सामेति धा-
क्ययो किं रथन्तरसामत्वबृहत्सामत्वे विधीयेते ज्योतिष्टोमएव वा
प्रहाप्रविशेषविधौ निमित्ततयोच्यते इति चिन्ता दर्शयितु तन्नेति
सन्देहभाष्य एकापूर्वसाधनीभूतस्तुतिसमूहात्मकस्तोत्रविशेषरूप-
पृष्टैक्ये ऽप्यवान्तरकार्यभूताया स्तुनेर्गुणसङ्कीर्णात्मकत्वाद् द्रव्या
न्तरेण श्लोकेर्बृहत्ता च चित्रादेर्गुणस्य कीर्तनात् बृहद्रथन्तरयोर्द्वार-
भेदेन पृष्टसाधनत्वात्समुच्चयावगतोर्नित्यत्वेन कादाचित्कत्वात्त्रिमि-
त्तत्वानुपपत्तेः । सिद्धान्तवचनशक्त्ययोगाद्युक्तमाशङ्क्योपपादायितु-
माह * ज्योतिष्टोम इति * न्यायाद् बृहद्रथन्तरयोः समुच्चयावगमे
ऽपि बृहत्ता रथन्तर चेति वचनाद्विकल्पावगते पाक्षिकत्वात्त्रिमि-
त्वोपपत्तिरित्याशयः । एवमपि कर्मान्धृतेस्तद्भेदाभेदसन्द्देशो न
युक्त इत्याशङ्कां निरस्यन् भेदाभेदविषयत्वेन सन्देहभाष्य व्याचष्ट
* तत्रेति * रथन्तरसामत्वस्य बृहत्सामत्वस्य वा गुणस्य साम-
यागविषयत्वात्सोमशब्दस्य सोमसाध्ययागलक्षणार्थवसूचनार्थ
सगुणमित्युक्तः बृहद्रथन्तरसामत्वयोर्ज्योतिष्टोमे प्राप्तत्वेन विधेय-
त्वात्सामान्तरनिवृत्त्यर्थत्वे च तद्विध्यानर्थक्यापत्तेः । कर्मान्तरत्व-
निवृत्त्यात्सिद्धान्तासम्भवेन सन्देहायोगमाशङ्क्य प्राप्तयोरपि बृहद्रथ-
न्तरसामत्वयोर्प्रहाप्रविशेषविधौ निमित्तार्थकीर्तनमिति सूचनायां

प्रहाप्रताविशेषविध्युक्तिरित्येवं सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यं व्याख्या-
 तुम् * तस्यैवेत्युक्तम् * यदीति सन्देहहेतुभाष्यं प्रकरणाद् बृह-
 द्रथन्तरसामशब्दयोर्योतिष्टोमवाचित्वावगतेः पूर्वपक्षायोगाद्युक्त-
 माशङ्क्यापपादयितुमाह * तत इति * सर्वसामकार्येषु रथन्तर-
 मेव बृहदेव धा न सामान्तराणीति कृत्स्नेन क्रतुना रथन्तरस्य बृहतो
 धा संयोगे ज्योतिष्टोमे सामान्तरविध्यानर्थक्यापत्तेस्तदयोगात्कर्मा-
 न्तरत्वं रथन्तरं बृहद्भवत्येवेति सत्तामात्रेण रथन्तरस्य बृहता वा
 क्रतुसंयोगे त्वकर्मान्तरतेत्याशयः । नभ्वेवं सति बृहद्रथन्तरयोर्वि-
 शेषणत्वेन सामान्तरव्यावृत्तकत्वावगतेः कृत्स्नक्रतुसंयोगस्यैव न्या-
 यत्वात्सिद्धान्तानुपपत्तेः । सन्देहो न युज्येतेत्याशङ्क्यासत्ताव्यावृ-
 त्त्वापि बृहद्रथन्तरयोः पाक्षिकत्वात् विशेषणत्वावपत्तेर्न तन्मात्रेण
 कृत्स्नक्रतुसंयोगसिद्धिरिति परिहारसम्भवे ऽपि प्रौढ्या क्रतुरेव
 विशेषणत्वाभ्युपगमने सिद्धान्तसम्भवं वक्तुमाह * तत्सिद्ध्यर्थम-
 पीति * विशिष्टानुवाददोषापत्तेर्विशेषणविशेष्यत्रायोगमाशङ्कते *
 ननु चेति * पूर्वपक्षे तावन्निमित्तत्वेन नास्तीति परिहरति * भवे-
 दिति * केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वस्याप्राप्तत्वाभिनिमित्तत्वं न सं-
 भवतीत्याशयः । ननु सिद्धान्ते ऽपि अप्राप्तत्वादेवेः केवलबृहद्रथ-
 ५७१। न्तरसामकत्वस्य निमित्तत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * निमित्तत्व-
 मपि चेति * समासध्रुवत्वगतस्य केवलरथन्तरसामकत्वस्य केवल-
 बृहत्सामकत्वस्य धा प्राप्त्यभावाभिनिमित्तत्वायोगे ऽपि रथन्तरव-
 त्स्य बृहत्त्वस्य धा निमित्तत्वसम्भवात् बृहद्रथन्तरयोरसत्ताव्या-
 वृत्तान्यान्वयमात्रव्यावृत्त्या धा विशेषणत्वाभ्युपगमने विशेष्यत्वाभ्यु-
 पगमेन धा बृहद्रथन्तरसामकत्वापादनेन निमित्तता सिद्धान्ते
 ऽभ्युपगन्तव्येत्याशयः । नभ्वेवमपि विशिष्टानुवाददोषापत्तेः कः
 परिहार इत्यपेक्षायामाह * यन्मन्वाद्येति * शुद्धस्य क्रतोः मा-
 मनो धा प्रहाप्रविधा निमित्तत्वायान्तादिशिष्टस्यैव निमित्तत्वाप-
 गतेर्विशेषणस्याभ्युद्देशयान्तर्गतेन विशिष्टानुवाददोषापत्तिरित्याशयः ।
 शुद्धस्योद्देशयत्वायोगे विशेषणस्योद्देशयान्तर्गत्यभ्युपगमे ऽपि धाक्य-
 भेदानापत्तिसूचनायार्थधिकरणभाष्यपाठः । पूर्वपक्षसूत्रत्वतुल्य-
 श्वापत्तिसिद्धान्तोक्त्यर्थं किं तावदिति भाष्यप्रकरणोक्तियुक्त्यन्त-
 राणामभ्युपलक्षणात्पर्येव ध्याच्छे * किं तावदिति * सन्निधिल-
 क्षणात्प्रकरणात्मोमशब्दस्य ज्योतिष्टोमविषयप्रतीतेर्बृहत्पृष्ठं भव-
 ति रथन्तरं पृष्ठं भवतीति यद्यनन्तरेण बृहद्रथन्तरप्राप्तयेति शब्द-
 प्रतीतस्य च निमित्तत्वस्य प्राप्त्यपेक्षत्यादकर्मान्तरत्वं च प्रहाप्र-

विशेषस्य ज्योतिष्टोमप्रयोगवचनेन प्रहणारप्रकृतकथम्माद्यानुग्रहो-
पपत्तेज्योतिष्टोमस्य चोत्पत्तिशिष्टसामान्तराभावेन बृहद्रथन्तरवि-
रोधिगुणान्तरानवरोधात् बृहद्रथन्तरयोः पूर्वकर्मसंयोगानर्हत्या-
भावेन भेदकत्वानुपपत्तदध्या जुहातीत्यादियस्य प्रकृतकर्मप्रत्यभि-
ज्ञानादकर्मान्तरत्वेत्यर्थः । बृहद्रथन्तरस्मामत्वलक्षणो गुणः कर्मान्तर-
माक्षिपदिति पूर्वपक्षप्रतिशार्धमूत्राययवव्याख्यानार्थमितीनिभाष्यं
व्याचष्टे * एवमिति * बृहद्रथन्तरसामपद्योरपूर्वकृतसयोगादित्येव-
मर्थाभ्युपगमेन हेत्वर्थे क्रतुसंयोगादिति मूत्राययवे पठिते नन्वि-
तिभाष्येण शब्दद्वयस्यापि ज्योतिष्टोमवाचित्योपपत्तेर्हेत्वनिर्मिमाश
द्व्य निति द्रूम इत्यनेन संयोगस्य कृत्स्नभूतत्वादित्येवमर्थेनान्त्यसुप्रा-
घयवेन तांभिरासमुपकस्य तनुपपादनार्थे कथमित्यादिना तस्सन्देह-
हेतुरुक्तस्तं प्रागेव व्याख्यातत्वात्पूर्वपक्ष्य कृत्स्नक्रतुसंयोगोपपादनार्थस्य
परि रथन्तरसामेति को ऽर्थ इत्यादिभाष्यस्यार्थे व्याचष्टे * कृत
इति * सामर्थ्यस्यैकार्थ्याधीनत्वाद्द्विशेषणविशेष्यत्वं च विभेकार्थ्या-
योगाद्द्विशेषणस्यापेक्षा व्यवच्छेद्यत्वशब्देनासाधारण्यं व्याख्यातम् ।
ज्योतिष्टोमस्य चेति भाष्यावयवो ऽन्त्यपादेन व्याख्यातः । प्रातिलोभ्येन
श्लोकं व्याख्यातुं ज्योतिष्टोमे केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वाभावमात्रेण
कथं कर्मान्तरत्वसिद्धिरित्यपेक्षायां केवलरथन्तरसामकत्वलक्षणा-
त्केवलबृहत्सामकत्वलक्षणाद्वा गुणाद्भेदसिद्धिं वक्तुमाह * गुण-
ध्येति * तस्मात्कर्मान्तरमिति हिशब्दान्वयायाध्याहार्यम् । ननु विधेय-
स्यैव गुणस्य भेदकत्वात् बृहद्रथन्तरसामकत्वयोश्च निमित्तत्वे-
नाविधेयत्वात् भेदकतेत्याशङ्काह * इह चेति * यदि श-
ब्दोपवन्धेनेह निमित्तत्वं सम्पमानं बहुवीहार्थस्य विद्यमान-
स्य सम्भेत तस्य च केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वरूपस्याविद्य-
मानत्वेन निमित्तत्वायोगाद्द्विधेयत्वेन युक्ता भेदकतेत्याशयः । ननु
बहुवीहार्थस्य निमित्तत्वायोगे ऽपि रथन्तरस्य बृहतो वा विद्यमान-
त्वाप्रिमित्ततोपपत्त्यतइत्याशङ्काह * नेति * ननु रथन्तरस्य
सामेति विग्रहे रथन्तरस्य विद्यमान्यप्रतीतेर्निमित्ततोपपत्त्यतइत्याश-
ङ्काह * न चेति * विग्रहवाक्यस्यावैदिकत्वेन समाम्यस्यैव वि-
शेषणविशेष्यत्वस्य प्राण्णान्तरस्य च सप्तमीविशेषणे बहुवीहार्थविति
विशेषणस्य पूर्वनिपातस्मृतेः पूर्वनिपाताद्बृहद्रथन्तरस्य विशेष्यता न
युक्तेत्याशयः । क्रत्वन्तरेष्वपि च रथन्तरमद्रायात् रथन्तरं क्रतुना
विशेष्यं शक्यमित्याह * न च तादिति * अतो रथन्तरमेवास्य सा-
मेति बहुवीहार्थत्वाच्चत्स चाप्राप्तत्वाप्रिमित्तत्वं न सम्भवतीत्युपसं-

हरति * तस्मादिति * अतो निमित्तत्वायोगेन विधेयत्वावगतेः
 केवलरथन्तरमेवास्य सामेति षड्ब्रीह्यर्थेधात्तस्य चाप्राप्तत्वादिमित्त-
 त्वं न सम्भवतीत्युपसंहरति * तस्मादिति * अतो निमित्तत्वा-
 योगेन विधेयत्वावगतेः केवलरथन्तरसामकत्वलक्षणस्य गुणस्य भे-
 दकता युक्तेति प्रकृतमुपसंहरति * अत इति * * निमित्तत्वावे-
 दकस्य यदिसदस्य का गतिरित्याशङ्क्य प्रतीतमपि निमित्तत्वमसम्भ-
 वात्प्राप्त्यामित्यभिहितम् । निमित्तत्वान्यथानुपपत्त्या केवलरथन्तर-
 सामकत्वन्तरस्य विधेयत्वकल्पनापक्षस्तु केवलरथन्तरसामकक-
 त्वन्तरस्य नित्यत्वेन निमित्तत्वायोगात्प्रौढिमात्रेणोक्तः । ननु कर्मा-
 न्तरे ऽप्यतिदेशात् गायत्रादिसामान्तरप्राप्तेः केवलरथन्तरसामत्वं
 न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * शक्यं हीति * अतिदेशस्योपदेशेन वा-
 धोपपत्तेरित्याशयः । श्लोकान्त्यपादे व्याख्याय सामान्तरव्यावृत्त्या
 रथन्तरस्य ज्योतिष्टोमविशेषणत्वायोगे ऽप्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वं
 भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन तृतीयं व्याचष्टे * न चेति * र-
 थन्तरस्यविशेषणत्वंसामकार्यविशेषणत्वप्रतीतेः पृष्ठव्यतिरिक्तेषु
 च सामकार्येषु तस्यायोगव्यावृत्तेरप्ययोगात् सर्वव्यापिविशेषणत्वं
 सम्भवतीत्याशयः । महाबलभिदं चेच्छ्रामित्यादिवत्तर्ह्यविशेष-
 णत्वेव सत्तामात्रेण निमित्तत्व भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन द्वि-
 तीयं व्याचष्टे * नेति * विशेषणादिगायत्रच्छन्दस इत्यादिवत्तर्ह्यसाम-
 र्य्यमेवास्तित्याशङ्कानिरासार्थत्वेनाद्यं व्याचष्टे * न च सामर्य्येने-
 ति * गायत्रच्छन्द प्रभृतीनां तु मन्त्रगतत्वेन विधावशक्तत्वाद-
 गत्या यथा कथं चिद् गतिः कल्प्येत्याशयः । समासामाद्यस्तु शङ्कितु-
 मेवासक्य इत्याह * इदयते चेति * अतः सिद्धा कर्मान्तरतेत्याह
 * एतीति * ज्योतिष्टोम एव तर्ह्येकसामकत्वं विकल्पेन विधास्यत
 इति शङ्कते * अधेति * विद्यमानिष्टत्वाद्धिकल्पायोगमाह * न
 शक्यमिति * एतदेवोपपाहयति * इदं हीति * कृत्यन्तरे ऽपि
 तर्ह्येकसामकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * कृत्यन्तरे स्थिति * अ-
 नेन च ननु यथेत्याद्याशङ्क्यापरिहारभाष्यार्थं व्याख्यातः । स्वार्थप्रा-
 धान्याविघातादपि केवलरथन्तरसामकत्वन्तरविधिरिव युक्त इ-
 त्याह * एवं चेति * ननु निमित्तार्थत्वे ऽपि षड्ब्रीह्यर्थस्यैव नि-
 मित्तत्वात्स्वार्थप्राधान्यं न विहन्यत इत्याशङ्क्याह * अन्यथा हीति *
 कृतो स्वरूपेण निमित्तत्वायोगादित्याशयः । उक्तेन च प्रकारेण के-
 वलरथन्तरसामकत्वस्यावश्यविधेयत्वे ध्ययदितान्ययदेतुदेतुमहि-
 तपक्षयोर्द्वि रथन्तरसामेत्यस्य प्रहाप्रविधेयकपाक्यत्वाभ्युपगमात्

घोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्रादित्यनेन न्यायेनानेकार्थोपादानल-
क्षणादपि गुणात्कर्मन्तरविधिसिद्धिरित्याह * यदि चेति * ऐ-
न्द्रवायवाग्रत्वस्य ग्रहणविशेषणत्वेन यागविशेषणत्वाभावात्तस्य च
पूर्वपक्षे ऽप्यतिदेशलक्ष्यत्वेनाविधेयत्वात्तद्द्वारापि विधेययागविशे-
षणत्वानुपपत्तेः । कर्मन्तरस्याप्यैन्द्रवायवाग्रत्वविशिष्टस्य विध्ययो-
गमाशङ्क्यैन्द्रवायवाग्रत्वविशिष्टगृह्णातिपरप्रत्ययोक्तापूर्वभावनावि-
शिष्टयागभावनान्तरविध्युपपत्तिसूचनार्था ग्रहणभावना विधानश-
ब्देनोक्ता कर्त्वर्थोत्पादकस्य धाजिनादर्गुणस्य तन्निरपेक्षभावनाभेद-
कत्वाभावे ऽपि तदनुत्पादकस्य साक्षाद्भावनैवान्वयान्नेदकत्वसू-
चनायापूर्वभावनाविध्युक्तिः । विधायकस्याच्छब्दानन्तर्यादपि सो-
मशब्दलक्षितयागविधिरवसीयतइत्याह * सोम इति * नन्विति
कर्त्तव्यतानुपदेशात् कर्मन्तरविधिनिर्वहतीत्याशङ्क्याह * सोमे-
ति * व्याख्याते ऽर्थे भाष्यमनुसन्धत्ते * इदमेवेति * चाक्येनेति
भाष्यावयवं यदिशब्दत्यागरुच्यध्याहारपक्षयोर्ग्रहाग्रविधेर्यागविध्ये-
कवाक्यत्वाभावादयुक्तमाशङ्क्य चाक्यग्रहणस्य च यदि रथन्त-
रसामा सोमः स्यात्सोभरेण स्तुवीतेति सन्दर्शाभिव्यङ्ग्यावान्तर-
प्रकरणोपलक्षणत्वेनोपपादयितुमाह * ग्रहाग्नेति * आहेति भा-
ष्येण स्याच्छब्दस्य यदिशब्दोपहतयक्तित्वाद्योगविध्ययोगमाशङ्क्य
यदिशब्दत्यागेनानुपघातोत्त्तर्यमत्र धूम इत्यादिभाष्यं महावाक्ये
ऽधान्तरवाक्याप्रामादयादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * यद्यपीति *
अथ वा यदीत्यथवाशब्दं यदिशब्दत्यागपक्षनिवृत्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *
परित्यागवदिति * ननु कल्पकाभावात्स्थोत्प्रेक्षामात्रकल्पितो रुच्य-
ध्याहारः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * कर्त्तव्यतेति * विधिनानिष्ठतः
प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या रुचिः कल्प्यतइत्याश-
यः । वैकल्पिकत्वसिद्धिश्च रुच्यध्याहारप्रयोजनमेवकारेण सूचि-
ता अथ वा यथेत्यप्यथवाशब्दमध्याहारपक्षनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे
* अध्याहारादपीति * पक्षान्तरमन्यथाभूतं यद्रुचयति तदेवं मत्वे-
त्यर्थः । कथं पुनरित्याशङ्क्यभाष्यं दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पत्वोत्त्तर्य-
त्वेन व्याचष्टे * परिस्त्विति * यद्युपबन्धात्साक्षात् शालिभोजनस्य ५८१५
विधेयत्वप्रतीतिर्व्यत्ययाभ्युपगमे ऽपि दध्युपसेचनस्य शालिभोजनं
प्रति यदिशब्दाद्यगतनिमित्तत्वायोगात्तदेकवाक्यत्वानुपपत्तेः । स
यदिं केन चाक्येन विहितत्वोक्तिः कथमित्याशयः । उच्यतइति भा-
ष्येण व्यवहितान्वयकल्पनया दध्युपसेचनस्यप्यमाणत्वेनावगतस्य
भोज्यव्यञ्जनार्थत्वेनेष्यमाणतया पापिकान् पयसा भुञ्जीतेति व्य-

जनार्थपर्यःसाहचर्येणावधारणात् भोजनप्रयुक्तत्वेन तदभावे ऽनु-
 ष्ठानासिद्धेः कांस्यभोजन्यायेनोपसेचननियमाच्छालिभोजननियमा-
 धगतेः स यदि केन वाक्येन भोजनविधिसिद्धिरिति परिहृतेन वै
 खल्वित्यनेन यद्विशब्दान्वये ऽपि इच्छावाचित्वाभावात्प्रैष्यमाणत्वा-
 वगतिः सम्भवतीत्याशङ्कोच्यतइत्यनेन कामप्रवेदने ऽकच्चिद्विती-
 ति कच्चिच्छब्दोपपदवर्जं कामस्येच्छायाः प्रवेदने प्रज्ञापने गम्यमा-
 ने लिङ्गविभक्तिस्मरणाद्दिङ्प्रैष्यमाणत्वावगतिरुपपादिता तत्र कथं
 व्यत्ययो लिङ्गश्च कामप्रवेदनार्थतावगम्यतइत्याशङ्काह * व्यत्ययेने-
 ति * धमगरत्यादिष्विति गत्यर्थस्वान्नो धातोर्भावे कप्रत्ययमुत्पादा-
 नुनासिकस्य किप् श्लोः द्वितीति दीर्घत्वादान्तङ्गतमवगतमित्यान्त-
 रादस्य ज्ञानवाचित्वाल्लोकप्रसिद्धस्य व्यत्ययकामप्रवेदनार्थत्वज्ञानस्य
 सिद्धे च तदान्तं चेति विग्रहेणोक्तस्य विवरणं कथनमित्यर्थः ।
 एवं जातीयके वाक्ये लोके व्यत्ययकामप्रवेदनार्थत्वप्रतीतेरनिष्पन्न-
 स्य चोपसेचनस्य निमित्तत्वायोगात्तद्विच्छाया निष्पन्नाया यद्विश-
 द्धेन निमित्तत्वोक्त्युत्तरगतेस्तस्मभिव्याहृताया लिङः कामप्रवेदना-
 र्थत्वस्य न्याय्यत्वाद्द्रुभूतोपसेचनकर्त्तव्यतया च प्रधानभूतेष्यमा-
 णभोजनाक्षेपाशक्तोर्भावेनैष्यमाणत्वोक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गाद्द्वयस्य
 न्याय्यत्वावगनेव्यत्ययकामप्रवेदनार्थलिङ्गीकरणं युक्तमित्याशयः ।
 एवमिति दाष्टान्तिकभाष्यं ध्याचष्टे * तत्रेति * स यदि लौकिक-
 वाक्येष्वेवं विधवाक्यार्थदर्शने सतीति तत्रशब्दार्थः व्यत्ययाभ्युप-
 गमस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षार्था विधिशक्तिप्रतिवन्धकयद्विशब्दाप-
 नयनं प्रयोजनमाह * ततश्चेति * गुणविधायिरन्तरसामशब्दानपे-
 क्षत्वे ऽपि कर्मविधितावत्सम्भवतीति पदद्वयोपन्यासेन सूचितम् ।
 मन्थेवं सतीति भाष्येण प्रहान्ताविधेर्यद्विशब्दान्वये सत्यविधायक-
 त्वापत्तेर्प्रहान्ता नानुष्ठेया स्यादित्याशङ्कोच्यतइत्यादिना परिहृतं
 तस्याशयद्वयमाह * प्रहानिति * ऐन्द्रवायवशुक्राप्रत्ययोर्धिधेय-
 र्वेनेष्टत्वात्तच्छब्दयोऽपन्यसमीयत्वे ऽपि तयोरप्राप्तत्वाद्विधायकाध-
 घणे ऽपि विधायककल्पनेनायशयविधेयत्वसूचनायानुपन्यासः । इ-
 ष्यमाणस्य साध्यत्वायगतेः फलवच्च यागानुष्ठानमात्रेण प्रहान-

तुमति च फले परेण स्वार्थानुष्ठेतयापाद्ये प्रयोज्ये लिङ्विभक्तिस्मृ-
 तेः स्यादिति हेतौ लिङ् गृह्णीयादिति विधौ गृह्णीयादिति चाहेतुम-
 ति स्यादिति विधाविति पक्षान्तरोपन्यासो ऽपि पूर्वापरितोपेक्षौवे-
 त्याह * विनैवेति * न केवलं यदिशब्दत्यागाध्याहारभ्यां विनेत्य-
 पिशब्दार्थः । रयन्तरसामेति भाष्यं हेतौ स्यादिति लिङ्पक्षे रयन्तर-
 सामसोमहेतुफा ऐन्द्रवायवाप्राग्रहाः कर्त्तव्या इत्येवं विशेषणपरत्वेन
 व्याख्यातुमाह * तत्रेति * यागकर्त्तव्यतास्मिन्पक्षे न सिद्धेदित्याशङ्का-
 ह * न चेति * हेतुमति गृह्णीयादिति लिङ्पक्षे ऽप्येतदेष भाष्यम् । ऐन्द्र-
 वायवाप्रत्वहेतुरयन्तरसामा सोमः कर्त्तव्य इत्येवं व्याख्यास्यन् पक्षं
 तावदाह * अथ वेति * ननु हेतुमति लिङ्पक्षे यदिशब्दस्य व्यव-
 हितान्वयाभावे ऽपि ऐन्द्रवायवाप्रत्वस्य विशेषणत्वेन प्रागभिधेय-
 त्वादैन्द्रवायवाप्राण् गृह्णीयाद्यादि रयन्तरसामा सोमः स्यादिति प-
 दानुपूर्व्यां वाक्यार्थव्याख्यापत्तेर्मध्यपतितस्य यदिशब्दस्य पूर्वचारि-
 तहेतुमदर्थं लिङ्गन्वयाभ्युपगमे न स्यादिति लिङ्गन्वयाभावाश्रिरूप-
 पदायाश्च लिङो हेत्वर्थत्वानुपपत्तेः सोमयागस्य केन चिच्छब्देन हे-
 तुत्वोक्तिरयुक्त्याशङ्काह * अनुक्तमपि चेति * हेतुमता हेतुमा-
 त्त्राक्षेपात्सोम एव हेतुरिति कथमवधारणेत्याशङ्का सन्निधेश्चोक्तं
 भाष्यं व्याचष्टे * तत्रापिती * परप्रकरणस्य क्रान्तरस्यावान्तरप्रक-
 रणाभिव्यञ्जकसन्दंशशून्यायां शाखायां वाक्यं विना ग्रहाप्रविशेषस्य
 तदङ्गत्वयोगाद्द्राङ्गित्त्वलक्षणात्तत्त्वं प्रयोज्य प्रयोजकत्वाप्यहेतुहेतु-
 मत्वोक्तैर्द्वयं कार्यते ऽन्यार्थमन्यदनुष्ठाप्यते ऽनेनेति व्युत्पन्नतत्कारण-
 शब्देन हेतुशब्दो वैयाकरणानुसाराद्द्व्याख्यातः । फलशब्देन च वैया-
 करणानां हेतुमच्छब्दव्याख्यापरार्थापादानुष्ठानत्पलक्षणप्रयोज्यत्व-
 विवरणार्थैव द्रष्टव्या सुराग्रहणार्थोक्तश्चतुर, पक्षान्तंगृह्णाति * यदि
 शब्देति * ननु किमर्थः पूर्वपक्षे ऽतिनिर्वन्ध इत्यपेक्षायामाह * सर्वे
 चेति * तस्मादिति सूत्रार्थापसंहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय गृ-
 ह्णन्तरसामसंयोगस्य ग्रहामत्वलक्षणाङ्गरूपशेषानुष्ठानवेलायाम-
 भूतत्वादिनिष्पन्नत्वमित्येव संयोगस्येति सूत्रावयवव्याख्यानाद्येमपि
 चेति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * क्रनोरपि ग्रहणवेलायामनि-
 ष्पन्नत्वात्कथं हेतुमद्विङ्गपक्षे निमित्ततेत्याशङ्कानिष्पन्नत्वात्पारम्पर्य-
 स्येन धर्ममानत्वात्प्रिमितत्वं भवतीति वैधर्म्यदृष्टान्तेन सूचितमाश्लोकं
 व्याचष्टे * प्रातस्वने हीति * स्वसत्तयान्यानुष्ठानापादकवाच्य-
 यं कारणशब्दः पक्षप्रयागपेन मम रियत्युक्तं चतुर्थपक्षार्थेनाह * अथ
 वेति * क्रतोरप्यनिष्पन्नत्वंनानिर्मित्त्वाशङ्का स चेत्यनेन निरस्तापदि

जगत्सामाग्रयणात्प्रानिति जगत्सामसंयोगस्य ज्योतिष्टोमं प्रत्यनङ्ग-
भूतत्वात्तसाहचर्येण बृहद्रथन्तरसामसंयोगयोरप्यनङ्गत्वात्कर्मा-
न्तराक्षेपकतेत्येवं संयोगस्येति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमपि च निःस-
न्दिग्धमिति भाष्यं व्याचष्टे * जगत्सामा चेति * जगदाख्यस्य
साम्नः क्वचिदभावाज्जगत्यामुच्युत्पन्नस्य साम्नो जगत्सञ्ज्ञत्वप्रती-
तेः सामशब्दस्य रथन्तरसामबृहत्सामेतिवत् तुल्यवन्निदेशात्पृष्ठसा-
धनसामवाचित्वाद्यगतेर्विपुवति च महादिवा फीर्ये पृष्ठं भवतीति
यिन्नाद्बृहत् पिबत्विति जगत्यामुत्पन्नस्य महादिवाकीर्त्यस्य साम्नः
पृष्ठसाधनत्वेन विधानात् विपुवत्त्वेवाग्रयणस्याग्रत्यं निविशतइति
षक्तुं दशमे ज्योतिष्टोमस्य जगत्सामत्वं निपेत्यति ।

एकस्य तु लिङ्गभेदात्प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं

गुणवाक्यत्वात् ॥ २ ॥

पूर्वपक्षनिरासद्वारा सिद्धान्तोक्तार्थतया तुशब्दव्याख्यायै
तुशब्दादिभाष्ये प्रकरणग्रहणं प्राग्बहुक्त्यन्तराणामप्युपलक्षणा-
येति दर्शयितुमाह * पूर्व्वेति * ननु ज्योतिष्टोमस्य प्र-
हाप्रत्यलक्षणगुणविधौ प्रकरणादेव तद्गुणत्वलाभात्तद्वैची सो-
मशब्दोऽनर्थकः स्यादित्यापाद्भूतानिरासार्थमेकस्येत्यादिसूत्रावयव्यं
व्याचष्टे * एकस्यैव हीति * भावे लकारव्याख्यानायोधारण-
मित्युक्तं सोमः स्यादिति कर्मविधिप्रतीतिर्भेदमाशङ्क्य प्रहाप्रवि-
शेपलक्षणगुणविधानार्थत्वेनाकर्मविधिश्चात्कर्मभेदनिरासार्थमेकत्व-
मिति सूत्रावयव्यं व्याचष्टे * गुणोति * नयेत्तुक्तमित्यादिभाष्ये-
ण बृहद्रथन्तरसामशब्दयोरनेकसामकत्याज्जघोतिष्टोम्रेऽनुपपत्त्या-
पाद्भूतानिरासार्थत्वेन ज्योतिष्टोमस्य बृहदाष्टं रथन्तरं पृष्ठं वा भव-
तीति गुणवाक्यत्वान्वयात् बृहद्रथन्तररथेनानेकसामत्वेऽपि बृहद्र-
थन्तरसामन्यपदेशोपपत्तेर्न बृहद्रथन्तरसामत्वलक्षणाद्धा गुणाद्भेद-
इत्येवमेकत्वमिति सूत्रावयवस्य सूचितं व्याख्यानतरमाह * भय-
येति * बृहदाष्टं रथन्तरं येति यावथाद् बृहद्रथन्तरयोर्वैकल्पिक-
स्यापगतैरयोमव्याख्याया विदोषणत्वमन्मयसूचनायै गुणवाक्यैविति
बहुवचनं पुनरिति भाष्यं समास्ताम्मयानुभाषणात्प्रत्येन व्याख्या-
तुमाह * यत्प्रियति * विदोषणाभावादिति भावप्युत्पन्नेन विदोष-
णत्वेन नानेकसामकस्य फलतरेवेन सामना विषेषणभाष्ये प्रसिद्धे
ननु सामाग्निरव्याहरया बृहद्रथन्तरयोर्विदोषणत्वात्सम्भवेऽपि वैक-

लिपकत्वात्स्वायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्यास्य क्र-
 तोर्यत्सामेति सर्वसामकार्यानुवादेन तत्र रथन्तरं भवत्ये-
 वेति अयोगव्यावृत्तैरव्यापकत्वेनासम्भवस्य न च रथन्तर-
 सत्तामात्रं विशेषणमिति वार्तिकेनोक्तत्वात्सामान्तरसापे-
 क्षस्य रथन्तरस्य विशेषणत्वापत्तेः सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्स-
 मासविधातः स्यादिति सामान्तरत्वेनेनोक्तं तदुच्यतइत्यादिभाष्योक्तं
 तावत्परिहारमाह *तत्रेति* प्रौढ्या स्वयं परिहारान्तरमाह *विग्रह
 इति * पूर्वाद्धं व्याचष्टे *यदि हीति * पाक्षिकत्वविशेषणफलं नि-
 त्यशब्देनोक्तं स्वातन्त्र्यलक्षणार्थवस्तुशब्देत्कान्यनैरपेक्ष्यविशेषणफ-
 लमन्यसहितशब्देनोक्तं स तयैवेत्येवकारेणान्यव्यवच्छेदव्याप्तयोर्व्या-
 घर्चित्तयाभित्यस्य चान्यव्यवच्छेदं विना ऽन्यसहितस्य च व्याप्ति-
 विना विशेषणत्वायोगादुभयमुक्तं पाक्षिकत्वात्वन्यव्यवच्छेदाभा-
 वे ऽप्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवे यतस्त्वित्यनेनोक्ते नन्वेव-
 कारं विना विशेषणत्वानभिष्यक्तेर्यत एव कारस्ततो ऽन्यस्य व्यावृ-
 त्तिरिति न्यायेनैवकारस्यान्यव्यवच्छेदवाचित्वाच्चाभाघव्यवच्छेदोप-
 त्तिरित्याशङ्क्य * यदि चेत्युक्तम् * विनाप्येवकारं समाससाम-
 र्थ्याद्विशेषणत्वाभिष्यक्तिर्यदिशब्देनोक्ता एवकारापेक्षणं ऽन्यत्र स-
 ताया विशेषणत्वात्तदस्यास्तीति वास्त्यर्थस्मृतमत्वर्थवृत्तिग्रहणीहि-
 क्तत्वाच्च तत एवैवकारप्रयोगेणासत्त्वव्यावृत्तिर्युक्त्याशयः । यद्व्य-
 ननं श्रुतविशेष्यान्वितेनाप्येवकारेण रथन्तरासत्त्वव्यावृत्तिसिद्धेर्ना-
 श्रुतसत्तान्वयो ऽवश्यकल्प्य इत्युक्ते कथमन्यान्वितेनैवकारेणान्या-
 सत्त्वव्यावृत्तिसिद्धिरित्याशयेन तत्रेति पृष्ठे तद्धीत्यनेन साम-
 रूपताया नित्यत्वेन तद्विषयावधारणार्थक्यादस्य क्रतोः
 सामकार्यं करोत्येवेत्यवधारणार्थप्रतीतेरसत्तश्च कार्यकरणत्वायो-
 गाद्*असत्त्वव्यावृत्तिसिद्धिरित्युक्तम् * ननु पाक्षिकत्वे ऽपि ज्यो-
 तिष्टोमगतसर्वसामकार्याव्यापित्वात्केवलस्य विशेषणत्वानुपपत्तेः
 सामान्तरसापेक्षस्य विशेषणत्वाभ्युपगमापत्तेः समासानुपपत्तिरि-
 त्याशङ्क्यान्यसहितं च स्यादित्यनेन सूचितं परिहारमाह * न चे- ५८३६
 ति * वृहद्रथन्तरे सामनी भवत इत्यादिवत् द्वंद्वनिर्देशे तदभावे ऽपि-
 वा गायत्रामहीमवादिचद्वेकस्तोत्रविषयत्वे सलन्यसाहित्यं विना वि-
 शेषणत्वायोगात्केवलस्य सापेक्षत्वापत्ति । रथन्तरं पृष्ठं भवतीति तु
 सामान्तरनिरपेक्षस्य रथन्तरस्य पृष्ठाख्यस्तोत्रसाधनत्वेन विधाना-
 दस्य क्रतोर्यत्सामेत्यनुवादे ऽपि रथन्तरसाध्यपृष्ठस्तोत्रमात्रद्वारा
 क्रतुसम्बन्धित्वप्रतीतेः सर्वसामकार्याव्यापित्वे ऽपि विशेषणत्वस-

म्भवाच्च सापेक्षत्वापत्तिरित्याशयः । सामशब्दस्य क्रतुसम्बन्धिरूप-
 धाचित्वेऽपि रथन्तरशब्दसमभिहारतत्पृष्ठमात्रद्वारा कृत्वन्वयनिमित्त-
 त्वावगतेः पृष्ठसिद्धौ च रथन्तरस्य सामान्तरानपेक्षत्वात्समासा-
 विधातः प्रौढिमात्रेणोक्तः । परमार्थतस्तु सामशब्दं विनापि क्रतुसम्ब-
 न्धिनो रथन्तरस्य निमित्तत्वप्रतीत्युपपत्तेः । सामशब्दानर्थक्यप्रसङ्गा-
 दुक्त्या वैरूपसामा पौडशी वैराजसामेत्यादिषु पृष्ठार्थे वा प्रकृति-
 लिङ्गसंयोगादित्यनेन न्यायेन वैरूपादेः पृष्ठसाधनत्वद्योतनार्थत्वेन
 साम्नः पृष्ठलक्षणार्थत्वात् दूरापास्ता सामान्तरापेक्षेति यद्वेत्यनेनोक्तं
 म् । सामशब्दस्य च पृष्ठलक्षणार्थत्वे बृहद्रथन्तरयोस्तद्विषयत्ये-
 नेतरेतरव्यावृत्त्यापि विशेषणत्वं सम्भवतीत्याह * अथ घेति * पू-
 र्वाद्ध्वव्याख्यानमुपसंहरति * तेनेति * उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमुपक्रम-
 ते * अथ वास्त्विति * विग्रहे यद्विशेष्यमित्यवयवं व्याख्यातुं न
 च क्रतुविशिष्टं रथन्तरमिह प्रतीयतइति पूर्वोक्तं दृष्यमानमुभापने *
 ननु चेति * परिहारत्वेन श्लोकावयवं व्याचष्टे * उच्यतइति *
 कृत्स्नसंयोगाभावेन रथन्तरस्य विशेषणत्वायोगाद्वैदिकस्यापि च
 विग्रहवाक्यस्य वैदिकसमासव्याख्यानार्थत्वेन वेदानुमतत्वात्तद्ग-
 तापि विशेष्यतागत्याङ्गीक्रियतइत्याशयः । वृत्तिविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वा-
 योगाद्भन्तरं साम यस्याः साविति विग्रहस्यापि अन्यपदार्थप्राधान-
 न्यायत्वावगतेर्लोहितोष्णीपादिचद्विशेषणत्वात्पर्यमात्रमत्रभिप्रेतमि-
 ति विवक्षोक्त्या सूचितमाननु क्रन्वन्तरेष्वपि रथन्तरस्याभावाच्च क्र-
 तुना विशेषणं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * सर्वाङ्गोप-
 संहारिणा क्रतुप्रयोगविधिना युगपत्सर्वं सामग्रहणाद्विनियोगवाक्ये-
 श्च प्रकरणलोचनं विना क्रतुन्वयाप्रतीतेरेकैकसामान्ययानवग-
 मात्रैकेन साम्ना क्रतुर्विशेषुं शक्यः साम्नस्त्वैकैकेन क्रतुना पर्याये-
 णान्वयादेकेन विशेषणत्वोपपत्तिरनन्तरमेवापवाद्विष्यते । यद्यपि
 तु विधिना रथन्तरस्य युगपदेकक्रतुसाधारण्याप्रतीतावपि चास्त-
 धात्माधारण्यादस्यैव रथन्तरं माभेति क्रत्वन्तरव्यावृत्त्या ज्योतिष्टोम-
 स्य रथन्तरविशेषणत्वाम्भवत्तथाप्ययोगव्यावृत्त्या सम्भवतीत्यङ्गु-
 पेत्यवादाशयः । परमार्थतस्तु कार्यान्वयं विशेषणापेक्षणात्स्य-
 धाक्योपात्तन्द्रयायचाप्रत्यलक्षणकार्यान्वयिनि च रथन्तरे ज्योतिष्टो-
 मस्यासाधारण्योपपत्तेज्योतिष्टोमस्यैव रथन्तरमैन्द्रयायचाप्रत्यं नि-
 मित्तमित्यन्वव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवं चक्रुमाह * स्ववाक्ये चे-
 ति * देवदत्तस्य षोडशस्य दशस्यैव अस्तुते। देवदत्तस्यभादसादीनां
 गोसम्बन्धनुत्पत्त्येऽप्यानयनान्विते गव्ये देवदत्तस्यासाधारण्यादि-

शेषणतेत्याशयः । इष्टान्तमेधोपपादयति * तथा हीति * गोसम्बन्धो न देवदत्तस्य केवलः किं तु यज्ञदत्तादेरपि येन गौस्तस्यैषोच्येत न चोत्पलस्य नीलत्वं केवलं किं तु रक्ततापि येन तद्देवोत्पलमुच्येतैत्येव योज्यमावस्तुतोऽसाधारण्ये च विशेषणमन्तर्धकं स्यादित्याह * यदि चेति * अतो देवदत्तस्य गौरित्यादौ वाक्योपात्तानयनादिकार्यान्वितगवादिविशेष्यविषयमेव देवदत्तादेष्विशेषणस्यासाधारण्यं वाच्यं न वास्तवमित्याह * तस्मादिति * नन्वन्येषामपि सोमयागानां ज्योतिष्टोमधिकारत्वाद्ग्रथन्तरसामत्वनिमित्तै-

५८४१

स्यस्यैव निमित्तत्वेन पवमाने वा अत्र रथन्तरं कुर्वन्तीत्यादौ स्तोत्रान्तरसाधनरथन्तरवति प्रवन्तरे रथन्तरनिमित्तैन्द्रवायवाप्रत्वप्राप्तिनिवृत्त्यर्थमिष्टत्वात् ज्योतिष्टोमस्यापि स्ववाक्योपात्तकार्यान्वितरथन्तरविषयमसाधारण्यमस्तीत्यर्थः । शुद्धस्य च निमित्तत्वाद्योगाग्निमित्तत्वप्रतीत्युत्तरकालं तद्विद्याहार्यं विशेषणान्वयाभ्युपगमात्ततः प्राग्विशेषणविशेष्यभावानपेक्षणादुपसर्जनत्वेन रथन्तरस्य निमित्तत्वनिषेधानुपपत्तः क्रतुरथन्तरयोर्मध्ये कस्य निमित्तत्वं कस्य निमित्तविशेषणतेत्यपेक्षायां प्रथमप्रतीतत्वाद्ग्रथन्तरस्यैव निमित्तता युक्तेत्याह * प्रथमतेति * इष्यते पाक्षिकं वस्त्यति श्लोकव्याख्यानमुपसंहरति * तस्मादिति * सम्भवति च रथन्तरविशिष्टस्य ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिष्टोमविशिष्टस्य वा रथन्तरस्य निमित्तत्वे यदिशब्दस्यागादयश्चत्वारोऽपि पक्षा न युक्ता इत्या * हेतीति * शुद्धायाश्च लिङ्गः कामप्रवेदने हेतुहेतुमतावा प्रयोगाभावात् यदिशब्दोक्तस्य निमित्तत्वस्यानिष्पन्नक्रियाविषयत्वाद्योगाग्निपक्षतदिच्छाविषयत्वाभ्युपगमेन तदुपबद्धाया लिङ्गः कामप्रवेदनार्थतां निमित्तत्वायोगाद्वा तद्गतेन स्वत्तयाप्यनुष्ठानप्रयोजकत्वेन प्रयोजकत्वसाम्यात्स्वार्थान्यानुष्ठानप्रयोजकत्वलक्षणया हेत्यर्थतां मध्यमानान्यनुत्पत्तिनिमित्तकरक्षोऽन्यनुवचनविधिशेषे वा रक्षांसि वा एवं तर्ह्यालभन्ते यदि न जायते यदि चिरं जायतइत्यन्युत्पत्तिप्रोतबन्धकरक्षोपघाताद्येन रक्षाष्नीस्तुत्यर्थं यद्युपबद्धस्यान्यजग्मनस्तर्ह्युपयद्धरक्षः प्राप्तिनिमित्तकनैमित्तकत्वकीचंतात् यदिशब्दसमानार्थस्य यदिशब्दस्य नैमित्तिकवाचित्वमभ्युपेत्य तद्गतेनान्यसत्तयास्यानुष्ठानस्य प्रयोज्यत्वेन प्रयोज्यत्वसाम्यात्परार्थप्रयो-

ज्यस्वानुष्ठानत्वलक्षणयाः तदुपवक्षाया लिङ्गो हेतुमदर्थतां वक्तुं
 • निमित्तत्वप्रतीतेरवस्थाभ्युपगन्तव्यत्वात्प्रतीतस्य च निमित्तत्वस्यो-
 करीत्यासम्भवित्वेन त्यागयोगान्नाप्रतीतकामप्रवेदनाद्यर्थग्रहणं यु-
 क्तमित्याह * न चेति * बृहद्रथन्तरयोर्ग्रहणवैलायाभनिष्पन्न-
 त्वान्निमित्तत्वायोगस्याथेत्याद्यनुभाषणपूर्वं परिहारभाष्यं व्याचष्टे
 * भूतेति * लोके भूतस्य पुत्रजन्मादेरुत्सवादौ वर्त्तमानस्य च
 क्षेमसुभिक्षत्त्वस्य वासे भविष्यतश्च धर्मस्य गृहकरणे वेदे च पुत्र-
 जन्मादरेषु भूतस्येष्ट्यादौ वर्त्तमानस्य च दीक्षितत्वस्य दानादिषु-
 र्युदासे भविष्यतश्च दर्शपूर्णमासारम्भस्यारम्भणीयायां निमित्तत्वा-
 योगहेतुत्वेनानाहुतीयमित्यर्थः । यदि तु निष्पन्नेनैव निमित्तेन मा-
 गमित्याग्रहस्ततः सङ्कल्पितत्वेनाननुष्ठितस्यापि भोजनस्य स्वल्प-
 ५८५१२ भवत्येवेत्याह * अपि चेति * सूक्तवाक्येण याज्येतिवदौपचारि-
 कत्वद्योतनावैवकारः एकान्तावधारितत्वंमैवोपपादयति * ज्योति-
 ष्ठीमेति * अद्भमेदेन साद्गप्रधानप्रयोगप्रक्रमे वैकल्पिकाङ्गानवधार-
 णात् कस्यचित्प्रयोगस्य निरूपितैकरूपस्योपक्रमपूर्वसमाप्त्यभिदे-
 रिदं कुर्यामिदं वेति च प्रयोगमध्ये दोलायमानमतेः कालविक्षेपात्
 प्रयोगनैपुण्यासिद्धेः प्रयोगप्राशुभावार्थं च शुष्कोष्टिकाले निरूपितै-
 करूपप्रयोगाभ्यासासिद्धेर्वैकल्पिकाङ्गनिमित्तकेषु नानर्त्विकर्तृकैवै-
 न्द्र्यायवाप्रत्वादिषु नानर्त्विजां यजमानस्य च सम्प्रतिपत्त्यसिद्धेः
 प्रयोगस्य कौशलस्याभ्यासस्यादिशब्दोक्तायाश्च सम्प्रतिपत्त्यैकल्पि-
 काङ्गावधारणाधीनसिद्धत्वादेवं विधाङ्गमिदं कर्म कर्त्तव्यमित्यव-
 धारणपूर्वकप्रवृत्तिनियमाज्ज्योतिष्टोमक्रमेणैव रथन्तरं प्रयोक्तव्य-
 त्यकान्तेनावधारितमित्यर्थः । एकान्तावधारणमात्रेण कथंनिष्प-
 न्नकार्यकारितेत्याशङ्काह * न चेति * एतदेवोपसंहरति * त-
 स्मादिति * क्रतोस्तु निमित्तत्वे वर्त्तमानमेव निमित्तं नविष्यती-
 त्याह * यदा त्विति * स्यादितिचेति भाष्यं व्याचष्टे * चेति *
 यत्स्वित्यादिसामान्यतो दृष्टानुभाषणपूर्वं परिहारभाष्यं द्वेषा व्याच-
 ष्टे * यत्स्विति * स्वयं साध्यविकल्पत्वं दृष्टान्तस्याह * अपि
 चेति * तस्माद्विषयधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मा-
 दिति * जगत्साम्नोऽप्यपूर्वकर्मत्याभावात् ज्योतिष्टोमापेक्ष-
 या कर्मान्तरं जगत्सामेयुक्तं न विषयदपेक्षयेति बहुवचनेन
 सूचितम् ।

॥ अथ अवष्टेः ऋत्यन्तरताधिकारताधिकरणम् ॥ २ ॥

अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्कृतुप्रधानमुच्यते ॥ ३ ॥

उदाहरणमाप्त्य व्याचष्टे * राजेति * सन्देहभाष्य व्याच-
ष्टे * तत्रेति * ब्राह्मणादिकर्तृलक्षणेन गुणेनेह भेदस्य प्रतिपाद्य-
त्वात्कर्तृश्च प्रयोगाद्ब्रह्मत्वात्तन्मात्रभेदकत्वोपपत्तेर्भाष्ये यागशब्द प्र-
यागलक्षणार्थ इति प्रयोगान्तरोक्त्या सूचितम् । कथमिति भाष्येण
सन्देहहेतु पृष्ट्वा राजसूयवाक्यस्यो राजशब्द क्षत्रियमात्रे वर्तते
ब्राह्मणादिऽपि वेति सन्देहो हेतुत्वेनोक्तस्तस्य साक्षान्मूलसन्देह-
त्वायोगाद्ब्रह्मत्वस्य राजसूये ऽधिकार क्षत्रियमात्रस्य वेति मूल-
सन्देहहेतुभूतसन्देहहेतुत्वद्वारा मूलसन्देहहेतुत्व दर्शयितुमाह *
तत्सिद्धयर्थं चेति * न राज प्रतिशृङ्खीयादराजन्यप्रसूतिन इति
इत्यादिवाक्यस्थस्य राजशब्दस्य क्षत्रियवाचित्वाभावाद्ब्राह्मणसूयवा-
क्यस्थराजशब्दविषयत्व विचारस्य यपनुमधिकारीत्युक्त त्रयाणा-
मपि क्षत्रियस्यैवेति तथैवेत्यनेनातिदिष्ट योग्यत्वाद्वाचक इत्यध्या-
हारण पूरणीय केनचित्प्रकारेणेति यौगिकत्वोक्त्या सूचितम् । सन्दे-
हान्तर वर्णत्रयक्षत्रियमात्रवाचित्वसन्देहहेतुत्वेन दर्शयितुमाह *
ततो ऽपीति * चतुर्थ्यर्थं तस्मि । ननु राजसूये क्षत्रियमात्राधिकारे
ऽप्येतवाप्राचकाम याजयेदित्येतद्वाक्यविहितेष्टिप्रयोगान्तरे वर्णवि-
शेषानुपादानात् ब्राह्मणादेशुण्यस्य प्राप्तत्वेनार्थधेयत्वाद्भेदकत्वा-
नुपपत्त सिद्धान्तासम्भवात्सन्देहो न युक्त इत्याशङ्कते * ननु
चेति*योगसिद्ध्याधिकरणन्यायेनैकस्मिन्प्रयोगे फलद्वयसिद्धयुगा-
दप्राचकामावष्टे प्रयोगस्य राजसूयान्तर्गतावष्टे प्रयोगान्तरात् भे-
दावगते सन्निधौ त्वविभागादित्यत्र कर्मान्तरविधित्वे निराकरि-
ष्यमाणे ऽपि प्रयोगान्तरविधिनाप्राचकामवाक्यस्यास्त्येवेति सूच-
यितु पृथक्प्रयोगस्यैव वचनमित्येवकार प्रत्युक्त । राजसूयवाक्य-
स्यापि फलपरत्वाद्वाक्यभेदापत्तेर्वर्णविशेषान्वयायोगमाशङ्क्य कर्तु
प्रयोगाद्ब्रह्मत्वाद्वाक्यान्तरेण च राजसूयप्रयोगाविधानात् प्रयोगस्य
चोत्पत्तिवन्नियविषयत्वात्फलकर्तृविशिष्टक्रियाविषयप्रयोगविधौ
वाक्यभेदानापत्तिसूचनार्थम् * प्रयागेत्युक्तम् * ब्राह्मणादिवाक्या-
ना प्रयोगान्तराविधापित्वे राजसूयमध्यप्रयुक्ताया एवावष्टे सपेग-
पृथक्त्वात्फलद्वयोपपत्तेस्तस्याश्च विज्ञातक्षत्रियकर्तृकत्वाद् ब्राह्मणादि-
वाक्यवत्त्वाप्राचकामवाक्ये कर्त्रन्तराध्ययान प्रयोगान्तरानाक्षेप-
कत्वाद्योगसिद्ध्याधिकरणन्यायेन चैतस्मिन्प्रयागे फलद्वयसिद्धयो-
गात्प्रयोगान्तराक्षेपे ऽपि क्षत्रियस्यैवाप्राचकामस्य प्रयोगान्तरापपत्ते-

घर्णान्तरस्वाप्नात्त्वात् ब्राह्मणादेर्गुणस्य विधेयत्वाद्भेदकत्वोपपत्तेः। स-
 न्देहं समाधत्ते * नैतदिति * नन्यप्राद्यकामशब्देन घर्णान्तरस्याप्यु-
 पादानात्कथं न घर्णान्तरसम्बन्ध इत्याशङ्क्य दृष्टान्तद्वयेनोपपादयति
 * तद्यथेति * अप्रवृत्तप्रवर्त्तकत्वाद्धिधेरस्मिन्सति कुर्यादिति का-
 दाचित्कथाः कर्त्तव्यताया विध्यर्थत्वात्कदाचित्केनैव निमित्तेना-
 न्वयादधिकारिविशेषणस्य च तस्मिन्सत्यधिकाराग्रिमित्ते अन्तर्गते
 जातेश्च नित्यत्वेनाधिकारिविशेषणत्वायोगात्कथं राजशब्दात् भो-
 फत्त्वलक्षणाधिकारिविशेषणवगतिरित्याशङ्क्य * राजेत्युक्तम् *
 जातेर्नित्यत्वेनापादानात्केसद्वय एवाधिकारात्कर्तृविशेषणभूताया
 एवार्थादधिकारिविशेषणतापीत्याशयः । यथा राजसूयान्तर्गते ऽवे-
 ष्टिप्रयोगे भोक्तृत्वविशेषो भवति तथा बाह्ये ऽपीत्यत्यन्तसाम्यार्थे दृ-
 ष्टान्तान्तरमात्रतोऽप्राद्यकामवाक्येन ब्राह्मणादिप्राप्त्ययोगाद्राजशब्द-
 स्याद्यौगिकत्वे राजसूयाधिकारेण जातिवाचित्वे वा ब्राह्मणो यजे-
 तेत्यादिवाक्यैर्ब्राह्मणादिप्राप्तिरिति द्वावेव पक्षौ न त्वप्राद्यकाम-
 वाक्यात्प्राप्तिः शङ्कनीयेत्युपसहरति * तस्मादिति * किं ताव-
 दित्यादिपूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं तत्सिद्धार्थमित्येतदर्थेन ततःशब्दे-
 न निमित्तार्थसिद्धार्थवर्णत्रयप्राप्तिसिद्धार्थवर्णत्रयवृत्तित्वसिद्धार्थ-
 ता यौगिकत्वस्योक्ता इत्येवं व्याचष्टे * किं तावदि-
 ति * सहशब्देन राजशब्दस्यापि वर्णत्रयवृत्तित्वमुक्तं राज्येत्यनेन राज्यं
 यस्येति भाष्याद्ययो यौगिकशब्दस्य कुलालनापितादिशब्दवदवय-
 वव्युत्पत्त्यनपेक्षत्वे ऽपि क्रियागनिमित्तत्वप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्यातः ।
 भाष्ये वक्ष्यमाणयुक्तीः सुखग्रहणार्थं संक्षेप्तुमाह * तथा हीति *
 क्रियायोगनिमित्तत्वे क्रियाकर्तृत्वयोर्द्वयोरपि शक्तिकल्पनापत्तेर्जा-
 तिमात्रे शक्तिकल्पनायाः प्रयोगसम्भवे योगनिमित्तत्वायोगात्तु घृ-
 मो न प्रयुज्यतइत्यादिभाष्येण प्राग्वक्ष्यमाणे ऽपि जातियोगलक्षणनि-
 मित्तद्वयसम्भवे ऽपि प्रकरणवशाद्यदिशब्दसमभिव्याहाराच्च योग-
 निमित्तनैवोचितेति युक्तिश्चशब्देन राजसूयशास्त्रस्य धैवर्गिकाधि-
 कारोक्त्यर्थत्वेन महाविषयत्वलाभ सूचित इत्येवमथ वेत्यादिभाष्यं
 वक्ष्यमाणयुक्तेः पश्चादभ्युच्चयमात्रत्वद्योतनार्थं व्याख्यातम् । उत्तरा-
 र्द्धं व्याचष्टे * उभयेति * तावच्छब्देनैवैव तावद्युक्तिरिति चद-
 ताभ्युच्चयत्वं सूचितं निमित्तेत्यनेन भाष्यं वक्ष्यमाणप्रकरणादियु-
 क्तान्तरसूचनार्थता एवं चेति चकारस्य व्याख्याता बाहस्पत्यादेर्मध्य-
 निधानपूर्वकामिधारेणस्य राजसूयप्रयोगवचनेन ब्रह्मणं ब्रह्मनाधोऽष्टिप्र-

योगप्रत्यभिज्ञानं चादिशब्देनोक्तम् । यौगिकत्वोक्तेः प्रयोजनमाह * तस्मा-
दिति * ननु राजशब्दस्य जातिवाचित्वाभावे राजयोगनिमित्तराज्यश-
ब्दार्थानवधारणात् राजशब्दस्य तत्कारणनिमित्तता युक्तेत्याशयेन किं
पुनरिति भाष्येणाशङ्क्य जनपदेत्यनेन परस्वहरणे चौर्यशब्दवत् जन-
पदस्य च सर्वतो रक्षणे चौरादीनां च जनपदपुरेभ्यो निष्कासने
राज्यशब्दस्य रुढितोक्ता तद्व्याचष्टे * तच्चेति * नामशब्देन रुढित्वं सू-
चितम् । यद्वा राजशब्दस्य पालननिमित्तत्वे ऽपि अध्वर्यादिशब्दवत्
रुढित्वानपायात् पूर्वपक्षे ऽपि राज्यशब्दस्य राजयोगनिमित्तत्वोपपत्तेः
प्रत्यभिज्ञायमानावयवार्थवाधायोगात्पालनस्य राजकर्मवाचिराज्यना-
मकत्वान्पालनकारिवाचिता राजशब्दस्यावसीयतइति सूचनार्थो ना-
मशब्दः । भाष्यमपि राजशब्दस्य राज्यकरणनिमित्तत्वायोगे ऽपि पा-
लनकरणनिमित्तत्वाद्यौगिकतोपपन्नेत्यत्रमर्थत्वेन व्याख्येयम् । आर्याव-
र्त्तंति भाष्यादसार्धत्रिकत्वशङ्कां निवर्त्तयित्तुम् * सर्वेत्युक्तं * जनप-
दपुरोपद्रवे कार्योद्धरणं विना तद्रक्षणसिद्धेस्तदुद्धरणस्य रक्षणो-
क्त्यैव सिद्धत्वाद्दक्षप्रतिबन्धकारिविषयतोद्धरणस्य राज्येत्यनेनो-
क्ता सर्वलोकप्रसिद्धावार्थावर्त्तविशेषणार्थक्यमाशङ्कासार्धत्रिक-
त्वे ऽप्यप्रसिद्धितो ऽस्याः प्रसिद्धेर्बलीयस्त्वप्रदर्शनार्थतायावर्त्तयेने-
नोक्ता पालने राज्यशब्दप्रयोगमात्रेण राजशब्दस्य तत्कारणनि-
मित्तत्वावगतिः कथमित्यपेक्षयां राज्ञः कर्मेति भाष्येण राज-
प्रातिपदिकात्कर्मणि प्रत्ययस्मृतिहेतुत्वेन उद्मेघप्रातिपदिकाच्चा-
पत्ये प्रत्ययस्मृतिर्दृष्टान्तत्वेनोक्ता । तत्सर्वं विपरीतसाधकत्वेना-
क्षिपति * राज्ञ इति * पालनकारिणि राजशब्दस्य रूढ्या
प्रवृत्तत्वात् राज्यशब्दानुगमानपेक्षत्वे ऽपि विदितराज्यशब्दा-
र्थानां तद्वरोनापि राजशब्दार्थव्युत्पत्तिः सम्भवतीति जातिनिमित्त-
त्वानिरासायोक्तेति परिहरति * उच्यतेइति * पालनकर-
णनिमित्तापेक्षत्वे ऽप्यवयवयोगानपेक्षत्वात्स्वातन्त्र्योक्तिः । यद्य-
प्यवयवयोगमनपेक्ष्य साधुपालनासाधुनिग्रहकारी राजशब्दवाच्य-
त्वेन मनुपाणिन्यादिभिरवधारितस्तयोगाच्च प्रतिज्ञातसाधुपाल-
नासाधुनिग्रहव्यापारेण तदवश्यं कार्यं तस्य च कर्म राज्यशब्दा-
च्यमित्यवधारितं तथाप्यस्माकं जातिवाची पालनकारिवाची वा
राजशब्द इति सन्देहे राजकर्मवाचित्वेन स्मृतस्य राज्यशब्दस्य पा-
लने प्रयोगात्पालनकारिवाचित्वनिर्णयसिद्धेर्युक्तो ऽस्माकं राजश-
ब्दावधारणाधीनराज्यशब्दार्थावधारणाद्विपर्ययो राज्यशब्दार्थाव-
धारणाधीनराजशब्दार्थावधारणात्मक इत्यर्थः । दृष्टान्तपूर्वं श्लोकं

५८७। व्याचष्टे * यथैवेति * जनपदरक्षणमादिशब्दोक्तं च दुष्टनिग्रहणं मया कार्यमित्यङ्गीकरणाद्यो लब्धराजव्यपदेशत्वेनावश्यं तत्कर्त्तव्यमिति मन्वादिभिस्तस्य कर्म राज्यमिति पाणिनिप्रभृतिभिः स्मृतमिति विवेकः । छेदनादिसंस्कारैर्बन्धनार्हीकृतं द्रव्यमालम्ब्य यथा यूपो निरूप्यते तथा राज्यशब्दवाच्यप्रजापालनकरणाङ्गीकरणात्तदधिकृतं द्रव्यमालम्ब्य राजत्वर्थः । नन्वेवमपि क्षत्रियस्य प्रजापालनं परमो धर्म इति क्षत्रियस्यैव पालनस्मृतेस्तस्यैव राजशब्दवाच्यत्वाद्राजसूये अधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह * तच्चेति * शुद्रस्यापि तर्ह्यधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह * तत्र त्विति * एतदेवाशङ्कापूर्वमुपपादयति * ननु चेति * यूपोपादिवद्राजत्वस्यालौकिकत्वे सति विहितोपायोपेक्षा स्यात्तस्य तु प्रजापालनकारित्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वात्तावन्मात्रस्य च क्रतुनापेक्षितत्वाद्दिप्रादेरविहितराज्यकरणप्रत्यवाये ऽपि अधिकाराविघात इत्याशयः । राज्यरहिते ऽपि क्षत्रिये राजशब्दप्रयोगात्तद्विरुद्धराज्ययोगनिमित्तत्वानुमानम् । अयुक्तमित्याशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * अधार्मिके राजनि साधुरक्षणासाधुनिग्रहाभावे ऽप्यैश्वर्यमात्रे राजशब्दप्रयोगाद्द्रक्षणेन चैश्वर्यमुपलक्ष्यतां तन्निमित्तकरादानवृत्त्युपजीवनेन चेत्यनियमसूचनापरम् * वृत्तिमित्युक्तम् * ननु रक्षणवृत्त्युपजीविन्यक्षत्रिये ऽपि प्रयोगाद्यौगिकत्वगतं प्रकर्षसेचनमकुर्वतीत्यत्रसु प्रोक्षणीशब्दयोग्यत्वमात्रेणानीद्वरे क्षत्रिये प्रयोगसम्भवाज्जातिवाचित्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह * उक्तं हीति * प्रकर्षसेचनयोग्यत्वकारणस्य द्रव्यत्वस्याप्तु स्त्राभाविकस्य भावादुदासीनास्वपि प्रोक्षणीशब्दो युक्तः । जनपदपुरंद्वययोग्यतायां तु हेतुभूताया हृत्यशवादिसम्पत्तेर्धीर्यातिशयस्य च क्षत्रिये ऽपि क्वचिद्भावादितरेष्वपि च केषु चिद्भावात् विहितत्वनिमित्तायां तु क्षत्रियस्यैव योग्यतायां यौगिकत्वपक्षे ऽप्यश्वप्रतिग्रहेर्षिनिमित्ताश्वदानवदनिपिद्धसम्भवे निपिद्धाधिकारविशेषणायोर्गाह्निहितस्यैव राज्ये योग्यस्याधिकारविशेषणत्वापत्तेर्ब्राह्मणादिषु प्राप्त्ययोगाद्योग्यत्वनिमित्तराजशब्दप्रयोगानुपपत्तेर्जातिनिमित्तत्वावश्याभ्युपगमनीयत्वात् ।

एकदेशे ऽपि य शब्दो ह्येो जातिनिबन्धकः ।

तदत्यागश्च तस्यास्ति निमित्तान्तरकल्पना ॥

इति यर्हिराज्याधिकरणवार्त्तिकोक्तन्यायेन राज्यरहिते क्षत्रिये जातिनिमित्तत्वेनाभ्युपगतस्य राजशब्दस्य राज्ययोगिन्यापि क्ष-

विज्ञप्तिः

अस्यां चौपम्यासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतकैः सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाशयते ।
एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुख्यतः ।

प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुख्यन्ते ।
काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
वन्त्येव शास्त्रद्वयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।

भारतवर्षीयैर्ब्रह्मदेशीयैः सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्दे-
यं वार्षिकमग्निं

मूल्यम् मुद्रा ७ आणकाः ८

कालान्तरे प्रतिस्तवकं

" " १ " ०

प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

साम्प्रतं मुख्यमाणा ग्रन्था-

मुद्रिता स्तवका

संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कार.) २
शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्) १०
श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्	} (मीमांसा) १०
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	

भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
करणम् श्रीमद्भोक्ताचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थविरचितं भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः ।

(वेदान्तः) २

करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः । (ज्योतिषः) १

भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगगामहोदयविरचितः । तर्कपादः

(मीमांसा) २

न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः ।

(मीमांसा) २

ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीतं
वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा-
नभिक्षुकृतव्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।

(वेदान्तः) ६

- (८) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिपेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धिद्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूप-
णपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरु भिः } (वेदान्त.) १
ध्या ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सं०
- (११) न्यायमकरन्द । श्रीमदानन्दबोध-
भट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्य-
चित्सुखमुनिविरचित ध्याव्योपेत } (वेदान्त.) १
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० } (न्यायः) ६
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचित. । सम्पूर्णः
- (१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् सम्पूर्णम् (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) ६
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उम्पलदेवविरचिता । } (वेदान्त)
'श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।

पद्मादिप्रेषणस्थानम् }

हरिद्रासगुप्तः
श्रीवल्मीकिहरिद्रासगुप्तः
वनारस सिटी ।

[Price Rupee One.

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भद्रसोमेश्वरविरचिता ।

NYĀYASUDHĀ,

A COMMENTARY ON TANTRAVĀRTIKA.

BY

PANDIT SŌMESHWARA BHATTA.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHĀSTRĪ,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULUS X.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPŌT,

BENARES.

AGENT.—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES.

1902.

Registered According to Act XXV. of 1867.

श्रीः

-*-

आनन्दघनविद्योतिमुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाङ्कितभव्याभरातपत्परिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्या-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः--६७

त्रिये जात्यत्यागादक्षत्रिये ऽपि च क्षत्रियकार्यापत्त्या प्रयोगोपपत्तेरजहत्स्याथं वृत्तित्वेन जात्यत्यागमम्भवाच्चानेकशक्त्यापादक निमित्तान्तरं कल्पनियमित्याशयः । क्षत्रियस्य प्रजापालन कार्यमित्यजानानामपि शूद्रादीनां ब्राह्मणादिषु राजशब्दप्रयोगात्कार्यापत्तिहेतुत्वानुपपत्तेरश्वकर्णादिवत् क जिज्ञातिवाचित्वं क चिद्यौगिकनेति अवश्याभ्युपगमनीयत्वाद्वाजसूययाक्यस्य राजशब्दस्य द्विधापिसम्भवात्सन्देहे सति प्रकरणादिभ्यो यौगिकत्वं निश्चयित इति परिहारार्थं न द्रूम इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * परः पुनरिति * यद्विशब्दे सममिहाराच्छेद्यनेन यौगिकत्वस्य युक्तत्वं दर्शयतीति वदता राजशब्दस्य यौगिकत्वनिश्चयाद्वाजसूयान्तर्गतस्योवेष्टिप्रयोगस्य ब्राह्मणादौ निमित्ते बार्हस्पत्यादिमध्यनिधानपूर्वकामिधारणलक्षणगुणाविधानमित्यध्याहारेण भाष्यव्याख्या सूचिता राजशब्दस्य यौगिकत्वे ब्राह्मणादेर्गुणस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्भेदकत्वोक्त्यर्थं न ब्राह्मणस्येति भाष्यं ब्राह्मणादेः कर्तृसत्त्वावाच्याख्यातसामानाधिकरण्यात्कर्तृत्वावगतेः कर्तुश्च कर्मस्वरूपानङ्गत्वेन तद्भेदवत्त्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य द्वेषा व्याचष्टे * न कर्मान्तरमिति * व्यवहितान्वयहेतुहेतुमद्विलक्ष्ययोराख्याद्वयैकयाक्यत्वावगमादेकेन च चाक्येन ब्राह्मणामिधारणलक्षणानेकगुणाविध्यशक्तेरभिधारणस्य च हवि संस्कारार्थत्वेन कर्मस्वरूपानङ्गत्वात्कर्तुरपि च ब्राह्मणादेः प्रयोगद्वारा कर्मानङ्गत्वोपपत्तेर्विधेयत्वे ऽनेकगुणोपादानात्कर्मान्तरापत्तेरविधाने तदनापस्युक्तिर्युक्तेति द्वितीयव्याख्याशयः । हेतौ हेतुमति च लिङ्गिति प्रकारद्वयमभिप्रेत्य वद्व्यचनेन यौगिकत्वमात्राभ्युपगमे ऽपि क्षत्रियस्य प्रायेण धीर्यातिशयात्प्रजापालनविधानाच्चापालयत्यपि क्षत्रियजातीयत्वेन योग्यत्वाद्वाजशब्दप्रयोगोपपत्तेः । सार्वलौकिकेनार्थप्रयोगेणासार्वलौकिकमलेच्छप्रयोगवाधाद्यौगिकतैव प्रयुक्तंति परिहारान्तरार्थमथ वेत्यादिभाष्यमनेकशक्तिकल्पनापत्तेः पूर्वापरितोषणेत्येवं व्याचष्टे * एवं तावदिति * अप्रमाणमेव प्रमाणाकृत्येति चिप्रत्ययार्थेनापरितोषः सूचितः। अपि चेति भाष्यं यौगिकप्रयोगस्य सार्वलौकिकत्वेन विप्रगीतत्वात्पुनरुक्तमाशङ्क्य प्रामाण्यरूपविशेषसिद्धौ प्राक् सार्वलौकिकतासार्धलौकिकतोक्ता । इदानीं प्रामाण्यविशेषमभ्युपेत्य विश्वसनीयाविश्वसनीयरूपविशेषसिद्धौ सैवाच्यतइत्येवं व्याख्यापरिहृति * अपि चेति * प्रत्ययो विश्वासो ऽस्य सञ्जात इति तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतज्जिति सञ्जातार्थस्मृनेरिति तच्च प्रत्ययान्तेन प्रत्ययितशब्देन विश्वसनीयत्वोक्तेस्तृतीयया च नि-

मित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति कारयित्तरूपप्रयोजनतयाचि-
 कारणशब्दोपपदकल्पनया प्रयोजनत्वोक्तेर्विश्वसनीयाधिद्वयसनीय-
 त्यप्रयोजनतोक्ता शब्दभेदात्पुनरुपन्यस्तत्त्वोक्त्यनुपपत्तिमाशङ्काम् ॥
 * न हीति * यद्वा यौगिकप्रसिद्धिर्म्लेच्छदेशे ऽप्यस्ति जातिप्र-
 सिद्धिस्तु नार्यदेशे ऽस्तीति प्रागुक्तमिदानीं तु म्लेच्छा न यौगिकप्र-
 योगाप्रामाण्ये विप्रतिपद्यन्ते आर्यास्तु तस्माद्दत्परातिं जानन्तु पितर-
 राजानमिति क्षत्रिये वत्परातावपि राजशब्दप्रयोगदर्शनाज्जातिप्रयो-
 गप्रामाण्ये विप्रतिपद्यन्ते इत्यन्यथा पौनरुक्त्यं परिहरति * यद्वेति *
 तथेति भाष्यं व्याचष्टे * तथेति * ननु यौगिकत्वे ऽपि क्षत्रियस्य
 विहितराज्ययोगनिमित्तसम्भवे स्थाच्छब्दाजुष्टित(राज्ययोगनिमित्त-
 त्वायोगात् ब्राह्मणाद्यप्रसिरित्याशङ्क्य हेतुब्राह्मणादौ राजशब्दप्रयो-
 गस्य क्षत्रियस्थे) राज्ययोगनिमित्तत्वानुपपत्तेर्नास्तिप्रतीति सूचनार्थं
 तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * अपि
 च निःसन्दिग्धं जगत्सामा कर्मान्तरमिति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षभा-
 ष्यसूचितं युक्त्यन्तरमाह * अपि चेति * कर्मभेदसूचनायाव्यष्टि-
 शब्देन ब्राह्मणादिव्याक्यनुदाहरणत्वेनोक्त्वा ब्राह्मणादिगुणरूपं क्रतुश-
 ब्दवाच्यप्रयोगार्थमुच्चार्यते क्षत्रियस्यैकस्य राजसूययज्ञसंयोगा-
 दिति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थगुणशब्दसिद्धान्तसूत्रस्यैकशब्दयो-
 रनुपपत्तेण सूत्रव्याख्याभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * यौगिकत्वा-
 श्चुपगमे कनिन्युपविष्टाक्षिराजिधन्विद्युप्रसिद्धिव इति क्षत्रियार्था-
 द्राजेर्धातोरौणादिके कनिन्प्रत्यये कृते फकारेकारणकारलांषात्रका-
 रान्तराजशब्दव्युत्पत्तेर्जात्यर्थानुसाराद्धरं क्षत्रिययोगनिमित्तताशु-
 पगन्तं यत्का राज्ययोगनिमित्तता न भवतनार्थात्सामान्यतया

तावेव शाक्तकल्पनस्य न्याय्यत्वाद्नाशङ्कोति सूचयितुं यौगिकत्वं
 विकल्प्य निरस्यति * क्षत्रियेति * स्यात्तद्व्येण पालयितृत्वस्य
 राजशब्दप्रवृत्तिहेतुत्वे मण्डलेश्वरे राजशब्दो न युज्येतेत्याशङ्कापूर्-
 वमाह * ननु चेति * क्षत्रियजातिरहिते ऽपि ब्राह्मणादावभिषिक्ते
 राजशब्दप्रयोगात् घर्हिराजादिन्यायात्तुल्यत्वेनाभिषेकाख्यसस्कार-
 निमित्तत्वमाशङ्कते * तेन तर्हीति * राजानमभिषेचयेदिति राज-
 शब्देन राजशब्दवाच्यतया प्रसिद्धस्य क्षत्रियस्यैवाभिषेकविधाना-
 द्विधिबलायामेव राजशब्दसंयोगाद्वाजशब्दार्थस्योद्देश्यत्वेन प्राक् प्र-

५८९॥

सिद्धापेक्षत्वात् श्लेच्छप्रसिद्धेरप्यादरणीयतया जातिवाचित्वावग-
 तेराभिपेक्षानिमित्तत्वं न सम्भवतीति परिहरति * नैवमिति *
 राजशब्देनाभिपेक्षः क्षत्रियस्यैव विधीयते सहैव राजशब्देन । ननु प्र-
 ह्लाचार्यादिशब्दात्प्रागेवोपनयनादिराजशब्दात्प्राग्येन प्रह्लाचारिशब्द-
 प्रवृत्तौ उपनयनवत् राजशब्दप्रवृत्तावाभिपेक्षो निमित्तं स्यादिति कृ-
 त्वा सौराजशब्दो नाक्षत्रिये धर्मशास्त्रकाराणामभिमत इत्यर्थः । स-
 त्यप्यभिपेक्षानिमित्तत्वे वृत्ते तस्मिन् राजशब्दप्रवृत्ते स्वरूपेण नि-
 मित्तत्वायोगात्संस्कारद्वारा निमित्तत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्तस्य च
 विहितक्रियाजन्यत्वाद्क्षत्रियस्यस्याभिपेक्षस्य निमित्तत्वाभावो ऽपि-
 शब्देन सूचितः । श्लोकं व्याचष्टे * तत इति * येनैव कारणेन वि-
 धियेलायामेव राजशब्देनाभिपेक्षः संयुज्यते तेनैव कारणेनाभिपेक्षा-
 त्प्राक् प्रयोगेण समुदायव्यभिचारादनुयजनवरणसमुदायानिमित्त-
 र्तिवशब्दवत् जात्यभिपेक्षसमुदायनिमित्तताप्ययुक्तोति तेनैव चेत्य-
 नेन प्रसङ्गादुक्त्या यदि हीत्यादिना प्रत्येकव्यभिचाराभावादापि न
 समुदायवाचितेति व्यतिरेकमुखेन चक्षुं न तु केवलायां जातावि-
 त्येवकारार्थेन जातिव्यभिचारे निरस्याभिपेक्षव्यभिचारनिरासार्थम्
 * जात्यन्तरे वेत्युक्तम् * जात्यन्तरे यद्यभिपेक्षो विधीयते राजश-
 ब्दश्च न प्रयुज्येतत्यध्याहारेण योज्यं चूपादिवैषम्येन चेत्यनेनोक्ते
 यथा वेदशब्दस्य ऋग्वेदादौ मन्त्रब्राह्मणसमूहो निमित्तं वेदेन
 वेदिं समार्हीत्यादौ च कर्तृत्वात्प्राकारद्वर्गमुष्टिबन्धनसंस्कारस्तथा
 राजशब्दस्य क्व चिज्जातिः क्व चित्संस्कारो निमित्तं भविष्यतीति
 आशङ्क्य * न चैकस्मिन्नित्युक्तम् * अभिपेक्षानिमित्तत्वे ऽपि चे-
 त्यादिनापिशब्दसूचितो ऽर्थो व्याख्यातः । शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वसि-
 द्ध्यर्थं च नित्यस्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यापेक्षणादाभिपेक्षस्य च
 घस्तुतो नित्यत्वाभावेन विधिविहितस्वरूपेणैव नित्यत्वस्या-
 भ्युपगन्तव्यत्वाद्क्षत्रियस्याविहितत्वात्निमित्तत्वं * न सम्भवती-
 त्याह * अपि चेति * श्लोकं व्याचष्टे * नित्यस्य हीति *
 एवं चाभिपेक्षस्यापि निमित्तत्वे विहितस्यैव निमित्तत्वात्
 त् क्षत्रियजातायेव च विहितत्वात्जात्यव्यभिचारोपपत्तेर्जा-
 तिस्त्वैवं निमित्तोपलक्षणमापद्यतइत्युक्ते अस्तु तर्हि क्षत्रि-
 यस्त्वोपलक्षितस्याभिपेक्षस्यैव निमित्ततेत्याशङ्क्य * ततश्चेत्युक्त- ५९०१२
 म् * साक्षात्निमित्तत्वसम्भवे निमित्तत्वोपलक्षणत्वस्यान्याद्व्यत्वा-
 दित्याशयः । राज्ययोगनिमित्तत्वे ऽप्येतं न्यायमतिदिशति * एते-
 नेति * नम्यभिपेक्षस्याहृष्टार्थत्वेन विधिविषयत्वात्तेन रूपेण नि-

स्यस्य क्षत्रियस्यस्य निमित्तत्वसम्भवे वर्णान्तरेण स्वच्छन्दकृतस्या-
नित्यस्य निमित्तत्रायोगान्नित्यस्य च जात्यव्यभिचाराज्ञातेर्निमि-
त्तत्वे सम्भवत्यन्यनिमित्तत्व युक्तम् । राज्ये त्वैश्वर्यात्मके लिप्त-
यैव प्रवृत्तेर्त्रिधिविषयत्वाभावात्त्रित्वानुपपत्तरनित्यस्यैवागत्या चो-
रशब्दप्रवृत्तौ स्तेयस्यैव राजशब्दप्रवृत्तौ राज्यस्य निमित्तत्व भविष्य
तीत्याशङ्काद् * तदपीति * ऐश्वर्ये लिप्सात्, प्रवृत्तिसम्भवे
ऽपि पालने विधिं विना प्रवृत्त्ययोगात् ।

चाटनस्करवृत्तमहासाहसिकादिभि ।

पीड्यमाना प्रजा रक्षेत् कायस्यैश्च विशेषत ॥

इत्यादिविधिदर्शनाद्वाज्यस्यापि विधिविषयतास्तीत्याशयः ।

विधानाधीनत्वलक्षणार्थं, प्रभृतिशब्द । अन्यव्यतिरेकाभ्या-
मपि जातिवाचितैवावसीयतइत्याह * दृष्टश्चेति * अभिपि-
क्ते ऽन्यजातीये ऽपि प्रयोगस्याभ्युपगच्छन्ति ते हि ज-
नपद्मिनः प्रयोक्तारः सार्धभौमे प्रयोगमित्यान्वद्रविडादिभि-
रभ्युपगतत्वेनोक्तत्वादयुक्ता विषयानभिधानोक्तिः । एतदेवोप-
सहरति * तस्मादिति * जातिवाचिनश्च राजन्यशब्दस्य
राज्ञो ऽपत्यमिति राजशब्दप्रकृतिकत्वान्यथानुपपत्त्या राजशब्दस्य
जातिवाचितावसीयतइत्याह * तथा चेति * अन्यथानुपपत्तिं
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * सर्वपव वर्णांश्चेद्राजानस्ततो
ऽपत्यापत्यवचोगे राजन्यशब्दो ऽन्वाख्यायते क्षत्रियएव नियतइतीत्य
वैषम्यं कथं परिहृयेतेत्यध्याहारेण योज्यम् । ननु राजशब्दस्य जाति-
वाचित्वं क्षत्रियापत्यत्वं विना क्षत्रियजातीयत्वायोगाद्वाजप्रातिपदि-
कमात्रेण क्षत्रियापत्यत्वसिद्धेरपत्यवाची यत्प्रत्ययो ऽनर्धक स्यात्
यौगिकत्व तु क्षत्रियो ऽयं राज्यकारिणो ऽपत्यामित्यस्यार्थस्य प्राति-
पदिकमात्रेणासिद्धरथवानिति राजशब्दप्रकृतित्वान्वाख्यानस्य विप-
रीतसाधनत्वमाशङ्कते * नन्विति * प्रकृतौ पितृव्यपत्ये चैकजा-
तीयत्वेन जातिशब्दस्य तुल्यत्वाद्वाजापत्यमिति राजशब्देनाभिधीयतां
न राजन्यशब्देनैत्यर्थः । दृष्टान्तपूर्वं श्लाकं व्याचष्टे * यथैवेति * अ-
न्वाख्यानप्रकारमात्रमिदमाननु राजन्यप्रातिपदिके परमार्थतः प्रकृति-
प्रत्ययविभागो ऽपत्यवाचितावास्तीति परिहरति * नैप इति * ननु
परमार्थतो राजशब्दस्य राजन्यशब्दप्रकृतित्वाभावे कथं जातिवाचि-
त्वकल्पनेत्याशङ्काद् * स त्विति * क्षत्रियापत्यं क्षत्रिय इति जा-
तिवाचिक्षत्रियशब्दप्रकृतित्वना-वाटयानापायमात्रतयाप्युक्ते न क्ष-
त्रियशब्दस्य जातिवाचित्वकल्पना युक्त्याशयः । ननु राजशब्दमु-

राज्यदिति राजन्यशब्दान्वाख्यानसूत्रे कात्यायनेन राज्यकार्यपत्यमात्रे
 प्रसक्तस्य राजन्यशब्दस्य परिसंख्याननेन जातिविषयत्वनिघमोक्तेः
 क्षत्रियगतराजापत्यत्ववाचित्वावसायाज्जातिवाचित्वाभावे ऽपि प-
 ङ्कजादिशब्दवजातौ रूढित्योपपत्तेर्न तदन्यथानुपपत्त्या राजशब्दजा-
 तिवाचित्वकल्पना युक्त्याशयेन शङ्कते *ननु चेति* जातिग्रहणामि-
 त्यत्र क्षत्रियत्वविशेषानुपादानादधिकारतो मनुष्यजातिमात्रावगमा-
 द्राज-यशब्दस्य मनुष्यमात्रगतराजापत्यत्ववाचित्वापत्तेस्तस्य च जा-
 तिविशेषण विनापि सिद्धजातिग्रहणयार्त्तिकानर्थक्यापत्तिरित्याश-
 येन परिहरति * नैतदिति * कथं मनुष्यजातिमात्रस्याधिकार इ-
 त्यपेक्षाया त्वत्पक्षे राजशब्दस्य राज्यकारिमनुष्यवाचित्वादिति राज-
 शब्ददृष्टान्तेन सूचितम् स्याच्छब्दन । ततश्च जातिग्रहणयार्त्तिकानर्थक्य-
 स्यादित्यध्याहार सूचित । ननु राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमित्यादा-
 विज्याभयन दानमित्यादौ च राजन्यशब्दाभ्या स्मृतिकारैर्यो राजा
 विजिती स्यादप्येतत् यजमानभार्यापयते वैतच्छूनि शेषमाख्यानमि-
 त्यादौ राजन्यो ऽमात्यास्याया पौरुषमास्या चाग्निहोत्र जुहुयादित्यादौ
 च कल्पसूत्रकारै कर्मभेदोपदेशान्न तयो पर्यायत्व सम्भवतीत्या-
 शङ्कते * ननु चेति * ब्राह्मण, पाण्डित्य निर्विध धातयेन तिष्ठासे
 दित्यादौ जातिवाचिनो ऽपि ब्राह्मणशब्दस्य परिभाजकब्राह्मणविशे-
 षगामित्वात्प्रवृत्त्यात् ब्राह्मणश्चैवामित्याद्याश्रमात्तरस्यब्राह्मणविहित-
 प्रवचनादिकर्मण कर्मन्तरोपदेशो यथा न विरुध्यते तथा
 राजशब्दस्यापि राजन्यविशेषगामित्वात्कर्मभेदोपदेशेन रा-
 जराजन्यशब्दयोर्भेदप्रसिद्धिरविरुद्धति परिहरति * सत्वामि-
 ति * कथं सामान्यशब्दत्वे विशेषगामितेत्याशङ्क * सा-
 मर्थ्येत्युक्तम् * राजन्यानामुद्धमुपाविदयेव राजान ह-पादिति निषेध १९१।
 स्य राजा सर्वस्येष्टइति ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णप्रयेद्वरत्वोक्तेश्च
 राजशब्दस्य विशेषगामित्व विना योगात्को विशेष इत्यपेक्षाया-
 मभिपेकविष्युत्तरकाल राक्ष प्रजापालनादिविधानाद्राजेत्येतान-
 भिपिक्तानाचक्षतरत्यादिलिङ्गाच्चाभिपिक्तत्वरूपविशेषप्रतीतेर्ब्राह्मणो
 राजन्यो वैश्यो दीक्षिष्यमाण क्षत्रिय देवयजन यातीति क्षत्रि-
 यशब्दस्यैवान्यथानुपपत्तिलक्षणसामर्थ्यन्लभ्या राजशब्दस्याभिपिक्त-
 क्षत्रियविशेषगामितेत्याशय । ननु भयामिधानइति पूर्वपक्षानुभाष-
 णभाष्य व्याचष्टे * यत्त्विति * अत्रेति परिहारप्रतिज्ञाभाष्य व्या-
 चष्टे * तदिति * कुत इत्यादि प्रश्नपूर्वमुपपत्तिभाष्य राजशब्दस्य

जातो राज्यकारिणि च प्रयोगादुभयार्थत्वावगते. सन्देहे सति प्रक-
 रणानुग्रहाद्विलक्षणात्सामर्थ्याद्वाज्यकारिवाचित्वं निर्णायतइत्यनु-
 भापितार्थानिरासादयुक्तमाशङ्क्य राज्यशब्दस्य यौगिकत्वे राजयो-
 गाद्वाज्यशब्दो राज्ययोगाच्च राजशब्द इतीतरेतराश्रयप्रसङ्गात् राज-
 शब्दस्य यौगिकत्वमिच्छता राज्यशब्दस्य कृदिताभ्युपगन्तव्येत्यापाद्य
 राजशब्दस्य यौगिकत्वनिरासार्थं राज्यशब्दस्य कृदित्वनिरास
 इति तथाहिशब्देन सूचयन्व्याचष्टे * तथा हीति * न प्रमो न
 प्रयुज्जतइति जातिविषयान्प्रयोगाभ्युपगमात्कर्मविशेषनिमित्तत्वा-
 द्वाज्यशब्दस्येति च राज्यशब्दस्य पालने कृदित्वोक्तिप्रतीतेरभौ श-
 ब्दो योगानपेक्षौ पूर्वपक्षिणो प्रभिन्नताविति प्रतिभाति तच्चैकस्यैव श-
 क्तिकल्पनया यौगिकत्वेनेतरप्रयोगसिद्धेरुभयोः शक्तिकल्पनायामर्था-
 पत्यनुरवादादयुक्तमित्याशयः । व्याख्याते ऽपि भाष्यं योजयति *त-
 दिति* कथं तर्हि भाष्ये आन्ध्रोक्तिरित्याशङ्क्योपलक्षणार्थत्वं वक्तुमाह
 *शाक्षिणात्येति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति*
 ननु राजशब्दस्य साधुपालनासाधुनिग्रहकारिवाचित्वे ऽपि राज्यश-
 ब्दादभ्युत्पत्तेस्तस्य यौगिकत्वे ऽपीतरेतराश्रयाप्रसङ्गाद्वाज्यशब्दस्या-
 यवच्युत्पत्त्यनपेक्षत्वे ऽपि कर्मविशेषयोगनिमित्तत्वात्कुलालनापि-
 तादिशब्दघयौगिकत्वं राज्यशब्दस्य एववच्युत्पत्त्यनपेक्षत्वादेवे-
 त्युभयोरपि यौगिकतोपपत्त्यतइत्याशङ्क्याह * नापीति * कुला-
 लादिशब्दानां जातिवाचित्वायोगाद्गत्यानेकशक्तिकल्पनापादिका
 कर्मविशेषकारिवाचिता युक्ता । राजशब्दस्य तु द्विविडादिप्रयोगाजा-
 तिवाचित्वावगतेरन्यजातीये च कार्यापत्त्या प्रयोगोपपत्तेः साधु-
 त्वासाधुत्वरूपगुणपालननिग्रहरूपक्रियाविशेषकर्तृत्वात्मकानेकार्थ-
 शक्तिकल्पनापादककर्मविशेषकारिवाचित्वाभ्युपगमायोगाद्यौगिक-
 त्वाभ्युपगमे राज्यशब्दवाच्यत्वरूपेण साधुपालनादेरेकरूपत्वमभ्यु-
 पेक्ष्य तत्कर्तृत्ववाचितायाः कल्पनापत्तेरितरतराश्रयस्यापरिहार्यत्वा-
 न्नोभयोर्यौगिकता युक्तेत्याशयः । को न्वित्यादि प्रश्नपूर्वस्य भाष्यस्य
 तात्पर्यमाह *अन्यतरेति* एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति *कुत इति*
 सम्वादापरपर्यायसङ्गतिवाचिसम्बन्धशब्दयोगिना नशा तद्विद-
 शोक्तोर्विरोधनिमित्तसन्देहे सति सन्नियन्तत्वेन बलीयस्त्वात्स्मृत्या
 निर्णयो वाच्यतइत्यर्थः। कथं स्मृत्या निर्णय इत्यपेक्षायामाह *राज्येति*
 राजशब्दस्य प्राज्ञादिपुपाठात् ष्यप्रत्ययः पुरोहितादिषु पाठाद्यप्र-
 त्ययो भवनीत्यानियममनुचनार्थम् *सामान्यतः प्रत्ययविधेरित्युक्तम्*
 ष्यप्रत्यय इति भाष्याद्यप्रत्ययव्याहृतिशङ्कां निवर्त्तयितुमाह *

तत्रेति * प्रत्ययद्वयाभ्युपगमं विनोभयत्र पाठस्यानर्थक्यापत्तेर्लौकिकस्य च राज्यशब्दस्य स्वरनियमानुपलब्धेस्ततो निर्णेतुमशक्यत्वाच्चकापीत्यविशब्दो ऽप्याहार्यः । यदा राज्यायैव ते ऽभिपिच्यन्ते राज्ञेत्येतानभिपिकानाचक्षतइत्यादिलिङ्गाद्राज्ययोगनिमित्तत्वं राजशब्दस्याशङ्कते तदा तस्मिन् राज्यशब्दे प्रत्ययस्यस्वाकारस्योदात्तस्वरत्वोपालम्भात् यक्प्रत्ययान्ततैव निर्धायतइत्याह * तथा चेति * कर्पात्त्वतो घञो ऽन्त उदात्त इति सूत्रादन्त उदात्त इत्यनुवर्त्तमाने तद्धितस्येति वानुवर्त्तमाने कित इत्यनन्त यकाराकारस्याद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यन्तवद्भावेनोदात्तत्वविधानाद्यगन्तत्वे प्रत्ययोदात्तस्वरत्व युक्तं ष्यञन्तत्वे तु जित्पादिर्नित्यमित्यनेनाद्युदात्तविधानात्प्रकृतिस्वरैफाकारोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । अतो न यक्प्रत्ययव्यावृत्त्यर्था ष्यञ्प्रत्ययविभ्युपपत्तिरित्याह * तस्मादिति * नन्विति भाष्यमवयवव्युत्पत्त्यनपेक्षस्य राजशब्दस्य पालनकर्तृवाचित्वे प्रत्ययलोपादिस्मरणानापत्तेर्युक्तमाशङ्काद्यव्युत्पत्त्यपेक्षत्वापादनाशयेन व्याचष्टे * राज्यशब्दाद्धीति * तस्मादित्युपसंहारभाष्य व्याचष्टे * तस्मादिति * द्रविडदेशे राजशब्दार्थस्य क्षत्रियस्वरूपेण विज्ञातत्वादौदमेधिन्यायानुपपत्तेर्न राजकर्मवाचिराज्यशब्दान्यथानुपपत्तिलक्षणयार्थापत्या राज्यस्य कर्त्ता राजेति वचनव्यक्तिः कल्पनीयेत्यर्थः । नित्याः शब्दार्थसम्बन्धा यथास्थितगामिन इत्यनेन च न्यायेन नित्यानित्यसयोगविरोधपरिहारार्थं राज्यशब्दस्य राजविहितकर्मवाचितयाभ्युपगन्तव्यत्वाद्वाज्यस्य कर्त्ता राजेत्यर्थापत्तिगम्यायां वचनव्यक्तौ कल्पितायामपि क्षत्रिय एव राजा विज्ञायतइति राजशब्दस्य यौगिकत्वकल्पनानर्थक्यं स्यादित्याशयेनाभ्युपेत्य वादेन दूषणमाह * कल्पितायामपि चेति * राजशब्दे च राज्यशब्दरूपावयवप्रत्यभिज्ञानात् राज्यशब्दाद्वाज्यशब्दव्युत्पत्तिः सम्भवतीत्याह * सकलञ्चेति * राज्यशब्दे ऽपि तर्हि राजशब्दस्य नकारान्तस्य सकलस्याभावाद्वाज्यशब्दस्यापि राजशब्दात् व्युत्पत्तिर्न स्यादिति शङ्का व्याकरणप्रक्रियया नकारान्तत्वे ऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां नकारान्तस्याप्यर्थाभिधानशक्त्यविधातावसायाद्वाचकरणे ऽपि च एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति वचनात्सकलपाविरोधसूचनार्थम् * सकलञ्चेत्युक्तम् * राज्यशब्दस्य यौगिकत्वे ऽपि राजशब्दस्याक्षत्रिये ऽपि पालयितरि प्रयोगादव्युत्पन्नस्यैव पालयितृवाचित्वं कल्पयिष्यन्त इत्याशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * सत्यमिति * नञ्द्वयप्रयोगेणार्थावर्त्तनध्यासिप्रयोगविरोधपरिहारं

५९२१९

विना न म्लेच्छप्रयोगाज्जातिवाचितावसातुं शक्येति सूचितम् । न केवलं राजशब्दस्य यौगिकत्वाभावे लौकिकप्रयोग विरोधः । किं तु मन्वादिप्रयोगविरोधो ऽपीति दर्शयितुम् * तथेत्युक्तम् * राज्यशब्देन राज्ञः कर्मणीत्युक्ते शूद्रस्य राज्ञ इति सामानाधिकरण्यप्रत्ययाच्छूद्रे राजप्रयोगो ऽवसीयतइत्याशयः । पालयितृत्वनिमित्तत्वे राजशब्दस्य ब्राह्मणादिषु प्रयोगस्य वैधपालयितृत्वनिमित्तत्वायोगात्स्वच्छब्दकृते च पालयितृत्वे सर्वेषां योग्यताविशेषाद्योग्यत्वमात्रेणापालयितरि क्षत्रिये प्रयोगानुपपत्तेर्जातिवाचित्वस्यावश्यकल्पनीयत्वादक्षत्रिये च गौणत्वेनापि प्रयोगोपपत्तेरनेकशक्तिकल्पनापादकपालयितृत्ववाचित्वकल्पनानुपपत्तेर्न जातिवाचित्वे ऽपि शास्त्रस्यप्रयोगविरोधापत्तिरिति परिहारार्थमुच्यते इत्यादिभाष्यप्रवृत्तारणपूर्वं व्याचष्टे * अत आह्वेति * शङ्कापूर्वं गौणत्वाशयं प्रकटयति * नन्विति * अग्न्यादिकार्यापत्तेः सूर्यादावृहस्य वक्ष्यमाणत्वात् कार्यापत्तिमात्रेण गौण्या वृत्त्या मुख्यशब्दप्रयोगोपपत्तिरित्याशङ्का * प्रतिनिधीत्युक्तम् * राजकार्यापत्तेः पत्तिगणादौ राजशब्दप्रयोगवत् ब्राह्मणाद्यावपि प्रयोगस्य दृष्टत्वाद् गौणत्ववोचिततातिदेशकल्प्याग्न्यादिराजशब्दप्रयोगवदपहव इत्यर्थः । अयुक्तः पत्तिगणको वा प्रतिनिधिशब्देनोक्तः । मुख्यत्वानङ्गुपगमे भाष्यसम्प्रतिमाह * तथा चेति * नन्वदृष्टापि स्मृतिः प्रयोगदाल्पार्थक्यत्वतइत्येवमपि भाष्यार्थोपपत्तेर्न स्मृत्यभावोक्तिमात्रेण गौणत्वसम्प्रतिः कल्प्येत्याशङ्काह * तच्चेति * प्रयोगस्याचारत्वेन राज्ञः प्रजापालनं कर्मेति प्राक् सिद्धे राजानुवादेन तत्कार्यतया पालनस्य स्मृत्या पालयितृत्वानपेक्षराजशब्दार्थवधारणात् चावेन गौणत्वावगनेर्गौणत्वाशयेन भाष्यं व्याख्येयमित्यर्थः । पाणिनिस्मृत्या राजकर्मवाचित्वोक्तस्य राज्यशब्दस्य लोके पालने प्रयोगात्पालयितुरौदमेधिन्यायेन राज्यशब्दप्रकृतिभूतराजशब्दान्यत्यानुमानस्यानुभाषणार्थं यत्त्विति भाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति * अनुमानादित्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * तथेत्यादिवलीयसीत्यन्तं भाष्यम् । शान्धप्रयोगाज्जातिवाचित्वशक्तवगतरेनेकशक्तिकल्पनापादकावयवव्युत्पत्त्यनपेक्षपालयितृवाचित्वशक्तवयोगे ऽपि राज्यस्य कर्त्तव्यवयवयोगेन मनुदायशक्तानपेक्षरूपैव राजशब्दस्य राज्यक-

प्रवृत्तेर्निमित्तभूतो यः कर्मकर्त्तोरवयवार्थयोः सम्बन्धः स राजशब्दे
 प्रत्यभिज्ञानासम्भवादनुमातव्य इति विपरिणतानुमातव्यपदान्वयेन
 तथेति भाष्यावयवो राज्यस्य कर्त्तव्यवयवव्युत्पत्त्यपेक्षत्वे सत्यव-
 यवयोगो प्रतीयमानः कल्प्यः स्यादित्येवं व्याख्यानः । तस्य चेत्यनेना-
 नुमिमानश्चेत्यवयव' प्रत्ययलोपप्रातिपदिकं प्रत्यन्यतमस्मृतिं विना-
 ऽवयवयोगानुमानायोगात् योगमनुमिता स्मृतिरनुमानव्येत्येवं व्या-
 ख्यातः । राजस्तु स्मरन्तस्त्वित्यवयवौ राज्ञ इत्यनेन
 व्याख्यातौ तेनेत्यवयवस्तस्मादिन्धनेन व्याख्यातः । वा-
 च्यवाचकसम्बन्धस्य बृहत्प्रयोगगम्यत्वेन साध्वसाधुविभा-
 गव्यापृतव्याकरणस्मृत्यविषयत्वात्स्मृतिबलीयस्त्वायोगाशङ्कार्थमा-
 हेति भाष्यं व्याचष्टे * पर इति * अत्र ब्रूम इति भाष्यं स्मृतेर्वा-
 च्यावाच्यविवेकपरत्वाभावाद्वाज्यकारिणि च राजशब्दप्रयोगव्य-
 भिचाराद्युक्तमाशङ्क्य वाच्यविशेषत्वात्साधुत्वस्य तद्विरपेक्षसा-
 धुविवेकासिद्धेर्वाच्यावाच्यविवेकस्यापि स्मृतितो ऽर्थादवयवमाद् ब-
 लीयस्त्वोक्तिर्युक्तेत्याशयेन व्याचष्टे * तत्रेति * कथं राजशब्दस्य ५२३।
 राज्ययोगनिमित्तत्वं राज्ञः कर्म राज्यमिति स्मृत्या वाध्यतइत्याश-
 ङ्क्य * राज इत्युक्तम् * अपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * प्रयोगो ऽपि
 चिति * नन्विति भाष्येण राज्यशब्दस्य राजयोगनिमित्तत्वव्यभि-
 चारमनुभाष्य प्रयोगव्यभिचारे ऽपि स्मृत्या राजयोगनिमित्तताव-
 सीयतइति परिहारार्थं यदीति भाष्यं व्याचष्टे * अस्मत्प्रक्षे त्विति *
 राज एव कर्मेत्यसाधारण्येन चिन्तितादे राज्ञा विशेषमशक्यत्वात्प्र-
 योगो ऽपि न व्यभिचरतीति परिहारान्तरार्थं तेनेति भाष्यम् अश्व-
 मेधादावसाधारण्ये ऽपि राज्यशब्दप्रयोगाद्युक्तमाशङ्क्य किं च श-
 ब्देनाऽप्युच्यार्थत्वं सूचयन् व्याचष्टे * किं चेति * श्लोकं व्या-
 चष्टे * जनपदेति * यत्त्विति भाष्येणाथ वेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं सार्-
 धलौकिकराजशब्दप्रयोगेणासार्धलौकिकजातिप्रयोगबाधमनुभाष्यते
 न तत्र स्मृतिर्बलीयसीति पाणिनिस्मृत्या सार्धलौकिकप्रयोगबाधो-
 क्त्या * परिहृतमित्युक्तम् * तद्व्याचष्टे * तेनेति * सार्धलौकि-
 कमपि प्रयोगे वाधित्वेति ल्यप्लोपे पञ्चमी यदुक्तमिति भाष्येण त-
 थेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं म्लेच्छाचाराप्रामाण्यमनुभाष्याचारेषु मध्ये
 शब्दप्रयोगरूपस्याचात्यर्थम्लेच्छेषीस्तुल्यत्वात्साधुत्वात् * पीतद्वं * तद्व्या-
 चष्टे * तुल्यश्चेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्या-
 चष्टे * तस्मादिति * नन्वधिकरणोपक्रमे ऽज्ञातकामवाक्योक्त-
 स्यापि फलस्य 'राजसूयमध्यस्थावेष्टिप्रयोगविषयत्वोक्त्यभिधानात्

वहिःप्रयोगस्य फलान्तरकल्पनायामदृष्टकल्पनागौरवापत्तेः । प्रकरणा-
 द्वा राजसूयाङ्गत्वकल्पने राजशब्दादक्षत्रियस्य राजसूयाप्राप्तावप्य-
 ङ्गप्रधानयोरेककर्तृत्वनियमाद् राजसूयस्य ब्राह्मणादिकर्तृकत्वविना
 तदङ्गभूतावेष्टिप्रयोगस्य ब्राह्मणादिकर्तृकत्वानुपपत्तेर्ब्राह्मणादिवि-
 शिष्टावेष्टिप्रयोगान्तरविषयन्यथानुपपत्त्या ब्राह्मणादेरपि राजसूयप्रा-
 प्तेर्ब्रह्मसंयोगात् क्षत्रियस्येति भाष्यावयवव्याख्यानार्थः । क्षत्रियस्यैव
 राजसूयो ऽस्तीति चार्त्तिक्रावयवो न युक्त इत्याशङ्क्य ब्राह्मणादिव्या-
 ष्यैः प्रयोगान्तरविधावन्नाद्यकामवाक्योक्तस्य फलस्य वहिःप्रयो-
 गविषयत्वैव युक्तेत्याह * ततश्चेति * एतदेव प्रदनपूर्वमुपपादय-
 ति * कुत इति * नन्वेतयेति सर्वनामश्रुत्या साक्षाद्विशेषरूपेण
 चावेष्टौ प्रवृत्तेः क्रतुमध्यस्वस्याप्यवेष्टिप्रयोगस्य दुर्धलरास्त्रावगत-
 स्वाराज्यफलत्वबाधेनाप्राद्यफलत्वावगमाप्राप्राद्यकामश्रुतेर्बहिःप्रयो-
 गविषयता युक्तेत्याशङ्कते * ननु चेति * सत्यपि बलाबलविशेषे
 प्रयोगभेदेन स्वाराज्याप्राद्ययोः समुच्चयसम्भवे बाधो न युक्त इति
 परिहरति * नैतदिति * एतदेव विवृणोति * तथा हीति * यत्र विरो-
 धित्वं तत्र बाधानश्रुपगमे व्रीह्यादौ गुणभूते विकल्पः प्रधानभूते

लत्वविशेषे सत्यपि बाधो नास्तीत्यर्थः । श्लोक व्याचष्टे * न
 हीति * ब्राह्मणादिसम्बन्धात्प्रयोगभेदावगतेरुच्यं साविन्याङ्-
 त्तिरित्युक्ते नन्वविरोधे सत्यबाधितया राजसूयचोदनयावेष्टिप्रह-
 णात् क्षत्रियकर्तृकत्वावगमे सति तद्विद्वद्ब्राह्मणादिकर्तृसम्बन्धा-
 त्प्रयोगभेदः । प्रयोगभेदे च सत्यविरोध इतीतिरेतराध्यं स्यादित्या-
 शङ्क्य * राजसूयेत्युक्तम् * ब्राह्मणादिव्याष्येष्वेतच्छब्दाभावेन तद-
 पेक्षया राजसूयचोदनाया दार्ढ्यत्वाभावात्तदुक्तक्षत्रियकर्तृकता न
 बाधितुं शक्येत्याशयः । सम्प्रत्यप्राद्यव्यववाक्यादपि राजसूया-
 ट्ठावप्यव दौर्बल्य नास्तीत्याह * यदि चेति * अगृह्यमाणविशेष-
 त्वमेवापपादयति * यथैव हीति * या तु सामान्यप्रवृत्तत्वाद्वा-
 जमुपयुक्तेर्दुर्धलतोका सा नास्तीत्याह * न चेति * साधारण-
 शब्दनाम्यतच्छब्दस्याप्यवेष्टिशब्दवाच्यानेकाप्रेयादियागसाधार-
 ययाङ्ग्येत्यर्थान्तरन्यासेनाह * इयांस्त्विति * नन्वेतच्छब्दतेर्विशे-
 षवाचित्यनिबन्धनलीयस्थामाये ऽपि प्रत्यक्षशब्दोक्तमाक्षात्प्रह-
 तावेष्टिवाचिवाद् बलीयस्त्वोपपत्तेर्बलाबलविशेषो भविष्यतीत्या-

शङ्कते * नन्विति * प्रकृतयज्यालोचनांतपेक्षालक्षणः साक्षाद्भा-
 यः प्रत्यक्षपद्मेन विवक्षितः फलान्वये वैतच्छब्दस्य प्रस्तूयमानवाचि-
 त्वे वा प्रकृतयाज्यालोचनांतपेक्षा स्यान्नभवेत्तुभयमप्यस्तीति परि-
 हरति * स्यादिति * फलान्वयोपपादनार्थम् * प्रत्ययेत्युक्तम् *
 यजिषब्दगृहीतावेष्टिरेतावच्छब्देनोक्ताः। नन्वेतच्छब्दस्य फलान्वये प्र-
 स्तूयमानवाचित्वे वा इत्यपि सर्वनामत्वेन साक्षात्प्रकृतवाचितया
 प्रकृतप्रत्यभिधानपेक्षप्रकृतालम्बनत्वाद्वाजसूययज्ञितो षलीयस्त्वं भ-
 विष्यतीत्याशङ्काह * प्रकृतमपि चेति * सर्वनाम्नो ऽपि सन्नि- ५२.५११
 हितालम्बनत्वात्प्रत्यभिधां च विना सन्निध्ययोगात्प्रकृतवाक्यालो-
 चनाधीनप्रत्यभिधापेक्षा तुल्येत्याशयः । ननु महाप्रकरणाद्वान्तर-
 प्रकरणषलीयस्त्वस्याभिक्रमण्णाधिकरणे षडयमाणत्वाद्वाध्यायकाम-
 वाक्यस्यस्य यज्ञरवान्तराधिकारलक्षणेनावान्तरप्रकरणेन प्रकृतप्रा-
 हित्वाद् षलीयस्त्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति * कथम्भावा-
 त्प्रकृतस्य प्रकरणस्य वाक्यैकवाक्यत्वकल्पनेन तादृश्याधोभक्तत्वा-
 दवान्तरप्रकरणे च सन्देशेन शीघ्रमेकवाक्यत्वावगमात् महाप्रक-
 रणे तु सन्देशाभावाच्छीघ्रमेकवाक्यत्वानवगतेः सन्निकर्षविप्रक-
 र्पाभ्यां बलाबलविशेषो युक्तो ऽधिकारत्प्रकृतस्य तु प्रकरणस्य प्रकृ-
 तत्वमात्रापेक्षितत्वात् बहुनामरूपानां च प्रकृतत्वाविशेषानुल्लेखकालं
 ग्रहणावगतेर्नावान्तरमहाधिकारयोर्बलाबलविशेषो ऽस्तीत्याशयेन
 परिहरति * उच्यतेइति * स्वमतेन प्राहणादिवाक्यानां क-
 र्मान्तरविधायित्वे ऽपि प्रयोगान्तरविधायित्वात्स्वाराज्या-
 प्राधयोर्भिन्नप्रयोगविषयत्वेनाप्यविरोधमुक्त्वा प्रौढ्या क-
 र्मान्तरविधायित्वाभ्युपगमेनाविरोधमाह * यदि चेति * कर्मा-
 न्तरत्वे यार्हस्पत्यादिलिङ्गात्प्रकृतावेष्टिप्रकृतिकत्वे ऽपि सकृद् वृत्त्यैक-
 यागप्रतीतेर्यागान्तरागामनङ्गत्वेनातिदेशतो ऽप्यप्राप्तेर्मध्यनिधानवि-
 धिन्ययानुपपत्तेश्चान्तरेण ऽपि क्लेशपक्षेऽन्त-
 र्विशेषानवधारणाच्चानवस्थितशास्त्रार्थापत्तेः प्रौढिमात्रार्थत्वसूचना-
 र्थो ऽपिशब्दः । ननु कर्मान्तरत्वे द्रव्यदेवतादीतिकर्त्तव्यतानव-
 गतेः सकृद् धृत्या च सामैक्यावगमान्मध्यनिधानानुपपत्तेस्तद्विशि-
 ष्टानुष्ठानासिद्धिरित्याशङ्काह * कर्मान्तरत्वे चेति * अतिदेशेनावे-
 ष्टिष्वितिकत्वेव्यतालाभात्तन्मध्यनिधानान्ययानुपपत्त्या च कल्पितेषु द्र-
 व्यान्तरेषु तुल्यत्वाद्यागीयत्वप्रतीतेः कल्पानां च यागान्तराणामिति-
 कर्त्तव्यतापेक्षायां धृतयागप्रकृतिर्धेनावगताया अवष्टेरेव बुद्धिस्थ-
 त्वात्पेक्षामपि तत्प्रकृतिकत्वावगतेस्तदीयेतिकर्त्तव्यतालाभादभितो

निधेयद्रव्यविशेषप्रतीतिर्निर्द्धारितशास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धिरित्याशयः
 नन्वेवमपि राजन्यवाक्यस्य निमित्तार्थत्वोपपत्तेर्ब्राह्मणादीनां प्राप-
 कार्णाति बहुवचनमयुक्तमित्याराद्धाह * राजन्यस्यापि चेति *
 यदिशब्दोपबन्धेनानित्यत्वावगमात् ब्राह्मणादिवाक्यतुल्यप्रवृत्तेः क्र-
 तुमध्यप्रयोगे च राजन्यस्य नित्यत्वाद्यदिशब्दानुपपत्तेर्ब्राह्मणवाक्य-
 स्वस्याख्यातस्य राजन्यवाक्ये ऽनुपक्तस्य विध्यनुवादेरूपपरिहा-
 रार्थं ब्राह्मणवैश्यवाक्यवत् राजन्यवाक्ये ऽपि विधितया तुल्यप्रवृ-
 त्तेः ब्राह्मणवैश्यवत् राजन्यस्यापि कर्मान्तरेण प्रयोगान्तरेण वा
 सम्बन्ध इत्युक्ते ब्राह्मणवैश्ययोः क्षत्रियकर्तृके प्रयोगे निवेशायोगात्
 युक्तं भेदकत्वमो राजन्यस्य तु क्रतुमध्यस्वप्रयोगे निवेशोपपत्तेर्न भेद-
 कता युक्तेत्याशङ्क्य कर्तृभेदस्य भेदहेतोरभावे ऽपि योगसिद्ध्याधिक-
 रणन्यायेन फलभेदस्य भेदकत्वसूचनार्थम् * फलपदेत्युक्तम् *
 भद्राद्यकामवाक्यैकवाक्यत्वलक्ष्यस्य राजन्यो ऽप्राद्यकामो यजेतेति
 फलपदानुपपन्नस्य ब्राह्मणो ऽप्राद्यकामो वैश्यो ऽप्राद्यकाम इति वत्
 राजन्यस्याप्यविशेषात्तत्प्रयोगस्यापि फलभेदाद्भेदावगतिरित्याशयः ।
 यदि राजन्य पेन्द्रं मध्ये निधायानुवृत्तिं हुत्वा ऽभिघारयेदित्यनुपप-
 ल्लक्ष्यस्य राजन्यकर्तृकप्रयोगविषयेन्द्रमध्यनिधानपूर्वकाभिघारणवि-
 धिवाक्यस्य तन्त्रप्रयोगं विनानुपपत्तेरपि प्रयोगभेदो ऽवसीयतइत्याह
 * एवं चेति * ननु क्रतुमध्यस्थे ऽपि प्रयोगे मध्यनिधानलिङ्गाद्वेष्टि-
 रित्येकवचनधृतेश्च तन्त्रार्थं भविष्यतीत्याण्डुचाह * राजसूयेति *
 भाग्नयो ऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणैन्द्र एकादशकपाल ऋषभो द-
 क्षिणा वैश्वदेवश्चरः पिशङ्गी पृष्ठीही दक्षिणा मैत्राघरण्यामिक्षा च-
 शा दक्षिणा बार्हस्पत्यश्चरुः शितिपुष्टो दक्षिणेति दक्षिणाभेदादक्षि-
 णायाश्च कर्त्त्रानत्यर्थत्वात्कर्तृत्वाधिष्ठानद्रव्यकथने ऽपि प्रयोगान्नभूतक-
 र्त्वरूपभेदद्वारा प्रतियोगं प्रयोगभेदावगतेः क्रतुमध्यप्रयोगे मध्यनि-
 धानविधिर्विदुष्येतेत्यर्थः । अतस्तस्मात् क्षत्रियस्यैवेत्युपसंहारवा-
 र्त्तिकं पुनःमेवेत्याह * तस्मादिति *

॥ आधानस्य विधेयत्वाधिक्याम् ॥ ३ ॥

आधाने सर्वशेषत्वात् ॥ ४ ॥

यदिति भाष्येण वचनव्यक्तिभेदस्य सन्देहहेतुत्वेनोक्तस्याख्या-
 तानपेक्षपदान्तरान्योन्यान्ययायोगेनायुक्तत्वात् पूर्वपक्षवचनव्यक्त-
 योगापत्तेर्ब्राह्मणादिप्राप्त्यप्राप्तिमन्द्दे विध्यविधिमन्देहेतुं वक्तुमा-
 ह * यस्मन्त इति * ननु सरयामपि प्राप्ती निमित्तपाचियग्यादिश-

धाभावाभिमित्तार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * प्राप्तस्य
 प्राद्वणादेर्निमित्तत्वं विनान्वयायोगात्तद्वाचिशब्दाभावे ऽपि निमि-
 त्ततावसीयत इत्याशयः । भाष्यस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्याह *
 तदा चेति * ब्राह्मणो यद्यादधीत ततो वसन्तइति घचनव्यक्ताव-
 प्याधाने घसन्तार्थो ब्राह्मणान्वयस्य निमित्तत्वोक्त्यर्थत्वं ब्राह्मण-
 ध्रुतेः सूचयितुं घचनव्यक्तघन्तरौक्तिरित्याशयः । नन्वाधानस्यावे-
 ष्टिवधियतैकवर्णसंयोगात्पूर्वन्यायातुल्यत्वेन निमित्तार्थत्वमाशङ्क्य
 षणंविशेषासयोगे ऽपि स्वरूपेणैवाप्राप्तौ निमित्तार्थत्वासम्भवातिदे-
 शार्थत्वेनास्य विचारस्थानन्तरसङ्गतावपि कथं गुणप्रकरणसङ्गतिः
 किं च प्रयोजनमित्याशङ्क्याह * तदा चेति * ब्राह्मणादेर्गुणस्य
 विधेयत्वे भेदकता ऽविधेयत्वे त्वभेदकतेति सन्दिग्धविधेयत्वस्य
 गुणस्य भेदकाभेदकत्वनिर्णयार्थं विधेयाविधेयत्वविचाराद्वान्तर-
 सङ्गतिरपि तदा चेति प्रापकत्वे भेदोक्त्या निमित्तार्थत्वे च तद्वैप-
 रीत्योक्त्या सूचिता । स्वार्था एव चेत्यनेनाद्यपूर्वपक्षनिरासप्रयोजन-
 मुक्त्वा द्वितीयपूर्वपक्षनिरासप्रयोजनम् * शुद्रस्येत्यनेनात्म *
 ननु शुद्रस्यानुपनीतत्वात् ब्रह्माभिव्याहारेदित्यनुपनीतवेदाध्ययन-
 निषेधेनाविधित्वात्पूर्वपक्षे ऽप्याधानाप्राप्तिरविशिष्टेत्याशङ्क्याह *
 एतेनेति * उपनयनस्याप्याधानवत्पूर्वपक्षे कर्मविधिभिस्तत्ज्ञानसा-
 धनं वेदाध्ययनमाक्षिपद्भिरनुपनीताध्ययनायोगेनाक्षेपादविशेषा-
 च्छुद्रस्याप्युपनयनमध्ययनं च प्राप्नोतीत्याशयः । सुरप्रतिपत्त्यर्थ-
 मधिकरणार्थं संप्रहीतुमाह * तत्रेति * सङ्घेपतो ऽधिकरणार्थं
 इत्यर्थः । द्विविधमपि पूर्वपक्षं सङ्गृह्णाति * मामप्येति * आ-
 हवनीयादिसाध्याग्निहोत्रादिविधिभिः सामान्यतः कस्य चिदाह-
 वनीयादिसाधनस्याक्षेपे ऽपि किं तदिति विशेषज्ञानादग्निमादधी-
 तेति द्वितीयाध्रवणे ऽप्यविहितस्याधानस्य साध्यानाकाङ्क्षत्वात्
 द्वितीयायाश्चोत्पाद्याप्यविकार्यसंस्कार्यात्मकचतुर्विधकर्मसाधारण्ये-
 नात्पाद्यकाम्तिक्त्वाभावाद्ग्निसुपनिधाय स्तुवीत अग्निं संप्राप्ती-
 त्यादिवदुत्पाद्यत्वानवगतेरर्द्धादिते सूर्ये आहवनीयमादधातीत्यादौ
 आहवनीयादेर्युपादिवत् असिद्धत्वाद्य आधीयते स आहवनीय
 इत्यवगमे ऽपि अविधीयमानस्याहवनीयोत्पादकत्वे प्रमाणाभावादा-
 हवनीयादिवाक्यैराधानविध्यभ्युपगमे कामधुतिभिः प्राप्तैरवाच्य-
 त्वात्प्रत्यग्नि वाधानभेदापत्तैर्विधिनिरपेक्षोत्पत्तिमात्रेण च साध्य-
 साधनत्वे सत्योदुम्बरत्वादिरेष्युर्गवरोधादिसाधनत्वापत्तैर्याज्ञिकानां
 चाहिते ऽग्नौ आहवनीयादिशब्दप्रयोगस्याधानविध्यभावे निर्मूल-

५९६११

त्वेनाप्रामाण्यान्मूलवैदिकप्रयोगकल्पने ऽप्यादिस्यादौ यूपदिशब्द-
 प्रयोगशब्दार्थाधिगमहेतुत्वाभावाद्भ्रसमुख्य स्तुचो ऽप्रास्त्वक्तो वि-
 ला इति स्वर्चां हसमुखप्रसेकत्वादिविधिवदाहितो ऽग्निराहव-
 नीय इति प्रयोगादाधानविधिकल्पने ऽतिम्लेशापत्ते कामथुति-
 भिश्च विधिकल्पनवैयर्थ्यस्यापरिहार्यत्वादाविधाने षाधानस्य प्रक-
 रणायोगाद्भ्रसन्तादिवाक्येषु ब्राह्मणादौ निमित्ते फालविधौ प्रकर-
 णप्राप्ताधानानुवादानुपपत्तब्राह्मणादिविशिष्टाधानानुवादोपस्थाप-
 रिहार्यत्वास्त्वविध्युत्पादितस्याप्याधानस्याग्निहोत्रादिविधिभिरनु-
 ष्ठापनमाद्यपूर्वपक्षार्थ इति सूचनायाक्षिप्तशब्द । दृष्टीकायां सम्भारे-
 ष्वाद्घातीति यो ऽस्मिन्नाद्घाति तेनाधाने प्राप्ते वसन्ते ब्राह्मणो
 ऽग्निमादधीतेत्यनूद्य वसन्तब्राह्मणसम्बन्धो विधीयतइत्यभिधाना-
 त्सम्भाराणां च वाक्ष्यार्थिवातां वाक्यान्तरविहितत्यात्तदधिकर-
 णाधानमात्रविधिलाघवसम्भवे कर्तृकालरूपानेकार्थविशिष्टाधान-
 विधिगौरवस्थानद्वीकार्यत्वात्सम्भारवाक्योत्पादितस्याधानस्य कैम-
 र्थ्यापेक्षायामाहवनीयादिवाक्यालोचनयाद्ब्रह्मनीयादिसाधनत्वावग-
 तेरग्निहोत्रादीभि फलवत्त्वात्प्रयुक्तिशक्तै प्रयुक्तिसम्भवे ब्राह्मणादि-
 वाक्येन प्रयोगाद्भ्रभूतकर्तृसयोने ऽपि निमित्तार्थे तत्सयोगोपपत्तेर्ना-
 धानप्रयोजकत्वकल्पना युक्तेत्याशय । फलवत् प्रयुक्तिद्योतनायैव
 कामक्षुत्पुपन्यासो भाष्ये अन्यथाहवनीयादिसाध्यकर्मविधिमात्रेण
 प्राप्त्युपपत्त कामविशेषणानर्थक्यापत्ते यदि रथन्तरसामेति च स-
 यदिके वाक्ये चिन्तिते सयदिकत्वसाम्येन बुद्धिस्थाना यदि ब्राह्मणो
 यजतेत्यादिवाक्याना पूर्वाधिकरणे निमित्तार्थत्वापवादेन प्रयोगवि-
 धित्वव्युत्पादनादिहापि ब्राह्मणादिसयुक्तत्वसाम्येन बुद्धिस्थाना व-
 सन्तादिवाक्याना प्रयोगविधित्वव्युत्पादनादनन्तरसद्भ्रति सुल-
 भा प्रयोजन चाग्निहोत्रादिविधिप्रयुक्तत्वे ऽग्निहोत्रादिफलार्थिना-
 धानमनुष्ठेय स्वविधिप्रयुक्तत्वे तु ब्राह्मणत्वादे कर्तृविशेषणत्वे
 ऽपि जातेरनुपादेयत्वाद् ब्राह्मणादिकर्तृकस्य प्रयोगस्याब्राह्मणादिना
 कर्तृमशक्तेर्यत्स्य चानधिकारादर्थादधिकारविशेषणत्वावगते
 सिद्धत्वेन च जाते काम्यतयाधिकारविशेषणत्वायागादाधानस्य
 च काम्यत्वाभावेन राजापूयवधिमित्तान्वयाविशेषाभावाधिमित्त-
 त्वप्रतीतेर्निमित्त सति वैमित्तिकावदयम्भावाद्जातपुत्रयाक्यापुत्रज-
 न्ननो निमित्तविशेषणत्वप्रतीतजातपुत्रेण ब्राह्मणादिना निष्पामे-
 नावद्यानुष्ठेय तत्तद्य दृष्टव्येवाक्याद्द्वयो ऽर्जानितममणप्रतीते-
 ब्राह्मणादजातपुत्रस्यानादिनाग्नेयोर्जातिममे ऽवदय विहितान्नि

होत्राद्यननुष्ठाननिमित्तप्रत्यवायवदाधानाननुष्ठाननिमित्तो ऽप्यपरः
 प्रत्यवायां भवति अत एवानाहिताग्निताप्युपपातकथेन स्मर्यते
 नानाहिताग्निर्घ्रियेतेति च श्रुत्याधानस्यावश्यकतावसीयते सा च
 स्वविधिप्रयुक्तत्वं विना न सिद्ध्यतीति सद्गतत्वात्सप्रयोजनत्वाच्च
 युक्तैव प्रयुक्तैवे प्रयुक्तिचिन्ताश्लोकं व्याचष्टे * एकस्तावदिति *
 सिद्धान्तं संगृह्णाति * सिद्धान्तेति * सम्भाराहवनीयादिव्या-
 क्यालोचनयाहवनीयादीनामाधानजन्यत्वावगमेनाग्निहोत्रादिवि-
 धिभिराधानप्रयुक्तिसम्भवे प्रत्यक्षवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य नियमेना-
 ग्निहोत्रादिव्याक्यानामाधानप्रयोजकत्वायोगान्निव्यमार्थत्वेनार्थवत्त्वं
 दर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति * ननु विद्वद्वाक्यव्या-
 धानविधायित्वं विनानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह * अस्ति चेति *
 अप उपसृजतीत्यादिप्रत्यक्षविधियुक्तानामुदकस्यापनादिरूपाणां स-
 म्भारणाम् अथ सम्भरन्तीतिवत्सामान्यतो विधानं तत्प्रसंगार्थ-
 त्वम् । एवं कृतान्सम्भारान्सम्भार्याण्येकत्र देशे स्वाप्यानुपुदकादीनि
 विद्वानेवमुक्तप्रकारसम्भरणपूर्वमग्निमाधत्ते सहायसम्भ्रमपि स-
 मानस्वाम्यं स्पष्टमानशङ्कं यथावर्त्तनराहितो भवति तथा यजनी-
 स्येतदुपन्यासस्य प्रयोजनमस्तीति नानर्थक्यापत्तिरित्याशयः । सि-
 द्धान्तमुपसंहरतीति * किमिति * प्रश्नभाष्याशयमाह * कि-
 मिति * ब्राह्मणादीनामित्युत्तरभाष्य निमित्तवाचिरश्यानुपन्या- ५९७।
 साद्युक्तमाशङ्क्य ब्राह्मणादेराधाने प्राप्त्याद्विधेयवसन्तादिनिमित्त-
 त्वं विनान्वयायोगान्निमित्तत्वावगत्याशयत्वेन व्याचष्टे * ब्राह्मणा-
 दीनामिति * नन्वित्याशङ्काभाष्याशयमाह * नन्विति * वाद-
 मिति परिहारभाष्याशयमाह * इतरस्त्विति * उक्ते ऽर्थे भाष्य-
 सम्मतिप्रदर्शनायैकदेशपाठः केनेति प्रश्नभाष्यं सम्भाराहवनीया-
 दिवाक्यालोचनयाधानस्यावहनीयादीसाधनत्वे ऽवगते कामधुति-
 मिः प्राप्तिप्रतीतेर्विद्वद्वाक्यस्य च साक्षात्प्रापकस्य प्रत्यक्षवादयुक्त-
 माशङ्क्य प्रत्यक्षविधिसद्भावे कामधुतीनां यच्छब्दोपबन्धाच्च वि-
 द्वद्वाक्यस्य प्रापकत्वं न सम्भवतीत्याशयेन व्याचष्टे * केनेति *
 कामेत्युत्तरभाष्यं प्रश्नाशयापरिहाराद्युक्तमाशङ्क्य कथं चित्प्रा-
 प्तिसम्भवे विशिष्टविधिगौरवस्यानङ्गीकार्यत्वात्प्रत्यक्षविधिसद्भाव-
 माश्रेण कामधुतीनां प्रापकत्वनिराकरणां न सम्भवतीत्याशयेन
 व्याचष्टे * इतरस्त्विति * साक्षात्प्रापकविद्वद्वाक्यस्यागेन का-
 मधुत्युपन्यासानौचित्यशङ्कानिरासार्थम् * बलीघांसं चेत्युक्तम् *

विद्वद्वाक्यस्याधानोत्पादकत्वसम्भवे ऽपि घसन्तादिवाक्यवत्प्रयो-
गविधिचिन्हप्रयोगाङ्गकर्तृकालादिसयोगाभावात्स्वर्गकामादिवाक्य
वच्च प्रयुक्तिशक्तिफलसयोगाभावात्प्रयोजकत्वानुपपत्ते तत्प्रयोज-
कत्वाय कामश्रुतीनामवश्योपन्यसनीयत्वाद् बलवति च प्रापके
प्रागुपन्यस्य निरस्ते दुर्बलोपन्यासानवकाशापत्तेरात्मनेपदरहितेन
वाक्येनाधानोत्पादने कामश्रुतीना तत्प्रयोजकत्वस्य पाक्षिकत्वेन वि-
द्वद्वाक्योत्पादिताधानप्रयोजकत्वापेक्षया दौर्बल्यात्प्रागुपन्यास इ
त्याद्य । कामश्रुतीनां प्रयोजकत्वे ऽस्य पाक्षिकत्वेन विद्वद्वाक्यस्य चो-
त्पादकत्वेन विवक्षितत्वाद्भिन्नविषयतया ऽनालोचनीये ऽपि बलाबले
ऽग्निहोत्राद्यनङ्गत्वेनाधानस्याग्निहोत्रादिविधिप्रयुक्तत्वासम्भवे ऽपि
विद्वद्वाक्येन द्वितीयावगताग्न्याख्यफलसयोगात्प्रयुक्तिमत्ता प्रयुक्ति-
सम्भवे घसन्तादिवाक्याना विशिष्टविधिगौरवापादकप्रयोजकत्वक-
ल्पनानुपपत्तेर्विद्वद्वाक्यस्यैव प्रयोजकताप्यापद्यतइति सूचनार्था ष-
लीयस्त्योक्ति । का इति प्रश्नभाष्य कामश्रुतीना प्रत्यक्षत्यादयुक्तमा-
शङ्काहवनीयादिसाधनत्वेनाधानस्य विध्यन्तरतो ऽप्रगतस्याप्यग्नि
होत्राधनङ्गत्वात्तद्विधिप्रयुक्तत्वासम्भवावश्यत्वेन व्याख्यातुमाह *
का इति * प्रापणेत्यनेन क्रोधहतु वदताग्निहोत्रादिश्रुतीनामाधान
प्रत्यक्षेपित्यात्प्रयोजकत्वाशक्तेस्तद्व्यतिरिक्त आधानशेषिविषयत्वा
त्तत्प्रयुक्तिशक्तका कामश्रुतय इत्येव भाष्य व्याख्यात प्रापणश-
क्त्याक्षेपस्यासर्वशपत्यादिति सूत्रावयवोक्तत्वसूचनार्थो भूतनिर्देश
प्रापणशक्तेराक्षिप्तत्वात्मक्रोध दर्शयतीति वदयमाणानुपङ्गण समाप-
नीयम् । अग्निहोत्रमित्युत्तरभाष्यमाक्षेपापरहारादयुक्तमाशङ्का-
शानप्रशत्पारोपात्तरत्न व्याचष्टे * एरूपमयेति * फलवत्त्वात्प्रयु-
क्तिशक्तिसूचनार्थम् * फलयुक्तम् * प्रत्यक्षवचनाभावे ऽपि का-
मश्रुतीनामनङ्गभूताधानप्रयोजकशक्त्यभावसूचनार्थं सक्ताधमित्य-
स्याक्षेपक्रियाविशेषणत्वाभ्युपगम त्वेकप्रथयतया योज्यम् । कथमिति
भाष्य का इति प्रश्नावयविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * कथमिति *
अग्निहोत्रादिभावनात्करणतिक्त्वंव्यताशातिरिक्तत्वादाधानस्य त-
द्विधिप्रयुक्तत्वासम्भवो ऽन्यपरत्वोक्त्योक्त करणतिक्त्वंव्यताशाप्र-
योजकत्वं विधिनो' तन्माधनमकरणतिक्त्वंव्यताभूतमप्यन्यधानुपप-
त्त्या प्रयुज्यतइत्याशयनोच्यतइत्यादिपरितारभाष्य व्याचष्टे * इती-
ति * ननु यथाग्निहोत्रादि निष्पद्यते तथा कुर्यादिति विषयनिर्द्देश
क्षेपकत्वं ऽपि प्रयोगविधेरविषयभूतकरणतिक्त्वंव्यताव्यतिरिक्ता-

यांशेषकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्कानिरासार्थं तेनेत्याद्यद्यगम्यतइत्यन्तं
भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * यथाग्निहोत्रमिति भाष्योक्तो विध्यर्थस्त-
च्छब्देनाधानाक्षेपहेतुतया परामृष्टः । अनङ्गस्यापि विधिनाक्षेपे चासौ
ददात्यनो ददातीति वस्त्रशकटवानविधिना वस्त्रशकटोत्पादकयोर्वा
तक्षणयोराक्षेपः सप्तमाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे वक्ष्यमाणो दृष्टान्तिनवा-
निति तक्षणाख्यकर्मजन्ये वस्त्रशकटे च विहिते तदुत्पादक कर्माक्षि-
प्यते यथा यूपे विहिते तदुत्पादकछेदनादीति सूत्रार्थं कामश्रुतिप्रा-
प्त्युक्तिसम्प्राप्तिसूचनायेतिकरणकामश्रुतिप्राप्त्युक्तिप्रयोजनोक्त्यर्थं
तत्कनेत्यादिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्यायापि चेति भाष्यं विशिष्टवि-
धौ वाक्यभेदाभावादयुक्तमाशङ्क्य सत्यां गतावेकस्य वाक्यस्य वि-
शिष्टविधिगौरवाक्षमत्वाद्वाक्यभेदेतिरित्याह * सर्वप्रकारेति *
ऋतुप्रधानमुच्येतेति पूर्वसूत्रोक्तप्रतिज्ञानुपद्वेणाधानइति सूत्रावयव-
व्याख्यानार्थमेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * सर्वकर्मणा-
मिति भाष्येणोत्तरावयवं यथाश्रुतं दूषयित्वा किं तर्हीत्यनेन सर्व-
कर्मशेषभूताग्निशेषत्वेनाधानस्योपचारिकी सर्वकर्मशेषतोक्तेति भाति
तथाद्वाङ्गत्वेनैवाधानाक्षेपस्य पूर्वपक्षिणो ऽभिहितत्वादयुक्तमिति
मत्वा सर्वकर्मणामिति भाष्यमकारप्रश्नेपेणोत्तरावयवव्याख्यार्थतया
व्याख्यातुमाह * कथमिति * शेषत्वनिरासस्यानाक्षेपहेतुमुपपाद-
यितुमाह * यदि हीति * शेषत्वे ऽपि स्वतन्त्रकालविधानेन कर्मप्र-
योगाद् धहिरनुष्ठानस्यावगतस्य कर्मविधिप्रयुक्तत्वे ऽनुपपत्तराक्षेपा-
नावश्यकतानवकल्पत्योक्ता भाहवनीयादिशब्दानामाधानलक्षणसं-
स्कारनिमित्तत्वादाहवनीये जुह्वतीत्याद्याहवनीयादिश्रुत्यैवाधानस्य
कर्माङ्गत्वोक्तेः सर्वकर्मणामिति शेषत्वनिरासभाष्यमयुक्तमाशङ्क्यो-
पपादयति * तेषामिति * आधानजन्यस्य संस्कारस्याहवनीयादि-
शब्दनिमित्तत्वे ऽप्याधानस्य स्वरूपेण संस्कारत्वाभावादाहवनीयादि-
शब्देनानुक्तेरग्निहोत्रादिकर्मणामाहवनीयादिग्रहणमात्रपर्यवसाना-
त्त कश्चिदाधानस्य कर्माङ्गत्वज्ञापनहेतुरस्तीत्यर्थः । संस्कार-
निमित्तत्वेनाहवनीयादिशब्दानां जातिनिमित्तानोवास शब्दधि-
पयसप्तमाधिकरणासिद्धान्तसूत्राविषयत्वे ऽपि यथा कर्मजे
ऽनसि चाससि घानोवासोरूपमेव प्राप्यते न तदुत्पादकं
कर्मानोवासःशब्दयोः संस्कारनिमित्तत्वाभावेन कर्मणो शेषत्वा-
त्तथाहवनीयादिशब्दानां संस्कारजनकस्याधानस्याग्निहोत्राद्यशेष-
तथाहवनीयादिश्रुत्या कर्मजे ऽप्याहवनीयादौ विहिते जन्यमाह-
वनीयादिरूपमेवाप्यते नोत्पादकमाधानमित्येतावता साम्येन तन्न्या-

योदाहरण यथाधानस्य कर्मार्थं नान्ति किं तर्हि तृतीये तत्र प्रवृत्त्यर्थं
 यथान्ये ऽपारभ्यवादा इत्याधानस्य प्रवृत्त्यर्थत्वे पूर्वपक्षिने सर्वार्थं
 याधानस्य स्वकालत्रादिति सिद्धान्तसूत्रेणोच्यते न हि तत्सर्वेषां प्र-
 वृत्तिकानामाधानस्य विहितत्वन रथकारस्यैवाधानविधिनिर्णय-
 तया परिशिष्टत्रादिति वचनाद्द्रव्यकारस्याधानस्य सर्वगतत्रादिति
 पद्माधिकरणोपपत्तौपत्रमसिद्धान्तसूत्रमदन्वधा व्याख्यातुं शक्य-
 नापि द्रव्यस्याकर्मकालनिष्पत्ते प्रयोग सर्वार्थं स्यात्स्वकालत्रा-
 दित्येकादशाधिकरणसूत्रवत् कृत्वाचिन्तान्यायेन सर्वार्थत्राद्वीका-
 रेण चिन्तांतराभावादिति किं तर्हीति भाष्येणाशङ्क्य पारम्पर्येण
 सर्वार्थत्वोक्त्यर्थतया तार्क्ष्यिसूत्र-यारयानार्थमग्नीनामिति भाष्य-
 व्याख्यातुमाह *यदिति* किमित्यशङ्काभाष्याशयमाह *किमिति*
 अग्नयदिति परिहारभाष्याशयमाह *सिद्धान्तति* नन्वित्याशङ्का
 भाष्यारयमाह *नन्विति* उच्यतइत्यादर्थातेत्यन्त परिहारभा-
 ष्य व्याचष्टे * उच्यतइति* उत्पादनोक्त्य शयमाशङ्कापूर्वमाह *
 तत्रेति* श्लोक व्याचष्टे * यथैवेति* भाष्यार्थमुपसहरति *
 इत्यस्तीति* नन्विह प्रयुक्ते विचार्यत्वादाधानोत्पत्तिमप्राप्तिपक्ष-
 प्रयोजयिष्यतीति ब्राह्मणादिवाक्यानामु पत्तिविधिज्ञापनार्थस्योत्पत्ति-
 शब्दस्यानर्थक्य स्यादित्यशङ्क्य ब्राह्मणादिवाक्याना प्रयोजकत्वाभ्यु-
 पगमे कर्मविषयत्वेन क्लृप्तत्वात्तपामेवात्पादकतापि युक्तान गुणस-
 चरितशक्त्या सम्भारादिवाक्यानामिति सूचयितुं ननुपपादनार्थ-
 पक्षे ऽप्युपायान्तरप्राप्ति वक्ष्यमाणामाह * पक्षे ऽपि चेति* कर-
 लप्रयाजकत्वे ह्यात्मनेपदयुक्तस्य तद्रहितविध्युत्पादितत्वाधानस्या
 धातृगम्याहवनीयादिसाधनत्वानियमात्साध्यसाधनेतिरुसं व्यतावि-
 शिष्टभावनानावगमोत्तरकाल प्रवृत्तस्य प्रयोगविधे साध्यसाधनत्वा-
 नियामकत्वात् प्रत्यक्षे ऽपि प्रयोगविधौ न्युपायांतरप्राप्तयत्रिरो-
 धात्तदार्थप्राप्तेर्युक्तात्मनेपदयुक्तोत्पत्तिविधिर्योपपादनार्थत्वेत्याशय ।
 क्रमाद् प्राप्त्युपायादाधानात् भिन्नविषयस्य प्रत्यक्षविधिविहितेना-
 ध्याधानन निवृत्त्ययोगाशङ्कानिरासार्थं यदित्यादिभाष्य व्याचष्टे
 * प्रत्यक्षति* आत्मनेपदादनधीतार प्रत्याहवनीयत्वाद्यभावाव-
 गतेरथादाधानस्य च प्राप्त्युपायत्वेनियमादेकविषयत्वेनोपायान्तर-
 नियन्तकता युक्तेत्याशय । उद्गातार स्तुवतइत्यात्मनेपदस्थानात्म-
 गामिन्यपि त्रियाफल दर्शनात्सात्मनेपदादात्मार्थतावगन्तुं शक्यत्वा-
 शयेन कथं चेत्याशङ्क्य स्वरितञित फलमिप्राये क्रियाफलइति
 स्मृतेप्रकारे दधातिपदस्यात्मनेपदस्यात्मगामिक्रियाफलवाचितावग-

ता नान्यत्र व्यभिचारमात्रेणापह्नान्तुं युक्तेत्याशयेन परिहारार्थं कर्त्र-
भिप्राये हीति भाष्यमादर्धातेति, धातुप्रयोगेण व्याख्यातमान्वात्मने-
पदाभावे ऽप्यग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादिवत् विधिसामर्थ्या-
त्कामश्रुतिपरिग्रहेण तदेकवाक्यत्वावगते स्वर्गकामादिसाङ्गं कुर्या-
दिति सामानाधिकरण्यात्त्वात्तार्थतावगमयिष्यते इत्याशङ्कान्यथा-
नुपपत्त्या कामश्रुत्याक्षेपे ऽनङ्गत्वेनैकवाक्यत्वाप्रतीतेः पश्चादिव-
द्यात्तार्थमुत्पन्नस्याहवनीयादेर्दानादिनान्यसम्बन्धकरणे ऽपि वि-
ध्यविरोधात्तन्नेपदं विना ऽनाधातारं प्रत्याहवनीयादितावगम्यत-
इत्याशयेन परिहारार्थमसतीति भाष्य व्याचष्टे * अर्धेति * श्रु-
तिकल्पनेन सामर्थ्यस्य प्रापकत्वात्प्रत्यक्षश्रुतिसद्भावे च कल्पना-
योगात्पक्षे ऽपि प्राप्तित्त्वं सम्भवतीत्यभिधानार्थमपि चेति भाष्यं ता-
त्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * अपि चेति * नियमस्यादिशब्दोक्तायाश्च
परिसव्याया यावद्विद्वानुमिता श्रुतयः प्रतिमन्त्रं कल्पयितुमार-
भ्यन्तइत्यादिमन्त्राधिकरणवार्तिके शुद्धविधिवदप्राप्तविधित्वोक्तेन
पक्षे ऽपि प्राप्तिः सम्भवतीत्यर्थः । स्वरूपतो व्याचष्टे * सति चे-
ति * नन्वाधानस्याग्निहोत्राद्यङ्गत्वे सत्याङ्गानां प्रधानविधिप्रयुक्त-
त्वात्प्रयाजादिवत्प्रत्यक्षविधिसद्भावे ऽपि कामश्रुतिप्रयुक्तत्वापत्तेर-
नङ्गत्वे वा प्रत्यक्षविध्यभावेन ऽपि कामश्रुतिभिः प्रयुक्तवशक्तैः स-
तीष्विति विशेषणार्थमस्याशङ्कानङ्गत्वे ऽप्यन्यथानुपपत्त्या-
धानविधिकल्पनद्वारा प्रयुक्त्युपपत्त्याशयेन परिहारार्थमसतीष्विति
भाष्यं व्याचष्टे * यदि त्विति * ननु सतीष्वपि ब्राह्मणादिश्रुतिषु
शुद्धप्राप्तैः कामश्रुतिभिः प्राप्तियुक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं सतीति
भाष्यं व्याचष्टे * सतीषु त्विति * अत्राहेति द्वितीयपूर्वपक्षभा-
ष्ययाशयपूर्वं व्याचष्टे * पूर्वोक्तेति * तद्विरासार्थमुच्यतइति ९१९
भाष्य व्याचष्टे * तत्रेति * विधेयस्य स्तावकत्वेन शेषभूतत्वर्थः
नेतीत्याशङ्काभाष्यमेवंशब्देन सम्भारपरामर्शोत्सम्भारविध्यं कदाक्य-
त्वप्रतीतेरयुक्तमाशङ्का भिन्नवाक्यत्वे ऽपि प्रकरणप्राप्तसम्भारपरा-
मर्शोपपत्तेर्न तावन्मात्रेणैकवाक्यतावगतिरित्येवमुपपादयन् व्याचष्टे
* परः पुनरिति * उच्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * भवेदि-
ति * गुणार्थमेवेति स्तुतिवाचिना गुणशब्देनापामुपसर्जनं तु वि-
धीयतइति भाष्यस्यो विदधाति स्तुतिलक्षणार्थतया व्याख्यातः ।
नन्वित्याशङ्काभाष्यं विद्वद्वाक्यस्याधानविधित्वे ब्राह्मणादिषुतेष्व च-
सन्तादिलक्षणगुणार्थत्वे हेत्वनुपपत्त्यासादयुक्तमाशङ्का निर्णयहेतुप्र-
श्नार्थत्वेन व्याचष्टे * कुतो ण्विति * निर्णयहेतूत्तर्यं नेत्याद्याहे-

त्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * प्रत्यक्षफलपनीयत्वलक्षणो वि-
 रोधो निर्णयहेतुरित्याशयः । तस्मात्प्रशस्ततामितिभाष्यं तात्पर्यतो
 व्याचष्टे * नैतदिति * भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * यदि त्वि-
 त्याद्युपरुध्येतेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * यदि त्विति * नन्वित्याद्य-
 कल्प्यतएवेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * लिङ्गा स्थिति * लिङ्गा विधि
 तस्याधानस्य सम्बन्धि यत्सम्भरणं तस्य यो विधिरथ सम्भारान्
 सम्भरतीत्यादिसामान्यरूपो विशेषरूपश्च ताप्ररोचनार्थं स्तुतिस-
 हितस्याधानस्य पुनः श्रवणमित्यर्थः । अपि चेति भाष्यं व्याचष्टे
 * लिङ्गा चेति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * उ-
 च्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * पदान्तरसम्प-
 न्धात्मकेन वाक्येन ब्राह्मणादिविधाने ऽप्याधानस्य धृत्या विधा-
 ६००१। नाद् धलीयस्त्वोपपादनार्थं परेति भाष्यं व्याचष्टे * स्वपदेति * द्वि-
 पञ्चदशः सपत्नशब्दध्याख्यार्थः । शास्त्रान्तरीयपाठप्रदर्शनार्थो वा न-
 न्विति भाष्येण विशिष्टविधिगौरवाद्द्वैतव्यवसायशङ्कितं नैव इत्यनेन
 विशिष्टविध्यन्यधानुपपत्तिकल्पे विष्यन्तरीविशेषणाविधिसिद्धेः श्रौ-
 तविधिद्वयापारनानात्वाभावात्परिहृत्य द्वितीयपूर्वपक्षनिरासे तस्मा-
 दित्यनेनोपसंहृते ऽपि चेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं वाक्यभेदे गौरवाश-
 येन परिहृतमपि ब्राह्मणादिजातेरनुपादेयतया निमित्तत्वेनेष्टधा-
 त्कालनिमित्तयोर्द्वयोर्द्वयत्वत्वापत्तेः प्रत्युद्देश्यवाक्यसमाप्तिलक्षण-
 वाक्यभेदाशयेन यत्त्वित्यनेनानुभाष्यं यदीत्यनेन चानुपादेयत्वाजा-
 तेर्ब्राह्मणादिश्चेदादधीनेवेत्यर्थाक्षिमित्तत्वावगमे ऽप्यप्रवृत्तप्रवृत्तना-
 त्मकत्वेनेदानीं कुर्वीतेत्यस्य विध्यर्थस्य कादाचित्कत्वात्कादाचित्के-
 नैव निमित्तनान्वयावगतेर्नित्यत्वेन जातेर्निमित्तत्वायोगात्कर्तृमं-
 ख्यामामानाधिकरण्यात्कर्तृत्वैवान्वयावगतेः कर्तुंश्चातुद्देश्यत्वात्
 प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्तिर्न प्रत्युद्देश्यवाक्यपरिस्समाप्तिलक्षणवाक्य-
 भेदापत्तिरित्याशयेन परिहृत्याधिकरणार्थोपसंहारार्थम् * तस्मा-
 दित्युक्तम् * तत्सर्वं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * कर्त्तविति * ब्राह्मणादि-
 जातिनिमित्ततया कर्तृत्वापादनार्थत्वेनाप्राधान्यद्योतनार्थं कर्तृशब्द
 विशिष्टशब्दो नैकार्थत्वनिरासार्थः । निमित्ताभावे ऽनुष्ठितस्यापि क-
 मंशो नैष्कल्यापत्तेस्तस्यापि क्रियोपकारित्वात् भाष्ये गुणत्वोक्त्यर्थ-
 विरोधः निमित्तस्याविधेयत्वे ऽप्यवच्छेदकत्वात्कलसस्कार्यवद्विधे-
 यविशेषणत्वाविरोधः ।

॥ दाक्षायणादीनां गुणताधिकरणम् ॥ ४ ॥

अयनेषु चोदनान्तरं सञ्ज्ञोपबन्धात् ॥ ५ ॥

सन्दिग्धविधेयत्वार्थस्य रथन्तरसामादिशब्दस्य कस्य निमित्तार्थत्वेनाविधेयार्थत्वाद्भेदकत्वं कस्य वा तदयोगेन विधेयार्थत्वात् भेदकतेति चिन्तिते ऽधुना दाक्षायणादिशब्दस्य गुणाधिधानामधेयत्वं सन्देहाद्विधेयाविधेयार्थतया सन्दिग्धस्याविधेयार्थत्वे ऽपि संज्ञातो ऽप्यासात्प्रकरणान्तराद्वा भेदमाशङ्क्य विधेयार्थत्वाद् गुणफलान्वयावगतेरेभेदाभिधानात्सङ्गतिस्सन्देहतत्वेतूत्स्पष्टत्वादुपेक्ष्य दध्नेद्रियकामाधिकरणेनैव दाक्षायणादीनामपि गुणानां फलान्वयेनाभेदकत्वसिद्धेः पौनरुक्त्या शङ्कां परिहरन्संज्ञया भेदशङ्कार्थमाशङ्क्य व्याचष्टे * युक्तमिति * तृतीयान्तत्वाविशेषे ऽपि निरूढानिरूढत्वविशेषात्सामानाधिकरण्यवैयर्थ्याधिकरण्यविशेषोपपादनायम् * न चेत्युक्तम् * कर्मान्तरमित्यनेन चोदनाशब्दश्चोद्यतइति व्युत्पत्त्या कर्मवाचितया व्याख्यातः । साकम्प्रसङ्गाद्यादीनामयनत्वाभावे ऽपि तुल्यन्यापत्त्यादुदाहरणत्वविरोधः ।

अगुणाच्च कर्मचोदना ॥ ६ ॥

न चेति भाष्येणाप्यासेन भेदशङ्कार्थतया एतत्सूत्रं व्याख्यायापि चेत्यनेन गुणोपबन्धे ऽपि दाक्षायणसंक्रमणालक्षणयोगुणयोर्विश्वशेषणत्वेन समासपदोपात्तयोः निष्कृष्य विध्ययोगादाग्नेयमष्टाफपालं निर्वपेदुक्तान इतिवत्फले गुणविरिष्टकर्मविध्यापत्तेः * कर्मान्तरत्वसिद्धिरित्युक्तम् * तत्सूत्रानारूढत्वात्पुनःकमाशङ्क्य चशब्दसूचिताभ्युपेत्यवादायत्वेनोपपादयितुमाह * विधीति * गुणाननुबन्धे विधिशक्युत्तारणस्याशङ्क्यत्वात् गुणोपबन्धे ऽपीत्यध्याहारण योग्यम् ।

समाप्तं च फले वाक्यम् ॥ ७ ॥

अनुपादेयान्वयात्प्रत्यभिज्ञायाश्च संज्ञान्तरान्वयेन गुणान्तरान्वयेन वा तिरोधानात् प्रकरणान्तरेण भेदशङ्कार्थतयैतत्सूत्रं व्याचष्टे * फलस्येति *

विकारो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥

प्रयोगान्वयात्प्रत्यभिज्ञायाश्च संज्ञान्तरान्वयेन गुणान्तरान्वयेन वा तिरोधानात् प्रकरणान्तरेण भेदशङ्कार्थतयैतत्सूत्रं व्याचष्टे * फलस्येति * प्रयोगान्वयात्प्रत्यभिज्ञायाश्च संज्ञान्तरान्वयेन गुणान्तरान्वयेन वा तिरोधानात् प्रकरणान्तरेण भेदशङ्कार्थतयैतत्सूत्रं व्याचष्टे * फलस्येति * प्रयोगान्वयात्प्रत्यभिज्ञायाश्च संज्ञान्तरान्वयेन गुणान्तरान्वयेन वा तिरोधानात् प्रकरणान्तरेण भेदशङ्कार्थतयैतत्सूत्रं व्याचष्टे * फलस्येति *

रूपतात्पर्यभावेनाभेदकत्वाच्छुद्धत्वविरोधेन सन्निधातेनाभेदावगत्य-
 मिधानार्थतया प्रकरणादिति सूत्रावयवं व्याख्यातुमाह * सत्यपी-
 ति * विधिधुतेः स्वरूपतात्पर्यभावेनाविरोधमेवोपपादयति *
 ०१११ दध्यादिवचोति * दध्यादिधत्कर्मव्यतिरिक्तस्य दाक्षायणादिसङ्ग-
 कस्य गुणस्याप्रसिद्धत्वादविधेयत्वाशङ्कानिरासार्थतयैतमेव सूत्राव-
 यवं न चेतिवार्त्तिकवाचयवोक्तशङ्कानुभाषणपूर्वकं व्याचष्टे * य-
 त्त्विति * यथोक्त्यादेर्गुणस्यालौकिकस्यापि प्राकरणाकवाक्यान्त-
 रालोचनात्सोमयागाभ्यासविशेषरूपतया प्रसिद्धेः फले विधुपप-
 त्तिल्लथा पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये सह कुम्भीभिरभिकामन्
 इत्यादिप्राकरणाकवाक्यान्तरालोचनेनावृत्तिः सहप्रस्थानादिरूपतया
 दाक्षायणासाकम्प्रस्थाप्यादिगुणप्रसिद्धेः फले विधुपपत्तिरित्यर्थः ।
 एतदेव विवृणोति * एवमिति * वाक्यान्तराच्च साकम्प्रस्थाप्या-
 दिशब्दस्य गुणवाचित्वप्रसिद्धौ दध्यादिवद्यागप्रयोगं परिच्छिन्दता
 सह प्रस्थानादिना फलं भावयेदिति वैयर्थिकरणेन धात्वन्वया-
 त्फलान्वयोपपत्तिरित्याह * दध्यादिवचोति * नन्वेवमपि दाक्षा-
 यणादेः समासाद्यज्ञसामानाधिकरणयावगतैर्दध्यादिवैलक्षण्यं भवि-
 ष्यतीत्याशङ्काह * किं चेति * ये ऽपि दाक्षायणादयः सामाना-
 धिकरणेनैव प्रतीयन्ते ते ऽपि दाक्षायणादिना गुणेन यागप्रयोगं
 परिच्छिन्दता फलं भावयेदिति वैयर्थिकरणेन धात्वन्वयाद्दध्यादे-
 रविलक्षणा इत्यप्यर्थसूचनार्थः किं च शब्दः । कथं सामानाधिकर-
 ण्येन प्रतीयमानानां दध्याद्यवैलक्षण्यमित्याशङ्का यज्ञायणाविशेष-
 रूपत्वलक्षण्ययशप्रत्यासत्तिनिमित्तौपचारिकता दाक्षायणेन यजेतेति
 सामानाधिकरण्यप्रतीतेरुक्तमिद्वान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *
 एवं हीति भाष्योक्तं प्रकरणादिति सूत्रावयवव्याख्यातुमनुसन्धत्ते *
 एवं चेति * ननु गुणस्य फलवत्त्वं कथं भावेनाप्रहात्प्रकरणानुग्रहो-
 क्तिरयुक्तेत्याशङ्काह * यद्यपीति *

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ९ ॥

किमत्राभेदलिङ्गमित्यपेक्षायां पञ्चदशवर्षसंख्याया विशद्वर्षसं-
 न्यात्मकमम्पत्पूरणं ऽ पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये इति पौर्ण-
 मास्यमाषाभ्याकीर्त्तनं चेति लिङ्गव्यमाह * सम्पदिति * सम्प-
 त्पूरणस्य लिङ्गत्वमुपपादयति * न हीति * ननु कर्मान्तरत्वं ऽप्य-
 तिदेशप्राप्तलिङ्गवर्षसंख्याम्पाने पञ्चदशवर्षसंख्याविधानात्सम्प-
 त्करणाक्तिरुपपत्स्यतइत्याशङ्काह * न चेति * यापर्जापपक्षवाङ्म-

शार्द्धपक्षस्याप्यावश्यकत्वाक्षेपकत्वेन नियमरूपत्वात्तस्य च कर्म-
णस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्वन्धनत्वादि-
त्यष्टमाधिकरणे ऽतिदेशनिषेधात् कर्मान्तरे सम्पत्पूरणोपपत्तिरि-
त्याशयः । ननु कर्मान्तरे सम्पत्पूरणानुपपत्ताद्यपि दाक्षायणारभ्यक-
र्मान्तरयाजित्वेन निमित्तेन दर्शपूर्णमासयोरेव पञ्चदशयर्षत्वविधा-
नाग्निशत्पूरणोक्तिरुपपत्स्यतइत्याशङ्क्याह * न चेति * कर्मान्त-
रत्वे दाक्षायणयाजित्वस्य दर्शपूर्णमाससम्बन्धाभावेनावर्त्तमानयो-
र्दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदशभिस्त्रिंशत्सम्पत्स्योगात्पञ्चदशैव वर्षाणि
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति वाच्यार्थो न गुज्येतेत्यर्थः । पौर्णमासमा-
घास्यासङ्कीर्त्तनस्य लिङ्गत्वमुपपादयति * द्वे हीति *

गुणात्सञ्ज्ञोपबन्धः ॥ १० ॥

यः सञ्ज्ञोपबन्धो भेदहेतुत्वेनोक्तः सगुणवाचित्वेन कर्मस-
ञ्ज्ञान्वाभावात् कर्मभेदक इति सूत्रेणोक्ते पयसा प्रवर्ग्ये चरन्ति पय-
सा दाक्षायणयज्ञइत्यादौ कर्मनामप्रवर्ग्यादिसाहचर्यादाक्षायाणस्यापि
कर्मनामत्वमाशङ्क्यान्यत्र कर्मसञ्ज्ञात्वे व्युत्पत्तिसंयोगाभावात् भे-
दकताप्तीत्याह * उत्पत्तीति * कथमुत्पत्तिः संयोगावगतिरित्या- ६०२११
शङ्का पूर्वकर्मनन्वयो ज्ञापकत्वेनोक्तः । प्रस्तूपमानवाच्यधैरशब्द-
प्रकारस्य प्रक्रमस्य पूर्वानन्वयहेतोरभावात्पयसा दाक्षायणयज्ञ इत्या-
दिसञ्ज्ञा नोत्पत्तियुक्तेत्यर्थः । गुणवाचिनां ऽपि दाक्षायणादिशब्दस्य
पशुमोमादिशब्दवत् लक्षणया क्वचित्कर्मसञ्ज्ञात्वाविरोधः दाक्षा-
यणयज्ञेन यजेतेत्यादौ तु दाक्षायणादिशब्दो गुणवाचित्वेन सञ्ज्ञा-
त्वाभावादेव न भिनत्तीति सूत्रार्थमनुसन्धत्ते * सम्भवति चेति *
एतदेवोपपादयति * दाक्षायणेति * द्वे हि पौर्णमास्यौ यजेतेति
वाक्यान्तरादावृत्तिवाच्ययनशब्दयोगाच्च दाक्षायणशब्दस्याभ्यास-
वाचित्वप्रतीतेस्तस्य च यज्ञाश्रितत्वादीपचारिकयज्ञशब्दसामाना-
धिकरण्योपपत्तेर्न सञ्ज्ञात्वं कल्पनीयमित्याशयः । दक्षस्येति भाष्यो-
क्तामवयवप्रसिद्धिं विवृणोति * दक्ष इति चेति * भ्रूतिविकर्तृ-
का प्रयोगावृत्तिरयनशब्दवाच्या नर्त्विजामेवावृत्तिरिति सूत्रार्थः प्र-
योगशब्दऽतथेति भाष्योक्तां साकम्प्रस्थाप्यशब्दस्य गुणवाचितां वि-
वृणोति * साकम्प्रस्थाप्ये ऽपीति * साकम्प्रस्थाप्यसञ्ज्ञके प्रयोगे
साकम्प्रातर्दोहकुम्भीभ्यां सह प्रस्थानात्सहप्रस्थानलक्षणागुणयोगा-
त्साकम्प्रस्थाप्यशब्देनासौ प्रयोगो ऽभिधीयतइत्यर्थः । शक्यते चेदि-
ति भाष्योक्तं गुणादिति सूत्रावयवतात्पर्यं विवृणोति * तस्मादिति *

समाप्तिरविशिष्टा ॥ ११ ॥

फले चाक्यस्य पर्यवसानाख्या समाप्तिर्यानुपादेयफलान्वयेन कर्मणो विधेयत्वाद्भेदसिद्धयर्थमुक्ता सा गुणफलान्वयविधाने ऽप्य-
विशिष्टत्वेन कर्मविध्यतापादकत्वान्न भेदं साधयतीति सूत्रतात्पर्य-
माह * यद्यपीति * अविशिष्टत्वं विवृणोति * यद्यैव हीति *
नन्वविशेषे सति कथं गुणस्यैव विधिनं कर्मण्य इति निश्चीयते ऽत
आह * इति सन्देह इति * प्रयोजनं पूर्वपक्षे सौख्येष्ट्यादिवद्दर्शपू-
र्णमासप्रयोगाद् बहिर्दोक्षावणयज्ञप्रयोगः सिद्धान्ते दर्शपूर्णमासयो-
रेवावृत्त्या प्रयोगः ॥

॥ अथ द्रव्यदेवतायुक्तानां यागान्तरताधिकरणम् ॥ ५ ॥

संस्कारश्चाप्रकरणे अकर्मशब्दत्वात् ॥ १२ ॥

विषयविवेकार्थं प्रकरणशब्दव्याख्यायर्थमनारभ्येति भाष्यं किं
चिदनारभ्येत्यन्ययं दर्शयन् व्याचष्टे * न कस्य चिदपीति * इह
संस्कारश्चेति चशब्देन विकारो घेति पूर्वाधिकरणासिद्धान्तसूत्रस्य-
चाशब्दोक्ता कर्मान्तरत्वानुर्कर्मणात् यावदुक्तं चेति यागत्वेन तन्नि-
वृत्त्या कर्मान्तरत्वामिधानात् भेदाभेदविचारो यावदुक्तं यजति-
स्त्विति सूत्रावधयाभ्यां च यावच्छ्रुतयजिमन्वयिचार इति यावदु-
क्तसूत्रेणाद्यविचारे सिद्धान्तस्य द्वितीये च पूर्वपक्षस्यावृत्त्याभिधा-
नाद्विचारद्वयं कृतं तत्राद्यवत् द्वितीयविचारे ऽपि देवतापदवत्फल-
पदमनपेक्षयापि सिद्धान्तस्य यद्वक्तुं शक्यत्वाद्कर्मान्तरत्वोपपत्ति-
योक्तसंस्कारत्वनिरासार्थं प्रधानकर्मत्वसूचना यजतिसूत्रे फलग्रह-
णे न कर्मान्तरत्वसिद्धयर्थं यागत्वसिद्धयर्थं घेति सूत्रार्थितुं पदद्वय-
मात्रोदाहरणं विः दार्शपौर्णमासिके यदा न प्रकृतमिति भाष्याभ्यां
विचारद्वयं क्रमेणोक्तमप्याद्यविचारे ऽनुयादायोगात्कर्मणो विधे-
यत्वेन भेदोक्तैल्लक्षणसद्गताद्यपि द्रव्यदेवतासंयोगलक्षणस्य गुणस्य
पूर्वकर्मसंयोगान्तरत्वाभावेनाभेदकत्वाद् गुणप्रकरणात्सूत्रोद्वितीय-
विचारे द्रव्यदेवतासंयोगलक्षणस्य गुणस्य यागरूपं कर्मण्यनिषे-
धेन तद्विप्रयागरूपयोश्चकत्वाद् गुणप्रकरणसद्गुण्युपपत्तेस्तच्छ्रुत-
यागस्य भद्रतिमूचनार्थकहेतुया विचारद्वयमाह * तत्रेति *
यदा कर्मान्तरे तदा किं यावच्छ्रुते निर्वापालम्भनमात्ररूपे यागरूपे
योःपथः । एववाप्यार्थं विना यागस्याग्न्यानिर्द्धेः यजेरपि क-
रुमीयत्यग्न्युचनार्थं यजिष्याप्यापधिपश्या * यजिनती इत्युक्तम् *

अनारभ्याधीतत्वोक्तेः प्रयोजनचतुष्टयमाह * तत्रेति * प्रश्नपूर्वे
संशयबीजार्यत्वं तावद्विवृणोति * कथामिति * दाशंपौर्णमासिकावाल-
म्भनिर्वापो प्रकृत्येमावालम्भनिर्वापो भूयेयातामित्याद्याहृत्या योज्य-
म् । अनारभ्याधीतत्वेन पूर्वपक्षवचनव्यक्त्ययोगात्सन्देहानुपपत्ति-
माशङ्क्य यदाहवनीये जुहुतोत्यादिवद् दूरस्थयोरप्यालम्भनिर्वापयोर्वै-
दिकत्वसाम्येन बुद्धिस्थतया ऽनुवादसम्भवात्पूर्वपक्षवचनव्यक्त्युप-
पादनाय * अनारभ्यघादे त्वित्युक्तम् * अपौनरुक्त्यार्थत्वं विवरीतुं
केन पौनरुक्त्याशङ्क्यपेक्षायां तावदाह * तत्रेति * अप्रीपोमीयवा-
क्ये ऽप्येतदधिकरणसिद्धयजिवाच्यकर्मवाचित्वाद्गीकरणेन पशु-
सोमाधिकरणो विध्यनुवादविचारात्पौनरुक्त्यनुपपत्तावप्युभयत्र
सिद्धान्ते यागाविध्यभिधानात् आपातमाश्रित्यपौनरुक्त्यन्तरितिरिति-
सूचनार्थः प्रायशब्दः । तदेव विवृणोति * तत्त्विति * गतप्रायत्वप्र-
तिमाने सति यद्यजिमत्कर्मविधानत्वं पुनरुपन्यस्यते तदनारभ्याधी-
तत्वेन प्रकृतयागाभावात्प्रकृतयागानुवादाशङ्क्यामसत्यां पशुसो-
माधिकरणपूर्वपक्षस्याभावात्कथं गतप्रायं स्यादिति मत्वेत्युक्ते त-
दीयसिद्धान्तेनैव तर्हि यजिमत्कर्मविधानत्वसिद्धेरपरिहाराय
गतप्रायतेत्याशङ्क्य * श्वेतादेश्चेत्युक्तम् * औत्पत्तिकहृदयादिद्रव्यसं-
युक्ते कर्मणि पश्याख्यद्रव्यान्तरविध्यनुपपत्तिस्तत्र सिद्धान्तहेतुरपि ना-
स्य तु द्रव्ययुक्ते ऽपि कर्मणि विध्युपपत्तिरिति सिद्धान्तहेतुरपि ना-
स्तीत्याशयः । प्रथमपक्षपरिग्रहार्थत्वं विवृणोति * पूर्वपक्षश्चेति *
प्रथमपक्षनिरासार्थत्वं विवृणोति * तन्निराकरणमपि चेति *
आलम्भनिर्वापशब्दयोगुणाविधिसामानाधिकरण्यायोगमाशङ्क्याल-
म्भनिर्वापविषयलक्षणार्थावालम्भनिर्वापशब्दाविति व्याख्यातुमाह
* गुणेति * दाशंपौर्णमासिकयोरालम्भनिर्वापयोः इवेतच्चर्वागुण-
योर्विधी इत्युक्ते निर्वापालम्भयोर्लोकवेदसाधारण्यात्कथं विशेषा-
वधारणोत्थाशङ्क्य वैदिकस्य गुणविधोर्विषयापेक्षायां वैदिकत्वसामा-
न्येन बुद्धिस्थत्वाद्द्वैदिकयोरेवालम्भनिर्वापयोर्विषयत्वायगतेः प्रकृतौ
वा द्विरुक्तत्वादित्यनेन न्यायेन प्राकृतालम्भनिर्वापविषयतै-
वावधार्यतइति सूचनार्थं वैदिकेन गुणविधिनैक्यं वै-
दिकयोर्निर्वापालम्भयोरुपचरितमित्याशयः । आलम्भविषयो निर्वा-
पविषयश्च यो गुणविधिः स दाशंपौर्णमासिकालम्भनिर्वापविषय इति
भाष्यार्थो ऽनेनोक्तः । किंतावदित्यादिभाष्येणाकर्मान्तरात्तद्यथतया-
त्तसूत्रं व्याख्यातं तत्कथमकर्मान्तरत्वे योज्यमित्यपेक्षायां चशब्देन
विकारो वेति वाच्यदोको कर्मान्तरत्वातिदेशादालम्भो निर्वापश्चाफ-

मान्तर विधिशब्दस्य गुणसञ्चरितत्वेन कर्मविषयत्वाभावादित्येवं
 योजयितुमाह * किं तावदिति * अनन्तरसङ्गतिरप्यपवादतयानेन
 सूचिता । निर्वापालम्भयोश्च सस्कारत्वेन प्रसिद्धत्वात्कर्मान्तरत्वे
 चान्यत्र विनियुक्तसंस्कार्याप्रतीते सस्कारत्वायोगात्कर्मान्तरताव-
 सीपत्तइति हेत्वन्तरोक्त्यर्थं सस्कारशब्दो प्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो
 विशेषादिति तृतीयाधिकरणे सुवर्णं हिरण्यं धार्यमित्येतत्तुल्यतया-
 लम्भनिर्वापयोरपि सस्कारत्वाविषयनासिद्धत्वं मत्वा न व्याख्यात-
 निर्वापालम्भोपलक्षणार्थताद्वारा सस्कारशब्दस्य तदुदाहरणेनैव
 व्याख्या सूचिता । क्व वाच्ये ध्रुवमासौ १ सौ निर्वापालम्भात्मक-
 सस्कारो गुणविधिरित्याधिकरणविषयभूतालम्भनिर्वापविशेषापेक्षा-
 यां तद्व्यवहारार्थत्वेनाप्रकरणशब्द व्याचष्टे * क्व चिति * यद्वा
 अन्तरभ्याधीतत्वेनायमवैलक्षण्यत्कथं निर्वापालम्भश्रुत्योर्गुणार्थते
 त्याशङ्कानिरासार्थो प्रकरणशब्द इत्यभ्यधा व्याचष्टे * अथ वेति *
 यद्यप्यप्रकरणे ध्रुवतइत्येतावता कारणेनालम्भो निर्वापश्चायनवै-
 लक्षण्येन युक्तमथापि निर्वापालम्भात्त्वेन कर्मणा विधायकस्य गु-
 णसञ्चरितत्वनानवरोधाद् गुणार्थेवालम्भनिर्वापश्रुतिरित्यर्थः । यथा
 सिद्धशकटेष्वालम्भे प्राप्ते कथं श्वेत्यानुष्ठानमित्याशङ्क्य सिद्धाया
 अधीपायाश्चूर्णादिना इत्सीकरणं शक्यमित्याह * दर्शति * श्री-
 हिनिरवापे कथमोदनाख्यस्य चरोर्निवेश इत्याशङ्क्य स्थालीयचन च-
 रुशब्दमङ्गीकृत्य मुख्यत्वाच्छ्रुतिवृत्तप्रातिपदिकाभ्युपगमेन द्वितीया
 सप्तम्यर्थे कल्प्या पञ्चशरावमोदनं निर्वापेदित्यादौ वा शरावादिश-
 ब्दस्य तत्परिमिते प्रयोगदर्शनाच्चरुशब्दस्वापि तत्परिमितलक्षणा-
 र्थत्वेपपत्तेर्यथा चरुपरिमिता श्रीहयो भवन्ति तथा चत्वारो मुण्य-
 कार्या इत्यर्थाभ्युपगमाच्चोपस्तिशिष्टचतुर्मुष्टिपरिमाणाविशेषोपपत्त-
 परिमितलक्षणार्थतया चरुश्रुत्यर्थस्यापि वाक्यार्थान्वयेनात्यन्ता-
 याधात्सप्तम्यर्थकल्पनायां तु द्वितीयाध्यात्मन्तवाधापत्ते प्रातिपदि-
 कमेव लक्षणाया व्याख्येयमिति द्वेषा परिहरति * निर्वापश्चेति *
 प्राप्ते कर्मण्यनेनार्थविधौ वाक्यभेदापत्ते फले देवतापदानन्वयमा-
 यद्वाह * भूतीति * ओषधिवनस्पतयो ऽप्र प्राणभूतो ऽनादिति प्रा-
 णभूता च वनस्पतीन् प्रति भोक्तृत्वे श्रुते भोक्तृत्वरूपदेशतत्वावग-
 मात्प्राणाख्यस्य घायादेयतात्त्वमुपचर्य वनस्पतीनां घायुदेवत्वत्वास्त-
 त्प्रभवत्वेनेपाया घायुदेवत्वन्वानुवाद इत्यर्थः । घायुगुणस्पर्धवत्वाद्वा
 वनस्पतीनां घायुदेवत्वताभिप्रत्य पूर्णपक्षमुपगमहरति * तस्मादिति *

यावदुक्तं वा कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् ॥ १३ ॥

यावदुक्तशब्देन प्रकृत्यनपेक्षोक्तेः प्राकृतालम्भनिर्वापविषय-
 गुणविधित्वनिरासार्थतया न चेति भाष्येण सूत्रपूर्वाद्ध व्याख्यायो-
 च्छरद्धव्याख्यायार्थं यदीत्यादिचरुद्धेत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे *
 यदि हीति * यद्यालम्भनिर्वापाविति यदि शब्दं हेत्वर्थे ऽऽप्ये- ६०४।१
 त्य यस्माद्यालम्भनिर्वापो विधीयेते न तु प्राकृतौ तौ विहिताविति
 भाष्यावयवेन कर्मणः श्रुतिमूलत्वादिति सूत्रावयवं व्याख्याय गु-
 णसञ्चरितत्वाद्भिद्योः कर्मविषयता न युक्तेत्याशङ्क्योत्सर्गतः समा-
 नपदोपादानेनालम्भनिर्वापयोर्विधेयत्वावगमाद्यदि तौ प्रत्यभिशा-
 नाद्विधेयत्वं न सहेते ततो याद्यालम्भनिर्वापो कर्त्तव्यावित्येवं प्राकृ-
 तौ लक्षते ततश्च तौ लक्षयित्वा द्वेषतश्चरुद्ध्य गुणो विधातव्यो भ-
 वेति प्रत्यभिज्ञानाभावात्तत्र तौ विधेयावेवेत्यध्याहारेण यदि न वि-
 धीयेत इत्यादिभाष्यं व्याख्येयमित्याशयः । प्राप्ते कर्मणि गुणफलरू-
 पानेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्तेरपि गुणविंधिता न युक्तेत्यभिधानार्थ-
 तौ चेत्यादिभिद्येतेत्यन्ते भाष्यमुत्तरसुत्रेण

पादकं व्याख्यातुमा-
 क्षाहेतुः । कर्मान्तर
 अथ चेत्यादिभाष्यं
 पानुवादहेतुतयापू

स्वादापाद्योक्त्यर्थमिदं सूचायतुमुपेक्ष्य तावद्वाख्याते ऽर्थे सूत्रो-
 च्छरद्धं योजयति * तेनेति * यावदुक्तमिति भाष्येयौतदेव सूत्र-
 माहृत्योत्तरविचारपूर्वपक्षे योजितं तदनुसन्धत्ते * अथ वेति *
 ननु फलान्वयनेह प्रधानकर्मणोर्विधेयत्वावसायाभिर्वापालम्भ-
 योश्च संस्कारत्वप्रसिद्धेः प्राधान्यायोगात्प्राधान्यसिद्धयर्थं तत्त्वयो-
 ग्यं यज्यर्थाध्यवसान भविष्यतीत्याशङ्काह * न चेति * अनेन
 चोत्तरसूत्रस्य फलशब्दस्य संस्कारनिरासार्थतापि सूचिता । ननु
 प्राधान्यस्य यज्यर्थाकल्पकत्वे ऽपि वापव्यादिशब्दोक्तस्य देयता-
 न्ययस्य यागं विनानुपपत्तेस्तत्कल्पकार्यं भविष्यतीत्याशङ्काह * वा-
 यव्यादीति * आलम्भस्य स्पर्शवायव्यविषयत्वात्सर्वेपामालभ्यद्र-
 व्याणां स्पर्शगुणकवायुदेवत्यत्वे सधितुः-प्रसवे निर्वपामीति च म-
 न्प्रलिङ्गात्सर्वेषां निर्वापद्रव्याणां सविभ्राएवसूर्यदेवत्यता यस्तुं श-
 क्येत्याशयः । एवं त्वग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादावपि वायव्य-
 त्वापत्तेः सारस्वतं चरुं निर्वपेदित्यादौ च सौर्वत्याग्नीषोमीयत्वा-

घनुवादायोगेनाव्यापकत्वाद्दशकेरपरितोपात्केन चिद्वजमानेन धा-
 यवे सङ्कल्पितस्य श्वेतस्यालम्भः सूर्याय च सङ्कल्पितस्य चरोर्निर्वा-
 पः फलार्थं विधीयतइत्यन्यथा परिहरति * अथ चेति * आग्नेय-
 मुपाकरोतीत्यादीनामपि यजिवाच्यकर्मवाचितात्त्रैध व्युत्पाद्येति सूच-
 नापालम्भादिभिरिति बहुवचनमाननु देवतान्वयस्यापि दैवत्यादिव-
 द्विधेयत्वपरिग्रहे इतिगौरवं स्यादित्याशङ्काह * विंशिष्टेति *
 परकीयस्य द्रव्यस्य क्रतौ विनियुक्तस्यान्यार्थं कर्मणि विनियोगानौ-
 चित्येनाप्राप्यपरितोपाद्वाप्याद्युपदेशेन श्वेतादेर्भूत्याद्यर्थमालम्भा-
 दिकार्यमिति पूर्वपक्षिणो ऽभिमर्तं परिहारमाह * अथ वेति * ननु
 ६०५॥ यागं विना तद्विनोक्तं देवतात्वं न सिद्धेदित्याशङ्काह * न चाव-
 श्यमिति * यागं विना देवतात्वानुपपत्तेरेतदधिकरणव्युत्पाद्यत्वा-
 युद्देश्यत्वमात्रेण देवतात्वमत्रत्यः पूर्वपक्षी मन्यतइत्याशयः । एत-
 देवापसंहरति * तस्मादिति * यजमानान्तरसङ्कल्पितव्यावृत्त्य-
 र्थम् * यत्किं चिदित्युक्तम् * इति वाक्यार्थः यावदुक्तनोदना-
 नुसारादवसीयतइत्यध्याहारेणेतिकरणो योज्यः । उपेक्षितं भाष्यं
 पूर्वपक्षभाष्यसङ्गतिपूर्वं व्याख्यातुमवतारयति * गुणेति * फलप-
 दत्यागाभ्युपगमाद् गुणफलरूपनिकाथान्वयविधिलक्षणवाक्याभेदा-
 भावे ऽपि सकृदुच्चरितस्य विधायकस्य विध्यनुवादवैक्यलक्षण-
 वाक्यभेदापत्तिरपिशब्देन सूचिता। नन्वनारभ्यथादानां प्रकृत्यर्थत्व-
 स्य तृतीये वक्ष्यमाणत्वाद्बिहितत्वोपलक्षणं विनापि प्रकृत्यर्थत्वसि-
 ष्ठेर्विधायकस्योपलक्षणोपक्षीणत्वादाविधायकत्वाकिरयुक्तीत्याशङ्का-
 ह * तस्येति * यदि तु य आलम्भः कार्यः स श्वेतविधिः कार्य
 इत्युपलक्षणार्थत्वं विधानार्थत्वं चेभ्यते ततो वैक्यं स्यादित्यभि-
 धायार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * यावतो ऽद्वान्प्रतिगृही-
 यात्तावतो घाटनांश्चतुःकपालाभ्रिवंपेदित्यत्र प्रतिगृहीयादित्यस्य
 विहितदानलक्षणार्थत्वं निर्वपेदित्यस्य च यागविध्यर्थत्वं भेदोपा-
 दानाद्युक्तमिति वैलक्षण्यसूचनार्थं मिथःशब्दव्याख्यानार्थम्, *
 सकृदित्युक्तम् * अथ घात्वर्थे इति भाष्येण घात्वर्थमात्रानुवादे
 ऽपि वैदिकत्वसामान्येन बुद्धिस्पत्याद्बिहितविषयत्वावगमे सत्यना-
 रभ्यवादान्वात्प्रकृत्यर्थत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य तथेत्यनेन यदाहवनीये
 जुह्वतस्यत्र होमस्य द्रव्यदेयतासाध्यत्वादेवतान्वयस्य चालौकिक-
 म्येन विध्येकगम्यात्वाद् द्रव्यदेयतयोभेदानुपदेशात्प्रकृतिविशेषण-
 पगतेभ्यातिदेशतो ऽप्यलाभादरूपत्वेन विधानुसराकयत्यादनुवाद्य-
 स्याद्यगतेरदृष्टार्थत्वेनाचालौकिकत्वाद् दूरस्थवैदिकहोमानुवाद्दो शु-

क्तः । आलम्भस्य तु लोकवेदसाधारण्यालौकिके ऽपि च भोजना-
दौ वैदिकप्राङ्मुखत्वादिनियमदर्शनात्सामान्यश्रुत्या चालम्भमात्रस्य
युद्धिस्वस्यावैदिकत्वमात्रेण व्यावृत्त्यनुपपत्तैर्धैदिकविषयत्वानवग-
मात्र तद्देशेन प्रकृत्यर्थत्वसिद्धिरिति परिहृतं तद्व्याचष्टे * केव-
लेति * आनर्थक्यपरिहारार्थं लौकिकव्यावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्का-
निरासार्थत्वे प्रत्ययार्थे इति भाष्यं प्रत्ययार्थानुवादपक्षे एव प्राकृता-
लम्भानुवादो लभ्यते नान्यथेत्येवं साधारणत्वेन व्याख्यातुमाह *
न चेति * अत इत्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषां कर्म-
सम्बन्धात् ॥ १४ ॥

यावदुक्तसूत्रस्याद्यपक्षनिरासार्थत्वात्तत्रैव प्राप्ते कर्मणि गुण-
फलान्वयविधौ वाक्यभेदसूचनार्थं संस्कारत्वनिराससूचनार्थं च
फलपदे फलसंयोगाच्चेति प्रयोक्तव्यं द्रव्यदेवतयोर्योगकर्माणि सति
सम्बन्धोपपत्तेः फलस्य च कर्मन्तरे प्रधानभूते सति सम्बन्धोपप-
त्तेर्यागो ऽयमपूर्वः प्रधानभूतो विधीयते न तु प्रकृते कर्मणि संस्का-
रके गुणविधिरित्यर्थत्रयस्य लघुना सूत्रेणोक्तिसम्भवे सूत्रगौरव-
स्यानाश्रयणीयत्वादिह सूत्रे फलपदं प्रयुक्तं फलसंयोगमात्रेण वा-
क्यभेदानापत्तेर्द्रव्यफलसंयोगस्य वाक्यभेदहेतुत्वसूचनार्थं मध्ये
फलपदप्रयोगः सूत्रादेर्देवतासंयोगे ऽपि यागकल्पनात् द्रव्यस्यैव
देवतासंयोगो यागकल्पको नान्यस्येति सूचनार्थं फलशब्दव्यवहित-
स्यापि द्रव्यशब्दस्य भोक्तृशब्दान्वयो विवक्षितः देवतायाश्च भोक्तृ-
त्वाभावे ऽपि स्तुतिभोक्तृलक्षणस्य देवतात्वस्य यागकल्पकत्वात्त-
द्वावृत्त्या त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वात्मकहविर्भोक्तृलक्षणस्य देवता-
त्वस्य यागकल्पकत्वसूचनार्थं भोक्तृशब्दः । अत्र भाष्यकृता द्रव्येति
भाष्येणो द्रव्यभोक्तृसंयोगं व्याख्याय फलसंयोगव्याख्यार्थम् *
भूतीत्युक्तम् * ततस्तौ चेति भाष्येणानागतविक्षेपेन प्रागेव व्या-
ख्यातत्वात्पुत्ररुलमाशङ्का दृष्टान्ततया व्याचष्टे * यथेति * समा-
नपदोर्वात्तालम्भत्यागेन पदान्तरोपात्तद्रव्यदेवतान्वयविधानं न यु-
क्तमित्याशयेन कथमिति भाष्येण पृष्ठा यदि हीत्यादिना प्रमादसमा-
प्नाय इति गम्येतेत्यन्तेन द्रव्यदेवतान्वयविधिरुपपादितस्तत्तात्प-
र्यतो व्याचष्टे * विधिस्तावादिति * नन्विति भाष्येण
द्रव्यस्य देवतान्वयविधावपि धात्वर्थान्वयस्यापि प्रतीतस्य

त्यागायोगाद्विश्रयत्वावश्यम्भावेन वाक्यभेदमाशङ्क्यं न द्रव्यस्य
 देवतया धात्वर्थेन चान्वयो विधेयो येन वाक्यभेदः स्यात्किं तु
 भावनैव द्रव्यदेवताभ्यां धात्वर्थेन च विगृह्य विधेया तस्याश्च
 श्रुत्या धात्वर्थविशिष्टत्वावगतेः पदान्तरसमभिव्याहाराद् द्रव्यदेव-
 तासम्बन्धविषयत्वावगतेरनेककारकान्वयसहत्वाच्च सम्बन्धश्चेति
 सम्बन्धशक्ताया भावनाया वैशिष्ट्यं विनानुष्ठेयत्वायोगात्तद्विशि-
 ष्टाया एव बहुपदप्रतिपाद्यत्वेनैकपदमात्रेण नैराकाङ्क्षयायोगात्
 वाक्यभेदानापरित्यक्तिरित्यभिधानार्थं नेतीत्याहुपपन्नमेकवाक्यत्वमित्य-
 न्तं भाष्यमुपेक्ष्य एतेषामिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं न चेति भाष्यं
 ६०६।। व्याचष्टे * स चेति * त्यागं विनाप्युद्देशमात्रेण देवतान्वयोपप-
 तेर्नान्यथानुपपत्त्या यागकल्पनेत्याशङ्कं नावश्यामिति पूर्वपक्षवा-
 र्त्तिकोक्तां परिहरति * न हीति * ब्राह्मणोद्देशेन पक्षे ऽप्यत्र
 तदुद्देशेन त्यागं विना ब्राह्मणसम्बन्धाप्रसिद्धेरव्याप्रियमाणे ऽपि च
 तुभ्यमिदं न ममेति तदुद्देशेन त्यागे कृते तत्सम्बन्धप्रसिद्धेरव्य-
 व्यतिरेकाभ्यामुद्देशत्यागलक्षणैव क्रिया सम्बन्धापादिकावसीयत-
 इत्याशयः । एतदेव विवृणोति * यद्हीति * यदपि केन चिद्य-
 जमाने धान्याद्युद्देशेन त्यक्तस्यालम्भानुष्ठानं शङ्कितं तदस्यालम्भादेः
 फलान्वयेन प्रधानकर्मत्वावसायात्तदन्वयिनो वायव्यादिपदस्यो-
 पादेयार्थत्वावगतेर्देवतान्वयस्यानुष्ठानापाद्यत्वावगमाद्युक्तमित्याह
 * न चेति * एतदेवोपसंहरति * तेनेति * त-
 स्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अतश्चेति *
 कथं देवतात्यस्यानुष्ठानं सम्पाद्यते इत्यपेक्षायामाह * तथा
 चेति * द्रव्यविषया त्यागाक्रिया देवताविषया चोद्देशक्रिया तयोः समु-
 दायग्रन्थैकवद्भाषानिर्दिष्टं यजतिचोदानुष्ठानपपति देवतोद्देशद्रव्य-
 त्यागसमुदाये तस्या लोके कृतार्थत्वप्रसिद्धेरिति चतुर्थाध्यायसूत्रा-
 र्थस्य त्रुष्टीकायां स्वयं वक्ष्यमाणत्याहेवतात्वस्य यूपविद्यत्प्रागसिद्धे-
 स्यज्यमानं द्रव्यं प्रत्युद्देशेनाग्न्यादिदेवतां कृत्वा द्रव्यं त्यजेदिति देव-
 तोद्देशपूर्वकं द्रव्यत्यागात्मकयागप्रयोगस्वरूपकथनार्थं नानेन सूत्रेणा-
 नुष्ठानापाद्यता देवतात्यस्योक्तेत्याशयः । लक्षणापरत्वस्य बृहन्मध्य-
 मटीकयोर्दुष्टीकायां च निषेधात्प्रयोगलक्षणाभिप्रायस्तत्रत्यभाष्ये
 लक्षणशब्द इति सूचनार्थम् * लक्षणं कर्त्तव्यतीत्युक्तम् * विधिज्ञ-
 द्यादरो ऽप्यनुष्ठानापाद्यत्वहेतुक एवान्यथा पर्यायेणाप्यग्न्याद्युद्देशेन
 द्रव्यस्याग्न्यादिदेवार्थसिद्धेस्ताद्यग्न्यात्स्य चाग्नेय्यादिशास्त्रार्थत्या-
 त्त्वाद्दरो निष्प्रमाणकः स्यात् । ननु द्रव्यदेवताविशिष्टपागादित्यभ्यु-

पगमे ऽपि भ्रुतस्यालम्भादेरप्राप्तयेनानुवादायोगात्तस्यापि विधेय-
त्वावगतेर्धातुसम्बन्धाधिकारविहितप्रत्ययाभावाच्च क्रियाद्वयाभ्य-
याप्रतीतेरनेकार्थविधिलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह *त-
तश्चेति * कथं तर्हि भाष्यकृता पुरुषप्रयत्नस्यालम्भविशिष्टनायाः
समानपदोपादानलक्षणया ध्रुत्वावगतेर्वाक्याच्च द्रव्यदेवताविप-
यत्वावगतेर्वाक्यभेदं विनापि क्रियाद्वयविध्युपपत्तिरुक्तेत्याशङ्क्याह
* तत्रेति * सकृदुच्चारितस्य विधायकस्यानेकार्थविधिशक्त्यभ्युप-
गमादावृत्तिलक्षणवाक्यभेदपरिहारे ऽप्येकस्यानेकार्थं तात्पर्यात्
गौरवेण लक्षणवाक्यभेदो ऽपरिहार्य इति सूचनार्थो गौरवशब्दः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

लिङ्गत्वमुपपादयति * सौमारौद्रमिति * यजतिशब्देन वि-
नाप्युक्ते गुणविधिपरे वाक्ये यजतिनानुवादः सौमारौद्रवाक्ये वा-
गविध्यभावे न युज्यतइत्याशयः । ननु पशुसौमाधिकरणव्युत्पा-
दितयजिवाच्यकर्मविधायव्यगनीपोमीयवाक्यन्यायेनेहापि यजिवा-
च्यकर्मविधायित्वसिद्धेः पुनरुक्तमेतदधिकरणमित्याशङ्क्याह *
अग्नीपोमीये ऽपि चेति *

विशये प्रायदर्शनात् ॥ १६ ॥

अपरिपूर्णांशस्यापि सूत्रस्य पट्टव्याख्यानात्परिपूर्णांशत्वोपप-
त्तेरगमकारवाङ्मू न युक्तेत्याशङ्क्य सूत्रार्थस्य वृत्तिकारादिभिर्ध्याव्ये-
यत्वात्सूत्रानुक्तो ऽर्था वृत्तिकारादिभिर्ध्याव्यतो ऽन्यग्राह्य इति ये
वदन्ति तान्प्रत्यस्य सूत्रस्यागमकतापत्तिरुच्यतइत्याह * सूत्रेष्वेव
हीति * वृत्तिवार्त्तिकपर्यन्तसर्वमुच्यते तत्सर्वं सूत्रारूढं चेतुता
ग्राह्यं नान्यथेति श्लोकार्थः किमुच्यतइत्यपेक्षायामाह * न किं चि-
दिति * विषयशब्देनोदाहरणसाध्ययोर्द्वयोरपि परिग्रहात्प्र विजा-
नीम इत्यन्तं भाष्यमनेन व्याख्यातं पूर्वाधिकरणत्वसंस्कारशब्दानु-
पद्रेण यत्सालम्भस्योदाहरणव्यज्ञानं यावदुक्तशब्दानुपद्रेण च सा-
ध्यज्ञानं भविष्यतीत्याशङ्क्य यत्सालम्भस्याग्निहोत्रप्रकरणाधीतत्वे-
नानारभ्याधीतसंस्कारविषयेण संस्कारशब्देनोपादानार्थोपाधिजि-
त्त्वसाध्यव्यवहितस्य च यावदुक्तस्यसाध्यस्यानुपद्वययोगात्तत्परिहा-
रार्थं प्रकृतमिति भाष्यमुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * न चेति * ६०७।१
तदेतदित्यागमकत्वोपसंहारभाष्यमगमकत्वोपन्यासस्य वृत्तिकाराद्यु-
क्तांशप्राज्ञत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं वाचिवरणार्थं सूत्रानुक्तमपि प्रतिज्ञाय-

यद्य वृत्तिकारादिभिर्वाच्यमित्यभिधानार्थेनैतावदिति भाष्येण सह
 व्याचष्टे * तस्मादिति * श्रुतार्थापत्त्या प्रतिज्ञाप्यध्याहारस्य सूत्रकारा-
 भिप्रेततावसीयतइत्याशय । नन्वध्याहारादिभि सूत्रव्याख्या (जिज्ञासा
 सूत्रारम्भभाष्ये) शास्त्रादौ निषिद्धेत्याशङ्काह * सत्येव चेति * ननु सा-
 मान्यतः किञ्चित्प्रतिज्ञाप्यध्याहार्यमित्यर्थापत्त्यायगमे सूत्रकाराभिप्रेत-
 स्य तद्विरोपस्य निर्द्धारयितुमशक्यत्वात्सूत्रत्व स्यादित्याशङ्कानिरासा-
 र्थं वृत्तिकारोति भाष्य व्याचष्टे * सर्वथेति * युक्तिगम्ये ऽर्थे पुरुषविशय-
 स्यानादरणीयत्वाद्युक्तियुक्त यद्वृत्तिकारादिभिर्दत्त तत्सूत्रकारानु-
 पात्तत्वात्त प्राह्यमित्यसदाग्रहो न कार्य इत्याशय । एवमेव वार्त्ति-
 ककाराद्युक्तमपि वृत्तिकारानुपात्तत्वमात्रेणाग्राह्य न भवतीत्यतिद-
 शार्थमिदम् * वृत्तिकारोत्पुक्तम् * सूत्रकारानुक्तस्याप्यर्थस्य
 वृत्तिकाराद्युक्तस्य प्राह्यत्वप्रदर्शनायैतत्तु भाष्यमित्यस्माभिर्येयुक्त त-
 त्पूर्वे ऽपि व्याख्यातारो वर्णयन्ति न त्वस्माभि स्वोत्प्रेक्षामात्रेणोक्त-
 मित्याह * एतत्प्रदर्शनार्थमिति * वर्णयतीत्येकवचनपाठे
 ऽपि एतत्प्रदर्शनार्थं भाष्यवृत्तसूत्रस्यागमवत्त्वं वृत्तिकारव्या-
 प्यान च वर्णयतीत्युपसहाराद्येन व्याख्येयम् । वृत्तिकारो-
 क्तोदाहरणसन्देहप्रदर्शनार्थमग्रति भाष्य व्याचष्ट * तद्वि-
 ति * न केचल वृत्तिकारवचनादिमाद्युदाहरणसन्देहौ ज्ञायते किं तु
 पूपासीति वत्समुपायजतीति वत्सालम्भे पूषशब्दवन्मन्त्रविधाना-
 द्यागवल्पकदेवतासयागसन्देहवाचिनिपयशब्दपर्यालोचनयापीत्य-
 मिधानार्थेनोपपद्यते चेति भाष्येणोक्तस्य युक्तिरुक्तत्वस्य सूचना-
 र्थं किलशब्द । ननु वृत्तिकारस्य त्रेधा सन्देहस्योपन्यस्तत्त्वं क-
 स्मात् भाष्यवृत्ता ऽग्नीषोमीयवत्सग्निधिपक्ष सन्देहकाले नोपन्य-
 स्त इत्याशङ्कातिनुच्छेदमनुपन्यासकारणमाह * तत्रेति * लिङ्,
 प्रावृताग्नीषोमीयपश्वाल्ग्वीवशयणत्वाद्युपगमे विधायकाभावा-
 पत्तरित्याशय । नन्वेव सति यागकल्पकदेवतासयोगाभावेन यजि-
 मद्रुमिधानपक्षो ऽपि तुच्छवाग्नापन्यसनीय इत्याशङ्काह * तेनैर-
 तिचि * सूक्तवाक्यन्यायेन पूपासीति मन्त्रस्य श्रुत्या करणत्वेन वि-
 नियुक्तस्य देवतापत्नतद्वारा यागवल्पकत्वयुद्धिमविध्यतीति तत्रैक-
 द्रव्यदेवतासयोगप्रभ्रमणति प्रकारवाचिना प्रथमशब्देनात् तत्र
 चिति भाष्येण वृत्तिकारोक्त पूर्वपक्षमुपन्यस्य नमीपधारणवाचिनो-
 पायजनिता नदाक्षिप्रालम्भशणहन्वमायात्सर्वाग्राह्यत्वाच्च्यसिदशब्द-
 सामानाधिकरण्यात् पूर्वशब्दस्य पुष्टियागन घन्माचिन्प्रतीनेर्दे-

घताकल्पकत्वाभावाद्धेतव्यभावमाशङ्कोदं त्वित्यनेन देवतासंयोगप्र-
त्युदाहरणार्थत्वात्सूत्रस्य न पूर्वपक्षोपपादने यतितद्व्यमित्युक्ते पूर्वप-
क्षोपन्यासस्तद्व्यनर्थक इत्याशङ्क्य तथापीत्यादिनोपन्यस्यति स्मेत्यन्तेन
मन्दाशङ्कानिर्घृत्त्यर्थतोपन्यासस्योक्ता तत्सर्वं व्याचष्टे * तत्रेति * नि-
रासमात्रं तर्हि कार्यं नोपन्यास इत्याशङ्कानिरासार्थन्वेनातस्मामिति
भाष्याद्ययं व्याचष्टे * यो नामेति * सामान्यतो ह्योक्त्यर्थमाल-
भतिरिति भाष्यमाभग्रीयोमीयं पशुमालभेत्त्यादिवान्यस्यस्याप्यालम-
तेर्यजिवाच्यकर्मवाचित्वाभावात्साध्यविकलदृष्टान्तरथापत्तेर्युक्तमा-
शङ्क्य द्वेषा समाधत्ते * तत्रेति * धातुनामनेकार्थत्वात्स्त्रीसंयुक्तस्य
गमेर्मथुनवाचित्ववत्स्पर्शवाचिनोऽप्यालभते प्राणिसंयुक्तस्य याग-
वाचित्वकल्पता न विरुद्धेति यथाश्रुतभाष्यसमर्थनार्थं के चिदाहुः
स्त्रियं गच्छेदित्यत्र मैथुनप्रत्यायकहेत्वन्तरानावाद् गमेरेव तद्वाचि-
त्वकल्पनं युक्तं यागप्रतीतेस्तु द्रव्यदेवतान्वयानुपपत्त्यैव सम्भवा-
त्तदन्यस्यसिद्धौ च तद्वाचिनो यज्ञरूप्यन्यथानुपपत्त्यैव कल्पनोपपत्ते-
र्लोके बालभतेर्यागे प्रयोगादर्शनाद्भाष्यस्य चाभिदधातेर्ध्वश्च लक्ष-
णया ज्ञानवाचित्वोपपत्तेर्नालभतेर्यागवाचित्वकल्पनायुक्तेति स्वमत-
म् । आलभतेः पूर्वाधिकरणे यागानुमापकत्वानभिधानात्प्राणिसंयुक्तो
यत्रालभतिसत्र यागानुमानमिति व्याप्तेर्यज्यनुमानानुमानत्वेनेत्यनु-
मानशब्दादस्या व्याख्येयमात्रयैवेत्यालभतिना यागानुमानातिदेशाद्या-
गानुमानहेतुः पूयासीति मन्त्रवर्णकल्पदेवतान्वयः सूचित । कीदृगनेन
सामान्यतो ह्येन पूर्वपक्षः कृत इत्यपेक्षायामाह * तत्रेति * उप-
पदाकान्तशक्तित्वेन विधायकस्य कर्मविधायित्वाद्योगाद्वातोरेनुवा-
दार्थत्वाद्यगतेः कुतोऽनुवाद्यप्राप्तिरित्यपेक्षार्या प्राणिसंयुक्तत्वेनाग्नी-
षोमीयालभतेर्दूरस्वभाषि बुद्धिस्त्वत्तस्य च देवतान्वयद्वारा य-
जिवाच्यकर्मज्ञापकत्वदर्शनाद्दत्समालभेत्त्यालभतिरग्नीषोमीयवा-
च्यविहितस्य यजिवाच्यकर्मणोऽनुवादो वत्सविध्यर्थ इति पूर्व-
पक्षान्तरोत्तरपक्षमय वेति भाष्यं व्याचष्टे * प्राप्ते वेति * द्विविधं
पूर्वपक्षमुपसंहरति * इतीति * पूयासीति मन्त्रो वत्सालभते वि-
नियुज्यते न वेति सन्देहात्पूपशब्दो देवतावाची न वेति सन्देहाच्च
वत्सालभे देवतासंयोगसन्देहो योग्यत्वाद्द्वयगहितानुपकत्वाद्युक्त-
स्वरूपसाध्यसिद्धौ विषयशब्देन हेतुतयोक्त इत्यर्थं सूत्रव्याख्या सूच-
यन् सिद्धान्तमाह * मिद्धान्तस्त्विति * नालभतिना यागाभिधान-
मभिप्रेत्य पूर्वाधिकरणे यागः कल्पित इत्युक्ते कस्मादित्यपेक्षार्या
यागाभिधाने तस्य लोके वत्सदर्शनादिति हेतुगर्भं विशेषणं सामा-

न्यतो दृष्ट्याभासत्वे ऽध्वर्युमालभेत्स्यादौ व्यभिचारो हेतुगर्भ वि-
शेषणं देवतासम्बन्धाभावादिति भाष्येण विषयशब्दस्य मृदूक्त्या
देवतान्वयाभावोक्त्यर्थता सूचितेति * न वेत्यनेनोक्तम् * आल-
म्भमात्रसंस्कार इति भाष्यसंस्कारशब्देन संस्कारश्चाप्रकरणइति सं-
स्कारशब्दस्योदाहरणोक्तये ऽनुपङ्गः सूचित * इतीहयद्वेनोक्तम् *
आलम्भमात्रशब्देन च यावदुक्तं चेति यावदुक्तशब्दस्य प्रतिश्लोक्तये
ऽनुपङ्गः सूचित इति * यावदुक्तमित्यनेनोक्तम् * प्रायदर्शनस्य लि-
ङ्गमात्रत्वं भाष्योक्तं विवृणोति * तथा चेति * अभिप्रायशब्दस्या-
भीष्टत्वे प्रयोगात्प्रायशब्दस्य दृष्टप्रयोजनवाचित्वमङ्गीकृत्य प्रायदर्-
शनशब्दस्य दृष्टार्थत्वलक्षणहेतुत्वार्थत्वं दृष्टार्थत्वात्चेति भाष्योक्तं
विवृणोति * दृष्टार्थत्वं चेति * यथा घोषपत्स्यतइत्यनुपङ्गेण
योज्यम् ।

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १७ ॥

अर्थवादश्चेत्याशयवतः सूत्रव्याख्यार्थं भाष्यं व्याचष्टे *
वत्सेति * व्यतिरेकनो व्याख्यार्थमर्थेति भाष्यं व्याचष्टे * मार-
६०८१ णार्थं स्थिति * कथं यत्सालम्भस्य गोप्रसन्नवनायनेत्याशङ्क्याह *
इतरत्र पुनरिति * चादुकरणेत्प्राक् गोवत्सन्नेहानुत्पत्तौ चादुकर-
णे प्रवृत्त्ययोगादुत्पत्तौ वा चादुकरणस्य स्नेहोत्पादकत्वायांगात्पूर्-
वार्थापरितोषेण पक्षान्तरोक्तिः स्नेहातिशयोत्पदकत्वोपपत्तेस्तु पूर्वो
ऽपि पक्षो युक्त एव साध्यहेतुयोजनार्थं तस्मादपीति भाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादपीति *

॥ नैवारचरोराधानार्थताधिकरणम् ॥ ७ ॥

संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ॥ १८ ॥

अर्थवादिकस्य देवताशयस्य विध्युद्देशानाकाङ्क्षितत्वेना-
ग्रहणात्पूर्वविद्वापि यागकल्पकदेवतान्वयाभावेन यावदुक्तत्वमि-
च्छेन्नारभ्यमिदमधिकरणमित्याशङ्क्याह * पूर्वमिति * निर्वा-
पस्येहाश्रुतत्वात्तत्प्रत्युदाहरणता न युक्तेत्याशङ्क्य चरोर्वागार्थत्वे
ऽतिदेवप्राप्तस्य निर्वापस्यापि चन्द्रारा यागार्थत्वापत्तेश्चरोर्वागार्थ-
त्वनिरासने निर्वापस्यापि यागार्थता निरस्त्य भवतीत्युक्ते
यजत्यधिकरणे द्रव्यदेयतासंयोगयुक्तवाक्यमात्रस्योदाहरणत्या-
दृश्यमानेयं मघनीयमुपाकरोतीत्यादौ यागविध्यासिद्धेर्निर्वापा-
लम्भयोःरनुदाहरणत्यात्तत्प्रत्युदाहरणानुपपत्तेरपरितोषादधिकारा-

द्वारम्भहेतुनयोक्ता । नन्वर्थवादोक्ताया अपि देवताया विध्युद्देशे-
 षेनानाकाङ्क्षितत्वाद्ब्रह्मणानुपपत्तरेयुक्ता देवताशब्देत्याशङ्क्य देवता-
 काङ्क्षासिद्ध्यर्थं चरोर्यागार्थत्वमुपपादयति * तन्नति * चर्वादेर्हविः
 शब्दाच्चेत्यप्रसिद्धेर्जुहोतेश्चाधिभुविचिहुस्वीपिच्छदिहृदिम्य इतिरिती-
 सि प्रत्यये कृते हविःशब्दव्युत्पत्तेः । सौम्यं चरुमत्यादी च यागार्थत्व-
 दर्शनाद्दविःशब्दसामान्यतोद्देश्यायां यागार्थतावत्संयतइत्याशयः । य-
 जिभ्रुतिदेवतान्वयैरनेरपेक्ष्यसूचनायात्पत्तिकण्ठेन स्याभाष्यकतोक्ता
 चरो हीति पूर्वपक्षमाश्रयं चानेन व्याख्यातं यथेष्टयिनियोगार्थत्वे च
 चरोः स्वतन्त्र प्रवृत्तिसिद्धेर्विधानार्थक्यप्रसङ्गाद्यथेष्टयिनियांज्यत्व-
 लक्षणस्वत्वत्यागस्यावश्यकत्वावगतमेतस्य च देवतोद्देशपूर्वकद्रव्य-
 त्यागात्मकयामैकदेशत्वात्परुमर्थ्याकाङ्क्षायामैकदेशेन बुद्धिस्वी-
 कृतस्य यामस्य प्रयोजनत्वप्रतीतिः शीघ्रं भवतीत्येतदाशयं वा च-
 रो हीति भाष्यमिति सूचयितुमाह * सर्वथा चेति * चरुरूपधा-
 नार्थत्वाद्यगत्या नैराकाङ्क्षयाद्योगार्थत्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्कान्ति-
 रासार्थं चैतद्भाष्यं नोपधानं कार्यं किं तु प्रतिपत्तिस्तस्याध्वान्वयो-
 पयोगं विनानुपपत्तेरुपधानान्वयस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षातुकुलत्वा-
 त्प्रसिद्धेर्यागार्थत्वकल्पनोचितत्वेयं व्याख्येयमिति सूचयितु-
 माह * चरुमिति * यागार्थत्वसम्भावनायामपि च-
 चनशब्दोक्तेः विध्युद्देशे देवतासम्बन्धाभावाद्यज्यध्वपक्षा-
 य यागार्थत्वनिश्चयानुपपत्तेर्देवतानाकाङ्क्षत्वादर्थवादस्य च वि-
 ध्युद्देशानाकाङ्क्षितदेवतासमर्पणाशक्तेर्न यागार्थता युक्तेर्युच्यत-
 इति भाष्येणाशङ्क्य तद्व्युच्यतइत्यनेनानर्थक्यपरिहारायानाकाङ्क्षि-
 तापि देवता विध्युद्देशेन * नान्वीयतइत्युक्तम् * तद्ब्रवाचष्टे *
 वाक्यशेषे चेति * विधिपर्यवसानार्थकदेवत्ववैषम्यस्यैवत्यसामा-
 न्ये चाग्नेयविध्यन्तान्वयं दर्शयन् पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादि-
 ति * उपचामस्यापि द्वितीयया शेषकार्यत्वावगतेरेककार्यत्वादौप-
 देशिकशेषकार्यत्वाधकता युक्तेति सूचनायान्तरशब्दः । चस्त्राभा-
 ष्योत्सवाप्यप्यय यागार्थत्वावगतेः प्रयोजनाकाङ्क्षत्वाद्वाप्ययान्तर-
 श्रुतोपधानार्थत्वेन यागार्थत्वनिरासौ न युक्त इत्याशङ्क्य निरस्यन्
 सिद्धान्तमाह * एवमिति * भोजनार्थं तरुभ्यपकोदने चरुशब्द-
 वाच्ये लोके हविःशब्दाप्रयोगाद्यागार्थव्यामिचाराच्च शब्दसामा-
 न्यतोद्देश्यां यागार्थत्वान्वयगतः प्रयोजनाकाङ्क्षत्वाद्वाप्ययान्तरश्रु-
 तोपधानार्थता युक्तेत्याशयः । श्लोकतात्पर्यं व्याचष्टे * नैवार इति *
 विधानार्थक्यपरिहाराय स्वत्वनिवृत्त्यावश्यकत्वावगमे ऽपि यागा-

६०२।१ धरतिर्नास्तीति सूचनार्थम् * यागेनेत्युक्तम् * या च प्रतिपत्ति-
 त्वाद्यागोपकल्पनोक्ता साप्ययुक्तेत्याह * न चेति * प्रतिपत्तिरि-
 ति यदुक्तं तत्र चेतीतिकरणार्थं । स्थलार्थस्यापि चोपधानकर्मण
 स्थलनिवर्त्तकचक्रद्वारा स्थलनिवर्त्तकत्वनोपधान प्रति चरो प्राची-
 न्यात्तद्वितीयोपपत्तर्न द्वितीयया प्रतिपत्तित्वावगतिरित्याह * अ-
 र्थकर्मण्यपि चेति * श्रुतिसंयोगव्याख्यानार्थमुपदधातिनेत्यादिमा-
 धेयांपधानान्वयश्चरो प्रत्यक्षो देवतान्वयस्तु * आनुमानिक इत्यु-
 क्तम् * तद्व्याचष्टे * प्रेषा चेति * श्लोक व्याचष्टे * नीवारति *
 अत्रशब्दोक्तस्यादनीयत्वस्यापक्षेपु नीवारेषु प्रयोगाच्चरुभूतेषु द्यता-
 न्वयानुमान विष्णु धजतीत्यादौ द्वितीययापि देवतात्वकल्पनादादि-
 शब्द प्रयुक्त । कृदन्ताक्षरद्वयागात्कर्तृवाचिन्या षष्ठ्या भोक्तृत्वा-
 वगतिदेवतात्वकल्पनाहतु तस्मादित्युपसहारभाष्य व्याचष्टे * त-
 स्मादिति * श्रुत्या समस्तस्य चररुपधानयोगादित्येव श्रुतिसंयो-
 गव्याख्यानार्थं ततश्चेत्युत्तरभाष्यावतारणार्थं कृत्स्नशब्दव्याख्याना-
 येनकार यत्त्विति भाष्यं वाहस्पत्या नीवारा इत्यवविध्यर्थं वादाश्रव-
 णाद्युक्तमाशङ्क्य तैत्तिरीयशाखास्यस्य वाहस्पत्या भवतीत्येतद्वि-
 गलु वै साक्षाद् य एष चररिति पूर्वनिर्दिष्टचरुसमानाधिकरणा-
 वाहस्पत्यशब्दवता वाक्यस्य बृहस्पतेर्वा एतदत्र यत्रीवारा इति
 शाखान्तरीयवाक्यतुल्यार्थत्वसूचनायानेन प्रकारणोपलक्षणार्थत-
 भाष्यमिति सूचयितुमाह * येषा त्विति * वाक्यशेष देवताकी-
 र्त्तनानर्थक्यपरिहारायानाकाङ्क्षितापि देवता विध्युद्देशेन ग्रहीष्य-
 तइत्याशङ्क्य प्रशंसार्थत्वेनाध्वरराक्त्ययम् * यादयामित्युक्तम् *
 बृहच्छब्दस्य बृहतिधात्वर्थानुसारेण ब्रह्मशब्दवदधाचित्वात्पतिशब्दस्य
 पालीयत्वार्थाचत्वात् ब्राह्मणानां च तपस्तपत्वास्तुजद् ब्रह्मा ब्राह्मणात्
 वेदगुणयइतिवेदपाठयित्-उस्मरणात् बृहस्पतिशब्दस्य ब्राह्मण-
 वाचित्वप्रतीतेर्मुन्यत्र ब्राह्मणस्योक्तमिति च ब्राह्मणशब्द घानप्रस्था-
 ययमुन्यदनीवारणयनीवारप्राशस्त्यस्मृतेर्ब्राह्मणसम्बन्धित्वरूप वाह-
 स्पत्यर्थं कौत्सिनमित्याशय । यश्चेति भाष्यं चर्वादीनामिति चार्त्ति-
 केन ध्याप्यातत्याहुपक्ष्य तस्मादिति सिद्धान्तोपसहारभाष्य ध्या-
 चष्ट * तस्मादिति *

त्याष्टपातग्निस्य पर्यग्निकरणगुणकत्वाधिररणम् ॥ ८ ॥

पात्नीयते तु पूर्वत्वादपच्छेदः ॥ १९ ॥

वाक्यरूपस्य देवतान्वयस्य विधेयत्वाभावाद्यागकल्पक्ये

निरस्ते पर्यग्निकृतं पार्वीघतमित्यत्र विष्णुदेशस्यत्वाद्धिधेयत्वमाण्ड्र
विष्णुदेशस्यस्यापि प्रत्यभिज्ञानेनाविधेयत्वापादकतेहोच्यतइत्यनन्त-
रसङ्गतिं पार्वीघदेयतासंयोगलक्षणो गुणस्त्वाष्ट्रपत्नीघदेयत्वपशुया-
गाद्देवको न घेति गुणनिमित्तभेदाभेदविचाराच्च गुणप्रकरणसङ्गति-
स्पष्टत्वादानुक्त्या तदवाग्निरसङ्गतिमाह *पतेनैवेति* यत्रोत्सृजति-
स्तत्र यागानुमानमिति व्याख्ययदर्शनेनोत्सृजतेरालमतिवत् यागा-
नुमापकत्वलक्षणयजिमद्वाचिःवशाद्कायोगानुत्सृजतिशब्दस्तत्परवि-
धायकप्रत्ययलक्षणार्थः । एवं शृङ्गातिचिनोतिशब्दाद्यपि त्वाष्ट्र-
मित्युदाहरणमाभ्यं व्याचष्टे * पार्वीघतमिति * तत्रेति सन्दे-
हमाभ्यं देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात्मकस्य यागाख्यस्योत्सर्गस्य
त्वाष्ट्रवाक्यादेव प्राप्तैर्विधेयत्वाद्देवतोद्देशनिरपेक्षद्रव्यत्यागात्मकस्य
उत्सर्गस्य नवमोपान्त्ये पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीत्युदाहृत्य कि-
मनेनेषानाय परस्वत आलमंते वसन्ताय कपिञ्जलानालंभतद्-
स्यादेर्वाक्यस्य विहितस्यारण्यालम्भस्य कैमर्ष्याफाङ्क्षायां यदेतं
चरुमुपपधातीतिवत्प्रयोजनत्वेन देवतोद्देशनिरपेक्षो द्रव्योत्सर्गो वि-
धीयते किं वेषानायेति चतुर्व्युक्तदेवतासंयोगेन विहितं यागमुत्सृ-
जितनानूद्य पर्यग्निकरणान्ताङ्गीतिविधानात् कर्मण्येव प्रतिपिध्य-
तइति सन्दिग्धे पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवदिति सूत्रेण
द्रव्योत्सर्गविधिं पूर्वपक्षयित्वा येषप्रतिषेधो वार्थाभावादिपडान्तव-
दित्यनेन देवतोद्देशनिरपेक्षे देवतासंयोगरूपार्थाभावापर्या निषेत्स्य-
मानरवात्सिद्धान्तवचनव्यक्त्यनुपपत्तेरयुक्तमाङ्क्ष्य यदुत्सृजन्ति तत्
पर्यग्निकृतमित्युत्सर्गस्य पर्यग्निकृतशब्दोक्तपर्यग्निकरणान्ताङ्गी-
तिलक्षणगुणविशिष्टत्वरूपेण विधिर्विधिक्षितो न स्वरूपेणेत्येवं व्या-
ख्यासूचनपूर्वकं पूर्वं इति भाष्योक्तस्य पार्वीघतानुवादसम्भवस्य
पूर्वपक्षहेतोः पार्वीघतशब्दाधस्य विधेयत्वेन विहिते ऽनवतारा-
त्तदवतारार्थं स्वयं पूर्वपक्षहेतुमाह * तत्रेति * पर्यग्निकरणान्ता-
ङ्गीतिविधिगुणशब्देन सूचितः । तद्विवक्षितत्वोपपादनार्थं घचन-
व्यक्तिद्वयप्रतिभानस्य सन्देहहेतुत्वं भाष्योक्तं दर्शितम् । नवमोपा-
न्त्यन्वायेन ह्यप्राङ्गीतिविधेः सिद्धत्वात्पौनहत्तयमाशङ्क्य तन्वार-
ण्यशब्दार्थस्य प्राप्तत्वाद्धिधेयत्वाशङ्कानुपपत्तेः पर्यग्निकृतानु-
त्सृजन्तीत्येवान्वये पर्यग्निकृतानुवादेनोत्सर्गविधिरुत्सर्गानुवादेन
या पर्यग्निकृतविधिरिति चिन्तयिष्यतइह तु किं पार्वीघतमुत्सृज-
तीत्यन्वयाद्वायव्यन्वायेन यागविधिः पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीत्यन्वयात्

६१०१९

१ अथाग्निवाचितमित्युदाहरणमर्थं व्याख्येयं ५० २ ५० ५० ।

पर्यग्निकरणात्ताड्गरीतिविधिरित्यपौनरुक्त्यसूचनार्थं चचनव्यक्ति-
द्वयप्रतिभानस्य सन्देहहेतुत्वांकियुक्ता उत्सर्गविधौ तु पर्यग्नि-
कृतमुत्सृजन्तीत्यन्वये त्वाष्ट्रवाक्यात्प्राप्तस्योत्सर्गस्य विधेयत्वायो-
गात् उत्सर्गान्तरविधानात् सिद्धान्ते ऽपि कर्मान्तरत्वापत्तेर्वचन-
व्यक्तिद्वयप्रतिभानस्य सन्देहहेतुता नयुक्तेत्याशयः । पत्नीवतशब्द-
स्योत्सृजतिपराख्यातान्वये ऽपि प्रत्यभिज्ञायमानार्थत्वेनाविधेयार्थ-
त्वाद्यागकल्पनानुपपत्तं किं यागान्तरत्वे कारणमित्येवं कुत इति
प्रश्नं व्याचष्टे * किं चेति * पूर्वइत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * न चेति *
न ह्यत्र स त्वाष्ट्रवाक्यविहितः पत्नीवान् प्रत्यभिज्ञायतइति हिशब्दार्थं
चशब्दः । अपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * पर्यग्निकृतेति * त्वाष्ट्रस्यो-
त्सर्गविधिं वदता पत्नीवतशब्देन त्वाष्ट्रमुद्दिश्योत्सर्गविधिर्वाच्य-
स्तस्य च पर्यग्निकृतत्वविशेषणे विशिष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदः
स्यादित्याशयः । ननु पत्नी विद्यते ऽस्यत्यन्यपदार्थं मतुवन्तपत्नी-
वच्छब्दप्रवृत्तेः कां ऽन्यपदार्थं इत्यपेक्षयां पूर्ववाक्ये श्रुतस्य त्वष्ट्रः
पत्नीवन्त गृह्णातीत्यत्राग्नेरिव स्ववाक्याश्रुतस्याप्यन्यपदार्थावसा-
यात्प्रत्यभिज्ञोपपत्स्यतइत्याशङ्कानिरासं सूचयन् श्लोकपूर्वाद्धं व्या-
चष्टे * यदि हीति * पत्नीवतं गृह्णातीत्यत्राग्नीपत्नीवन्निति म-
न्त्रवर्णाद्भेदेन्यपदार्थत्वावगतियुक्ता इह तु कर्मान्तरस्यस्य त्वष्ट्र-
कर्मान्तरे ऽन्यप्रमाणाभावात् अश्विशब्दवच्चान्यपदार्थवृत्तेरपि
पत्नीवच्छब्दस्य तदलाभे श्वातन्त्याऽपुपगमोपपत्तेः शुद्धः पत्नी
वन्देवता न तु पत्नीवान्वद्यथा येन प्रत्यभिज्ञा स्यादिति इन्द्रमहेन्द्र-
इत्यन्तेन सूचितम् । प्रत्यभिज्ञाने ऽपीन्द्रमहेन्द्रवद्वैरतान्तरयोगादित्य-
पिशब्दार्थं । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * पत्नीवतेति * नन्यतन्मत्वा-
त्पत्नीवतशब्दस्य न विशिष्टानुवादापत्तिरित्याशङ्क्याह * व्यवहि-
तेति * किं च स्वार्थं वेहोत्सर्गो विधीयते पर्यग्निकृतशब्दार्थवि-
ध्यर्थं वा तत्रापि पक्षे देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागरूपम्यांन्मर्गस्य त्वा-
ष्ट्रवाक्यादेव प्राप्ते पुन श्रुत्यानर्थक्यमाह * प्राप्तएव चेति * द्वि-
तीयपक्षे तु लोहितोष्णीयादियन् पर्यग्निकृतशब्दस्य विशेषणपरत्वा-
द्यगतेस्तस्याप्यतिदेशेन प्राप्तः प्राङ्घ्यानर्थक्यमित्याह * न चेति *
ननु पत्नीवतमुत्सृजन्तीत्यप्यन्वये पूर्वंस्मिन्यागे त्वष्ट्रा पत्नीवता
भट्ट धैकल्पिक शुद्धः पत्नीवान् विधायतइत्याशङ्क्याह * न चेति *
एतन्नामभ्यद्वयपदव्यवायापत्तंमन्त्र त्रिदांपरमुक्तमेवत्यत पश्चाद्वा-
च्यमिति न न्य प्राङ्घ्यानपरत्वेत्याशुक्तमेवेत्यन्ते यार्त्तिक नथलो-
पात्त्वमाभ्यवह्यमाणाथं कथनायेति सूचनार्थम् * प्रागुक्तम् * ननु

यथाज्यभागपुनः श्रुतिर्गृहमेधीयस्यापूर्वत्वज्ञापनार्थेति दशमे चक्षयति
तथेह केवलपर्यग्निकरणपुनःश्रुतिपात्नीवतपशुयागस्यापूर्वत्वज्ञाप-
नार्था भविष्यतीत्याशङ्काह * न चेति * पर्यग्निकरणस्याप्राकृतं
चेत्कलत्रोपकारत्वायोगात्प्राकृतत्वे या प्राप्तत्वेन विधेयत्वायोगात्क-
यमपूर्वज्ञापकतेत्याशङ्का * प्राकृतोक्तम् * स्वरूपेण प्राप्तस्यापि
पात्नीवतयागाङ्गत्वेन विधानान्नैराकाङ्क्ष्योतकत्वेनापूर्वज्ञापकता यु-
क्तेत्याशयः । पर्यग्निकरणस्य पशुविशेषत्वेन निर्देशात्प्रसिद्धिं च
विना विशेषणत्वायोगात्प्रसिद्धत्वेनाविधेयत्वादङ्गत्वासिद्धेर्नैराका-
ङ्क्ष्योतनान्नापूर्वज्ञापकतेति परिहाराशयः । ननु पर्यग्निकरणा-
न्ताङ्गकलापनिध्वयनिर्गुप्तपर्यग्निकरणयोक्तव्यत्वेन पर्यग्निकृतश-
ब्दस्योपसर्जनव्यसाविवक्षितत्वाद्द्विधेयत्वोपपत्तिरित्याशङ्काह * न
चेति * पर्यग्निकरणादिर्गुक्तवपि अङ्गान्तरनिर्गुप्त्यप्रतीतेने पर्य-
ग्निकरणान्तनावसीयतइत्यर्थः । ननु पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीत्यन-
भिधानेऽपि कप्रत्ययस्य निष्ठासङ्गत्वेन भूतकालवाचित्वात् पर्यग्निक-
रणान्तरकालोत्सर्गप्रतीतेरुत्सर्गोत्तरकालीनपदार्थानिषेधेऽप्यु-
त्सर्गपर्यग्निकरणमध्यवर्तिपदार्थानिषेधाद्यगमात्पर्यग्निकरणोत्तरका-
लाङ्गभूतकर्मावच्छेदो विज्ञाप्यतइत्याशङ्काह * न चासाविनि *
पदार्थान्तरव्यवधानेऽपि भूतकालत्वोपपत्तेरानन्तर्ये नावसीयतइ-
त्याशयः । पर्यग्निकरणकालोक्तानन्तर्ये सूचितमानु भूतकालत्य-
मात्रस्यातिदेशतः प्राप्तेर्विधानार्थमप्यपरिहारार्थं तान् पर्यग्निकृता-
नुत्सर्गान्तं ब्रह्मसामान्यालभतइत्यत्रानन्तर्यलक्षणा यथा सङ्घर्षका-
यदे चक्षयते तथेहाप्यानन्तर्यलक्षणा भविष्यतीत्याशङ्काह * न चे-
ति * प्राजापत्यपशुवेकादशे कर्मोपप्रतिषेधे पूर्वपक्षेऽपि ब्रह्म-
सामान्यालभतइति पर्यग्निकरणोत्तरकालीनानां संस्काराणां काला-
न्तरेऽनुष्ठेयत्वश्रुतेः सर्वथा प्रतिषेधायोगेन पर्यग्निकरणोत्तरका-
लीनत्वमात्रनिषेधस्य चक्षयमाणात्प्राप्तिसिद्धयर्थमानन्तर्यलक्षणा यु-
क्ता इह तु कर्मान्तरविधानेऽतिदेशप्राप्तपर्यग्निकरणानुवादत्वेना-
पि पर्यग्निकृतशब्दस्य बाधयेऽन्वयोपपत्तौनानन्तर्यलक्षणा युक्तेत्या-
शयः । सर्वाङ्गानां च पर्यग्निकरणानन्तर्यसम्पादनाशंकरानन्त-
र्यलक्षणार्थाविरोधः स्यादित्याह * सर्वाङ्गेषु चेति * ननु पर्यग्निक-
कृतावस्योत्सर्गविधावर्थादानन्तर्यावभातिर्भविष्यतीत्याशङ्काह *
एतेनेति * नावस्यापि श्रुत्योच्यते इत्याशयः । पर्यग्निकरणावस्याया-
श्च स्वरूपेण प्राप्तत्वाद्गुप्तरावस्थापरिसंख्यार्थत्वे त्रिदोषत्वापत्तेर्वि-

६१११ धेयत्वं न सम्भवतीत्याह * चोदकेनैव तावदिति * पूर्वपक्षमुप-
 संहरति * तस्मादिति * विधिसमाप्त्यर्थमिति कर्त्तव्यतापेक्षायां
 पत्नीवता लक्षणगुणसामान्येन त्वाष्ट्रप्रकृतिकत्वे ऽभिहिते पूर्वपक्ष-
 त्वादानास्यथाम्नीपोमीषप्रकृतिकत्वे * अप्यविरोध इत्युक्तम् * सि-
 द्धान्तमाह * इतीति * न कर्मान्तरमिति भाष्यावयवः पूर्वाद्धेन व्याख्या-
 तः । पूर्वस्यैवेत्युत्तराद्धेन प्रकृतस्य त्वाष्ट्रत्वपात्नीवतत्वलक्षणवि-
 रोपणद्वयविशिष्टत्वात्प्रत्यभिज्ञान न सम्भवतीत्याह * पत्नी-
 वतेति * द्रन्ठनिर्देशे ऽप्येकदेयेन समुदायलक्षणयानुवादत्वा-
 त्प्रकृतोक्तियुक्ता त्वाष्ट्र पात्नीवतमिति च भेदेन निर्देशा-
 द्विशेषत इति मनोतादृष्टान्तेन सूचितं पर्यग्निकरणान्ता-
 द्भ्रगणस्य विधेयत्वसिद्धयर्थं सामान्यतस्तावद् गुणस्य विधेयत्वमाह
 * पर्यग्निकृतमिति * शब्दापूर्वं पर्यग्निकरणान्ताद्भ्रगणस्य विधेय-
 त्वमुपपादयितुमारभते * ननु चेति * या तु तदन्तर्वाचिद्यद्वाभावा-
 दविधेयतोक्ता तां परिहरति * यद्यपीति * नाज्यभागवत् पर्यग्नि-
 करणमनुष्ठेयतया विधीयते येन तन्मात्रग्रहण स्यात् किं तु निष्पन्न-
 पर्यग्निकरणत्वं पशोर्वांगान्वयितया विधीयते तस्य च यथाप्राप्त-
 स्योपादानात्पूर्वाङ्गेष्वप्रकृतैषु पर्यग्निकरणानुपपत्तेस्तदन्ततावसी-
 यतइत्याशयः । नन्वेवमप्युत्तरेषामप्यङ्गानामतिदेशात्प्राप्तेः पर्यग्नि-
 करणान्तत्वात्सिद्धित्वात्तद्वा गृहमेधीयन्यायेनापूर्वत्वावसायात्तद-
 स्तंगतत्वसिद्धिमाह * कथम्भावेति * पर्यग्निकरणान्तस्याद्भ्रगणस्य
 प्रकृताचितरेतरनिरपेक्षात्पत्तित्वात्प्रयोगवाक्यात्साहित्याधर्मे ऽपि
 प्रत्येकं प्रकृतूपकारमाधनत्वशक्त्युत्पन्नस्त्वाष्ट्रपशुयागे प्रत्यक्षवाक्ये-
 नाद्भ्रनया विधानात्तदुपकारसाधनत्वेनावगतस्यातिक्रमकारणाभा-
 वात्प्राष्ट्रान्तान्तपेक्षत्वादपूर्वत्वावगनेर्नातिदेशो ऽस्तीत्याशयः ।
 धर्मातिदेशाभावे ऽपि साहचर्येण युद्धिष्यतया धर्मदानोन्मुखत्वात्प्रकृ-
 तिन्यव्यपदेशविरोधः । नन्यस्य वाक्यस्य पर्यग्निकरणान्ताद्भ्ररीति-
 विधीयित्वे निवृत्त्यर्थो ऽरच्छेदशब्दो न युज्येतेत्याशङ्क्य फलेनो-
 च्छराद्भ्रनिवृत्त्यर्थेऽस्तिमुपपादयति * तत्रथेति * पात्नीवतमुग्ज-
 न्तानिर्वात्रहितान्प्रयस्यागतं पर्यग्निं कृतमुग्जनतीति व्यवहितान्प्रया-
 ष्युपगमे षो गुणो भविष्यतीति निर्मात भाष्येण गुणोक्त्यर्थं य-
 जिमन्ता तावदिति भाष्यमुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * एवं चेति *
 भाष्येनाहनाधुनाद्वातिदेशात्पनान्तर गुणान्तरोक्त्यर्थमुग्जति *
 तत्रथेति * भाष्यं सिद्धान्ते ऽपि पर्यग्निकरणान्तत्वविशिष्ट-
 रूपेणात्सर्गविध्युपगमेन वाक्यार्थविध्यविधयामुक्तमाष्ट्रापि चेति

पश्यमाणभाष्यालोचनया पूर्वपक्षे पर्यग्निकृत पानीवतमिति पद-
 ग्रयान्वयापादनाशयेन व्याचष्टे * न चेति * अत्रु देवतादशपू-
 र्घकद्रव्यत्यागारयस्योत्सर्गस्य त्वाष्टवाक्यनैव प्राप्तस्सर्गविध्युक्ति-
 रयुक्तेर्याशङ्क्याघाराग्निहोत्राधिकरणोक्तन मार्गेण गुणविधावपि
 धात्वर्थावच्छिन्नमायनविधि मन्वोत्सर्गविध्युक्तिरित्याशयेन परिहृ-
 रति * पर्यग्निकरणात्तेति * शङ्कानिरासार्थस्तुशब्द भनत्यन्तविप्र-
 कर्षादित्यनेनोत्सर्गसम्बन्धित्वेनाङ्गणविधानानुत्सर्गस्य * विधेय
 तोक्तिरित्युक्तम् * तदुपपादनार्थम् * तदुद्देशनेत्युक्तम् * कर्मा-
 न्तेरितिभाष्य सिद्धान्ते ऽप्युत्सर्गानुवादाविधौपादयुक्तमारङ्ग्योत्स
 र्गसम्बन्धित्वेनापि पूर्वपक्षे ऽर्पान्तरविध्यभावाशयन व्याचष्टे *
 त्यत्पक्षे त्विति * तद्गुण्यास्तु विधीयेरदित्यनन च श्यायेन देव-
 तातद्धितेनैव देवतोद्देशपूर्वं द्रव्यत्यागरूपोत्सर्गविधिसिद्धे पर्य-
 ग्निकृतशब्दार्थो विधौ च तद्वृत्त्वानर्थक्यापत्त पर्यग्निकृत पानीवत
 कुर्वन्तीति पूर्वपक्षे पर्यग्निकरणाविशिष्टपानीवतविधिमापाद्यापि
 चेति भाष्येण त्वाष्टस्य पानीवततायास्त्वाष्टवाक्यात्प्राप्ते पर्यग्निक-
 रणाविशिष्टतायाद्भातिदेशात्प्राप्तेर्दृषणमुक्त्वा तदापादनाशयस्य न
 च परपदेति धार्त्तिकेन व्याख्यातत्वाद् दूषणाशयस्य च प्रकृत्य-
 भिज्ञानादित्यनेन व्याख्यातत्वाद् व्याख्याय तस्मादिति सिद्धान-
 त्तोपसंहारभाष्य व्याचष्टे * तस्मादपीति * कल्पनाकलेशप-
 रपदान्वयविधिप्रकर्षधार्त्तिकेन्यन्तपाराध्यांभावप्रकृतप्रत्यभिज्ञाल-
 क्षणहेतुचतुष्टयपरामर्शात्तत्वं तस्माच्छब्दस्य सूचयितुमपिशब्द ।
 अपि चेति पूर्वपक्षभाष्योक्त दोग यत्त्विति भाष्येणानुभाष्य नैव
 दोष इत्यनेन परिहृत्यात् एत्यनेन पानीवच्छब्देन त्वाष्टपानीवता
 भुवादायोमादौप पूर्व त्वाष्ट पानीवतश्चेति भाष्योक्त परिहृत ।
 तद्धतामेकहेलया व्याचष्टे * प्रकरणादेव चेति * पर्यग्निकरणाव-
 ष्ठाविशिष्टपानीवतानुवादलक्षणस्य पानीवतत्वरूपेण चैकनाशेन
 त्वाष्टपानीवतव्यपदेशलक्षणस्य चोपालम्भस्य परिहार इति समा-
 सार्थ । तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्य व्याचष्टे * तस्मादिति *
 ॥ अदाश्यादीना ग्रहनामताधिकरणम् ॥ ९ ॥

६१२॥

अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ २० ॥

न कस्य चिदपीत्यनारभ्याधीतयोक्ते सन्देहत्रैविध्यसूचना-
 र्थेव चक्षुसाह * अनारभ्येति * उतेति सिद्धान्तवचनव्यक्ति-
 भाष्यशेषेण महविधिरित्यतावता वर्त्तमानेन धावुक्तरवपूर्वपक्षा

न्तरोक्तिरित्याशयः । आलभत्यादिवद् गृहहातिरपि यजिमदभि
 धानो न धेति प्रासङ्गिकत्वेन सङ्गतिदृष्टान्तेन सूचिता पूर्वस्मिन्
 ज्योतिष्टोमाख्ये कृतावश्वदाभ्यनामधेयसयोगाभावादित्युत्तरपदस-
 मासपूर्वकनञ्समासाङ्गीकरणोनापूर्वनामधेयसयोगादिति हेतु पा-
 रिशेष्याद्यागविधिसिद्धौ प्रकृतावेतन्नामकस्य ग्रहस्य वा कस्य
 चिदभावाद्यागाभ्यासात्मकस्य ग्रहाभ्यासस्य वा गुणस्य विधिर्न
 सम्भवतीति प्रकृतौ गुणविधिनिरासार्थो नैतन्नामधेयक कश्चित्
 ग्रहो ऽस्तीत्येतावद्भाष्यपदावृत्त्या च यावदुक्तनिरासार्थ इत्येव ताव-
 त्पूर्वपक्षभाष्य व्याख्यातुमाह * तद्वदेव चेति * निराकरणमालो-
 क्येत्यध्याहारेण पक्षद्वयनिराकरणस्य यागान्तरशब्दोक्तयागविधिप्र-
 तिज्ञाया हेतुत्वं सूचितम् । उक्त्यादिवच्चाश्वदाभ्यग्रहयोर्यागनामत्वे
 ग्रहनामत्वे वा सति प्रकृतौ यागाभ्यासलक्षणस्य ग्रहाभ्यासलक्ष-
 णस्य वा गुणस्य विधि स्यात् चत्सादिवद्वाश्वदाभ्यनामकग्रहप्र-
 सिद्धौ सूत्रा यावदुक्ताश्वदाभ्यग्रहणमात्रविधि स्यान्ननुभयाभा-
 वात्पारिशेष्याद्यागविधित्वावगतयागान्तरमवाश्वदाभ्यसङ्गक विधी-
 यतइत्याशयः । अपूर्वेण नामधेयन सयागादिति नञ्समासपूर्वकोत्त-
 रपदसमासाङ्गीकरणेन वा सञ्चालक्षणयागान्तरत्वपूर्वपक्षहेतूत्तचर्थ-
 तयेद् भाष्य व्याख्येयमित्याह * किं चेति * अशुभान्य यज्यभुतरदा
 भ्यवाक्ये ऽपि व्यवहितयज्यन्वयायागेन यजिसामानाधिकरण्यानु-
 पपत्तेर्यागनामत्वायोगादुपचयहेतुत्वं सूचनार्थं किञ्च शब्द । अस्मि-
 न्पक्षे गृहणात्यन्वयेन ग्रहणनामत्वाद्यागनामत्वायोगाशङ्कानिरासा-
 र्थत्वेन न ग्रह कश्चिदेतन्नामको ऽस्तीति व्याख्येयम् । ग्रहणस्य स-
 स्कारत्वेन सञ्चानहृत्वाद्भवधाने ऽप्यदाभ्यसङ्गकयाग करोतीत्यन्व-
 यप्रतीतिरशुवाक्ये ऽपि अशुसङ्गक कर्म करोतीत्युक्ते किं तदित्यपे-
 क्षाया गृहणातिचोदनासामान्यात् गृहणातेश्च यागीयद्रव्यप्रकल्प-
 नार्थत्वावगतेरव्यक्तचोदनाचोदितत्वाच्च ज्योतिष्टोमधर्मप्राप्तेर्द्रव्यदे-
 यतालाभाद्यागरूपत्वप्रतीतेर्यागत्वावसायात् कारात्यर्थोक्तये च प्र-
 याज्यस्य प्रत्ययस्यानुग्रहायातिदेशप्राप्तज्योतिष्टोमिकग्रहणानुवाद्-
 भूतप्रकृतिविशेषघोतनार्थं गृहणानिप्रयागोपपत्ते सञ्चया यागान्तर-
 त्वावगतिरित्याशयः किमित्यादि तस्माद्यागान्तरमित्यन्त पूर्वपक्षमा-
 ध्यन्तात्पर्यतो व्याख्याय न प्रवृत्ताप्रत्ययवयव स्वरूपतो व्याचष्टे * न
 हीति * विध्यन्मभावाद्यागान्तरविध्यपर्यवसानमाशङ्क्याह * तस्मा
 दिति * न इति भाष्येण द्रव्यदेवतान्ययाद्युनेयच्छब्दोपपत्थन च
 यागविधिप्रतिषेधान्मोमेदवत्ययागाङ्गत्वेन यावदुक्तादाभ्यारत्यद्र-

व्यग्रहणमात्रविधिमंशुवाक्ये च यज्यभुतेः स्वतन्त्रांश्चाण्यद्रव्यग्रह-
णमात्रविधिमाशङ्क्य माभूदित्यनेन यच्छब्दोपबन्धे ऽपि प्रत्यभिज्ञाना-
भावेनानुवादायोगाद्विधित्वप्रतीतिरिति तदंशुवाक्यं व्यापकत्वाद्-
युक्तमाशङ्क्य गृहणातिचोदनोपस्थापितज्योतिष्टोमधर्मातिदेशप्रा-
प्तद्रव्यदेवतान्वयकल्पयामप्रतिष्ठलक्षणोन्वयसाधारणहंत्वध्याहारस्या
पूरयन् व्याचष्टे * न चेति * घत्सालम्भतुल्यत्वशङ्कोक्त्या द्रव्य-
अवघ्ने ऽपि देवतान्वयमात्रे धुनिसूचनात् द्रव्यदेवतामिति द्रव्यैकव-
द्भावस्येतरैतरयोगात् धृत्युक्त्यर्थत्वं व्याख्यातमात्रस्मादिति पागान्त-
न्तरत्वपूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * नतो ऽपीति * सूत्रं व्याचक्षा-
णः सिद्धान्तमाह * इतीति * ग्रहणस्यापि श्रुतत्वाद्भाष्ये नामधेयमात्र-
विषयतया केवलशब्दव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य नामधेयशब्दस्य ग्रह-
णोपलक्षणाथर्थत्वं सूचयितुम् * ग्रहणमित्युक्तम् * द्रव्यदेव-
ताभावनिमित्तस्य केवलस्य स्याद्द्रव्यत्वोक्तौ च सिद्धे केवलशब्दानर्थः ६१३।
कथमाशङ्क्य यावत् युक्तत्वस्यापि निरासं केवलशब्दप्रयोजनं सूचयि-
तुम् * घत्संत्युक्तम् * घत्सालम्भस्य तावद्देवताराहित्येन या-
गाभावाद्वायव्यश्वेतालम्भान्दन्व्युत्तमाभेश्वदाश्वग्रहणं तु द्रव्यस्याप्य-
भावेन द्रव्यविशिष्टविध्ययोगाद्घत्सालम्भादपि न्यूनमिष्यतइत्यर्थः ।
तत्र च पूर्वपक्षद्रव्यस्याप्ययोगाज्ज्योतिष्टोमाख्यस्य कर्मणो ऽध्यासा-
त्मको ऽवयवो ऽत्र विधीयते इत्यर्थायुक्तमाभद्रव्येति भाष्याद्वाहार-
णपरिग्रहार्थकेवलशब्दापेक्षितकैवल्यनिमित्तोक्त्यर्थां द्रव्यत्वादिति
सूत्रावयव इति भ्रान्तिनिवृत्तये कर्मणोप- स्यादिति सूत्रावयवोक्ता-
ध्यासाख्यकर्मवयवत्वप्रतिज्ञाया हेतुत्वार्थं वक्तुम् * अद्रव्यतये-
त्युक्तम् * भाष्ये देवतोक्तेरसौत्रत्वमाशङ्क्य देवताकत्वस्याभिप्रे-
तस्यापि स्पष्टत्वात्सूत्रं ऽनुक्तिः भंश्वदाश्वशब्दयोस्तु द्रव्यवाचि-
त्वशङ्कानिरासायाद्द्रव्यतांकेति सूचयितुमह * देवता तावदिति *
सोमायत्यस्यानुवाद्ययागविशेषणत्वायोगात्पञ्चाङ्गहृतत्वाच्च सोमा-
य गृहीत्वित्पन्वयाप्रतीतेरुत्ते सोमादाश्वं नाम जागृधि तम्मै ने सोमै
सोमाय स्वाहेति मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतानुवादापपत्तेश्च देवताविधित्वा-
योगाद् दूरम्रष्टांका । अदाश्वशब्देनाद्यवयवव्युत्पत्त्या हिंसाख्यदम्भा-
नहंद्रव्यस्यांशुचन्द्रेण च निर्यासस्योपादानोपपत्तेरनु रात्तचोक्तिर-
युक्तेत्याशङ्क्य * न हीत्युक्तम् * एवमप्यदाश्वशब्दाख्यद्रव्यवि-
शेषाप्रतीतिनिर्वासस्य च प्रकृतिद्रव्यविशेषाप्रतीतिर्न घत्सालम्भ-
द्यायदुक्तद्रव्यविशिष्टग्रहणविधिः सम्भवतीत्याशयः । ननु ज्योति-
ष्टोमधर्मातिदेशाद् द्रव्यदेवतालाभो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न

चेति * ननु यागत्वात्तद्व्यवहारे ऽप्येन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादावनिर्दि-
 ष्टव्यविशेषस्य गृह्णातेर्यागीयसोमप्रकल्पनार्थत्वदर्शनेनास्यापि
 तादृश्यानुमानात्प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमोपस्थापकत्वोपपत्तेस्तदीयद्रव्य-
 देवतालाभो भविष्यतीत्याशङ्काह * न च गृह्णातिरिति * व्य-
 भिचाराच्चानुमानं न सम्भवतीत्याशयः । केवलनामधेयध्वणे ऽपि
 तस्मादेव यागभेदाद्यगतेः कुतो ज्योतिष्टोमे ऽश्यासविधिरिति पृष्ट्वा
 यागनामत्वाभावाद्यागभेदकत्वनिरासार्थमेतावदिति भाष्यं व्याचष्टे
 * न चैत इति * ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादिवत् प्रहणेनादाश्व-
 मंशुं च कुर्यादिति शास्त्रार्थावधारणात् वैश्वधिकरण्यान्वये ऽपि
 ऐकाधिकरण्यं विनान्वयायोगात्सर्वत्र राक्षः पुरुष इत्यादावपि रा-
 जसम्यन्धी पुरुष इत्यादिसामानाधिकरण्यान्वयमभिप्रेत्य प्रहणाक-
 रणकवदाश्वमंशुमिति च सामानाधिकरण्यं मत्वा प्रहणासामा-
 नाधिकरण्योक्तिः गृह्णमाणप्रहद्रव्यनाम्नो ऽपि प्रहणानिमिषत्वो-
 क्तये प्रहणनामधेयत्वोक्तिः प्रहणभेदस्तर्हि सञ्ज्ञातः स्यादित्याश-
 ङ्काह * इभ्यत एव चेति * अंशुशब्दस्य यज्यन्वयाशङ्कायो-
 गात् प्रहणामत्वस्य मुक्तमंशयत्वं स्पष्टत्वादव्याख्याय प्रहणासं-
 स्कार्यत्वान्वयानुपपत्त्या प्रहस्य यागार्थत्वावगतेः प्रहभेदाद्यागभेदो
 भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं न चेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति
 तद्भेदात्कर्मणो ऽश्यास इत्यनेन न्यायेन यागाश्यासमात्राद्भेदो-
 पपत्तिरित्याशयः । न च द्रव्येतिभाष्यम् । ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्या-
 दौ द्रव्यदेवताध्वणे ऽपि यजिभस्वस्य निरस्तत्वादनयत्कमाशङ्क-
 फयातिशयोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * द्रव्येति * यदपीत्यादिभार्थं
 ध्याचष्टे * यो ऽपीति * गृह्णातीत्या शब्दार्थं सकान्ता विधौ शक्तिः
 प्रत्ययस्येति समासार्थः । तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्या-
 चष्टे * तस्मादिति * अंशुवाक्ये यज्यधृतेः अंशुवाश्वयब्दा-
 श्यामपीति द्वियचनार्थो गं शङ्कते * अंशोरिति * परमतेन तावत्प-
 रिहरति * गृह्णातीति * गृह्णातेर्लोकवेदसाधारण्येन ज्योति-
 ष्टोमोपस्थापकत्वायोगात्स्वमतेनान्यथा परिहरति * अस्त्येव त्वि-
 ति * अदाश्ववाक्ये ऽपि यजिनानुवादे यागमाथानुवादापत्तेः
 शोमेन तु विशेषणे विशिष्टानुवादादोपापत्तेः प्रकरणेनैव ज्योतिष्टो-
 मान्वयं यक्तुम् अनयोरिति द्वियचनमाप्यं सत्यनारक्ष्य विधिरनर्थकः
 स्यादित्याशङ्काह * यथेति * कः पुनः पक्षत्रयमध्ये ऽत्र सि-
 द्धान्तघचने इत्यपेक्षायामाह * तेनेति *

॥ अग्निचयनस्य संस्कारताधिकरणम् ॥ १० ॥

अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥२३॥

अस्यापि प्रासाङ्गिकत्वेन प्रकृतयजिमह्वचनाधचनत्वाचिन्ता-
 सङ्गतिमपिराद्येन सूचयितुं सन्देहलैविध्यमुदाहरणविवेकपूर्वक-
 माह * अग्निमिति * यजिमह्वसंस्कारकर्मनिरासार्थो भात्रशब्दः
 चिनोतिवाक्येन प्रकृतिविकृत्यङ्गत्वाविधाने ऽपि अग्नेन चाप्येना-
 ग्निसंस्कारत्वेन चयने विहिते संस्कृतस्थानेः कैमर्त्यापेक्षायामु-
 त्तरवाक्येः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे विहिते संस्कारविधिपर्यालोचनम-
 भिप्रेत्य * प्रकृतीत्युक्तम् * तदर्थमेव भाष्यकृता पूर्वपक्षोपपाद-
 नार्थं चात्तरवाक्यान्मुदाहृतानि कर्मान्तरे चिनुतइत्याख्यातेन वि-
 धीयतइत्येतावता चावृत्तेन भाष्येण यावदुक्तपक्षोक्तैर्विध्यस्य
 भाष्यारूढत्वं किमिति पूर्वपक्षभाष्यं गुणाविधियावतुक्तत्वाख्यपक्षद्व-
 यप्रतियोगित्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * अद्वयद्वैभ्यवैपम्योक्त्याधि-
 काशङ्का दर्शिता चयनस्य स्वभावतः संस्कारभात्रत्वप्रसिद्धेः सं-
 स्कारे च फलश्रुतेरर्थवादस्य यक्ष्यमाणत्वाच्छ्रुतस्यापि फलस्या-
 न्वयानुपपत्तेर्निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात्कैवल्यं यावदुक्तत्वं न युक्तमि-
 त्यर्थः । अतः परिशेषाच्चिनोतेर्यजिमह्वचनतेति क्रतुशब्देनोक्तं तथापि
 कथं कर्मान्तरतेत्यपेक्षायाम् * सञ्जीवेत्युक्तम् * पूर्वाधिकरणपू-
 र्वपक्षवदिहाप्यपूर्वनामधेयसंयोगो भेदहेतुरभिप्रेत इति सूचनार्थं
 एवकारः । अग्निःसञ्जकं कर्म करोतीति इष्टकामिरग्निं चिनुतइति
 धाम्यान्तरविहितधचनानुवादिप्रत्ययानुग्रहार्थं चिनोतिधातुपरिण
 प्रत्ययेन विहिते किन्तदित्यपेक्षिते ऽग्निमनुयजतीत्युत्तरवाक्ये य-
 जिसामानाधिकरण्यात् यागरूपतायसीयतइत्याशयः । गुणाविधि-
 त्वनिरासेन यजिमह्वचनत्वोपपादनार्थं स्वयं तावद्विङ्गदर्शनमाह
 * तथा चेति * ननु गुणाविधित्वे ऽपि चयनसंस्कृताग्निलक्षणस्य
 फलश्रुतिर्युक्तेषांशङ्काह * न चेति * भाष्योक्तं लिङ्गदर्शनं व्या-
 चष्टे * तथा चेति * नन्विति भाष्येणाग्निशब्दस्य यागनामत्वे
 प्रापकं पृथ्वा ऽधातो ऽग्निमग्निर्होमेवानुयजति तमुदधयेन तं षोड-
 शिना तमतिरात्रेण तं त्रिरात्रेण तं चतुरात्रेण तं पञ्चरात्रेण तं षड्-
 रात्रेण तं सप्तरात्रेण तमष्टरात्रेण तं नवरात्रेण तं दशरात्रेण त-
 मेकादशरात्रेणेति वान्यस्य प्रापकत्वोक्त्यर्थमत्रेति भाष्यं व्याचष्टे
 * तथेति * अस्य प्रापकत्वोपपादनार्थं यागमिति भाष्यं द्वेषा व्या-
 चष्टे * तत्रेति * अथेत्यादिना एकादशरात्रेत्यन्तेनैकेन वाक्येन

६१४१

विनियोगतुभूतलक्षणतृतीयायुक्त्यजतिशब्दानुपद्वेण वैकल्पिका
 भिष्टोमादिसंस्था द्विरात्रादिकालविशिष्टत्वविधावग्नियोगं करो-
 तीति सामानाधिकरण्याद्यदाहवनीये जुह्वतीति तत्प्रख्यान्यशास्त्रा-
 च्चाग्निशब्दस्य गुणविधित्वानुपपत्तेर्योगनामत्वावसायात् । अ-
 ग्निसञ्ज्ञकं यागं करोतीति चिनोतिवाक्यार्थो ऽवगम्यत इत्याद्य-
 व्याख्याने भाष्यार्थः । वाक्यान्तरेणैव नामादिविशिष्ट्यागाविधौ चय-
 नवाक्यानर्थक्यापत्तेर्याक्यप्रवृत्तिवैलायां चाग्निश्चितार्थस्यापि चय-
 नवाक्यस्याथैप ज्योतिरित्यादिवदन्यतो ऽर्धनिश्चयसम्भवे विधाय-
 कत्वोपपत्तेराद्यव्याख्याने ऽपरितोपात् द्वितीयव्याख्याने ऽर्थे इत्या-
 दिषु संस्थार्थत्वविधिपरेषु भिष्टेषु वाक्येषु अग्नियोगं करोतीति
 अग्निरब्दसमानाधिकरणयज्यनुवादान्यधानुपपत्त्याग्निस्ञ्ज्ञकेयाग-
 विधायित्वं चिनोतिवाक्यस्यावसीयतइति भाष्यार्थः । एक-
 स्मिन् गुणपरे वाक्ये ऽनेकार्थविध्ययोगात्संस्थादिविधि-
 परे वाक्यभेद इति एकवचनसामान्याभिप्रायं तस्मादि-
 त्युपपाद्योत्तरार्थं भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * अनुशब्दा-
 दप्यग्निशब्दस्य यागवाचितावगम्यतइत्युक्त्यर्थमनुशब्दो ऽपीति भाष्य-
 मपि द्वेषा व्याचष्टे * अनुशब्दश्चेति * संस्थादिविधिपरे अनुशब्दोक्तस्य
 पश्चाद्वाचस्य विध्ययोगनानुवाद्यत्वात्प्रगतेरयागत्वे च पश्चाद्वाचाप्रा-
 प्तावनुवादायोगाद्यागनाग्नेर्ज्ञायतइत्याद्यव्याख्याने भाष्यार्थः । द्वितीये
 त्वग्निष्टोमादिसंस्थैरेकाहैर्द्विरात्रादिभिश्चाहानैरग्नेः पश्चात्कारिष्यमा-
 शौरग्निरनुयष्टव्य इति अग्नेर्यागवाग्भावविधानस्य तुल्यरूपत्वगमक-
 त्वाद्यागतवाच्यगतिरिति अस्मिन् व्याख्याने चिनोतिवाक्यविहितस्य
 योगस्योत्तरवाक्यैः संस्थाद्यर्थत्वविध्युपगमादग्निष्टोमसंस्थायाश्च नि-
 प्फलत्वेन शेषित्वायोगादग्निष्टोमशब्दस्य तत्त्वयागवाचित्वात्सर्पार्थ-
 तासिद्धौ चानुशब्दस्य सर्वत्रानुपद्वसिद्धान्तवत्सूत्रयितुम् * यागै-
 रित्युक्तम् * द्रव्यदेवतादीतिकर्तव्यतान्मनाद्यागविध्यनिर्वाहा-
 शङ्कां निरस्यतस्मादिति पूर्वपक्षापसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मा-
 दिति * एतच्छब्देन चिनोतिवाक्यं परामृष्टम् । ननु चिनोतिवाक्येन
 यागविधौ उत्तरवाक्यानां संस्थाद्यर्थत्वविधिपरत्वाद्भ्युपगमात्पूर्वा-
 पर्यविधायित्वानुपपत्तेर्द्वितीयव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्याग्नेर्ज्योतिष्टो-
 माद्यद्भ्यस्त्रसिद्धिनिर्वाहार्थत्वं द्वितीयव्याख्यायाः विधित इति सूच-
 यितुमाह * पश्चिमे ति विति * शङ्कानिरासार्थस्तुशब्दः अग्निष्टोमा-
 द्यर्थं क्रियमाणत्वेनाग्नेर्ग्निष्टोमाद्यद्भ्ये ऽभिहिते तदर्थं क्रियमाण-

तैव कथमित्यपेक्षिने ऽग्नेः कैमर्ष्यापेक्षायामग्निष्टोमादिनाग्नेरनुयष्ट-
 व्यत्वं विधितो देवदत्तो यज्ञदत्तेनानुगन्तव्य इति विधितो यज्ञदत्त-
 स्य पश्चाद् गमनप्रतीतिवत्फलवतो ऽग्निष्टोमादेः पश्चाद्भावितया प्र-
 तीतस्यातिक्रमकारणाभावात्तदर्थतैवोचितेति सूचयितुम् * पश्चा-
 दित्युक्तम् * पूर्वव्याख्याने तु पौर्वापर्यस्याविधेयत्वात्तद्वशेन ज्यो-
 तिष्टोमाद्भावप्रतीतेः स्वतन्त्रतेत्याशयः ।

द्रव्यं वा स्याच्चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥

द्रव्यं वेत्यादिप्रसिद्धइत्यन्तभाष्यं तात्पर्यतत्त्वावद्वाच्ये *
 अत्यन्तेति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * पूर्वपक्षोक्तं तत्प्रख्यत्वमनु- ६१५।१
 माययापूर्वं परिहरति * यस्त्विति * यदि यदाहवनीये जुग्म्वतीतिव-
 च्छुद्धो ऽग्निः कृत्वद्भवेनाथेत्यादिवाक्यैर्विधीयते ततस्तत्प्रख्यत्वं
 भवेत् स त्वाहवनीयवाक्याच्छुद्धः प्राप्तकृत्वङ्गभावएव चिनोतिवा-
 क्यात् चयनसंस्कार्यतया श्रुतो ऽथेत्यादिवाक्यैस्ताहमेव कृत्वद्भवेन
 विधीयते ताद्रूप्येण चान्यतो ऽप्राप्तेर्न तत्प्रख्यतेत्यर्थः । श्लोकार्थमुपस-
 हरति * तस्मादिति * एतदेवं भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुः क-
 तमदिति प्रदनभाष्यमग्निशब्दार्थस्य सर्वलोकप्रसिद्धेरयुक्तमाशङ्क्याप-
 पादयति * कतमदिति * यागनामत्वे ऽग्निशब्दस्येष्टकामिभिर्भि चि-
 नुतइति याग्यान्तरेण तदङ्गतया चयनविधेरङ्गाङ्गिनोरभेदोपचारे-
 णाग्निचयनं करोतीति सामानाधिकरण्यामपि सम्भविष्यतीत्याश-
 यः । यदित्युत्तरभाष्याशयमाह * सिद्धान्तेति * चोदनाया इति
 सूत्रावयवध्याख्यानाय चिनुतइति भाष्यमुपपादयति * तस्मादिति *
 वायव्यं इवेतमालभेतेत्यादेर्यागाभिधानाशक्ताद्यपि यागचोदना-
 श्रुपगमात्तद्वैपम्यार्थम् * द्रव्येत्युक्तम् * उपपत्त्यन्तरमाह
 * तथा चेति * या त्वनुयजतिशब्दादग्नेर्यागतोक्त्या तत्परिहारा-
 र्थमनुशब्दमनुशब्दश्चेति भाष्यमाशङ्कानुभाषणपूर्वै व्याचष्टे * अ-
 न्विति * त्वनुयजतिशब्देनाग्नेरग्निष्टोमादिभिर्भि

सिद्धेर्द्विराद्यादिवाक्यान्वयार्थक्यापत्तेः मन्त्रग्राहित्वं कथमिति न वि-
 शः । चयनसंस्कारस्याग्नेरेकाहाद्यद्भवोक्तये ऽनुशब्द इत्युत्तरार्द्धार्थः
 श्लोकार्थमुपपादयितुमाह * यदि हीति * यदग्निष्टोमादिभिर्भ्यागैः
 कुर्यात्तदग्निमन्वियति व्यधिकरणत्वेनाग्निशब्दस्य यजिसामानाधिक-

रण्याभावात् दु खेन यागवाचित्वकल्पना युक्तेत्युक्तं सामानाधिकरण्याभावे ऽपि द्वितीयाक्तानुयजनकर्मत्वान्यथानुपपत्त्याभ्यर्थागत्व कल्पयिष्यतइत्याशङ्का * यदि चेत्युक्तम् * अग्निचयनस्वाग्निष्टोमादिकाललक्षणोत्तरार्थत्वेनानुशब्दस्यानुलक्षणइति कर्मप्रवचनीयसम्भत्वात्कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयति स्मृतेस्तद्योगनिमित्तत्वात्प्रय द्वितीया कर्मणीत्यर्थ । लक्षणार्थतानुशब्दस्य तत्रेत्यनेनोक्ता चिनोत्यधुतेरग्निचयनमन्वित्यर्थालाभमाशङ्काभि * शब्दश्चेत्युक्तम् *

६१६।

द्वहुवचनानुपपत्तिमाशङ्कते * चोदकनैवेति * दशम य एव विद्वानग्निं चिनुतइति वाक्यविहितमाग्निमुपपम्भन वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्या इति वान्यविहितानतिग्राह्यानुदाहृत्याभ्यतिग्राह्य विवृतावतिदिश्यते न चेति सन्दिग्धे अग्न्यतिग्राह्यस्य विवृतावुपदेशात्प्रवृत्ति स्यादिति सूत्रणाप्रभन्मुत्थयनत्यादिनातिग्राह्याणां च यदुक्त्ये ऽतिगृहणीयादित्यादिना कासु चिद्विद्वतिपूपदेशादातदेशाप्रवृत्ति पूर्वपक्षयित्वा निर्देशस्यापर्यायप्रवृत्ते सर्वाङ्ग तुल्यत्वादग्न्यतिग्राह्यस्यापि ग्रहणमितिग्रहण तुल्यत्वादित्यनेन सिद्धान्तिते विवृत्तौ तद्वृत्तपदेश किमर्थं इत्याशङ्कातिदेशागृहीतस्यापि कासु चिद्विद्वतिपूपदयन ग्रहणे गुणकामप्रवृत्त्यर्थे समानविधानत्वं प्रयाजनमिति ग्रहणे समानविधान स्यादित्यनेन घट्यमाणत्वेनाप्रतीयमानस्तुल्यत्वंत्पक्षरूपनायोगाद्वचनानानि बहुवचनापपत्तिरिति परिहरति * दशम इति * कर्मण्यपि द्वितीयाया तत्रियत्त्वजात्यपेक्षयानुशब्दस्य यजिविशेषणत्वोपपत्तरयान्तरजातितुल्यत्वानावश्यकत्वात्तानुयजनकर्मत्वमात्राग्नेयार्थरूपत्वावगतिरित्याह * न चति * पूर्वपक्षोक्तइष्टान्तानुभाषणपूर्व वैषम्यमाह * यस्ति * किं चिदुक्तं तौ देवदत्तस्य यज्ञदत्तकर्मकर्तृकानुगमनकर्मत्वायोगात् द्वितीयाय कर्मत्वाग्न्ययानुपपत्त्या कर्तृ वमात्रापादान् सति त्रिधान्तरानुपाधनास्तुत्यग्निवाक्त्पन युक्त चयनस्मृत्याग्निवाचिना त्वाग्निशब्दन चयनाग्न्यग्निवात्तरापादानात् तुल्यत्वान्वाक्त्पना युक्त्यर्थे ।

तत्सयोगात्तुस्तदाख्य स्यात्तेन धर्म-

विधानानि ॥ २३ ॥

शान स्नाग्मित्यादार्थागशब्दवाच्यचयनस्मृत्यवयवता-

द्वितीयाध्यायस्य तृतीय पादः ।

एतद्द्रव्यसंयोगाल्लक्षणयान्याख्यः क्रतुः स्यात्तत्र कारणेनाग्नेस्तो-
 प्रादिधर्मविधानान्युपपद्यन्तइत्येवं पूर्वपक्षात्कलिङ्गपरिहारार्थत्वेन
 सूत्रव्याख्यानाथं यस्त्वित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * अग्नेरि-
 ति * अग्निसंयोगाद्यागलक्षणायां यागमात्रप्रसक्तिमाशङ्क्य चित्य-
 विशेषण तत्राभ्ये कृतं तद्व्याचष्टे * ज्वलनेनेति * व्याख्येयभाष्यानु-
 सारादाग्निशब्दश्चेति पूर्वसूत्रस्यवार्तिकालोचनया च ज्वलनसामा-
 न्येन स्थापनसंस्कृतविशेषो लक्ष्यतइत्यर्थं । वेनस्यारवयाधकाभिध्या-
 मि विकर्यतीत्यादौ त्वाग्निस्थापनात्प्राक् प्रयोगादाग्निशब्दस्य स्थल-
 क्षणार्थत्वमुक्तं तत्तत्त्वेवेत्येवकार्यमाह * न चेति * भाष्यका-
 रान्तरकृतानि तु चिन्तान्तराणि कस्मान्नानेन भाष्यकृता इति-
 स्याद्वाह * यस्त्विति * कल...
 मग्न्याद्युत्तरवेदे-
 स्मिन्नेवाः

दाहरणे उ गोदीह्नो-
 द्युत्पादनाप्रैमित्तिक तु प्रकृतौ तद्विकार. गुणो नित्यमर्थं करोतीति
 याधिकरणसिद्धः सङ्घर्षे द्वितीये ऽध्याये मध्यमायामुपसद्यग्निश्ची-
 यते प्रकृत्युपकृतत्वादिप्राधिकरणे मध्यमायामुपसद्यग्निचयनं
 सिद्धेवाकिं चित्वायौत्तरवेदिका धर्मा. कार्या न वेति सन्दिह्याग्न्युत्तर-
 वेद्योः समुषयात् भिन्नकार्यत्वायगमेनाग्नेरुत्तरवेदिकार्यापत्यभावा-
 यानेरोत्तरवेदिकधर्मानतिदेशं पूर्वपक्षयि-या सोत्तरवेदिस्तु क्रतु
 चित्वा नोत्तरवेद्या अग्निश्चीयतइति यचनालोचनया समुच्चयायगमे
 ऽपि चयननिष्पादितस्थलस्याग्निं चिनुतइति द्वितीयोक्ताग्निस्संस्कारा-
 धर्मे ऽस्य योग्यतयाग्निधारणात्मकसंस्कारार्थत्वायगमेनोत्तरवेद्या-
 मग्निं निदधातीत्यग्निधारणाख्यायोत्तरवेदिकार्यापत्यवगमात् कार्यत्वे
 ऽपि च वेद्योर्हवीष्यांसादयतीति वेदियर्दिपोरिष्य स्थलोत्तरवेद्यो-
 रपि पाक्षिकप्राप्त्यभावेन नियमविध्यभावादन्योन्यनैरपेक्ष्यानउग-
 तेः समुच्चयाविरोधादुत्तरवेदिकार्यापत्या अलाख्यस्याग्नेसङ्घर्माति-
 देशं सिद्धान्तवितुम् उत्तरवेद्या समुच्चयमाने ऽपि चयने उत्तरवे-
 दिकार्यापन्ने उत्तरवेदिधर्मा भवेयुरिति घदता तत्रत्यभाष्यकृतौत्त-
 रवेदिकधर्मप्राहिवलक्षणस्य तद्विकारत्वस्यातद्विकारत्वपूर्वपक्षनि-
 रासपूर्वमुपपादयिष्यमाणत्वात् सिद्धयश्च समुच्चयोक्त्या याधरूपत-
 द्विकारत्वानिरासेन याधरूपस्यातद्विकारत्वस्य तत्र वक्ष्यमाणत्वात्तद्-

१ नित्यान्तिकात्वेति १ पु. पा. ।
 २ चान्तात्तिकात्तद्विकारत्वस्य नित्यान्तिकात्तद्विकारत्वस्य १ पु. पा. ।

धिकरणसिद्धः न केवलं गतार्थत्वाद्दुपेक्ष्यं किं त्वप्रसङ्गत्वादपीति
इहेत्यनेनोक्तं कस्मात्तर्हि तेन कृत इत्यपेक्षायामुपहासार्थम् * स्म-
रणेत्युक्तम् * प्रासङ्गिकमधिकरणद्वयं समाप्य प्रकरणार्थमुपसह-
रति * तस्मादिति * पूर्वत्र सम्भवाद्द्व्यादितं भेदक इत्यर्थे ।

॥ मासाग्निहोत्रादीनां कत्वन्तरताधिकरणम् ॥ ११ ॥

प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ॥ २४ ॥

प्रकरणान्तरविचारस्यानन्तरासङ्गतिमाशङ्क्याह * गतिमि-
६१७।१ ति * प्रासङ्गिकचिन्तावदपवादचिन्तापि प्रकृतावयवधायिकेति सू-
चयितुमपवाद. प्रसक्तत्वेनोपचरितः गुणचिन्तयापि प्रकरणान्तर-
चिन्ताया. सङ्गत्यभावमाशङ्क्य भेदकान्तरस्यावाच्यत्वात्पारिशेषि-
की सङ्गतिः पञ्चस्वित्यनेनोक्ता । पूर्वपक्षमाह * तत्र तावदिति *
दशपूर्णमासवैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेभसुनासीरियाण्यादिशब्देन
शुद्धीतानि । श्लोकार्थमुपपादयति * यथैवेति * भाष्ये कालविध्युक्तेः
प्रयोजनमाह * न चेति * ननु नित्ये ऽग्निहोत्रे दशपूर्णमासयोश्च
जीवनस्य निमित्ततयाप्यन्वये तावत्कालमनुष्ठेयत्वावगतं जीवनाय-
धिकालावरोधान्मासविधिर्न भवतीत्याशङ्क्याह * न चेति * अप्रक-
रणाधीनस्यापि मासस्य साक्षात्कर्मान्वयविधेः प्रकरणाधीतेन का-
लेन तुल्यबलत्वाविरोधमभ्युपगम्यातुल्यकल्पत्वं नानुल्यबलत्वाशङ्का-
निरासायातुल्यकल्पजरावधिर्त्रिंशद्वर्षपरिमितकालान्तरपरामर्श-
विशब्द. जीर्णस्यापि सहायोपादानेनानुष्ठानु शक्तस्य जीवनाधि-
कालो ऽसहायस्य जरावधिः प्रविमजिपो त्रिंशद्वर्षपरिमित इति
जीवनाधिकालानां व्यवस्थितयिकल्पवदत्यन्तविरक्तस्य शीघ्रं प्रवि-
मजिपोर्मासो ऽपि वा व्यवस्थितविषयतया विधातुं शक्य इत्याशयः
काम्यप्रयोगस्य वा स्थाय प्रातः कालत्रायगमे ऽपि न्नायं प्रातर्मास
जुहुयादित्यन्वयोपपत्तेर्विरोधिकालान्तरानवगमान्मासविधिभंवि-
ष्यतीत्यन्वया परिहरति * यो वेति * नन्विति भाष्येण मास-
विधेर्नित्याग्निहोत्रादिविषयत्वे प्रकरणधाधदोषापण्याशङ्क्य काममि-
त्यनेन परिहृतं तद्व्याचष्टे * प्रकरणस्य चेति * प्रकरणानुप्र-
हार्थं दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीत्यग्निहोत्रादीनां पर्युद्-
स्तानां प्रतिप्रसवो ऽयमिति पञ्चान्तरमाह * अथ वेति * दीक्षित-
स्य दानहोमपावप्रतिषेधे ऽविशेषात्सर्वपाकदानहोमप्रतिषेध. स्या-
दिति दशमाधिकरणे ऽपि तु चाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्
प्रतिषेधे विषयः स्यादिति सिद्धान्तसूत्रेण पर्युदासत्वस्य वक्ष्य-

माणन्याप्रतिषेधोक्तिः पर्युदासलक्षणार्था । एवमपि प्रकरणाभुद्धः
 कथमित्याशङ्गाह * स तिचति * कौण्डपायिनप्रयोगमध्ये प्रतिप्र-
 म्यकरणपाठप्रकरणपाठौ युक्त इत्याशयः । अस्मिन्पक्षे प्रकरणपाठौ-
 पपत्तावपि तद्व्यापाराभासाप्रकरणानुग्रहणापरितोपारिसद्धान्ते
 चाग्निहोत्रादिसंज्ञानां पण्मासपरिमितानां पण्णां परमासपरिमि-
 तमंगयागसंहितानां सन्वत्सरपरिमितमत्र प्रयोगवचनेन फलवि-
 धिसूचनार्थं स्वगतमाह * अथ वेति * न चान्यसाहित्यमात्रेणा-
 न्यत्यापत्तिरित्याह * न हीति * नन्वगतफलस्याग्निहोत्रादेर्नैराका-
 ङ्क्ष्यात्फलान्तपन्नयानुपपत्तेः फलान्तरान्वयादेवान्यतापस्वतइत्या-
 षड्भ्याह * न चेति * ननु कर्मणस्त्वप्रवृत्तिवादिष्वत्र करणस्य
 प्रत्यन्तरागमनविधिनियेधात् पूर्वस्याग्निहोत्रादेः कौण्डपायिनान्तः-
 पातो युक्त इत्याशङ्क्याह * न चेति * अतिदेशः क्रत्वन्तरान्वया-
 सम्भवेऽप्युपदेशतोऽन्वयातिरोधः स्ववदगिरौक्तः । पूर्वपक्षमुपसं-
 हरति * तस्मादिति * यथाभाष्य सिद्धान्तं दूषयितुमुपस्यस्यती- ६११
 नि पूर्वत्रासम्बन्धुपमलक्षणगुणरूपेण हेतुना निश्चतेत्यर्थः । श्लोकं
 व्याचष्टे * यदि हीति * स्वार्थोपसदभावेऽपि पद्वद्भूपरिधिग्रह-
 हरणस्य द्वारियोजनकालव्यक्तत्ववत् परार्थानामप्युपसदात्मनि-
 होत्रादिकालव्यक्तत्वोपपत्तिमाशङ्क्य * परार्थो वेत्तुक्तम् *
 द्वारियोजनस्य ज्योतिष्टोमावयवत्वात्परिधिग्रहणस्य पशुद्वारा
 ज्योतिष्टोमाद्भूत्वान् * एतत्प्रयोगवचनग्रहणाद्युक्तः * कालव्यक्तत्वं न
 त्विद्वैव प्रयोगवचनग्रहणमस्तीत्याशयः । एकप्रयोगवचनग्रहणा-
 भावेऽपि दर्शपूर्णमासयोः सोमकालव्यक्तत्ववत्पुपत्त्वात्काल-
 निराससूचनार्थं वाच्यकृतः । दर्शपूर्णमासस्य सोमाधिकरणमति-
 परया काललक्षणा युक्ता उपसदां तु क्रत्वन्तरमध्यपातित्वात्क्रत्वन्तर-
 प्रयोगमध्ये च क्रत्वन्तरान्वयेधादग्निहोत्राद्यधिकारप्रतिपत्त्यर्थेन
 काललक्षणार्थेपातुपपत्तेः क्रमप्रतिपत्त्यर्था लक्षणा वाच्या न च भि-
 न्नप्रयोगवचनगृहीतानां क्रमोऽस्तीत्याशयः । ता इत्यन्तर्गतान्निहोत्रा-
 द्यङ्गत्वेनोपसद्विधिरभिप्रेतः । प्रति प्रसवेऽग्निहोत्राद्यङ्गत्वेः सत्रै-
 कदेशे चोपसदुत्तरकालत्वस्यापि सोमयोगवत्प्राप्तेरभिधानात्तत्र वा-
 क्यभेदोऽस्तीत्याशङ्क्याह * तस्मादेवेति * अत्रुत्तमधिकारोऽप्यु-
 पसदुत्तरकालत्वस्य प्रतिप्रसवेऽवश्यविधेयत्वात्प्राज्ञानसापमादि-
 कालत्वेन च सत्रत्वोपाधिककालाग्रहणात्सत्रैकदेशेऽपि विधे-
 यत्वात्प्रमतेर्वाक्यभेदोऽपरिहार्य इत्याशयः । क्रमान्तरत्वेऽपि तर्हि
 नामातिदेशतो निर्गतकालव्यक्तस्य च प्रयोगवचनाद् बलीयस्यो-

द्कादपि धलीयस्त्वेन सत्रप्रयोगवचनेनोपसदुत्तरकालवाग्रहणादे-
 नेकार्थविधिः स्यादित्याशङ्क्याह * कर्मान्तरंति * उपसंहरति * त-
 स्मादिति * दूपयितुम् * आरभते इदं त्विति * वाक्यभेदाख्यप्र-
 सिद्धभेदकान्तरापत्तिदोषे ऽभिहिते वाक्यभेदोक्त्या चोदिते हि त-
 दर्शत्वात्तस्य तस्योपदिश्येतेत्यनेन गुणस्थानेकात्मकत्वनिमित्तपूर्व-
 प्रासम्भवलक्षणभेदकत्वहेतुकेन भेदकान्तरापत्तिरित्याशङ्क्या *
 अथ वेत्युक्तम् * प्रकरणान्तरानवकाशमुपपादयति * तथा हीति *
 दर्शपूर्णमासाद्युदाहरणाव्यापकत्वादपि न वाक्यभेदो भेदहेतुरि-
 त्याह * किं चेति * सत्रैकदेशत्वेनाग्निहोत्रादिविधायुपसदुत्तर-
 कालसोमरूपयागसत्रैकदेशत्वाहचर्येणाग्निहोत्रादेरपि सत्रैकदेशस्य
 तदुत्तरकालत्वप्राप्तेरग्निहोत्रे ऽपि वाक्यभेदस्य ग्रन्थपरिहारत्वं
 शक्त्या सूचितम् । श्लोकं व्याचष्टे * मासमिति * न चोपसदो
 ऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्चेति भाष्यपर्यालोचनमात्रेणानुपद्गमा-
 शङ्कते * तत्रेति * निरस्यति * तद्विति * श्लोकं व्याचष्टे *
 मासमिति * न चोपसदो ऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्चेति भा-
 ष्यपर्यालोचनमात्रेणानुपद्गमाशङ्कते * तत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे
 * तत्रेति * अनुपद्गमादिनमुपहसति * यस्त्विति * उ-
 पहासाहं प्रति वेदाननुशातोपसदावृत्त्यनौचित्यत्वादि-
 ष्टापत्तिमाह * तत्र त्विति * क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकालमात्रवाचित्वा-
 दग्निहोत्रात्प्राक् कृतानामुपसदां दर्शपूर्णमासादिपूर्वकालत्वोपपत्ते-
 रानुपद्गेण वृत्त्यापत्तिरिति शङ्कते * तथेति * सर्वत्रानुपद्गस्य यत्र-
 योजनं सर्वेभ्यः प्रागनुष्ठानं तत्सपादनमित्यर्थः । शब्दोच्चारणमपि त-
 द्मुपसदात्सकृदेव स्थितं सदनुपद्गलभ्यं संघेपामग्निहोत्रादीनामुप-
 सदुत्तरकालत्वबोधलक्षणमुपकारं करिष्यतीत्यनुपद्गानर्थक्यमिति
 परिहरति * तथा सर्वाति * कथमित्यपेक्षायां पाठक्रमानुरोधेनेत-
 रेषामग्निहोत्रोत्तरकालतोक्ता यथाभाष्यं सिद्धान्तव्याख्यादूपणमु-
 पसंहरति * तस्मादिति * स्वमतेन सिद्धान्तमुपक्रमते * इतीति *
 श्लोकं व्याख्यास्यन्प्रकरणान्तरोक्तिं तावत्प्रकृतशुद्धिविच्छेदाद्यत्वे-
 न व्याख्यातुमाह * इह तावदिति * अनुपादेयान्तये कर्मणो विधेय-
 ताभेदहेतुत्वस्यासिद्धायम्यत्यात्केनापीत्यनयकल्पितः अतिरात्रइत्या-
 दां विपरिवृत्तिमद्वायं प्रकरणान्तरस्य धात्वर्थभेदकत्वाभावात्प्रक-
 रणान्तरं भद्वप्यनुपयोगीत्यर्थः । प्रकरणान्तरानेकं च प्रकृतशुद्धिविच्छे-
 दाशयतोत्तरसूत्रं स्पष्टमिष्यतइत्याह * तथा चिति * श्लोकं व्या-
 ख्यातुमुपक्रमते * सर्वत्र चेति * व्याचष्टे * तत्रेति *

देशान्तरस्थे कर्मणि प्राप्तिवुद्ध्यभावाद्युपादेयस्यापि गुणास्याश-
 क्यविधिरवाशङ्कोदेशोक्त्वा निरस्ता । स्वभावतः प्राप्तिवुद्ध्यभावे
 ऽपि एकोद्देशेनेतरोपादानं विनान्वयायोगाद्युपपदश्रुतौ च कर्मानु-
 धादाकाङ्क्षणात् यत् जुह्वति तदाह्वयनीयइत्युद्देशात्प्राप्तिवुद्धिः सम्भव-
 तीत्याशयः । यस्मिन्देशे काले वा कर्म चिकीर्ष्यते तस्मिन्देशाद्यनु-
 पादेयपञ्चकस्यापादयितुमशक्यत्वाद्देशाद्यन्वये तदुद्देशेनेव कर्म-
 विधेयमित्युक्ते तथाप्यन्यार्थेन विधेयत्वात्समादिविधिवन्न कर्मभेदा-
 पत्तिरित्याशङ्का *परोद्देशेन चेत्याद्युक्तम्* समादावपि विधिसाम- ६२०।५
 र्थ्यात्कर्मन्तरे बुद्धिर्भवन्ती वलीयस्या विपरिष्टया वार्यते तदभावे
 विशिष्टविध्युपपत्तेर्न भेदबुद्धिर्वाधितुं युक्तेत्याशयः । एतदेवरूपको-
 क्त्वा विवृणोति * एवं हीति * सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजय-
 ति * तदिहेति * ननु सन्निधेर्यमृत्तयोगलक्षणस्य घोद्देशस्य प्रा-
 तिवुद्धिहेतोर्भावे ऽपि नामधेयात्प्राप्तिवुद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्कते *
 ननु चेति * ननु नाम्ना पूर्वकर्मणि बुद्धिस्तीकृते ऽपि नामैक्य-
 स्यानेकान्तिकत्वेन तदेवेदमिति तत्त्वप्रत्यभिज्ञानावाप्तोत्पत्तिः प्रति-
 शब्दं शक्येत्याशङ्काह * ततश्चेति * बुद्धिस्त्वत्वे ऽपि ६२१।१
 प्रत्यभिज्ञानाभ्युपगमे सन्निधाने ऽप्यप्रत्यभिज्ञापत्तेर्बुद्धिस्त्वत्त्वमा-
 त्रेण प्रत्यभिज्ञाया चकव्यत्वात् नामापि प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वा-
 दुत्पत्ति प्रतिवध्नातीत्याशयः । यतश्च नाम्नो ऽप्युपनयन-
 शक्तिरस्तीति ततश्चेत्यनेन परामुद्धान्तर्गर्षे विवृणोति * यञ्चेति *
 सन्निधेस्तावद्दौर्बल्ये ऽप्यविलक्षणकर्मापस्थापकत्वात्प्रत्यभिज्ञाहेतुता
 युक्तेति परिहृत्तुमारभते * उच्यतइति * श्लोक व्याचष्टे * स-
 न्निधाने हीति * नाम्नस्तु पूर्वकर्मापस्थापकत्वस्य पूर्वकर्मधाचि-
 त्वनिमित्तकत्वादाख्यातस्य च पूर्वकर्मधिपयत्वं विना नाम्नः पूर्वक-
 र्मधाचित्वानवधारणात्पूर्वकर्मापस्थापकत्वानुपपत्तेर्नोत्पत्तिप्रतिवध-
 कत्वं सम्भवतीति परिहरति*नामधेयं पुनरिति*अभ्युपेत्याप्युपस्था-
 पकत्वं भावनावाचित्वाभावात्तदुपस्थापकत्वं न सम्भवतीत्याह*किं
 चेति * श्लोकं व्याचष्टे *सामाताधिकरण्येन हीति*वाक्यार्थत्वात्
 प्रधानभूता भावना * प्रयोजनशब्देनोक्तेति सूचनायेतीत्युक्त-
 म् * परमार्थतस्तु वैलक्षण्याद्वात्पर्यो ऽपि नोपस्थाप्यतइत्याह *
 अथ वेति * नन्वाप्यनोक्तरूपानुपस्थापने ऽपि नित्याग्निहोत्रविधि-
 स्थनामोक्तस्य सत्त्वरूपस्योपस्थापनं भविष्यतीत्यागङ्गां विधिविपयी-
 कृतस्य रूपस्योपस्थापनीयत्वात् भावार्थाधिकरणन्यायेन च घात्वर्थ-

६२२। स्य धातुना विधिविपर्ययीकरणान्न नाम्नोपस्थापनं सम्भवतीत्येवं
 निरस्यद् इलोकं व्याचष्टे * असत्त्वेति * द्रव्यशब्देन सत्त्वशब्दं निष्प-
 ररूपवाचितया व्याख्याय तदुपपादनार्थम् * लिङ्गैत्युक्तम् *
 लिङ्गसंख्यवाचिन्याः सुपः प्रातिपदिकपरत्वस्मृतेस्तस्य च प्रातिप-
 दिकार्थः सत्तेति सत्त्ववाचित्वस्मृतेर्लिङ्गसंख्यान्वयार्हत्वेन प्रातिप-
 दिकावात्सत्त्ववाचितेत्याशयः । नन्वसत्त्वभूतस्य धात्वर्थस्य धातु-
 ना विधिविपर्ययीकृतस्य नाम्नानुपस्थापनाद्भेदे ऽप्यभ्युपगम्यमाने ऽति-
 रात्रश्चतुर्विंश इत्यादावाख्याताश्रुतेरसत्त्वभूतधात्वर्थांनुपादानात्
 सत्त्वभूतस्यैव धात्वर्थस्यातिरात्रः कार्यश्चतुर्विंशः कार्य इत्यादिवि-
 धिपदाध्याहारेण नाम्ना विधिविपर्ययीकृतस्य प्रकरणान्तरे ऽपि ना-
 म्नोपस्थापनसम्भवादकर्मन्तरत्वापत्तेः प्रकरणान्तरोक्तिरनार्थिका
 स्यादित्याशङ्क्याभ्युपगमेन तावत्परिहरति * यत्र स्थिति * अय-
 भृत्यं यन्तीत्यादावाख्यातश्रुतावसत्त्वभूताया भावनाया विधिविपर्य-
 यीकृताया नाम्नानुपस्थापनात्प्रकरणान्तरेण भेदसिद्धयर्थत्वात्प्रकर-
 णान्तरोक्त्यर्थवत्त्वशङ्कानिरासार्थम् * भावना वेत्युक्तम् * शुद्धाया
 भावनाया विधिविपर्यययोगात्तदनुसङ्गस्य च यागाद्यधात्व-
 र्थस्य धारुणैककपालेनायभृत्यं यन्तीति धारुणशब्दोक्तद्रव्यदेवता-
 न्वयप्रकल्पितेन यजिना भावनानुरूपेणोक्तायपि प्रकरणान्तरे यज्य-
 भावेनासत्त्वभूतधात्वर्थांनुत्कारमना भावनानुक्तैर्धात्वर्थांधीननिरूप-
 णत्वाच्च भावनायान्द्वेदं विना भेदो न युक्त इत्याशयः । पूर्वक-
 र्मोपस्थापनसम्भवे ऽनुपादेयान्वयसद्वृत्तस्यापि प्रकरणान्तरस्य
 भेदकत्वं नाम्नीत्येकेनेत्यनेनोक्तम् । असत्त्वभूतधात्वर्थांनुपादाने तावदु-
 दाहरणमाह * तद्यपेति * यथामयने प्रायणीयसन्मतिरात्रसंभवं
 प्रथममहश्चतुर्विंशसङ्गं च द्वितीयं पृष्ठाभिस्तद्विज्ञास्य पद्दहा
 यिहिनाः प्रकरणान्तरे ऽतिरात्रइत्यादिवचननोपस्थाप्य यं कामयन्ते
 तमेतेनाप्नुयन्तीत्यादिवचनान्तरेण फले विधीयन्तइत्यर्थः । एकस्य
 शब्दस्य पूर्वकर्मोपस्थापने ऽभ्यस्त च विधीया व्यापारायोगादेकेनोप-
 स्थाप्य * अपरेण विधीयतइत्युक्तम् * असत्त्वभूतधात्वर्थांनुत्कार-
 मना भावनानुत्कारमुदाहरणमाह * यथा चेति * वाद्यगया
 निष्कामेन तुरदद्यायभृत्यं यन्तीति यद्यप्ययमप्रकरणभ्ये-
 नायभृत्यशब्देन स्त्रीप्रथमयभृत्यार्थं कर्मोपस्थाप्य निष्का-
 माय ऽष्टमसंस्कार्यं फलोक्तयुपलक्षितं यन्तीत्यय-
 भृत्यानुष्ठानार्थं प्राप्तगमनानुपादिप्रत्ययानुपपादं धातुपरं विधीयत-
 इत्यर्थः । तृतीयया तु निष्कामस्य साधनयोक्तार्यपि निष्कामस्य

पारुष्यामिक्षायागोपयुक्तद्रव्यशेषत्वात्तुपाशां चाग्नेययागाद्द्रव्य-
 शेषत्वात् यत्किं चित्संमलितं तेनावभृथं यन्तीतिवत्प्रयाजशेषेण
 हवींष्यभिघारयतीतिगृह्य प्रतिपाद्यत्वरूपसंस्कार्यन्त्याविरोधः । प्रक-
 रणान्तरोक्त्यर्थत्वाय भेदपक्षमाह * यदा त्विति * संस्कार्योपल-
 क्षणायादिशब्दः नाम्ना पूर्वकर्मोपस्थानादुत्पत्तिप्रतिषन्धमाशङ्क्यो *
 त्वस्तीत्युक्तम् * विधिविपरिवृत्तिरेवोत्पत्तिं प्रतिषन्नाति न स्वरूप-
 विपरिवृत्तिः स्वरूपप्राप्तावपि द्रव्यादिवत् विधेयत्वापत्तिरित्याश-
 यः । नाम्नोत्पत्तिविधिसहचरितेनोत्पत्तिविधिविपरिवृत्तिमाशङ्क्य
 साक्षाद्विधिविपरिवृत्तिः प्रतिषेधिका नान्यद्वारेति सूचयितुम् *
 घलीयस्येत्युक्तम् * यावद्विधित्वमनिवार्यमाणं तावत्सर्वं भिन्नत्वं
 न त्वसत्त्वभूतधात्वर्थोवच्छिन्नभावनामेव केवलमिति यावच्छब्दा-
 र्थः । भाष्यनिवृत्त्याद्भावनाया धात्वर्थभेदं विनापि प्रत्यभिज्ञानाभावे
 भाष्यभेदाद्भेदोपपत्तेर्धात्वर्थप्रत्यभिज्ञानाभेदोभयाभेदायोगाद्द्रव्यादि-
 यच्च विधेयत्वानपेक्षयागादिस्वरूपाप्राप्तेर्विधिविपरिवृत्ति-
 निरपेक्षस्वरूपविषयविपरिवृत्त्ययोगान्नाम्ना विधिविषयभूतधात्वर्थ-
 विपरिवृत्तेरेव कृतत्वंनोभयभेदस्याप्ययोगात्पक्षद्वयापरितापेण भा-
 वनामात्रभेदं धात्वर्थभेदं च स्वमेतेनाह * परमार्थतस्त्विति *
 आसनमुपवेशनमुपायश्चोपगमनं तां वाच्यतश्च विद्येते ययोर्धा-
 त्वोस्तत्परप्रत्ययचादिते कर्मणि तस्यैव पूर्वविहितस्य धात्वर्थस्य ना-
 म्नोपादानाद्धात्वर्थे विभिद्यतइत्युक्तं ऽग्निहोत्रादिवद्याम्नानुपस्था-
 पनमाशङ्क्य तद्वैपम्याय धात्वर्थश्रुत्युक्तिः । श्लोकं व्याचष्टे *
 नामेति * विधिपदानपेक्षस्यापि नाम्नो विधिविषयभूतधात्वर्थोप-
 स्थानोपपत्तिसूचनार्थो मात्रशब्दः प्रकरणांतरस्यद्यापि यागस्य
 प्राग्विधिविपर्ययकृतत्वं विवक्षित्वा न कृतत्वोक्तिः । सत्रशब्दस्योपल-
 क्षणार्थत्वादवभृथात्ययागभेदे ऽपि च भावनाभेदात्तथावभृथः
 साम्यादिति सप्तमाधिकरणे वक्ष्यमाणसौमिकावभृथभावनाधर्म-
 तिदेशाविरोधात्करणत्वेन वावभृथस्यातिदेशायोगे ऽपि स्वशब्देनोप-
 दिष्टस्य स्वधर्मसन्निधापकत्वात्काम्यगुणाश्रयभूताग्निहोत्रादिवद-
 तिदेशनिमित्तमाभिप्रेत्यावभृथनाम्नो ऽतिदेशकत्वोक्त्युपपत्तेरवभृ-
 थे ऽप्ययमेव प्रकारः अतो नाम्नोपस्थापनाद्धात्वर्थोभेदे ऽपि भाव-
 नाभेदस्य प्रकरणान्तरहेतुकत्वात्प्रकरणान्तरोक्तिरर्थवतीत्याह *
 तस्मादिति * भाष्यमपि गमयति * भाष्येति * गन्धनुपादे-
 यान्ययसहकृतस्यासन्नियेभेदहेतुत्वे ऽयोच्येतेत्यादिभाष्येण वाक्य-
 भेदहेतुत्वोक्तिरयुक्ता स्यादित्याशङ्काह * अथेति * न च यत्स-

मित्सम्बन्धेन क्रियतइत्यभासाधिकरणभाष्य समिदादिपदस्य देव-
तानभिधायित्वाद् गुणहेतुकभेदाभावे ऽप्यप्युपेत्यवादत्वेन यथा
समर्थित तथेदमपि समर्थनीयमित्यर्थ ।

॥ भाष्येयादिषाम्पेष्ट्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

फल चाकर्म सन्निधौ ॥ २५ ॥

ननु तदिह पद्विध फर्मभेदो घर्त्तिष्यतइति भाष्ये प-
ण्णाभेध भेदहेतुवप्रतिष्ठानात्तेषां च पर्यवसितत्वात्किमर्थमेतत्सू-
त्रमित्याशङ्काह * एवमिति * सर्वभेदहेतुसमाप्ताद्यपि करणान्तर-
सैवानुपादेयान्वयसहवृत्तासन्निधिलक्षणप्रकारविशेषोक्त्यर्थमेतत्सू-
त्रमित्यर्थ । अन्तरशब्दस्य भेदवाचिवाद्भेदशब्दस्य च विशेषवाचि-
त्वात्प्रकारान्तरशब्देन प्रकारविशेषोक्ति । एतदेव विवृणोति * स-
र्वेति * कालान्वयवाक्योदाहरणानभिष्यक्तार्थपि कालस्य कथ-
चित्कर्मानुरोधेनापादनाशकरनुपादेयतया नि शङ्कताग्निसिक्तस्य तु
साभ्युत्थानादेरापादयितुमपि यथ्यत्वाद्देशस्यापि सरस्वतीदक्षिण-
तीरादेरुत्तरत सरस्वतीप्रवाहनयनापादनशक्ते फलसंस्कार्ययास्तु-
पादेयत्वाशङ्कायावाचिककथय चक्ष्यमाणत्वात्कालान्वयवाक्योदाहर-
णशान्ति फल च भेदकमिति भाष्यात् कारणांतरन्युत्पादनाश-
ङ्का निराकर्तुमाह * त र्विति * प्रकरणान्तरस्यानुपादेयान्वयान-
पेक्षस्य द्वाशाहीनस्येत्यादौ भेदकत्वाद्देशानात्कथ भेदकतेत्याशङ्का-
निरासार्थत्वेन प्रकरणान्तरस्य भेदकत्वे फलाद्यनुपादेयमपि सह-
कारि न तन्निरपेक्षं प्रकरणान्तर भेदकमित्युक्त कथ तस्य सह-
कारितेत्यपेक्षायामहीनादिवरसन्निधिहेतुभूतस्याहदयत्वादेव कथ श-
ब्दोपबन्धस्यानुपादेयान्वय फर्मणो ऽन्तरादित्यकर्मसन्निधिशब्देनो-
क्तमित्येव सूत्रन्यायानार्थं तद्भाष्यमित्याशय । एव चासन्निधरेव भे-
दहेतुत्वावधारणा त्राज्ञा धात्वर्थोपस्थापने ऽप्यनुपादयान्वये भाष्यनो-
पस्थापनहेतो कस्य चिद्भावान्निविनाभेद सूचयितु तदुदाहरणस्या-
नारभ्याधीतस्याभावात्प्रकरणान्तरशब्देनासात्रिधिलक्षणव्योच्यतइति
गम्यते । नन्वनुपादेयमात्रान्वयवृत्तभेदोक्त्यर्थत्वे ऽस्य सूत्रस्य फलव-
द्देशनिमित्तयोरप्यनुपादेयतोदाहरणपूर्वं कस्मान्नोपपादितेत्याशङ्काह
* तथेति * दक्षिणात्स्य स्वभावसिद्धदशविशेषापलक्षणाधत्वा-
दापाद्यस्य चोपलक्षणत्वाद्योगाद्देशस्योपादेयत्वाशङ्कानुपपत्ते ।
भाक् सिद्धि च त्रिना निमित्तत्वाद्योगान्निमित्तस्यापि कर्मतन्त्रापा-
द्यत्वरक्षणोपादेयत्वशङ्कानुपपत्तेर्नैह देशनिमित्त उदाहृत इत्यर्थ ।

पूर्वसूत्रार्थस्पर्शिकरणार्थत्वे ऽस्य सूत्रस्याधिकरणभेदायोगात्पूर्वा-
धिकरणे ऽनुपादेयान्वयस्य भेदकत्वे व्युत्पादिते फलादेरुपादेय-
त्वात्पूर्वाधिकरणविषयत्वं नास्त्वनुपादेयत्वाद्वास्तीति पूर्वाधिकरण-
विषयविशेषावैतानुत्तमिति व्यापधान्तरं भाष्यानुसार्य सूत्रयि-
त्तमधिकरणशब्दः । पूर्वाधिकरणे तर्हि कस्माद्देशादिवाक्यं नोदा-
हृतमित्याशङ्क्य कालवाक्योदाहरणस्यापलक्षणार्थेनाद्वाक्यात्तुभि-
र्वैशान्तोयमित्याह * पूर्वेनैव त्विति * दर्शयति * तद्यथेति *
एकेन सङ्कल्पितसन्धानारम्भस्य निमित्तताञ्चयेते परेषाम्पारम्भस-
माप्तेरिति दर्शनायोदाहरणद्वय समािशब्दो ऽद्वायी शक्याया दूरे
प्रक्षेपो यस्मिन्देसे स शक्यापरासः । न चाग्रयवाक्ये ऽतिरात्रादिवा-
क्यवच्ययधृतेरसत्त्वभूतधात्वर्थानुपादानादाग्रयशब्देन प्रकृतिभूत-
वाशपौर्णमासिकाग्रययागोपस्थापनोपपत्तेर्भावनाभेदे ऽपि धात्व-
र्थभेदो नास्तीत्याशङ्क्य निराकर्तुम् । आग्रयशब्दस्य नामधेयत्वाभावा-
त्तत्प्रकृतयागोपस्थापकत्वं सम्भवतीति परिहारसम्भवे ऽपि शौड्या
नामधेयत्वे ऽप्यनुपस्थापकत्वं यक्तुं यजि धिना वाक्यासमाप्तेरस-
माप्तस्य च चाक्यान्तरानन्वयात् चाक्यान्तरण्यव्ययपेशानुपपत्तेर-
व्ययकत्वमेव यजिना नामोर्थविलक्षणसत्त्वभूतधात्वर्थप्रतीतेर्नोप-
स्थापनं भवतीति परिहारमाशङ्क्य पूर्वमाह * यद्यपि चेति * धात्व-
र्थोवच्छिन्नभावनाभिधोस्तर्था कमीन्तरशब्दः । संस्कार्यवाधिकरणे
विचार्यमित्यपेक्षायामाह * फलेति * प्राधान्यलक्षणस्योपादेयत्व-
शङ्कानिरासहेतोर्योस्तुल्यबलवाक्फलोदाहरणेन संस्कार्योदाहर-
णमप्युपलक्षितमित्याशयः । किं तर्हि तयोर्दाहरणमित्यपेक्षायामाह
* तत्रेति * त्रैधातव्यवाक्ये संस्कार्यवाचिशब्दाभावात्कथं सं-
स्कार्योदाहरणतेत्याशङ्क्याह * यजमानेति * दीक्षणीयाकार्यं यज-
मानसंस्कारलक्षणार्थेन दीक्षणीयान्शब्देन विशेषणभूतसंस्कार्ययज-
मानलक्षणे ऽप्यवसीयतइत्याशयः । प्रकरणात्तरशब्दव्याख्याार्थत्वेना-
कर्मसन्धिप्रशब्दव्याख्यानार्थत्वेतानारभ्येतिभाष्यं व्याचष्टे * धना-
रभ्येति * किं प्राप्तमिति पूर्वपक्षभाष्याशयमाह * तत्रेति * उप-
गयनादिवच्चाकर्मफालम्यापि संस्कारस्योपपत्ते स्तत्रन्नादितयापि
त्रैधातव्यया ज्योतिशोमादियजमाने. संस्कृत्तुं शक्य इति मतेनोप-
लक्षिते खारत्तिकमवृत्तिसम्भवे ऽपि अप्रवर्त्तमानं प्रवृत्तौ भार्यामु-
पेयादित्यादिनिघमाविधिदर्शनाद्यदाग्नेयं कुर्यात्द्रुककाम इति च

१ नामावैलक्ष्येति १ पु० पा० ।

२ अतिविद्योनादिति २ पु० ना० स्वमेव यजमान इति पा० ।

विधायकस्य फलविषयत्वव्याख्योपपत्तेर्विधायकोपपत्तेर्विधायकत्व-
 ज्ञायस्य वस्तुं शक्यत्वात् शक्यतइति सिद्धान्तभाष्यमनुक्रमशः-
 ङ्गोपपादयति * सिद्धान्तंति * अन्नाधिकं तु नादृश्यादिति पष्ठा-
 दसिद्धान्तसूत्रेण विध्यन्यथानुपपत्त्या कामनोपबन्धाच्च स्वर्गादेश-
 साध्यत्वप्रतीतेनादर्थ्येन कर्मविधायुक्ते प्रत्यर्थं चाभिर्न्ययोगात्कर्मतो-
 ष्टमिसम्यन्धस्तस्मात्कर्मोपदेशः स्यादित्यनेनार्थ्यमानं स्वर्गादि प्रतीत्य-
 लक्षणीकृत्योद्दिश्य तदाभिमुख्येन तत्तन्त्रतया कर्मणः समीहितस्व-
 र्गाद्यन्यथावगतेरिति वदता फलस्योद्देश्यत्वादिपि तादर्थ्येन कर्मवि-
 धिरिति वक्ष्यमाणत्वात् कर्मतन्त्ररूपोपादेयत्वेन विधिः सम्भवती-
 त्याशयः । ननुद्देश्ययोरपि देशकालयोर्विधेयत्वदर्शनात्तोद्देश्यत्व-
 मात्रेण विधेयता निराकर्तुं शक्येत्याशङ्क्याह * विधीयमानं हीति *
 देशकालयोः सिद्धयत्काररूपोद्देश्यत्वे ऽपि स्वारासिकप्रवृत्तिविषय-
 त्वापादकप्रयोजनाकाररूपेणोद्देश्यत्वाभावात्स्वरूपतश्च सिद्धयत्कृ-
 त्य निर्देशे ऽपि कर्मोद्देश्यताप्राप्तत्वात्विधेयत्वोपपत्तिः । फलस्य तु प्रयो-
 जनाकाररूपेणोद्देश्यत्वात् न विध्यत्वोपपत्तिरित्याशयः । विधा-
 यकस्य च फलविषयत्वाभ्युपगमे कर्मविषयत्वायोगात्तस्य निष्फलत्वं
 स्यादित्यभिधानार्थं न हीति भाष्यं व्याचष्टे * क्रियापि चेति * इयं
 तर्हि विधीयतामित्याशङ्क्याह * न चेति * यस्य पिता पिता-
 महः सोम न पिर्वेदित्युद्दिश्यमानयोरिक विधीयमानयोरध्यन्यो-
 न्यानाकाङ्क्षत्वेनान्वयापत्तेरवश्यमेकोद्देशेनेतरस्मिन् विधेः फल-
 स्योक्तेन न्यायेनाद्देश्यत्वात्प्रधारणात्कर्मणो विधेयतावसी-
 यतइत्याशयः । फलोद्देशेन कर्मविष्युक्तेः प्रकृतोपयोगमाह *
 ततश्चेति * ननु फलस्योद्देश्यतायाः स्वर्गकामाधिकरणसूत्रोक्तत्वा-
 द्भेदहेतुत्वसम्भवे ऽपि संस्कारस्योद्देश्यतायाः क्व चिदनुक्तत्वात्
 सम्भवतीत्याशङ्क्य तथापि फलवत्संस्कारकर्मप्रतिमाधान्याभ्युपग-
 माद्विधेयत्वे ऽप्राधाभ्यापत्तेरुद्देश्यत्वावगमाद्भेदहेतुत्वमतिदिशति *
 एतेनेति * फलस्य चानुपादेयत्वानभ्युपगमे नित्यप्रयोगव्यतिरिक्ते
 फलकामनातन्त्रप्रयोगकल्पनानुपपत्तेर्नित्यस्य प्रयोगे फलकामना-
 प्रसङ्गात्कामयदिति वा ध्रुतेः कर्मोद्देशेन कामनाविध्ययोगादित्या-
 नित्यसंयोगविरोधः स्यादित्यभिधानार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे *
 किं चेति * प्रथमार्थं तसिः तस्मादित्यभिकरणार्थोपसंहारभाष्य-
 व्याचष्टे * तस्मादिति *
 ॥ अचेष्टेरप्रायफलकत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

६२५२

सन्निधौ त्वविभागात्फलार्थेन पुनः श्रुतिः ॥२६॥

अनुपादेयान्वयमात्रस्यासन्निधिसहकृतस्य भेदकत्वं फलमा-
त्रं प्रत्युदाहरणानुपपत्तिमाशङ्क्याह * सर्वेषामंवेति * स्विएककृतं
यजतीति विहितस्त्रिष्टुप्कृद्यागसन्निधौ शेषादिति वाक्यान्तरं शेषस-
स्कारार्थत्वेन स्विएकृद्यागविधानात्सस्कार्योदाहरणत्वं भाष्यालो-
क्षनयैतच्छब्दपदं फलवाक्यं विपरिवृत्तिहेतुरिति कस्य चिच्छब्दां
निवर्त्तयितुं भाष्योदाहृतफलसद्भावे ऽपि उदाहरणान्तरं न्यायशास्त्रे
पूर्वपक्षशाङ्कां विना प्रत्युदाहरणानर्थक्यापत्तेस्तत्प्रदर्शनार्थं किं प्राप्त-
मिति भाष्य व्याचष्टे * सर्वंवेति * स्वरूपतः प्राप्तस्यान्यसम्बन्धि-
त्वेन विध्युपपत्तेर्न विधीयमानस्यमात्रेण कर्मान्तरापत्तिरित्याशङ्का
वृद्धवाक्येनोपपादयति * आह चेति * पूर्वस्मात्कर्मणो ऽस्याभेदा-
ऽन्युपगमे विहितविध्ययोमादनुवादापत्तेरनुवादस्य च यच्छब्दीपद-
न्धलक्षणोद्देश्यव्यङ्ग्यत्वाद्नूयमानस्योद्देश्यत्वापत्तेर्देशाद्युद्देशे च क-
र्मोद्देशासम्भवात् भेद इत्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्ट * अनुद्यमाना-
मि हीति * ननुद्देशान्वापत्तेन विधाने ऽविस्वरूपानुवादे कर्मान्त-
रत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * देशादीति * पूर्वपक्षमुपसहरति * त-
स्मादिति * उत्पत्तिविनियोगविधिव्यापारभेदादुत्पत्त्यनुवादविनि-
योगविध्योर्योगपक्षदोषं परिहरन् सिद्धान्तमाह * इतीति * उत्त-
रार्द्धं व्याचष्ट * अगत्या हीति * ननु देशादीनामुद्देश्यत्वावगतेः
कर्मणस्तानि प्रत्युपादेयत्वेन विधेयत्वाद्भेदापत्तिरित्याशङ्क्याह * त-
च्चापीति * विध्यनुवादशब्दो त्वप्रत्ययान्तत्वात्कर्मस्युत्पत्त्या वा वि-
धेयानुवाद्यवाचिना । श्लोकं व्याचष्ट * यद्यपीति * सिद्धान्तमुपसं-
हरति * तस्मादिति * भाष्यादविभागशब्दस्य सन्निहितप्रतिनिर्दे-
शविषयत्वमाभासमान निराकर्तुं स्वयं व्याख्यां करोति * विपरि-
वृत्तिरेव चेति * भाष्यरुद्धचास्या त्ववेष्टौ विशेषोक्त्यर्थेति दर्शयि-
तुमाह * विशेषेण त्विति * एतच्छब्दस्याग्निहोत्रशब्दपदं धर्मलक्षणा-
र्थत्वेनातिदेशिकात्वात्कर्मान्तरे विद्वाजिदादिचद्व्यक्तचोदितत्वा-
त्सोमहविष्कृत्यं पूर्वपक्षप्रयोजनमाक्षिपति * प्रयोजने त्विति *
समाधत्ते * तत्त्विति * दुरत्यन्तराकं भेदकारणचतुष्टयमुपन्यास-
पूर्वं दूषयितुं भाष्योक्तं पदविधत्वं तावदुपसंहरति * एवमिति *
उपन्यस्यति * दुरत्यन्तरे त्विति * फलाद्यनुग्रहमात्रार्थत्वात् इत्या-
दिशब्ददर्शनात्फलशब्दो ऽनुपादेयमात्रविषयो विशायते आन्यभाष्यं
तु कालशब्दव्यवायादित्युच्चारणभेदे शब्दभेदस्मृतेः सरूपाणामेकदोष
इति स्मृत्यालोचनया शेषशब्दभेदाद्यगतेरेकस्मिन् शब्दे शतकृत्यो
ऽप्युच्यते इत्यर्थं भेदाप्रतीतेरभ्यासस्य भेदकत्वायोगात्संख्यायाश्चा-

र्थगताया कर्मण्येकस्मिन्नसम्भवाद्भेदकत्वे गुणान्तर्भावापत्ते शब्दग-
 ताया एकरोपस्मृत्यवगताया भेदकत्वस्य वाच्यत्वात्तस्याश्च शब्दभेद-
 कत्वात् द्वयोः शब्दान्तर्भावात्प्रकरणान्तरत्वाभावे ऽपि चाग्नेयम-
 ष्टाकपाल निर्वपेद्भुक्त्याम् इत्यादायनुपादेयान्वयस्य विधेयत्वापादक-
 त्वाद्भेदकत्वावगतस्तत्प्रतिषेधप्रत्यभिज्ञापनयनमात्रे प्रकरणान्तर-
 स्य व्यापारादित्यर्थः । शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रे च भेदच-
 तुष्टुपपरामर्शदिति हेतुन्तर चशब्देन सूचित दूषयति*तत्त्विति*
 आन्यभाव्यमिति कात्यायनस्मृतिं दूषयितुं सत्त्वान्तर च यौगपद्यादि-
 ति शब्दाधिकरणपूर्वपक्षहेतारनैरकान्तिकत्वोक्त्यर्थसूत्रं पठति* तथा
 चेति* यथादित्यस्य नानादेशेषु युगपदुपपलम्भे ऽपि न भेदस्तथा शब्द-
 स्पर्षीति सूत्रार्थः । एकशेषस्मृत्यालोचनात् भेदावगतिं दूषयितुं तत्र
 त्य सिद्धान्तसूत्रं पठति* संरयेति* अष्टौ गोशब्दा इति सख्याध्य-
 धाराभावादेक एव नित्यं शब्द इति सूत्रार्थः । तत्र प्रत्यभिज्ञाने
 च सत्युपाधिभेदाद्भेदाभाव्यं यक्तुं पद्याधिकरणसिद्धान्तसूत्रैकदेश
 पठति* वक्ष्यति चेति* त्रिहितद्रव्यापचार द्रव्यान्तरेण कृतस्य
 यागस्य ध्यतिरेकादष्टाकपालद्रव्यकत्वाग्निदेयत्वत्परूपाविभागान्नेय-
 शब्दाविभागाभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् गोत्ववदैककर्म्यमिति वदन्सूत्रवृ-
 त्तप्रत्यभिज्ञायमानानामभेदं वक्ष्यतीत्येवजातीयकशब्देनोक्तम् । सख्या-
 भ्यासयोः शब्दान्तरान्तर्भावदूषणमुपहासपूर्वकमुपसहरति* त-
 स्मादिति* प्रकरणान्तरस्य भेदकत्वाभावमुपहासपूर्वं दूषयितुमाह
 ६२६।। * प्रकरणान्तरवाच्येति* अनुपादेयान्वयानुपादेयत्वावगमे
 ऽन्यप्राप्तविषयत्वादिधे प्रकरणान्तरशब्दोक्तं प्रकृतबुद्धिविच्छेद वि-
 ना विधेयत्वापादकत्वा-नुरूप भेदकारणमित्याशयः । किमर्थं त-
 हानुपादेयान्वयापक्षत्याशङ्क्याह* तेनति* येन कारणेन प्रकर-
 णान्तरशब्दोक्तेन प्रत्यभिज्ञानं विना भेदो न भवति तत्र कारणेन
 भेदस्याप्रत्यभिज्ञानहतुकन्यात्प्रत्यभिज्ञापादकानुपादेयत्वद्योतकशब्दोप-
 ध-धवारणायानुपादेयापेक्षेत्याशयः । यच्चैक चेति सूत्रे फलान्वय
 शुणशब्दान्तरसरथाभेदप्रमाणाभावचतुष्टयमेकत्वहानुत्वनोच्यमान फ-
 लादिचतुष्टयं भेदकमित्यस्यार्थस्य ज्ञापकमिति । वृत्त्यन्तरकृतोक्तं तु
 शाखान्तराधिकरणं ऽभ्याससख्याप्रकरणान्तराभावानामसम्भवात्
 तु फलादिचतुष्टयस्य भेदकहनुत्वादित्युपहासपूर्वमाह* यदपीति*
 एकत्वहेतुभूतं च तद्विपरीतचतुष्टयं चति विग्रहः । वृत्त्यन्तरदूषणमु-

१ भेदादिति ६ पु० पा० ।

२ प्रत्यभिज्ञानेपक्षेति ६ पु० पा० ।

पसंहरति * तस्मादिति * फलस्य भेदहेतुत्वनिरासार्थम् * य-
थोक्ता इत्युक्तम् * चतुष्टयनिरासार्थवकारः । ननु भाष्यसिद्धान्ते
ऽपि सञ्ज्ञाया वाच्यधात्वर्थभेदद्वारा भावनाभेदकत्वेन शब्दान्तरा-
न्तर्भावात्संख्यायाश्च कर्मभेदं विना विध्यसम्भवाद्भेदकत्वेन गुणां-
न्तर्भावात्त्वत्वार एव भेदहेतवः स्युरित्याशङ्क्य भेदाभिधानं प्रतिज्ञा-
नीते * तत्रापि त्विति * सञ्ज्ञायाः शब्दान्तरात्संख्यायाश्च गुणात्
भेदो विधीयतइत्युक्ते ऽध्यायोपक्रमे तयोः स्वावसरे भेदं वक्ष्याम
इत्युक्तत्वात्सञ्ज्ञाधिकरणयोरप्यनयोर्भेदो वाच्य इत्याशङ्क्य तत्र
वाच्यस्याप्यवसरालाभेनानुक्तत्वादिदागीमवसरलाभादभिधानमिति
वक्तव्यः * सन्नित्यनेनोक्तम् * अभिधत्ते * स्वरूपेति * शब्दा-
न्तरस्यानुरञ्जकधात्वर्थभेदेन भावानां भेदकत्वाद्यागादिशब्दाच्च
सिद्धरूपतयोक्तस्य धात्वर्थस्य भावनानुरञ्जकत्वाप्रतीतेः स्वेन पूर्वा-
परीभावरूपेणानुरञ्जकत्वावगमात्सञ्ज्ञायाश्च पूर्वापरीभावरूपानभि-
धायित्वात् धात्वर्थस्य चानेकसञ्ज्ञानर्थक्यापत्तेर्धात्वर्थभेदागमकत्वे
ऽपि देवतोद्देशद्रव्यत्यागादिधात्वर्थान्तरविलक्षणरूपानभिधायित्वा-
द्यजत्यादेस्तु विलक्षणरूपे सम्यन्धग्रहणात्तद्वाचित्वोपपत्तेः ।
सञ्ज्ञायाः शब्दान्तराद्भेद- विधेयरूपभेदे शब्दान्तरादिव्यापारा-
दुत्पत्तिज्ञापनेन भेदकत्वावगतेः संख्यायाश्च व्यासज्यकर्मणि
समवायादेकसंख्ये ऽपि कर्मणि (विध्यन्तरोत्पादितकर्मान्त-
रोपजनापेक्षया समवायोपपत्तेर्गुणवत्पूर्वोत्पन्नकर्मसंयोगात्सम्भवंना-
पूर्वकर्मात्पत्तिज्ञापकतया भेदकत्वायोगाद् गुणाद्भेद इत्यर्थः । श्लोकं
व्याख्येते * सञ्ज्ञा हीति * एकसंख्ये ऽपि कर्मणि) कर्मान्तरापेक्षया
संख्यान्तरसमवायसम्भवे कथं भेदकतैत्याशङ्क्य प्रमाणान्तरेणोत्प-
त्तिविषयत्वेनाद्यगतस्य विधेरनेकविषयत्वमात्रं संख्यवाच्यगम्यतइति
परिहारसूचनार्थम् * युगपदित्युक्तम् * पूर्वस्मित्कर्मण्यसम्भवो यस्य
तत्पूर्वासम्भवं वाजिनादिन्यायाभावे ऽपि अङ्गत्वाविशेषात्संख्याया
क्षप्यङ्गापरपर्यायगुणत्वापन्हवायोगात्कथं गुणाद्भेद इत्याशङ्क्यानिरा-
सायान्तरशब्दः ॥

॥ आग्नेयद्विरुक्तेः स्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १४ ॥

आग्नेयस्तक्तहेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत ॥ २७ ॥

उदाहरणं विवेकतुमाह * आग्नेयइति * तत्र सन्देहभाष्यं
सकृदनुष्ठानचिन्तायाम्ना प्राशुत्तिचिन्तासारूप्याल्लक्षणासङ्गतेरयुक्त-

माशङ्क्य भेदाभेदफलोक्तिद्वारा भेदाशयत्वेन व्याचष्टे * किमिति *
 अव्युतवाक्येनैककर्मासम्भवो पौर्णमास्यमावास्याकाललक्षणगुण-
 द्वययोगादान्नेषद्वयविध्यवगते एकस्य कालद्वयानन्वयात्कालद्वय-
 विशिष्टस्य वा ऽमावास्यावाक्ये पुन श्रुतत्वायोगाद्यो ऽमावास्याकाल-
 क आग्नेय उभयत्र सोमयागात्प्रागूर्ध्वं वाच्युती न साक्षादयवत्क-
 दाचित् च्युत इत्यत्र प्रतियोग्युपलक्षणार्थो वार्त्तिकाद्ययो व्याख्ये-
 य । प्रयोजनासम्भवे ऽपि कर्मांतरत्वानुपपत्तिसूचनायानर्थक्य-
 मिति । फलार्थेनेत्यस्माद्विधेरनुपादेयत्वसम्भवपत्र सत्रिध्व प्रत्युदाह-
 णत्वात्कानिरासार्थत्वेन पूर्वपक्षसूत्र व्याचष्टे * इतीति * अभ्या-
 साक्तिं व्याख्यातुम् * द्विरित्युक्तम् * अभ्यासोक्त्वा वृत्तिविध्यर्थ-
 तास्य वाक्यस्योक्तेति शङ्का निवर्त्तयितुमाह * प्रयोगेति * पूर्वपक्ष-
 प्रयोजनमक्षयात् इत्याशय । अविभागात्तु कर्मणा द्विरुक्तेन विधी-
 यतइति सिद्धान्तस्तद्व्यवहारयति * तत्रेति * कर्मक्षयस्य सिद्धान्त-
 त्वे ऽपि वाक्यद्वयस्य विधायकत्वोक्तेर्मौढिमात्त्वसूचनार्थं पक्षा-
 न्तरशब्द ।

६२७।

अविभागात्तु कर्मणो द्विरुक्तेन विधीयेत ॥२८॥

अभ्यासाधिकरणन्यायवैपम्योक्त्यर्थत्वेन तुशब्दव्याख्यानार्थं
 पूर्व कर्मणो विभागादिति हेतुर्थं व्याचष्टे * युक्तमिति * द्रव्यदेव
 तान्यत्वशङ्कानिरासार्थत्वेनान्यविभागाक्तिं व्याचष्टे * द्रव्येति *
 ननु कर्मणा क्षणिकत्वेनाविभागशब्दोक्तायाः प्रत्याभिज्ञाया सामा-
 न्यविषयत्वाद्भाभेदबोधकत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * यदि चेति *
 स्वरूपभेदस्य प्रयोगान्तरे ऽच्युतवाक्यविहितस्याप्याग्नेयस्याविशेषा-
 द्विधेयरूपभेदो ऽत्र विवक्षित । स च प्रत्याभिज्ञया निरस्त इत्या-
 शय । नन्विति भाष्येण पुन श्रुत्या कर्मभेदमाशङ्क्य तन्निरासार्थत्वे-
 न द्विधं च ननैकमेव कर्म विधीयतइत्येव भावनिष्ठाभ्युपगमेन द्विर-
 उक्तेरिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं नतीति भाष्य द्वेषा व्याचष्टे * त-
 स्मादिति * चिक्त्पस्माष्टदोषत्वेनापरितोपादृष घति समुच्चयं घ-
 फ्तुमेकैत वाक्येन विहिते वाक्यान्तरानर्थक्यमाशङ्क्य * युग-
 पदित्युक्तम् * क्रमण वाक्यद्वयप्रवृत्तौ पूर्वेण विहिते परानर्थक्यं
 स्यादित्याशङ्क्य द्वयार्त्तुपपत्प्रवृत्तेर्नास्त्यतरानर्थक्यमित्याएष । युगप-
 त्प्रवृत्तावन्व्यतरानर्थक्यमाभावा ऽपि चोत्पत्तिसयोगाद्यथा स्वात्स-
 म्यदर्शने तथा मासविभाग स्यादिति पञ्चाधिकरणसूत्रावयववदस्यमा-
 श्येन इत्याशयेनापवादित । ऋद्धिपामा सत्रमासीरिति कर्मिषद्-

एतेन बहुवचनेन ऋद्धिकामबहुत्वोक्तेः प्रत्येकम् । ऋद्धिकामत्वावगमात्प्रत्येकमधिकारमुक्तत्वाख्यातत्वेन बहुवचनेन कर्तृवहुत्वोक्तेः प्रत्येकं कर्तृत्वावगमादपि प्रत्येकमधिकार इत्युत्पत्तायनिर्घातकर्तृसंख्ये कर्मणि कर्तृवहुत्वसंयोगादित्ययमेवोक्ते प्रत्येककर्तृत्वे कर्तृन्तरानर्थक्यमाशङ्क्यथा सत्त्वस्य द्रव्यगवादेयुगपद् बहुभिर्दर्शनं नान्यतरानर्थक्यापादकं तथा भावस्य कर्मणो विभागे पृथक्कर्तृत्वमेव ऽपि न कर्तृन्तरानर्थक्यमिति वक्ष्यते युगपत्प्रवृत्तिमात्रेणानर्थक्यपरिहारः कथमित्यपेक्षायामाह * न चेति * हेतौ चशब्दः । ननु विहितमेवेत्यादिभ्याप्येणानर्थक्यमाशङ्क्याभ्युपगमेनोत्तरं दत्तं तदुपपादयति * काममिति * प्रत्याभिज्ञानमानानुस्यार्थान्तरत्व घाच्यं तदा च शब्दार्थयोरनित्यत्वापत्तिरित्याशयः । तस्मादिति फलतः सिद्धान्तोपसंहारमाभ्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * वाक्यद्वयेनैककर्मधिष्युक्त्यानर्थाभ्युपगमयोरभ्यासाधिकरणविरोधमाशङ्क्याह * सर्वं त्विति * आनर्थक्यापत्तेरेव वाक्यद्वयेनैकधर्मविधोर्निराकार्यत्वात्प्रपृथगुक्तिः ।

अन्यार्था वा पुनः श्रुतिः ॥ २९ ॥

अन्यशब्दस्यार्थवदाशयत्वोक्त्यर्थं भाष्योपपादनपूर्वमुच्यतइत्या-
शङ्कामाप्यम् आग्नेयविधिशेषत्वस्यानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादनपूर्-
वं व्याचष्टे * सर्वथेति * वाशब्दव्याख्यानार्थं वेतिभाष्यव्याख्या-
र्थः सर्वथाशब्दः स्वरसेनाग्नेयविधिशेषत्वप्रतीतेर्भ्रम इत्याशयः । न-
न्वर्थवादत्वमात्रोक्त्या प्रयोजनवत्त्वमिदं रथवादेकैमर्थ्याविशेषोक्ता-
र्यां परिचोदना न युक्तेत्याशङ्क्याह * परिचोदना रिवति * नार्थ-
वादेकैमर्थ्याविशेषोक्त्यर्थं परिचोदना किं त्वर्थवादाद्यः वस्याप्ययो-
गात्कर्मान्तरविध्यर्थेत्वाभ्युपगन्तव्येत्यापादनार्थस्यर्थः । सतन्त्र-
स्तुत्यानर्थक्ये दृष्टान्तोक्त्यर्थं यथेति भाष्यमहायमानविषयत्वेनास्ति-
पति * तत्रेति * विषयोक्त्वा समाधत्ते * तत्त्विति * अर्थवादे-
स्तुत्यर्थत्वेन स्थितं सदनर्थकमित्युक्ते इर्थवादेत्वेनैवार्थवत्त्वं भविष्य-
तीत्याशङ्क्या * विध्युद्देशस्ययुक्तम् * समाप्ते विध्युद्देशे इर्थवादा-
न्वयोपपत्तिर्विध्युद्देशस्ये इर्थवादे ऽनर्थक इत्याशयः । ऐन्द्राग्नेयका-
दशकपालो ऽमावास्यायां भवतीति ऐन्द्राग्नेस्तुत्यर्थं गेयपुनः ध्रुति-
रित्येवं सूत्रेण परिहारोक्त्यर्थं तदुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति *
येयमिह सिद्धान्ते प्रशंसां कर्तुं पुनः ध्रुतिराधिता सा सम्यगिति
क्रियाविशेषणत्वात्प्रसक्तलिङ्गेन सम्यक्शब्देनोक्ते कथमित्युपेक्षिते

३२८१

* सहेत्युक्तम् * पुनः शब्दस्याग्नेयपरामर्शार्थत्वादिन्द्रसहितेनाग्निनाग्नेयस्यैति प्रतीतेरैन्द्राग्निस्त्येत्यर्थः । यदाग्नेय इति वाक्यान्तरेणाग्नेयस्य केवलदेवतात्वावधारणात्कथन्तेनैन्द्राग्निप्रसंसेत्यपेक्षायाम् * प्रशस्तेत्युक्तम् * प्राशस्त्यवाचिभिराङ्गिरसो वा इति उत्तमः स्वर्गलोकमायप्रित्याद्यर्थवादशब्दैः सहितवाक्यान्तरावधारितत्वेनाग्नेयस्य प्रशस्तत्वाद्यगमादाग्नेय एव तावदग्निदेवत्वत्वात्प्रशस्तमैन्द्राग्निवन्द्यसहिताग्निदेवत्वत्वात्ततो अपि प्रशस्त इत्याग्नेयोक्तैरेन्द्राग्निप्रशंसार्थतोपपन्नेत्याशयः ।

इति श्रीमद्विकाराडमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभट्ट-
माधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतायां तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वान्वय-
कारिण्यां न्यायसुधाययायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

न्यायसुधायाम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ अयं यावज्जीविकाप्रिहोत्राधिकरणम् ॥ १ ॥

यावज्जीविको ऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥

भाष्ये यहवृच्चयिशेषणस्य चिन्तानौपपिकात्वाद्यथावस्थिता-
किमाचार्यैः सूचयितुमाह * यहवृचंति * चिन्ताया लक्षणासङ्ग-
तिमागङ्गते * ननु चेति * परमतं परिहरति * के चिदिति *
दूषयति * तस्विति * स्वमतेन प्रयोगभेदाभेदफलतया सङ्घर्षे
पक्षे प्रक्रमते * अत इति * ननु शब्दान्तरादिप्रमाणकस्य भेदस्य
लक्षणार्थत्वात् तेषां चोत्पत्तिज्ञापनेन भेदकत्वात् स्वरूपभेदएव
व्यापाराद्यगतेः प्रयोगभेदाभेदचिन्तापि न लक्षणसङ्गतेत्याशङ्क्या-
ह * यथैवेति * प्रयोगाङ्गभूतस्य गुणस्य पूर्वप्रयोगसंयोगासम्भवे
प्रयोगविधित्वज्ञापनेन प्रयोगभेदकत्वस्यावेष्ट्याधिकरणे व्युत्पादित-
त्वात्प्रयोगभेदे ऽपि व्यापारो ऽस्तीत्याशयः । लक्षणसङ्गतां चिन्तामा-
ह * तदिहेति * यावज्जीवशब्दस्य पूर्वपक्षे काललक्षणानुपादे-
यगुणपरत्वात् सिद्धान्ते च निमित्तपरत्वात्तस्यापि चावच्छेदकत्व-
लक्षणगुणत्वोपपत्तेरनुपादेयगुणान्वयस्य भेदकत्वाभेदकत्वस्य वि-
चारात् कर्मविपरीवृत्तेः प्रकरणान्तरन्यायायोगे ऽप्यनुपादेयान्व-
यनिमित्तभेदचिन्तानन्तरं बुद्धिस्वरूपोपपत्तेः प्रकरणांतरचिन्तया
ऽपि सङ्घर्षेः सम्भवतीति सूचयितुं यावज्जीवशब्दः । कालपरत्वे
ऽपि काम्यप्रयोगे सायम्प्रातःकालावरुद्धे ऽप्यमावास्यायामपराह्णे पि-
यडपितृयज्ञेन धरन्तीतिवद्वच्छेदावच्छेदकत्वेन कालद्वयसमा-
वेशोपपत्तेर्जीवनपरिमितस्य कालस्य निवेशसम्भवाद्भेदकत्वं नि-
मित्तपरत्वे नु तस्यावश्यकत्वापादकत्वेन काम्यप्रयोगे निवेशयोगा-
द्भेदकतेति गुणनिमित्तभेदाभेदचिन्तार्थं काललक्षणगुणपरो याव-
ज्जीवशब्दो निमित्तलक्षणगुणपरो वेति विचारस्वरूपं सूचयितुं

गुणशब्दः कस्मात्तर्हि भाष्ये कर्मधर्मः कर्तृधर्मो वेति चिन्तेत्याशङ्क्य प्रयोगभेदाभेदफलासौ चिन्तेति दर्शयितुमाह * तत्रेति * फाललक्षणस्य गुणस्य काम्यप्रयोगे निवेशसम्भवाद्भेदकत्वसिद्धौ कर्मधर्मत्वोक्तिरिति सूचनार्थः फालशब्दः । काम्यप्रयोगस्य सायम्प्रातःकालसमापनीयत्वेन तस्मिन्वाचञ्जीवकालस्य निवेशायोगाद्भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थताभ्यासोक्तेः सायमित्यादिना सूचिता निमित्तलक्षणस्य गुणस्यावश्यकत्वापादकत्वेन काम्यप्रयोगे निवेशायोगाद्भेदकत्वसिद्धौ नियमाख्यस्यावश्यकत्वस्य कर्तृधर्मत्वान्नियमलक्षणार्था कर्तृधर्मोक्तिरिति सूचनार्थं नियमविधिभाष्योक्तमुपपादयितुम् * यावत्कर्तृभाषिणीत्याद्युक्तम् * नियमस्य कर्तृधर्मत्वोपपादनार्थं स्वार्थेत्युक्ते स्वकाले विहिताकरणादुत्पन्नस्य दोषस्य नाशायतिक्रान्ते ऽपि काले कर्तृव्यत्वहापनार्थं जन्यत्वात्सायम्प्रातमप्रयत्नरूपभावनाभाव्यत्वोपपत्तिसूचनाय स्वार्थशब्देनोक्तस्य * सिद्धार्थमित्युक्तम् * निषिद्धाचरणजन्यदोषनाशार्थत्वाभ्युपगमे स्वनाचरितनिषिद्धस्याकर्तृव्यत्वापत्तेर्नावश्यकत्वसिद्धिः प्रायश्चित्तत्वेन चाविधानान्नोपात्तदुरितक्षयार्थत्वे ऽग्निहोत्रादेः किञ्चित्प्रमाणमस्ति विस्तरेण चोपात्तदुरितक्षयार्थताग्निहोत्रादेस्तन्प्रसारे ऽस्माभिर्निरस्ता उपात्तदुरितक्षयार्थत्वोद्घोषस्तु विहिताकरणजन्यमेव दुरितं विहितकालसमीपे प्राप्तत्वादाङ्पूर्वस्य ददातेर्गृह्यात्पथवाचित्वेन ग्रहणफलप्राप्तिलक्षणत्वोपपत्तेरुपात्तदुरितमभिप्रेत्य व्याख्येयः । अकरणे दोषप्रसक्तोरिति हेत्वभिधानादप्ययमेव चार्त्तिककृतो ऽभिप्रायो लक्ष्यते अनर्थपरिहारार्थत्वमात्रहेतुत्वम् * तु द्यवधानाद्युक्तम् * पूर्वा सन्ध्यां जपन् विप्रो नैशमेनो व्यपोहतीत्यादिस्मृतिस्तु निशान्तविहितकर्मानुष्ठानजन्यमेनो नैशमित्येवं व्याख्येया यद्वाच्या पापमकार्षं मनसा याच्य हन्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिशनेत्यादिमन्त्रयग्नौ ऽपि मनःप्रभृतीनामन्यासकत्वाद्वाङ्मन्त्रविहितकर्मानुष्ठानेन यन्पापमकार्षंमित्येवं व्याख्येयः ।

सन्ध्यापासनमात्रादि सर्वपापक्षये स्तानि ।

अग्निहोत्राद्यनुष्ठाने कः प्रयत्नत बुद्धिमान् ॥ १ ॥

फस्य तु क्षमता कस्येत्यपगन्तुं न शक्यते ।

अतो मनुक्तरित्येव पापनाशार्थतां चिता ॥ २ ॥

एतच्च मन्त्रकाले कुतश्चित् कारणात्कर्मव्यवहृते फालान्तरे नैष्यन्न्यापत्तेः काम्यव्यभिचयभ्यापि श्लोपशङ्कानिरासायोक्तं शास्त्रेण स्वकरणजन्यदोषाभाषायेवाग्निहोत्रादेः कर्तव्यतोप्यतर्हि यस्मिन् हो-

प्रागभावस्याजन्यत्वाद्भाष्यत्वायोगमाशङ्क्य प्रागसतो ऽपि दोष-
स्योत्पत्तिप्रतिबन्धः प्रागभावमतिपालनाख्यो भावयितुं शक्यते इति
परिहारसूचनायानर्थरूपस्यापस्तुरूपस्यासद्रूपस्य दोषस्य परिहाराय
* प्रतिबन्धायैत्युक्तम् * अग्निहोत्रादेर्विहितत्वात्तदकरणस्य प्रत्य-
घायात्पादकत्वं तदकरणस्य च प्रत्यघायात्पादकत्वात्परिहाराद्यधि-
धिरित्वन्योन्याश्रयाशङ्का तु विधिकर्मशक्त्योरनादित्वात्परिहरणीया
अन्यथा विहितत्वात्फलसाधनत्वं फलसाधनत्वाच्च तादर्थ्येन वि-
धिरित्वन्योन्याश्रयमपरिहार्यं स्याज्जीवननिमित्तकस्यापि प्रयोगस्य
निमित्तकयादैक्यमेव स्यादित्याशङ्का सायम्प्रातःकालावाच्छिप्रस्य
जीवनस्य निमित्तत्वात्तस्य च प्रतिदिवस भेदात्प्रयोगभेदोपपत्ति
यक्तुं कालजीवनसमुदायस्य निमित्ततोक्ता कालस्याद्भत्वे ऽप्यनुपादे-
यत्वादन्यकालीनजीवनसद्भावे ऽपि कालापादानशक्तेरनुष्ठानायो-
गात्तत्कालीनपव जीवने सत्यनुष्ठेयत्वावगतेरर्थात्कालविशिष्टस्यैव
जीवनस्य निमित्ततावसीयतइत्याशयः । फलतः सङ्गतिमुपपादि-
तानुपमहरति * तेनेति * यदाति सन्देहहतुभाभ्यालौचनया चै-
तदवगम्यतइति सूचनार्थम् * भाष्यैत्युक्तम् * यावज्जीवशब्दस्य
निमित्तपरत्वं विधित्वायोगाद्बिध्युक्त्या कालपरत्वसूचनाद् याव-
ज्जीवशब्दः कालपरो निमित्तपरो चेति विचारार्थो गम्यते विपरी-
तशब्देन च सिद्धान्ते जुहोतेर्विधित्वोक्त्या भेद विना विध्ययोगा-
त्कर्मस्वरूपभेदस्य च सन्निधा त्वाद्यभागादित्यत्र निरस्तत्वात्प्रयोग-
भेदाभेदविचारस्यापि सूचनात्तस्य याग्यतया फलतावगम्यतइत्या-
शयः । सूत्रध्याख्यानाथे किं तावदिति भाष्य व्याचष्टे * किं तावदि-
ति * अभ्यासरब्देनाभ्यासापादककालपरता यावज्जीवशब्दस्य सूचि-
तेति दर्शयितुम् * कालैत्युक्तम् * पूर्वपक्षभाष्यस्य यदिशब्दव्याख्याना-
र्थः पक्षशब्दः । कालविधिपक्षे च कालान्तरनिमित्ताभ्यासविधिपक्षे
च तत्कालरूपमभ्यासरूपं च यथैव कर्माद्भवेन वाञ्छितं तथैवोप-
पद्यतइत्यर्थः । उच्यते व्याचष्टे * कालो हीति * सन्निधानाप-
रपर्यायाधिकारलक्षणप्रकरणानुग्रहसम्भवाशयेनाशङ्कते * ननु चे-
ति * तथापि कथम्भावात्मकप्रकरणबाधो दुर्वार इति परिहरति
* मत्स्यमिति * ननु कालत्वस्याप्यनुपादेयत्वात् यच्छब्दोपबन्धल-
क्षणत्वेन चानुपादेयत्वस्य विधिप्रतिबन्धकत्वाद्बिधेयत्वानुपपत्तेः
यावज्जीवशब्दोक्तत्वे ऽपि अद्भत्वायोगेन प्रकरणानुग्रहासम्भवात्प्र-
करणानुग्रहार्थं यावज्जीवोक्तेः कालपरत्वसूचनार्थो विधिशब्दो न
प्रयुक्त इत्याशङ्कात् * यद्यपि चेति * यावज्जीवने तस्मिन् सति ६३०१८

यजतेति कालनिमित्तपक्षयोः समानायामपि वचनव्यक्ताघप्राप्तप्रो-
 तिफलत्वाद्भिधेर्यच्छब्दोपबन्धाच्च स्वरूपस्य सिद्धत्वप्रतीताद्यपि अ-
 ङ्गन्वयिपर्याधिप्रतिबन्धायोगादनुपादेयत्विन यच्छब्दोपबन्धादनुवा-
 चतया भासमानस्यापि कालस्यानुवाद्विपरीते विधानं यागस्य चो-
 पादेयत्वाद्भिधेयतया भासमानस्य विधिविपरीतो ऽनुवादः कथ्यत-
 इत्यर्थः । यावज्जीवशब्दोक्तकालान्वयान्यथानुपपत्तिकल्पिता-
 ष्यासविश्रायत्ये तु विध्युक्तेरऽस्यासस्योपादेयत्वाद्भिधेयत्वं स्वर-
 सादेव प्रतीयतइत्याह * भय पेति * अस्यासस्योपादेयत्वेनो-
 पादेयकमान्वयायोगमशङ्क्य स्वरसेनोपादेयत्वे ऽपि फर्मणो
 विध्यन्तरप्राप्तत्वेनोद्देश्यत्वोपपत्तेस्तद्रूपेणान्वयोपपादनार्थम् * स
 चेत्युक्तम् * ननु फर्मण प्राप्तत्वेनाद्देशसम्भवे यावज्जीवोक्तेर्निमित्त-
 तपरत्वे ऽपि निमित्तान्वयान्यथानुपपत्तिकल्पितम्यावश्यकत्वस्यो-
 पादेयत्वात्कर्मोद्देशेन विध्युपपत्तेर्न विध्युक्त्वा कालपरत्वं सूचयितुं
 शक्यमित्याशङ्क्य फर्मणद्रूपेणान्वयकत्वस्य विधेयत्वे ऽपि न फर्मो-
 द्देशापेक्षेत्याह * फर्द्धति * निमित्तान्वयस्यावश्यकत्वात्पादकत्वसूच-
 नार्थं कर्तृधर्मशब्देन लक्षणया निमित्तपरतोक्ता पवं चति लिङ्गदर्श-
 नभाष्यं व्याचष्टे * एयं चति * तस्मादिति पुर्यपक्षोपसंहारभाष्यं
 व्याचष्टे * तस्मादिति *

कर्तृर्वा श्रुतिसंयोगात् ॥ २ ॥

यावज्जीविक इति भाष्येण याशब्दं व्याख्याय कर्तृशब्दव्या-
 ख्यानार्थं कर्तुरिति भाष्यं धर्मशब्दाधुनेरयुक्तमाराद्गोपपादयितुमा-
 ह * धर्मरति * अत्र च कर्तृधर्मश्चाद्यतरत्येतायना प्रतिशासुप्राधय-
 घव्याप्या कर्तृधर्मोक्तस्य यावज्जीवशब्दस्य निमित्तपरत्वसूचनार्थ-
 न्वात्निमित्तान्वयापादितस्य व्यावश्यकत्वस्य साम्यप्रयोगे ऽनुपपत्तेः
 प्रयोगान्वयनिश्चिसूचनार्थो नियमशब्द इति तेनेत्यादिना सूचितमा
 हेतुप्रदानपूर्वं धृतिमंषोभारवापपानार्थं कुत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे
 * कुत इति * ननु जीवनेः धृतिवृत्तत्वापपत्तापि यावच्छब्दस्य
 निमित्ताननिश्चायित्वात्कथं निमित्तपरत्वपक्षे यावज्जीवशब्दस्य धृ-
 तिवृत्तित्ये कर्तृधर्मतावाचिनशाक्यातप्रत्ययस्य पक्षत्वे ऽपि भोक्तया-
 विदेशान्निमित्तपक्षपर्याप्तत्वस्य धृतिवृत्तत्वेनिरयुक्तत्वात्पूर्वं नि-
 रक्यन् शङ्कं व्याचष्टे * इहेति * ध्यातिवाचिना यावच्छब्देन जी-
 वनस्य व्यावश्यकत्वात्प्राप्तत्वेन, व्यावश्यकत्वात्, धृतिवृत्तत्वेन, विदेशान्निमित्त-
 त्वात् तापव्रतत.कालभेदनिश्चाना जीवनानामनुष्ठानान्ययप्रतीतेः

कर्मणि च जीवनाविधौ स्वप्रयोजनप्रयुक्तस्य कर्मानुष्ठानस्य कादा-
चित्कत्वाद्यावच्छब्दोक्तायाः सर्वजीवनव्याप्तेः प्राप्यभावेनानुवादा-
योगाद्युपपत्कालीनत्वाच्च जीवनानामेकस्मिन्प्रयोगे साहित्यानुप-
पत्तेः प्रयोगभेदाक्षेपकाभावाच्चाशङ्का सम्पादनत्वेन व्याप्तेर्विध्य-
योगाद् यावच्छब्दानर्थक्यापत्तेः निमित्तपरत्वे तु यावन्निमित्तं नैमि-
त्तिकस्यानुष्ठेयत्वाद्यावच्छब्दोक्तव्याप्त्यनुवादोपपत्तेर्यावच्छ्रुतिसा-
मर्थ्याग्निमित्तत्वाद्यगतेर्यावज्जीवपदस्य श्रुतिवृत्तत्वं सिद्धान्तपत्र-
सम्भवतीत्यर्थः । यश्चाख्यातप्रत्ययस्य प्रकृतिभूतो ऽप्रशस्तस्य श्रुत्यैव प्र-
त्ययवाच्यभावनानुरक्षकत्वर्यवाचित्वादाख्यातस्य श्रुतिवृत्तत्वं सि-
द्धान्तपत्र सम्भवतीत्यर्थः । कालपरयावज्जीवपदान्वयनिवन्धनत्वाद्-
ऽयासलक्षणायाः धातोश्च प्रत्ययोपसर्जनत्वेनान्वययोगात्तदन्वितप्र-
त्ययवाच्यभावनानुरक्षकत्वेन स्वार्थवाचित्वादाख्यातप्रत्ययद्वारा धा-
तोरपि यावज्जीवपदान्वयत्पूर्वपक्षे ऽऽयासलक्षणार्थत्वापत्तिसूच-
नार्थम् * धातोर्भावनवाचित्वं तात्पर्याण्येनोक्तम् * मात्रश-
ब्दो ऽऽयासव्यावृत्त्यर्थः । ननु यावज्जीवोक्तेर्निमित्तपरत्वे ऽपि सायं
च प्रातश्च जुहोतीति चशब्दोक्तकालद्वयममुच्चयान्यधानुपपत्त्या-
ऽयासलक्षणा तुल्यैत्याशङ्कानिराससूचनायैवकारः आग्नेयी सायमा-
हुतिसद्व्रतः सिक्त रात्र्यां गर्भं दधाति तत्सौर्यां प्रातः प्रजनयतीति
रेतःप्रजनसंस्तपान्यधानुपपत्त्या तेषां यस्त्रिरजुहोत्तमपृच्छत् क-
स्मिंस्त्व जुहोपीति सो ऽब्रवीत् त्रेधेत्यग्रये प्रजापतये सूर्यायेति यो-
द्विस्तमपृच्छत् सो ऽब्रवीद् द्विधेति अग्रये च प्रजापतये च सायं
सूर्याय प्रजापतये च प्रातरिति य एकस्तमपृच्छत् सो ऽब्रवीदेक-
धेति प्रजापतयप्येति तेषां यो द्विरजुहोत् स आर्धोत्तस्य नेतरे सा-
तत्यमुपार्यस्तद्य एवं विद्वान् द्विजुहोति आर्धोत्वेत्यऽयासया-
चिना द्विरिति सूचप्रत्ययेनैव कालद्वये ऽऽयासस्योक्तत्वात् सिद्धा-
न्तं लक्षणापत्तिरित्याशयः । श्लोकं व्याख्यातुम् * तदित्युक्तम् *
ननु जीवनधात्वर्थान्वयविध्यन्यधानुपपत्त्या कालाऽयासलक्षणा प-
ठ्यमाना साध्यसाधनान्वयविध्यन्यधानुपपत्त्या पूर्वकल्पनावन्न दो-
षमाचहतीत्याशङ्काद् * यत्र हीति * निमित्तत्वानुपपत्तौ जीव-
धात्वर्थविध्ययोगाद्वाक्षयिकार्थविध्यापत्तेर्दीपापत्तिरित्याशयः । या-
वच्छब्दस्य काले प्रयोगदर्शनात्तद्वाचित्वं शङ्कते * तन्निति * स्या-
पस्यानुष्ठेयत्वाध्रुतेर्निमित्तानपेक्षत्वाद्बोहनस्य निमित्तत्वेनान्वयधा-
योगात् यावच्छब्दोपबन्धान्यधानुपपत्तेर्लक्षणाया कालप्रहणं न
तु श्रुत्या तच्चगात्या युक्तम् अनुष्ठेयत्वश्रुतौ तु निमित्तत्वे-

न ध्रुवधस्यैवान्वयोपपत्तेर्न युक्ता लक्षणेति परिहरति * यु-
 क्तमिति * कस्माद्यावच्छब्दस्य कालवाचित्वं नेष्यतइत्याशं-
 ६३१५ ङ्गाह * न चेति * लक्षणायापि कालप्रतीत्युपपत्तेर्न वाच-
 कंशक्तिकल्पना युक्तेत्याशयः । ननु नाडिकामुहूर्त्तप्रहरादिप्रत्ययानां
 परत्वापरत्वयौगपद्यायौगपद्यचिरत्वक्षिप्रत्वविशिष्टपदार्थप्रत्ययानां
 च कालकृतत्वेनाङ्गीकृतानां विभक्तत्वादाकाशवद्विभक्तेन काल-
 द्रव्येण करस्माशक्तेः सूर्यादिगतिक्रियावच्छेदाद्विभक्तस्य कालस्य
 विभक्तप्रत्ययहेतुत्वाङ्गुपगमे तु सूर्यादिगतिक्रियाणामेव नभः पाष्ठी-
 तंममागतिलङ्घनफलः सूर्यादिगतिक्षणप्रचयो नाडिकानभास्त्रिपत्-
 ५४६मभागातिलङ्घनफलः प्रहरं
 प्रतियोगिपदार्थापेक्षया बह्वं
 रत्वापरत्वविशिष्टपदार्थप्रत्यय-
 हेतुत्वोपपत्तेरेकमिन्नक्षणावच्छेदयौगपद्यायौगपद्यविशिष्टपदार्थप्र-
 त्ययहेतुत्वोपपत्तेरुत्पत्त्यादिभावविकारान्तर्गतधहृदपसूर्यादिगतिल-
 क्षणावच्छेदयोश्चिरत्वक्षिप्रत्वविशिष्टपदार्थप्रत्ययहेतुत्वोपपत्तेः किं-
 यान्यतिरिक्तकालमावाञ्जीवनक्रियाया एव कालत्वावगतेर्न लक्षणा-
 पत्तिरित्याशङ्कते * क्रियेति * सूर्यादिस्थाया गतिक्रियाया युवस्थविरा-
 दिपदार्थसम्बन्धाभावेन तद्वच्छेदकत्वायोगात्कालस्य तु सर्वगत-
 त्यात् स्वसंयुक्तसूर्यादिसमवेतक्रियावच्छेदलब्धविभागस्य युवस्थवि-
 रादिपदार्थावच्छेदकत्वोपपत्तेर्युवस्थविरादिषु परापरादिप्रत्ययैः क्रि-
 यातिरिक्तकालानुमानादपरिहार्यो लक्षणेति परिहरति * अत्रेति *
 पदार्थासम्बन्धायाः क्रियायास्तेषु परादिप्रत्ययहेतुत्वायोगात्कालस्या-
 नुमयत्ये ५पि क्रियाव्यतिरेकसिद्धिरिति प्रौढ्योक्तम् । परमार्थतस्तु
 प्रत्यक्षत्वात्तदुपगमे कालस्यासिद्धिरेव स्यादिति सूचनार्थम् * वै-
 शेषिकानिर्युक्तम् * परापरादिप्रत्ययानां हि सार्थत्रिकत्वात् स-
 र्वगतहेत्वपेक्षत्ये ५प्याकाशादेरेवान्यतः सिद्धात्कालवत्स्वरूपेणामि-
 प्रादपि सहकारिभेदापादितविलक्षणसामर्थ्यादुपपत्तेर्न कालक-
 ल्पकत्वं भवति प्रत्यक्षस्ये तु सूर्यादयो वसंतइति क्रियाविषयोदयप्र-
 त्ययविलक्षणा यत्तंतइत्यक्षजप्रत्ययवेद्यत्वाद्यतिरिक्तकालसिद्धिः
 भूतः सूर्यादयो भविष्यति चेति भूतभविष्यत्कालावच्छिन्नोदयस-
 त्ताप्रादिणि प्रत्यये चसंमानत्वाप्रतीतिश्च न घसंतइति युद्धेः सत्ता-
 लभ्यतात्वं शङ्कनीयं ह्यो भूतो ज्य नश्यति इयां भविष्यत्यद्य नोत्पद्य-
 तइति प्रथमप्रागमायप्रादिनाणानुत्पत्तिषुद्धिर्धैलक्षययाश्च भूतभवि-
 ष्यद्युद्धतोः प्रथमप्रागमाव्यालभ्यनानुपपत्तेः भूतभविष्यत्कालाव-

च्छिन्नसत्तालम्बनत्वं धातुप्रत्ययार्थालोचनयाभासमानं नापहोतुं
 शक्यं कालानवच्छेदे च सूर्योदयादिसदसत्त्वयोराकाराशशविपाणव-
 त्सर्ववा सदसत्त्वापत्तेः कादाचित्कत्वप्रतीतिरोधः स्वतश्च कालस्यै-
 फरूप्ये ऽप्युपाधिभेदाद्भूतभविष्यद्भूतमानत्वव्यपदेशोपपत्तिः । एक-
 फलावच्छिन्ना हि क्रियाक्षणा यावन्मं कालं व्याप्नुवन्ति तत्रतत्का-
 लो वर्तमानकालत्वेन व्यपदिश्यते क्रियाक्षणानां च यौगपद्ये ऽप्ये-
 कफलादेशेनानुष्ठीयमानानामाद्यक्षणादारभ्य फलोत्पत्तिक्षणपर्य-
 न्तं क्रियैक्यव्यपदेशाद्विद्यमानक्रियावच्छेदापाधिकं कालस्य वर्तमा-
 नत्वं दिनप्रक्रियावच्छेदापाधिकं भूतत्वं भाविक्रियावच्छेदापाधिकं
 भविष्यत्वम् उपपन्नं सूर्यादिक्रियावच्छेदस्य च कालस्याक्षिपहमादि-
 क्रियावच्छेदाभ्युपगमाद्यन्योन्याश्रयापत्तिः । अतश्च सूर्यादिक्रिया-
 णामपि भूतभविष्यद्भूतमानकालावच्छेदाक्रियाव्यतिरिक्तस्याकाशा-
 दिव्यतिरिक्तस्य च कालस्य प्रत्यक्षकालवादिमने विलक्षणप्रतीतियला-
 देव सिद्धेस्तेषां तावत्पराजयो ऽनाशङ्का एव । अनुमेयकालवादिनो
 ऽपि त्वाकाशादिव्यतिरेकसिद्धावपि क्रियातत्त्वावच्छेदतिरेकसिद्धेर-
 शक्याः पराजेतुमित्याशयः । सूर्यादिगतिक्रियाणां कालत्वमभ्युपेत्यापि
 गगनापरपर्यायसंख्यातवाचित्त्वेन स्मृनात्कालयतेर्धानोर्घात्रि कृते
 कालशब्दव्युत्पत्तेः क्रियामात्रे च कालत्वाप्रसिद्धंः परिच्छेदकत्वप्र-
 युक्तत्वात्कालत्वस्य जीयनस्य चानियतपरिमाणत्वेन परिच्छेदकत्व-
 यौगात्कालत्वानुपपत्तेरपरिहार्येह लक्षणेति चकतुमारम्भे * अपि
 चेति * फासु तर्हि कालत्वप्रसिद्धिरित्यपेक्षायामाह * तत्रेति *
 यावदोहं स्वपिति इत्यादौ गोदोहनादिक्रियास्यपि स्वापादिक्रिया-
 स्तरपरिच्छेदकत्वात्कालत्वप्रसिद्धिरस्तीत्याशङ्का क्रियान्तरपरिच्छे-
 दकचन्द्रादिस्यपरिवर्तनक्रियोपलक्षणत्वद्वारा गोदोहनादेः परिच्छे-
 दकत्वं न साक्षादिति क्रियेत्यनेनोक्ते जीयनवदनियतपरिमाणत्वा-
 युपलक्षणत्वायोगमाशङ्क्य च पयःप्राप्त्यादिकललाभात्मव्यवहारशेष-
 त्वोक्त्या फललाभपर्यन्तत्वाश्रित्यतं परिमाणत्वं सूचितम् । ननु प-
 रिवर्तनक्रियाणां प्रहरचतुष्टयभ्यापित्वेन मत्तापरिमाणत्वाशाल्यप-
 रिमाणाभिर्गोदाहनादिक्रियाभिरुपलक्षणं सम्भवतीत्याशङ्काह *
 ता एवेति * उदयान्तमग्नलक्षणपरिवर्तनक्रियाणां यद्यन्तरमुह-
 र्त्तादिक्रियापरिमाणं तेन गोदोहनादिक्रियाभिरुपलक्ष्यमाणेन द्वा-
 रभूतेन परिवर्तनक्रिया उपलक्ष्यन्तइति चदत्ता गोदोहनादिक्रिया-
 णां साक्षाद्विपरिवर्तनोपलक्षकत्वायोगे ऽपि तद्व्यवभूतमुहर्त्ता-
 युपलक्षणद्वारोपलक्ष्यत्वे ऽभिहिते मुहर्त्तादेव तर्हि उपलक्ष्यता क-

स्माद्योक्तेत्याशङ्कानिरासाय * अन्येत्युक्तम् * परिवर्त्तनोपलक्षकगो-
 दोहनादिपरिच्छेदार्थमुहूर्त्तादेरुपादानाज्ज्वलनादिवद्वान्तरव्यापा-
 रत्वावगतेर्न प्राधान्येनोपलक्ष्यत्वं सम्भवतीत्याशयः । अनियतप-
 रिमाणाया गोदोहनादिक्रियाया मुहूर्त्तादिना परिच्छेदायोगमाशङ्क्य
 प्रायिकी परिमाणप्रत्यासत्तिरुक्ता मुहूर्त्तादीनामुपलक्षकत्वसम्भवे
 अन्यपरिच्छेदार्थत्वेनोपादानमयुक्तमित्याशङ्कानिराससूचनायैवकारः ।
 अग्निहोत्रादिकालं किमित्यनेनातिक्रान्त इति पृष्टे गोदोहनपर्यन्तस्य
 स्वापस्यातिक्रमहेतुत्वोक्तये यावद्दोहं स्वपितीत्युच्यमानस्वापावच्छे-
 दफतया गोदोहनमुदयास्तमययोरेव तत्कालत्वात्पूर्वाह्नादीनामप्यु-
 दयाद्यपेक्षत्वादुदयास्तमयरूपं परिवर्त्तनमेव प्रयोजनवत्त्वादुपलक्ष-
 णीयमित्याशयः । गोदोहनादीनामन्यतः परिच्छेदापेक्षामुपपादय-
 ति * तथा हीति * गोदोहनाक्रियास्तु स्वरूपतोऽनवस्थितपरिमा-
 माणत्वाद्दृश्यस्यया प्रयोजनभूतया सूर्यादिवेष्टारूपं मुहूर्त्तादिनिय-
 तत्वात्परिच्छेदकं लौकिका इच्छन्तीत्यर्थः । उत्तरार्द्धे व्याचष्टे *
 कियतेति * तन्व्येतावान्नभो भागोऽस्मिन्क्षणे सूर्यादीनानिलङ्घित
 इति पुराणतो ज्ञानाशक्तैस्तावद्भागानिलङ्घितफलसूर्यादिगतिक्षणप्र-
 चयात्मकमुहूर्त्तादिपरिच्छेदायोगदपरिच्छिन्नानां मुहूर्त्तादीनां गो-
 दोहनादिपरिच्छेदकार्थं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तन्परिच्छेदश्चे-
 ति * आकाशाशयनविशेषातिक्रमफलसूर्यादिगतिक्षणप्रचयात्मक-
 स्य नाडिकादेः मुहूर्त्तादिवद्वयं नैपुण्येन स्वतः परिच्छेत्तुमशक्यत्वा-
 त्पृष्ट्या पानीयपलानां यत्र घटीपूरणफलघटीक्लिनोद्वंगतिक्षणप्रच-
 यात्मिका नाडिकाभिप्रेता अक्षिपक्षमसंयोगविभागफलसाक्षिपक्षम-
 गतिक्षणप्रचयात्मकनिमेषस्य चतुर्थी भागः क्षणद्वयं लवः क्षणत्रयं
 शुटिः क्षणचतुष्टयं निमेषः पञ्चदश निमेषाः षाष्ठा त्रिंशत्काष्ठा च
 कला मुहूर्त्तत्रिंशत् च यथात्मिकादिष्वेतेनोक्ता मानुषीणामपि नि-
 मेषादिक्रियाणां स्वतः परिच्छेदकसम्भवे गोदोहनादेरपि स्वतः
 परिच्छेदकत्वापत्तिरित्याशङ्क्य * व्यावहारिकेत्युक्तम् * एयः
 प्राण्याचमिमतफलात्मकस्य व्यवहारस्य दोषप्रयत्नशैथिल्याशै-
 थिल्याभ्यां पक्षदक्षणासाध्यत्वेनानियतपरिमाणकालव्यापित्वात्त-
 च्छेदभूतानां गोदोहनादिक्रियाणां परिमाणनियामकत्वलक्षणप-
 रिच्छेदश्चायोगोऽपि निमेषादिक्रियाणां फलानुद्वेपने-
 च अभायतोऽनुष्ठेयमानानामप्रयत्नापाद्यत्वेन प्रयत्तशैथिल्यरू-
 त्त्वपक्षरक्षालव्यापित्वायोगात्फलवैयर्थ्याभावेन च तीव्रप्रस्ता-
 निपत्कालव्यापित्वायोगात्प्रयत्तपरिमाणरयोपपत्तः परिच्छेदकत्व-

सम्भावतीत्याशयः । कथं तर्हि यावद्दोहं स्वपितीति गीदोहनक्रियायाः
परिच्छेदकत्वव्यवहार इत्याशङ्काह * तदभ्यासेनि * सकृदनु-
ष्ठाने प्रायिकत्वायोगात्तस्मिन्मुहूर्तादिपरिमिते काले व्यवहारोपयो-
गिनीनां दोहनादिक्रियाणां यो * अभ्यासस्तद्वशेनेत्युक्तम् * जी-
घनस्य तु कथं चित्परिच्छेदकत्वायोगात् कालः सं सम्भवतीत्याह *
न चेति * काललक्षणापरिहारायोगमुपसहरति * तस्मादिति *
अभ्यासलक्षणासुपपादयितुमारभते * पुनरिति * प्रश्नपूर्वमुप-
पादयति * कथमिति * वैतल्येन कदा चित्तोक्तानुष्ठानादि-
क्षिप्तत्वेन प्रयोगे क्रियानुजीवनकाल इत्यपरिज्ञानाद्द्वैतत्वं वैपरित्यन
त्वेकहेलया कृत्स्नप्रयोगे यावज्जीवश्रुतिर्वृथा स्याद्यत इति अध्याहा-
रेण योज्यम् । वैतल्येनापरिज्ञानादित्येनद्वयाचष्टे * अनभ्यस्तमिति * ६३२।
अमृतेन समाप्येत इति परिसंख्यारूपेणासमाप्य त्रियतइत्यर्थविव-
क्षया * अद्येत्युक्तम् * भूते ऽपि समापने सर्वस्वाराप्यक्रतुव-
द्दोषमाशङ्कान्तवपद्यमाने प्रस्तूयमाने ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञ-
मिति सम्प्रैष्य संविशतीति वचनात्तत्रादोष इति वैषम्यं * न चे-
त्यनेनोक्तम् * वितत्यप्रयोगपक्षे च यावज्जीवकालस्य सायम्प्रातः
कालसमाप्ये काम्यप्रयोगे निवेशायोगात् । यावज्जीवचोदनायाः
पूर्वपक्षे ऽनिष्टस्यापि प्रयोगान्तविश्रायित्वस्यापत्तेः सायम्प्रातश्चोदन-
योश्चोदनाद्वयसन्नियमिते ऽपि काम्यप्रयोगमात्रविषयत्वकल्पना
निष्प्रमाणिकाभ्यापद्येनेति दूषणान्तरमाह * सार्थमिति * सती
इति पाठे चोदने इति नपुंसकवचनं प्रयोगान्तरापत्तिसूचनाय
* अस्मिन्नित्युक्तम् * पक्षान्तरार्थमभ्ययेति श्लोकावयवं व्याचष्टे
* यदि त्विति * सायम्प्रातश्चोदनानुरोधेनैकदेव कृत्स्नप्रयोगात्सा-
यम्प्रातश्चोदनार्थं यावज्जीवचोदनार्थयोर्द्वयोरपि सम्पादनं यदि म-
न्येतेत्युक्ते कृत्स्नजीघनकालाव्याप्तौ कथं तद्वचोदनार्थसम्पत्तिरित्या-
शङ्कानिरासार्थोद्घातः । अस्मिन्पक्षे दोषोत्तर्यं कृष्येत्यवयवं व्याच-
ष्टे * तत्रेति * तिषिषाच्यहः शब्दः इह यावज्जीवश्रुतौ व्याप्ति-
तो ऽन्यत्फलं न प्रतीयतइत्यर्थः । श्लोको व्याचष्टे * यदीति *
पूर्वाहो वै देवानामित्यन्यार्थदर्शनमेवान्यतः प्रातश्चभावेन प्रापकत्वा-
च्चोदनाभिप्रेतम् । अजीघतो ऽनुष्ठानाशक्ते कर्मणो जीवनव्यतिरिक्त-
कालाप्राप्तावपि सायम्प्रातःकालयोर्जीघनव्यतिरेकेणापि भावात्सा-
यम्प्रातश्चोदनावशेनाजीघितः स्वयमशक्तावप्युत्विग्द्वारा सर्वस्वार-
थाप्राप्तानुष्ठाननिवृत्त्यर्थं सायम्प्रातश्चोदनयोर्जीघनकालान्तर्गतसाय-
म्प्रातःकालाधिपयत्बोपसंहारार्थमेवार्थवशावज्जीवयावयमित्याह

सायमित्युक्तम् आहत्य वचनं विनार्विगद्धारानुष्ठानकल्पनसाध्य-
युक्तत्वाच्छक्त्यालोचनयैव जीवनान्तर्गतसायम्प्रातःकालविषयत्वं
तच्चोदनायाः सेतस्यतस्त्रिंशदशयः । जीवनान्तर्गतसायंप्रातःकालविषय-
तान्तर्गत्युक्त्या विवक्षिता अनेन च यदपीत्याशङ्कापरिहारभाष्यं
व्याख्यातम् *यावच्छ्रुतिविरोधश्च* अस्मिन्पक्षे स्यादिति दूषणा-
न्तरोक्त्यर्थत्वेन शब्देन विवक्षितं भाष्यं चशब्दार्थो तुषब्दाभ्युपगमेन
व्याचष्टे *यावच्छब्दश्चेति* इत्यर्थादित्यभ्यासलक्षणोपसंहारभाष्यं
३३। व्याचष्टे *अत इति* सायम्प्रातश्चोदनामिथत्वोक्त्या कृत्स्नप्रयो-
गाङ्गत्वेन कालविधानात्तद्विरोधादपि वितत्य प्रयोगो न युक्त इति
सूचितम् । ननु जीवनपरिमिते काले जुहुयादिति विहिते ऽर्थादभ्या-
सापत्तावपि विधेरभ्यासविषयत्वाभावात्साध्यासलक्षणापत्तिरित्या-
शङ्कानिरासार्थत्वेन स हीति भाष्यं व्यख्यातुमाशङ्कते तावत् *न-
नु चेति* एतदेव विवृणोति *तथा हीति* शब्दस्य होमाभ्या-
सापादने यः श्रमः स सामर्थ्यहोमेनारोपितो यत् इत्यग्राहारेण
भारानुपादने हेतुतया योज्यम् । शब्दोक्तजीवनपरिमितकालान्वयसा-
मर्थ्यस्याधुनाभ्यासापादकत्वमात्रेण तुशब्दस्य तुष्टत्वाभ्युपगमे
सिद्धान्ते ऽपि सायम्प्रातःकालावच्छिन्नजीवनलक्षणतिमितान्वयसा-
मर्थ्यस्याधुनाभ्यासापादकत्वादाविशेष इत्याह *अथेति* सिद्धान्ते
प्रत्यह प्रयोगविधेरसमाप्तेः प्रत्यहमभ्यस्तप्रयोगान्नात्रप्रयोगाभ्या-
सस्य च विधिर्व्यापारं विनापि सामर्थ्यादेव सिद्धान्ताभ्यासलक्ष-
णापत्तिः पूर्वपक्षे त्वभ्यस्तस्य कर्मणः प्रयोगो न प्रयोगाभ्यासः प्रयो-
गस्य च विध्यधीनत्वाद्भ्यासलक्षणं च विनाभ्यस्तप्रयोगविध्ययो-
गालक्षणापत्तिरिति वैपम्येणाशङ्कानिरासार्थतया व्याख्यातुमाह *
उच्यते इति* प्रत्यहं विध्यर्थसमाप्तौ द्वितीयादिप्रह स्वनुष्ठाना-
नर्थस्यमाशङ्का पृथक्प्रयोगतोक्ता श्लोकं व्याचष्टे *ममेति* प्र-
तिदिनं कर्मसमाप्तेनैकस्मिन्प्रयोगे कर्माभ्यास इत्यर्थः । न तत्रभ्य-
स्तप्रयोगस्यापि सामर्थ्यालभ्यत्वेनाशब्दत्वात् न दोषापत्तिरित्याश-
ङ्काह *तथेति* अभ्यस्तप्रयोगचोदनां विनाभ्यस्तप्रयोगान्निवृत्तेर-
भ्यस्तस्वरूपत्वे विधिर्व्यापारयितव्य इत्यर्थः । ननु विधेयत्वे ऽभ्या-
सस्य जीवनपरिमितकालान्वयान्यथानुपपत्तितः प्रतीतेर्घोतोर-
भ्यासलक्षणायां व्यापारामावाद्दोष इत्याशङ्कते *नन्विति* शा-
ब्दस्य विनाभ्यासस्य विधानप्रयोगेनान्वयानुपपत्तितः प्रतीतिस-
म्भवे ऽपि धातुव्यापारस्यैवभ्यासुपगन्तव्यत्वादपरिहार्या लक्षणे-
। स्याद्येन परिहारं न चेत्यादिभाष्यसूचितमाह *नत्वामिति* धु-

तिश्चेत्यादिसूत्रार्थोपसंहारं भाष्यमापकहेलया व्याख्यातुमाह * तदि-
ति * पञ्चम्यर्थे तदित्यव्ययम् उभयशब्देनाव्यातयावज्जीवपदाविष-
यतया श्रुतिशब्दो व्याख्यातः । अनुवादोक्तेरुद्देशशयतो हि द्रव्ये-
त्यनेनोक्ता ।

लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मं हि प्रक्रमेण नियम्येत त-
च्चानर्थकमन्यत्र स्यात् ॥ ३ ॥

अप्रतिपातनलक्षणलिङ्गदर्शनादपि कर्तृधर्मो यावज्जीविक-
तेति प्रतिज्ञाय कर्मधर्मं हि यावज्जीविकत्वे सति जीवनपरिमितदर्थ-
पूर्णमासकालैक्याद्दर्शपूर्णमासवाजित्वानुपक्रमरूपातिपातनयोः का-
लभेदेन विरोधपरिहारानुपपत्तेर्यो दर्शपूर्णमासयाजी स तदुप-
क्रमेदेवेत्युपक्रमेण दर्शपूर्णमासयाजी तदुपक्रामित्वरूपेण वाहि-
नेव धूमो नियम्येत्यनुपक्रमरूपातिपातनानुपपत्तिरित्येवं तदुपपाद-
नार्थत्वेन कर्मधर्मं हि प्रक्रान्तमित्येतावता भाष्येण प्रक्रान्तमेवेत्य-
धारणया प्रक्रान्तं सति पाठे तु सच्छब्देनायधारणसूचनया म-
ध्यमसूत्रावयवं व्याख्याय यावज्जीवेत्यादिना कर्मधर्मपक्षे उपक्रम-
रूपातिपातनायोगाद्समापनरूपमातिपातनं वाच्यं तत्र च यावज्जी-
वकालेन समापनावगतेस्तावति काले ऽतिपक्षे कर्मयो ऽतिपत्तिः
स्यात्तत्र च मृतस्य प्रायश्चित्तानुष्ठानाशक्तेर्निमित्तभूतातिपातनवच-
नादन्यत्रैमित्तिकप्रायश्चित्तविधानमनर्थकं स्यादित्येवम् अन्याययवो
व्याख्यातः । तत्र जीवनान्त्यकालात्प्रागप्यसमाप्तिरूपातिपत्त्युपपत्तेः ६३४।
काले ऽतिपक्षे कर्मातिपत्त्युक्तिर्युक्तेत्याशङ्कानिरासपूर्वं सर्वं भाष्यं
तात्पर्यतो व्याचष्टे * अतिपत्तिरिति * स्वधर्मभूतकालातिक्रमः
कर्मकर्तृकः प्रयोज्यव्यापारे ऽतिपत्तिर्नानुपक्रमो समाप्तिर्यो तद्वयो-
जकस्तु पुंस्वापारो ऽनुक्रमणासमापनोपलक्षितो विध्यविज्ञानात्यो
ऽतिपातनमित्याशङ्कानिरासाद्यः । सिद्धान्ते तु कालभेदादेकस्मि-
न्मासे दर्शपूर्णमासानुष्ठानाल्लुब्धदर्शपूर्णमासवाजिद्वयपदेशस्य मा-
सान्तरे ऽनुपक्रमणरूपमसमापनरूपं वातिपातनं प्रायश्चित्तविधिश्च
सम्भवतीत्याह * मत्पक्षे त्विति * प्रायश्चित्तविषयत्वेन स-
म्भवतीत्यनुपपन्नः । ननु जीवनपरिमितदर्शपूर्णमासकालैक्याद्दर्श-
पूर्णमासवाजिनो ऽतिपातनप्रायश्चित्तविध्ययोगे ऽप्यभ्यासकालभेदा-
दाहुमयं सम्भवतीत्याशङ्कते * ननु चेति * पूर्णमासमाधास्या-
शब्दयोरेभ्यासलक्षणार्थत्वे प्रमाणाभावाद्भ्यासातिपातनस्य निमि-
त्तत्वात्तदवतिर्भाष्यासकालभेदाभ्युपगमेन विरोधपरिहारः सम्भव-

तीत्याशयेन परिहरति * न शक्यमिति * ननु पौर्णमास्यमाधा-
 स्वाशब्दयोः कालवाचित्वात्तस्य च जीवनपरिमितदर्शपूर्णमासप्र-
 योगविषयत्वायोगादन्वयात्प्रतिपत्त्यवगतेरन्यासविषयकालाति-
 पातनस्य निमित्तत्वं प्रतीयतइत्याशङ्कते * ननु चेति * अवयववि-
 षयः कालकर्तृकः प्रयोज्यन्यापारो ऽतिपत्तारयो ऽतिक्रमी निमित्त-
 भूनातिपानाख्यपुट्टुर्तृकप्रयोजकव्यापारविषयत्वान्निमित्तत्वेनेक्तः । प-
 रमार्थतत्त्ववृत्तिपातनं नामेति परिहारग्रन्थालोचनया कालातिपा-
 तनान्यनिमित्तत्वशङ्कार्थो लक्ष्यते कालस्यातिपत्त्याख्यं प्रयोज्यव्या-
 पार प्रतिफलत्वाभावात्कालातिपातनस्य निमित्तत्वं न सम्भवतीति
 परिहरति * नैतदिति * फालेन कर्मणातिक्रमणीयमिति काल-
 कर्तृकर्मविषया ऽतिपत्त्यविधेः कालस्यातिपत्त्ययोगिमिति हेतुत्वमु-
 क्तमुपपादयितुम् * यस्य हीत्याद्युक्तम् * प्रधानस्याङ्गमनतिक्रमणीयं
 नाङ्गस्य प्रधानमित्येतदव्यक्त इत्यपेक्षायाम् * तदेव चेत्युक्तम् * स-
 गुणत्वायानतिक्रमविधानात्प्रधानस्य च सगुणत्वापेक्षयात्प्रधान-
 स्यैवाङ्गमनतिक्रमणीयमित्याशयः । अनुष्ठानाननुष्ठानरूपत्वाभा-
 वः ३३५। तिक्रमानतिक्रमयोरनुष्ठेयकर्मधर्मत्वैव युक्त्याह * तदेव चेति *
 अनुष्ठानमात्मा स्वभावो धर्मो यस्येति विग्रहः अतः पौर्णमास्यमा-
 धास्वाशब्दवाच्यकर्मातिपातनस्य निमित्तत्वाद्द्वयासस्य च पौर्ण-
 मास्यभावास्वाशब्दवाच्यत्वाभावावतिपातनप्रायश्चित्तविधौलिङ्गता
 युक्ता इत्युपसंहरति * तस्मादिति *

व्यपवर्गं च दर्शयति कालश्चेत्कर्मभेदः स्यात् ॥४॥

दर्शपूर्णमाससमाप्त्युत्तरकालत्वदर्शनाच्च कर्मधर्मपक्षे दर्श-
 पूर्णमाससमाप्त्युत्तरकाल कर्मकालाभावादनर्थकमन्यत् सोमया-
 गविधान स्यात्तदर्थं चत्वाय तु सोमयागस्य दर्शपूर्णमाससमाप्त्युत्त-
 रकाल कालो ऽस्तीत्युपपत्तेः षष्ठ्युत्तरकालसमाप्त्ययोगात्प्रति-
 माम् दर्शपूर्णमासकर्मप्रयोगाद्भेदः स्यात् न च यावज्जीविकस्यस्य
 कर्तृधर्मपक्षे पौर्णमास्यमाधास्याफालावाच्छ्रित्तस्य जीवनस्य प्र-
 तिमास्य मित्तस्य निमित्तत्वानुष्ठेयते न कर्मधर्मपक्षे इत्येवं तत्रानर्थ-
 कमन्यत् न्यादिनि पूर्वमूत्रायपयानुपगणे व्याख्यां सूचयितुं कथम-
 नर्थकमन्यत् सोमयागविधान स्यादिति प्रश्नपूर्वं कथमित्यादिमाध्य-
 य मूत्रं स्थापयति तद्व्याप्तसमाप्त्युत्तरकालत्वस्य कर्मधर्मपक्षे
 ऽपि सम्भवत्तु समाप्त्युत्तरकालत्वस्य कर्तृधर्मत्वादिद्वयत्वात्कालातिरा-
 नपूर्वं व्याचष्ट * दर्शयति * यथैव पौर्णमास्यमाधास्याशब्दप्राप्त्या-

सिवाचित्वाभावात् प्रतिमासमाभ्यासापत्तिः प्रायश्चित्तनिमित्तं किं
 तु यावज्जीविकाभ्यासापत्तिस्तथैव दर्शपूर्णमासशब्दयोरभ्यासया-
 चित्वाभावाद्यावज्जीविकाभ्याससमाप्त्युत्तरकालतैव स्यात् न
 प्रतिमासाभ्याससमाप्त्युत्तरकालतेति शङ्कानिरासार्थः । काल-
 श्चैदित्यादिसूत्राययत्वं स्वयमन्यथा व्याख्यास्यन् भाष्यव्याख्याते इर्थं
 तावद्योजयति * सूत्रमपीति * अन्यथा व्याख्यातुमाह * कालश्चैदि-
 ति * कर्मान्तरेणै सोमयागादिना दर्शपूर्णमासकर्मणोरविच्छेदे स-
 संपि को दोष इत्यपेक्षायां दर्शपूर्णमाससमाप्त्युत्तरकालविधिविरा-
 धो विचार एतद्यज्ञस्य छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे वितते इत्यस्य तन्त्रं
 प्रतारयते इत्यादिनिन्दोक्षीतनिषेधविरोधश्चेति दोषद्वयमुक्तं लिङ्गदर्-
 शनसाध्यमर्थमुपसंहरति * तस्मादिति * अनुध्यायिनीजरामरण-
 निमोक्तवचनरूपस्यान्यार्थदर्शनवद्यज्ञस्य व्यपवर्गसूत्रार्थत्वाभावात्त-
 द्वाव्याख्यावेलायामुपन्यासो न युक्त इत्याशङ्कापवर्गसूत्रार्थत्वाभावे
 * इत्यनित्यत्वात्तु नैवं स्यादित्युत्तर * सूत्रस्यैवैवशाब्देन परामर्शसि-
 द्ध्यर्थं तत्समीपे मुक्तकस्यान्यार्थदर्शनद्वयस्योपन्यास इत्याह * मु-
 क्तकेति * सूत्रानारुढस्योपन्यस्तस्य सौत्रेण शब्देन परामर्शमाश-
 ङ्क्य विशेषतः केन चिन्त सूत्रेणानुक्तत्वे इपि सामान्यतो लिङ्गदर्शन-
 सूत्रगोचरताका । अनुध्यायिनीवचने व्याख्यास्यत् अतिपाततप्राय-
 श्चित्तादीनां लिङ्गदर्शनानां विधिरूपत्वादस्यापि विधिरूपत्वशङ्कां
 नियन्तियतुमर्थादात्वं तावदाह * तद्यथेति * लिङ्गदर्शनसूत्रे इनु-
 ध्यायिनीजरामरणनिमोक्तवचनयोरपि नियमलिङ्गत्वाहुदाहरण-
 त्वसम्भवसूचनार्थं लघुशब्दः । अर्थवादात्त्वसिद्धार्थं विध्यन्तरशेष-
 भूतत्वे इमिहिते होमादिनिषेधार्थत्वाद्दिध्यन्तरशेषत्वायोगमाशङ्क्य
 दीक्षितो न ददातीत्यादिव्याख्यान्तरेणैव होमादेः पर्युदस्तत्वात्प्राग्नि
 होत्रं जुहोतीत्यादेरनुवादत्वं दीक्षितस्येत्यनेनोक्तं व्याचष्टे * एतावन्तं
 हीति * य आहेत्यादिभाष्येणामिमुष्यार्थत्वादाहो हकारस्य च
 निश्चयार्थत्वादात्तार्थत्वरूपेणामिमुष्येन यो भागो निश्चितो भवति
 तस्मिन्नदीयमाने इनुध्यायिनीवचनं भवतीत्यनुध्यायिनीवचनाद्भाग-
 स्य नियतत्वमुक्त्या यद्येत्यनेन व्यतिरेकमुपेतेनोपपाद्य नियतत्वेत्यनेन
 भागनियतत्वद्वारानुध्यायिनीवचनस्य नियमलिङ्गतोपपादिता तत्-
 सर्वं सद्भिष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * एतदिति * कर्म धर्मपक्षलिङ्गा-
 योगोक्त्यर्थं नेति भौष्यं व्याचष्टे * कालेति * तस्मादित्युपसंहारभा-
 ष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति * जरामरणनिमोक्तोक्तलिङ्गत्योक्त्यर्थ-
 मपि च धूयतइति भाष्यं व्याख्यातुं यथाभागस्य नियतत्वं नियमलि-

१३६१

ॐ तथा जरामृत्युभ्यामेव निमुच्यतइति जरामरणयोरपि निर्मोक्त-
कारणयोर्नियतत्वं लिङ्गमित्यतिदिशति * एतेनेति * जराविधेरन्य-
तो ऽप्राप्तत्वाद्नेनैव वाक्येन विधि सूचयितुं विधानशब्दः । जरोति
भाष्यं व्याचष्टे * काम्यत्वेति *

अनित्यत्वाच्च नैवं स्यात् ॥ ५ ॥

जरामरणवाक्यस्य प्रागेवोपन्यस्तत्वात्पुनरुपन्यासो ऽनर्थक-
इत्याशङ्क्याह * यदेवेति * तत्सूत्रस्येनैवंशब्देन परामर्शार्थं प्रागुप-
न्यस्तं यस्तुतस्त्वेतत्सूत्रार्थपवान्यार्थदर्शनद्वयमुपलक्षणार्थं त्वेकमु-
पन्यस्तमित्याशयः । सूत्रं योजयति * नियमेति * यदेतदनुष्ठानं
जरामरणनिर्मोचनं चाक्तं तद्भवत्पक्षे कर्मणो ऽनित्यत्वायोगाद्यथोक्तं
तथा न स्यादित्यर्थः । लक्षणाभ्युपगमे ऽपि जीवनस्यानियतपरिमा-
णत्वाच्च यत्काललक्षणार्थत्वमुक्तं तत्रैवं स्यादित्येवं स्वयमन्यथासूत्रं
व्याचष्टे * अर्थं वेति * सूत्रार्थमुपपादयति * तन्नामेति * नित्यशब्द-
व्याख्यानार्थम् * कियतापीत्युक्तम् * चन्द्रादर्शनस्य ज्योतिःशा-
स्त्राच्चित्तपरिमाणनामाधास्याकालेनाविनाभावावगमात्तदुपलक्षणत्वं
युक्तं जीवनस्य तु कियता कालेनाविनाभावावगमात्तदुपलक्षण-
तत्त्वर्थः । यस्मादनियतपरिमाणत्वाज्जीवनकालमुपलक्षयितुं न शक्नो-
ति तस्मादेतज्जीवनमेवमुपलक्षणमापद्यते यतुतैतज्जीवनमेवंभूत-
मनियतपरिमाणं यदा भवेत्तदा जुहुयाद्यजेत वेति ततश्च कादा-
चित्कत्वाश्रित्तत्वेन स्यादित्याह * तदिति * ननु नियतनिमित्त-
त्वाच्चित्त कर्मत्याद्यसिद्धान्तसूत्रस्य भाष्ये नियतनिमित्तत्वघरोन कर्म-
णां ऽवश्यकत्वं व्यतोक्तिर्जीवनस्यानित्यत्वाश्रित्तत्वाभ्युपगमे विरु-
ध्येतेत्याशङ्कतं * कथं तर्हीति * यावदात्माधिष्ठितत्वरूपेण श-
रीरमस्ति तावत्प्राणधारणाख्यं जीवनं नियमनास्तीत्येवमाशयं भाष्ये
जीवननित्यत्वाभिधानमिति परिहरति * यावच्छरीरेति *

विरोधश्चापि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

यावज्जीविकाभ्यामपक्षे च द्युपपूर्णमाश्रयत्तद्विहृतीनामप्य-
भ्यासापत्तेः सर्वासां चैकस्मिन्काले ऽप्राप्तत्वाश्रयत्वाच्चिरोधः
स्यादित्येवं सूत्रव्याख्यामार्थमित्येवत्यादिभाष्ये नियमपक्षे ऽपि विरो-
धमाभ्याद्युक्तमाशङ्क्योपपादयति * नियमः सन्निति * नियम-
स्यापद्यकत्वरूपस्य प्रत्ययावपरिहारार्थत्वेन पुरुषार्थत्यादनतिदेशो
ऽप्यमे घटपतरूपैः । नन्मतिदंघप्राप्तो ऽपि पापपञ्जीपकालो य

इष्टेति वाक्योपदिष्टेन सद्यस्कालत्वेन याधिष्यतइत्याशङ्कते * गनु-
येति * अविरोधात् याध्यतइति परिहरति ।

नैतदिति कर्त्तुस्तु धर्मनियमात्कालशास्त्रे
निमित्तं स्यात् ॥ ७ ॥

गनु कर्त्तुधर्मपक्षे ऽपि यावज्जीवशब्देन जीवनपरिमितकाल-
स्वांकेस्तुल्यो विरोध इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन यथाभाष्यं सूत्रं योज-
यति * कर्त्तंति * व्यपवर्गदर्शनानुक्तावपि सूत्रार्थः पर्यवस्यतीति
सूचनाय * एतावदित्युक्तम् * निमित्तपक्षे दर्शपूर्णमासाविष्टे-
स्यपवर्गदर्शनावकल्पे कालश्चेत्कर्मभेद स्यादित्यनेनैवोक्तत्वाददर्शना-
स्तरानुदाहरणाच्च व्यपवर्गदर्शनांकिरयुकेत्याक्षिपति * यत्निति*
दर्शनशब्दो याज्ञिकस्मितिलक्षणसिद्धान्ताशयो न तु लिङ्गदर्शना-
यय इत्येवं समाधत्ते * ननेति * व्यपवर्गसिद्धान्तोक्तेरपि पौन-
रुक्त्यमाशङ्क्य पूर्वसूत्रस्यभाष्यालोचनया विवृतिविषयतोक्ता प्रकृ-
तिन्यायेनैव विवृतीनामपि व्यपवर्गसिद्धान्तत्वोपपत्तिसिद्धेर्मन्दफ-
लत्वेनापरिहोभात्स्वयमन्यथासूत्र व्याचष्टे * अथ वेति * उपस-
हारार्थत्वे सूत्रत्वानतिरिक्तार्थत्वात्कल्पात्पक्षेऽप्यपरितोपाश्रिय-
मपक्षे कालवाचियावज्जीवशब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य नियमव चितया
यावज्जीवशब्दव्याख्यार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * उक्तेन न्या-
येन कर्त्तुधर्मनियमे सिद्धे सति कालशास्त्रतयाभासमानमपि
यावज्जीवपदं वस्तुतो निमित्तशास्त्रमेव स्यादित्यर्थः । धृतिसंयोगो-
क्तैव कालवाचित्वनिरासेन निमित्तवाचित्वासिद्धेरप्राप्यपरितो-
पात् स्वप्नतेन निरूढपञ्चादिषु नैयमिकयोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *
अथ वेति * पटसु पटसु मासेषु पटुना यजेत चतुर्षु मासेषु चा-
तुमांसैर्यजेतेत्यादिशब्देनोक्तम् । कालशास्त्रत्वेनाभासमानस्य धी-
प्सायोगमात्रेण फलं निमित्तशास्त्रतावसीयतइत्याशङ्क्याह * न ता-
वदिति * काम्यस्य वा ज्योतिष्टोमप्रयोगस्य वसन्तकाल उपदिश्येत
एव वा अनूणो यः पुत्रो यज्या ब्रह्मचर्यवासीत्यनुष्णवाक्याद्वाचगतस्य
नैयमिकस्य चत्वार्षिकस्य चत्वार्षिकस्य चत्वार्षिकस्य चत्वार्षिकस्य चत्वार्षिकस्य
हेतुना धीप्सां विनापि प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायाद्वाचस्यमानतया स्थि-
तत्वाद्वाहीप्सानर्थक्यापत्तेर्वसन्ते वसन्तइत्येवं धीप्सायुक्तत्वेन कालो
न शक्यो वस्तु नैयमिकस्य च ज्योतिष्टोमप्रयोगस्योपदिश्यते तत-
श्चौलोपनयनादिषु सकृत्प्रयोगमात्रेण नैयमिकविषयसिद्धेर्नि-

६३८१२
 फलावृत्त्ययोगात्तद्वाचिका धीप्सानर्थिका स्यात् इत्यर्थः । ननु नैय-
 मिकस्यापि प्रयोगस्य कालोपदेशे द्वित्रादिषु वसन्तेषु प्रयोगविध्यर्था
 धीप्सा भविष्यतीत्याशङ्क्या नवस्त्रिनशास्त्रार्थापत्या निरस्यति * न
 चेति * अतः सर्ववसन्तव्याप्त्यर्थत्वाद्धीप्साया निमित्तत्वं च
 विना ह्याप्तेरप्राप्तत्वेनानुवादायोगादेकस्मिंश्च प्रयोगे इनेकवसन्त-
 साहित्यसम्पादनारक्तैर्विध्ययोगाग्निमित्तशास्त्रतावसीयतइत्याह *
 तस्मादिति * नन्वधिकरणवाचिन्या सप्तम्या कालस्याङ्गत्वावग-
 तेर्निमित्तता न युक्तेत्याशङ्क्याह * सप्तम्वपि चेति * अत्रार्थे
 सूत्रं योजयति * तेनेति * ज्यातिष्टोमन्यायं पदवादिष्वतिदिश-
 ति * पतेनेति *

॥ अथ सर्वशास्त्राप्रत्ययैककर्मताधिकरणम् ॥ २ ॥

नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तनिन्दाऽशक्तिसमाप्ति
 वचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छास्त्रान्तरेषु क-
 र्मभेदः स्यात् ॥ ८ ॥

पङ्क्तिष्वपि कर्मभेदस्योक्तत्वादनर्थकमेतदधिकरणमित्या-
 शङ्क्या शास्त्रान्तराख्यकारणान्तरनिरासार्थत्वं तावत्परमतेनाह * उ-
 क्तेति * प्रतियोगिज्ञानापेक्षत्वादिदं कर्म शास्त्रान्तरीयकर्मभिन्न-
 मिति बुद्धेः शास्त्रान्तरान्यभेदकत्वशङ्कानुपपत्तेः कारणान्तरनिरा-
 सार्थत्वायोगेनापरितोपात्त स्वमतेनोक्तपदकमध्ये एव संशासुणाभ्या-
 साशङ्कानिरासार्थमाह * तत्रैव चेति * रूपादेः पदकवाहत्वात्क-
 ध तन्मध्येनाशङ्क्यत्वाशङ्क्या केनचिदपूर्वसंयोगादिप्रकारेण पदकान्य-
 तमरूपवाशङ्क्या कथं निन्दादेः पदकान्यतमप्रकारत्वमित्याशङ्क्या-
 ह * तदिति * सिद्धान्ते प्रतिषेधार्थं तिन्दादिगुणप्रकारत्वमुदित-

गुणानामित्यर्था च
 वाभावेनामिशादिवत्
 पूर्वसंयोगासम्भवदनुवायेगाच्छास्त्रान्तरीयस्य च कर्मणाऽनवगत-
 येताप्रत्याभिन्नानाच्छास्त्रान्तरीयस्य गुणस्य शास्त्रान्तरीये कर्मणि वि-
 श्वसम्भवेन भेदकत्वस्याशङ्कनीयत्वाच्छास्त्रान्तरीयगुणानां विकशा-
 सास्यं कर्मण्युपसंभवागक्षणे. शास्त्रान्तरीयकर्मानवगमस्त्वय हेतुव्या-
 द्दशास्त्रान्तरीयत्वमहत्त्वस्यैव गुणस्य भेदकत्वेनाशङ्कनीयत्वावगत-
 पुनः भूतेषु सिद्धान्ते शास्त्रान्तरीयत्वेनैवाभेदकत्वाभिधानाच्छा-

सान्तरियाणां यथोदाहरणत्व तथा वेदान्तरीयस्यापि वर्गण शा-
सान्तरियाध्यायिभिरनवगमाविशेषाद्दान्तराणामप्युदाहरणीयत्वा-
धगते शासान्तराणीति भाष्यमयुक्तमित्याशङ्कते * कथ पुनरिति *
कया चिदुपलक्षणात्त्रेण समर्थन दूषयितुमुपन्यस्यति * के चि-
दिति * त्रयी विना सर्वाद्भाषेतकर्मानुगतवैदतयस्याप्यध्ययत्वा
च्छासान्तरियन्यायासम्भवेन दूषयति * न त्विति * इत्येक
व्याचष्टे * यत्र हीति * औद्गात्रे वा वेद य-कर्म द्रव्यदेवतासयु
क्तमाभ्यायत तत्र कथमित्यपेक्षायामाह * यत्तिति * अतकवदाधा ६३२।४
तस्य कर्मणो यत्र द्रव्यदेवाम्भान तत्रैवात्पत्तिवेदान्तरे गुणमात्रवि-
ध्यर्थधुतिरित्येतदेव तृतीयाधिकरणसूत्रेण द्रढयति * तथा चेति *
तस्माद्युक्तमेव भाष्यमित्याह * तस्मादिति * नामविशेषदर्शनाद्-
पविशेषदर्शनादित्यादिप्रत्येक दर्शनशब्दान्वयन सूत्रव्याख्या इत्ये
तेष्वेन सूचयन्नापना भेदोक्ति व्याचष्टे * तत्रेति * ना-
मरूपयार्थिशेषोक्तान्वया भेदोक्त्वा सूचित । नामभेदो यद्भेदका
रण तत्तावदिह इदपतइत्यर्थ । नन्विति भाष्येण काठ कादिनाम्नाऽथ-
ध्यस्मरणेनानादित्वावधारणाद्वैशम्पायनान्तवासिपुरुषवाचिककठश
ब्दप्रकृतिकत्वे चादिमत्त्वापत्तेश्चरणात्प्रब्राह्मणावान्तरजातिवाचि-
कठशब्दप्रकृतिकत्वावगमात्तस्माच्च परतस्तेन प्रोक्तमिति निहितस्या-
यप्रत्ययस्य कठशब्दपरतया विध्यभावेन कठचरकालुगिति स्मृतेर्लुं
गभावात्स्वार्थिकप्रत्ययात्तत्रेण काठकमिति रूपावगतेप्र-धर्म्येय
प्रवाच्यतयेतन्नामकत्वात्प्रमायात्कर्मनामत्वायोगमाशङ्क्य सत्यमित्य-
नेन तस्येदमित्यस्मिन्नर्थे गोत्रचरणाद् बुधिति चरणात्तत्रिन कठ-
शब्दाद् बुद्धप्रत्ययोत्पादनेन तदादेशात्कान्तत्वात्काठकशब्दव्युत्पत्त्यव-
गतेस्तस्य च धर्मसमाभ्याययोरिस्थितइति स्मृत्या कठसम्वा-धर्ममा
भ्यायविषयत्वपत्तिसम्बन्धिधर्मविषयत्वस्याप्यवगत्यविशेषाद्विगतत्वे
कथदुक्तसामानाधिकरण्याविशेषाच्च धर्मरूपकर्मनामतामुपपा-
दितेऽप्यव व्याख्यातुमाह * तद्यथेति * रूपान्तरात्ति व्याचष्टे *
तथेति * आमिक्षावाजिनदृष्टानेनोपपादितेन गुणत्वेन रूपभदस्य
भेदत्वे कपालसरयाया यागगुणत्वाभावाद्भेदकत्वमाशङ्क्य गुणत्व
तु विधानार्थ इत्यत्र कपालाश्रिताया अपि सरयाया याग प्रत्यङ्गत्व-
रूपगुणतोक्ताद्यदृष्टान्तेन स्मारिता धर्मविशेषस्यापि गुणत्वमुपपाद
यितुमाह * कारीरीति * कारीर्यावध्यनकालेऽनुष्ठीयमानस्य भूमि-
भोजनादे कैमथ्याकाङ्क्षाया फलवत कारीयादर्शनाध्ययनद्वारा
सन्निहितस्य प्रकरणानाम्नातेतिकर्तव्यताप्राहित्यायागेऽप्यध्ययन-

स्य ह्यप्रार्थत्वेनाहप्रार्थतेति कर्त्तव्यताप्राहित्वायोगात्सन्निधानाख्येन
 स्थानेन कारीर्यादीतिकर्त्तव्यतावगतेर्गुणत्वे ऽपि कर्माङ्गभूतज्ञानद्रा-
 रत्वेन विप्ररुष्टतरत्याङ्गेदेनोपादानमित्यर्थः । साक्षादितिकर्त्तव्यता-
 त्वनिरासार्थः स्थानीयशब्दः । अश्वघासादिग्रहणस्योदाहरणार्थत्वेन
 धर्मान्तरस्यापि ग्रहणनिर्देशविशेषानभिधानाञ्चान्यधर्मोक्तेरुदाहर-
 णान्तरार्थत्वायोगादानर्थम्यमाशङ्काह * पर इति * अश्वघासादे-
 रिति तन्त्रेणान्ययोगनिमित्तोपादानवञ्जनीत्वेन व्याचष्टे * अश्वेति*
 पुनरुक्तत्वमभ्यासत्वेन व्याचष्टे * पुनरुक्तत्वेनेति* निन्दाया गुणत्वं
 तावदुपपादयति * निन्दायामपीति * पूर्वपक्षे निन्दाया निषेधमात्र-
 पर्यवसानाभ्युपगमाधिन्दासंयोगेनोदिनानुदितकालयोर्निषेध्यगुण-
 योर्भेदादित्येव योज्यम् । अनुदितहो मदिन्दां व्याचष्टे * उदितेति*
 निन्दाया निन्द्यनिषेधापेक्षत्वाद्दुदित एवेत्यवधारणाभ्युपगमेनानुदि-
 तहोमो न कार्य इत्यस्मिन्नर्थे तस्मादिति योज्यम् । उदितहोमनिन्दां
 व्याचष्टे * इतरे पुनरिति* प्रदुतायात्रदानोक्तेर्निन्दान्वाभिव्यक्त्यर्थं यः
 पूजामित्युक्तम् * प्रदुतशब्दव्याख्यानाथोत्क्रान्तोक्तिः अतिक्रान्ता-
 यात्रदानाशक्तिमाशङ्क्य * व्याहृत्यै ईस्फुक्तेत्युक्तम् * तस्मादित्यु-
 दितहोमो न कार्य इत्येवं योज्यम् । निन्दाया निन्द्यन्तरविधिशेषत्वात्त-
 द्वादशैकदशकपालसर्षपद्विकल्पेनाविरोधमाशङ्क्य वैकल्पिकत्वे स-
 त्युभयवाप्यवैगुणयाधिन्दानुपपत्तेर्विरोधपरिहारायोगोक्त्यर्थं सवेति
 ६४०१ भाष्यं व्याचष्टे * तद्वेति* अणकैर्गुणत्वमुपपादयति * अशक्तीति *
 समाप्तिभेदस्याप्येकस्मिन्कर्मणि निवेशासम्भवेन भेदकत्वात् समा-
 प्तिवचनस्यापि गुणतेत्याह * समाप्तीति * कस्मात् यो ऽग्निः सो
 ऽन्यारोहेषु समाप्यते ऽन्येषामन्यत्रेति समाप्तिभेदाः समाप्त्युक्त्वा
 भेदकत्वेन विवक्षितभेदशब्देन सूचितम् । एवं चिच्छाखात्यामुदितका-
 लातिक्रम इति प्रायश्चित्तनिमित्तं क्वचिदनुदिनकालातिक्रम इति
 प्रायश्चित्तनिमित्तभेदस्यापि निन्दावन्निषेधगमकत्वेनैव भेदकत्वात्पृ-
 थगुपगमात्तानर्थम्यमाशङ्काह * निन्दयेति* प्रायश्चित्तनिमित्तो भेदः
 प्रायश्चित्तभेद इति मध्यमपदलोपी समास'वृद्धिशब्दव्याख्यानार्थं वै-
 गुण्योक्तिः । एकेनैवोदाहरणेनान्यार्थदर्शनव्याख्यासिद्धेरुदाहरणप-
 ञ्जकानर्थम्यमाशङ्क्य परिहरति * परिहारेति * यदीत्यन्यार्थदर्शने
 व्याचष्टे * यदीति * इष्टयतामिति भाष्यादिप्रथमयज्ञतानिष्टप्रथम-
 यज्ञता च द्वयमपि लिङ्गमिति भ्रान्तिनिरासयानिष्टप्रथमयज्ञत्वस्यैव
 लिङ्गत्वमाह * द्वादशाह इति * ताण्डुकइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे *
 शाण्डुकेति * उद्योतिष्ठोमस्य प्राथम्यनियमं सति यमान्तरेष्व. प-

धात्रयोगे प्राथम्याभावाच्चैकत्वपक्षेः यज्ञान्तराणां च प्रथमप्र-
योगे ऽप्यवगुण्यापत्तेरन्येन यजेतेति चान्यशब्दसमभिव्याहृतस्य
यजेयज्ञान्तरवाचिस्वात्तत्परेण प्रत्ययेन ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यवि-
धावत्यन्तध्रुतिवाधापत्तेः सोमयागान्तराणां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भाव-
रूपधर्मविध्यर्थत्वेनास्य वाक्यस्य चार्त्तिककृतैव पञ्चमे व्याख्या-
स्यमानत्वाद्यजुर्वेदोत्पत्तत्वेन च ज्योतिष्टोमस्य सामवेदिकताण्डु-
कशाखागतत्वाभावात् सारस्वतसूत्रं च ज्योतिष्टोमपूर्वत्वात् सर्व-
कर्मणामिति भाष्यदर्शनादेकस्यापि ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यनियमं
सति पक्षद्वये ऽप्यदीक्षितदर्शनानुपपत्तिसम्भवात् तस्मिद्धौ लिङ्गप-
रिहारसूत्रे सर्वशेषत्वोक्त्यानर्थक्यापत्तेर्द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपश्चा-
द्भावलक्षणार्थं ज्योतिष्टोमान्तरस्य प्राथम्यनियमं सति इत्युक्तिम-
द्भित्तव्यं प्रकृतशाखागताद् द्वादशाहादन्यताण्डुकशाखागतं द्वादशाहं
प्रति ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यनियमं सति प्रकृतशाखागतस्य द्वादशा-
हस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावानियमाप्रतिपाद्यं द्वादशाहात्पकर्मभेदे
सत्यनिष्टप्रथमयज्ञत्वं द्वादशाहकर्तृविशेषणं युक्तं भवतीति व्याख्येयम् ।
ननु सामवेदे ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यभावाद्यजुर्वेदोत्पत्तज्योतिष्टोमप्राथम्य-
प्रतीतिः कर्मभेदे चाविशेषात् सर्वज्योतिष्टोमप्राथम्यापत्तेरेकं च द्वा-
दशाहादियज्ञं प्रति सर्वज्योतिष्टोमप्राथम्यायोगात् सर्वशाखोत्पत्ता-
नां द्वादशाहादियज्ञानां ज्योतिष्टोमः प्रथम इत्यर्थावगतिद्वारा सर्व-
शाखागतानां द्वादशाहानां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावव्यगतेरुदाहृतवाक्य-
युक्तशाखागतस्यापि द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावानियमात्कर्म-
भेदे ऽप्यनिष्टप्रथमयज्ञदर्शनानुपपत्तिरित्याशङ्कानिराससूचनार्थोत्तर-
शब्दः । यज्ञान्तरधर्मभूतपश्चाद्भाववच्छेदकत्वेन ज्योतिष्टोमस्य परा-
र्थतयोपादानात्पारार्थ्यं चेक इत्यत इत्यनेन न्यायेनैकस्यैव ज्योतिष्टो-
मस्य प्राथम्यावसायान्नैतद्दर्शनं सर्वशाखास्थानां द्वादशाहानां ज्यो-
तिष्टोमपश्चाद्भावव्यगतिरित्याशयः । सर्वशाखासु कर्मक्यं तु सर्वशा-
खास्य द्वादशाहं प्रति ज्योतिष्टोमप्राथम्यानियमात्तद्द्वारा सर्वशा-
खास्य द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावव्यगतेरदीक्षितदर्शनं
द्वादशाहे न स्यादित्याह * एकार्थे त्विति * ज्योतिष्टोमः प्रथमो
यस्मात्स ज्योतिष्टोमप्रथमस्तस्य भावो ज्योतिष्टोमप्राथम्यामिति बहु-
र्वाह्ययुपगमेन वा सर्वशाखास्य द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमप्राथम्यनि-
यमादित्येवं योज्यम् । तथा चेति द्वितीयाध्यायदर्शनभाष्यं व्याचष्टे
* तर्धति * अर्द्धमन्तर्वेदि मिनोत्पर्थे षड्विधेदीति वेद्यमे विहितस्य
यूपमानस्यातिदेशेन यूपैकाविधिर्नी प्रातस्य वेदिदेशातिक्रमा योगाद्भेदि-

मानस्य वेद्याधारस्य श्येनादिपक्ष्याकारस्य लावयवभृतपक्ष्यंयसम्मोतंस्व
 चाथंप्राप्तत्वेनानुवादोपपत्तेः प्रत्यक्षाविधिविरोधे स्थवादकल्पविध्य-
 योगात्पक्षं सम्मानं निन्दित्वा वेदिसम्मानपरिग्रहः शास्त्रान्तरीयस्य
 विरोधिनो वचनान्तरस्य तच्छाखीये कर्मण्यप्राप्तिं द्योतयतीत्यर्थः ।
 एतदेवोपपादयति * वचनान्तरे हीति * चंतुर्विंशतिप्रक्रमवेद्यग्र-
 देशे रथाक्षमात्रान्तरालानाम् एकादशानाम् यूपानां मार्तुमशक्यत्वा-
 द्ब्रह्मासमात्राणि पक्षंपुच्छानि भवन्तीति च पक्षयोर्वासमात्रत्वविधा-
 नात्पक्षसम्मानपक्षो सुतरामशक्तेर्विरोध इत्याशयः । तस्मादपी-
 त्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * अपरं चेति तृतीयान्यार्थ-
 दर्शनात् भाष्यं व्याचष्टे * द्वे इति * स्तोत्रियावाचिसंस्तुतशब्दप-
 रनिर्द्धारणपट्टीयोगाद् द्विधिसंख्ययोः स्तोत्रियाविषयत्वोक्तिः दर्श-
 काख्यत्वेन विगद्गद्वाद्यं व्याख्यातुं दशकशब्दः । अतिरेकोक्त्याऽतिरात्र-
 संख्यज्योतिष्टोमविषयत्वप्रदर्शनायातिरात्रशब्दः अपि चेति चतुर्थो-
 न्यार्थदर्शनभाष्यं नासोमयाजी सद्यतीत्यसोमयाजिनः साध्याख्य-
 निषेधो नेन्द्राग्रस्य पुरोडाशस्य तत्स्थाने विधानादनिष्टप्रथमयज्ञानां
 पुरोडाशित्वेन विद्यक्षितानां दीक्षितादोक्षितदर्शनेषु गतत्वादयुक्तमा-
 शङ्का समाधत्तं * पुरोडाशीनि * पञ्चमान्यार्थदर्शनभाष्यं व्या-
 चष्टे * किं चेति * नानाकर्मत्वंति भाष्यं व्याचष्टे * उपहृष्येति *
 तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति *

एकं वा संयोगरूपचोदनाव्याविशेषात् ॥ ९ ॥

सूत्रं व्याचष्टे * सर्वत्रेति * रूपशब्दोक्तद्रव्यदेवतव्यतिरि-
 क्ताद्ग्राह्यो गुणशब्दः । संयोगचोदनयोर्महृगायादिशब्दः । शाखा-
 स्थानां ब्राह्मणानामेव विधायकत्वात् सर्वशाखाभ्यो ज्ञानं यस्य कर्म-
 णमदेकमित्युक्ते सर्वेभ्यो ब्राह्मणमार्गेभ्यो ज्ञानं यस्य तदेकमित्युक्तिः
 पुनश्चोक्त्याशङ्काहिं * सर्वेति * अत्रोदाहरणमाह * तद्यथेति *
 शुणमुत्पद्यतिप्रमाधिकरणे ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकतयाः स्वय-
 मेव वक्ष्यमाणत्वाद्दोहात्रे ज्योतिष्टोमानुत्पत्तसद्भूतन्तोत्राद्याशया
 ज्योतिष्टोमोक्तिः । अर्थसंयोगस्येति भाष्यं व्याचष्टे * संयोग इति *
 संशब्दस्य समीहितवाचिघातकलस्यैव च समीहितत्वात् समी-
 हितेन योग इत्यथववाच्यं संयोगात्फलान्वयवाची संयोगशब्द इत्या-
 धवः । रूपमपीति भाष्यं व्याचष्टे * रूपमिति * पुरोवेति भाष्यं
 व्याचष्टे * चोदनेति * नामधेयं चेति भाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टो-
 मादीति * तेनेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

शाखान्तरस्य भेदकत्वं शङ्खितुमापातनिकां तावत्करोति * न चेति *
 व्याचष्टे * प्रमाणान्तरवदिति * असन्निधानेनैव कारणेन शाखान्तरा-
 ध्यायिमाभ्यं शाखान्तरीयस्य कर्मणो ऽनवगतेः प्रतियोग्यनवगमे
 च भेदाप्रतीतेर्न शाखान्तरलक्षणमसन्निधानं भेदहेतुरिति परिहरति
 * नेति * एतदेव विवृणोति * येन हीति * स्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोध-
 सिद्धयर्था सदशोक्तिः । ननु शाखाद्वयाध्यायिनः प्रतियोगिकमप्रह-
 णसम्भवाच्छाखान्तरे प्रकरणान्तरन्यायो भविष्यतीत्याशङ्कते *
 यस्तर्हीति * पञ्चविंशतिषु चैकशाखाङ्गतेषु ग्राहणान्तरेष्वेकशा-
 खाध्यायिनो ऽपि प्रकरणान्तरन्यायो भविष्यतीत्याशङ्कान्तरमाह *
 एकेति * आद्यां शङ्कां निरसितुमुपक्रमते * नैव इति * एतदेव प्र-
 हणपूर्वमुपपादयति * किमिति * स्वाध्यायोक्तर्वेदवाचित्वात् सम-
 स्तत्रशाखासमूहस्य च वेदत्वात्कथं स्वाध्यायशब्देनैकशाखाग्रहण-
 मित्याशङ्कां निरस्यन् पूर्वाद्धं व्याचष्टे * यथैवेति * एकशाखाध्या-
 यिनि वेदचित्तशब्दप्रयोगात् शाखासमूहस्य वेदतेत्याशयः । सस्का-
 रकर्माध्ययनपक्षे स्वाध्यायस्य सस्कार्यत्वेनानुपादयत्वे ऽपि स्वश-
 ब्देनात्मोयवाचिना पितृपितामहादिपरम्परगतया एव शाखायाः
 कर्मव्युत्पत्त्याध्यायशब्दोक्तायाः अध्येतव्यत्वात्कारेकशाखाग्रहणसू-
 च्यनार्थश्चशब्दः वेदान्तरस्यापि तद्वानध्ययनापत्तिलिखेद्विबोधयज्यो-
 तिष्टोमादिकेर्मासिद्धिः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * स्वाध्याया-
 ध्ययनविधिनैकवेदाध्ययनविधानाद्देदान्तरानध्ययनप्रसक्तावपि व-
 चनान्तरेण प्रतिप्रसवाद्देदान्तराध्ययनसिद्धिरिति परिहरति *
 नेति * स्मृत्यापि प्रतिप्रसवमाह * तथेति * वेदान्तरवैषम्यप्रदर्श-
 नपूर्वमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * साकाङ्क्षत्वाच्चेति * द्वितीयामपि श-
 ङ्कामनेनैव न्यायेन * परिहरति * साकाङ्क्षत्वादेवेति * ननु
 शाखान्तरानध्ययने प्रतियोगिकर्माग्रहणाद्भेदबुद्धिवत्प्रत्यभिज्ञानस्या-
 पि तदेवेदमिति प्रतियोगिग्रहणसापेक्षत्वेनानुपपत्तेर्विकल्पदेवैकक-
 र्माभ्युपगमप्रसङ्गादन्योन्याश्रयः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * वि-
 धेयरूपभेदे शब्दान्तरादिप्रमाणव्यापारात्तस्य चोत्पत्तिविध्यधीन-
 त्वादुत्पत्तिबोधनेनोत्पन्नोत्पत्त्ययोगाच्छब्दान्तरादीनां भेदकत्वावग-
 तेः शाखान्तरे चोत्पन्नोत्पत्तावप्यध्येतन्तरे प्रत्यर्थवस्योपपत्तेरुत्पत्ति-
 बोधने ऽपि भेदकत्वायोगाच्छाखान्तरीयत्रनिमित्तवैलक्षण्यप्रतीति-
 मात्रेण भेदो वाच्यः स च प्रतियोगिग्रहणापेक्षत्वाच्छाखान्तराग्र-
 हणे तावन्न शक्यो ग्रहीतुमध्येतन्तराग्रहणे ऽपि फलाद्यविशेषण

६४२।२

प्रत्यभिज्ञानादस्त्रादिवैलक्षण्येन च वेधदत्तवैलक्षण्यवच्छाखावैलक्ष-
 ण्यमात्रेण कर्मवैलक्षण्ययोगादभेद एवावसीयते न भेद इत्याशयेन
 परिहरति * नेति * विकल्पावगतिं विनाप्यध्येष्टान्तराच्छाखान्तरी-
 यकर्मग्रहणो सति फलाद्यधिपयनिमित्तप्रत्यभिज्ञानमात्रेण कर्मक्य-
 क्षानाद्विकल्पसिद्धेरन्योन्याश्रयपरिहारमुक्तवैकशाखाध्ययनात् स्वा-
 ध्यायविध्यर्थसम्पत्तावप्यनेकशाखाध्ययननिषेधादनेकशाखाध्यायि-
 नो विहितविध्ययोगाद्विधिभेदेन कर्मभेदवद्वेर्विधिधृतिविरोधात्
 सन्निधिलक्षणप्रत्यभिज्ञावाधमाशङ्क्य स्वाध्यायगतयैकत्वसंख्यया
 ऽनेकशाखाध्ययननिषेधसूचनार्थम् * संख्यावशेनेत्युक्तम् * स्वशा-
 ब्देन च स्वीयशाखानियमाच्छाखान्तराध्ययननिवृत्तिरिति दृष्टान्तद्वारा
 सूचयितुमाह * अथेति * शाखान्तरस्य भेदकत्वशङ्कानिरासमु-
 पसंहरति * तस्मादिति *

न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात् ॥ १० ॥

फाटकादिनाम्नः कर्माभिधानत्वे ऽप्युत्पत्तिचोदनागतत्याभा-
 घात् नाम्ना कर्मभेदः स्यादिति स्वयमभ्युपेत्योक्त्वाशयहेत्वर्थसूच-
 नापूर्वं चोचनइति व्युत्पत्त्या कर्मवाचिचोदनाशब्दाभ्युपगमेन भा-
 ष्योक्तं हेत्वर्थं व्याचष्टे * यद्यपि तावदिति * इदं रिचत्यनेन परिहृतमि-
 ति भाष्ये व्याख्याते ऽथेति भाष्येण कर्मभिरपीति पूर्वपक्षभाष्यो-
 ६४३। कर्मधर्मनुभाष्य नैष इति परिहारभाष्यं व्याख्यातुम् * अन्यायो
 हीत्युक्तम् * कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कथं पुनरिति * यद्यदि-
 ति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्लोक्तं व्याचष्टे * फाटकादीति *
 ज्योतिरादिवलाक्षणिभ्यपि कर्मसंज्ञा कर्म भेत्स्यतीत्याशयेन किमत
 इति पृष्ट्या पत्राभ्यर्थे यदित्यभ्ययमद्गीकृत्य यस्मात्फाटकग्रन्थसंयो-
 गात्फाटककर्मैक्ये ऽपि फाटकादिभिन्नग्रन्थसंयोगात्कर्म फाटकादि-
 भिन्नसंसं भविष्यतीति परिहारार्थं यद् ग्रन्थसंयोगादित्यादिभाष्यं
 व्याचष्टे * ततश्चेति * एतदयोपपादयति * तस्मादिति *

सर्वेषां चैककर्म स्यात् ॥ ११ ॥

नामभेदाच्च कर्मभेदे ऽभ्युपगम्यमाने सर्वेषामेकशाखागार्थाता-
 नामभिन्नोक्तसंपूर्णमात्मार्थानां फाटकादिनामैक्यादेककर्म्यं स्यादिति
 नाम्ना कर्मभेदे ऽगिष्ठावरयुक्तार्थमेतत्पूर्वं धातुमांस्यादिनामैक्ये
 ऽपि यैदृशेयवर्णप्रपातनादिकर्मभेददर्शनादसुक्तमांसांशुपादयति
 * प्रायेणेति * कर्तान्तर्गताव्यक्रियाधितेरतद्वहणार्थायमभिप्रेत्य सा-

ध्याची कार्यशब्दः । नन्वेवमपि सञ्ज्ञैक्यस्य साध्यकार्थक्ये व्यभि-
 चारात् हेतुत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * साध्येति * सत्यं साध्य-
 व्यभिचारेण सम्यग्हेतुत्वायोगान्नेद् सम्यगुत्तरं किं तु जात्युत्तरमि-
 त्यर्थः । साधन्यैधर्म्यात्कार्योपकरणवर्णनाविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्रा-
 प्तिप्रसङ्गप्रतिप्रसङ्गप्रतिवृष्टान्तानुरपत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशे-
 षोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनिवृत्त्यानित्यकार्यसमाख्यानां चतुर्विंशतिजा-
 तीनां मध्ये केयमित्यपेक्षायां नामभेदात्कर्मभेदे ऽभिहिते ऽर्थात्तामैक्ये
 कर्मैक्यापत्तेरर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसम इति लक्षणयो-
 गात् * अर्थापत्तौक्तम् । जातेदत्तरामासत्वादुपन्यासानर्थक्यमा-
 शङ्क्य कर्मनामभेदस्य पूर्वपक्षहेतोः काठकादेः कर्मनामत्वे ऽभिहोत्र-
 दशपूर्णमासादीनामेकगारास्थानां काठकादिनामैक्येनैक्यापत्तेर्न
 कर्मनामता युक्तत्वसिद्धत्वलक्षणस्य दोषस्याचोदनाभिधानत्वादि-
 त्यनेन दर्शितस्याप्यनिष्ठाभिहोत्रदशपूर्णमासाद्यैक्यापादतद्वारा प्र-
 कर्षेण दर्शना * याभिहितेत्युक्तम् । असिद्धत्वलक्षणदोषाविवक्षा-
 यामपि यादृशो यक्षस्तादृशो धलिरित्यनेन न्यायेन दुष्टपूर्वपक्षे दुष्टम-
 प्युत्तरं यथा मदीयमुत्तरं दुष्ट तथा त्वदीय, पूर्वपक्षो ऽपि दुष्ट
 इत्येवं पूर्वपक्षस्य दुष्टत्वद्योतनात्सम्यगुत्तरं भवतीत्याशयेन परिहारा-
 न्तरमाह * सर्वत्र चेति * सन्तं दोषमनुक्तवान्यमसन्तं यो हि ज-
 ल्पति तस्य द्वे निग्रहस्थाने वाच्यानुक्तीतरात्किञ्चे इति बृहट्टीकार्यां
 दुष्टे ऽपि पूर्वपक्षे सम्यग्दोत्तरं वाच्यमित्युक्तत्वान्यायभाष्ये ऽपि
 ललजातिनिग्रहस्थानानां स्ववाक्ये परिवर्जनं परवाक्ये च पर्यनुयोग
 इत्यनेन शयमयोगाय परप्रयुक्तस्य च छलादेदत्तरामासत्वोद्गा-
 घनाय परिज्ञानाय न्यायविस्तरे छलादिव्युत्पादनं न तु प्रयोगायेत्यु-
 क्त्वाद् दुष्टे ऽपि पूर्वपक्षे जातेर्नोत्तरता युक्तत्वाशङ्का परमतत्व-
 सूचनार्थं केषां चिदिष्टमित्युक्तम् ।

कृतकं चाभिधानम् ॥ १२ ॥

यथानार्थ्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * कृत्रिममिति * कठस्य वै- ६४४।
 शम्पायनान्तेवासित्वात्कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति तेन प्रो-
 क्तमित्यस्मिन्नर्थे पाणिनिप्रत्ययस्मृतेस्तस्य कठचरकाल्पगिति लुक्-
 स्मृतेः छन्दोब्राह्मणानि च तद्विपर्यायीति च तदधीते तद्देदेयेतद्-
 र्थविहितप्रत्ययविपरवानियमस्मृतेस्तस्यापि च प्रोक्ताल्लुगिति लु-
 क्स्मृतेः कठेन प्रोक्तं यो ऽधीते स कठ इति स्थिते तस्यैदमित्यस्मि-
 न्नर्थे काठकण्ठव्युत्पत्त्ययगमादाव्येति वेदाधिकरणसूत्रं काठकाघ-

भिधाने पुरुषविशेषप्रवचनकृतमित्युक्तं ततश्चादिमता सताभिधा-
नेनातादीनि कर्माणि न भिद्यन्तइत्यर्थः । ननु यथा प्राङ्गणादिश-
ब्दो मनुष्यावान्तरवर्णाख्यजातिवाची तथा कठादिशब्दो प्राङ्गणा-
वान्तरचरणाख्यजातिवाची तद्वाचिन एव च कठशब्दाद्ठम्प्रत्य-
य इतिस्मृतेस्तज्जातीयानां च वैशपायनप्राग्भाविनां तदन्तेवासिपु-
रुषविशेषप्रोक्ताध्येतुत्रयायोगात्प्रथक्कृत्वियस्यपि कठशब्दस्य चरण-
विशेषवाचित्वाद्यगतेः शाखाचरणविशेषयोगाच्च प्रवाच्यधपत्सम्ब-
न्धस्यानादित्वात्प्रवचनकृतापीयमाख्या नित्येवेति भाष्यकृतव्या-
ख्यानस्यायुक्तत्वमाशङ्क्य स्वयं प्रवचनकृतत्वात्काठकाद्यभिधान-
स्याकर्मणश्चाप्रवाच्यत्वाच्च कर्मविषयत्वं सम्भवतीति व्याख्यान्तर-
माह * यद्यपीति * नाम्नो भेदकत्वायोगमुपसंहरति * तस्मा-
दपीति * कठप्रोक्ताध्येतुसम्बन्धनिमित्तत्वात्प्रवचननिमित्तत्वे ऽपि
पूर्वोक्तन्यायात्कर्मविषयत्वासम्भवसूचनार्थो ऽपि शब्दः ।

एकत्वे ऽपि परम् ॥ १३ ॥

रूपभेदाख्यं यत्परं कर्म भेदकारणमुक्तम् तत्कर्म्येक्ये ऽपि
विकल्पेनानेकाङ्गनिवेशोपपत्त्युक्तमित्यभिधानार्थं सूत्रं व्याख्यातु-
माह * न चेति * व्रीहियवादिस्मन्धिद्वारस्य कर्मभेदस्यात-
ङ्गुपगमादित्यर्थः । कर्मस्यै कथं कपालसंख्याभेदनिवेशोपपत्तिरि-
त्याशङ्क्याह * तस्मादिति * न तूत्पत्तिविष्टगुणावरुद्धे कर्मणि
तद्विरोधिगुणान्तरविध्ययोगादिकल्पसम्भवस्योत्पत्तिवाक्यविज्ञात-
मिति चित्राधिकरणवार्तिके ऽभिहितत्वात्तद् विकल्पः सम्भवती-
त्याशङ्कते * ननु चेति * गुणान्तरस्याप्युत्पत्तिशिष्टत्वाविशेषा-
त्केन गुणेनावरुद्धे कर्मणि को गुणो ऽशक्यधिधिरिति ज्ञातुमशक्य-
त्वादशुद्धमाणाविशेषत्वैर्भयोस्तुल्यबलत्वाद्विकल्पो युक्त इति प-
रिहरति * नैव इति * तर्ह्युत्पन्नोत्पत्त्ययोगात्कर्मभेद स्यादिति
शङ्कते * कथं पुनरिति * अद्विधेयनं धेत्यत्र सूत्रे चोद्यस्याध्यतु-
भेदादेकस्मिन्नपि कर्मणि स्वाध्येतुन् प्रत्यप्रवृत्तप्रवक्तृकत्वाभात्प-
त्तिविधिभेदे ऽपि कर्मभेदापत्तिरपत्येवं परिहारं वक्ष्याम इत्याह *
तस्येति * अनेकवाक्योत्पादितत्वीक्ष्यापौनरुक्त्यानुमापणार्थस्याप्रे-
यचदिति सूत्रस्य शुद्धिस्तत्वात्तदपेक्षयोस्तरत्वं धर्मविशेषस्य भेदक-
तिरासार्थम् ।

विद्यायां धर्मशास्त्रमिति ॥ १४ ॥

सूत्रं यद्दर्मशास्त्रं भेदकत्वेनोक्तं तत्कर्मार्हत्वापेदकश्रुत्यादि-
 प्रमाणाभावात् कर्मविपर्ययं किं तु ।
 तपोविशेषैर्विधिर्घटैश्च धृतिश्चेदितैः ।
 वेदः कृत्स्नो ऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥
 इत्यादिविद्यासंयोगाद्विद्याविपर्ययमित्यभिधानार्थं यथाभाष्यं
 स्पष्टत्वात् व्याख्यातम् ।

आग्नेयवत्पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

यथाग्नेयस्य पुनर्वचनमाग्नेयसूक्तहेतुत्वादित्याग्नेयाधिकर-
 णपूर्वपक्षसूत्रे भेदकमुक्तं तथा प्रतिष्ठाप्यमग्निहोत्रादिपुनर्वचनं भेद-
 कमित्येवं यथाभाष्यं तावत् सूत्रं व्याचष्टे * अनुभाषणति * यत्पु-
 नर्वचनं भेदकत्वेनोक्तं तदन्वयार्थात्वात् पुनः श्रुतिरित्याग्नेयाधिकर-
 णसिद्धान्तसूत्रे यथाग्नेयस्य पुनर्वचनम् अन्यार्थत्वात् भेदकमित्युक्तं
 तथा प्रतिष्ठाप्यमग्निहोत्रादिपुनर्वचनमप्यन्वयार्थत्वात् भेदकमित्येवं
 पौनरुक्त्यस्य भेदकत्वतिरासार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ वेति *
 यथासम्भवमर्थवादार्थत्वेन गुणार्थत्वेन वा पुनः श्रुतेरन्यार्थत्वात्
 भेदकत्वेत्याशयः ।

आद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात् ॥ १६ ॥

आग्नेयवदित्यस्य पौनरुक्त्यपरिहारार्थत्वव्याख्याने तेनैव पूर्वप-
 क्षनिवृत्तेर्निवृत्त्यर्थं चाद्यदानार्थक्यमाशङ्कान्वापार्थवत्पक्षस्य पूर्वपरि-
 हारनिवृत्त्यर्थमाह * द्वितीयेति * पूर्वपरिहारनिवृत्तावर्थं यादर्थं
 गुणार्थं वेदं द्विर्वचनं न भवति समस्तोक्तकर्त्तव्यतोपेतप्रधानध्वश-
 लक्षणात् श्रुतिसंयोगस्य सर्वशास्त्रास्त्रविशेषादित्येवं सूत्रं योजयितु-
 माह * ततोति * अच्युतवाक्ये पौर्णमास्यातिरेकश्रुतेरप्राप्तार्थत्वेनै-
 कान्तिकविभित्प्रतीतेरभावात्प्राप्तमात्रश्रुतेरेव प्राप्तार्थत्वसम्भवेन शृ-
 ष्टमाणविशेषत्वादर्थवादत्वं यथाङ्गीकृतं तथेह यद्येकस्यां शाखायां
 समस्तोक्तकर्त्तव्यतोपेतप्रधानश्रुतिरस्यां प्रधानमात्रश्रुतिः स्यात्ततो
 नेत्रिकर्त्तव्यताकप्रधानश्रुतेर्गृह्यमाणविशेषत्वादर्थवादत्वं स्याद्यदि च
 शाखान्तरविहितं किं चिद्द्विर्गमेकस्यां शाखायां प्रधानवाक्यगतं वि-
 धेयं स्यात्ततो दध्ना जुहोतीतिवत् गुणार्थत्वं स्यादित्याशयः । अत्रै-
 वार्थं श्रुतीतिस्त्राशयं योजयति * एतमेवेति * भाष्यकृद्वा-
 ख्याते प्रतिशास्त्रं भिन्नानामध्येतृणां श्रुतिसंयोगस्यापूर्वत्वेनाविशेषात्
 कं चिदध्येतारं प्रति द्विर्वचनमित्येवं सूत्रं योजयितुमाह * न चे-

ति * प्रश्नपूर्वं हेत्वर्थं व्याख्यातुमाह * धृत इति * श्लोक व्या-
 चष्टे * पूर्वोक्तेनेति * इतरस्तैस्तिरीयो ऽपीतररकाठकमिप्रहोत्रम-
 नादरात्र शृणोति शृणवशपि च कठप्रतिपत्त्यर्थमेवैतदिनि कल्पयि-
 त्वा पुन धृतिं न मन्यतइत्यर्थं । यच्च शास्त्रान्तरस्य भेदपत्रानि-
 रासायैकं वेति सूत्रे प्रतियागिभूतराखान्तरीयाभिहोत्राप्रहणात्प्रति-
 योगिप्रहणसापेक्षभेदप्रहण न सम्भवतीत्युक्तं तथापि प्रतियोगिप्र-
 हणान्यत्वेन धृतिसपागस्य सर्वशास्त्रास्यविशेषादित्येष हेतुयोजन
 सूचयितुमाह * इतीति * अभ्युपेत्याप्यनेकशास्त्राध्ययन पौर्वाप-
 र्याभावात्पुन धृतित्वं नास्तीत्याह * न चेति * भेदेन च धृति-
 सयोगस्य पौर्वापर्यरूपविशेषाभावादिति हेत्वर्थं सूचितं । नभ्रै-
 वार्थं वृद्धसम्मतिमाह * आह चेति * यथानाप्य सूत्रार्थमुपसह-
 हरति * तस्मादिति * नन्वेकेन पुस्तानेकशास्त्राध्ययने ऽपि शा-
 खाना च पौर्वापर्याभावे ऽप्येककर्मविषयत्वे सत्येकयैव शाखया
 सर्वपुस्तानि प्रतिपत्तिसिद्धे शास्त्रान्तरानर्थक्य स्यादित्याशङ्कते * ननु
 चेति * प्रतिचरण व्यवस्थितत्वाच्छाखाना स्वशाखात्यागेन पर-
 शाखाध्ययनानुपपत्ते स्वशाखाध्ययनपूर्वं मेधाचित्तया शास्त्रान्तरा
 ध्ययन सत्यानर्थक्य वाच्यं तच्च स्वाध्यायइत्येकवचनेनानेकशाखा-
 ध्ययननिषेधादयुक्तमित्याशयन परिहरति * नेति * नन्वन्धीत-
 स्यापि शाखान्तरस्यानभ्येतार प्रत्यप्रतिपादकत्वादानर्थक्य स्यादि-
 त्याशङ्काह * न चेति * यत्पुस्त्यप्रतिपत्त्यर्था या शाखा तस्यास्त
 प्रत्यप्रतिपादकत्वे सत्यानर्थक्य स्यान्नान्यधेत्याशय । स्वाध्यायग-
 तेनैकवचनेनैकशाखाध्ययननियमे ऽपि शाखाविशेषनियमात्प्रतिच-
 रण व्यवस्थाया प्रमाणाभावेनानुपपत्ते सर्वपुस्तानेकयैव शाखया
 प्रतीपत्तिरित्याशङ्कित्वाशयमुद्गाहनपूर्वकं निरस्यति * यस्त्विति *
 तुच्छत्वद्योतनार्थं किलशब्दं ते ऽपीति तच्छब्दो ऽभ्यात्प्रतीत्यनन्त-
 रनिर्दिष्टान्यपरामर्शी यद्यप्येवमपि शास्त्रिणा पुरुषान्तरगतशाखा-
 ध्ययनादेव प्रतिपत्तिसिद्धे शाखान्तराणि किमथ प्रवृत्तानित्याशय-
 स्ततो नित्यत्वेन वेदस्यापर्यनुयोज्यत्वादयुक्तं । अथ शास्त्रान्तराध्य-
 यनमनर्थकमित्याशयस्तथापि तच्छब्दनिर्दिष्टकाठकादिशाखाध्यय-
 नाध्यापनाया कठादिचरणाना कर्तृकर्मसम्बन्धलक्षणस्याचारस्या-
 नादित्वेन भ्रान्तिमूलत्वायोगात्काठचरणे काठकशाखाभ्येतव्यस्या-
 दिधृतिकल्पना प्रतिचरणा व्यवस्थावगतेरुक्त इत्यर्थं ।

येनास्य पितरो याता येन याता पितामहा ।

तेन यायात्सता मार्गं तेनागच्छन् तरिष्यतीति ॥

स्मृत्यालोचनया काठकादिसमाख्यालोचनया स्वाध्याय इति
 स्वशब्दालोचनया च पितृपितामहादिपरम्परात्मकसम्प्रदायागत-
 शाखात्यागेन शाखान्तराध्ययनं न युक्तमित्याह * किं चेति *
 स्वेनात्मना कठादिना समाख्या काठकशाखेयमित्यादिका निबन्धनम-
 ध्ययनव्यवस्थापिका यस्या इत्यर्थाश्रयणेन स्वसमाख्यापदेन काठ-
 कादिसमाख्योक्ता स्वशब्दवर्ती समाख्येत्यर्थाश्रयणे त्वधीयतइति
 कर्मव्युत्पत्त्या शाखावाच्यध्यायशब्दाभ्युपगमेन स्वध्यासावध्याय-
 ध्वेति विग्रहाश्रयणात्स्वाध्यायविधित एव प्रतिचरणं शाखाव्यव-
 स्थासिद्धिः एवं सत्यपि शाखान्तराध्ययनस्याल्पायाससाध्यत्वे सत्य-
 नुकल्पाश्रयणेन शाखान्तरमधीयेत न त्वेतदप्यस्तीति तुल्यश्रमोक्ता
 सुचितप्रसहशः श्रम इति व्याचक्षाणः सूत्रार्थमुपसंहरति* तस्मा- ६४६।१
 दिति * यस्य वेदस्य शाखानां प्रतिचरणं व्यवस्थया यथावस्थित-
 मध्ययनं स तथोक्तः । श्रुतिसयोगाविशेषोपपादनायैकस्य पुंसो
 ऽनेकशाखाध्ययननिरासार्थं वाक्यासमवायादिति सूत्रं विस्मृत-
 त्वात्र भाष्यकृता व्याख्यातमित्याह*तत्रेति* कथं तर्हि व्याख्येयमि-
 त्यपेक्षायामाह * तदिति *

अर्थासन्निधेश्च ॥ १७ ॥

निन्दादेर्गुणप्रकारत्वात्तत्परिहारार्थत्वेनैकत्वे ऽपि परमित्यने-
 न सामान्यतः परिहारसिद्धेरन्याग्रं दर्शनानां च प्राप्त्यपेक्षत्वात्तेष्व-
 परिहृतेष्वपि पूर्वपक्षे दोषोपन्यासावसरसम्भवाद्वाक्यासमवाया-
 दित्यनेन च काठकादिसमाख्यावलेन प्रतिचरणं शाखाध्ययनव्यव-
 स्थायामुक्तार्थां शाखासमाख्याया बुद्धिस्त्वत्तद्वलेन पूर्वपक्षनिरा-
 सायैतत्सूत्रं कर्मणो ऽनुग्राहकतयार्थ्यमानस्याङ्गकाण्डस्य संमस्त-
 स्यैकैकस्यां शाखायामनिधानादनिक्षेपादभावादैककर्म्येण शा-
 खासाहश्याच्छाखासमाख्योपपत्तेर्न कर्मभेद इत्येवं यथाभाष्यं
 व्याख्यातुमाह * एकस्येति * धर्मशब्दस्याङ्गवाचित्वात्फलोत्त्वा
 च पुष्पाणामप्युपलक्षणादेवंशब्देन च कर्मण्यपरामर्शात्कर्मण्ये स-
 त्येकस्यैककर्ममूलत्वं विधिस्कन्धरूपस्य वेदाख्यवृक्षस्य कतिपया-
 द्वाय्यपुष्पफलान्वयात्काठकाद्याः शाखाः शाखाव्यपदेश्याः प्रसि-
 द्धन्तीत्यर्थः । कथं वेदस्य वृक्षत्वोपचारः शाखानां च शाखात्वा-
 पचार इत्याशङ्क्य * वहित्युक्तम् * यथैकस्य वृक्षस्यैकमूलं सर्व-
 शाखाधारभूतः स्कन्धस्तथैकस्यैव कर्माख्यमूलोत्पत्तिविध्यात्य-
 स्कन्धरूपत्वाद् वृक्षत्वोपचारः यथा वृक्षस्य पुष्पफलानि नैकैकस्यां

वृक्षशाखायां समस्तानि क्षति तथा वेदशाखायामप्येकैकस्यामु-
 वेदादिप्रतिपाद्यहोत्रादिसमस्ताङ्गाण्यपुष्पफलासत्त्वाच्छाखात्वोप-
 चार इत्याशयः । व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च श्लोकाधर्ममुपपादयति * य-
 दीति * प्रधानभूतमग्निहोत्रादिकर्म प्रथमं विधेयत्वेन प्रतीतेर्मूलत्वे-
 नोपचरितं कर्माण्यमूलान्तरत्वेनाङ्गाण्यपुष्पफलार्थान्तरत्वेन च सम-
 त्तस्व मूलपुष्पफलस्यान्यत्पादादित एवारभ्य भिद्यमानाः शाखाः
 वेदान्तराण्येवोच्येरन्नित्यन्वयः । सौत्रस्य संशब्दस्य सामस्यर्थत्वं सम-
 त्तगद्देन सूचितम् । अङ्गानां पश्चात्प्रतीतेः पुष्पफलत्वोपचारः वृक्षमू-
 लाधितस्य शाखोपक्रमस्य स्कन्धत्वाप्रसिद्धेः प्रधानाधितत्वादितिक-
 संन्यताविध्युपक्रमत्वाच्च प्रधानविधेः स्कन्धत्वेनोपचारः एकमग्नि-
 होत्रादिमूलमधिष्ठानविषयमूर्त्तस्य प्रधानकर्मात्पत्तिविधेः स स-
 र्वशाखासाङ्गविध्यधिष्ठानत्वात्स्कन्धरूपो यस्य वेदस्य तत्त्वे सतीति
 कर्मधारयगर्भेयहुत्वाद्गीहिसमासाधः । यथा क्वचिद् वृक्षस्य शाखायां
 पुष्पं क्वचित्फलमधिकं तथा क्वचिद्देदशाखायामितिकर्त्तव्यतायाः ।
 किं चिदधिकमित्येककर्मण्यमूलसम्बन्ध्याङ्गाण्यविलक्षणपुष्पफल-
 योगित्वरूपधर्मसामान्येन वेदशाखानां वृक्षशाखासादृश्याच्छाखान्त-
 ररूपो वेदान्तरव्यपदेशाद्भेदेन व्यपदेशो वेदस्यैककर्ममूलविधि-
 स्कन्धरूपत्वे सत्युपपन्न इत्यर्थः । शाखान्तराध्यायिनः शाखान्त-
 रीयार्थाप्रत्यभिज्ञानाच्चाद्विधंचनमित्येवमेतदपि सूत्रं पौनरुक्त्यपरि-
 हारार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ वेति *

न चैकं प्रतिशिष्यते ॥ १८ ॥

नन्विहाधिकरणे स्वशाखाविहिताङ्गमात्रोपसंहारः पूर्वपक्षप्र-
 योजनं सर्वशाखाविहिताङ्गोपसंहारश्च सिद्धान्तप्रयोजनं तत्र चेतक-
 मभेदे ऽपि सर्वशाखाविहितमग्निहोत्रादि प्रत्यङ्गानि विधीयन्ते
 ततः पूर्वपक्षप्रयोजनाभावादनारभ्यमिदधिकरणं स्यादित्याशङ्का-
 ह * अङ्गुपेत्येति * यथा द्रव्यादेरपि होमसाधनत्वस्य हेत्व-
 धिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनस्य यदि च हेतुरवातिष्ठेत्यनेन निरासे
 ऽप्यन्नकरणे ऽसमर्थशूर्पव्यावृत्तेः पूर्वपक्षप्रयोजनत्वसम्भवाद्दि-
 करणारम्भोपपत्तिस्तु चोदिते जुहोतीत्यादिवाक्यसमुक्तानामु-
 दितकालादीनामङ्गानां सर्वाग्निहोत्राद्यर्थत्वे ऽपि प्राकरणिकानाम-
 ङ्गानां प्रतिशाखमग्निहोत्रादिभेदे ऽन्यप्रकरणस्थानामङ्गानामन्येनाश-
 र्वाद्यवस्थायाः पूर्वपक्षप्रयोजनत्वसम्भवाद्दधिकरणारम्भोपपत्ति-

रित्यभ्युपेत्यवादोक्त्वा सूचितं, कीदृशो ऽभ्युपेत्यवाद् इत्यपेक्षायामाह
 * सत्यपीति * वाक्यसंयुक्तानामद्गामां सर्वाप्येत्वे ऽपि प्राक-
 रणिकानां व्यवस्थापूर्वपक्षप्रयोजनं भविष्यतीति सूचनार्थत्वावच्छ-
 द्धः स्वशाखामात्रेण परितोपात्काठके ऽग्निहोत्रे तच्छाखाविहितमे-
 धाङ्गं नान्यशाखाविहितमिति व्यवस्था लभ्यतइत्येतदेव द्रढयितुं प्रात-
 रूपोदयं व्युपितउदिते यत्पादौ शाखान्तरविहितैरूपोदयादिभिः
 श्वाखाविहितस्योदितत्वादीर्घकल्पाभिधानादाश्वलायनादीनां सूत्र-
 फाराणां मध्ये न कश्चित्स्वशाखाविहिताद्गोपसंहारमात्रेण * अव-
 स्थितइत्युक्तम् * अनेन चैकमग्निहोत्रादि प्रत्यङ्गं न शिष्यतइत्येवं सू-
 त्रव्याख्यायै यच्चाग्निहोत्रस्येति भाष्यं पाश्चात्यमपि प्रधानानामपि
 प्रतिचरणव्यवस्थया गुणत्वाच्च वेदेन व्यवस्था स्यादिति लोहितो-
 ष्णीपाधिकरणावश्यमाणन्यायनिरस्तत्वेन पूर्वपक्षिणो ऽध्यनिष्ठत्वा-
 च्छत्रैकफलत्वादित्यादिवास्तिकवश्यमाणन्यायेन पौनदत्तपरिहारार्थं
 तन्निरासो न तु पूर्वपक्षस्य निप्रयोजनन्वोक्त्यर्थे इति सूचयितुं प्रा-
 ग्व्याख्यातं नैकं कठादिकमेव पुरुषं प्रत्याग्निहोत्रादिप्रधानं शिष्यते येन
 भिन्नविषयत्वात्समुच्चयः स्याद्विकल्पस्तु कर्मणां भयतु शाखानां
 वेति जिज्ञासायां शाखानां व्यवस्थितपुरुषविषयतया विकल्पे सम्भ-
 वत्येव्यवस्थितकर्मविकल्पाश्रयणस्यायुक्तत्वाच्छाखानामेव विकल्पा-
 यगतेरद्विवेचनमित्येवं सूत्रव्याख्यानार्थं न चेत्याद्यं भाष्यमिदानीं
 व्याख्यातुमाह * प्रधानान्यपीति * स्वर्गकामादिशब्दैरधिमात्र- ६४७१
 मुद्दिश्य विधीयमानावात्कर्मभेदपक्षे च भिन्नविषयत्वाच्छाखानां
 विकल्पानापत्तेस्तस्याद्गोपत्वपरिहारार्थं प्रतिचरणं शाखाव्यवस्था-
 कल्पस्यायुक्तत्वात् सर्वशाखास्यति प्रधानानि सर्वान् पुरुषान्प्रति
 प्रकाशन्तइत्युक्ते काठकादिसमाध्याभिव्यवस्थामाशङ्क्य यजमानानां
 प्राधान्यात् समाख्यानां च प्रधाननियमं प्रत्यसामर्थात् समाख्या-
 योमे ऽपि न व्यवतिष्ठन्तइति समाध्याभियुक्तान्यपीति पदद्वयाध्या-
 हारसहितेनोक्तं ननु पूर्वपक्ष्यनिष्ठाख्यायाः प्रतिचरणं कर्मव्यवस्था-
 याः किमर्थो निरास इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * प्रतिचरणमग्निहोत्रा-
 दिव्यवस्थानभ्युपगमे निरपेक्षसाधनत्वेन समुच्चयायोगादेकैवा-
 ग्निहोत्रादिना सर्वेषुसां फलसिद्धेः शाखान्तरीयाग्निहोत्राद्यानर्थक्या-
 पत्तेर्विकल्पेनार्थवत्त्वं वाच्यं तच्च विकल्पेनार्थवत्त्वं कर्मक्याभ्युपग-
 मेन शाखानामेव व्यवस्थितेः कठादिचरणौ प्रतिचरणमानत्वेनाद्गोप-
 त्वनिमित्ताकुलत्वानापादकत्वाच्च कल्पितं चरं ततश्चापीनदत्तमि-
 त्येवे पौनदत्तपरिहारसूचनार्थम् प्रतिचरणं कर्मव्यवस्था निरास

इत्याशयः ।

समाप्तिवच्च सम्प्रेक्षा ॥ १९ ॥

यदा च भिन्नमपि कर्म सर्वत्रप्रति विधीयते तदा योऽस्मा-
कमभिः सोऽत्र समाप्यतइति कर्मभेदापेक्षसमाप्तिव्यपदेशायोगा-
योऽभिः सोऽस्माकस्य समाप्यतइत्यधोवृत्तिशेषापेक्षः समाप्तिव्य-
पदेशो वाच्यः, भिन्नकर्मविषयत्वे समाप्यसमाप्योरधोवृत्तिशेषापे-
क्षानर्थक्यापत्तेरस्मानपेक्ष्याग्नेः समाप्तिजातित्येवंरूपापेक्षाशुद्धिरधोवृ-
त्तिशेषसंमताध्येवृत्तिशेषापेक्षा कर्मैक्यं द्योतयतीत्यभिधानार्थमेतत्-
सूत्रं समाप्तेरपेक्षिकत्वस्य सिद्धान्तलिङ्गत्योक्त्यर्थत्वेनात्रेति भाष्येण
व्याख्यायासमाप्तेरपेक्षिकत्वस्य सिद्धान्तलिङ्गत्योक्त्यर्थत्वेनान्वारो-
हेतिवत्यादिनापेक्षिकत्वोक्त्यर्थं सौत्रसंशब्दव्याख्यानायासमाप्तेर्मन्त्राय-
णीयापेक्षत्वाभात्रोक्तिपूर्वं व्याख्यातं तत्सूत्राननुगुणमारब्धाकार-
प्रक्षेपेण पाठान्तरमाह * असमाप्तिवदिति * शिष्यते समाप्तिव-
दिति सूत्रसंहितायामकारप्रक्षेपेणापि विद्वेदसम्भवः हेतोक्त्या सु-
चितः । सूत्रार्थमुपपादयति * कर्मेति * अन्वारीहशब्दव्याख्यापूर्वं
सङ्क्षेपतो भाष्यं व्याचष्टे * अन्वारोहनामेति *

एकत्वेऽपि पराणि निन्दाशक्तिसमाप्ति-

वचनानि ॥ २० ॥

धानि पुनर्वचनात्पराणि निन्दाशक्तिसमाप्तिवचनानि कर्मभे-
दकारणाभ्युक्तानि तान्येकत्वेऽप्यविरुद्धातीत्यभिधानार्थमेतत्सूत्रं
व्याख्यातुं न हीति निन्दापरिहारभाष्यं तावद्व्याचष्टे * अन्योन्ये-
ति * ननुदितानुदितवाक्ययोर्भिन्नविषयत्वेनाविकल्पिकतयाद्वदोप-
त्वपरिहाराय व्यथस्थानपेक्षत्वात्प्रतिचरणं व्यवस्थाकल्पनानुपपत्तेः
सर्वैपुरुषान्प्रति प्रामाण्याविशेषादुदितानुहितत्वयोरव्यवस्थितविक-
ल्पापत्तेरपरिहारायदोषतेत्याशङ्क्याह * स्वस्वक्षे चिति * कर्मभेद-
पक्षे तद्वाक्यानामपि भिन्नविषयत्वेनावैकल्पिकत्वात् प्रतिचरणं
प्रामाण्यकल्पनानुपपत्तेः कर्मणामव्यवस्थितविकल्पाविशेषादुभयो-
स्तुल्योदोषो नैकप्रत्युद्भावनीय इत्याशयः । तथेत्यशक्तिपरिहारभाष्यं
व्याचष्टे * तथेति * एकशाखाविहितेष्वप्यङ्गेष्वन्धादीनामशक्तेः
साधनसम्पन्नानां च सर्वशाखाविहितेष्वपि शक्तेः परशाखाविहि-
तानां च कल्पसूत्रादिभ्यो ज्ञानसम्भवादित्याशयः । ननु सर्वशा-
खाद्याद्वोपसंहारो षड्भूतस्यासमाप्यत्वात्तद्व्यवस्थायात्तद्व्यवस्थायात् * स्त-

येति * बहुनामङ्गानां सर्वशाखास्वभिन्नत्वात्कतिपयान्यत्वे अपि न
 बह्वायासापत्तिरित्याशयः । शाखान्तरे ऽधिकाङ्गविधायकशा-
 खायाः सफाशात् सर्वशाखास्वङ्गानामन्तरस्य स्तोकात्वाच्छक्त्यश-
 क्त्योरविशेष इत्यर्थः । प्रकरणविनियोज्यानामङ्गानां प्रतिप्रकरणं व्य-
 यस्थितत्वेन तत्तच्छाखाध्यायिभिरेवानुष्ठेयत्वाद्वाक्यविनियोज्यानामे-
 व सर्वशाखानुष्ठेयत्वावगतेः स्तोकान्तरत्वं कैश्चिदुक्तं तद् दूषयि-
 तुमुपन्यस्यति * के चिदिति * विध्युक्तिर्विधेयलक्षणार्थो प्रधानस्य
 सर्वशाखास्वभिन्नत्वात्कथं भावरूपस्य प्रकरणस्याप्यभेदावगतेः कथं
 प्राकरणिकानामप्यङ्गानां व्यवस्थेत्याशयेन प्रश्नपूर्वं व्यवस्थानुपपा-
 दयति * कुत इति * कर्मस्वरूपाभेदे ऽपि फलसाधनत्वेन विधी- ६४८।
 यमानस्यैव कथम्भावोत्पत्तेः कर्मैक्ये ऽपि च तद्विधीनां प्रतिपाद्यं
 भेदादेकविषयत्वाच्च विकल्पमानानां प्रतिचरणं व्यवस्थितप्रामाण्या-
 वगतेर्विधेयत्वप्रयुक्तत्वेन कथंभावस्यापि भेदात्पञ्चायत्तादिवचना-
 नुष्ठानुव्यवस्थया व्यवस्थिताङ्गब्राह्मकत्वोपपत्तेः प्रतिचरणं प्राकरणि-
 काङ्गव्यवस्था युक्तेऽनुत्तराशयः । श्लोकं व्याचष्टे * शाखान्तरेष्विति *
 प्राकरणिकाङ्गव्यवस्थोक्ते प्रकृतोपयोगमाह * ततश्चेति * दूषयति
 * तत्त्विति * कर्मधर्मत्वेनाङ्गानामविशेषात्सर्वपुरुषानुष्ठेयकर्माध-
 र्थप्रप्तेः पञ्चायत्तादिवत्पुरुषविशेषानुष्ठेयकर्माधर्थावधिदकधृत्यभावेन
 शाखान्तरानुष्ठेयकर्माधर्तवानिवारणाद्भिन्नानामपि च प्रकरणानामे-
 ककर्मणि विनियोजकत्वेन व्यवस्थापकत्वायोग्यत्वात्प्राकरणिकानामप्य-
 ङ्गानां सङ्कर एव युक्त इत्याशयः । नन्वनेकेषां प्रकरणानामेकक-
 र्माङ्गविनियोजकत्वेनैकाकार्याङ्गिकत्वापत्तेर्व्यवस्थापेक्षायां विधायक-
 यत्तच्छाखाध्यायिनामेव प्रतिप्रामाण्यसाधनगतेर्व्यवस्थापकत्वं भविष्य-
 तीत्याशङ्कानिरासपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * प्रतिवेदमपि चेति * वि-
 धायकत्वप्रकरणानामप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्वभावत्वाभावेनैकमपि पुरुषं प्र-
 त्यनेकेषामन्योन्यान्पेक्षत्वेनानुपादत्त्वपरिहारसम्भवात्प्रामाण्योपप-
 त्तोर्व्यवस्थापकत्वायोगं दृष्टान्तेन द्रढयितुं यथा प्रतिवेदं भिन्नं प्रक-
 रणं यद्यपि कर्मधर्मान् पुरुषस्योपदिशति तथापि वेदान्तराध्यायिनं
 पुरुषं प्रत्यप्रमाणं न भवतीत्युक्तं श्लोकव्याख्यार्थम् * कर्मैत्युक्तम्
 * फलवत्कर्मविधिसन्निधायफलकर्मविधिपाठस्य प्रकरणत्वात्प्र-
 तिशाखं च विधिभेदेन सन्निधिभेदात्प्रकरणभेदे सति कथमविशेष
 इत्याशङ्क * यद्यपीत्युक्तम् * कथं तर्ह्यशक्तिः परिहर्त्तव्येत्या-
 शङ्काह * सर्वास्वपि चेति * तथैकस्मिन्नपीति समाप्तिपरिहारमाभ्यं
 व्याचष्टे * समाप्तिश्चेति *

प्रायश्चित्तं निमित्तेन ॥ २१ ॥

उदितानुदितकालातिक्रमात्मकेन भिन्नेन निमित्तेन प्रायश्चित्तं विधीयमानं भेदकत्वेन यदुक्तमित्यनुभाषणार्थत्वेन तावद्यथाभाष्यं सूत्रं व्याचष्टे * अनुभाषणेति * उदितानुदितकालयोर्द्वयोरप्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं विधीयमानं यद्भेदकत्वेनोक्तं तत्केन चिप्रमित्तेन कर्मक्षये ऽप्युपपत्तेर्न भेदकमित्येवं सामान्यपरिहारार्थत्वेन सर्वं व्याचष्टे * सामान्येनेति *

६४९।।

प्रक्रमाद्वा नियोगेन ॥ २२ ॥

सङ्कल्पापरपर्यायप्रक्रमयशेन वैकल्पिकानामप्यङ्गानां यदेव सङ्कल्पितं तदेवानुष्ठेयमिति नियमात्तदधिक्रमे कर्मक्षये ऽपि प्रायश्चित्तमविवक्ष्यमित्येवमनुभाषितभेदहेतुपरिहारार्थं सामान्यपरिहारोक्तिजनितविशेषसम्भेदव्यावृत्त्या विशेषपरिहारार्थं चैतत्सूत्रं प्रधानव्यवर्तित्वेनाङ्गानां प्रधानसङ्कल्पेनैवानुष्ठानसिद्धेरङ्गानामसङ्कल्पनीयत्वादयुक्तमापङ्कलोपपादयन् व्याचष्टे * वैकल्पिकानामिति * नैयमिकाङ्गासङ्कल्पने ऽपि वैकल्पिकाङ्गासङ्कल्पने प्रयोगमध्ये किमिदं कुर्यामिदं चेति दोलायमानमतेः कालविक्षेपापत्तेः कर्मोपक्रमकालपय वैकल्पिकानामङ्गानामिदमेव करिष्यामीत्येवमङ्गीकरणीयत्वादङ्गीकृतसङ्कल्पस्याङ्गस्यातिक्रमे प्रायश्चित्तविधियुक्त इत्यर्थः ।

समाप्तिः पूर्ववत्त्वाद्यथाज्ञाते प्रतीयते ॥ २३ ॥

समाप्तेर्भिन्नध्यानत्वरूपेणाभेदहेतुत्वस्य पूर्वपक्षितस्यैवत्वे ऽपि पराणीत्यनेन दूषितत्वादापेक्षितत्वरूपेण श्वेकत्वहेतुत्वस्य समाप्तियथेत्यनेन सिद्धान्तितत्वादनर्थकमेतत्सूत्रमित्याशङ्क्याह * एकत्वे ऽपीति * यथैकत्वे ऽग्निस्माप्तिर्लिङ्गत्वेनोक्ता न तदीयकतिपयपदार्थसमाप्तिसत्त्वाभेदे ऽप्यग्निस्माप्तेरेव लिङ्गत्वेनोक्तत्वात्स्वशाखाधीताभ्यङ्गभूतपदार्थविक्षेपसमाप्त्यभ्युपगमेन दूपशोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्या समाप्तियचनस्य न्यायानुसारेण व्याख्येयत्वान्न्यायं चैकत्वावधारणात्तस्यैव समाप्तिः साधिका न भेदस्येत्येतदभिधानायेदं सूत्रमित्याशयः । नन्वग्निशब्दस्याभ्यङ्गभूतपदार्थवाचित्वाभावात्कथं कर्मक्षये ऽग्निस्माप्तियचनोपपात्तिरित्याशङ्क्या पूर्ववत्त्वादित्यवयवेनोपपत्तिरुक्तेत्याह * तद्वचनस्य चेति * एतमेव चावयवं यथाभाष्यं नाद्यत्पूर्वशब्दस्यारम्भवाचित्वाभ्युपगमेन व्याचष्टे * आरम्भेति * स-

मातेरारम्भापेक्षत्वान्मैत्रायणीयैश्चान्वारोहान्ताग्न्यङ्गपदार्थकलापमा-
त्रस्याध्येतुमारब्धत्वात्तल्लक्षणार्थो ऽग्निशब्दो ऽवसोयतइत्याश्रयः ।
स्वयमन्यथा व्याचष्टे * कथं वेति * भाष्यकृता तु प्रकमाद्वेति सूत्रे-
णारम्भवशाद्वैकल्पिकाङ्गनियमं ऽभिहिते बुद्धिस्तत्वात्समातेरारम्भा-
पेक्षत्वात्समाप्तिसमभिव्याहृतस्याग्निशब्दस्य यावदारब्धपदार्थकला-
पलक्षणार्थत्वोक्तेरभ्रष्टावसरत्वसिद्धयर्थं पूर्वशब्दस्यारम्भवाचित्वं
ध्याख्यातं पूर्वपश्युक्तविरोधपरिहारसमर्थनार्थत्वं सूत्रस्य च सूचय-
न्तुपसंहरति * तस्मादिति *

लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वान्न हि तत्र
कर्मचोदना तस्मात् द्वादशाहस्याहार-
व्यपदेशः स्यात् ॥ २४ ॥

यददीक्षितदर्शनं भेदलिङ्गमुक्तं तन्नेदपक्षे ऽप्ययुक्तत्वात् प-
क्षविशेषसाधकमित्येवमाचसृप्राचयवं व्याचष्टे * अदीक्षितेति * ६५०१
सर्वेत्यनेन ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावायस्य सर्वेषां स्यात्त्वादशाहशेषतयमुक्त-
मुपपादयितुं प्राथम्यस्य सर्वज्योतिष्टोमधर्मत्वं भाष्यकृतोक्तं विवृणो-
ति * ताण्डकइति * न हीति सूत्राचयवव्याख्यानार्थं न हीति भाष्यं
व्याचष्टे * न हीति * सामवेदे ज्योतिष्टोमस्योत्पत्त्यङ्गुपगमे यजुर्वे-
दोत्पन्नाज्ज्योतिष्टोमाद्भेदः स्यात् चासाधिष्ट इति सूचनाय * अपर-
स्येत्युक्तम् * तस्मादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमत इति नाभ्यं व्या-
चष्टे * तत्रेति * सामवेदे ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यभावाद्भवयुर्वेदोत्प-
न्नानां ज्योतिष्टोमानां भेदे सत्यविशेषात्सर्वेषामेव प्राथम्यनियमे
सत्येकं द्वादशाहं प्रति सर्वज्योतिष्टोमानां प्राथम्यायोगात्तद्द्वारा
सर्वेषां द्वादशाहानां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावनियमापत्ते पक्षद्वये ऽपि
दोषसाम्यात्तत्परिहारार्थं यदि पुरा द्वादशाहेन द्विदीक्षाया यदि पु-
रा द्वादशाहेनाद्विदीक्षाया इति चाध्याहारेण द्वादशाहस्य पक्षद्व-
ये ऽप्युभयथा व्यपदेशः स्यादित्यर्थो ऽनेन दर्शितः । तस्मादिति सू-
त्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

द्रव्ये वा चोदितत्वात् विधीनामव्यवस्था स्यान्निर्देशाद्
व्यवतिष्ठेत तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ २५ ॥

अग्न्याख्ये द्रव्ये यूपैकादशित्या अचोदितत्वात्सम्मानानपे-

क्षत्वेन सम्मानविधीनां मध्ये न कस्य चिरसम्भवः स्याद्यदि हाप्रौ
 घूपैकादशिन्या निदेशः स्यात्ततः कश्चित्सम्मानविधिः सम्भवेत्त-
 स्मात्रान्तरिक्षे न दिधीतिवत्सम्माननिषेधो नित्यानुवादः स्यान्नित्या-
 नुवादत्वादेव च वाचस्तोमादौ यूपैकादशिन्यासद्भावे ऽपि पक्षवेदी-
 सम्मानयोरप्राप्तेस्तत्र रथाक्षमात्रान्तरालविधिर्न विदध्यतस्त्वेयं यथा-
 भाष्यं तावत्सूत्रम् अनुभाषणपूर्वं ध्यात्यानुमाह * अयंति * भेदप-
 क्षे ऽप्यानी यूपैकादशिन्यभावात्पक्षमानं वेदिमानमादिशब्दोक्ता र-
 थाक्षमात्रान्तरालता च नास्तीत्युक्ते पक्षैकादशिनीविधानादेवाविधि-
 तापि यूपैकादशिनी प्रतिप्रधानावृत्तिन्यापात् मविष्यतीत्याशङ्क्य *
 धूपतइत्युक्तम् * यूपैक्ययुत्या न्यायप्राप्तेकादशिनीभावाद्भाष १-
 स्याशयः । नित्यानुवादप्रयोजनोत्तर्यं द्वयमपीतिं भाष्यं सम्माननि-
 षेधानुवादस्य पक्षैकादशिनीविधानशेषत्यायोगादयुक्तमाशङ्क्य यूपै-
 क्यविधायिवाक्यमोपलक्ष्यार्थत्वं पक्षैकादशिनीविधानोक्तेः सूचय-
 न्न्याचष्टे * एकेति * यूपैक्यविधिस्तुत्यर्थं योपपादनार्थं यदित्यादि-
 भाष्यं पक्षसम्माने तावत्स्पष्टं यथोक्तो दोषः वेदिसम्माने तु स्पष्ट-
 दोषाभावे ऽपि यूपान्तरालानां न्यूनातिरेकनिवृत्तये ऽतिनैपुण्यसम्पा-
 दनाय फलेशलक्षणस्य द्वापस्यापरिहृत्येन यूपैकादशिन्या कुष्टत्वाद्यु-
 पैक्यमेव प्रशस्तमित्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे * एकादशिन्यां हाति *
 नन्वग्नी यूपैकादशिन्यभावात्कस्य चिरसम्मानस्याभावे ऽपि वाच-
 स्तोमादौ यूपैकादशिनीसद्भावे सम्मानत्रयसमावेशः कर्मकये विरु-
 ध्येतेत्याशङ्कानिरासार्थं वाचस्तोमादिषु त्विति भाष्यं पक्षसम्मानस्य
 निन्दया यज्यत्वावगमादनकयुपत्ये ऽन्यप्राप्तेर्निन्दोऽप्रीतस्य च त-
 न्निषेधस्य नित्यानुवादत्वेन पक्षसम्माने विध्यभावाद्देदिसम्मानोक्तेश्च
 जर्त्तिलपेवान्वा वा जुहुयाद् गवीधुकयवान्वा वा जुहुयात्र प्राभ्या-
 द् पशुन् हिनस्ति नारण्यानित्यादिषु द्विधेयान्यप्रशंसारूपत्वेन वि-
 धेयरूपैक्यप्रशस्ततरत्वज्ञापनार्थत्वाद्देदिसम्माननिन्दायत्वावगतेर्नि-
 न्दोऽप्रीतस्य तन्निषेधस्यापि नित्यानुवादत्वावगतेर्देदिसम्मानस्यापि
 विध्यभावाद्यूपैकादशिन्यां सत्यां रथाक्षमात्रान्तरालत्वस्यैव निषेधा-
 दविरोध इत्येवं व्याचष्टे * पक्षेति * पक्षवेदिसम्मानयोरभावे तत्र
 कीर्त्तनं निरालम्बनं स्यादित्याशङ्क्यास्तोरपि जर्त्तिलादिवदन्यस्तुत्यर्थं
 कीर्त्तनं युक्तमित्यभिधानार्थं नित्यानुवादाद्येति भाष्य स्पष्टत्वाच्च व्या-
 ख्यातं वेदिसम्मानोक्तेः स्तुत्यर्थत्वं दूषयति * इह त्विति * जर्त्त-
 लादावनाहुतिर्देवैर्जर्त्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यादिनिन्दाभ्रुतिवर्गैर्देवसम्मा-
 ननिन्दाभ्रुत्यभावात् सम्मानविध्यन्यधानुपपत्त्या च शाखान्तरे यूपै-

कादशिनीविधानस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वाद्युपैकादशिनीपक्षे घेदिस-
 म्मानविध्युपपत्तेर्नान्यस्तुत्यर्थत्वकल्पना युक्तेत्याशयः । फयं तर्हि
 नित्यानुवादता सूत्रकृतोक्तेत्याशङ्क्याह * अत इति * नन्वेधमपि
 घेदिसम्मानरथाक्षमात्रान्तरालयोः कर्मण्ये विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह
 * प्राकरणिक्त्वाच्चेति * ज्योतिष्टोमे ऽग्न्यभावे पश्वेकादशिन्यवि- ६५११
 धानाद्युपैकादशिन्यप्राप्तेर्यासु विकृतिष्वग्न्यभावे ऽपि पदवेकादशि-
 नी विहिता तद्विषयत्वं रथाक्षमात्रान्तरालविधेर्विकृत्युक्तयोक्तं वि-
 शिष्टमपि सूत्रे व्यवधारणकल्पनया गमयितव्यमित्याह * सूत्रमपीति *
 स चेत्यनेन निश्चितरूपातिदेशनाद्विधानाद्द्राक्षमात्रान्तरालत्वमेव
 व्यतिष्ठेतेत्येवं निर्देशादित्ययमर्थो व्याख्यातः ।

विहितप्रतिषेधात्पक्षे ऽतिरेकः स्यात् ॥ २६ ॥

षोडशग्रहणस्य विहितत्वात्प्रतिषेधाच्च ग्रहणपक्षे द्वयोर्ग्रह-
 णपक्षे तिसृणामतिरेकः स्यादित्येवं तृतीयलिङ्गपरिहारसूत्रं व्याचष्टे *
 वैकल्पिक इति *

सारस्वते विप्रतिषेधाद्यदेति स्यात् ॥ २७ ॥

सर्वसोमयागानां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावनियमेन सारस्वते
 द्वादशाहवत्पक्षद्वये ऽप्यनिष्टप्रथमयज्ञत्वनिमित्तपुरोडाशित्वदयंन-
 विप्रतिषेधाद्यदा पुरोडाशिन इति कालभेदनिमित्तपुरोडाशित्वं
 स्यादित्येवं चतुर्थलिङ्गपरिहारसूत्रं व्याचष्टे * सारस्वते ऽपीति *
 मिश्रावच्छायोरयने सारस्वतसत्रविधेये यथामावास्यायामतिरात्रः
 स्यात्तथा क्षीक्षेरंस्ते ऽभावास्यायामतिरात्रं संस्थाप्य तदहरेव घत्सान-
 पाकुर्यास्तं पक्षमामावास्येन प्रजित्वा पौर्णमास्यां गामुपेयुः पौर्णमासे-
 नोत्तरं प्रजित्वा मावास्यायामायुपमुपेयुरेवमावस्यन्तो मजेयुरित्यनेन
 वाक्येन, प्रतिमासमेकस्मिन्पक्षे ऽभावास्याख्यकर्मविधानात्पक्षान्तरेण
 पौर्णमावास्याख्यकर्मविधानात्पुरोडाशिशब्दः पौर्णमास्याख्यकर्मो-
 पयोगिपक्षोपलक्षणार्थः सान्नायिशब्दश्चामावास्याख्यकर्मयोगिपक्षो-
 पलक्षणार्थ इत्येवमद्यदयं पक्षद्वये ऽपि वक्तव्यमित्यर्थः । ननु का-
 लभेदविवक्षायां पुरोडाशिनः सान्नायिन इति कर्तृभेदव्यपदेशो न
 युज्येतेत्याशङ्क्याह * भयति हीति * उपचारात्कर्तृव्यपदेश
 इत्याशयः । सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादपीति *

उपह्वये प्रीतप्रसवः ॥ २८ ॥

उपह्वयस्य भेदे सत्यतिदेशप्राप्तमृहद्रयन्तराविकल्पमिष्टातिः

प्रतिप्रसवाद्या पुनःश्रुतिप्रयोजनं स्यात् ऐक्ये तु शाखाद्वयप्रत्यय-
त्वात्पुनः श्रुतावपि विकल्पापत्तेर्न तत्रिष्टस्यास्यः प्रतिप्रसवः प्रयोज-
नमिति पुनः श्रुत्यानर्थक्यं स्यादित्येवमनुभाषणार्थत्वेन यथाभाष्यं
तावत्सूत्रं व्याचष्टे * अनुभाषणेति * उपहृद्ये बृहद्रथन्तरपुनः
श्रुतेर्न प्रतिप्रसवो ऽस्माकं प्रयोजनत्वेनेष्टो येन तद्सम्भवादानर्थ-
क्यं स्यात्किं त्वन्यार्थं चिदित्येवं सामान्यपरिहारार्थत्वेन स्वयं व्या-
चष्टे * सामान्येति *

गुणार्था वा पुनः श्रुतिः ॥ २९ ॥

यदेति भाष्यात् दक्षिणाव्यवस्थालक्षणगुणविध्यार्था निमित्त-
त्वेन बृहद्रथन्तरपुनः श्रुतिरिति सूत्रार्थः । प्रतिभाति स च संस्थाश्रु-
त्यानर्थक्यापत्तेरयुक्त इति मत्वोपलक्षणार्थत्वम्भाष्यस्य सूचयन्सूत्रं
६५२।१ व्याचष्टे * संस्थेति * संस्था सामदक्षिणा विशिष्टयागविधावरूपा-
कहायनीन्यायात्पार्श्विकपरस्परनियमावगमे सति सामश्रुतेः प्राप्ता-
र्थत्वाच्चिमित्तपरत्वं प्रतीयमानमविशेषादुभयव्यवस्थार्थं प्रतीयतइ-
त्याशयः * चशब्दार्थे घारादः *

प्रत्ययं चापि दर्शयति ॥ ३० ॥

शाखान्तरविहिताङ्गानुवादेन तद्धर्मविधानं शाखान्तराधी-
तस्य च मन्त्रस्य स्वशाखाधीतेन मन्त्रेण सह विकल्पवचनमन्योन्य-
धर्मसाङ्ग्यं सूचयन्सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म घोतयतीत्येवं सिद्धा-
न्तलिङ्गात्कर्षं सूत्रं व्याचष्टे * शाखान्तरेति * सर्वाभिः शाखाभिः
प्रत्ययो ज्ञान यस्येति समासार्थः ।

अपि वा क्रमसंयोगाद्विधिपृथक्त्वमेकस्यां

व्यवतिष्ठेत ॥ ३१ ॥

सर्वशाखाङ्गोपसंहारलक्षणसिद्धान्तप्रयोजनाक्षेपार्थमेतत्सूत्रं
व्याचष्टे * प्रतिशाखामिति * एकैकस्यामिति वीप्सा प्रतिशब्देन सू-
चिता ऋतवो वै प्रयाजा इत्यादावपि न शाखान्तरप्रयाजाद्यनुवादः
किं त्वन्यप्रयाजादिविधिरिति सूचनार्थं विधिपृथक्त्वोक्त्वा कर्म-
व्युत्पत्त्या विधेयान्यतोक्ता कालपरिमाणयोरपि क्रमोक्त्योपलक्षणं
सूचयन् हेत्वर्थं व्याचष्टे * तथा सति हीति * कालो ऽप्या-

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चौखम्यासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- ३ प्राचीना दुर्लभाश्चाप्सुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतदपरिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतवर्षीयैर्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवास्सिभश्च एतद्प्राहर्कैर्दे-
यं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ भाषणाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " ६ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः— मुद्रिताः स्तवकाः
 - (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
 - (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
 - (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पाथंसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
 - (४) भाष्योपवृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
करणम् श्रीमच्छोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
 - (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
 - (६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगंगाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २
 - (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २
 - (८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत
वेदान्त सुप्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विद्या-
नमिशुकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

- (८) स्याद्वादमञ्जरी-महिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २
- (९) सिद्धिब्रह्म-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूप-
णपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरु मि.
श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । स० } (वेदान्तः) १
- (१०) न्यायमकरन्द । श्रीमदानन्दबोध-
भट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्य-
चिन्तुसमुनिविरचित व्याख्यापेतः } (वेदान्तः) १
- (११) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० } (न्यायः) ५
- श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचित । सम्पूर्णः
- (१२) विधिरसायनम् श्रीभण्णयदीक्षितकृतम् सम्पूर्णम् (मीमांसा) २
- (१३) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १०
- (१४) शिवस्तोत्रावली । उपलदेवविरचिता । } (वेदान्त) १
- श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।

पञ्चादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः—

श्रीतन्त्रा ब्रह्मतत्त्वकालम्

वनारस सिटी ।

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिकटीका महत्सोमेश्वरविरचिता ।

NYĀYASUDHĀ,

A COMMENTARY ON TANTRAVARTIKA.

BY

PANDIT SŌMESHWARA BHATTĀ.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHĀSTRĪ,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULUS XI.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPŌT:

BENARES.

AGENT.—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES.

1902.

श्रीः

-*-

आनन्दवनविधांसि सुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुरणोर्द्वितभन्व्यभशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्या-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—६०

(यद्देहकत्वन्यायः) सर्वेषां ब्रह्मादीनां संगमार्गाधिकरणम् ॥ ७ ॥

एकत्रययुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ १३ ॥

संस्कारादित्रयस्यापि यथासंयोगं विनियोगोक्त्या भौतवि-
नियोगप्रकारपर्यवसानचिन्तान्तराणामानर्थक्यमाशङ्क्याह * एव-
मिति * संयुक्ते ब्रह्मादौ सम्मार्गादेर्विनियोगे स्थिते स्वविशेषणैक-
त्वादिविशिष्टे विनियोगो ब्रह्मादिमात्रे वेति चिन्तैकवचनादिश्रुति-
हेतुकाविनियोगविषया कार्यत्वर्थः । संस्कारविषयायाः विशेषचि-
न्तायाः संस्कारविनियोगचिन्तानन्तरं कार्यत्वशङ्कानिरासायेदानीमि-
त्युक्तम् । सर्वशेषविनियोगपर्यवसानात्प्राग्विशेषाः अनवसर इत्या-
शयः । तुल्यन्यायतयैकत्वग्रहणस्योद्देश्यस्यसंख्यामात्रोपलक्ष्यार्थत्वा-
दुदाहरणतेत्याशङ्काव्यगमात् द्वित्वबहुत्वयुक्तमपि वाक्यमुदाहार्यमि-
त्याह * यथा चेति * ननु पुरोडाशक्षणहविर्नाशयोर्निमित्तत्वेनोद्देश्य-
त्वाद्गोदाहरणतेत्याशङ्क्याह * सर्वत्र चेति * प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थता-
याश्चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वात्प्रयाजशेषस्योद्देश्यत्वेन च हविषामनुद्देश्य-
त्वाद्गोदाहरणतेत्याशङ्क्याह * सर्वत्र चेति * प्रयाजशेषप्रतिपत्त्य-
र्थत्वेऽपि द्वितीयावगतहविः संस्कारार्थत्वस्यापि सम्भवतो त्याज्य-
त्वादेकस्यापि प्रतिपत्त्यर्थकर्मत्वयोः स्विष्टकृद्ददविरोधात्परप्रयुक्तद्र-
व्यसंस्कार्यत्वाद्संस्कार्यत्वेऽपि हविषां चतुर्थे वक्ष्यमाणशेषधारणा-
त्प्रयोजकत्वाविरोधाद्बुद्देश्यत्वं सम्भवतीत्याशयः । एवं च स-
त्युद्देश्यसंख्याया विवक्षिताविवक्षितत्वसन्देहान्मूलसशयो युक्त
इत्याह * तत्रेति * हेताविति फरणः वेदे वक्तृभावाद्बचनेच्छानिच्छा-
रूपविवक्षायोगात्प्रमाणभूतत्वेदप्रतीतस्य च त्यागायोगाच्चिकीर्षाचि-
कीर्षारूपविवक्षाविवक्षायोगात्प्रतीत्यप्रतीतिरूपविवक्षाविवक्षाविव-
क्षाभ्युपगमे तु यस्य कस्य चिद्विवक्षायोगाद्भेदभूतसन्देहमाक्षिपति
* ननु चेति * प्रश्नपूर्वमाक्षेपाशयं विवृणोति * कुत इति * वेद-
वाक्यविशेषणफलोक्तिपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यानीति * सम्भवति
प्रमादोऽभिप्रायान्तरं वा येषु वाक्येषु तानि सम्भवत्प्रमादाभिप्राया-
न्तराणि । प्रमाणान्तरगम्योऽर्थो येषां तानि प्रमाणान्तरगम्या-
र्थानीति बहुव्रीहिद्वयं कृत्वा सम्भवत्प्रमादाभिप्रायान्तराणि च प्र-
मायान्तरगम्यार्थानि चेति कर्मधारयः । पुत्रपादीनोच्चारणत्वा-
त्पुरुषधर्मयोः प्रमादाभिप्रायान्तरयोः पौरुषेयेषु च वाक्येषु सम्भवे

७१४।

१ संस्कारगमादिति १ पु० पा०

ऽपि प्रमाणान्तरगम्यार्थत्वस्य वैदिकेष्वपि सम्भवात्तुल्यतामाशङ्क्य
 ज्ञातार्थं विवक्षायोगात्पौरुषेयैश्चकारान्तक प्रमाणान्तरगम्यार्थत्व व-
 क्रनपक्षरपि श्रोतुमि' प्रमादाभिप्रायान्तराध्यवसातसिद्धार्थमुपपाद-
 यितुं विवक्षोक्ति । एव च पुत्राक्षयेषु श्रुतस्याप्यर्थस्य वक्तृनिच्छा-
 रूपासम्भ्रमप्रत्यविवक्ष युक्ते विवक्षाकार्येण वाक्यनानुमीयमानाया वि-
 वक्षया कथमभावाप्रधारणत्याशङ्क्य * सा चत्युक्तम् * वेदवा-
 क्येषु शश्वभूतपुरुषाभावात् सद्भावे तत्प्रमादाभिप्रायान्तरायागा-
 च्छर्थ कस्य चिच्छब्द । अभिप्रायान्यथात्वस्य तदुपलक्षितस्य
 च प्रमादस्य सम्भवाद्भ्युपगमे ऽपि कथनाख्यस्तावद्द ज्ञानप्रकारा
 भूत्वाभावात् सम्भ्रमतात्पुक्त प्रदाधिकरणासिद्धान्तसूत्रोक्तभावाप-
 पादनाथम् * सर्वत्युक्तम् * वायुक्षेपिष्ठादिवाक्यानामपि स्वरू-
 पाथस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वे ऽपि लोक विष भक्षय न तु पापिगृहे
 भुङ्क्ष्यत्यादां त्रिवक्षानुमापकत्वादर्शनात्तात्पर्याप्यस्य च प्रमाणान्-
 रागम्यत्वाद्द्वितीयो ऽपि ज्ञानप्रकार न सम्भवतीति न चेत्युक्तम् ।
 न केवलमविवक्षाहेतुभूतप्रमादाभिप्रायान्तरायोगाद्देवाक्षयेषु विव-
 क्षा न युक्ता किन्तु घचनेच्छानिच्छयार्थविवक्षाविषक्षात्वात् द्वारमित्या-
 दी सम्रियतामित्यादिपदानुच्चारणात्सम्भरण्यादिसम्प्रतिपादनेच्छा-
 ननुमाने ऽपि सम्भरणादिप्रतिपादन विना नैराकाङ्क्षाभावात्तत्तत्प्र-
 तिपादनाशयरूपा बुद्धिमनुमाय सम्भरणामनेन विवक्षितामति व-
 चनेच्छाहेतुभूते घचनाशयरूप प्रत्ययविशेषे विवक्षारब्द-
 प्रयोगादवचनाशयरूपप्रत्ययविषयाभाव च मौनितो ऽनि-
 च्छायामप्यविवक्षाशब्दाप्रयोगाद्घचनच्छानिच्छाहेतुभूतया प्रत्यययो-
 र्थविक्षात्रिवक्षायाद्वा स्वरूपणापि विवक्षात्रिवक्षयार्थदवाक्षयेषु प्रयो-
 गादपीति विवक्षत्यननाक्तम् । तन्त्वादिना श्लाकार्थोपसहा-
 र । अचिकीषारूपा विवक्षा षट् सम्भवत्यपि प्रमाणाभावाद्यु-
 त्तैल्यर्थान्तरगम्यत्वेन दर्शयितुमाह * पुत्राक्षय ऽपीति * विधया-
 विधेयवस्वरूपविवक्षाविषयाभ्युपगमेन भाष्याक्तम्-देहहेतुभूतस-
 न्दहे ममाधातुमाह * उच्यतेति * घचनधृत्येकरस्याभिधा-
 नास्वरूपेण प्रतीति षट्धुन्या च प्रहान्ययान्प्रहान्वयित्वरूपेण प्र-
 तीतिरविषादत्वव पूर्वात् न्याचष्ट * एषाथ तापदिति * उच्यते-
 त् तापदकारणानु सम्माननीयस्य प्रहस्येव यान्त्रयायर्गिमात्-
 काकप्रहस्यमागामस्य विषयार्थितानाथस्यतन्नातिरागार्थं वि-
 नियोगात्तन्नाथनिषिद्यभूतस्याव तापिभूतविवक्षयं विनानु-
 ष्ठापयाम । दर्शयार्थिच्छायाकार्येण श्लाक्यवक्षान्तरार्थं वा धुतिव-

विध्योक्तिपूर्वं विधेयत्वं विनानुष्ठानायोग तावदाह * इह त्विति *
 तृतीयैव श्रुतिरनुष्ठानहेतुर्न पूर्वत्यर्थः । उदाहरणानिष्ठं श्लोकं व्याचष्टे
 * प्रकृतीति * अभिधातृत्वस्वरूपमात्रवाधोऽभिप्रेतः विध्यनपे-
 क्षैः श्रुत्यादिभिस्तादर्थ्यं बोधाख्याधिनियोगासिद्धेरन्यमात्रवाधोऽत्र
 विनियोगोऽभिमतः । कारकविभक्तानां प्रत्ययत्वेन स्वार्थस्वरूपवा-
 द्धृत्वे प्रकृतिसमभिव्याहारात्मकपदत्वरूपेण प्रकृत्यर्थान्त्रयवादधृत्वे
 ऽपि क्रियान्वयबोधाधिक्याक्त्यै पृथगुक्तिः । पशुया अपि पदान्तरा-
 कार्यान्वयबोद्धृत्वोक्त्यर्थश्चकारः । लिङ्गादीनामपि कारकविभ-
 क्तिवदभिधातृत्वविनियोक्तृत्वसद्भावे ऽपि विश्वसामर्थ्याधिभ्यमुक्तं
 तत्रेत्यनेन श्लोकतात्पर्योक्तिः । विधिनिबन्धनत्व प्रयोगस्यान्वय-
 व्यतिरेकाभ्यमुपपादयति * स हीति * सौर्यादियागऽनभिहिते ऽपि
 सन्तुष्टु होमसाधनत्वेनाविनियुक्तेष्वपि विधिसद्भावे प्रवृत्तेर्विध्य-
 भावे च चायव्यश्लेतालम्भादौ धातुर्नाभिहिते द्वितीयया च विनि-
 युक्ते ऽप्यप्रवृत्तेर्विध्यधनत्वाद्यवगतिरित्यर्थः । नन्वश्रद्धयापि
 प्रवृत्त्युपपत्तेः नाप्रवृत्तिमात्रेणाभिधानविनियोगश्रुत्याः प्रेरणाशक्त्य-
 भावोऽवसीयते इत्याशङ्क्याभिधानश्रुत्याऽस्मित्वमात्रपरिच्छेदाद्विनि-
 योगश्रुत्या चान्वयमात्रपरिच्छेदात्सत्तान्वयैविषयकार्यत्वबुद्धयनुत्पा-
 दकत्वेनानयोः प्रेरणाशक्त्यभावमुपपादयितुमाह * न हीति * उक्त-
 रार्द्धं व्याख्यानायानुष्ठानस्य विध्यधीनत्वमुपपाद्योत्तरार्द्धं तात्पर्यतो
 व्याचष्टे * तेनेति * विधिं प्रतीत्य विधिं लक्षणीकृत्य
 विधिलक्षणार्थं वचनमङ्गीकृत्य विवक्षाविवक्षे मयत इत्युक्ते
 सनोऽपि इच्छार्थस्यास्मिन्पक्षे परिग्रहलक्षणार्थत्वापत्तेः । तस्य च
 श्रुतिवृत्तत्वासिद्धये ऽनुष्ठानं प्रतीत्यानुष्ठानलक्षणार्थं वचनमङ्गीकृत्ये-
 त्युक्तम् । द्वयमपि व्याख्यातुं विधिसिनेत्युक्तं चिकीर्षिताचिकी-
 र्षितत्वयोश्च मूलसन्देहविषयभूतकर्तव्यत्वाकनेत्यत्वोपलक्षणार्थ-
 त्वेनोपायसन्देहहेतुत्वेनोपन्यसनीयत्वाद्वाप्य ऽपि चैकस्याविषयव्या-

७१६१

रिची । विधिरिसताविधिरिसतात्मकमपि विवक्षिताविवक्षितत्व वि-
 धायकस्य शब्दस्याचेतनत्वेनेच्छाभावादयुक्तार्मत्याशङ्कते * नन्विति *
 ५

एकवचनेनैकत्वोक्तोर्नि शङ्कत्वेनात्र विवक्षाशब्दस्य आशङ्क्या
 सन् वक्तव्य इति स्मृत्याधिपयत्वादौपचारिकतैव सन्नो युक्त्याशय ।
 उपचारेणापि चेच्छाब्दव्यतिरिक्ते सन्प्रयोगोपपत्तौ सूत्रस्मृतच्छाब्दाच्च-
 त्यत्यागनान्यार्थत्वकल्पनायागाद्वाक्यकृतस्मृत्यनादरण इष्टान्त ऽप्यौ-
 पचारिकत्वोक्ति सन्प्रत्ययोपलक्षणार्थे इति परिहरति * उच्यत इति *
 सनश्चेच्छाफलप्रत्यासत्तिलक्षणार्थत्वदर्शनाभ्रात्यन्तादष्टोपलक्षणेति
 दर्शनाभ्रात्यन्तादष्टोपलक्षणेति दर्शयन् श्लोक व्याचष्ट * यथैवेति *
 अनुष्ठानार्थं परिग्रहपरित्यागशब्दौ मत्वा ऽभिधानाधिनियागधृत्योर-
 विधायकत्वे ऽपि विधेयसमर्पकत्वात्तद्विषयताया विधेयत्वावगतेर्धि-
 धायकधृत्यविषयत्वे ऽपि परित्यागो न युक्त इत्याशङ्कत * कथमि-
 ति * अप्राप्तत्वाद्भिधानार्हत्वरूपविधेयत्वावगमे ऽपि विधयत्वाधी-
 नत्वादानुष्ठानस्य विधायकनाग्रहणेनानुष्ठान युक्तमिति पारहरति *
 नैप इति * पुनराक्यदृष्टान्तेनैतद्व्यापपादयति * यथैवेति * श्लोक
 व्याचष्ट * पुरुषेति * इच्छाशब्दनाम्नादय पुरुषाशयविषया प्रवर्ते-
 नासामान्यव्यक्तिभूता विवक्षिता विधित्वशब्देन प्ररणाभ्या लिङ्-
 व्यापाद् । शङ्कापरिहारमुपसहरति * अत इति * विनियोगाभि-
 धानधृतिसमर्पितत्वाविशेषे ऽपि विधिस्पर्शास्पर्शव्यवस्था न युक्ते-
 त्याशङ्कत * कथ पुनरिति * समर्पितत्वाविशेषे ऽपि
 रूपरसयाश्चक्षुर्ग्रहणाग्रहणव्यवस्थापद्विधिग्रहणाग्रहणव्यवस्था यु-
 क्तेति परिहरति * तदिति * योग्येत्वेननाध्याइतापिशब्दकनाभि-
 धानविनियोगधृतियशत्त्वं निरस्ते इष्टान्तत्वेन धीप्राप्तयवशत्वाभा-
 याक्ति । व्यतिरिक्तपूर्वे श्लोक व्याचष्टे * यदीति * कस्मिन्नर्थ वि-
 धायकाना वृत्तिरित्यपेक्षायामाह * तथा हीति * धौते विधित्व भा-
 धनाविषय कारणविषय चार्थमित्यर्थ । श्लोक व्याचष्ट * धृत्या ताव-
 दिति * धार्यर्थस्य कारणत्वे ऽपि तदवच्छिन्नाया भाष-
 नाया निरूपणाशक्त्यर्थव्ययोगात्पदधृत्येव ध्यात्वर्थविध्यवगते-
 स्तद्व्यतिरिक्तानामवकाराणामार्थविधिगिययत्तन्मूचनायान्तरोनि-
 कारकत्वेन धृतस्य सङ्ख्याद् भाशात्कारकत्वायोगे
 ऽपि कारणीभूतद्रव्यद्वारा कारणत्वसम्भय विधयत्वानप-
 ह्नसूचनयापराधव्याख्यान तदाधयपाक्ति विधयमतानुष्ठय-
 न्यानुपपत्त्या सामान्यत किंचित्समीहितं प्रत्यङ्गत्वं इवजारन धु-
 त्यादस्ताद्विशेषसमर्पणमात्र व्यापाराद्विध्यपरिग्रह भूतस्याप्यङ्गत-
 नास्तीति सूचनायानुष्ठान प्रत्यङ्गत्यं स्यात्तच्च विध्यभावात्प्राप्ती-
 न्युक्तम् एकस्यादेर्यधिपरिग्रहापरिग्रहलक्षणविषयताविधित-

सन्देहे ऽप्येकस्य प्रहस्य सम्मागादिकार्यम् सर्वेषां धेति
 मूलसन्देहस्य सिद्धिं कथमित्याण्डूच विवक्षिताविवक्षितत्व
 सन्देहेनैकत्वादे कार्यत्वाकार्यत्वसन्देहसिद्धिन्दर्शयितुमाह * तेन-
 ति * उपक्रमोक्ता विवक्षाविवक्षितत्वसन्देह सम्भवोपपादनसमा-
 प्त्या बुद्धिस्वीकृतस्तच्छब्देन परामृष्ट हेत्वभावे वेद सम्भवमात्रण
 विवक्षिताविवक्षितत्वसन्देहासिद्धेस्तद्धतुत्रेनैकत्वाद् सम्मागादि-
 भावनाविशेषणत्वसदसद्भावसन्देह दर्शयितुमाह * तत्रेति * भावना-
 द्रव्याङ्गत्वहेतुभूतकारकाकारकत्वसन्देहान्तरसूचनार्थं कारकत्वेन-
 त्युक्त चिकीर्षितत्वात्मके विवक्षितत्वे विधिस्पर्शस्य हेतुत्वार्थापत्तमी
 विधितिसतरूपे विवक्षितत्वे शब्दप्रवृत्तिमात्रे हतुत्वम् । ननु विवक्षा-
 विवक्षोक्तोर्विधिपरिग्रहापरिग्रहलक्षणाथत्वं कस्मादुद्वयसख्या
 विधिना गृह्यत न वेत्येव सन्देहो न कृत इत्याशङ्क्याशङ्क्याह * तदतदि-
 ति * विधिरत्नपक्ष्यधीनयोर्विधिपरिग्रहापरिग्रहयोर्यद्विवक्षितावि-
 वक्षितत्व वाच्योयुक्त्युच्चारण तन्मन्दुद्धिषिष्यप्रतिपादनफल पौरुष
 यवाक्यभ्याख्यासादृश्यापादनार्थमित्युक्त कस्मात्पुवाक्यभ्याख्यासा-
 दृश्यापादन विना न शिष्यप्रतिपात्तिरित्याशङ्क्यालौकिकस्थनावुद्ध-
 स्य वेदवाक्यार्थस्य विसदृशव्याख्यानप्रकारप्रकरणाशक्तिरित्युक्त क
 या वृत्त्या परिग्रहापरिग्रहयार्विप्रक्षिताविवक्षितवाच्योक्तिरित्याशङ्क्या-
 न्तर्णीतमुपमान यस्याङ्गोणवृत्तौ तदाश्रयणेनेत्युक्तम् । कथमुपमानमि-
 त्यपेक्षया परिग्रहापरिग्रहाख्यफलसामान्यदर्शनादित्युक्तं न केवल
 मेतदेव विवक्षिताविवक्षितवाच्योयुक्त्युच्चारण परिग्रहापरिग्रहविषय
 किं त्वन्यत्रापि तस्मान्नैतत्किं चिदपि कर्तुं विवक्ष्यत इत्यादिभाष्या-
 दौ यद्वेदविषय विवक्षिताविवक्षितवाच्योयुक्त्युच्चारण तदेव म
 विसमर्थनीयमिति ग्रन्थेत्यनेनाकमाख्याख्यार्थत्रयङ्गीकारण वाच्या
 चिख्यासाध्याचिख्यासे विवक्षाविवक्षोक्तिभ्यामुच्येते इति समाधा-
 नान्तरमाह * अथ धेति * ननु सम्प्रदायानुसारेण व्याचक्षणा-
 ना याज्ञिकानां न्यायशास्त्रे ऽभिप्रायाख्यच्छा चिन्ता न युक्तेत्याश-
 ङ्क्याह * शब्देति * सम्प्रदायस्य पौरुषेयत्वेन मूलप्रमाणापक्षत्वा- ७१८५
 द्गृह्येकत्वादिविवक्षाविषयभूतस्य च प्रमाणांतरस्यादर्शनादृष्टन्याय-
 मूलत्वसम्भवे चाहप्रमूलान्तरकल्पनायागान्यायमूलत्वावगतन्याया
 विरोध सम्प्रदायाद्दर्शनाद्योगम ऽपि विराधे न्यायवगम्यविधिशब्द-

सादृशत्वेन विवृणोति * तत्रेति * विवक्षात्रिवक्षोक्तयोर्न्या-
 चिख्याव्याचिख्यामार्थत्वमुपसहरति * तेनेति * ननु ग्रन्थकारप्रयुक्त-
 योर्विवक्षाविवक्षारब्दव्याख्यात्रिच्छानिच्छानिच्छार्थत्वसम्भवे अपि
 व्याख्यातुमुक्तयारात्माश्रयदोषापत्तोर्याख्यात्रिच्छानिच्छार्थत्व न स
 भवतीत्याशङ्क्याह * अत इति * स्वत्सरवाचिना समाशब्देन
 कालोपलक्षणादत पूर्वव्याख्यातृप्रतियोगित्वेनापस्वापिनादर्शनीनाद्
 व्याख्यातु पूर्वकालवृत्ता जाता य व्याख्यातारस्तेषामिष्टयस्तेना-
 चीनेन व्याख्यात्रप्रवक्षितमुच्यते तेषां चानिष्टयत्तद्विप्रक्षितमु-
 च्यतइत्यर्थः । अतो वदे अपि विप्रक्षिताविषक्षितत्वचिन्ता न
 विरुद्धति प्रस्तुतोपयोगमाह * तस्मादिति * स्वरूपं ऽर्थं वेदप्र-
 माण्यात्सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठितत्वाभ्युपगमेन मुक्त्यवृत्त्यव विव-
 क्षाविवक्षाकी समाधत्त * ऋग्वेदादीति * यो वै वेदेषु तिष्ठ-
 न्वेदानन्तरा यमयति यो वेदान्वेत्ति स वेदा न विदुः यस्य वदा श-
 रीर एव त आत्मान्तर्गम्यमृत इत्युपनिषत्प्रामाण्याहम्बदादिष्वान्मा-
 नो ये प्रतिष्ठितास्तेषामिच्छानिच्छाव्यभिप्रायो विवक्षात्रिवक्षाशब्द-
 वाच्य इत्युक्ते कर्मजन्यफलोपभोगार्थं देहाधिष्ठातृभिर्जीवैर्नित्या-
 ना वेदाना कर्मानर्जितत्वेनाविष्ठानायोगात्परमात्मनश्च देहानधिष्ठा-
 तृत्वाद् ऋग्वेदादीना चेतनेच्छाधीनव्यापारत्वात्तुपपत्ते । शब्दश-
 पत्यालोचनाद्येन शब्दव्यापाराच्चेतनेच्छानुमानाद्योगेन सदसद्भाव-
 चिन्तानुपपत्तिमाशङ्क्य परमात्मन कर्मजन्यफलोपभोगार्थं देहानधि-
 ष्ठाने अपि कार्यकारणप्रतिनियमसिद्धौ सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठाना-
 करणात्परमात्मना ऽपि च क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भार-
 तेति देहाध्यक्षेत्रे ज्ञातृत्वाद्यक्षेत्रे ज्ञत्वस्मृतीर्वेदेष्वधिष्ठातृत्वोप-
 पत्तिसूचनार्थं क्षेत्रज्ञत्वे ऽभिहित ।

विच्छिन्नप्रयत्नव्यङ्ग्यैश्च नित्यै सर्गमनैरपि ।

व्यतिरिक्तपदारम्भा वर्णनाद्योपपद्यन्ते ॥

इत्यनेन न्यायेन पदाद्यविवत्तु ऋग्वेदाद्यवयवित्ना वेदान्य-
 विनश्चानुपपत्तेरनारम्भात्प्रयविकाना चावयवाना दहत्वादशानाह-
 म्वेदादीना देहत्वायोगेन ।

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

पतद्योवेत्ति तं प्रादु क्षेत्रज्ञ इति तद्विद् ॥

इति देहाध्यक्षेत्रमधिष्ठाय प्रातृत्वलक्षणक्षेत्रज्ञस्वरवायोगमाश-
 ङ्कोपनिषत्प्रामाण्यादनारम्भात्प्रयविकेत्प्रप्युग्वेदादियद्वयाच्येषु म-
 न्प्रमाहणसम्भूदेषु क्षेत्रज्ञानामधिष्ठातृत्वात् । ननु पञ्चधातृत्ववयम

पष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुरित्यादिस्मृत्यालोचनेन महाभूनाधिष्ठितस्यै-
 वात्मनां ज्ञानच्छादिमत्स्वावगमाद्वेदाधिष्ठितानामात्मनां ज्ञानाभावेन
 तत्पूर्वकविद्यक्षासम्भवात्सम्भव अपि प्रमाणान्तरगम्यार्थत्वाभावाद्ब-
 दाधिष्ठातृभिरकथितायाः परेशानुमरणयत्वात्तत्सदसद्भावचिन्ता यु-
 क्त्याशङ्क्याह * महाभौतिकेति * यथा पृथिव्यमंजोवास्वाका-
 शाख्यमहाभूतारब्धदेहाधिष्ठितानामात्मनां चेतन्याख्यज्ञानवत्त्वात्त-
 त्पूर्विका विद्यक्षा सम्भवति वृषलेने प्रवेष्टव्य गृह इत्याद्यत्यादौ वा
 कथितापि बहुत्याद्याविद्यक्षा प्रमाणान्तरगम्ये अपि चाथे शब्दशक्त्या-
 लोचनयवान्यैर्ज्ञापते तद्यथेदेदादिदेहाधिष्ठितानामप्यात्मनां चेत-
 न्याख्यज्ञानवत्त्वात्तत्पूर्विका विद्यक्षा सम्भवात् शब्दशक्त्यालोचनया
 चान्यैर्ज्ञानुं शक्यते इति तद्यथेदेदादयो देहा इति चक्ष्यमाणान्येन
 व्याख्ययम् । अकाशेतत्त्वसूचनायान्तर्गतत्वोक्त प्रमाणान्तरव-
 शत्वनिरामार्थः शब्दशक्त्यैवेत्येकारः । ननु देहानां पार्थिवत्व-
 व्याप्तेः ऋग्वेदादीनां व्यापकपार्थिवत्वनिवृत्त्या व्याप्यदहत्वनिवृत्त्यव-
 गमान्नात्माभराधष्ठाने युक्तमित्याशङ्क्याह * दहेति * पृथिवीपर-
 माण्यादीनां देहप्रकृतिभूतानां देहारम्भवैचित्र्याद्देहानां भिन्नाः प्र-
 कारा इत्युक्ते प्रकृत्यारम्भवैचित्र्यानिमित्तापक्षायामपरमात्मनां जीवा-
 नां देहविचित्रकर्मजन्याविचित्रफलोपभोगापादकापूर्वाख्यशक्तव-
 यानुगा इत्युक्तम् । ततश्च शुद्धायाः पृथिव्या क्व चिद्देहप्रकृतिव्या-
 भावाद् बाहुल्यस्य च भूतान्तरप्यपि भावाद्देहत्वस्य पार्थिवत्वन
 व्याप्तिरसिद्धेति परिहाराद्यपः । वैचित्र्यं विवृणोति * पार्थिवोक्त*
 स्वेदजायडजाद्भिजेरादिशब्दाक्तः संख्यापूरण तोयबाहुल्योपपादनार्-
 थं स्वेच्छाशयवरूपतोक्ता । वायुबाहुल्योपपादनार्थं भ्रमन्तीत्युक्तम् ।
 अग्निदृष्टान्तेन तजोबाहुल्योपपादनार्थं रात्रौ विक्षिप्तन सौर्येण तज-
 सा भाष्यायन्तरन्युक्तं चाप्यस्ये अपि ।

एव यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।

स गच्छति परं स्थानं तेजो मूर्त्तियंथार्जुन ॥

इति मानवाभिवानेन च तेजसानां देहानां चेतनाधि-
 ष्ठतनोपपादिता । नाभिहित इतिपाठे ना पुरुषः । ननु जीवात्मनां
 स्वकर्मापात्तफलोपभोगदेहाधिष्ठातृत्वसम्भवेऽपि वेदाधिष्ठातृत्वे-
 नाभिमतस्य परमात्मनः कर्तृभावनृत्वाभावाद्देहाधिष्ठातृत्वं न सम्भ-
 वति वेदानां च नित्यत्वेनात्मकर्मानुपात्तत्वात् तद्देहस्य सम्भवती-
 त्याशङ्क्य नित्यानां वेदानां व्योमदृष्टान्तेन परमात्माधिष्ठितत्वमुप-
 पादयितुमाह * तथेति* क्रमार्थस्तथाशब्दा न तु दार्ष्टान्तिकत्वोक्त- ७१९।

थः । परमात्मनो ऽ नदनघ्न्यो अभिजाकपीति धृतेः । प्रयोजनाभावा-
 देहानधिष्ठातृतामाशङ्क्य भोक्तृत्वसिद्धौ तस्यधितुषंरेण्यमिति सवि-
 त्रधिष्ठानतच्छब्दवाच्यग्रहणाख्यपरमात्मानिधाविष्या गायत्र्योत्क्षिप्य-
 माणेन वारिणंज्यतइत्युक्तम् । तद्यो ऽहं सो ऽसौ यो ऽसौ सां ऽह-
 मिःयुपनिषच्छ्रुतेः । सूर्यं आत्मा जगतस्तस्थुपद्येति मन्त्र-
 वर्णाथ ग्रहणः सवित्रधिष्ठातृत्वावगतिः कृत्स्नदेहाधिष्ठानस्या-
 पि चात्मनो इदयाधिष्ठानोपासनवत् कृत्स्नव्योमाधिष्ठानस्या-
 पि व्योमागतमवितृमण्डलधिष्ठानोपासनाविरोधः कस्याः धृते
 व्योमशरीरता धृतेत्यपेक्षायां खम्रहोति धृत्या व्योमशरीरतयोदि-
 तइत्युक्तम् । य आकाशं तिष्ठन्नाकाशमन्तरं यमयतीति य आकाशं
 वेत्ति य आकाशं न वेत् यस्याकाशः शरीरमेव त आत्मा सर्वान्तर्यामी-
 भमृत इति धृत्यन्तरसूचनार्थश्चकारः । नित्यस्यापि नियमत्वलक्षण-
 भोग्यत्वाद्देहत्वोपपत्तिसूचनार्थं नित्योक्तिः । नन्वेवमपि देहानां भौ-
 तिकत्वव्याप्तंश्रृंगवर्दादीनां व्यापकभौतिकत्वनिवृत्त्या देहत्वनिवृत्त्य-
 वगमात्रं देहता युक्त्याण्ड्या महाभूत (गुणानामपि योरूपेणुतिष्ठन्त-
 पायवन्तरो यमयतीत्यादिधृतिप्रामाण्याद्देहत्वावगतेर्भातिकत्वेना-
 पि देहत्वस्य व्याप्तिरसिद्धेति सूचयितुमाह * रूपेति * देहत्वोप-
 पादनार्थं नियमलक्षणसम्भोगाधिष्ठानता सम्भोगहेतुशब्देनोक्ता
 पृथिव्यादिमहाभूतवत्समुदितानामेव रूपादीनां देहत्वशङ्कानिरा-
 सार्थं प्रत्येकमित्युक्तम् । शब्दग्रहणादस्य च चेतनाचतनयो
 ब्रह्मशब्दयोस्तादात्म्यानूपपत्तेः । शब्दो ग्रहणाधिष्ठानमित्येवं व्याख्येय-
 त्वाच्छब्दात्मकानामपि वेदानान्देहताग्रहणाख्यस्य च परमात्मनो
 ऽपि देहाधिष्ठातृतां शब्दग्रहणादिनामपि मतं प्रकृत्यंदाद्यधिष्ठा-
 तृक्षेत्रज्ञसिद्धौ सूचयितुमाह * शब्देति * यद्वेदाख्यं शब्दं शब्दग्र-
 ह्णेत्युच्यते तत्परमात्मनाधिष्ठितमिति कृष्याहारणयोरुच्यते । अना-
 दिनिधनम्रह्म शब्दतत्त्वमिति शब्दमात्रस्यग्रहणोक्तावपि शास्त्रत्वाख्ये
 श्वर्ययोगिकूटस्थानित्यग्रहणाधिष्ठानस्य कूटस्थानित्यं शास्त्रं विनानु-
 पपत्तेर्वेदातिरिक्तस्य च शास्त्रस्य कूटस्थानित्यत्वाभावाद्देहाख्यं शा-
 स्त्रमिति विशेषतः परमात्माधिष्ठानमात्रेण तर्हि चेतनाधिष्ठितत्व-
 सिद्धेः । क्षेत्रज्ञाधिष्ठानोक्तिरनर्थिकेश्याशङ्क्य द्वा सुपर्णा सयुजा सखा
 येत्यादिश्रुत्यालोचनया सर्वस्य साधारणचेतनद्वयाधिष्ठान-
 त्वावगतः । सर्वसाधारणपरमात्माधिष्ठितस्यापि प्रतिबिम्बवत्स्वा-
 साधारणाधिष्ठितत्वोपपत्तिसूचनार्थं सर्वमेकनेत्युक्तम् । सर्वसैका-
 धिष्ठितत्वे वेदमात्रसैकाधिष्ठितत्वोक्तिरयुक्त्याशङ्क्य ।

सर्वेषाञ्च स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संज्ञाश्च निर्गमे ॥

इत्यावस्मृत्पीलोचनया सर्वस्याभिधानाभिधेयजातस्य वेदान्तर्गतत्वाद्देवात्मकत्वसूचनायेदमित्युक्तम् । रूपादिदृष्टान्तेनामौ-
तिकानामपि वेदानान्देहत्वसम्भवे ऽपि ज्ञानसाधनेन्द्रियाद्यभावा-
त्परमात्मवच्च क्षेत्रज्ञाधिष्ठाने ऽपि ज्ञानानुपपत्तेस्तत्पूर्विका विवक्षान
सम्भवतीत्याशङ्कं निरस्पन् दाष्टान्तिके ज्ञानपूर्वे विवक्षोपपत्तिं यो-
जयति,*तथेति* यथा माहाभौतिकदेहेभ्यःसाधिष्ठानाश्चेतन्याख्यं ज्ञान-
मस्ति तथर्वेदादयो ऽपि देहत्वेन श्रुत्याक्तत्वाद्देहानाश्चात्मयोग्यत्व-
न्यासेर्ज्ञानञ्च विना भोगायोगाच्चैतन्याख्यज्ञानान्विता इत्यर्थः ।
परमात्मन एव वेदान्स्वार्थप्रतिपादने नियन्तु वेदाख्य-क्षेत्राधिष्ठातृ-
त्वेन क्षेत्रज्ञव्यपदेश्यत्वाश्रित्यज्ञानत्वोपपत्तेः । साधनाभावेन ज्ञाना-
भावाशङ्कानिरासः सदेत्यनेन सूचितः । शब्दब्रह्मैव क्षेत्रज्ञशब्देनोक्तं
स्यादित्याशङ्क्य वेदपुरुष इति समयोचामयेन वेदान्त्वेद् ऋग्वेदं यजु-
र्वेदं सामवेदमिति श्रुत्या प्रत्येकमसाधारण्येन ऋग्वेदादीनान्देहत्वो-
क्तेः सर्ववेदसाधारणत्वाच्छब्दब्रह्मणः प्रतिवेदमसाधारण्येन क्षेत्र-
ज्ञस्य वैलक्षण्यसूचनार्थं पृथक् पृथगित्युक्तम् । यथा च भौतिक-
देहस्थानात्मनामन्तर्गतापीच्छा यत्प्रालोचनया ऽन्यैश्चायते तथा वेद-
देहस्थानामपीत्याह * तेषाञ्चेति * वेदक्षेत्रज्ञाशयविषयविवक्षाविव-
क्षोक्तिपक्षमुपसंहरति * विधीति * शब्दब्रह्मवादाभ्युपगमे तु ब्र-
ह्मणो ऽपि सर्ववेदात्मकदेहाधिष्ठातृत्वाज्जिवक्षाविवक्षे वक्तुं शक्येते
ते च विधिशक्तितो ज्ञायते इत्याह शब्देति । एवंशब्देन प्रत्येकम्वेदा-
धिष्ठातृणांदृष्टान्ततोक्ता * नन्वनादिति *
नन्वनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं व्यवस्थितम् ।
विवर्त्तते ऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

इति चदङ्गिः शब्दब्रह्मवादिभिः शब्दव्यतिरिक्तार्थनिरासात्तस्मि-
न्पक्षे ऽर्थविवक्षानुपपत्तेस्तद्विषयत्वेन विवक्षोक्तिन्यास्या न युक्तेत्या-
शङ्क्याह * अनादिति * अर्थोपह्वये सर्वप्रमाणाविरोधापत्तेरभिधेयवा-
चिनो ऽर्थशब्दात्कृदन्तावुत्पन्नेन भावप्रत्ययेन वाच्यवाचकसंबन्धोक्ति-
मङ्गीकृत्य वाच्यविषयशक्तियुक्तत्वेन विवृत्त्यर्थभावेन विवृत्त्युक्तेर्व्य-
षयेयस्य सूचनायानादिनिधनत्वस्योपलक्षितस्य शब्दब्रह्मणो वेदवेदा-
र्थाधिष्ठानतोक्ता । शब्दब्रह्मपक्षे त्वेवं वेदक्षेत्रज्ञपक्षोक्तप्रकारेण वि-

(१) च व पा० १ पु० ता० ।

(२) विविधवृत्त्यर्थतया, अर्थभावेनेति १ पु० पा० ।

घक्षाविवक्षाशब्दयोर्न्यायानुव्याख्यायुक्तैरर्थे । उपासनाविधिषेप-
 त्पेनान्तर्यामिब्राह्मणादेः स्वरूपार्थपरत्वाभावात् कार्यकारणप्रतिनि-
 यमस्य च शक्तिरूपवक्ष्योपपत्तेः सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठितत्वं प्र-
 माणाभावात्परमात्मनस्तु योऽप्यमरीरः प्रतिज्ञातेत्यशरीरत्वधृतेर्जी-
 वात्मतां च कर्मानपेक्षणा च देहानधिष्ठातृत्वान्मुख्यवृत्तिव्याख्यान-
 स्वाभ्युपगमनाश्रयसूचनार्थं प्रपञ्चशब्दः घट्टवाक्येषु विवक्षाविव-
 क्षासन्देहस्य चतुर्द्रव्यविधित युक्तत्वमुपसहति * ततश्चेति * तस्मा-
 दैतद्विधिं चिदपि कर्तुं विवक्ष्यत इत्यादिभाष्यादेव विविधसन्देहाव-
 गमसूचनार्थं न विवक्षितमिति स्वारथिव्यतीत्युक्तम् । एकत्वयुक्त क-
 र्मेकत्व द्रव्यस्यानुष्ठयं विधानं वैकत्वयुक्त द्रव्यस्यैकत्वस्य द्वेषमित्येव
 ७२०। द्वेषा सूत्रं पूर्य-पूर्वपक्षमाह * किं तावदिति * धृतिसयोग विधि-
 धृत्याशयत्वेन व्याख्यातुमाह * सर्वमेति * नन्वक्रियात्मनः कार-
 कत्वेन विध्यन्वयाभ्युपगमात् सख्यायाश्च कारकाभूतविधेयद्र-
 व्यविशेषणत्वाद्द्वारा कारकत्वस्याभ्युपगमनीयत्वात् । ग्रहादेश्च
 द्वारभूतस्य द्रव्यस्यैवाविधेयत्वेन तद्वारा कारकतया संख्यादिविध्य-
 योगाद्विधिश्रुत्यसयोग इत्याशङ्क्य धृतिसयोगोपपादितप्रतिज्ञां ताव-
 त्करोति * तत्रति * कारकत्वेन वा कारकविशेषणेन वेति सर्वोत्त-
 नेत्यस्यार्थः । कारकविशेषणत्वेन तावद्विधेयत्वमुपपादयति * त-
 त्रैकतावदिति * अनभिमतत्वसूचनायैकशब्दः द्रव्यादिविधिप्रक्रि-
 याविध्यन्वयानुपपत्त्या विधेयक्रियाविशेषणभूतद्रव्यादिविधिकल्प-
 नैव संख्याविधिप्रदद्रव्यविशिष्टक्रियाविध्य-पथानुपपत्त्या विशेषणभूत-
 संख्याविधिकल्पनापि युक्तैत्यर्थः । स्वरूपेण च प्रकृतं कर्माद्रत्वेन
 च ग्रहस्य प्रासावपि सम्मार्गान्वयित्वेनाप्राप्तत्वाद्द्विधेयत्वोपपत्तिरि-
 त्पाराय । अष्टाकपालादिवाक्ये च क्रियाविशेषणपुराडाशविशेषण-
 कपालविशेषणभूतत्वादेरपि विधिप्रतीतेर्विशेषणाविशेषणस्य
 सुतरां त्रिभ्युपपत्तिरिति सूचयितुमाह * एवमिति * अर्थाक्षेपल-
 ष्यत्वाच्चातेःकार्थविधिर्न गौरव शब्दस्यापादयतीत्यर्थान्तरन्यासेनाह
 * परस्परस्पर्षाति * शुद्धस्य द्रव्यस्य विशेषणत्वे द्रव्यविशिष्ट-
 क्रियाविधना द्रव्यविशेषणानाक्षेपात्सख्यादेश्च क्रियाविशेषणत्वाभा-
 वे तद्विशेषस्य क्रियाविशेषणत्वायोगात्कारकविशेषणत्वेन विधेय-
 त्वानुपपत्तेः । कारकत्वेनैव प्रद्वैकत्वस्य विधेयत्वमुपपादयितुमाह
 * अथ वेति * यद्यपि द्रव्यविशेषणपर्यन्तं विधिप्रत्ययो न गच्छेत्त-
 तत्र स्वविशेषणविशिष्टक्रियान्वयानुपपत्तिलक्षणावैवाध्याप्यत्वात् सख्या-
 र्थापि विधानुमित्येते तथापि प्रद्वैकत्वस्यापि भावनाविशेषणतेत्येवं

ग्रहैकत्वविधान प्रतिपादनीयमित्येव तथाशब्दार्थतत शब्दापिशब्दाध्याहाराद्यभ्युपगमन याज्यम् । यद्वा यदीत्यसदिग्ध सन्दिग्धवचन नामवचन कथं चिच्छब्दार्थं गच्छतिनामवतव्य । ततश्चेति चशब्दाध्याहारस्तुल्य । उद्देश्यविशेषणस्याद्देश्यत्वन क्रियान्वयाभ्युपगम प्रत्युद्देश्य वाक्यसमाप्त्यापत्तेरुद्देश्यद्वयस्यैकक्रियावरीकारा भावनान्योन्यानियमादुद्देशोपादानयोश्चैकस्मिन्पद ऽनुपपत्तरूपादयत्वेन क्रियान्वयायोगाद् ग्रहैकत्वयोर्विशेषणविशेष्यत्वायागर्गनकपदलक्षणाया श्रुतस्तद्विषयत्वायोगात्तादर्थ्यात्रपयत्वमापाद्य वाक्यीय क्रियान्वयवाधकत्व गृह्णत * ननु चति * पदश्रुतेस्तादर्थ्यावपयत्वाभ्युपगमनैव ग्रहाणा निर्ज्ञातदशसंख्यत्वन स्वरूपत मत्प्यानपेक्षत्वात्संस्कार्यस्वरूपणैकत्व प्रत्याङ्गत्वाद्यगते समार्गभावनान्वयित्वाद्यसंस्कार्यरूपाद्भवस्यैकस्य भावनाद्भवविराधमाह * नैप इति * यस्तुस्वभावनिबन्धनोद्देश्यापादयत्वया शब्दव्यापाराविषयत्वाद्कपदापात्तयारव्यवस्थोपपत्तर्ग्रहमिति द्वितीयोक्तस्यापि चैकत्वस्यानुपयागित्वेनासंस्कार्यत्वात्सक्तुवद् गुणत्वप्रतीते । साक्षात्त्वनिष्क्रियत्वनाश्रयत्वनाश्रयद्रव्यापेक्षायामेकपदलक्षणाया श्रुतेराश्रयद्रव्यसमर्पकत्वेनाविराधसम्भवे विराधापादकग्रहापत्ताविषयत्वकल्पनायोगमभिव्यक्त्यान्वयाविराधाभावमाह * भिन्नेति * विरोधे सत्येकत्वस्य क्रियाङ्गत्व विना विधेयत्वायागात् श्रुत्युक्तस्य ग्रहाङ्गत्वस्यानुपपत्तर्वाक्यीयो ऽपि क्रियान्वयो न बाध्यतइति परिहारान्तरमाह * अथ वेति * श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यभावात्सिद्धौ धोपेक्ष्यतएव क्रियान्वय । श्रुत्येति परिहारान्तरमाह * यद्वति * तादर्थ्याविषयश्रुत्यभ्युपगमे त्वैकत्वस्य क्रियान्वितग्रहान्वयनिमित्तक्रियान्वयपक्षात्पूर्वाक्तात्प्रकारान्तरणैकत्वान्वितस्य ग्रहस्य क्रियान्वयाभ्युपगमे तस्यैकाभिधानश्रुत्यैकाभिधानश्रुत्यैकपदाकात् ग्रहात्प्राक् संस्कार्यत्वप्रतीते । स्वतन्त्रस्य चैकत्वस्य क्रियायोगात्प्रत्युद्देश्य वाक्यसमाप्त्यनुपपत्तेर्ग्रहस्यैकत्वात्प्रत्युद्देश्य क्रियान्वय ।

७२१९

गुणत्वेन तु क्रियाभ्युपगमे द्वितीयाया कारकसामान्यलक्षणार्थत्वोपपत्त योग्यत्वाद् गुणप्रधानभावाद्यधारण सति द्वयाविविप्रकर्षतुल्यत्वद्योतनार्थं समानदशात्त्वा लक्षणार्थैककालतोक्ता । एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * विशिष्टत्वेन श्रुतो यो ऽर्थो भावना विशिनष्टवसौ विशिष्टो भूत्वा पश्चाद्विशिनष्टि न त्वक्लमविशेषणावस्थ इति कृ या ऽसौ विशेषणपूर्वं भावना प्रविशतीत्युक्त तनुपपादनार्थं भावनाया विधानाहंत्वात्कात्स्न्यसिद्धौ च

विशेषणापेक्षत्वादविशिष्टेन च विशेष्ये ऽपि कात्स्पर्यासिद्धिरिति वस्तुं विध्युक्ता कर्मव्युत्पत्त्या भावनोक्ता ।

योगपक्षे पूर्वोक्तिः साहित्यलक्षणार्था भावनापि विशिष्टमेव ग्रहं गृह्णाति न त्वगृहीतविशेषणमित्याह * गृह्णातीति * सति त्वेकत्वान्वितस्य ग्रहस्य क्रियान्वये तस्यापि ग्रहवद्विध्यन्वयात्साक्षाच्च क्रियान्वयायोगेनाथयद्रव्यापेक्षायां पदभ्रुत्ववगतप्रधान्यवित्पनिपमादवघातभावनार्थस्यापि मोक्षणस्योत्पन्नमुसलार्थत्वद्वाहर्थतोपपादिता भवतीति प्रकृतोपयोगमाह * एवं चेति * एकाभिधानश्रुत्या चैकत्वस्य कारकविशेषणत्वाद्यगतेः कारकत्वस्य क्रियान्वयिरूपत्वेन कारकद्वारा क्रियाविशेषणत्वादेकपदभ्रुत्वोक्तग्रहविशेषणत्वात्कारकैकत्वयोः साम्येन मिथो ऽन्वयाभोगाप्रैकत्वस्य कारकविशेषणता युक्त्याशङ्काह * प्रत्ययार्थत्वाच्चेति * प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह द्रुतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेति प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतः लिङ्गसंख्ययोश्च प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेर्लिङ्गसंख्ययोश्च प्रत्ययार्थत्वाविशेषणैकस्मिन्पदे ऽनेकेषां प्राधान्यायोगादेकस्यैकव प्राधान्ये ऽवगते कारकत्वेन प्रयोजनवत्त्वात्प्राधान्यप्रतीतेर्लिङ्गसंख्यापेक्षया च प्रातिपदिकार्थप्राधान्यस्मृत्युपपत्तेः कारकमेव प्रधानमित्यर्थः । प्रयोजनवत्त्वसमुच्चयार्थश्चकारः ।

ननु प्र

त्वायोगान्त

कुमास्योष्टाधि

रकं प्रत्यङ्गता न विरुद्धेत्याशयः । अतः कारकद्वारैकत्वस्य क्रियान्वयाद्युक्ता विधेयतेऽयुक्तमुपसंहरति * तेनेति * विशिष्टविधानाद्यावाक्यभेदापत्तेर्युक्तमेकत्वविधानमित्याह * तस्विति * पञ्चैकत्वविवक्षाधिकरणन्यायेनैव इदंयितुमाह * वक्ष्यति हीति * गौरवभयनैकत्वस्यापि विधेयत्वाऽन्युपगमे दशापवित्रादेरविधेयत्वं स्यादित्यर्थान्तरन्यासेनाह * यथैवेति * ननु हेइत्यत्वेन ग्रहस्य क्रियया वशीकारायोगात्तक्रियाद्भूतनैकत्वेन विशेष्यनियमः सम्भवतीत्याशङ्काह * सर्वेषां चेति * एकक्रियाविशेषणत्वस्यान्योन्यनियमहेतुत्वाद्बुद्देश्यस्यापि वाक्यार्थाभूतक्रियाविशेषणत्वाविशेषाद्विधेयमोपपत्तिरित्याशयः । वाक्यभेदप्रसङ्गेनोद्देश्याविशेषणविद्यक्षानुपपत्तिमाशङ्का वस्तुसंभावकृतस्योद्देश्योपादयत्वस्य शब्दव्यापारविषयत्वाद्वाक्यभेदाप्रसक्तिसूचनार्थं यथा पशुमालमेतेति भाष्यस्य दर्शयन्पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * ननु पादेय-

सलिलद्रुविष्वक्षादृष्टान्तोक्तैकत्वयुक्तवाक्योदाहरणस्योद्देश्यविशेष-
णमात्रोपलक्षणार्थत्वप्रतीतेः संख्यामात्रविवक्षोपसंहारो न युक्त इ-
त्याशङ्काह * पुंपशुञ्चेति * उद्देश्यविशेषणाविवक्षायां वाक्याभे-
दापत्तिलक्षणस्य न्यायस्याविवक्षासाधकस्य तुल्यत्वे अपि यथोभ-
यपदानर्पक्यपरिहारायोभयत्वस्थोद्देश्यान्तर्गतत्वेन विवक्षायद्वाधि-
क्यान्नेहोदाहरणत्वं तथा स्वर्गकामस्योपादेयत्वशङ्काधिक्यासंख्या-
विचारेण लिङ्गविचारपर्यवसानानुपपत्तेर्वाक्यभेदापत्तिलक्षणन्याय-
तुल्यत्वे ऽप्यनुदाहरण्यतेति सूचनार्थः प्रायशब्दः । स्वर्गकामपदस्यो-
पादेयकर्तृसंख्यावाच्याख्यातान्तसामानाधिकरण्येनोपादेयार्थत्वशङ्का
तद्वात्रैव स्वर्गकामपदस्यं फलसमर्पकत्वान्फलस्य चानुपादयत्वा-
त्कर्तुरेव च फलभागित्वात्सामानाधिकरण्योपादेयार्थत्वानुपपत्ति-
रित्येवं कस्मात्प्र निरस्तेत्याशङ्काह * माभूदिति * यथात्यधिकरणपौ-
नरुक्त्यभयातुभयत्वस्थोद्देश्यान्तर्गत्या शङ्का हविर्द्वयातिगमने
च पञ्चशरावे ऽधिकार्यैकहविरार्तिगमने ऽपि चेति (विधेकाय शष्टे
निरसिष्यमाणात्र निरस्यते यथा स्वर्गकामपदस्योपादेयत्वशङ्का
पुमानेव ज्योतिष्टोमादावधिकारी सर्वापि वेति) निरसिष्यमाणात्र न
निरस्यत इत्यर्थः ।

सर्वेषां लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ १४ ॥

प्रहजात्या द्रव्यं लक्षयित्वेति त्काप्रत्ययेनाविधेयत्वसिद्धयो-
द्देश्यत्वसूचनार्थत्वं भाष्यस्य द्योतयन्सिद्धान्तमारभते * व्यक्तीरि-
ति * प्रहोद्देशेन विधिं विना सम्मार्गस्य तद्गुणत्वासिद्धेर्ग्रहशब्द-
स्य पात्रवाचित्वे जात्या प्रहणसंस्कृतसोमवाचित्वे वादिशब्दोक्तेन
संस्कारेणोपलक्षितानां प्रकृतापूर्वसाधनभूतानां प्रहव्यक्तीनामुद्दे-
श्यत्वस्य च विध्यपेक्षितत्वात्तच्छब्दव्यापारविषयत्वावगतेः प्रकृता-
पूर्वसाधनत्वस्य विधानापत्तेरविषयत्वाधीनत्वाद्विषयस्य च विधे-
यत्वायोगाद्ग्रहान्वयित्वेन सम्मार्गविधाने अपि ग्रहश्रुत्युक्तस्य ग्रह-
त्वस्यापूर्वसाधनशालक्षणार्थत्वेनाविधेयत्वात्तल्लक्षितस्यापूर्वसाध-
नांशस्य विध्यन्तरविषयत्वेनाविधेयत्वादविधेयस्य च विधेयद्वारा
ऽस्य चैकत्वस्य निष्क्रियत्वेन कारकतया विध्ययोगाविवक्षेत्याशयः ।
ग्रहस्योद्देश्यत्वासिद्धये प्राधान्यं सम्मार्गस्य चानुत्वमुपपादयन् श्लो-
कं न्याचष्टे * इह तावदिति * लक्षणत्वेन स्वरूपेण व्यक्तिलक्ष-
णयाएवर्षाद्वाहणत्वेनोपनयनसंस्कार्यतयोद्देश्यतया प्राहणव्यक्ते-

लक्षिताया अप्युपनयनान्वयित्वेन विधेयत्वायाष्टवर्षविशेष्यत्ववद्ब्र-
ह्म्यक्तेरपि सम्मार्गान्वयित्वेन विधेयत्वादेकत्वविशेष्यतोपपत्तेर्वि-
ध्यनर्होपूर्वसाधनांशलक्षणाप्रदर्शनार्थं वेत्युक्तम् । एवं च सति वैगु-
ण्यपरिहारायापि सर्वे सम्मार्ष्टव्या इत्याह * तत्रेति * ग्रहैकत्व-
स्य पञ्चैकत्वसाम्यं पूर्वपक्षोक्तमपि वैगुण्यापर्ययापत्तिवैपम्यादेवायु-
क्तमित्याह * यदि त्विति * प्रधानानां भ्रमान्वयं हि साहित्य-
स्याविवक्षितत्वात्प्रतिग्रहं समार्गवृत्त्यवगतेस्तस्याः शास्त्रावृत्त्यधी-
नत्वाच्छास्त्रभेदोक्तिः । न्यायलभ्यत्वेनावृत्तेः शास्त्रानधीनत्वाद्देवद-
त्तयज्ञदत्तविष्णुमिश्रा भोज्यन्तामितिवद्भिन्नपदोपादानं प्रत्येकं वाक्य-
समाप्तेः कल्पनाभावेन शास्त्रभेदानुपपत्तेरपरितोपास्त्वमतेन शास्त्रै-
क्ये ऽप्यन्योन्यान्पक्षैकग्रहसम्मार्गानुष्ठानस्य तथाविद्यज्ञानभेदाधी-
नत्वात्तद्भेदमप्यभ्युपेत्य प्रतिग्रहं सम्मार्गकरणे यस्य न क्रियते
७२३। तद्विषयं ज्ञानं वाध्येतेत्याह * अथापीति * ज्ञानस्याप्यैक्याभ्युप-
गमं तु प्रतिग्रहं सम्मार्गविषयत्वं ज्ञानस्य वाध्येतेति विद्यपद्यप्रधा-
नार्थत्वेन व्याख्येयम् । ननु ज्ञानप्रामाण्यस्यानुष्ठानानधीनत्वाच्चाननु-
ष्ठानमात्रेण ज्ञानबाधापत्तिरित्याशङ्काह * अबाधिते त्विति * प्रतिग्रहं
समार्गविषयज्ञानबाधाभावायोन्यो द्वितीयादिः सम्मार्गसंस्कृतो न क्रि-
यते तस्मिन्ग्रहे वैगुण्यलक्षणप्रत्यवायाङ्गीकारापत्तेस्तत्परिहारार्थबाधो
ऽभ्युपेतव्य इत्याशयः । सामान्यावगमाद्विशेषानवबोधाच्चेति हे-
तुद्वयोक्तं संयोगतो ऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्चेति सर्वधर्मत्वहेतुद्व-
योपलक्षणार्थत्वं सूचयन्सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * सर्व-
ेषां ग्रहाणां सम्मार्ष्टव्यत्वप्रतीतेरित्यर्थः । अविशिष्टं हि लक्षणमिति
सूत्राद्यवचस्यैकत्वविशिष्टं समार्ष्टव्यानां व्यक्तीनां लक्षणं भविष्यती-
ति शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यायानार्थं नन्विनिशङ्काभाष्यं श्रुतत्वाप्येकत्व-
स्याविवक्षितत्वाद्युक्तमाशङ्काह * नन्विति * विशेषणत्वेनैकत्वस्य
विध्यपरिग्रहाभ्यायामविषयक्षायां विध्यनर्हत्वरूपकारणोक्त्यर्थं नैतदि-
त्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्तावद्वाख्यातुमारभते * अत्रेति * विधिप-
रिग्रहे ऽनुष्ठेयत्वोक्तो लक्षितः एकत्वस्याप्राप्तत्वाद्द्विध्यनर्हत्वे ऽपि
वाक्यभेदापत्त्या द्रव्ये क्रियायां वा तादर्थ्यबोधाख्यविनियोगानर्हत्वे-
न पुरुषार्थाननुबन्धित्वाद्द्विध्यपरिग्रहं वक्तुं विध्यधीनविनियोगोक्त-
भ्यां तदर्हत्वे लक्षिते ऽनुष्ठानकाले विधिभ्रत्यधीनः पुरुष इत्यादिवा-
र्तिकं ऽन्वयमात्रबोधाभ्यविनियोगस्यानुष्ठानोपयोगनिरासादविरोधः ।
पतदेषोपपादयति * विहित इति * यस्मात् द्रव्यदेवतान्धयाद्यनु-
मिते ऽप्यप्राप्तत्वेन विध्यनर्हत्वाद्वाप्यनायां च करणत्वेन विनिधागा-

हन्त्वात्तादर्थ्येन विधिना गृह्यते श्रुतो ऽपि घापव्यङ्गेतालम्भादिः प्रा-
 सत्त्वेन विध्यनहन्त्वात्सत्क्यादिहोमश्च सत्कथाद्यर्थत्वेन विनियोगा-
 नहन्त्वात्तादर्थ्येन विधिना न गृह्यते तस्मात्तत्र विधिपरिग्रहो कार्यः
 श्रुतेरश्रुतेर्वाभ्यार्थविधिर्विनियोगाहन्त्वं अपेक्षणीय इत्यर्थः । तस्मात्प्र-
 कृतिप्रत्ययभ्रत्यभिहितानां पदश्रुतिविनियुक्तानामपि घार्थानां मध्ये
 को विधिर्विनियोगाभ्यां गृहीतः को घा नेति चिन्तायां तद्विग्रहश्चै-
 को विधिर्विनियोगाहन्तया समर्पितः को घा नेति चिन्तायामित्याह *
 तद्विति * पञ्चम्यर्थे तदित्यव्ययं घाप्यभेदापत्तरपरिग्रहहेतुत्वस्-
 चनायैकवाक्योक्तिः प्रहैकत्वस्य विनियोगानहन्प्रहार्यशेषणत्वेन वि-
 धिविनियोगानहन्त्वादिश्चयाद्विचारणा न युक्तेत्याशङ्क्य प्रहाश्रितेनैक-
 त्वेन सम्मार्गभावनां कुर्यादित्यादिवचनव्यक्त्यन्यधात्वाभ्युपगमनं त-
 स्थापि विधिविनियोगाहन्त्वप्रतिभानात्काश्च घचनव्याक्तियुक्तोति नि-
 र्णयार्थं विचारणा युक्तेत्युक्तम् ।

ननु द्वितीयासयोगेनैकत्वस्य लोकादप्यथा विधिविनियोगानहन्-
 त्वावगमाद्वचनव्यक्त्यन्यधात्वशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्याह * मीमांसका
 हीति*न्यायाभासावगतवचनव्यक्त्यन्तरनिरासेन लोकावगतवचन-
 सारिवचनव्यक्त्यवधारणा कार्यत्वाशयः । ननु लोकावगतवचनव्यक्त्यनु-
 नुसारात्सम्प्राप्तिरिति घर्तमानापदेशस्याविधायकत्वाग्निर्निमित्तं विधि-
 त्वचिन्ता नैव युक्तेत्याह * घर्तमानेति * अप्राप्तार्थत्वेनास्य घर्त-
 मानापदेशत्वायोगेन तत्साक्ये ऽपि पञ्चमलकारत्वावधारणात्तस्य-
 लोकप्रयोगाभावे ऽपि लिङ्गर्थे लङ्गिति लिङ्गर्थे स्मृत्या विधि-
 त्वाद्युक्तये चिन्तेत्याशयः । एत-
 स्मृत्यवगते-
 *
 यत्

नार्थः । को घा नांत विधिविनियोगाहन्त्वसिद्धौ विचार्यमित्या-
 ह * सेति * सम्मार्गस्य करणत्वेन ग्रहस्य च कर्मत्वेन विशेष-
 यात्वाद्दिशार्थत्वेन समुच्चयावगतनेय चिन्ता युक्तेत्याशङ्क्य सम्मा-
 र्गस्यापि लोकप्रसिद्धेन धात्वर्थस्य भावनाकरण-वरूपेण विशेषण-
 त्वमर्द्धीकृत्येयं चिन्तेत्युक्तं तथाप्यद्रव्यकसम्मार्गभावनानुष्ठाना-
 शक्तं समुच्चयो ऽपरिहार्य इत्याशङ्क्येन केन चिदपि द्रव्येणानुष्ठेय-
 त्वस्योपपन्नताशङ्क्यशब्देनोक्ता देशापवित्रमपि कस्मात् चिन्त्यत
 इत्याह * दशापवित्रेति * दशापवित्रमिति शब्दो यस्य केवलदशा-
 ग्रन्थ्याख्यस्यार्थस्य स दशापवित्रशब्दो विषक्षितत्वेन निश्चितत्वा-

नान्यैः सह विचार्यत इत्युक्ते प्रहकर्मत्वपक्षे दशापवित्रस्य कर-
 णत्वेन भिन्नविशेषत्वात्समुच्चयापपत्तेरविचार्यत्वे ऽपि सम्मार्गक-
 र्मत्वपक्षे प्रहस्य कर्मत्वायोगेन करणत्वापत्तं प्रहो वा करणत्वेन
 भावनाविशेषण दशापवित्र वेति विचारो युज्यतैवेत्याशङ्क्य सम्मा-
 र्गस्यापि कर्मत्वपक्षे तस्याकर्मकस्यानुष्ठानायोगात्कर्मपक्षेऽपि त-
 त्कर्मत्वेन प्रहान्वयोपपत्तेरभूतकारणत्वकल्पनायोगाद्दशापवित्रस्य
 करणत्वाव्याघातोक्त्यर्थं सर्वेषामपि सम्मार्गादिषु कर्मत्वेन विशे-
 षणभूतेषु दशापवित्रशब्दस्य करणत्वरूपार्थतुल्यत्वाच्च दशापवित्र-
 शब्दाच्चो ऽर्थो न विचार्यते सम्मार्गादीनां करणत्वेनाविशेषणरू-
 पवचनव्यक्तिभेदे तु अर्थं न विचार्यते अपि तु विचार्यतएवेत्युक्त-
 म् । प्रहत्तदेकत्वसम्मार्गाणां च मध्ये प्रहसम्मार्गयोस्तादृशक
 प्रहएव भावनां विशिनष्टि सम्मार्गएवेति नियोगेन विशेषणत्वं किं वा
 प्रहो वा सम्मार्गो वेति विकल्पो यथा प्रहश्च सम्मार्गश्चेति समुच्च-
 योऽथ प्रहसम्मार्गयोः सम्बन्धः अथ समुदायो वा अथ वा प्रहविशिष्टः
 सम्मार्गः सम्मार्गविशिष्टो वा प्रह इत्यष्टपक्षीतिरूपणा कार्यत्वाद्*
 * प्रहादीनां चेति * भावनाविशेषणत्वचिन्ताया विधेयसिद्ध्युप-
 योनितामाह * विशिष्टप्रति * सम्मार्गैकत्वयोरुपपत्तीमतिदिश-
 ति * सम्मार्गैति * प्रहैकत्वयोरुपपत्तिदिशति * विचार्येति *
 तथा किं सम्मार्गविशिष्टो प्रह एव भावनां विशिनष्टि एक-
 त्वमेव वेत्यादिनियोगावकल्पादिरूपाष्टपक्षी किं प्रहविशिष्टः स-
 म्मार्ग एवैकत्वमेव वेत्यादिरूपा द्वितीया किं एकत्वविशिष्टो प्रह
 एव सम्मार्ग एवेत्यादिरूपा तृतीया किं प्रहविशिष्टे एकत्वमेव स-
 म्मार्ग एव वेत्यादिरूपा चतुर्थी किमेकत्वविशिष्टः
 सम्मार्ग एव प्रह एवेत्यादिरूपा पञ्चमी किं प्रह-
 विशिष्टमेकत्वमेव सम्मार्ग एव वेत्यादिरूपा षष्ठीति पू-
 र्वाक्ताभ्यास्तिसृभ्यो ऽष्टपक्षीभ्यो ऽन्याः षडष्टपक्ष्यो विचार्यो
 इत्याह * तथेति * नन्वेकविधवचनव्यक्तिप्रतिभासेनैकत्वस्य द्विती-
 योक्तिद्वितीयविधनर्हत्वविधयलोकदृष्टिप्रतिघाताद्विधेयत्वशङ्कायाम-
 पि प्रहयदुद्देश्यत्वप्रसङ्गात्प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्त्या वाक्यभेदोप-
 पत्तेर्विधेयता न युक्तेत्याशङ्कोपपादनानर्हत्वस्यापि विध्वनर्हत्ववद्वि-
 चारमन्तरेणासिद्धेर्याविध्यर्हानर्हत्वस्य विधेकाय भावनाविशेषणत्वं
 विचार्य तथा प्रहत्तदेकत्वयोः संहत्य प्रत्येकं वा सम्मार्गान्वय इति
 एवैव * बोद्देश्यत्वे अपि विचार्य इत्याह * तथा किमिति * प्रहैक-

कार्यत्वे ऽपि ग्रहस्योद्देश्यत्वे तदेकपदोपादानानामप्युद्देश्यत्वापत्तिः
किमुत संख्याया इति सूचनार्थमिति बहुवचनं कस्मिन्पक्षे संह-
त्वान्वयः कस्मिन्वा प्रत्येकमित्यपेक्षायामाह * तत्रेति * क्रियाप्रा-
धान्योत्तरेतरयोरुपादेयत्वं सूचितम् । साहित्योपपादनार्थं कृत्स्न-
क्रियाकरणात् कृतकृत्यत्वं भवत्युभयान्विताया एव च कास्म्यसि-
द्धिरित्युक्ते ऽनुष्ठानावृत्त्यापि कास्म्यं सेत्स्वतीत्याशङ्क्य गुणानुरोधेन
प्रधानावृत्त्ययोगसूचनार्थं सकृदित्युक्तम् । चशब्दो हेतौ । प्रत्ये-
कं वाक्यसमाप्त्युक्त्या प्रत्येकमन्वयो दर्शितः । उद्देश्योपादेयत्वयोरपि
विशेषणत्ववद्विचारमन्तरेणासिद्धेरुद्देश्यत्वे तावत्किं ग्रह एवोद्देश्यः
समागं प्रत्येकत्वमेव वा य ग्रहो वैकत्व वा ऽथ ग्रहश्चैकत्वं चाथ
ग्रहैकत्वयोः सम्बन्धो ऽथ समुदायो ऽथैकत्वविशिष्टो ग्रहो ऽथ ग्रहवि-
शिष्टमेकत्वमिति विशिष्टाष्टपक्षी विचार्येत्याह * तत्रापि त्विति *
उपादेयत्वे ऽपि इदमथवाष्टपक्षी विचार्येत्याह * क्रियां चेति * एवं
चानेकविधवचनव्यक्तिप्रतिभासे सति द्वितीयासंयोगेनैकत्वस्य वि-
धानोपादानानर्हत्वविषयलोकदृष्टिप्रतिघाताद्विधेयोपादेयत्वशङ्का यु-
क्तेत्याह * एवमिति * वाक्यभेदपरिहारायोपादेयतयैत्युक्तम् । न
न्यक्रियाविशेषणस्य विधातुमशक्तेर्ग्रहे विध्ययोगात्सम्मार्गे च वा-
क्यभेदापत्तेः । प्राधान्येन द्वितीयाविरोधाच्च गुणात्वेन विध्ययोगाद्यै-
कस्योपादानं विधिर्वा सम्भवतीत्याशङ्क्याह * येन येनेति * त-
त्रैकस्तावत्पक्ष इत्यापूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तेन येन येन प्रकारेण ग्रहे स-
म्मार्गे चैकत्वस्योपादानं विधिर्वा सम्भवति तंतं प्रकारं ननु सम्मार्ष्टि-
तिशङ्काभाष्येण द्रव्यविशेषणस्यापि विध्यर्हत्वसूचनादेवैकत्वं स-
म्मार्गे उच्यतइत्यनेन च सम्मार्गविशेषणत्वाशङ्कनात्पूर्वपक्षयापाद-
यिष्यतीत्यर्थः । यच्छब्दानुसारात्तच्छब्दो ऽप्यावर्तनीयः । उद्देश्यत्वे
ऽपि चैकत्वस्य द्रव्यनिरपक्षस्य क्रियान्वयायोगान्प्रत्येकं वाक्यस-
माप्त्यनापत्तेर्देशकालवच्चोद्देश्यत्वमात्रस्य विधेयत्वानापादकत्वा-
द्विधेयत्वाविरोध इत्याह * यथा चेति * प्रत्येकं वाक्यसमा-
प्त्यनापत्तिश्चण्डेन सूचिता । कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्क्या-
ह * यां यामिति * कथं द्रूपयिष्यतीत्यपेक्षायामुपादेयत्व ता-
वत्संख्याया द्रूपयति * प्राधान्यादिति * प्रकृतापूर्वसाधनत्वेन यथासंख्ये
ग्रहस्योद्देश्यतया संख्यानाकाङ्क्षत्वात्स्वातन्त्र्येण च निष्क्रियत्वायो-
गेनैकत्वोपपादनस्य ग्रहोपादानार्थानत्वावगमनाधिकत्वोपपादनं शक्य-
मित्याशयः । विधिरप्यशक्य इत्याह * ग्रह चेति * ग्रहे वैकत्वं वि-
धीयत सम्मार्गे वेति विकल्प्य ग्रहे तावदावृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्ते

७२६।

रूपयतामुपपादयति * न तावदिति * कथमावृत्त्यापत्तिरित्यपेक्षया-
 माह * भ्रुवमिति * विधायकावृत्तिं विना तावत्सम्बन्धद्वयासिद्धि
 विवृणोति * विदधदिति * प्रहशब्दावृत्तिं विना सम्बन्धद्वयासिद्धि
 विवृणोति * सर्वेति * सकृदुच्चारिताभ्यां क्रीणातितद्विधायका-
 भ्यां द्रव्यगुणान्वयधद्ब्रह्मविधायकाभ्यामपि सकृदुच्चारिताभ्यां
 सम्मार्गोन्वयद्वयासिद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्काह * प्रह इति * प्रहस-
 म्मार्गानिष्पाद्यत्वेन सम्मार्गक्रियाया अतिष्पादकानेकानेकार्थवशी-
 काराशक्तेरेकत्वान्वयभाषेणोच्चारणपर्यवसानाद्ब्रह्ममित्याशयः ।
 कथमावृत्तेर्दोषतेत्याशङ्काह * पुनरिति * अनावृत्तस्य च प्रत्ययस्यै
 कत्वविधयशक्तेः सम्मार्गेऽप्येकत्वविधययोगादाविषया सिद्धेत्याय
 येनाह * सर्वेति * पृथक्भूताभिर्निष्कृष्टाभिर्वैचनव्यक्तिभिर्ग्रहान्वयि-
 त्वेन विधेयतया विशिष्टस्यैकत्वस्य तु विधातुमशक्यत्वायधारणात्
 विधिना प्रहर्णं सम्भवतीत्यर्थः । तच्छब्दो हेतौ ।

ननु सर्वप्रहसम्मार्गेऽप्येकत्वाविधाने गृणभूतस्यापि सम्मार्गस्य
 व्याप्यार्थे सर्वेषां प्रहणानन्तरं संहनानां हविरभिमर्शनादितिवत्स-
 कृदनुष्ठानापत्तेः प्रत्येकमावृत्त्यर्थत्वेनैकत्वविध्यर्थवत्त्वसम्भवात् प्र-
 हान्तरसम्मार्गानिरासानापादकत्वेनैकत्वविधानस्य निरासोऽनर्थ-
 क इत्याशङ्काह * केन चित्त्विति * एकवेदिदेशे सन्नानां हविषां
 सर्वेषामनुलिप्तसाधाप्येन सकृद्भिमर्शनसम्भवादावृत्त्यभावेऽपि
 प्रहणानन्तरं विहितस्य सम्मार्गस्य सर्वप्रहणप्रतीक्षणेन विक्षेपस्या-
 शास्त्रीयत्वाद् गृह्यमाणस्य च सौमस्याधां व्यवसेकनिरासायाजुष्टे-
 यसम्मार्गस्य सर्वप्रहणानन्तरमनुष्ठानेऽधोवसेकनिरासाशक्तैर्नैक-
 द्यप्रसङ्गादल्पपरिमाणेन च दद्यापधिषेण सकृत्सर्वप्रहसम्मार्गाश-
 क्तेर्न्यायादेचावृत्तेः प्राप्तायाः प्रयोजनवस्वयोगाद् प्रहान्तरसम्मार्ग-
 निरास एवैकत्वविधिप्रयोजनामित्याशयः । ननु संस्कार्यत्वाद्ब्रह्मनुतो
 प्रहस्य प्राधान्येन वाक्यार्थत्वेन भावनायाः शब्दतः प्राधान्याद्ब्रह्-
 तदेकत्वाद्विधिषिष्टसम्मार्गभावनाविधिप्रसूतेनार्थेन विन्ध्यतरेण ग्रहैक-
 त्वविधिः संस्यतीत्याशयनाशङ्कते * तत्रेति * ग्रहार्थत्वेन विधिं विना
 प्रहस्य संस्कार्यत्वासिद्धिर्विषयवर्णयित्वाप्येकत्वगुणप्रधानत्वालो-
 चनया भावनायाः प्राधान्येऽप्युपकारोपकारवत्त्वलक्षणगुणप्रधा-
 नत्वालोचनया प्रहान्तरत्वेनैव विधानाद्ब्रह्मत्वेऽपि च राजाद्ब्रह्मस्य
 राजपुत्रस्य समानार्थत्वपठ्याप्यार्थत्वाविराधाच्छब्दतोऽपि स-
 म्मार्गभावनायाम्ब्रह्मप्रतीतेरिष्यन्तरविहितत्वाच्च प्रहस्याप्रवृत्तप्र-
 वर्तनश्रमायविधिषिष्यत्वायोगात्प्रत्यक्षविध्यन्तरप्राप्तस्यैव च स-

मार्गसंस्कार्यत्वसम्भवे विशिष्टविधिप्रसूतग्रहविपर्ययविधिकल्प-
नायोगात् प्राहणादेरियोपयनसंस्कार्यतया ग्रहस्य सम्मा-
र्गसंस्कार्यतया विध्यनुपपत्तेर्ग्रहाविधानाच्च तथैकत्वविध्यनुपपत्ते-
र्नैतद्ग्रहदेकत्वयोर्विधिः सेत्स्यतीत्याशयेन परिहरति * यदीति *
यास्य पूर्वपक्षिणो ग्रहत्ववदेकत्वस्यापि विवक्षेष्टा सा सेत्स्यतीति स-
र्वस्यापीत्यपिपदपक्षेण योज्यम् । एवं नैतदस्तीत्यादि तस्मात्त-
त्किं चिदपि कर्तुं विवक्ष्यतइत्यन्तमुत्तरभाष्यं समुदायनात्पर्यतो व्या-
ख्यायावयवया व्याचिष्यासुर्नैतदिति भाष्यावयवं श्रुतत्वादेकवचनं
विशेष्यतीति यच्छङ्कितं तत्रास्तीत्येवं व्याख्यातुमाह * तस्मा-
दिति * तस्मानुपादीयमानपश्वादिवदेवेति वार्तिकोक्तांदेश्यविशे-
षणस्योपादेयविशेषणतुल्यताप्यत एवायुक्तंत्याह * अत इति *
श्रुतः

चरं

शेषणं

ग्रहं विशेषयति * क्रियां वेति * विकल्पनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं विक-
ल्पं तावदाह * द्रव्यस्येति * सम्मार्गविशेषणत्वं भाष्ये सशिष्य-
माणं धात्वर्थस्यापि भावनाविशेषणत्वाद् गुणानां च परार्थत्वाद्-
सूत्र्यन्धः सम्मार्गत्वात्स्यादित्यनेन न्यायेनैव विशेषणानन्वयाद्भात्व-
र्थानवच्छिन्नाया भावनाया विशेषणान्वयोक्तव्यं न तु सम्मार्गस्यै-
कावान्वयोक्तव्यमिति सूत्रनार्थं क्रिययोरित्युक्तं तथैकत्वं हीत्यादि-
ना द्रव्यएकत्वं नियम्यत इति शक्यमाध्ययितुमित्यन्तं द्रव्यान्यवयव-
निरासायेत्याह * तत्रेति * अयोगव्यावृत्त्यैकत्वं द्रव्यविशेष-
णम् अन्ययोगव्यावृत्त्यै वेति विकल्प्याद्यपश्चनिरासार्थत्वेनेकत्वं ही-
त्यादि न क्रियेतेत्यन्तं भाष्यावयवव्याख्यातुमाह * तदीति * द्वि-
तीयपक्षशङ्कार्थं तत्रेत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे * तत्रेति * एतच्छ-
ङ्कानिरासार्थं नैतदिति भाष्यावयवमभिप्रायतो व्याख्यातुमाह * नै-
तदिति * सामान्यतः प्राप्तावस्थस्य विशेषश्रुतेः परिसंख्यायत्वे
स्वार्थहानपरार्थकल्पनप्राप्तवाधात्मकदोषत्रयापत्तः सामान्यप्राप्तितः
प्राग्भावे सति विशेषश्रुतेः परिसंख्यौचित्यादसमाप्ते च वाक्ये
विष्यपर्यवसानेनैकमाप्यस्त्वत्वे पदयोः पौर्वापर्ये शपि पदार्थविधि-
पौर्वापर्यायोगाद्वास्था पुनः श्रुतेः परिसंख्यायत्ता युक्तेति प्राप्ता भूय-
तरति भाष्याद्वर्तमानोक्त्या सूचितं कस्मादेह विशेषश्रुतेः सामा-
न्यप्राप्तितः प्राग्भावः सम्भवतीत्याद्यद्वाह * तच्चेति * विरोधा-
दप्येकस्मिन्वाक्ये प्राप्तिपरिसंख्ये न युक्ते इत्याह * तच्चात्य-

७२७।

न्तमेवेति * इह त्वेकपदस्यत्वात्सुतरां विरोध इत्याह * न-
 चेति * श्लोकं व्याचष्टे * प्राप्तिपदिकेन हीति * अणक्यतामे-
 षोपपादयति * अन्या हीति * भद्रापीत्यन्वयः एवमपि वा-
 क्यैक्यात्पदैक्ये को विशेष इत्याह * तत्रैव हीति * प्राप्तिपदि-
 कोक्तानामपि सर्वप्रहाराणां क्रियान्वयप्राप्तेः कारकविभक्त्याधी-
 नत्वात् क्षणैक्योक्तिः प्रत्यक्षभृतिप्राप्तपरिसंख्यायां च दोषत्र-
 पपरिहाराशक्तेरानुमानिकप्राप्तिविषयत्वात्परिसंख्यायास्तत्रोपपत्तेरि-
 त्याह * किं चेति * आनुमानिकप्राप्त्याश्रयतामेवोपपा-
 दयति * निर्दोषत्वं हीति * कल्पस्वेतानुमानिकस्याप्राप्तावर्थादे-
 ष गर्वभाभिधायिन्यां मन्त्रे पाठकृतसाक्षात्क्रयान्मन्त्राभ्याभिधानी-
 विशिष्टादानविधाने सति परिसंख्याया निर्दोषत्वं कल्प्यत इति इत्यु-
 क्ते विधित्वे निवर्त्तकत्वाव्यपरिसंख्यात्वाद्योगमागच्छ्या फलादेवाधी-
 यतइत्युक्तं प्राप्तिपदिकाधीनारमलाभत्वाच्च प्रत्यक्षस्य प्राप्तिपदिकप्रा-
 प्त्यपरिसंख्यातृतात्वन्तायुक्तेत्याह * समानेति * वाक्यपदैक्ययोः
 परिसंख्यानुपपत्तिहेतुत्वं इष्टान्तयोक्तमाननु मन्त्रस्य चेत्यादिभाष्या-
 न्मन्त्रस्यादानान्वयाभावेन लिङ्गप्राप्तानुयादायोगाद्द्वयाभिधान्या र-
 शनाद्वयादाने प्राप्तमन्त्रविषेणस्तानुपपत्तेर्विधीयमानमन्त्रविशेष-
 णत्याद्गर्दभाभिधानीनिवर्त्तकत्वं युक्तम् । एकत्वस्य तु विधीयमानग्रह-
 विशेषणत्वाभावात्प्राप्तग्रहविशेषणत्वेन च द्वितीयादिर्गृह्णितकर्त-
 त्वे दोषत्रयापत्तेर्न युक्ता निवर्त्तकतेति वैषम्यप्रतीतेरन्याहन्वैषम्या-
 निधानव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य यथाश्रुतभाष्यमुपन्यासपूर्व-
 दूषयितुमुपक्रामति * यत्विति * मन्त्रादानान्वये यदनेनादत्ते त-
 दश्याभिधानीमिति विशेषणसामर्थ्याद्गर्दभाभिधानीतो मन्त्रनिवृत्ति-
 सिद्धेः स्वार्थदानपरार्थकल्पनाभावे ऽप्यनुवादतः प्राप्तत्वादानमन्त्रा-
 द्भूयस्य वाभापरिहाराश्रेयं वचनव्यक्तिरिष्टा मन्त्राद्याश्याभिधाव-
 चनव्यक्तिप्रदर्शनस्य तावदन्यान्ययथावादानान्वयाभावाद्प्रा-
 प्तवस्त्वैव मन्त्रस्याश्याभिधानान्प्रयविधानात्प्राप्तवाधपरिहारोप-
 पत्तेरनेनादशाभिधानीमितीयमेव वचनव्यक्तिरिति यद्दर्शितं यथादा-
 ने प्राप्तादिति मन्त्रादानान्वयवचनव्यक्तिनिरासे कारणमुक्तमि-
 त्यर्थः । प्रश्नपूर्वमिष्टानिष्टवचनव्यक्तिप्रदर्शनस्य तावदयुक्तत्वमुपपा-
 दयति * कुत इति * । आदत्तातिपरस्य विधायकत्वाकथा-
 तावतिपक्षमन्त्राश्याभिधानान्वयपर्यवसानायां गच्छनायाभाभि-
 धायामिति सतमी । कारणोक्तयुक्तत्वमुपपादयति * भादानं चे-
 ति * नन्यनुष्ठेयस्युपार्थान्मन्त्रस्य कारकस्य च क्रियाशायनुष्ठेय-

त्वादादाने प्राक् मन्त्रप्राप्तिः पश्चाद्देशनायामित्याशङ्क्याह * न चेति *
 क्रियाया अप्यकार्मिकाया अननुष्ठेयत्वात्क्रियाकारकसंयोगस्यैवानु-
 ष्टेयत्वावगतेस्तद्वारा द्वयोरपि रक्षणादानाख्ययोः कर्माक्रिययोर्युगपन्म-
 न्त्रप्रकाशयत्वप्रत्यवायाशस्य रक्षणाप्रति विप्रकर्षे इत्यर्थः। प्रत्युत प्रा-
 ह्मणवाक्ये एवेमामगृह्णानृशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यस्मिन्-
 मन्त्रस्याद्दातिघात्वधोन्वये सन्निकर्षो ऽश्वाभिधानीनामन्वये विप्र-
 कर्षे इति विवेकादादानरक्षणे प्रति सान्निकर्षविप्रकर्षविशेष उपलभ्यत
 इत्याह * सुतरामिति * वाक्ये ताद्यद्विशेष विवृणोति * पदेति * क्रियानि-
 रपेक्षकारकान्वयाप्रतीतेर्नामान्वयः पदत्रयापेक्षत्वाद्भिप्रकृष्टो घात्य-
 र्यान्वयस्तूरवाभिधानीपदानर्थक्यप्रसङ्गात्तदन्वयं विना विधापर्यव-
 साने ऽपि स्वरूपेण तावत्पर्यवस्यतीत्याशयः। विधायकप्रत्यये विवृणो-
 तिप्रत्ययश्चेति। मन्त्रे ऽपि विपरीतविशेषमाह * मन्त्रो ऽपीति * ह्यप्रहोमः
 छन्दसीति लोकाप्रयुक्तछन्दोविषयभकारयुक्ततया क्लेषावगम्यवा-
 चकत्वेन प्रकृतिभागेनोक्तत्वाद्ग्रहणस्य न घीघ्रप्रतीतिरित्यर्थः। ननु सा-
 मान्यवाचिनो नाश्वरक्षणाप्रतीतिः घीघ्रमन्वतीत्याशङ्क्याह * न चेति *
 अपूर्वसाधनीभूतं विशेषएव मन्त्रविनियोगेन सामान्यविनियोगपूर्वक-
 त्वाभावात् विप्रकर्ष इति श्लोकप्रयाशयः। नन्वादानान्वये लिङ्गप्राप्त-
 रक्षणाभावादानान्वयानुवादेनाश्वाभिधानीविशेषविध्यापत्तेरैदोप्य-
 स्यापरिहार्यत्वप्रसङ्गान्मन्त्रस्याश्वाभिधान्यन्वय एव युक्त इत्याश-
 ङ्क्याह * तस्मादिति * यस्मानुभयप्रापि मन्त्रप्राप्तिस्तुत्या तस्मादादा-
 नान्वयानुवादो ऽश्वाभिधान्यन्वयविधिश्चेति वैषम्यमयुक्तन्ततश्चानु-
 वादाभावे ऽनुवादासिद्ध्यादादानान्वयप्राप्तच्युपगमनिमित्तप्राप्तवाधा-
 नापत्तेः न तद्भयेनान्वयनिरासः क्रियानपेक्षकारकान्वयायोगाच्चा-
 श्वाभिधान्यन्वयविधिरयुक्त इत्याशयः । ननु मन्त्रादानान्वयस्य
 विधेयत्वे ऽश्वाभिधानीपदानर्थक्यापत्तेरश्वाभिधानीविधेये ऽनुवा-
 चतावसीयतइत्याशङ्क्याह * कित्यिति * मन्त्रादानवदश्वाभि-
 धान्या अपि विधेयत्वात् तत्पदानर्थक्यापत्तिर्विशिष्टभाषनाविधा-
 नाद्यानेकार्थविध्यानापत्तिरित्याशयः । नन्वादानभावनायां मन्त्रस्य
 लिङ्गादेव प्राप्तेर्न विधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * नचेति * धृत्येया-
 नुमितया प्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * रूपेति * प्रकरण-
 गम्यसामान्यसम्बन्धपेक्षत्वाद्दृशब्दोक्तस्य लिङ्गस्य धृत्यनुमानवि-
 लम्बोक्तै प्रकरणोक्तिः भतोऽप्राप्तावस्य मन्त्रस्य दाने विधिः
 सम्भवतीत्याह * अप्राप्तेति * कथं नहि मन्त्राधिकरणे परि-
 संख्येति सूत्रमित्याशङ्क्याह * परिसख्येति * एतदेव विवृणो-

७२१।६

ति * प्रयोजनमिति * प्रयोजनमितिगर्दभाभिधानीतो निवर्तना-
दस्य विधेः फलं नास्तीत्यर्थः । नन्वपदार्थस्याप्यन्यव्यवच्छेदा-
स्यभेदवाक्यार्थपक्षवद्वाक्यार्थत्वसम्भवात्कस्माद्गर्दभाभिधानीतो म-
न्त्रनिवर्तनाद्वाक्यार्थ एव न भवतीत्याशङ्क्याह * नन्धि * निवृत्तिहेतु-
निवर्तनाख्यशब्दव्यापारलक्षणार्थो निवृत्त्युक्तिः प्रवृत्तस्यैव निवर्त्यत्वे-
नाप्रवृत्तस्य निवर्तनायां गान्धर्वाक्यार्थो निवर्तनेत्युक्तं कथं प्रवृत्तएव
निवर्त्यते इति नियम इत्याशङ्क्याप्रवृत्त एव प्रवृत्तस्य स्वतो प्रवृत्त्यैव
निवृत्तकार्यसिद्धेर्निवृत्तिसिद्धे निवर्तनानर्थक्यप्रसङ्गादित्युक्तं कथा-
लिङ्गाद् गर्दभाभिधान्यां मन्त्रप्राप्तेः प्रवृत्त एव प्रवर्त्यतोमित्याशङ्क्या
पूर्वोक्ता प्राप्तावस्थविधिस्मरणेन निरस्यति * नचेति * एवं च
लिङ्गाच्छ्रुतिकल्पनाभ्युपगम इति कल्प्यमानैव पुनः श्रुतिः स्यात् न प्र-
त्यक्षेत्याह * शीघ्रिति * परमार्थतस्तु पश्चादपि धृत्यनुमा-
नाद्गर्दभरशनायां मन्त्रप्राप्तिर्न कदा चिदस्तीत्याशङ्क्याह * अदवेति * शी-
घ्रापहते ऽप्येमन्थरानर्थक्यं लोकप्रसिद्ध्या इदयति * सो ऽयमिति *
ननु लैङ्गिकधृत्यनुमानं प्रति बाध एवानन्तर्यात् प्रत्यक्षधृतेः फलं
स्यात् तद्वपवहिता गर्दभरशनातो मन्त्रनिवर्तनेत्याशङ्क्यालोचना-
त्पूर्वं गर्दभरशनातो मन्त्रनिवर्तनायां फलतां श्लोकपक्षकेनोपपाद-
७३०। यितुमाह * प्रयोजनं विधि * प्रयोजनं यदा लोच्यते तदा यद्य-
द्भरशनामात्रे मन्त्रप्राप्तिमातुमानिकी धृतिः प्रत्यक्षधृतिवत्
कुर्यात्तत्तत्प्रतिबन्धे ऽपि प्रत्यक्षधृत्या अनर्थक्यापरिहाराद्भरशनाद्वये
मन्त्रप्राप्तिप्रतिबन्धस्य फलवत्त्वावगतेर्व्यर्वाहताया अपि गर्दभरश-
नातो मन्त्रनिवर्तनाया एव परिशेष्यात्फलत्व सेत्स्यतीत्युक्तं कीद-
गालोच्यतरत्पेक्षायां भवत्येति सादृश्लोकं लैङ्गिकधृतिविवो-
धस्य प्रयोजनत्वासम्भवे ऽभिहिते लैङ्गिकधृतिनिराधस्याशक्य-
त्वात्प्रयोजनत्वासम्भवे ऽभिहिते इति भ्रान्तिनिवृत्त्यै सत्यमित्यनेन
प्रयोजनत्वासम्भवे हेतुकः किमर्थं त्वरया विहितस्तथैति-
प्रश्नस्योत्तरत्वेनैवमर्थं प्रत्यक्षाधृतिस्वरितेत्युक्तमापतदेव सादृश्लो-
केन विवृणोति * केचरति * प्रत्यक्षधृतेष्वनुमानिक्या केचल-
यामश्वाभिधान्यां मन्त्राद्यधिर्न सिद्धादिति कृत्वा यस्मात्प्रत्यक्ष-
धृतिराम्नायते तस्मादपौनहत्तयात्प्रत्यक्षा धृतिरर्थवती गर्दभरश-
नातो मन्त्रनिवृत्त्यर्थत्वाच्चेति चकारार्थः चकारार्थोपपादनार्थं पू-
र्षोक धृत्यनुमानं स्मारयति * तस्मादिति * फलतः परि-
स्रष्यायां च त्रैशोभ्यं नास्तीति व्यतिरेकमुखन तावदाह * यदा
रिषति * शक्यायाप्येव परिसंख्यासु शार्थो इस्माभिल्लभाप्युक्त

इत्याह * तदिदमिति * यथाश्रुतभाष्यदूषणमुपसंहरति * तत- ७३१
 श्चेति * इत्यश्वाभिधानीमिति वचनव्यक्त्यन्तरं यदिह वाक्ये
 भाष्यकृतात्र परिसंख्यासूत्रं चोक्तम् । तत्र यथाश्रुतत्वाद्यो न
 कार्यः किं त्वादानभावनांतरकालीनो ऽरुणैकहायनीवन्मन्त्राद्वा-
 मिधान्योः परस्परनियमोत्तरोपलभ्यवचनव्यक्त्यन्तरोक्तिरादानमा-
 दान्वयनिरासार्थश्चेत्यादत्तइति वचनव्यक्तिनिरास इत्येष परिसं-
 ख्यासूत्रस्यभाष्ययदिह भाष्यं नेयं प्राप्तयुक्तिश्च सम्भवमात्रानिप्रा-
 येति सूचनार्थो ऽतीवशब्दः । इह पुनरिति वैषम्योक्त्यर्थं भाष्यम-
 र्थाभिधान्या मन्त्रविशेषणत्वाभावे वैषम्यसामञ्जस्याद्युक्तमाशङ्क्य
 विधेहत्वायोगोक्त्यर्थत्वाद्विधेयविशेषणत्वनिरासस्य विधेयाश्वाभि-
 धान्यैकत्वस्य वैषम्यमुक्तं भवतीत्येवं समाधातुमाह * नचंति *
 ग्रहस्याविधेयत्वाद्विशेषणो विधिर्व्यापारायागाक्तये ऽव्याचनर-
 स्थापि ग्रहशब्दस्याविधेयार्थत्वेनानभर्हितत्वसूचनार्थं पर-
 निपातः । यथेति इष्टान्तभाष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * य-
 थेति * उपघातकारिश्वादिनिराकरणापरत्वाद्वाक्यस्य श्वा-
 दीनां निवार्यत्वेन विधेयत्वात्कुतो नोपघातकारिविशेषणत-
 त्याशङ्कां प्रश्नपूर्वकं निरस्यति * कुत इति * इगदीनाम-
 नुपयोगित्वाग्निवारणासस्कार्यत्वसूचनाय रक्ष्यत्वोक्तिः । भद्राद्यो-
 पघातप्रतिबन्धार्थत्वात् इवादिनिवारणायाः काकादिभक्षणेयोप-
 घातस्य तुल्यत्वात्तस्यापि चारणावसीयत इत्याशयः । व्यवहारे-
 णोपघातस्य प्राधान्यं सूचयितुं वृद्धश्लोकम्पठति * तथा चाहेति *
 संख्यामात्राविवक्षायां त्विदमुदाहरणं न युक्तमित्याशङ्कते * न-
 न्विति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * एव तर्हीद-
 मुदाहरणं युक्तमित्याशङ्काह * चमसेति * चमससम्मार्गस्य पूर्वप-
 क्षत्वेनास्वायित्वात्तत्रादाहरणानुपपत्तिमाशङ्क्य स्वायिनि सिद्धान्ते-
 पीदमुदाहरणं युक्तमित्याह * स्थितेति * फथेत्यपेक्षायामाह * पशु-
 प्रकरणाइति * संख्यामात्राविवक्षायान्तर्हि किमुदाहार्यमित्यपेक्षा-
 यामाह * इह त्रिति * एतदेव विवृणोति * वृषलौरिति * न चा- ७३२।
 च्रति भाष्यविधायकाभावाद्यपि ग्रहैकत्वान्वयविधिर्न सम्भवतीत्यु-
 क्तं सम्मार्गस्यैतद्व्यतिरिक्तं ग्रहैकत्वान्वयस्य विधायको ऽस्तीत्याशङ्कार्थं न-
 न्विति भाष्यं संमृज्जिपरस्य ग्रहसम्मार्गान्वयविधायित्वेन ग्रहैकत्वान्वय-
 विधायित्वायोगाद्युक्तमाशङ्क्यैकत्वान्वयस्य सम्मार्गान्वयप्रतीतेर-
 न्वयव्यतिरिक्तविधायकत्वेन व्याचष्टे * नत्विति * न हीत्यादि तथा द्वि-
 तीयस्यापीत्यन्तभाष्यन्तात्पर्यतोव्याचष्टे * नेति * नप्रा न हीत्ये-

तावन्निरासप्रतिष्ठानार्थत्वेनच्छित्वा पदभ्रुत्या प्रहोद्देशेन सम्मार्गवि-
विध्यवगतेः श्रुतिविरोधाद्वाक्येन प्रहेकत्वान्वयोर्वाधने सम्भवतीति
हेत्वर्थत्वेनैतदित्यादि श्रुतीत्यनेन व्याख्यातः (न विरोधशङ्कानिरासार्थं
श्रुत्यसम्भवे चेति भाष्यावयवव्याख्यातु न हीत्युक्तम् । अत इत्या-
दिभाष्यशेषस्त्वन्नैत्यनेन व्याख्यातः) ननु सम्मार्गीतिशङ्काभाष्यसू-
चितविशेषणविशेषणस्यापि विधेयत्वोपपत्तिरूपार्थितुमाविधीयमानवि-
शेषणतांकेति सूचनार्थं भाष्यव्याख्यामध्ये तत्रैकस्तावत्पक्ष इत्यादि-
पूर्वपक्षवार्तिकोक्तं ग्रहविशेषणस्याप्येकत्वस्य विध्यत्वोपपत्तिरूप-
यितुमनुभाषते *यत्त्विति* श्रुद्धो ग्रहः क्रियाविशेषण, एकत्वविशिष्टो
वेति विकल्पवाद्ये तावद्ग्रहविशेषणस्य क्रियानन्तर्गतौ विधेयता न युक्तो-
विशेषणविशेषणस्य क्रियानन्तर्गतौ विशिष्टस्य क्रियान्तर्गत्ययोगात्स-
वथायाः क्रियाविशेषणत्वाभावे शुद्धेनैव ग्रहेण क्रियाविशिष्टत्वाप-
त्तेर्विशिष्टत्वेन विशिष्टत्वायोगादेकत्वविशिष्टग्रहविशिष्टसम्मार्गवि-
ध्यन्ययानुपपत्तेरर्थापत्त्यन्तरेणैकत्वविधानमिति यदुक्तं तदयुक्तमि-
त्याशयः । न त्वेकत्वविशिष्टस्यापि ग्रहस्य क्रियाविशेषणत्वे द्रव्यवि-
शेषणं यावद्विधिप्रत्ययो न गच्छतीत्येवमेकत्वविधेर्निराकर्तुं शक्य-
त्वात्पूर्वपक्षयुक्तशुद्धग्रहविशेषणत्वपक्षे दूषणोक्तिरनार्थकेत्याशङ्का-
द्विशिष्टस्य ग्रहस्य क्रियाविशेषणत्वपक्षे ग्रहविशेषणस्यैकत्वस्य विध्य-
त्वनिरासार्थाक्तमाह *यदीति* न केवल विशिष्टस्य विशेषणत्वान्य-
यानुपपत्त्यैकत्व पूर्वपक्षे किं तु क्रियाया विशिष्टेन ग्रहेण विशेष्य-
त्वान्ययानुपपत्त्यापीत्यन्वयमित्यनेनोक्तम् । भावनाविशेषणतैव तर्हि
निराकार्येत्याशङ्कोकर्यं सम्मार्गं उच्यतइत्यादिभाष्याव्याख्यानवेला-
यां निराकारभ्याम इत्युक्तम् । श्लोकाक्तस्य दूषणस्यार्थवत्तामुपपाद्य
श्लोक व्याचष्टे * शुद्धेति * विशिष्टत्वनिरासस्य प्रकृतोपयोगमाह
* तत्रेति * संख्यापि ग्रहमात्रेण सवन्देत्येतदुपपादयति* नहीति*
भायनानन्वितस्य विध्यणकेरिति हेतुसूचनार्थं भायनानन्वितत्वे त-
च्छब्देनाक्त भावनापि ग्रहमात्रेणैवैतदुपपादयति * नचेति * ग्रह-
स्यैकत्वान्निवृत्तस्यैव धृतत्वात्कथं तथाभूतस्याप्ररयमित्याशङ्का प्र-
हस्य स्वरूपेण पिशरणभूतेन व्यवहितत्वात्संख्याया भायनान्व-
यित्वेन नालाचयतीत्युक्तम् ।

ननु ग्रहस्य भावनाविशेषणत्वे सति तुल्यकक्षत्वाद्द्विशेषणा-
न्तर्भूतैकत्वान्तरापकत्वस्यासंस्कार्यत्वेन तु ग्रहस्य प्राधान्याद्विशे-
ष्यत्वाद्यगतेभायनयैवैकत्वेनाप्यविद्यते विशेषणमित्याशङ्काह *
७३३। नार्पति * एकत्वस्य ग्रहविशेषणस्य भायनाविशेषणत्वस्याप्यपत्ति-

हार्थत्वापत्तेस्तस्य चोपरिष्ठाभिराकारिष्यमाणत्वाद्भाषनां प्रति विशेष्य-
भूतस्यापि प्रहस्य नैकत्वविशेषणमित्येकत्वं विशेषणमिति व्यवहि-
तानुपपन्नेन योज्यं कथं प्रहविशेषणमिति व्यवहितानुपपन्नेन योज्यं
कथं प्रहविशेषणत्वे भावनाविशेषणत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह * न
हीति * भावनानन्वितमेकत्वं विधानुपपन्नत्वाच्च प्रहं विशेष्युं ७३३।
शक्नोतीत्यविशिष्टमित्यकारप्रभेदेन व्याख्येयम् । विशेषणस्य
विधेयत्वनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * अयं चेति भाष्यं
व्याख्यातुं चशब्दसूचितम् विधीयमानविशेषणत्वोक्त्याक्षितं
वाक्यभेदाख्यं तावद्वोपमाह * तथा सतीति * क्रियासाधनत्वेन
विधीयमानस्य द्रव्यस्य निर्विशेषणस्याशक्योपादानत्वेन साध-
नत्वायोगाद् विशेषणस्यापि क्रियासाधनत्वोपपत्तेर्विधीयमानवि-
शेषणत्वे सत्येकत्वस्य भावनाविधिना ऽऽकाङ्क्षितत्वाद्युज्येताक्षेपः अ-
नुवादस्य तु यथाप्राप्तप्राप्तत्वेन विशेषणानाकाङ्क्षणाद्भावना-
विधिना द्रव्यविशेषणाक्षेपानुपपत्तेरविधीयमानद्रव्यस्य विशेषण-
विधौ वाक्यभेदापत्तिरित्यविधीयमानविशेषणोक्त्या ऽऽशयो ऽनेन
व्याख्यातः । विधीयमानस्य सम्मार्गस्यानुद्यमानप्रहविशेषणत्वा-
योगाच्छुद्धस्य प्रहस्यैकत्वविधावपि सर्वप्रहसम्मार्गो ऽपरिहार्य
इत्येवमर्थत्वेनायं चेति भाष्यं व्याचष्टे * नऽप्युपेत्यापि त्विति *
प्रसिद्धसम्बन्धो हि शक्नोति लक्षयितुमित्यत्रत्यभाष्योक्तोपपत्ति-
रनागतावेक्षणान्यायं विशेषणं हि प्रसिद्ध भवति न च विधीयमा-
नावस्यः क्रयः प्रसिद्ध इत्यरुणाधिकरणवार्तिकेनोक्तं सूचनार्थं
न हीत्युक्तम् । द्रव्यविशेषणत्वपक्षे विधिप्रहणनिरासमुपसंहर-
ति * तस्मादिति * द्रव्यविशेषणभूतस्य तावदित्यन्वयः ।
क्रियाविशेषणत्वेनैकत्वस्य विधिप्रहणारुद्ध्यर्थमथेति भाष्यं व्या-
चष्टे * अथेति * भावनां प्रति प्राधान्येन गुणत्वेन वैकत्वविधिरिति
विकल्प्योभयपासम्भवप्रतिज्ञार्थं तत्रापीति भाष्यं व्याचष्टे * त-
थापीति * आद्यकल्पसासम्भोपपादनार्थं न तावदिति भाष्यं
व्याचष्टे * तत्रेति * पश्वेकत्वसाधनत्ववद्द्रव्यैकत्वस्य सस्कार्यत्वं
द्रव्यद्वारा भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं न चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे
* न चेति * एकत्वस्य द्रव्यादन्यत्वात् । द्रव्याधिते सस्कारे कृते नै-
कत्वं संस्कारः कृतो भवतीत्यनेनोपकरोतीत्यन्तभाष्यावयवं व्या-
ख्यातं चक्षुर्वृत्त्यधिष्ठाने कृतस्य संस्कारस्य तदाधितवृत्त्युपकारि-
त्ववद्द्रव्ये कृतस्य तदाधितैकत्वोपकारित्वं भविष्यतीत्याशङ्कानि-
रासार्थं केन चिदित्यवयवं च व्याख्यातुं प्रहस्येत्युक्तम् । एवं सति

यथा चक्षुर्वृत्त्यर्थो ऽपि संस्कारो ऽधिष्ठाने वैद्यैर्विधीयते तथैकत्वं प्र-
 योजनतया द्वारीकृत्य प्रहस्यैव विधीयते ततश्च पुनः श्रुतिवाञ्छे-
 ष्फल्यापत्तिरित्यर्थः । एकप्रहसंस्कारस्यान्यतो प्राप्तैरपौरुक्त्यमा-
 शङ्कानुष्ठानेत्युक्तम् । एकत्वसंस्काराधिष्ठानं ऽप्येकैकस्य प्रहस्य-
 संस्कार्यत्वात्संस्कार्यद्वयस्य धान्योन्यविशेषणविशेषणविशेष्य-
 त्वायोगेनैकत्वस्य प्रहविशेषणत्वायोगात् । द्वितीयादिनिवर्त्तक-
 त्वानुपपत्तर्नैकत्वविधितो ऽनुष्ठानान्यथात्वासिद्धिरित्याशयः । ए-
 कत्वस्य तु क्रियासाधनत्वेन विधानात्साधनानाञ्चैकक्रिया-
 यशीकारनिमित्तान्यान्यविशेषणविशेष्यत्वोपपत्तेर्येवमर्थं वक्तुं पदवे-
 कत्वयद्ब्रह्मैकत्वस्य द्रव्येण सह विशेषणविशेष्यत्वरूपान्वया-
 भार्यात्वर्यंत्वेनान्यत्वोक्तिर्व्याख्येया । द्वितीयकल्पस्योपन्या-
 सपूर्वमसम्भवोपपादनार्थमथेत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति *
 यद्यपीति भाष्यं शङ्कोत्तरत्वेनायतारणपूर्वं व्याचष्टे * कथमिति *
 क्रयाद्रेकहायनीद्रव्यपरिच्छेदद्वारा ऽऽरूप्यं गुणो ऽपि क्रयाद्गमिष्यते
 प्रहस्य तु निष्कलसम्भारं प्रत्यङ्गत्वायोगात् तत्परिच्छेदद्वारैक-
 त्वस्य भ्रमागंङ्गता युक्तित्यर्थः । यदीति भाष्यायययं व्याचष्टे *
 अनङ्गमिति * नन्वित्याशङ्कामाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * प्रहस्य
 होमनिवृत्त्यर्थत्वात्सम्भारगोचरं तत्कत्वायोगमाशङ्क्य प्रासाङ्गिको-
 क्तिः । क्रियाद्भ्रमेण गुणेन परिच्छेद्यत्वस्य क्रियाद्भ्रूतद्रव्यधर्मत्व-
 दर्शनाद्ब्रह्मस्यानद्रव्येण परिच्छेद्यत्वायोगमाशङ्क्यानङ्गमपि साधनत्वे-
 नोपकारिप्रहस्यं विधिपदेकत्वं सम्भारगंशोपकारिष्यतीति परि-
 हारायन्तश्चेति भाष्यायययं व्याचष्टे * प्रधानेति * एतदुपपाद-
 नार्थमेव नायमिकदृष्टान्तद्वयोक्तः सूचयितुमाह * न हीति * न
 शेषमेवाधितः शेष उपकारोतीति नियमः किन्तूपकारिमात्राधित-
 इत्यर्थः । गुणस्य साक्षात्क्रियासाधनत्वाभावेनाद्भ्रपरिच्छेदद्वारा-
 त्वाद्भ्रन्यायभावात्प्राप्तद्राधितस्याङ्गता युक्तित्याशङ्क्याह * शेष-
 त्वेति * साक्षाद्व्याङ्ग्यं भ्रूत्यायगते पश्चात्तसिद्धौ द्वारकल्प-
 नाद्यभासम्भयमेव द्वारकल्पनोचितेत्याशयः । अथेत्यादि नैतात्कि-
 म्पि कर्तुं शिष्यस्य इत्यन्तं परिहारभाष्यं मङ्गलपत्तो व्याचष्टे
 ७३३ * मिश्रातेति * न पूम इति भाष्यायययम्याकार्यं घस्तुपुत्र्या-
 नायनवा प्रहस्य प्राधान्यक्रियाद्गुणपरिच्छेद्यत्वरूपानेकार्थो-
 पपत्तिरुक्ता । तन्तर्हित्यादि न चेतद्व्यमित्यन्तायययम्याकार्यं
 विधितस्याशङ्क्याह । सत्यन्धप्रयाजो यास्यनेदापत्तेरुभ्येन
 सम्भारगंशे कथयन्तस्याभाष्यञ्च एतुपत्तद्वारायं तस्मादित्यय-

यद्यं प्रहस्यैकत्वान्वय एव त्याज्यो न सम्मार्गान्वय इत्यनिश्चयाद्गु-
कमाशङ्क्य प्रहैकत्वान्वयस्य परपदार्थत्वेन व्यचहितत्वात्सम्मा-
र्गश्च प्रति गुणत्वास्याज्यत्वोपपादनायोभयत्यस्य हविःशब्देन
व्यचहितत्वाद्विशेषणत्वेन च गुणत्वास्याज्यत्वोक्तार्थमात्याधि-
करणभाष्यं ह्यष्टान्तत्वेन पठितम् । एकत्वस्य क्रियाविशेषणत्व-
पक्षे विवक्षानिरासभाष्यमाक्षेप्तुमारभते * न स्थिति * कस्मि-
न्प्रकारे ऽयमाक्षेप इत्याक्षेपविपर्ययप्रश्नपूर्वं विवृणोति * फथामिति *
प्राधान्येन क्रियान्वयपक्षे तावदमूर्त्तत्वेनाशक्यसंस्कारार्थं प्राप्ति
पदिकार्थस्यापिष्टप्राधान्यविघातकारित्वाद्दूषणमाह * यत्ताव-
दिति * जातेः साक्षात्संस्काराशकः प्रतिमाद्वारा विष्णुपूजाव-
द्व्यक्तिद्वारा संस्काराभ्युपगमेन परिहारः संख्यायामपि तुल्य इ-
त्याह * अथापीति * जातेर्द्रव्याव्यतिरेकान्मूर्त्तत्वमाश्रित्य साक्षा-
त्संस्कारस्य जातावनौपचारिकतापि संख्यायां तुल्येत्याह * अर्थेति *
संस्कारस्यापूर्वसाधननिवेशित्वाद् द्रव्यस्यैव चापूर्वसाधनत्वाद्
प्रहशब्देन लक्षणया द्रव्यस्यैव संस्कारविध्यभ्युपगमेनापि परिहारः
संख्याया द्रव्योपादानोत्तरकालमव्यापारात्प्राक् व्यापृतायाञ्चोप-
योक्ष्यमाणसंस्कारानपेक्षत्वात्सम्मार्गस्य चोपयुक्तसंस्काराया
भावादेकवचनस्यापि द्रव्यलक्षणात्वापत्तेः संख्यायामपि तुल्य
इत्याह * तथेति * जातेर्द्रव्याव्यतिरेकान्मूर्त्तत्वमाश्रित्य साक्षा-
त्संस्काराभ्युपगमेनापि परिहारः संख्यायां तुल्य इत्याह * अ-
र्थेति * यदपि न चेति भाष्येण द्रव्यादन्यत्वात्संख्याया द्रव्यद्वारा
संस्कार्यत्वे न सम्भवतीति दूषणमुक्तं तदपीवविघातकारित्वाद्
दूषणमित्याह * यदपीति * जातेः संस्कार्यत्वानभ्युपगमाक्षेपवि-
घातापत्तिरित्याशङ्क्य लक्षणाभवादेकवचनस्य द्रव्यलक्षणार्थत्वा-
नभ्युपगमे नैकत्वस्य संस्कार्यत्वपक्षे प्रातिपदिकस्यापि द्रव्य
लक्षणार्थत्वायोगमापाद्य तुल्यत्वोक्तिरिति त्वन्पक्षोक्त्या सूचिनम् ।
श्रुत्यैव प्रहप्रातिपदिकस्य व्यक्तिवाचित्वात् मत्पक्षे जातेः संस्का-
र्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्य ऽऽकृत्यधिकरणाधिरोधेन निरस्यति * अर्थेति *
विशिष्टाकारलक्षणोपाधिवशाद्भिन्नासु प्रहव्याक्तिष्वेकशब्दप्रयो-
गोपपत्तेर्न प्रहत्वजातिरस्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * प्रतिव्य-
क्त्वाकारवैलक्षण्यान्नाकारोपाधिकव्यक्तिवाचिता युक्त्यर्थः ।
आकारस्यापि संख्यानाद्यवचसन्निवेशापरपर्यायस्य परिमाणवि-
शेषात्प्रकृतया गुणत्वेनामूर्त्तत्वाज्जातितुल्यत्वापत्तेर्नाकारवा-
चित्वशङ्कोचिता प्रत्येकं गृह्यमाणानान्तद्वदेव संस्कारे सतीति

च वक्ष्यमाणवार्तिकालोचनया प्रहशब्दस्य कर्मव्युत्पत्त्या गृह्य-
 माणसोमवाचित्वावसायादेवतान्वितद्रव्यवाच्यैन्द्रवायवदिशब्द-
 सामानाधिकरण्यादपि सोमवाचित्वस्यैव न्याय्यत्वाद् प्रहादि-
 सोमपात्रवाचित्वगङ्गानिराससामर्थ्यप्रदर्शनायेदं चार्त्तिकं यद्-
 पि केन चित्प्रकारेण नोपकरोतीति विशेषणेनैकत्वार्थमपि प्रहे
 एव सम्मार्गस्य कार्यत्वात्सस्य च सम्मार्गविधिनैव सिद्धरेकत्वं
 सम्मार्गविध्यानर्थक्यं सूचितं तदप्यनुभाषणपूर्वं परिहरति *
 यत्त्विति * सस्कार्यत्वे ऽप्येकत्वस्य स्वतन्त्रस्यासंस्कार्यत्वेन प्रह
 विशेषणत्वावसायादर्थोद् द्वितीयादिग्रहनिवृत्त्यवगतेरेकग्रहसंस्कार-
 विधिरित्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * अयमेवेति * पृथक्प्रयोजनोक्त्वा
 भेदोक्तिः प्रयोजनभेदार्थत्वेन व्याख्याता । गुणत्वप्रतिज्ञायास्त्वर्थैक-
 त्वं सम्मार्गं प्रति गुणभूतमिति भाष्यकृतायाः प्रणीताधर्मदृष्टान्तेन
 भाष्यकृतेषोपकार्याश्रिततयोपपादितत्वादयुक्तं दूषणमित्याह *
 गुणात्वेति * क्रियोपकार्याश्रितेर्नवाङ्गेन क्रियाया उपकर्तव्यमित्य-
 स्यापि नियमस्याप्रामाणिकत्वाच्छ्रयाश्रितत्वनियमः सुतरामप्रामाणिक
 इत्याह * मन्देति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति *
 किमर्था सम्बन्धपेशाश्रितत्वे इत्याशङ्क्यासम्बन्धैः सम्बन्धानां
 क्रियासम्बन्धायोगादित्यसम्बन्धनां गुणताप्युपकार्याश्रितत्वायो-
 पेक्षणीयेत्याशङ्क्याह * न त्विति * प्रधानस्याप्युपकारिता तावद्वा-
 ष्यकृतैवोक्ता ऽप्युपगम्यापि त्वनुपकारितामुपकार्याश्रितेर्नैवोपक-
 र्त्तव्यमिति नियमाभावात्सम्बन्धिगतयोः शेषेषित्वयोर्गुणास्य क्रि-
 योपकारित्वाभादकानापादकत्वविशेषाभावोक्तिः । ननु साधनत्व
 निःसंख्यस्योपादानुमशक्यत्वाद्नुपात्तस्य च साधनत्वायोगा-
 त्परिच्छेदकसंख्यापेक्षात्वेन संख्यान्ययो युक्तः प्रधानस्य तूपात्तस्यैव
 संस्कारान्वयेनापादानार्थसंख्यानपेक्षत्वात् संख्यान्ययो युक्त
 इत्याशङ्क्याह * यथा चेति * होमायोपात्तस्यापि प्रहस्य सं-
 स्काराय किं संख्यस्योपादेयत्वेत्पेक्षोपपत्तेः प्रधानस्यापि संख्या-
 न्ययो युक्त इत्याशयः । ननु यावदुपात्तं तत्सर्वं सम्माष्टव्यमिति
 नियमाभावेन सम्मार्गान्धये ऽनयगतसंख्यात्वाद् प्रहस्य संख्यापेक्ष-
 योऽपि सम्मार्गस्य प्रकृतापूर्वसाधनीभूतप्रहादिपयतया श्रातत्वेना-
 नयगतसंख्ये ऽपि प्रहे ऽनुष्ठानुपकयत्वात्संख्यायाः क्रियोपकारित्वानु-
 पपत्तेः । क्रियाद्वयं न सम्मार्गस्य प्रकृतापूर्वसाधनीभूतप्रहादि-
 पयतया श्रातत्वेनानयगतसंख्ये ऽपि प्रहे ऽनुष्ठानुपकयत्वात्संख्यायाः
 क्रियोपकारित्वानुपपत्तेः । क्रियाद्वयं न सम्मपतीत्याशङ्क्याह * ए-

तावन्नेति*क्रियाया अनुष्ठानानैपयिकत्वे ऽपि सस्कार्यपरिच्छेदद्वारा
 क्रियान्वयात्तदङ्गत्वसम्भवः । प्रधानोपेक्षयोः क्रियासम्बन्धका-
 रणोक्त्या सूचितः । अभ्युपगम्यापि प्रधानसंख्यायाः साक्षात्क्र-
 यानुपकारितां क्रियाङ्गत्वं सम्भवतीत्युक्तम् । वस्तुतस्तु प्रधानमुपकु-
 र्वन्त्याः संख्यायाः प्रधानोपकारिण्याः साहाय्यकरणात्साक्षादापि सं-
 ख्यायाः क्रियाङ्गता वक्तुं शक्येत्याह * अपि चार्ति * श्लोकं व्या-
 चष्टे * क्रियाया हीति * फलसम्बन्धात्स्वाम्युक्तं प्रधानस्ये-
 त्यत्र यजमानसस्कारणां प्रधानाधिनानामपि क्रियाङ्गत्वस्य वक्ष्य-
 माणत्वाद् ग्रहसंख्यायामपि च तन्न्यायसाम्यात्प्रधानाधितायाः क्रि-
 याङ्गता न विरुद्धेत्याह * यजमानेति*यापि वस्तुशक्त्यालोचनया प्र-
 धानाधितस्याप्येकत्वस्य क्रियाङ्गत्वसम्भवे ऽपि सम्बन्धद्वयविधौ
 वाक्यभेदापत्तेरैकत्वस्याविधेयताप्राञ्जयत इत्यादिभाष्येणोक्ता सा प-
 श्वेकत्वस्याप्यविधेयत्वापादकत्वेनेष्टविघातकरत्वादयुक्तेत्याह *
 एवमिति * अवशिष्टतामुपपादयति * तत्रापि हीति * ननु
 पठारप्राप्तत्वेन विधेयत्वात्तद्वारा लिङ्गसख्ययोः क्रियाविशेषण-
 त्वेन विधेयत्वापपत्तेर्विशिष्टविधानाद्वाक्यभेदः परिहर्तुं शक्यः प्र-
 हस्य तु प्राप्तत्वेनाविधेयसंख्याद्वारत्वनुपपत्तः । स्वतन्त्रस्य च गुण-
 स्य निष्क्रियत्वेन क्रियासाधनतया विध्ययोगाद् ग्रहसंख्याऽयां वि-
 शिष्टायाः क्रियाया विध्यनुपपत्तेर्ग्रहोद्देशेन सम्मार्गं विधाय निवृ-
 त्तव्यापारस्य विधायकस्यावृत्तिं विना संख्याविधायित्वायोगा-
 दपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशङ्काह * मथापीति *
 स्वरूपेण होमाङ्गत्वेन च प्राप्तस्य सम्मार्गसस्कार्यत्वेनाप्राप्तेर्विधेय-
 त्वसम्भवाद्धिशिष्टविधानाद्वाक्यभेदो ऽत्रापि तुल्य इत्यर्थः । ग्रहै-
 कत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वाद्योपादयविशेषणपक्षेकत्वतुल्यतयाश-
 ङ्काह * तादृहेति * उद्देश्यस्यापि विधिस्पर्शाद्विशेषणविवक्षा
 सम्भवतीति वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः । उपहासायान्यथा वेत्युक्तम् । भि-
 क्षप्रसरत्वेनोद्देश्योपादेययोर्युगपदेकक्रियाविशेषणत्वायोगाद्युपपद-
 भयविशिष्टक्रियाविध्यशक्त्याक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्याशङ्काह
 * अपि चिति * ग्रहोद्देशेनैकत्वविशिष्टक्रियाविधिनैवोभयविशिष्ट
 क्रियाविधिनैवोभयविशिष्टक्रियाविधिसिद्धं वाक्यभेदापत्तिरि-
 त्याशयः । भविष्यत्वापादकोद्देश्यपक्षोक्तत्वेनाविधिक्षितादेकत्वा-
 त्यदान्तरोक्तत्वेन दशापघिन्नादेशोपमाशङ्काह * यत्त्विति * नो-
 द्देश्यपदमाविवक्षापादकामिति वक्ष्यमाण एवाशयः । किञ्चिद्वैल-
 क्षण्यमात्रेणातुल्यन्यायत्वाऽभ्युपगमे तुल्यन्यायविषयत्वाभावात्

७३६।१

क्वचिदनुमानाङ्गं दृष्टान्तो नाप्युपमानव्यवहाराङ्गमुपमा स्वादित्यर्थः ॥
 शिरोपाच्छेदने वैश्वदेवोक्तवाच्यं प्रकृतौ वैश्वदेवप्रहृष्टत्वमेव वि-
 यक्षितं स्वादित्याह * किञ्चेति * उद्देश्योपादेययोर्विधेयगण-
 यक्षायामविशेषमुपसंहरति * तस्मादिति * उद्देश्यस्याविधेय-
 न्यासद्विशेषणस्य विधेयत्वायोगमाशङ्क्याह * भस्ति हीति * प्रहा-
 स्वपित्येन सम्मार्गो विधीयमाने स्वरूपेणाविधीयमानोऽपि ग्रहः सम्मार्-
 गान्वयिरूपेण विहितो भवतीत्याशयः । इममेवाशयमाशङ्क्यापूर्वे
 विद्युपपत्ति * अथेति * ग्रहस्य प्रकृतापूर्वसाधनत्वात्संस्कार्यत्वा-
 घणतेर्द्वितीयासंयोगावगतसंस्कारत्वसम्मार्गान्वयप्राप्तया विध्यन-
 र्हत्वे पशोरपि द्रव्यत्वेन साधनाद्वैत्वावगतेः साधनापेक्षयागान्वय-
 प्राप्तया विध्यनर्हत्वोपपत्तिरिति पर्यनुयोगसाम्यमाह * अथ ज्योतिष्टो-
 मे इति * पशोः सामान्यतः साधनापेक्षक्रियान्वयप्राप्तावपि यागा-
 क्यक्रियान्वयप्राप्तिर्विध्यर्हत्ये ग्रहस्यापि सम्मार्गान्वयसंस्कारवि-
 शेगान्वयप्राप्तिर्विध्यर्हत्वोपपत्तिरिति परिहारसाम्यमाह * अथा-
 साधिति * सम्मार्गस्य ज्योतिष्टोमान्तर्गतत्वात् ज्योतिष्टोमान्तर्गते
 सधितप्रहोद्देशेन विध्युपपत्तेर्ग्रहस्य सम्मार्गान्वयप्राप्तिसम्भवा-
 द्विध्यनर्हत्ये यागस्यापि लोकान्तर्गतत्वाल्लोकान्तर्गतत्वापदितसं-
 श्रिधानपद्देशेन विध्युपपत्तेः । पशोरपि यागान्वयप्राप्तिसम्भवाद्वि-
 ध्यनर्हत्वापत्तिरिति परिहाराशक्तिसाम्यमाह * अथ सम्मार्गस्ये-
 ति * सत्क्रियविशेषः शक्यं हित्यनेनोक्तः । पः पशुरिति लोक-
 प्राप्तपशुस्वरूपानुधादे रपि यागानुष्ठानापादात्पलक्षणोपादेयत्वोपपत्ते-
 र्विधेयत्वं युक्तं ग्रहस्य तु संस्कार्यत्वेनानुपादेयत्वात् युक्ता विधेय-
 त्वेति वैयर्थ्यमाह * डाहृदयमानवात्त्विति * विध्यनुधादशब्दो कर्मण्यु-
 त्तमौ । चत्वारोऽपि विध्यादिवद्धा भावप्रत्ययाप्याहारण न्याक्य-
 याः । मत्वन्तभेदमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति * अथाहृ-
 ति * देशकालवारणापाद्यसंयोगोद्देश्यत्वसंज्ञाये ऽप्यप्राप्तत्वेनानु-
 पाद्यत्वानुपाद्यत्वभ्यालम्बनस्य वा चाद्यत्रलक्षणोपादेयत्वसंज्ञाये रपि
 परिमिते पशुशब्दे शृङ्गान्तीति प्रहणादिधिमास्तत्वेन विधेयत्वाभावादि-
 धेयानुपाद्यत्वयोर्द्वयोपादेयत्वयोरपि भेद इत्यर्थः । ननु देश-
 काद्यसंयोगोद्देश्यत्वोऽपि अत्रत्येन क्रियाविशेषेण...

७३७१

वाचने विधेयत्वोपपत्तेः । तत्परित्यज्येद्वाप क्रियासाधनत्वेनैकत्व-

विधिसम्भवो इष्टान्तव्याजेनोक्तः । अविरोधोपपादनायार्थादित्युक्तम् । यदा च ग्रहस्य विधेयतोपपादिता तदा तदकपदोपादानादप्यकत्वस्याविधेयता न युक्त्याह * किञ्चेति * कर्मव्युत्पन्नो विध्यविधिशब्दौ । पूर्वार्द्धे व्याचष्टे * एकस्मिन्नवेति * विधानाद्धेतोरनुष्ठानं प्रति विषयत्वनाधायते इत्यर्थः । उत्तरार्द्धे व्याचष्टे * न चेति * स्वातन्त्र्यानियतयौगिकत्वात्प्रकृतिप्रत्यययोः प्रकृत्यर्थे विशिष्टप्रत्ययार्थरूपैकार्थगमकत्वनैकपद इति प्रात्यात्मिकार्थभेदात्पदान्तरताप्युपपन्नेत्याशयेनाष्टुते * गमकत्वादिति * अतिप्रसङ्गापत्तेः पदशब्दस्य यौगिकत्वं निरस्यति * नेति * वर्णसंघत्वे इति गमकत्वविशेषात् इतिप्रसङ्गमाह * एकस्मिन्नपि चेति * लोचनयापि पदशब्दः प्रकृतिप्रत्ययसङ्गवाच्येवत्याह * पदामिति * पदान्तरत्वाभ्युपगमे इत्येकप्रत्ययौक्तयोः कर्मत्वकत्वयोर्विधयाविधेयत्वेषाम्यं न युक्तमित्याह * उभ्युपेत्यापि त्विति * उक्ताया अपि सख्याया विध्यनन्वयादविषया भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अविचक्षायामिति * एतदेवोपपादयति * यावादिति * अन्यथा वाक्यार्थे इत्यर्थे इत्याशयः । ततश्चेद् ग्रहसख्याविध्यनन्वये विभक्तस्त्युतेः समत्यापत्तेः कर्मत्वस्यापि विध्यनन्वयप्रसङ्गाद् ग्रहस्य सस्कार्यतैव न स्यादित्याह * तदिति * द्वितीयां चिनापि प्रयोजनत्वचात्प्रयाजरोपवत्सकार्यत्वसिद्धिं उद्धृत * प्रयोजनघरवादिति * सामान्याक्रियान्वयपूर्वकत्वाद् गुणप्रधानत्वरूपविशेषान्वयस्य कारकविभक्त्यभावं सामान्यतोऽन्यतोऽन्यथाभावाद् विशेषान्वयासिद्धिरित्याशयेन निरस्यति * नेति * एतद्वैचित्र्यं गिबृणांति * न हीति * अत कर्मत्वस्यात्याज्यत्वात्तदर्थं विभक्त्यादरापत्तेः सख्यात्यागायोगान्न सर्वसम्भारो सिद्धिरिति सिद्धान्ताक्षेपमुपसहरति * तेनेति * कर्मत्वप्रतीत्यर्थं विभक्त्यादरे इत्येकत्वं त्यक्तवत्इत्याशङ्क्या विभक्त्यर्थकदेयारत्याज्यत्वोक्तिः । अशक्यत्वमेव श्लाकप्रयणोपपादयति * तथा हीति * एकपदोक्तस्य ग्रहस्यैकप्रत्ययाक्तस्य च कर्मत्वस्याविचक्षेयत्वर्थः । सत्सत्त्ववच्छ्रुताश्रुतत्वकल्पनैकस्य विरोधात् सम्भवतीत्युक्ते श्रुतस्यापि शब्दस्य कश्चिदर्थो विधिनास्याविचक्षेयत्वर्थः । सत्सत्त्ववच्छ्रुताश्रुतत्वकल्पनैकस्य विरोधान्न सम्भवतीत्युक्ते श्रुतस्यापि शब्दस्य कश्चिदर्थो विधिना ग्रहीष्यन् कश्चिन्नेत्याशङ्क्या श्रुतेत्युक्तम् । तथा शब्दातिदिष्टविरोधद्रव्यितुमर्है कुरुत्वाः पच्यतामर्है प्रसवाय धार्यतामिति लोकप्रवादायान् पानुपतं याक्य नैकस्य उस्तुना इर्दजरतीय कथमनेन कुरुत्वात्स्यैकस्य वा पाकः प्रसवायाद्धारणामिति या-

र्तिकालोचनया इष्टान्तितं गम्यते । उच्यते । सञ्ज्ञाच्छन्दसोर्वहुलमिति
 उत्तरपदसमासे सञ्ज्ञायां ङीपो ह्रस्वविकल्पस्मृते ह्रस्वत्वावि-
 राध । सिद्धान्तमाक्षिप्तन्तावत्समाधातुमाह * अत्रेति * प्राधान्ये-
 नैकत्वस्य क्रियान्वये ग्रह सम्माष्ट्यैक सम्मार्ष्टीति प्रत्येक वाक्यस-
 माप्त्यान्धान्यानपेक्षयार्प्रहेकत्वयो क्रियान्वयोरपपत्ते एकवविवक्षा-
 यामपि सर्वग्रहसम्भागप्रसङ्गान्निष्फलाविवक्षा गुणभूतत्वेन त्वे-
 कत्वविवक्षा द्वितीयाधिरोधान्न युक्तत्वर्थ । पूर्वार्द्ध व्याख्यातुमुप-
 क्रमते * यदा हीति * विधायकावृत्तिलक्षणो पर इति तावच्छब्दा-
 र्थ । ननु हेइत्यारन्वोन्यानन्वयाद्वान्भेद सत्युपादेयोरप्य-
 न्योन्यानन्वयादरुणया क्रीणालेकहायन्या क्रीणातीति प्रत्येक-
 वाक्यसमाप्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्काह * उपादेयेति *
 उपादेयाना साधकत्वेन क्रियान्वयात्तस्याश्चानेकसाधनसाध्यत्वेनै-
 कैकसाधनान्वयमात्रेणापर्यवसानात्समुदाये वाक्यसमाप्तेर्न वाक्य-
 भेद इत्याशयः । ननु ग्रहेकत्वयो साधत्वेनानन्वये अपि वस्तुत
 साधनत्वस्यापि सद्भावन क्रियां प्रति गुणत्वात्तद्वशीकारेणान्योन्य
 नियमस्तावत्सेत्स्यतीति समुदाय एव वाक्यसमाप्तेर्न वाक्यभेदोऽपी-
 त्याशङ्काह * अस्मिन्नेव चेति * क्रियादेशेन विनोपकारित्वेऽप्य-
 द्वापयोगाशो हेइत्यवपक्षे क्रियावशीकार सम्भवतीत्यन्योन्यानपेक्ष-
 यार्प्रहेकत्वयो कर्मत्वरूपकर्त्तव्यत्वावगमात्प्रत्येक वाक्यसमाप्ति-
 दुं परिहरेत्याशयः । नन्वेकत्वस्य द्रव्यानपक्षस्य सकर्त्तुमशक्य-
 त्वात् तन्मात्रान्य वाक्यसमाप्ति सम्भवतीत्याशङ्काह * तदि-
 हेति * ग्रहस्य निर्घातद्वयसख्यत्वात् सस्कारान्वयस्य वाऽपूर्व-
 साधनत्वप्रयुक्तत्वेन यथाप्राप्तस्यैव सस्कारान्वयागते सख्यान-
 पक्षत्वादन्यतराकाङ्क्षामात्रेण चान्यान्यान्वयायोगात्सख्यानतरा-
 घटदस्य कैकत्वान्वयायोगेनैकत्राकाङ्क्षयापि ग्रहस्याकाङ्क्षोत्पा-
 पनायोगाद् ग्रहानपेक्षस्यैकत्वस्य सस्कार्यत्वापत्तिरित्याशयः । एवं
 सति स्वतन्त्रस्यैकत्वस्य सस्कार्तुमशक्यत्वात्कस्मिन्धिदाश्रयभूते
 द्रव्येऽनुक्तोऽप्यपेक्षमाणयद्येकपदाक्तत्वाच्छीघ्रबुद्धिस्त्वत्वाद् ग्रह ए-
 पाधयोऽनुपगम्येत ततो द्वया सस्कार्योस्तन्नेण सस्कार सम्भव-
 त्यावृत्त्ययोगादन्यान्यमापक्षया सस्कारकरणापत्तरेणोन्यानपक्ष
 सस्कारान्वयन यत्प्रत्येक सस्कार्यत्वलक्षणं प्राधान्य पात्रेणावभूत
 तद् पात्रतेत्याह * तत्रेति * भविहितसम्भागद्रव्यान्तराधयत्वा-
 ऽनुपगम तु किं तादित्यज्ञानादप्यत्रस्था स्यादित्याह * अयेति * अ-
 धातम गोपपादयति * न हाति * सर्वस्य स्वरूपस्यैकत्वादन्यापक्ष-

या चानेकत्वादन्यानपेक्षत्वेनैकत्वावधारणहेतोर्भेदकः पुरुषो प्रस्मिन्न
 गृहशतिवत्कस्य चिदवच्छेदकस्याभावाद्यथा ग्रहत्वोपलक्षितं द्रव्यं
 निर्धारितरूप प्रकरणे इश्यते नैवमेकत्वोपलक्षितमित्यर्थः । तत्रक-
 रणस्वत्वविशिष्टमेकवचनान्तशब्दचोदितत्वमेकत्वेन संख्येयस्य द्र-
 ष्यस्यावच्छेदक भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति * चमसाध्वर्युन्वृ-
 षीत इत्याद्युत्पत्तौ बहुवचनान्तशब्दचोदितानां चमसाध्वर्यव्यादीनां
 चमसाध्वमसाध्वर्यवे प्रयच्छति तान्स चपट्कार्थे हरतीत्याद्येकवच-
 नान्तशब्दविनियुक्तानामुत्पत्त्युक्त्या व्यावृत्तिः । यूप छिनत्स्यौदुम्बरी
 भवति सद्यो मिनुयादित्याद्येकवचनान्तशब्देनोत्पत्तौ ज्योतिष्टोमप्र-
 करणचोदितानामपि बहुत्वात्किमेकं सम्मार्गव्यमिति निर्धारणा-
 शक्तेर्त्रैदमप्यवच्छेदकं सम्भवतीति परिहरति * नेति * सर्वे-
 षामेकवचनान्तेन शब्देनोत्पत्तौ ज्योतिष्टोमप्रकरणे विहितानां द्रव्या-
 षां सम्मार्गोऽस्त्वित्याशङ्कते * भवेति * परिहरति * नेति *
 विकल्पेन सम्मार्गः समुच्चयेन वेति विकल्पन्याद्यकल्पे तावद्योदि-
 तहानिमाह * तथा हीति * बहुष्वपि पुरोडाशकपालेषु सत्स्वे-
 कंनैव तुपोपघापेऽपि यथा न चोदितहानिसत्त्वेहापीत्याशङ्काह * गु-
 षेति * द्वितीयकल्पे तु चोदितहानिरचोदितकरणं चेत्याह *
 यदीति * ननु युगपत्सर्वे सम्मार्गे संख्यान्तरोपजनः स्याद्विह त्वे-
 कत्वोद्देशेन विधीयमानस्य सम्मार्गस्यैकत्वान्वयित्वेनानुगतेर्यौ-
 गपद्ये च तद्रूपानुष्ठानासिद्धेः प्रत्येकं सम्मार्गव्यत्वावगमात्प्र-
 ख्यानन्तरोपजननापत्तिरित्याशङ्काह * वीप्सार्थश्चेति * अश्रुत- ७४०१
 र्त्रीप्सार्थे कल्पनापत्तेर्न प्रत्येकानुष्ठानं विधातुं शक्यमित्याशयः । न-
 न्नेवं सति ग्रहस्यापि प्रत्येकं सम्मार्गविधिसिद्धौ ग्रहं ग्रहमिति
 वीप्सार्थकल्पनापद्येतेत्याशङ्क्य प्रत्येकं सम्मार्गस्य विद्वानपेक्षित्य
 सूचनार्थं सर्वाणि हवींष्यमृशतीत्याभदौ हविष्ठादिजात्युद्देशेना-
 भिमर्शनादिसंस्कारविधौ युगपदनेकसंस्कृतावपि न जात्यन्तराप-
 त्तिर्येन प्रत्येकमावृत्त्याभिमर्शनादि विधीयते ष्वचिद्वा शुक्लादिगु-
 षान्तरोद्देशेन युगपदनेकत्र सम्भवदनुष्ठानापेक्षणादिसंस्कारविधौ
 युगपदनेकसंस्कृतावपि न गुणान्तरापत्तिरित्याह * जातीति *
 सामान्यन्यायेन युगपदनेकग्रहसम्मार्गेऽपि जान्यन्तरानापत्तिमुक्ता-
 मप्यवुध्यमानं प्रति विशेषनिष्ठोक्त्वाक्षरप्रयन्यूनपादत्रयेण विवृणो-
 त्ति * तथा हीति * यथा युगपदनेकद्रव्यान्तरसम्मार्गे संख्यान्त-
 रोद्भवस्तथा युगपदनेकग्रहसम्मार्गेऽपि ग्रहत्वाजात्यन्तरस्योद्भवो ना-
 स्तीत्यर्थः । याङ्गिकानां तर्हि प्रतिग्रहं सम्मार्गवृत्तिर्विशेष्येतेत्याह *

इतीति * प्रत्येकं गृह्यमाणानामिति वार्त्तिकवक्ष्यमाणप्रतिग्रह-
सम्मानां वृत्तिहेतुसूचनायेतिकरणः । एवमपि सकृदनेकग्रहस-
म्मानांनुष्ठानस्य जात्यन्तरानापादकत्वेन ग्रहसंस्कार्यत्वव्याघातक-
त्वाभावाद् ग्रहस्य संस्कार्यत्वनिर्द्धारणार्थविधेः प्रतिग्रहं समा-
गां वृत्तिविधायित्वाभावे ऽपीत्यध्याहृतापिशब्दकैवंशब्दार्थः । इ-
तीत्यस्मिन्नर्थे समर्थादिगणः किञ्चन्तात्सत्त्वम्याम् इतीति रूपं सकृत्स-
र्वग्रहसम्मानस्य जात्यन्तरानापादकत्वाद् ग्रहसंस्कार्यत्वाव्याघा-
तकत्वमात्रपरामर्शैवंशब्दः । एवं युगपत्सर्वसम्मानस्य जात्य-
न्तरानापादकत्वेन ग्रहार्थत्वाबाधकत्वादावृत्तिमविधायापि इति गच्छ-
तिः पर्ववस्यत्यपि भिन्नकालग्रहणानन्तरकालेवाद्दृढपरिमाणदशा-
पविप्रसाधनकत्वाच्च सम्मानस्य सकृत्सर्वानुष्ठानुमशक्तेः सा-
मर्थ्यादापन्नावृत्तिर्भेद विरुध्यत इत्यर्थः । एवं तद्ग्रहनेनैव न्यायं
सर्वेष्वप्येकत्वयुक्तेषु द्रव्यान्तरेषु संस्क्रियमाणेष्ववावृत्तिसिद्धेरनुष्ठान-
वेलायामेकैकस्यैव सम्मानान्यवदर्शनत्संख्यान्तरोपजनननिमित्त-
त्वात्तद्विद्वान्यचोदितकरणापत्तिरक्षणविरोधानापत्तेस्तत्परिहारार्थं
प्रत्येकमावृत्त्यानुष्ठानविधिसिद्धौ वीप्सार्थकत्वनानापत्तिरित्याशङ्क-
ते * तदेति * वीप्सार्थकत्वनानापत्तिभयात्प्रत्येकानुष्ठाना-
विधाने ऽपि सामर्थ्यात्प्रत्येकानुष्ठानसिद्ध्या संख्यान्तरोपजनननिमित्त-
धुतहान्यधुतपरिग्रहापत्तिविरोधपरिहाराभ्युपगमे सति ग्रहेक-
त्वविधेःशायामपि सर्वग्रहसाद्गुणयार्थत्वन्यायापन्नसर्वग्रहस-
म्मानांविरोधाद्विधिक्षोकिर्मिन्फला स्यादित्याह * तथा सतीति*
रुद्रोफ व्याचष्टे * न हीति * सर्वग्रहसम्मानं ऽपि प्रत्येकमनुष्ठान-
सिद्धिरकत्वविधेःशायामपि प्रत्येकमनुष्ठान-
णानां सामानाधिक्यपात्यवयवनिर्द्धारणार्थंवारसम्मानस्यावृत्त्या च
गृह्यमाणानामावृत्त्यैवाधो ऽवयवपातात्प्रतिर्द्धारणार्थः सम्मानोऽप्यावृ-
त्त्यैव स्यादित्याशयेन परिहरति * नैतदिति * ग्रहणोत्तरकाला-
न्यायसम्मानस्य नैरन्तर्यविधेः यत्तमानसामीप्ये यत्तमानवद्वेति
स्मृतिमालाच्य गृह्यमाणानामित्युक्तम् । भस्माच्च वार्त्तिकेणाद् प्र-
हृत्स्य प्रहृत्प्रहृत्सोमघाच्चिद्यप्रतीतेः स एष इन्द्रतुरीयां प्र-
हृत्ता गृह्यते यद्देन्द्रयायष इत्यादौ चन्द्रयायवादिशब्दमामानाधिकर-
ण्यात्पाप्रसोमायययान्ययाभायंनैन्द्रयायवादिशब्दपाच्यत्वायोगात्सा-
क्षाच्च यागसाधनसामर्थ्यस्कारसम्भवं व्यपहितोपयोगेन पा-
प्रस्यामंस्वायंवाद् ग्रहणादिनामस्कारप्रस्तायाच्च सम्मानस्य
सोमसंस्कारत्प्रतीतेः पात्रस्य च गृह्यमाणानामपि सोमाययस्य सं-

स्मार्गे ऽशुचित्वानापत्तेस्तन्निर्हरणार्थं सम्मार्गानपेक्षत्वात्सोमस्य तु विहितत्वात्प्रदेशाद् वहिर्द्वृत्तौ वैगुण्यापत्तेस्तन्निरासार्थं सम्मार्गापेक्षत्वाद्पेक्षितविधयेऽपि सोमसंस्कारत्वावगतेराकलयु धावति-पवित्रे परिपिच्यते इत्यादिमन्त्रलिङ्गादध्यवमेवावगतेर्ग्रहादि सोमपात्रं यस्मिन्पात्रे ऽस्य सोमस्य ग्रहणे क्रियमाणे सोमो व्यवसिच्यते इत्याशङ्कं तत्सर्वं सम्मार्ज्जयितव्यमिति चमसाधिकरण्यभाष्यस्य च पात्रलिङ्गप्रसंगसंस्कारार्थमपि क्रियमाणस्य सम्मार्गस्य नान्तरीय-कपात्राश्रितत्वाद्यतया व्याख्यातुं शक्यत्वान्न ग्रहपात्रं सम्मार्ग-व्यमिति ध्रुमितव्यम् । नात्रपात्रेषु गृह्यमाणानां सोमानां युगप-त्सम्मार्गप्रसङ्गं ऽपि वायव्यैन्द्रवायवयोः सोमयोरेकस्मिन्पात्रे गृह्य-माणयोर्वीगपद्यप्रसक्तौ तन्निरोधो विवक्षाफलं भविष्यतीत्याशङ्काद्
 * अशुपेयेति* स्वतन्त्रस्यैकवाक्यस्याप्रतीतेः स्वतन्त्र चाग्रहत्वनि-रपेक्षमेकत्वं यस्य द्रव्यान्तरस्य तस्याप्रतीतेर्ग्रहगतत्वेनैकत्वविवक्षा-मशुपेयत्व नैष्कल्योक्तिः । यस्तुतस्तु वाक्यभेदापत्तेर्नैकत्वविवक्षा सं-भवतीत्याशयः । द्रव्यान्तरगतत्वेनैकत्वविवक्षानिरासमुपसहरति
 * अतश्चेति* सम्मार्गस्यैकवायेन यो ऽन्वयस्तस्य द्रव्यविशेषनि-ष्टतया ऽनवधारणेनेत्यर्थः । द्रव्यान्तरस्थत्वेन विवक्षायुगमेऽपि न सिद्धान्तहानिरित्यह
 * यद्यपि चति * अनेन प्राप्नोति हि प्रधा-नस्योति पूर्वाद्धं व्याख्यातम् । प्राधान्यनैकत्वस्य क्रियान्वयपक्षे सर्वप्रहसम्मार्गापत्युक्तेः संख्योद्देशेन संस्कारविध्ययोगेत्तद्यत्वे-दर्शयितुमाह * तस्मादिति * यूप छिनत्त्यग्नीनादधीत् चमसा-ध्वर्युन् वृणीत् इत्यादावप्राप्तोद्देश्यगतायाः संख्यायाः विवक्षाशु-पगमात्तस्याश्च द्वितीयाविशेषापत्तेर्गुणत्वेन क्रियान्वयायोगाद्यथा-संबधोद्देशेन छेदनादिसंस्कारो विधीयते तथात्रापि भविष्यतीत्याश-ङ्का यूपदेवनवगतसंबधत्वेन परिच्छेदक संख्यापेक्षत्वाद्धिधेयत्वाच्च तत्परिच्छेदकत्वेन संख्याविध्युपपत्तेर्द्वितीयाविशेषात् । क्रियान्व-यायोगेऽपि संख्याविंशत्यूपदिशिशिष्टच्छेदनादिक्रियाविध्यन्यथा-नुपपत्तिकल्पितेन विधिना क्रियाविशेषणीभूतयूपविशेषणत्वेन सं-ख्याविध्यप्रगमात्संख्याविंशत्यूपदेवदृश्यत्वेऽपि संख्याया नोद्दे-श्यतेति सूचनार्थं कश्चिदित्युक्ते विधेयत्वे यूपदिसंख्याया द्विती-यया संस्कार्यत्वापत्तेर्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोऽयन्तामित्यादौ घानेकत्र लोकवेदयोर्दर्शनेन प्रत्येकं वाक्यसमाप्तेरदोषत्वात्कस्मा-द्युपं छिनत्तीत्यादौ न संख्योद्देशेन संस्कारो विधीयतरत्याशङ्का संख्यायाः स्वकीयमोचरे घर्णे लक्षणं स्वभाव एवैव इत्युक्तस्वभा-

बोधपादनायोद्दिश्यमानानां पुनरवशीकृतत्वादिवार्तिकोक्तोपपत्ति
 त्तस्माच्छब्देन परामृष्टा गुणभूतविवक्षा त्वित्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे *
 अथ त्विति * वैरूप्याद्यत्वेन विरोधोक्तिव्याख्यानायैकत्ववधे-
 त्याद्युक्तम् । प्रयोजनवत्तयैव ग्रहस्य प्रधान्यसिद्धेर्द्वितीयायास्ता-
 त्पर्यं नैकत्वपक्षेऽपि ग्रहस्यापि च क्रियान्वयसिद्धौ कारकत्वस्या-
 वश्यप्रतिपाद्यत्वाच्चिद्विशेषस्य च सामान्यस्यापर्यवसा-
 नात्सर्वं पाकादिसम्बन्धे द्रव्याकारात्तन्बुलादय इत्यनेन च न्या-
 येन साधनत्वस्याप्युपपत्तेः साधनस्य चाङ्गत्वप्रसिद्धेरवैरूप्याया
 ङ्गतैव द्वयोर्द्वितीयायं इत्याशङ्कते * तत्रेति * प्रहाङ्गत्वे तात्पर्या-
 भावसूचनार्थं स्तावच्छब्दः । साधनत्वेऽपि ग्रहस्य प्राप्त्यङ्गोप-
 कारित्ववदनङ्गत्वादविद्यमानाङ्गत्वोक्तिः शाब्दस्य च प्राधान्यस्या-
 र्थता न युक्तेति परिहरति * तत्रेति * यदि तु कथं चित्सगुणभाव-
 सततः पश्चादपि स एव विवक्ष्येत न प्राधान्यमित्यादावित्यनेनोक्तम् ।
 अशाब्दस्य प्राधान्यस्य शाब्दक्रियान्वयतात्पश्चादपि शाब्दत्वाभ्यु-
 पगमापक्षेर्विप्रकर्षप्रसङ्गाच्छब्दात्सम्भवतः । प्राधान्यस्यार्थत्वा-
 योगमुपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * सर्वेवेति * ध्रुतिघरांशुप्रा-
 धान्यङ्गम्यते तदादि तावद्वास्तवत्वेन गृह्यते ततः प्रागपि प्राधान्य-
 मेष प्राहं न गुणत्वं प्राधान्यासम्भवात्तु द्वितीयाधुतौ लक्षणाध-
 यणे पुरोडाशकपालवत्प्रयोजनवत्त्वेऽपि गुणत्वस्यैव शास्त्रीयत्वात्प-
 श्चादपि गुणभाव एव विवक्षित इत्यर्थः । असम्भवस्य वैरूप्याय
 काल्पनिकत्वात्सम्भवस्य च वास्तवत्वादविरोधमाशङ्काह * युग-
 पश्चेति * विरोधपरिहारसम्भवेऽपि सम्भवात्सम्भवपरिग्रहनि-
 मिषस्यालोचनविशेषनिमित्तस्य च शब्दकेशस्यापरिहार्यत्वाद्दे-
 य कल्पना युक्तेत्याशयः । एतदेव विवृणांति * प्रथमं हीति *
 प्राधान्यस्याशाब्दत्वात् शब्दकेशापत्तिरित्याशङ्काह * पश्चात्त-
 मपि चेति * शाब्दस्यार्थस्याशाब्दाध्यायान्वये प्रामाण्याभावेनान्वय-
 सिद्धौ कल्प्यार्थ्याचिशब्दकल्पनाहेतुत्वाच्छब्देनैव प्राधान्यं वाच्य-
 मित्युक्तेऽनुपलब्धिबिरोधेनास्मिन्वाक्येऽसाप्युच्चारित इत्येवं क-
 ल्पयितुमशक्यत्वात्सत्तामात्रेण च कल्पनस्य व्यवहारानौपयिक-
 त्वेनानाशङ्क्यत्वात्केन रूपेण शब्दकल्पनेत्याशङ्काह कल्प्यार्थं वाच्यपि
 शब्दाः प्रसिन्वाक्ये व्याप्तिवत् इत्येवं कल्पनां सूचयितुं व्यापारशब्दे प्र-
 योक्तव्ये व्यापारस्यापि शब्दघिरोपनिष्ठतया कल्पयितुम् अशक्यत्वा-
 त्कल्प्यार्थाभिधानशक्यत्वात्प्रव्यापारकल्पना शक्तिशब्देन सू-
 चित्वा द्वितीयाकरूपस्य वा प्राधान्यवाचिनः शब्दस्यैव ध्रुतत्वेन श-
 ब्दात्तरकल्पनायोगात्तस्यैव प्राधान्येऽपि व्यापारः शब्दशक्तिशब्देन

॥

७४११

लक्षितः । एवञ्च गुणप्रधानत्वरूपानेकार्थव्यापारकल्पनानिमि-
 त्तो वैकल्पलक्षणो वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्याह * भतश्चेति * शब्द-
 व्यापारं विना प्रयोजनवत्तामात्रेण प्राधान्यसिद्धयभ्युपगमे ऽपि द्विती-
 यायास्तावदनुयादित्वेनापि स्वार्थवाचित्वसम्भवात् गुणत्वलक्ष-
 णार्थता युक्त्याह * किञ्चेति * यथा विधीयमानं स्वार्थं प्राप्य एवो
 न लक्षणिके ऽर्थे वर्तते तथान्यतो ऽवधारितमपि प्राप्य लक्षण-
 कार्थत्वे ऽपि स्वार्थात्यागादित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्ट * यद्यपीति *
 एवं च प्रत्येकत्वस्य गुणतामपि यदि द्वितीया लक्ष्येत्ततोपरमपि वै-
 रूप्यं स्यादित्याह * ततश्चेति * प्राधान्यानानुवादोक्तेरभ्युपेत्य ७४२।
 यादमात्रतां घोतयितुमाह * श्रुत्या चेति * नन्वेकत्वस्य निष्प्र-
 योजनप्राधान्यायोगाक्रियान्वयसिद्धौ गुणत्वस्वावश्यलक्षणीयत्वा-
 वगतेर्वैकल्पपरिहाराय ग्रहप्राधान्यस्यार्थत्वकल्पनोचिता त्याज्ये-
 त्यर्थः । अतो यद्येकत्वस्य विवक्षाभ्युपगन्तव्या ततः प्राधान्येनैव
 सा निरस्तेत्याह * तस्मादिति * नन्वेवं प्राधान्येन गुणत्वेन च-
 कत्वस्य क्रियान्वयनिरासार्तिसिद्धान्ते समाहिते ऽपि भाष्यं कथं समा-
 धेयमित्याशङ्क्याह * भाष्यमपीति * क्रियान्वयासम्भवोक्तिभा-
 ष्यमतेषु प्रत्येकवाक्यसमाप्तयेनेकविधवैकल्पलक्षणेपु मनासिद्ध-
 तेषु सत्संयोग्यं वाक्यभेदोक्तिभाष्यं चैतेष्वेव वाक्यभेदेषु विषय-
 भूतेषु योज्यमित्याहृत्या निमित्तविषययोः सप्तम्यभ्युपगमेन
 व्याख्येयम् * तथा हि * एकत्वस्यापि ग्रहवत्प्राधान्ये प्रत्येकं वाक्य
 समाप्तेर्ग्रहनिरपेक्षस्यैकत्वस्य सम्मार्गः स्यात्स चावश्यः द्रव्यान्तरे
 च क्रियमाणः सर्वेषामेकवचनान्तशब्दचोदितानां धार्थः सच वि-
 कल्पेन कस्य चि क्रियमाणां ऽन्यगतस्यैकत्वस्य चापकरोति समुच्चिता-
 नां तु क्रियमाणः सत्यान्तरापजननात् कस्य चिदेकत्वस्योपकरोति ।
 गुणत्वे त्वमूर्त्तत्वेन प्रमाणात्तरतो निष्पादकत्वान्तरगमाच्छब्देनैव गु-
 णत्वं वाच्यन्तत्र च द्वितीयाविरोधः गुणत्वलक्षणार्थत्वे तु द्वितीया-
 याः प्रयोजनवत्त्वावगतेः प्राधान्यस्य ग्रहस्यापि गुणत्वापत्तिरि-
 त्युभयथापि क्रियान्वयासम्भवंभाष्यं योज्यम् । वाक्यभेदभाष्यं
 च द्वितीयया प्रधानभूतं ग्रहमुद्दिश्य सम्मार्गो विधीयते यदि तथाप्ये-
 कत्वस्य गुणत्वेनान्वयो एते विधीयते ततो गुणप्रधानार्थकः स्यादित्या-
 शङ्कते * ननु चेति * पष्ठ्याप्रेस्तृणद्वारापचयाग्धयावंगतेस्तस्य
 च विशेषान्तरायोगेनाद्वाङ्गिलक्षणाव्यवशेषनिष्ठत्वावसाया-
 त्कोऽङ्गको ऽङ्गीत्यपेक्षयां चाग्नेः प्रयोजनवत्त्वात्प्रधानतेत्याह * यद्यपि
 चेति * यथा मध्यात्पूर्वाद्वाञ्चेति पञ्चम्याविवक्षितापादानरूपगु-

णार्था हविषश्च कार्यार्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वात्तत्प्राधान्य लक्षयन्ती प्रव-
 र्त्तते तथेयमप्यविवक्षितगुणार्थाप्रे प्राधान्य च लक्षयन्ती प्रवर्त्तते
 इत्यर्थः । अतो ऽग्निवाक्ये ऽपि वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदा वाक्ययोज-
 यितुमित्याह * ततश्चेति * प्रत्येकवाक्यसमाप्तिस्त्वन्भेदकत्वप्रा-
 धान्ये त्वनाशङ्कात्त्वनाशापत्तेर्न योजिता । ननु तृष्णाता द्वितीयायो-
 गे ऽप्यपचय प्रत्यप्रतिपाद्यत्वनाप्राधान्याद्विवक्षितसख्यत्वेनाप्राधा-
 न्याद्विवक्षितसख्यत्वेन प्रयाणामेवापचयावगते शपत्पणानपचय-
 न तृणससर्गादाप-स्यमानस्योल्मुकवहि पातस्वापरिहारार्थतया प्रसृ-
 णापचयसस्कार्यत्वायोगात् प्राधान्यमित्याशङ्काह * तृष्णाती-
 ति * विभागरूपत्वेनापचयस्य सयामपूर्वकतया प्राक्सिद्धसम्य-
 न्धापेक्षत्वात्तदपचेयान्तृष्णानां सिद्धत्वान्वयात्प्राधान्ये ऽपि देशा-
 दियदुद्देश्यतोपपत्तरविवक्षितसख्यत्वात्सर्वतृष्णापचयादप्रिसस्का-
 रत्वापपत्तिरित्याशयः । पूर्वोक्ताना वाक्यभेदानामत्रापि योज-
 नीयत्व ध्याव्ययत्वाक्त्योक्तम् । प्राधान्याभावे गुणप्रधानत्वैवरू-
 प्याभावात्कथं पूर्वोक्तवाक्य भेदयोजनेत्याशङ्का गुणप्रधानत्वैवरू-
 प्याभाव ऽपि सख्यासख्यययोर्द्वयोर्बुद्देश्यत्वेन क्रिया-त्रये प्रत्येक वा-
 क्यसमाप्तिक्षण सख्यायास्तृपादेयत्वेना-त्रये ऽनुपादेयोपादेय-
 त्वयैरूप्यलक्षणा वाक्यभेद शङ्का योजयितुमिति परिहार बहुवि-
 पयत्वघोतनायोदाहरणान्तरनिष्ठतया दूयैयति * तथेति * भेद-
 नस्यैव निमित्ततैकत्वस्यैव चेति नियोगपक्षे भेदत्वस्य निमित्ततैक-
 त्वस्य चेति विकल्पपक्षे वाक्यभेदाभावादन्योन्यानन्वयमाप्नोति ।
 प्रत्येकोक्तिश्चान्यानपेक्षत्वमात्राशया । समुच्चयस्य त्वन्यान्या-
 नपेक्षत्वे ऽप्येकनिमित्तत्वान्त्रयमात्राणापवत्त वाक्यभेदात्पादकतापि ।
 सम्बन्धादिपक्षेषु प्रत्येकसमाप्तत्वापत्तेरादिशब्देनान्यान्यत्रिवि-
 षयाद्वयोः समुच्चयपक्षः सूचितः । पूर्वशब्दोपादेयानुपादेय-
 त्वयैरूप्यमुक्तमिति नाभारूपत्वोक्त्या व्याख्यात तस्य विरुद्धत्वा-
 किः सत्समुच्चारणावृत्त्या वाक्यभेदात्पादनार्थेति सूचना-
 यैकवाक्ययोक्त्या सत्समुच्चारणोपलक्षणम् । भिन्न तु-
 होतीत्यादिषु पचनाविषयत्व-व्ययः । एवमतवेकात्र प्रहस्य न क-
 चिदुपकारं करोति न सम्मार्गस्येति भाष्य प्रधानभूतस्यापि प्रहस्ये-
 पचावधारणेन सख्याया प्रहस्य न कश्चिदुपकारं करोति न सम्मार्-
 गस्येति भाष्य प्रधानभूतस्यापि प्रहस्येपचावधारणेन सख्याया प्र-
 होपकारोपसम्भवादनङ्गमितानामपि च प्रणीताधर्माणामुपका-
 र्तिव्यवहारमात्रेण क्रियापकारित्यर्थेनाद् प्रहस्य च सम्मार्गोपका-

न्यसद्भावात्तत्परिच्छेदकत्वेनैकत्वस्य यजमानसंस्काराणां यागो-
 कारित्ववत्सम्भारगोपकारित्वापत्तरयुक्तमाशङ्क्य दपेतानध्वयुः
 तः सने ग्रहान् शृङ्गातीत्यादेः प्रमाणान्तरादेव विज्ञानसंख्यान-
 क्षम्वार्शकत्वस्य ग्रहोपकारित्वं तद्द्वारा वा सम्भारगोपकारित्वं ७४३।
 नम्भवतीति भाष्याशयं सूचयितुमाह * सत्यां चेति * यद्गोदे-
 श्यविशेषणस्याविवक्षितत्वे ऽष्टवर्षब्राह्मणापनयनादिविधावुद्देश्य-
 ब्राह्मणादिविशेषणमष्टवर्षत्यादिः भमावास्यायामपराह्ण पिण्डपितृ-
 धनेन चरन्तीत्यत्र चोद्देश्यमावास्याविशेषणमपराह्णः । प्राचीन-
 प्रवणविधौ चोद्देश्यप्रवणविशेषणं प्राचीनत्वं यावज्जीवविशेषणं
 सामन्याद्यपि न विवक्ष्येत ब्राह्मणसुरापानादिनिषेधे चोपा-
 देयब्राह्मणादिविशेषणं लिङ्गादि विवक्ष्येतेत्याशङ्क्य निरा-
 सार्थं ऽयं ग्रन्थः । आकाङ्क्षाधीनत्याद्विशेषणविवक्षया ब्राह्मणादेः
 श्रोयनयनादावुद्देश्यत्वे ऽप्यन्यतो ऽनवगतत्वरूपत्वेन विशेषणाकाङ्क्ष-
 त्वाद्द्विशेषणाविवक्षानिषेधे चोपादेयत्वे ऽपि ब्राह्मणादेरनुवाद्यत्वेन प्रा-
 त्तस्यैव निषेधान्वयाद्द्विशेषणस्यानाकाङ्क्षितत्वेनाविवक्षायुक्तेत्याशयः ।
 एवं तद्गोद्देश्यमानस्य किं संख्या विवक्ष्यते नेति संशयोपन्यासो न
 युज्येतेत्याशङ्काह * सा चेति * विधेयक्रियानुष्ठानार्थत्वेनापा-
 द्यत्वलक्षणोपादेयत्वाभावे ऽपि प्रतीक्ष्यत्वलक्षणोपादेयता ब्राह्मणा-
 मावास्यादिषु विवक्षिता । उपनयनपितृयज्ञाद्यनुष्ठानकाले हि
 ब्राह्मणानावास्यादेर्भियमेन प्राप्तत्वापादकस्य प्रकृतापूर्वसाधनत्व-
 स्मानावास्वकालाप्राप्ते च ब्राह्मणादौ तदन्वितोपनयनाद्यनुष्ठानायो-
 गत्वाद् ब्राह्मणादिसिद्धवत्कारणोपनयनादिविधानाद् ब्राह्मणादेस्त-
 त्कालापाद्यत्वायोगे ऽपि स्वतः सिद्धस्य प्रतीक्ष्यतावश्याभ्युपगन्तव्या।
 ग्रहादेस्तूपकृतापूर्वसिद्धार्थमुपाद्यत्वेन सम्भारगोपकारित्वादिना काले नित्यप्राप्तेर्भि-
 षेधस्य च प्राप्तविषयत्वनियमाधिषेधकार्योपाध्य निवृत्तेः प्रवृत्तिपूर्व-
 कत्वनियमात्सुरापानादिनिवृत्तिकाले तत्कारिणो ब्राह्मणादेर्भित्यप्राप्तेर
 प्रतीक्ष्यत्वावुद्देश्यत्वं विवक्षितं । कीदृक् ब्राह्मणादिरुपनयनाद्यनुष्ठा-
 नार्थं प्रतीक्षितव्यं इत्युपादेयेषु विशेषणाकाङ्क्षोत्पत्तेरुद्देश्येषु ग्रहा-
 दिष्वनुत्पत्तेरनाकाङ्क्षितत्वेनाद्देश्यविशेषणस्याविवक्षान्युत्पादना-
 योद्देश्यमास्य किं संख्या विवक्ष्यते न चेति संशयोपन्यासो युक्त इ-
 त्याशयः । उद्देश्येषु विशेषणानाकाङ्क्षामुपपादयति * उद्देश्यमा-
 नेषु हीति * प्रमाणान्तराद्यगतत्वात्संख्यानाकाङ्क्षार्थां प्रकृतापूर्वसा-
 धनस्य प्रकरणात्संस्कार्यत्वाद्यगतेरुद्देश्यस्वरूपस्यापि प्रमाणान्तरा-
 द्यगतत्वात्तत्समर्पकप्रतिपदिकार्थग्रहत्वान्वयस्यापि नाकाङ्क्षा स्याः

दित्वाशब्दा प्रातिपदिकार्थान्वये सम्मार्गस्य संस्कारत्वासि-
 खेः प्रकृतापूर्वसाधनस्य संस्कार्यत्वावगत्ययोगादुद्देश्यस्वरूपान-
 यगतेरुद्देश्यं च विना निष्फलत्वापत्तेर्विध्ययांगा-
 त्तत्समर्पकप्रातिपदिकार्थान्वयाकाङ्क्षोपपादनार्थं प्रातिपदिका-
 र्थेत्युक्तम् । प्रकृतापूर्वसाधनत्वे ऽवगतसस्यस्यापि प्रहादेः
 सम्मार्गाद्यन्वये ऽनयगतसस्यत्वात्संख्याकाङ्क्षा भविष्यतीत्याश-
 ङ्गाह * अत इति * प्रातिपदिकार्थान्वितप्रकृतापूर्वसाधनमा-
 त्तस्य सम्मार्गाद्यन्वयावगतेर्विशेषणानाकाङ्क्षा अतःशब्देनोक्ता ।
 अनेन चायिषिष्टं हि लक्षणांमिति सूत्रावयवव्याख्यानस्य नैतदस्ती-
 त्येवमादिनाभ्यर्कर* योपसंहारार्थं तस्मात्प्रैतदितिभाष्यं व्याख्यातं कुत
 इति भाष्येण सर्वं संस्कार्यत्वं हेतुप्रश्नपूर्वं विहितस्तु सर्वधर्म, स्यादिति
 सूत्रोक्तहेतुद्वयमनुरुद्धन्तलक्षणात्वादित्यनेनैव हेतूहेतवनाकाङ्क्षणा-
 वयुक्तमाशङ्का लक्षणत्वादित्यनेन प्रहत्यादेर्विधेयसम्मार्गाद्यन्वयापू-
 र्वसाधनलक्षणत्वेन सम्मार्गाद्यन्वयितया विधेयत्वाभावात्तद्विशेषणत्वेनै
 विधिर्भविष्यतीत्याशङ्कायाः संस्कारान्वयितया विध्यनुपपत्तेः शुद्ध-
 विधौ च विधेयत्वात्विधेयत्वापत्तेर्भोपूर्वसाधनविशेषणत्वेनाप्ये-
 कत्वादेर्विधिः सम्मथतीत्येवं निरासायैतद्धेतुद्वयानुकर्षणमिति सू-
 चनायाविधेयत्वात्तया लक्षणात्त्वोक्तिं व्याख्यातुमाह * स-
 र्वेति * विधेयत्वानेवृत्त्यो माप्रशब्दः ततश्च तद्विशेषणस्य सु-
 त्तमभिधेयत्वादिनुष्ठानान्वयित्वेनानादित्यतेत्याशयः । लक्षणत्वो-
 क्तेरपिधेयार्थत्वप्रकृत्यानादित्यतानुष्ठानोक्त्या लक्षिता । लक्ष-
 णस्यानादित्यतां लौकिकदृष्टान्तेन द्रवयति * यद्येति * प्रहत्व-
 स्यापि तद्द्वन्द्वनादरापत्तेश्च चमसेष्यपि सम्मार्गः प्रसज्येतेत्याशङ्गाह
 * तत्रेति * प्रहादेर्लक्षणात्त्वेन विना तदलक्षितेष्वपूर्वसाधनेषु
 सम्मार्गाद्यनुष्ठानासिद्धेर्लक्षणात्त्वेन प्रहापात्रियते ततश्चानुष्ठाना-
 न्वयित्वेनानादरेऽपि चमसेषु सम्मार्गाद्यन्वयपूर्वसाधनलक्षणाप्रहावा-
 चभावात् सम्मार्गाद्यनुष्ठानापत्तिरित्याशयः । लक्षणत्वेनैव त-
 द्दिकायादिविधिश्चैव प्रहादि गृह्यतामित्याशुनिरासायां माप्रश-
 ब्दः । यदीत्यादि नित्यतर्ध्वामित्यन्ते षड्भाष्य षड्पु विचक्षितेऽपि-
 त्येवं षड्वायस्याप्यपिषक्षितत्वावयुक्तमाशङ्क्यचचनायोगोक्ति-
 शेषस्याभ्यासार्थतापर्याभावेन व्याख्यातुमाह * नान्येति *

। त इत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * एक-
 मस्य प्रमादपठान्तेरेतत्परिहारान्तरार्थमपि चेति भाष्यं व्या-
 *तेनेति * कारकसम्बन्धो ऽपीत्यपि शब्दसूचितं प्रातिपदिकानु-
 र्थत्वं व्याख्यातम् । एवमप्येकवचननियमो ऽनर्थक इत्याशङ्क्य
) चविधौ कपिञ्जलाधिकरणवक्ष्यमाणत्रित्वनियमदृष्टान्तेनार्थव-
 माह * प्रथमं चेति * पुरोडाशाविति द्विवचननियमस्तर्हि किमर्थं इ-
 शङ्क्याह * यस्येति * पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयरूपस्य
 प्रायरहितायाश्चामावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्ररूपस्य पुरोडाशद्वय-
 धिक्कृतत्वाद्विवचनामित्येतद् द्रढयितुम्यस्योभयं हविरार्त्तिमाहोदै-
 पञ्चशरायमोदनं निर्यपेदित्यार्त्तिगमनसम्बद्धस्य हविषो नि-
 च्चत्वेनाहोदयत्वाद्द्विविष्टस्य च प्रकृतापूर्वसाधनलक्षणत्वेन प्रती-
 मात्रापरिक्रम्याद्बहवद्विवक्षितविशेषणान्वसिद्धौ भ्युपगमन-
 नर्थक्यापत्तेरुभयत्वस्योद्देश्ये ऽन्तर्गत्यभ्युपगमेन विवक्षां पूर्वपक्ष-
 त्वाभिधारिकोभयत्वाभ्युपगमेनोभयपदानर्थक्यपरिहारः पञ्चा-
 ङ्करणे वक्ष्यमाणो दृष्टान्तितः । पुरोडाशद्वयसद्भावाद् द्विवचनस्य
 ऽलम्बनत्वे ऽपि नियमः किमर्थः इत्याशङ्क्याह * अन्यथा हीति *
 धाम्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्यपेत्सरस्वतीमाज्यस्य यजेतेति
 ऽगद्वये विहिते ऽमावास्यायामुपांशुयाजपक्षे ताद्विकारे सा-
 रस्वते चेदानन्तरवेदिकरणपञ्चदशत्राभिमर्शनवृधन्वत्याज्यंभा-
 नुवाक्याप्रांतरग्नीषोमीयविकारे चाग्नावैष्णवं हवि-
 रधिवासनानन्तरवेदिकरणचतुर्होत्राभिमर्शनवाग्नेयानुवाक्याप्राप्ते-
 रग्नीषोमीयविकारे चाग्नावैष्णवे प्रसज्यते इति पूर्वपक्षार्थत्वा
 मुख्यं वा पूर्वचोदनादलोकवदिति द्वादशाधिकरणसूत्रेण मुख्य-
 त्वादाग्नावैष्णवः कल्पः सारस्वते प्रसज्यते इति यक्ष्यते । तथा मु-
 ष्यत्वादाग्नेयस्यैव पुरोडाशस्य क्षीणस्य निमित्तत्वेन प्रहणमिति
 भ्रान्तिनिवृत्त्यै नियम इत्याशयः । अपि चेत्यादिभाष्यं विधायका-
 मिधानश्रुत्यवगतक्रियान्वयधितेयेन पदश्रुत्यवगतद्रव्यान्वयया-
 धादयुक्तमाशङ्क्य द्रव्यान्वयाभ्युपगमे ऽपि सिद्धान्ताव्याघातोक्ति-
 मात्राशयत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * प्रहृत्याप्यनेकसंख्यत्या-
 दैकत्वेन विशेषणता युक्त्याशङ्क्याह * जातीति *

चोदिते तु परार्थत्वाद्यथाश्रुति प्रतीयेत ॥ १५ ॥

परार्थत्व-व्याख्यायस्य यागार्थः पशुरिति भाष्याययस्य
 पशोरपि द्वितीयया प्राधान्याद्यगमादयुक्तत्वशङ्कां निरस्वन्सूत्रं व्या-
 चष्टे * पशौ पुनरिति * भव्यस्य भायकापेक्षणाद् भूतस्य च भा-
 यकत्वोपपत्तेर्भूतस्य भव्यार्थत्वे दृष्टार्थत्वं भूतस्य तु भव्यानपेक्षणाद्भ-
 व्यस्य भूतार्थतायामदृष्टार्थत्वेकस्यैव न्यायस्य भूतभव्यसमुच्चार-
 णे भूतम्भव्यायां पादिश्यत इति भाष्यारूढत्वं द्रव्याणां कर्मसंयोगे
 गुणत्वेनाभिसम्बन्ध इति सूत्रारूढत्वञ्च द्वयोक्त्या सूचितम् ।

अथ चमसादौ समागच्छप्रयोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ १६ ॥

यथाश्रुतं तावत्पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * एकत्ववदेवेति * प्रहस्वस्या-
 पीत्यनेन प्रदर्शनार्थमित्यादि द्रष्टव्यमित्यन्तं भाष्यं पराभिमतपूर्वपक्षा-
 र्थत्वेन व्याख्याय प्रदर्शनार्थत्वे इत्यनेनोच्यत इत्यादिकल्प्यत इत्य-
 न्तन्तन्निरासार्थत्वेन व्याख्याय वाक्येन चेत्यनेन स्वा-
 भिमत्पूर्वपक्षार्थतयोच्यते सम्मार्ष्टित्यादिभाष्यशेषो व्याख्या-
 तः । श्रुत्या वाक्यवाधाऽयुपगमे लक्षणया प्रहशब्दव-
 र्णनोक्तिरयुक्तेत्याशङ्का वाक्येन प्रहान्वयाऽयुपगमे स्वरूपे-
 षैवान्वयापत्तंस्तद्व्याधेन शुद्धसम्मार्गविधिमऽयुपगम्य विद्धिन्नस्य
 प्रहशब्दस्य का गतिरित्यपेक्षिते सम्मार्गस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षायां सो-
 मप्रहणानन्तरकालत्वेन योग्यतया ऽथो ऽवसिक्तसोमनिर्हेरणार्थत्वा-
 यसायास्सोमस्य संस्कार्यत्वेनावगतस्य स्पष्टीकरणायोपलक्षणार्थत-
 या प्रहशब्दस्य गतिसूचनायै वाक्यत वेत्यवयवः । शुद्धसम्मार्गवि-
 धाजातपूर्वपक्षपरिग्रहे तेषामर्थाधिकरणोक्तशुद्धावघातादिविधिपू-
 र्वपक्षमाहदयान्नदनन्तरमेतदधिकरणारम्भापत्तिरित्याशङ्कानिरासा-
 यैकत्वसादृश्योक्त्याप्रहं तेषामर्थाधिकरणोत्तरानारभ्यतोपपा-
 दिता । ननु पदस्य केवलप्रयोगित्वात्पदान्तरान्वये च श्रुतिबाधस्य
 वाक्याधिकरणे परिहृतत्वाद् प्रहादाच्छिव केवलसम्मार्गविधिः पूर्वप-
 क्षयितुमशक्य इत्याशङ्काह * इह त्विति * यथा वाटं सयुक्ता अव-
 घातादयस्तु पदार्थो विधीयन्ते श्रुत्या वाक्येनैषां व्रीह्यादिसंयोग इति

वाक्येनैषां समीहितापूर्वसाधनभूतेन ग्रीह्यादिना योगो न स्वरूपेणस्येवं
 व्याख्यया परिहारः कृत्स्नस्तथेह सम्मार्ष्टीतिविधिशब्दां ऽनादृत प्रहृत्य-
 ग्रहणद्वन्द्वपलाक्षितापूर्वसाधनमात्रान्विते सम्मार्गे पुरुषेच्छायोनिकं प्रय-
 त्तं विधातुं पुरुषार्थपर्यवसायित्वस्वभावापादकाप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मक
 विधिध्ववर्णनेव शक्नोति आवृतप्रहृत्यग्रहणद्वन्द्वान्वयात्मकेन तु वा-
 क्येन सम्मार्गस्य प्रहृत्यसम्बन्धं विधातुं शक्नुयात् । ततश्चापूर्वसा-
 धनमात्रान्वयेन पर्यवसिता धुनिर्वाक्यीयविशेषान्वयं बाधतोतस्माद्-
 पूर्वसाधनमात्रलक्षणमात्रग्रहणद्वन्द्वो वर्णनीयः तेन चमसेष्वप्यपूर्वसा-
 धनत्वविशेषात्सम्मार्गसिद्धिरित्येवं व्याख्यया कार्यं इति परि-
 हारे ऽत्यन्तमवघातादि-साम्याभावे ऽपि कथं चित्साम्यादयघातव-
 द्भावोक्तिः । भङ्गाख्यक्षेपसाम्यस्य प्रसिद्धत्वादुद्धाराख्यपरिहारीसि-
 द्धौ इष्टान्ततयोक्तिः एवं तर्ह्यवघातादिन्यायेन सम्मार्गस्यापि परमापू-
 र्वप्रयुक्तत्वायोगेनावान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धेर्ग्रहत्वलक्षणस्य चावा-
 न्तरापूर्वसाधनत्वस्य चमसेष्वभावाद्भवत्त्वासिद्धेर्भूतदधिकरण-
 मारभ्यमित्याशङ्कने * नन्विति * एकत्ववद् ग्रहत्वैकार्थसमवायित्व-
 स्याप्युद्देश्यापूर्वसाधनवियेवणस्याधिवक्षितत्वशङ्कानुपसृतेष्वामर्थोधि-
 रणासिद्धान्ताक्षेपेयौतर्दाधिकरणारम्भेण परमतन तावत्पौनरुक्त्यं
 परिहरति * सत्यमिति * चाक्षेयैकार्थसमवायित्वं विना ऽपूर्वसाध-
 नत्वस्य लक्षयितुमशक्यत्वेन चाक्षेयैकार्थसमवाय्यवान्तरापूर्वसा-
 धनत्वस्यैव लक्ष्यत्वान्तस्थोद्देश्यत्वेनोद्देश्यविशेषकत्वाभावात्तेषामर्थो-
 धिकरणसिद्धान्ताक्षेपयोगेनैतत्परिहारापरितोपात्तस्वमतेनान्यथा ए-
 हरति * अथ वेति * ननु तेषामर्थोधिकरणोक्तयथासंयोगव्यव-
 स्थाक्षेपेणात्र पूर्वपक्षे स्वलसम्मार्ज्जनादिवत्संयोगानादरसिद्धौ सं-
 स्कारत्वहेतुकिर्युक्ता तदनाक्षेपे तु किमर्थेत्याशङ्काह * संस्कारा-
 दिति * प्रतिप्रधानमावृत्त्या संस्कारानुष्ठानस्यापूर्वसाधनेन प्रयुक्त-
 त्वाच्चमसेषु संस्काराभावे वैगुण्यपक्षरपूर्वसाधनत्वव्याहृतिसूच-
 नार्थं संस्कारत्वोक्तिरित्याणयः । सर्वप्रधानेष्वनुष्ठानमेषोपपन्नान्ते
 नानुष्ठानं चमसेष्वपीत्येतदाख्यानार्थं संस्कारोक्तिरिति सावधार-
 णानुष्ठानवाचिक्रियाशब्दाभ्युपगमनोपपन्नत्वाख्यानार्थोपपादनशब्दा-
 भ्युपगमनं च व्याख्येयम् ।

व्यवस्था वार्थस्य श्रुतिसंयोगान्तस्य शब्दप्र-

यथाभ्रुवपूर्यपःशाभाष्यश्याव्यामि विज्ञानभाष्यमपि यथा
 ७८५१ धुनमेव श्यावपूर्यमिति सूचयितुमाह * यथास्पृशतापरिदिति * प्रह-
 राशब्देन प्रहसुदिरय तत्सम्बन्धित्यनेन सम्मार्गो विधीयते न वाद्द इ-
 त्यर्थे प्रहसुदनेति भाष्यं श्याव्यातुं प्रहसुदकम् । प्रहसम्मार्गान्यप्यस्य
 विधेयत्वं सम्मार्गान्तररूपस्याविधेयत्वात्प्राप्त्यानुसंधेन पदभ्रु-
 ल्यपगत्तसम्मार्गान्तररूपविधेयत्वसद्भासिदित्येवमेव यथाश्यावप्रहस-
 म्मार्गान्यप्यप्राप्त्यानुसंधेन विधीयते वाच्यत्वं विधीयते वाच्यत्वात्
 द्विशेषणाभ्यामपि विधेयत्वात्तद्विधेयत्वात्प्राप्त्यानुसंधेन विधीयते वाच्यत्वं
 द्विशेषणाभ्यामपि विधेयत्वात्तद्विधेयत्वात्प्राप्त्यानुसंधेन विधीयते वाच्यत्वं
 श्याविति न धुतिर्वाचिता भवतीत्यनेन भाष्यं श्याव्यातुं प्रहसुदस्य स-
 म्बन्धितेऽप्यस्यः प्राप्तायेऽपि सम्मार्गान्यप्यस्य सम्बन्धितरस्यान्यतो
 प्राप्तात्प्राप्तमेव यजेतेश्याविर्याक्याम्यरूपविधेयत्वान्यविधेयत्वप-
 त्तमहसम्मार्गसम्बन्धित्यौ सम्बन्धितरविधेयत्वमनापि वाचि-
 त्युक्तम् । प्रहसनाश्यावपक्षेऽप्यपदयं भाष्यात्प्राप्तस्य च्यासम्बन्ध-
 न्तरस्येत्येवमिति श्याव्येवम् । भवेन चाप्यस्य विधेयत्वत्वात् प्रयाजन-
 भूतस्य सम्मार्गस्य श्रुत्या प्रहसुदयोगाद्ब्रह्मेश्वर्य सम्मार्गान्यप्यस्य सू-
 च्याश्या सूचिता । परमाशंनस्यर्थस्योद्देश्यम्यापूर्यसाधनस्य
 श्रुत्युक्तप्रहस्यसंयोगेनैव लक्ष्यत्वात्परमापूर्यस्य चोत्पत्त्यपूर्यमात्र-
 पर्यवसायिप्रहस्यनियमसाध्यताभावेन प्रहसवान्ययाभावाद्ब्रह्मेश्वर्येन
 लक्षणाशक्तैर्प्रहस्यैकाधिसमवायितोऽवान्तरापूर्यसाधनस्यैव ल-
 क्षणयान्यायत्वादित्येवं सोऽहंशुभ्याश्यार्थे प्रहस्यस्यापूर्यसाधन-
 लक्षकत्वानभ्युपगम प्रहस्युतिवाचापत्तेर्प्रहस्यस्य लक्षकत्वानभ्यु-
 पगमे प्रहस्युतिवाचापत्तेर्प्रहस्यसमवाय्यवान्तरापूर्यसाधनं लक्षयि-
 त्वा तस्य सम्मार्गान्ययो विधीयते न च प्रहस्यसमवाय्यवान्तरापूर्य-
 साधनविशेषान्वयितया सम्मार्गविधिश्रुतेरपूर्यसाधनमात्रान्वय-
 विषयतामभ्युपगम्य प्रहस्यैकवाक्यतया प्रहस्यसमवायितया विशेष-
 णात्सद्गोचरक्षणावाचापत्तिरित्युक्ते कुत इति प्रश्नपूर्वं यद्यपि पुह-
 वाधपर्यवसायिस्वभावापधिभ्रुत्वां सम्मार्गितिशब्दोऽपूर्यसाधनान्व-
 तसम्मार्गगतं प्रयत्नं विनातु यत्नोति तथापि प्रहस्यवान्ययाभावे सम्मार्-
 गस्याराधुपकारित्वापत्तेरपूर्यसाधनद्रव्यान्ययापगमेन प्रहस्य-
 स्यात्तथाभ्युपगमनीयत्वाद्ब्रह्मसमवाय्यपूर्यसाधनविशेषान्वयस्यैवाश-
 गते सम्मार्गविधिस्वभावालोचनेवाविशेषान्वयावगतौ न क-
 श्यद्विशेष इति विधिस्वभाववाच्युत्पद्यमानत्वाद्वाभ्युपगमेन यथा-
 कावस्कारयुक्त सिद्धान्तभाष्य श्याव्येवमिति सूचयितुमाह * अ-
 थ वेति * नन्वित्याद्युक्तभाष्यं प्रत्यश्यासमपूर्यमेवादयुक्तमाशुक्त

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

व्याचष्टे * नन्विति * नानादेवतायुक्तप्रहणसंस्कृतद्रव्यभेद
क्षितानामपि यागाभ्यासानामधिष्यत्वाद्भिर्भ्यं कसमधिगम्यत्वात्
पूर्वस्य प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदाभावात्प्रयसा मैत्रावरुणं धीणातीत्यां
च प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदेन धरणव्यवस्थाया नवमे वक्ष्यमाणाय प
तदाधिकरणाधीनत्वेनेदानीमसिद्धावस्थायाद्यागापूर्वस्यैव प्रयोज-
कत्वावगतेः तस्यैवकत्वाशयमेतद्भाष्यमित्याशयः । अत्रेत्यादिप्रत्य-
क्षेत्यन्तं परिहारभाष्यं शब्दाशयनिराससमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह *
सत्यपीति * प्रत्यक्षाभ्यासविद्भवभावे ऽपि देवतायुक्तद्रव्यभेदान्य-
थानुपपत्तिकल्प्याविधिबिहितत्वेनाभ्यासानां प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदोप-
पत्तिरित्याशयः । नन्वभ्यासैर्विना ज्योतिष्टोमरूपसिद्धेर्दृष्टार्थत्वं-
नाभ्यासानामवघातादिवघ्नापूर्वार्थतास्तीत्याशङ्क्याह * चिना-
ऽपि चेति * ज्योतिष्टोमशब्दस्याभ्यस्तरूपयागवाचिताया यागाभ्या-
सविधिनिमित्तकत्वेनाभ्यासविध्यभावे ऽतभ्यस्तस्यापि यागस्य ज्यो-
तिष्टोमशब्दवाच्यस्वरूपसिद्धेर्न दृष्टार्थत्वमभ्यासस्य सम्भवतीत्या-
शयः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * नन्वभ्या-
सापूर्वाणां प्रत्यासन्नत्वं ऽप्यफलत्वात्प्रयोजकत्वासम्भवां प्रतिक्रमका-
रणमस्तीत्याशङ्क्याह * अवघाताविषदेयति * फलन्त्विति सूत्र इव-
घातादंरपूर्वप्रयुक्तत्वंसिद्धौ यद्यपि चैषां साक्षादफलत्वं तथापि स्व-
रूपसिद्धान्यथानुपपत्त्यैव प्रयोजकत्वं भविष्यतीत्यादिवार्तिके यां
ऽर्थो वर्णितः सो ऽप्रापि योज्य इत्यर्थः । प्रहेकत्वसम्बन्धे पुनरिति
भाष्यस्य तात्पर्यमाह * न चेति * स्थलसम्भारगवैपस्यांस्तद्यत्वेन
तस्य शब्दप्रमाणत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यत्त्वित्यादिभाष्यं
स्पष्टत्वात् व्याख्यातम् ।

सप्तदशारत्नितायाः पशुधर्मताधिकरणम् ॥ ९ ॥

आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ १८ ॥

प्रहेष्वेव सम्भारगो न चमसेष्यत्युक्ते सप्तदशारत्निन्वं पोड-
शिपात्रे निविशते यूपे वेति चिन्तायाः प्रासङ्गिकत्वेनानन्तरसङ्गतिं न-
तुर्द्धाकरणाधिकरणस्य चमसाधिकरणसङ्गत्यभिधानेन सूचयिष्य-
माणत्वात्स्पष्टत्वेनानभिधाय भाष्योक्तसन्देहं यचनज्यक्तिसन्देहेना-
पपादयति * यदीति * यूपशब्दानुवादसामर्थ्यात्सप्तदशारत्नित्यस्य
यूपसदृशे पोडशिपात्रे निवेशाभ्युपगमे ऽनुवादात्पोडशिपात्रप्राप्तिस्त-
त्रोपेयानुवाद इत्यन्यान्याधयापत्तिमाशङ्क्य सप्तदशारत्नित्यस्य
वाजपेयाङ्गत्वेन विधीयमानस्य साक्षाद्वाजपेयान्वयायोगाद्वाजपेया-

न्वयियोग्यद्रव्यापेक्षायां यूपस्य वाजपेयान्वयित्वात्साक्षाद्वाजोपा-
 द्भूतायाश्च सोमलतायाः कर्वाचद्भावात्प्रादय सोमरसाधारत्वद्वार-
 षोडशिपात्रस्य वाजपेयान्वयात्प्राप्तान्तरापेक्षया च तस्य सामा-
 न्यतो वैर्ष्यप्राप्तेर्द्वैर्ष्यविशेषात्मकसप्तदशारत्नत्वविद्यौचित्यात्षोड-
 शिपात्रप्राप्ति यथा कथं चिच्छब्देनोक्तम् । सप्तदशारत्नशब्दस्य लो-
 हितोष्णीपन्यायेनाप्राप्तविशेषणविध्यर्थत्वं ऽप्युपात्तान्यपदार्थवहु-
 प्रीह्यवयवयोगाद्वाजपेयशब्दस्यान्यपदार्थं समर्पकत्वाभ्युपगमे सम्ब-
 न्धिपरत्वापपत्तेः । को ऽसौ वाजपेयसम्बन्धीत्यपेक्षायामनन्तरोपात्त-
 स्य यूपस्य साक्षाद्वाजपेयासम्बन्धित्वेन नष्टवद्वयवधाने ऽपि तत्त्व-
 पदेशोपपत्तेः । कथं षोडशिपात्रे निवेश इत्याशङ्क्यायापीत्युक्तम् । स-
 म्बन्धिनोनुवाच्यत्वाद्युपेन विशेषणे वाक्यभेदापात्तसूचनार्थो यच्छ-
 ब्दः । यूपस्योद्देश्यत्वं व्यग्रहितवाजपेयान्वयसम्भवे ऽपि विशेषणा
 विवक्षया वाक्यभेदापत्तंवाजपेयशब्दस्य विशेषणत्वायांगमाशङ्का-
 न्त्या वाजपेयविशिष्टस्य यूपस्योद्देश्यत्वाद्दुद्देश्यान्तर्गत एव वाजपेयो
 बोद्देश्यविशेषणमिति सूचनार्थो यथा कथं चिच्छब्दः । अविशेषि-
 त्तस्या ऽप्युद्देश्यत्वसम्भवे विशेषणस्यानाकाङ्क्षितत्वाद्दुद्देश्यान्तर्ग-
 तावप्युभयत्ववद्वाक्यभेदापत्तेर्विशेषणत्वापरितोषाद्वाजपेयप्रकरणा-
 म्नातेन वाजपेयसम्बन्धित्वस्य प्राप्तत्वानुपात्तपक्षः स्वमतेनोक्तः ।
 बहुप्रीहोर्विशेषणपरत्वसूचनार्थो परिमाणांक्तिः तत्र निवेशो सति वा-
 जपेयशब्द आङ्गत्वेन भवति मत्पक्षे तु वाजपेयप्रकरणमनुगृह्यतइति
 भाष्यद्वयांक्तस्य हेतुद्वयस्यापरहेतुद्वयोपलक्षणाद्यर्थत्वं दर्शयन्पूयंपक्षमाह
 * किमिति* सप्तदशारत्नवद्वाजपेयस्येत्यनन्तरान्वयसम्भवे वाज-
 पेयशब्दव्यवहितयूपशब्दान्वयायागात्प्रधानभूतवाजपेयान्वयसम्भवे
 चाद्भूतपञ्चद्वयुपान्वयायोगात् वाजपेयान्वयाच्च तत्कथं भावलक्षण
 प्रकरणाबाधसम्भवे तद्वाधायोमाच्छ्रुतिवृत्तवाजपेयप्रातिपदिकप-
 ष्ठीश्रुतिभ्यां च वाजपेयान्वयसम्भवे प्रातिपदिकलक्षणावृत्त्यापाद-
 कवाक्यीययूपान्वयायोगाद्वाजपेयाद्भूतैव युक्तान पशुयागाद्भ्युपाद्भूते
 त्युक्ते वाजपेयान्वये ऽपि षोडशिपात्राद्भूत्वाभ्युपगमेन साक्षाद्वाजपे-
 याद्भूत्वाभावात्पारम्पर्येण च वाजपेयाद्भूत्वस्य यूपान्वये ऽप्युपपत्तेः ।
 प्रधानत्वादिहेतूनां पक्षद्वये ऽप्यविशेषात्पूर्वपक्षासाधकतामाशङ्क्य यूप-
 याद्भूत्वाच्चेदकवाक्यवत्षोडशिपात्राद्भूत्वाच्चेदकप्रमाणाभावेन षोड-
 शिपात्रस्य द्वारमात्रत्वाद्ब्यवधायकत्वसूचनार्थः साक्षाच्छब्दः ।
 सप्तदशारत्नत्वस्य साक्षाद्वाजपेयान्वये कथं षोडशिपात्रे निवेश इ-
 त्याशङ्काह * साक्षादिति* एवमपि यूपस्यापि पशुयागद्वारा वाजपे-

पादत्वात्कथं षोडशपात्रे निवेद्य इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * वाजपे-
 पाङ्गुषांशिश्रहाख्यसोमरसाधारणत्वद्वारा ऽपि पात्रस्य वाजपेयान्धये
 प्रवैर्जुहोतीत्यानिदेशिकेन वाक्येन प्रक्षेपाधिकयागरूपहोमाङ्गत्वावि-
 रोध इत्याशयः । अनेन चानन्तर्पाञ्चरुतेरित्यानन्तर्येण षडस्पाष्टस्या
 भाक्षात्सम्बन्धिनिः श्रुतिशब्दाभ्ययमङ्गीकृत्य साक्षात्सम्बन्धिनि षष्ठी-
 श्रुतेर्यिनियोत्कृत्वादित्यपि व्याख्या सूचिता । मत्पक्षे त्विति भाष्ये
 वाजपेयप्रकरणान्तर्गतपशुयागान्धयद्वारा सप्तदशारत्नत्वस्य वा-
 जपेयान्धयित्वात्सिद्धान्ते ऽपि प्रकरणानुग्रहोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्याधि-
 कारलक्षणप्रकरणावाधे ऽपि कथं भावलक्षणप्रकरणावाधायत्येनो-
 पपाव्यति * यथर्थाति * वाजपेयशब्दाङ्गस्योक्त्या द्विविधश्रु-
 त्युक्तावपि प्रातिपदिकश्रुतेरितरथेति भाष्येणैव व्याख्यातत्वात्षष्ठी-
 श्रुतिं व्याचष्टे * वाजपेयस्येति * पक्षद्वयसाम्याल्लक्षणावृत्तेर
 पर्यनुयोज्यत्वाशङ्कापरिहारार्थस्योच्यते इति भाष्यस्यास्यमाह * न
 चानि * अदितिः पाशांशुमुमांस्त्वे तमावितिः पाशांशुमुमांस्त्वे तान-
 त्यकथदुवचनान्तमन्त्रयोर्दक्षप्रकरणाभ्यातयोर्दुवचनान्तस्यैकपा-
 शकं कर्मथ्यसमवेतार्थत्वात्तुत्कर्पे पूर्वपक्षयित्वा प्रतिपत्तौ विक-
 ल्पः स्यात्समावाद् गुणे त्वन्यायकल्पनैकदेशत्वादिति नवमाधि-
 करणसूत्रेण बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वे ऽपि तदनुरोधेनानुपसञ्जात-
 त्रिरोधावस्वार्था श्रुतस्य प्रातिपदिकस्योत्कर्षार्थोपात्तस्यैव तु प्रातिप-
 दिकात्परप्रयोज्यत्वस्मृतेः प्रातिपदिकपारन्त्यलक्षणगुणत्वाव-
 सायात्प्रातिपदिकानुरोधेन प्रातिपदिकार्थद्वयलक्षिततद्वयवसं-
 ख्यत्वाच्चित्प्रलक्षणन्यायकल्पनाया युक्तत्वात्कर्मवहुत्वरूपानेकब-
 हुवचनार्थसमुदायैकदेशत्वाच्च बहुत्वस्य समवेतकर्मत्वप्रकाश-
 नार्थं प्रयाजपरवनावगतस्य बहुवचनस्यार्थैकदेशवहुत्वानुरोधेनोत्क-
 * पांशोमान्मन्त्रद्वयस्य प्रकरणान्नातसाम्याद्विकल्प इति सिद्धान्ते
 वक्ष्यमाणे पक्षाञ्चरुतत्वेन बहुवचनस्य प्रातिपदिक प्रति गुणत्वोक्ते-
 र्युपशब्दं पक्षाञ्चरुतत्वेन वाजपेयशब्दं प्रति गुणात्त्वमुपचर्यत इति
 तत्सूत्रैकदेशोपन्यासः । युपशब्दस्योद्देशपात्रे गौणत्वाभ्युपगमाद्द-
 क्षणोक्त्या गौणत्वं विवक्षितम् । तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्ये
 व्याचष्टे * तस्मादिति * साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनि सप्तदशारत्नि-
 त्वाविधौ साक्षात्सम्बन्धिना ऽपि षोडशपात्रस्य सामान्यतो दैर्घ्यप्रा-
 तिमात्रेण विधेयसप्तदशारत्नित्वविषयताया निष्प्रमाख्यकत्वेनावधा-
 रणाशक्तैर्युपशब्दस्य गौणवृत्त्या षोडशपात्रसमर्पणार्थं सा-
 क्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनिर्देशकत्वाभ्युपगमप्रसङ्गात्परपदसामानाधिक-

रज्याभावेन च सौम्यदृष्टयोः सौम्यदृष्टयश्च साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धि-
 त्वेन निर्देशापत्तेः तस्य च साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धित्वाभावेन सा-
 क्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनि सप्तदशारत्नित्वविधानार्थं न्यप्रसङ्गाद्वाज-
 पेयाद्गभृतपशुयागसम्बन्धिनि यूपे सप्तदशारत्नित्वविधिरित्येवं सू-
 त्रव्याख्यार्थमवमित्यादिनाभ्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * न
 चोदृध्वपात्रशब्दसमामिव्याहृतो यूपशब्दः प्रतीयत इत्यर्थः * श्लोकं
 व्याचष्टुं * योहीति * अतएव भाषोक्त्यर्थेनास्मत्पक्षे त्वित्यादिना याजपेय
 एवेत्यादिभाष्ये व्याख्यातम् । आनन्तर्यादिति पूर्वपक्षहेतोर्द्वेषा व्या-
 ख्यासूचनायानन्तर्यपट्टीश्रुती एकहेलयानुभाषते * यत्त्विति * नैरन्तर्य
 तावद्वाजपेयशब्दस्य मध्यपाठात्सप्तदशारत्नित्वशब्दवृत्तपरध्वेनापि
 तुल्यमित्यादि व्याख्यास्येनानुभाषणे परिहरति * तदिति * सा-
 क्षात्सम्बन्धिनि पट्टीश्रुतेरिति द्वितीयव्याख्याशयेनानन्तर्याच्छ्रुतं-
 रित्यनुभाषणपक्षे वाजपेयान्वयस्यानुवाद्यत्वात् साक्षात्त्वात् इति
 परिहरति * अतश्चेति * यूपस्य सप्तदशारत्नित्वविधौ वाजपेयान्व-
 याननुवादमाशङ्कानन्तर्यवलादेव विवक्षितस्याप्यन्वयस्यावगमो
 ष्टश्रुत्यनेनोक्तः । मनु दीक्षाः सोमस्येत्यादिवत्प्रकरणप्राप्तस्यापि
 प्रधानान्वयस्य परिसव्यार्थत्वेनापि विधिसम्भवे ऽनुवादत्वात्पुप-
 गमो न युक्त इत्याशङ्काह * भस्ति त्विति * बहुव्रीह्यपेक्षितस्यान्य-
 पदार्थस्य वाजपेयशब्देन समर्पणाशक्तिरूपशब्देनैव तत्समर्प्यस्या-
 चगमाश्रूपस्य च वाजपेयान्वयाभावात्सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेया-
 न्वयपक्षत्यागेन यूपान्वयपक्षो ऽवलम्बित इत्यर्थः । सप्तदशारत्नित्व-
 स्य च वाजपेयेन सह साक्षाद्वाजपेयः स्यात्सम्बन्धिमात्रद्वारा यूप-
 द्वारा वा सर्वथा न सम्भवतीत्याह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * सा-
 क्षात्तावदिति * यूपस्य वाजपेयाद्गत्वाभावे शक्यति च स पशुयूप
 विशेषमिति भाष्ये वाजपेयस्य यूपविशेषणोक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्का
 पारम्पर्यान्वयाविशेषणत्व व्याख्येयमित्याह * तस्मादिति * स्वरू-
 पे कार्ये चापयोगिनो ऽङ्गत्वावसायः यूपस्य च प्रकृतौ विशातोत्पत्तिप्र-
 कारत्वेन स्वरूपोपयोग्यज्ञानपक्षेणात्कार्यस्यापि पशुनियोजनस्य
 पशुयागस्य चातिदेशादेवशातोपायपरिमाणत्वेन तदुपयोगिनो ऽप्य-
 ङ्गस्यानपेक्षणात्सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयापूर्वापयोगित्वोक्तौ वा-
 जपेयविशिष्टस्य यूपस्याद्देश्यताङ्गीकार्येति भाष्याशयः । विशि-
 ष्टानुवाददोषापत्तेर्भाष्योक्तदोषपरितोषात्स्वमतनार्थिकारलक्षणप्र-
 करणप्राप्तवाजपेयान्वयानुवादमाह * अधिकारेति * अनङ्गत-
 र्थापि च सप्तदशस्योपकारिस्वित्तरथमादेण वाजपेयोपकारित्वो-

पपत्तेः कथं भावात्मकमपि प्रकरणं न विद्वध्यत इत्याह * वक्ष्य-
ति हीति *

अभिक्रमणादीनां प्रयाजामात्राङ्गताधिकरणम् ॥ १० ॥

कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः

स्यात् ॥ ११ ॥

आनर्थक्यापस्या श्रुतक्रियाम्बयायोगेन तदङ्गावतारे स्थिते त-
द्विधेषचिन्तात्वेनात्तराधिकरणद्वयस्थानन्तरसङ्गतौ स्पष्टायामभि-
क्रमणापव्यानयोस्तद्भावावतारे सति संस्कारत्वापत्तेः सम्मार्गादव्य-
संस्कारचिन्तानन्तरमेव चिन्ता कार्या न साप्तद्वयगुणाचिन्तान-
न्तरमित्याशङ्काह * एवमिति * क्रियायाः साक्षात्क्रियाम्बयायो-
गाद् गुणवक्रियासाधनद्रव्यद्वारा क्रियाम्बयेनार्थात् द्रव्यसंस्कारत्वा-
वगतेर्गुणाचिन्तानन्तरं चिन्ता युक्तेत्याशयः । ननु धातुसम्बन्धाधि-
कारणमुल्लङ्घनविशदाभिक्रमणस्य क्रियान्तरान्बयावगमे ऽप्यारानुप-
कारित्वे ऽप्यन्वयाविरोधात्कथं संस्कारत्वावगतिरित्याशङ्काह *
तत्रेति * भार्मीहण्ये णमुल्लेखेति स्मृतेर्विस्तार्यस्यावृत्तिरूपस्याभी-
क्ष्यस्य णमुलोपादानाद्वारानुपकारित्वे च तत्रत्वादावृत्त्यनुपपत्तेः
संस्कारस्य तु कार्ययोग्यताधानार्थत्वात्प्रातिकार्यमावृत्त्युपपत्तेः
संस्कारत्वावगतिरित्याशयः । प्रयाजविधायिसामिदादिवाक्येष्व्यो
ऽभिक्रमवाक्यस्यान्यत्वान्प्रयाजवाक्ये ध्यतइति भाष्यमयुक्तमित्या-
द्यङ्गावान्तरप्रकरणाशयत्वं वाक्योक्तेः सूचयितुमाह * परञ्चेति *
तत्रेति सन्द्देहभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * विस्पष्टञ्जुहोतिसम्ब-
न्धश्रुतः पूर्वपक्षवचनव्यक्त्ययोगात्सन्द्देहायोगमाशङ्काह * स-
न्द्देवेति * यथा कथं पुनरुच्येति भाष्येण विस्पष्टक्रयसम्बन्धा-
वगमेनारुणाधिकरणसन्द्देहमाक्षिप्येह गुणमरुणितानमित्याविभा-
ष्येया शब्दवस्तुविसम्वादात्परिहारो ऽभिहितस्तथाभिक्रमणस्यापि ण-
मुल्लङ्घत्या क्रियान्तरसाधनत्वावगमाद्मूर्त्तत्वाच्च वस्तुस्वरूपालोच-
नेनासाधनत्वावगमात्सन्द्देहाक्षेपस्य परिहारो वाच्य इत्यर्थः ।
एतद्वचं विवृणोति * कर्मण्य इति * पौनरुक्त्यात्तर्हि नेवमधिक-
रणमारभ्यमित्याशङ्काव्ययकृतो भावे भवन्तीति भव्ययत्वाण्णमुलो
ऽभाष्यसाक्ष्याच्चित्तवस्मृतेरेकहायनीवत्समानाधिकरणद्रव्यानुपादाना-
द् द्रव्यविषयनियमे चोपपत्तिभूतस्य साध्यक्रियासम्बन्धस्य णमु-
ल्लक्तसमानकर्मकपूर्वकालत्वान्यथा ऽनुपपत्तिसाध्यत्वेन कर्तृभूत-

द्रव्यान्वयात्प्राग्वगततेद्रव्यनियमोपपत्तिर्यायोगादपरिच्छेदकत्वेन च
 क्रियाया गुणवत्क्रियासाधनद्रव्योपादानानौपयिकत्वाद्ध्यर्वाव्यस्य
 च द्रव्यस्येह द्वारत्वेनाभिमतस्यानेकक्रियासाधारण्येनेकहा-
 यनीवद्वयवस्वितक्रियाद्वारत्वायोगाश्चतुर्धा वैपम्यमाह * भनेन
 वेति * कर्मणः कर्मणा सह साध्यसाधनत्वलक्ष्यान्वयायोगादिभि-
 क्रामं जुहोतीति वाक्यस्य विभागरूपो भेदः स्यादित्येवं पूर्वपक्ष-
 सूत्राद्यवयवव्याख्यायै किं तावदिति भाष्ये व्याचष्टे * किं तावदि-
 ति * कर्मैव विचार्यतइत्युपक्रमात्सर्वार्थनभिक्रमस्याख्यं कर्मैति
 प्रतिज्ञायां पूरतायां जुहोत्यन्वयाद्भोममात्रार्थत्वप्रतीतेः कुतः सर्वा-
 र्थेति पृष्टे कर्मणोऽभिक्रमणस्यामुक्षत्वाद्भोमाख्यं कर्मसाधनत्वं न प्र-
 तीयतइति कर्मसाध्यमस्योत यदुर्वीहिणोःका जुहोत्यन्वयस्तर्हि कथमि-
 र्यादाद्वा जुहोतिसम्बन्धं परित्यज्याभिक्रमणं विधीयते इत्युक्तम् ।
 श्लोकां व्याचष्टे * न तावदिति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं येनैव हेतुना
 क्रौञ्चानिना न सम्यध्यते इत्यादि नास्ति वाक्यभेद इत्यन्तारुणाधिकर-
 णं शङ्काभाष्यवदानयैक्यपरिजिहीर्षयैकवाक्यतापादनार्थत्वेन व्या-
 चष्टे * नन्विति * अन्यत्र क्रियान्वयायोगेऽपि कर्तृत्वेनाव-
 गतस्याध्यर्थादेः कर्तृत्वशक्तिजननार्थं संस्कारपेक्षायां देवान्तरस्यका-
 र्यप्रत्यासत्तिजननेनाभिक्रमणस्य कर्तृशक्तिजनकतया कर्त्तारं प्रति सं-
 स्काररूपगुणत्वेनाभ्ययः सम्भवतीत्यर्थं परिहारार्थत्वेन कर्तृगुण
 इति सूत्रावयवव्याख्यायैमुच्यते इत्यादिभाष्ये व्याचष्टे * परि-
 हारश्चेति * जुहोत्यन्वयित्थेनावक्षितकर्त्रन्वयाविरोधं नन्विति भा-
 ष्यावयवेनाशङ्का जुहोतीत्येव समानकर्तृवाचिणमुल्लुक्त्वात्कर्तृभू-
 तपुरुषान्वयित्थेनावगतमप्यभिक्रमणप्रयत्नमाख्याते क्रियाप्राधान्या-
 त्तद्भूतवैवं विधातुं शक्नोति न गुणभूतपुरुषाद्भूतयेति परिहारार्थं नि-
 त्तविति भाष्यावयववै व्याख्यातुमाख्यातइत्युक्तम् । अथतोऽवगतकर्तृ-
 तस्य पुरुषस्य प्रयोजनत्वात्प्राधान्यभाक्तेनाद्धान्यययोग्यत्वेऽपि
 विचार्यकाख्यातत्वागात्तद्भूतयाभिक्रमणस्य विधिर्न सम्भवतीति
 मन्वन्वत्रापीति भाष्यावयवेनाशङ्का प्रकरणावगतदशैपूर्णमासाद्भू-
 भावस्याभिक्रमणस्य कथं दशैपूर्णमासयोरुपकर्त्तव्यमित्यपेक्षायां
 यथा शक्नुवादित्युपवन्धन प्रत्यासत्त्यावयवकर्तृसंस्कारजनकस्य
 प्रयोगवचनशक्तिभिर्भविष्यतीति परिहारार्थं चैव इति भाष्यावयवस्य
 श्यातुमप्यत्र रिवायुक्तम् ॥

साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यावसमाप्तं हि पूर्वेण ॥२०॥

सिद्धान्तसूत्रव्याख्यार्थं नैतादित्यादि प्रयत्नेष्वेवाभिक्रमणं
निविशत इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सर्वथा तावदिति * पूर्वपक्षहे-
तोरनुभाषणपूर्वं परिहारार्थं नन्वित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * शक्यो-
तीति * भाष्याताक्षितस्य कर्तुर्गुणभूतत्वात्कथं संस्कारान्तर इत्या-
शङ्काद् * अरुणत्वचदेव चेति * कर्तुः क्षुत्या होमं प्रत्यङ्गत्वऽभिक्र-
मणं च प्रति प्राधान्ये सति वैरूप्यं स्याद्यथात्वारुण्यस्य क्षुत्यनुभृ-
हीताद्वाक्यपादेकहायन्यन्वयो नैकहायन्या गुणत्वेऽपि वैरूप्यदोष-
मापादयति तथाभिक्रमणस्याप्यर्थाद्विलिङ्गात्कर्त्तव्यं होमं प्रति
कर्तुरूपसर्जनत्वेऽपि न वैरूप्यदोषमापादयतीत्यर्थः । आरुण्यस्यै-
कहायन्यन्वयो द्वारमाप्तत्वाच्छ्रौतक्रियाद्भवाविरोधी भाभिक्रमणस्य
तु कर्तृसंस्कारत्वे तदङ्गत्वाभ्युपगमाद्दोषाद्भवात् विरुध्यतेत्याशङ्का
संस्कारस्य योग्यताभ्रानार्थत्वेन कार्यान्वितमेव संस्कारान्वितमेव
संस्कार्यं प्रत्यङ्गत्वावसायात्कार्यमपि प्रत्यङ्गतास्येवेति परिहारसू-
चनार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * एव चेति * पूर्वपक्षस्याति
तुच्छत्वेन भाष्योक्तविचारापरितोपात्तस्य जुहोत्येकवाक्यताम-
भ्युपगम्यैवेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षाक्षालक्षणत्वात्प्रकरणस्याङ्गानां चा-
करणत्वेनेतिकर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वात्प्रयाजादीनामवान्तरप्रकरणा-
ऽनुपपत्तेर्महाप्रकरणानाभिक्रमणस्य सर्वार्थत्वं पूर्वपक्षयित्वाङ्गा-
नामपि करणानुग्रहभावनायां करणत्वादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षोप-
पत्तेरवान्तरप्रकरणसम्भवात्तस्य च महाप्रकरणाद् बलीयस्ताया
बलाबलाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वाद्वान्तरप्रकरणान् प्रयाजमापार्य-
त्वसिद्धान्तोऽस्मिन्नाधिकरणो वपर्यत इत्याह * यदा त्विति *
यदेतं पूर्वपक्षकरणं तदा कर्तुर्गुणत्वनाभिक्रमणे जुहोत्युक्तकर्मान्य-
यिति प्रयाजकर्मणोऽवान्तरप्रकरणाकाङ्क्षं त्विति प्रयाजचोद-
नातः प्रसूता या कथंभावाकाङ्क्षा तन्निमित्तो यो भिक्रमणस्य प्रया-
जैः सहाङ्गाङ्गिसम्बन्धस्तद्वारा यदभिक्रमणवाक्यस्य प्रयाजवाक्यै-
कवाक्यरूपमवान्तरप्रकरणं तदेव सिद्धान्तोऽभिधीयते इत्येवं सूत्र-
द्वयं व्याख्येयमित्यर्थः । नन्यवान्तरप्रकरणरूपवाक्यैकवाक्यत्व-
विवक्षयैकवाक्यताको स्वार्यसमाप्तस्यैव वाक्यस्य वाक्यान्तरान्य-
याभ्युपगमाद्समाप्त्युक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्काह * यदपीति * प्र- ७४११
याजस्वरूपविधिमात्रेण प्रयाजावान्तरप्रकरणासमाप्तापि जौह-
घचतुर्गुहीतादिप्रयाजगुणविधिना समाप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्का गु-
णविधिनेत्युक्तम् । कथं समाप्तिरवसीयत इत्याशङ्काह * ये-
नेति * यस्मादभिक्रमणाद्दूर्ध्वं प्रयाजोपाभिधारणाख्यः प्रयाजा-

नां गुणो ऽभिधास्यते तस्मात्प्रयाजानां प्रकरणमद्याप्यवसीयत इत्यर्थः ।

॥ उपधीतस्य प्राकरणिकाद्गतधिकरणम् ॥ ११ ॥

सन्दिग्धे तु व्यवयाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

नन्याभिक्रमणस्य णमुल्लङ्घत्युक्तक्रियान्तराद्भवोपजीवनेन पूर्वोत्तरपक्षविचारात् श्रुतिपादे सद्भूतिरित्याद्युक्ता उपव्यानस्य तु वैयग्रथापादकशीतवारणसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात्कर्तृसंस्कारत्वावगतेः सामान्यसम्बन्धापेक्षया च प्रकरणात्प्रकृतकर्माद्भवत्वावगतेः कचिदंशश्रुतिव्यापाराभावात् श्रुतिपादे सद्भूतिरित्याद्युक्ता प्रासङ्गिकत्वेन सद्भूतिमाह * सिद्ध इति * कर्मणामपि कर्तृसंस्कारद्वारा कर्मान्वये सिद्धे प्रसङ्गात्किमवान्तरप्रकरणेनोपव्यानस्य सामिधेय्यनुवचनमात्रे विनियोगो महाप्रकरणाद्वा कृत्स्ने दर्शपूर्णमासप्रकरणइति भाष्यमत्रे सद्भूतिः । चार्त्तिकमंतं स्ववान्तरप्रकरणात्कर्मणामभिक्रमणादीनामद्भूतप्रयाजादिकर्मान्वये किं सामिधेय्यनुवचनावान्तरप्रकरणमुपव्याने ऽनुवचंते न वेति सद्भूतिरित्यर्थः । सामिधेय्यादीनामुदाहरणत्वशङ्काभाष्यस्य गङ्गोपरीतयद्वाच्च तस्माद्यज्ञोपवीत्येयाधीधीताध्यापयंयजेत याजयेदिति काठकशाखाविहितकर्माद्भूतनवसूत्रातन्तुकयज्ञोपधीतशङ्कोपधीतोक्त्या निरस्ता । भाष्ये तु सर्वधर्मत्वशङ्कानिरासाय प्रकृतयज्ञाद्भवोक्त्यर्थो यज्ञशब्दः । अस्मिन्ननुवाके सामिधेयो ऽस्मिन्निविदइत्यादिविभागेक्तः प्रयोजनमाह * तवेति * सामिधेनीप्रकरणे यत्तमानप्योपधीतमाभ्यातप्रिवृत्तेषां तत्प्रकरणे इति न ज्ञायत इत्यत्रं सौत्र सन्दिग्धशब्द व्याख्याते सामिधेनीनामवान्तरप्रकरणस्याभावाद्भूतवृत्त्यननुश्रुतिसन्वेहो न युक्त इत्याद्युक्तं न न्वितिभाष्यं पूर्वाधिकरणे भाष्यकृतावान्तरप्रकरणाभ्युत्पादनादेवान्तरप्रकरणभावाशयत्वेन तावद्दशाचष्टे * न्वित्यति * महाप्रकरणेनाद्भूतया सामिधेय्यादीनां प्रहणात्प्रकरणत्वाभावेनेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणा प्रकरणे न सम्भवतीत्याशयः । अत्रमते तु पूर्वाधिकरणपर्यायान्तरप्रकरणन्युत्पादनात्प्रयाजादिष्वरष्टाधेय्यङ्गस्य चान्तरप्रकरणसद्भावे ऽपि सामिधेनीनां इत्यर्थेनेति कर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वात्प्रावान्तरप्रकरणमस्तीत्येवमाशयत्वेन दशाचष्टे * अथ घेति * अस्मिन्पक्षे परस्य द्रव्यस्य प्रकृतप्रकरणमतिशयाधानम्परप्रकरणशब्देन विपक्षितम् । सत्यमिति परिहारभाष्य भयान्तरप्रकरणभ्युत्पादनाद्यप्येतेन तावद्दशाचष्टे * नैतदिति * महाप्रकरणापगत प्रधानभाष्याद्दुःखोपपादकत्वाप्रधानानुप्रहकरणस्य न महाप्रकरणापगतनाद्भूतन कथं भाष्यः प्रतिव्यजत इत्यर्थः । नन्यद्भभाषनानाम-

द्वान्वये प्रधान्यापत्तेः प्रधानभावतान्वयो विरुध्येतेत्याशङ्काह * यथैवेति * यथाह्रवाक्ष्यानामवान्तरवाक्यार्थोपेक्षया परिपूर्णस्वा-
 र्थानामपि महावाक्यार्थोपेक्षया साकाहृतत्वात्प्रधानवाक्यैकवाक्यत्वं
 तस्यामपि चावस्थायां स्वार्थे परिपूर्णत्वमात्राधिक्यरूपं न विरुध्यते त-
 धाह्रभावनानां स्वाद्धानि प्रति प्राधान्ये अपि प्रधानभावनां प्रत्यङ्गत्वन्त-
 स्यामपि चावस्थायां स्वाद्धानि प्रति प्राधान्यमविरुद्धमित्याशयः । पू-
 र्वाधिकरणपञ्चावान्तरप्रकरणव्युत्पादने तु यद्यपि परस्य द्रव्यस्य
 प्रकृत्यकरणे ऽतिशयाधाने सामिधेन्यं ध्रुवन्ते तथापि तासामवा-
 न्तरप्रकरणमस्तीत्येवं भाष्यं व्याख्येयमिति सूचयितुमाह * संस्का-
 रो ऽपीति * नन्वहृष्टार्थस्य प्रोक्षणादिसंस्कारस्यावान्तरस्यावान्तर
 प्रकरणसद्भावे ऽपि सामिधेनीनां हृष्टार्थत्वेनेतिकर्तव्यतानाकाहृतत्वा-
 त्तत्र स्वादेत्याशङ्का तास्यपि नियमादृष्टांशतिसङ्घे इतिकर्तव्यताकाहृ-
 त्वात्तस्यैवावान्तरप्रकरणमित्याह * हृष्टार्थेऽप्यपीति * किं च कं-
 धलहृष्टार्थेऽपि हृष्टार्थेनेतिकर्तव्यताकाहृणात्तदस्यैवेत्याह * हृष्टे
 ऽपि चेति * अतः संस्काररूपाणामप्यह्रानामवान्तरप्रकरणमस्तीत्यु-
 पसंहरति * तस्मादिति * नन्वेवमपि हृष्टार्थेऽप्येवेतिकर्तव्यतया
 सामिधेन्यनुपचयनस्य नैराकाहृत्यसिद्धेर्थासोचिन्वासविशेषरूपोप-
 व्यानात्मिकायाश्चेतिकर्तव्यतायाः रीतिवाताविचारख्यामकहृष्टार्थत्व-
 मात्रेणापर्यवसानादहृष्टार्थत्वावगतेस्तदाकाहृता न सम्भवतीत्याश-
 ङ्काह * अतश्चेति * चित्तक्षान्तिप्रमेणापञ्जनितो यो वर्णग्रहणसाम-
 र्थ्यकरणरूपः धोषसंस्कारस्तदनुगृहीतेनेत्यर्थः । तस्मादहृष्टार्थोप-
 व्यानादीतिकर्तव्यताकाहृणाप्यस्तीत्युपसहरति * तस्मादिति *
 सामिधेनीनामवान्तरप्रकरणसद्भावे चासाविन्यासरूपस्योपव्याप्तस्य
 तदङ्गत्यसम्भवेन प्रकरणविच्छेदकत्वायोगात्प्रकरणनिवृत्तिरूपसि-
 क्षान्तशङ्कानुपपत्त्या सन्देहाक्षेपार्थं कथं पुनरिति भाष्यमवान्तरप्रक-
 रणनिवृत्त्यतिशयेनावान्तरप्रकरणयिरोधानिश्चयान्महाप्रकरणेन दर्श-
 पूर्णमासाधैवसिद्धान्तसिद्धेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * एवं
 तर्हीति * सन्दिग्धे ऽपि बलवाद्निरोधे दुर्बलस्य विनियोगतृप्त्यं न
 सम्भवतीत्याशयः । सामिधेनीप्रकरणविच्छेदकोक्तार्थं निमित्तवा-
 नीतिभाष्यं व्याचष्टे * उच्यते इति * एवं सत्यवान्तरप्रकरणा-
 नुवृत्तिरूपपूर्वपक्षशङ्कानुपपत्तेः सन्देहो न सम्भवतीत्याक्षेपार्थं यद्वीति
 भाष्यं व्याचष्टे * एवं तर्हीति * निविद्धिर्विच्छिन्नस्यापि सामिधेनी- ७५११
 प्रकरणस्य कान्यैः सामिधेनीकल्पैरुज्ज्वलनसम्भवासम्भवसन्देहाद्-
 नुवृत्त्यननुवृत्तिसन्देहोपपादनार्थं परस्तादितिभाष्यं व्याचष्टे * नैत-

दिति * किन्नायवित्यादि पूर्वपक्षभाष्यं तात्पर्यतोऽव्याचष्टे * किन्ना-
 यविति * निविदुःशयः प्राक्पश्चाच्च सामिधेनीनाङ्गीर्त्तनाः काम्यसा-
 मिधेनीकल्पपर्यन्तं सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तावप्युपव्यानपर्यन्तं क-
 थमनुवृत्त्यवगतिरित्याशङ्का तिष्ठन्नन्वाहान्तर्वेद्यन्यः पादां भवति बहि-
 च्चैद्यन्यो ऽथान्वाहेऽयुपव्यानात्पश्चादपि सामिधेनानुवचनाङ्गीर्त्तना-
 म् देवा वै सामिधेनीरनुवृत्त्ययज्ञं नान्वपदयन्ति च स्त्रीवाघाराद्यभ्यु-
 पक्रमं सामिधेन्यनुवचनापसहारादुपव्याने ऽपि सामिधेनीप्रकरणा-
 नुवृत्तिः स्थितोक्त्या सूचिता । निविदामप्यव्ययधाराशक्त्यर्थं सन्वे-
 हसमर्थनोपसंहारभाष्यानुसारात्परप्रकरणे पाठमुक्त्वा पदांसरत्वे-
 नोत्तरसूत्रं व्याख्यातुमथ वेत्तुक्तम् । सामिधेनीवन्निविदामपि अग्नि-
 सामिधेनप्रकाशनार्थत्वं ऽपि सामिधेनीनामाग्निसमिधेनार्थेभ्यः प्रकाश-
 प्रक्षेपप्रकाशनार्थत्वाग्निविदामिधमप्रक्षेपफलाग्निसमिधेनानिष्पात्त प्र-
 काशनार्थत्वाद्गन्मस्त्रः संज्योतिषा भूमेति दर्शपूर्णमासफलनिष्प-
 त्तिप्रकाशनार्थस्य मन्त्रस्य दर्शपूर्णमासाद्गत्यवत्सामिधेनीप्रकाश्ये-
 भ्यमप्रक्षेपफलनिष्पत्तिप्रकाशनार्थत्वाग्निविदां सामिधेन्यङ्गता युक्ते-
 त्याशयः । उत्तरार्द्धे व्याचष्टे * यथेपि * पूर्वपक्षमुपसंहरति *
 इतीति * सिद्धान्तमाह * इति प्राप्त इति * सौत्रवाक्यभेदशब्दोक्ते
 ऽचान्तरप्रकरणरूपवाक्यैकगाम्यत्वाभावे घृम इत्यनेनार्थाद्व्याख्याते
 तदुपपत्तित्वेन व्यवयौक्तिव्याख्यार्थं विच्छिन्नेत्युक्त्वा कथ्यैः सामिधे-
 नीकल्पैः सामिधेनीप्रकरणोऽजीवनात्त निविदां विच्छेदकत्वं भवती-
 त्याशङ्का न हीत्युक्तम् । न हीत्येतावतो निषेधार्थत्वादि शब्दद्वयापौनरु-
 च्यमानि विदामपि सामिधेन्यङ्गत्वात्कथं तत्प्रकरणाविच्छेदकत्वेत्याश-
 ङ्का सामिधेनीभिरसम्यग्देन ग्रन्थेनेति भाष्यावयवसूचितं निविदाम-
 नुवृत्त्युपपादयितुमाह * तावदीति * नन्विद इति भूतनिष्ठया
 सामिधेनीप्रकाश्येभ्यमप्रक्षेपफलाग्निसमिधेननिष्पत्तिप्रकाशनार्थाद्गन्म-
 स्त्रित्यादीनां दर्शपूर्णमासाद्गन्मन्त्रविदां सामिधेन्यङ्गत्वं
 भविष्यतीत्याशङ्काह * तत्रेति * दर्शपूर्णमासादिफलस्यादृष्टा-
 रसाध्यत्वेन धर्मापेक्षत्वाच्छूद्रधाजननात्फलनिष्पत्तिप्रकाशनस्याङ्ग-
 त्वं युक्तम् । इममप्रक्षेपफलस्यात्वग्रः समिद्धत्यस्य दृष्टारसाध्यत्वेन
 धर्मानपेक्षत्वात्फलनिष्पत्तिप्रकाशनस्याङ्गत्वं न युक्तमित्याशयः ।
 सामिधेनीनामपि निविदप्रकाशयाग्निसमिधेनसामिधेनभ्यमप्रक्षेपप्रका-
 शनार्थायाग्निविदङ्गता कल्पयितुं शक्येत्याह * भवेति * पू-
 र्वार्द्धे व्याख्यामुपसंहरति * तेनेति * उत्तरार्द्धे व्या-
 ख्यातुमाह * कथ्यास्तिथि * एकांशवृत्तिमनुष्वात्तपतिष्वाकाम-

स्येत्यादिषुश्रुत्या काम्यकल्पानां पुरुषार्थत्वावगतेः प्रकर-
 पेनाग्रहणान्तदुर्जायनं न सम्भवतीत्याशयः । नन्वेव सति काम्य-
 कल्पेनैव प्रकरणविच्छेदसम्भवाभिधिशिद्धिर्दोकिरनर्थिकेत्याश-
 ङ्गाह * यदि पुनरिति * नन्वनङ्गत्वे ऽपि निविदां परप्रकरण-
 पाठसम्भवात् प्रकरणविच्छेदकतास्तीत्याशङ्गाह * अथापीति *
 काम्यकल्पानामङ्गत्वाभावेन प्रकरणानुवृत्तिप्रमाणामावाप्तदबलेन
 परप्रकरणपाठकल्पना युक्त्याशयः । एवं च निविदामङ्गत्वस्य प-
 रप्रकरणपाठस्य वा कल्पयितुमशक्यत्वाद्वा न्तरप्रकरणविच्छेदक-
 त्वासिद्धेर्महाप्रकरणेनोपधीतस्य कृत्स्नदर्शपूर्णमासार्थता युक्तेति सू-
 त्वायमुपसहरति * नस्त्विति * ननु दध्नेन्द्रियकामाधिकरणस्यापेनैक
 विंशत्यादेर्गुणात्कलाधगतं शिंशोधयस्य च गुणस्य कलान्वयानुप-
 पत्तेः, विच्छिन्ने च प्रकरणे तेनापादानाद्वाक्येन त्वाश्रयदाने
 गुणकलाश्रयाश्रयिसम्बन्धद्वयकरणात् चाक्यभेदापत्तेर्भावनान्तरत्वा-
 द्वा चाक्यभेदपरिहारे रेघतीघारवन्तीयादिष्वपि चाक्येनाश्रयदा-
 नाद् गुणफलान्वयोपपत्तेः स्थितसिद्धान्तहानिप्रसङ्गात्प्रकरणोना-
 श्रयलाभार्थं विच्छिन्नप्रस्था ऽपि प्रकरणस्य काम्यकल्पैरुज्जीवनाध-
 गतेरुपधीतस्या ऽपि सामिधेन्यङ्गत्वप्रसङ्गाद् दुर्घटः सिद्धान्त इ-
 ख्यायद्भूत * ननु चेति * प्रकृताश्रयालाभात्कर्मण एवात्र फलं न ७५२।४
 गुणादिनि परिहरति * उच्यते इति * श्लोकं व्याचष्टे * नैवेति *
 ननु कर्मान्तरत्वे सप्येया ऽनुपादानात्संख्यामात्र विशिष्टानुवचन
 विधिरपरिपूर्णः स्यादित्याशङ्गातिदेशात्संख्येय साम्यग्रह * क-
 थामिति * ननु कर्मान्तरत्वे ऽपि काम्येनैक सामिधेन्यनुवचनेन प्रस-
 ङ्गात् कत्वधर्मासिधेन्यनुवचनकार्याग्निसमिन्धनप्रकाशनसिद्धे-
 गुणकामतुल्या ऽनुष्ठानावगमात्कर्मान्तरत्वोक्तिः किमर्थेत्याशङ्गाह
 * यद्यपि चेति * अनुष्ठानाविशेषे ऽपि प्रकृताश्रयालाभाद् गुण
 फलान्वया ऽनुपपत्तेः कर्मान्तरविधि विना चाक्यानवर्षप्रसङ्गात्क-
 र्मान्तरतोक्त्याशयः । ननु कर्मान्तरत्वे पृथक्प्रयोगापत्तेस्तेन प्रसङ्गा-
 त् कत्वधर्मासिधेन्यनुवचनकार्यासम्भवात्कर्मान्तरत्वयोरनुष्ठानविशे-
 पो ऽस्येवेत्याशङ्कते * नन्विति * प्रकृतानुपयोगित्वादेव तावदेवं
 शङ्का युक्तेत्याह * न तावदिति * न च कर्मान्तरत्वे ऽपि पृथक्प्रयो-
 गापत्तिरित्याह * न चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत
 इति * यस्य नमः प्रवक्ष्यइत्यादि निगदस्य पश्चात्सामिधेनीवचन
 क्रियमाणो पश्चाद्वचनवाक्येकविंशतिमनुष्ठावित्ययमनुशब्दः प्र-
 युज्यते तस्य निगदरूपस्यान्यप्रयुक्तत्वेन पृथक्प्रयोगे सति सामः

धेनीभिरलाभादनुवचनत्वाविधातापत्तेर्न पृथक्प्रयोगो युक्त इति
 भाषे शानचमङ्गीकृतं व्याख्येयं पृथक्प्रयोगेऽपि सामिधे-
 न्यङ्गत्वाश्रिगदो लक्ष्यत इत्याशङ्कां निरस्यन् शङ्कां व्याचष्टे * यो
 हीति * जातवेदो रमया पशून्मयीति लिङ्गाश्रिगदस्याप्यग्निप्रका-
 शनार्थं वाचसतेर्न सामिधेन्यङ्गत्वेत्याशयः । अन्तये सामिध्यमानानुब्रू-
 २५३१ हीति प्रैषपञ्चाङ्गावनिमित्तोऽनुशब्दो भविष्यतीत्याशङ्का पृथक्प्रयो-
 गे क्रत्वर्थानिसामिन्धनप्रैषप्राप्तेरनाराङ्गात्वाश्रिगदानन्तर्यनिमित्त
 तानुशब्दस्याशङ्कोत् साच स्वातन्त्र्ये सति न सम्भवतीति परिहा-
 रायै तदन्तरत्वेन चेत्युक्तम् । पृथक्प्रयोगे च सत्येकविंश-
 त्यादिसव्यापरिच्छेद्यत्वेनातिदेशप्राप्तानामपि प्रयोवाजा अभि-
 धव इत्याद्यानामृचामग्निंसामिन्धनप्रकाशकत्वेन सामिधेनीत्वा-
 भावापत्तेरप्रयोगमध्यस्य चाग्निंश्रिप्रयांजनत्वेनासामिन्धनीय-
 त्वादचामग्निंसामिन्धनप्रकाशकत्वानुपपत्तेः सामिधेनीतामिकविंशत्या-
 दिसंख्यापरिच्छेद्यतातिदेशप्राप्ता विहन्येनेत्याह * किञ्चे-
 ति * शङ्कां व्याचष्टे * एकविंशत्यादिभिस्तावदिति * उत्त-
 राद्व्याख्यार्थं सचेत्युक्तम् । कथं तर्हि कर्मान्तरत्येऽप्यन्तः क्रतुप्र-
 योगसिद्धिरित्याशङ्काह * तेनेति * येन कारणेनाग्निसामिन्धन-
 प्रकाशनञ्च विना सामिधेनीत्वं न सम्भवति क्रतुप्रयुक्तत्वं च विना-
 अग्निः सामिन्धनीपत्वं न सम्भवति तेन कारणेनार्थाभिधानकर्म च अ-
 विधीयते संयोगस्य तन्निमित्तत्वात्तदर्थे हि विधीयते इति चतुर्थाधि-
 करणन्यायेनास्याग्निंसामिन्धनप्रकाशनायांसामिधेनीकर्मस्वरूपस्य प्र-
 कृतिभूतकत्ववर्थसामिधेन्यनुवचनवत्काम्ये सामिधेन्यनुवचनेऽनुप्रयो-
 गवशात्प्रयोगमध्यपाल्यग्निंसामिन्धनाधीनत्वं कर्मान्तरभूतस्यापि का-
 म्यस्य सामिधेन्यनुवचनस्येत्युक्ते प्रयोगमध्यपाल्याग्निंसामिन्धनप्र-
 काशनस्य पञ्चदशसंख्याविच्छिन्नसामिधेनीसाध्यत्वात्काम्यमेकविं-
 शत्यादिमक्याविच्छिन्नसामिधेन्यनुवचनेन सिद्धिरित्याशङ्का प्राकृ-
 तस्य चेत्युक्तम् । उपधीतस्य निविद्धववहित कत्ववर्थसामिधेन्यनङ्गत्वे
 ऽपि काम्यसामिधेन्यङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्कार्थं ननु सामिधेनीकल्पा-
 नामिति भाष्यं व्याचष्टे * तन्निति * निविद्धववधानाग्निवृत्तस्य क-
 त्ववर्थसामिधेनीप्रकरणस्य काम्येषु सामिधेनीकल्पेषु प्रकरणेनाध-
 यालाभाद्वाक्येनाधयान्वयाभ्युपगमापत्तस्तत्र च वाक्यमेव प्रसङ्गा-
 द्गुणफलान्वयासम्भवेनाधयापेक्षाभावात्तन्निमित्तं जीवनानुपपत्तः ।
 प्रकरणेनाधयालाभे ऽपि गुणफलान्वयाभ्युपगमेनाधयतया सा-
 मिधेनीप्रदहं ऽपि तासां सव्यान्यायिणामात्रेण प्राद्यतया कश्चन्दरेना-

विधानात्संख्यासामिधेय्यन्वयस्य चाभ्येनैवाश्रुपगमनीयत्वापत्ते-
 गुणफलान्वये ऽपि प्रकरणानपेक्षणात्सामिधेयनीनां प्रकृतत्वाभावात्प्र-
 करणेनोपवीतग्रहणानुपपत्तेः सामिधेयनीवाश्रयानन्तर्गत्वाच्च चा-
 क्येनोपवीतग्रहणस्यानाद्यद्वात्वाच्च काम्यानामपि सामिधेयनीनामुपवी-
 तमद्गमिति परिहारार्थं नेति घूम इत्यादि भाष्यं काम्येषु सामिधे-
 यनीकल्पेषु ऋत्वर्थसामिधेयप्रकरणाननुवृत्तावपि काम्यसामिधे-
 यीप्रकरणेनैवोपवीतग्रहणोपपत्तेर्गुणफलान्वयस्य च यिच्छिन्नप्र-
 कृताश्रयत्वेनानिष्टत्वादुपेक्ष्य स्वयद्काम्यानां सामिधेयनीनां प्राकृताङ्ग-
 निराकाङ्क्षत्वेन प्रकरणाभावात्सद्भावे ऽपि देवा धे सामिधेयनीरनूच्ये-
 त्यस्याधारार्थं वादाङ्गत्वेन सामिधेयप्रकरणाननुवृत्तकत्वादननुवृत्त-
 कान्तरस्य चानाशङ्कनीयत्वात्सामिधेयनीोपवीतमद्गं स्यात्स च प्रक-
 रणात् दुर्बल इत्येवं परिहारमाह * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे *
 सर्वास्त्रेवेति * अतिदेशलक्ष्यानामपि प्राकृतानामङ्गानां फलतोप-
 कारकत्वेनोपदिष्टेभ्यः प्राग्विकृतिभिर्ग्रहणात्पृपदान्येनानुयाजान्यज-
 तीत्यादीनां च प्राकृतानां गुणत्वेनोपदिष्टानामपूर्वाणामप्यङ्गानां
 स्वाङ्गपरिपूर्णप्राकृताङ्गप्राहियया विकृतिभायनयाकृताङ्गग्रहणवे-
 लायामेव ग्रहणात्तदङ्गानाञ्चानिवृत्ताकाङ्क्षत्वात्प्रकरणेनैव प्राकृताङ्ग-
 गुणभूताप्राकृताङ्गग्रहणोपपत्तेस्तद्व्यावृत्तै यदित्युक्तम् । प्राकृता-
 ङ्गग्रहणसमकाललक्षणार्थो मध्यशब्दः । अभिपेचनीयसन्निधिपठि-
 तानां विदेवनादीनां स्थानादभिपेचनीयाङ्गत्वस्य प्रतिभासमानस्य प्र-
 करणावगतेन राजसूयाङ्गत्वेन याधो बलाधिकरणे बक्ष्यमाणः काम्य-
 सामिधेयनीसन्निधेयनीोपवीतस्य काम्यसामिधेय्यङ्गतायाः प्रकरणावग-
 तेन दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन याधासिद्धौ दृष्टान्तित. तस्मादिति सिद्धान्तो-
 पसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ वारणवेकङ्कृतादिपात्राणां कृत्स्नयागुणताधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ मिथो ऽसम्बन्धन्यायो वा ॥

गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वा-

स्यात् ॥ २२ ॥

पात्रविचारस्योपवीतचारासङ्गतिमाशङ्का वाजपेयाङ्गत्वेनाय-
 गतस्य सप्तदशरत्नित्वस्य तथासम्भवात्तदङ्गपशुयागावतारे ऽभिहिते
 तेनैव न्यायेनाभिक्रमणोपव्यानयोः कर्माङ्गभूतकर्षयतारे सिद्धे किम-
 भिक्रमणस्य कृत्स्नदर्शपूर्णमासाङ्गत्वात्तदङ्गेषु सर्वाविवक्ष्यतारः प्र-

योजहोमाङ्गत्वाद्वा तदङ्गभूते ऽध्वर्युमात्रे उपवीतस्य च किं सामि-
 धेन्यनुवचनमात्राङ्गत्वात्तदङ्गभूते होतृमात्रे ऽवतारः कृत्स्नदर्शपूर्ण-
 मासाङ्गत्वाद्वा तदङ्गभूतेषु सर्वत्रिविध्वति विचारात्पर्यवसितस्या-
 नर्थक्यनदङ्गावतारन्यायस्य पचमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वे ऽपि यज्ञ-
 त्वाभावाच्चाधानप्रकरणपीठतानौ पात्राणान्तास्त्रवतार इति प्रति
 पादनात्स्वमतेनापवादतया सङ्गतिमाह * आनर्थक्यादिति * भाष्य-
 मते तु किं पचमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वात्पात्राणां तास्त्रवतारो ऽनङ्ग-
 त्वाद्धानवतार इति विचारात्प्रासङ्गिकी सङ्गतिः । वैकङ्कतेषु नत्वे
 तेनेति पर्युदासानुपङ्गशङ्कां निरस्यन्नभ्याधेय इत्युदाहरणभाष्यं
 ७५४ व्याचष्टे * वारस्येति * वारणानि होमव्यतिरिक्तपात्रकार्यार्थानि
 नि वैकङ्कतानि सर्वपात्रकार्यार्थानीत्यर्थः । प्रकरणेनाधानाङ्गत्वाद्यग-
 मात्पचमानेष्टिष्वेव निवेशः सर्वयागेषु धेति सन्देहायोगमाशङ्क्य
 यज्ञे ऽऽचर्यते ऽनुष्ठीयते ऽनेनेति यज्ञावचरशब्देन यागाङ्गत्वाभिधाना-
 त्प्रकरणगम्ययागरूपाधानाङ्गत्वबाधेन सन्देहोपपादनार्थं न चेत्या-
 दि भाष्यं व्याचष्टे * यज्ञेति * किमित्यादि पूर्वपक्षभाष्यं व्याच-
 ष्टे * आनर्थक्यादिति * पर्याप्त्यादि सिद्धान्तभाष्यं सङ्घि-
 व्य व्याचष्टे * तथेति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रकरणेति * केन
 वाक्येनेत्यपेक्षायां वाक्यमुदाहरति * किमितीति * भाष्यस्त्वस्येति कर-
 षस्य येन वाक्येनाग्नेर्भवति तत्किं वाक्यमित्यग्न्यङ्गत्वप्रतिपा-
 दकत्वपरामर्शार्थत्वं सूचितम् । पचमानेष्टीनां कैमव्यांकाङ्गायामा-
 हवनीये जुहुनीति क्लृप्तफलाहवनीयसयोगं तदकल्प्यफलानामि-
 ष्टीनां तादृष्यावसायादगारे गावो वास्यन्तामगारे कुसुमानित्यादिवच्य
 प्राधान्ये ऽपि सतम्यविरोधान्जुहोत्वनुत्पत्तित्वेन चेष्टिनरोधा-
 नपेक्षणाद्विश्रजिद्वत्स्वर्गे ऽपि कल्प्यमानं जुहोत्युपलक्षिताद्यागास्व-
 र्गो यागस्य वाहवनीयेनापरो ऽदृष्टः सस्कार इत्यदृष्टव्यकल्प-
 नापत्तेरग्निमंस्कारकल्पनस्यैवोचितत्वात्पचमानेष्टीनामप्याधानवद्वा-
 प्येनाभ्यङ्गत्वात्प्रतेर्प्राधानाङ्गतेत्याशयः । सिद्धान्तभाष्यं दूष-
 यति * तथेति * आहवनीयप्रयोजनमिधायिवाक्यान्तराशु-
 तंत्वेनेप वाक्येनाग्निहोत्राद्यङ्गतया ऽहवनीयस्य प्रयोजनवत्त्वप्रती-
 तेरभ्युपगमनीयत्वाद्भिहोत्रादीनां पचमानेष्टीनां च श्रुताश्रुतक-
 ल्पवैपर्ये ऽप्येकत्र वाक्येनाहवनीयस्य क्वचिद् गुणत्वं क्व चिःप्रा-
 धान्ये ऽभिधीयमानं वैकल्याणवत्तः समग्याञ्च भृतिलक्षणावृत्तिविरो-
 धावत्तं पचमानेष्टियत्त्वं विद्वजिशर्कीनामभूतफलत्वेनाहवनीयाङ्ग-
 त्वावत्प्रतिनिर्नाभ्यधेयं पचमानेष्टीनां गम्यतइत्याशयः । पचमानेष्टी-

नामपि च प्रकरणावगताधानाद्भवेन फलवत्त्वात्सायाःफलवद्-
 फलत्वविशेषानुपपत्तेस्तद्वर्णनेकस्य वाक्यस्य गुणप्रधानभूता-
 हवनीयोक्तिवैरूप्याभ्युपगम सप्तम्याश्च धृतिलक्षणावैरूप्याभ्यु-
 पगमा मिश्रजिदादीनां चाहवनीयाद्भवाभ्युपगमो न युक्त इत्याह *
 सर्वं चेति * फलप्रदमित्तहोत्रादिकर्मानुरोधेन च निष्पत्ताहवनी-
 योपदेशात्फलवत्त्वप्रमानेष्ट्यादिकर्मानुरोधेन च भाष्याहवनीयस-
 ङ्गाविधानादाहवनीयशब्दप्रवृत्तावप्यास्मिन्पक्षे वैरूप्य स्यादित्याह *
 * निष्पन्नश्चेति * फलवत्कर्मनुरोधेनेत्यकारसदसद्भावाभ्यामावृ-
 स्योभयत्र योज्यमभ्यदाहवनीये जुह्वात यद्गार्हपत्यं हवींषि भ्रपयन्ति
 यद्दक्षिणाग्नात्स्वाहायि पञ्चतीत्यनारभ्यार्थीतेभ्यः कर्माद्भवेनाहव-
 नीयादिविधायिभ्या ऽन्येन पवमानेष्टिप्रकरणार्थेनानारभ्यार्थीताह-
 वनीयवाक्यसदृशेनाहवनीयाद्भूतया पवमानेष्टिविधिर्भाविष्यतीति
 परमतेन माष्य समाधत्ते * तस्मादिति * न-वधुतप्राकरणिकवा- ७५५।
 क्यकल्पना विनाप्यनारभ्यवाक्यनाश्रुतहोमासु पवमानेष्टिषु आह-
 वनीयमुपदेशेष्टुमशक्नुवत्यत्तिदेशात्प्राप्तेनाहवनीय प्रापयताद्भवेना-
 निष्पन्नाहवनीयप्रापणाशक्त साध्यत्वेन प्रापणावगमात्पवमानेष्टी-
 नामग्न्यद्भवासिद्धरातदेशप्राप्तवाक्यभ्यापारोक्ष्यार्थत्वेन वाक्यो-
 क्त्युपपत्तेर्नाश्रुतवाक्यकल्पना युक्त्याशङ्कानिराससुचनार्थः कि-
 लशब्द । उपकारपृष्टनातिदेशप्रवृत्ते पवमानेष्टिष्वनिष्पन्नत्वेना-
 धारतया गुणत्वेन प्राप्तसम्भवे कार्यलोपात्कृष्णलेष्ववघातवदाह-
 वनीयानिष्पत्तावप्याधानजन्यसस्काररूपेणैकदेशनिष्पन्नत्वादितिद्
 शाभ्युपगमे ऽद्भत्वस्याप्युपपत्तेः अतिदेशप्राप्तस्य चाहवनीयस्य
 साध्यत्वाभ्युपगम ऽन्यान्पक्षास्त्राधानानपक्षासु चेष्टिष्वतिदेशप्रा-
 प्ते तादृशीनामेवाहनीयाद्भवात्पत्राधानपवमानेष्टिसमुच्चयाभ्युपग-
 मविरोधप्रसङ्गादतिदेशप्राप्तस्याहवनीयस्य साध्यत्वानुपपत्तनाश्रुत
 प्राकरणिकवाक्यकल्पना विनाग्न्यद्भवे पवमानेष्टीना सत्स्यतीत्या-
 शय । अनारभ्यवाक्यसदृशाश्रुतप्राकरणिकवाक्यकल्पने ऽप्या-
 धानाद्भवात्पवमानेष्टीनामाहवनीयात्पादकत्वाभ्युपगम ऽगारप्रावा-
 रादिपदाहवनीयस्यानिष्पन्नत्वेनाधिकरणतया सस्कार्यत्वायागा-
 त्सप्तमीभद्रापक्ष समार्गादिवत्पवमानेष्टीना कर्मावशेषप्रकरणान-
 धीतत्वेन कर्मविशययोग्यताधानात्मकसस्कारार्थत्वायोगात्साधा-
 रणयोग्यताधानस्य चाहवनीयस्वरूपोत्पत्तिमात्रासिद्धेरुपनयना-
 दिवत्सर्वकर्मसाधारणस्य सर्वयोग्यताधानात्मक सस्कारार्थत्वायागा-
 दग्न्यद्भवासिद्धर्नाश्रुतकल्पना युक्त्येतत्समाधानं द्रूपयति * वय

त्विति * कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्क्य पूर्वपक्षयुक्ताधानाङ्ग-
 त्वाभ्युपगमेनापि पात्राणां पवमानेष्टिष्वनवतरणमुपपद्यतइत्याह *
 अन्यथापीति * अन्यथात्वमेव दर्शयति * भवन्तु नामेति * वाक्य-
 गम्ययूपान्धयेन प्रकरणगम्यसाक्षाद्वाजपेयान्वययाधाद्वाजपेयाङ्गा-
 ङ्गयूपद्वारापि च सप्तदशारस्नित्वस्य वाजपेयोपेकारण किञ्चिदस्ती-
 त्यर्थः । यज्ञग्रहणं पवमानेष्टिष्वनवतारकारणं भविष्यतीत्याशङ्काह
 * यद्विति * एकादशे ऽग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृतेः कर्म-
 णः परेषु स्वाङ्गस्य तस्मात्सर्वापवर्गे विमोकः स्यादिति सूत्रेणाग्नेः
 साङ्गप्रधानार्थत्वेनाग्नियोगस्यापि तद्वारा साङ्गप्रधानार्थत्वावसाया-
 त्साङ्गप्रधानापवर्गे ऽग्निविमोकं पूर्वपक्षयित्वा प्रधानापवर्गे तदर्थत्वा-
 दित्यनेन पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो य इति ध्रुतेर्यज्ञशब्दस्य च स एव यज्ञः
 पञ्चविधो ऽग्निर्होत्रं दशपूर्णमासौ चानुर्मास्यानि षण्णु सोम इति वा-
 क्यालोचनया प्रधानयागवाचिन्वावसायादग्नियोगस्य प्रधानयाग-
 मात्रार्थत्वावगतेः प्रधानमात्रापवर्गे ऽग्निविमोकसिद्धान्तस्य प्रधाना-
 र्थयोगः प्रधानसंयोगेन हि श्रूयते पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावा-
 नेव यज्ञस्तमालभतइति यज्ञप्राप्त्यर्थं युनक्तीति ज्ञायतइति भाष्ये वक्ष्य-
 मानत्वाद्वाचिन्कृतापि यज्ञसंयोगार्थत्वादस्य पञ्चभिर्युनक्तीति गुणवा-
 क्येवपतयाग्निं युनक्ति शवसा घृतेनेति जुह्वतीत्युपचित्वात्रयशेष-
 त्वाभावेन सिद्धान्तदुष्पाद्यद्यपि यज्ञसंयोगो भवेत्तथापि यज्ञशब्दो
 यागमात्रवचनो यागमात्रवचनश्चेदङ्गयागानपि वदतीति वार्तिके
 च यागमात्रवाचित्वात्केञ्चेच्छब्देनैवानभिमतत्वसूचनात्पवमानेष्टीनां
 प्राधान्याभावेन प्रधानयागवाचियज्ञशब्दवाच्यत्वाभावमभिप्रेत्य प्र-
 कृतयज्ञाभावाद्दीर्घसामे सन्तृचादितिवप्रकरणादुक्तपेणानारभ्य-
 वादरूपतां प्रतिपाद्य संशेषु दशपूर्णमासादिषु प्रधानयागत्वाद्यज्ञशब्द-
 वाच्येषु यज्ञावचनप्रहणं पात्राणि विदधातीत्युक्तम् । अनेन चाध्या-
 नगुणभूतानां पवमानेष्टीनाम्पराध्वेनायज्ञतयाधानसमत्वाद्यज्ञसं-
 योगेन ध्रुतेः पात्रैरसम्यन्ध स्यादित्यत्र सूत्रव्याख्या मूर्च्छता । दर्श-
 पूर्णमासादिषु जुह्वादिपात्राणां षण्णतादिविधानव्युत्क्रमलक्ष्णविपात्रेषु
 दारणवैकट्यनव्यविध्यविरोधः । यज्ञशब्दस्य प्रधानयागवाचित्वेन
 पवमानेष्टीनां यज्ञत्वाभावप्रदर्शनार्थमेतत्सूत्रमन्यथा तु पवमानेष्टीनां
 यज्ञत्वाभावात्संयोगेन शून्यानां पात्राणां षण्णतात्प्रमाणविरोधेन प्र-

(१) कारिनापवण प्रकरणगम्यसाक्षात्वाजपेयान्वययाधाद्वाजपेयाङ्गाङ्गयूपद्वारापि च सप्तदशारस्नित्वस्य वाजपेयोपेकारण किञ्चिदस्तीत्यर्थः । यज्ञग्रहणं पवमानेष्टिष्वनवतारकारणं भविष्यतीत्याशङ्काह तु

(२) पवमारेव कारणादिति १ ३० पा० ।

करणादुत्कर्षणं पूषाद्यनुमन्त्रणन्यायेनैव सेतस्यतीत्याधिकरणानर्थ-
क्यं स्यादित्याह * तच्चेति * सूत्रस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य शङ्को-
त्तरत्वेन पूर्वाधिकरणशेषतया सूत्रङ्गमथितव्यमित्याह * सूत्रन्तिव-
ति * शेषतयेत्यध्याहार्यम् । कथमेतच्छङ्कोत्तरतास्य सूत्रस्यत्याश-
ङ्क्याह * तदिति * तामेव व्याख्यां स्मारयति * तथा हीति *

॥ वार्त्तन्-यामनुवाक्यानामाज्यभागाङ्गताधिकरणम् ॥ १३ ॥

॥ वार्त्तन्नीन्याय इति वा ॥

मिथश्चानर्थसम्बन्धात् ॥ २३ ॥

यज्ञावचरवाक्येन पात्राणां प्रकरणादाधानाङ्गत्ववाचे अभिहि-
ते ऽनुवाक्यानामपि क्रमावगताज्यभागाङ्गत्ववाधस्य प्रसक्तस्याप-
वादायैतदाधिकरणमित्यनन्तरसङ्गतिमाह * यथासंयोगमिति *
अनुवाक्यानां क्रमकृतप्राज्यभागसयोगमवाधित्वा निवेशार्थमित्य-
र्थः । एवं तर्हि वाक्यवलीयस्त्वेन क्रमकृतसंयोगवाधनिश्चयात्सि-
द्धान्तानुपपत्तेः सन्देहां न युज्येतेत्याशङ्कते * फुन इति * वाक्य
क्रमकृतयोः संयोगयोः सम्प्रधारणे सन्देहायोगसूचनायैतिकरणः ।
वाक्यकृतस्य प्रधानसंयोगस्य क्रमविरोध्याविरोधित्वेन द्वेषा प्रतिभा-
नात्सन्देहोपपत्तिरिति सूचयति * संयोगस्यैवेति * बाधकत्वा-
भिमतवाक्यकृतसंयोगसूचनायैवकारः । एतदेव विवृणोति * सा-
धारण्येनेति * यौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः कालकर्मणि च साधा-
रण्यात्कालाभ्यामनुवाक्यानां संयोगः । कर्मभिर्वाग्नेयादिभिरित्येव
वाक्यकृतः संयोगः सन्दिग्ध इत्यर्थः । कस्मिन्पक्षे क्रमवाक्ययो-
र्विरोधः कस्मिन्वा नेत्यपेक्षायामाह * विरुद्ध इति *
वाक्येनानुवाक्यानामाग्नेयादिसम्बन्धे सति क्रमो वाक्याविरुद्धः का-
लसङ्गतौ न विरुध्यतइत्यर्थः । एतदेवोपपादयति * तुल्यकक्षौ
हीति * वाक्येनानुवाक्यानामाग्नेयादिकर्मसम्बन्धे क्रमावगम्येना-
ज्यभागसम्बन्धेन सहाङ्गाङ्गित्वरूपतया तुल्यत्वं कालसङ्गतौ त्व-
ङ्गाङ्गित्वरूपत्वाभावेनातुल्यत्वत्यर्थः । पूर्षपक्षमाह * नित्यमिति * यस्माद्या- ७५६।
गातामेवानुवाक्याभिः सङ्गतियुक्ता नतु कालयोः तस्माद्वाक्यावगता-
नुवाक्यानां प्रधानाङ्गताज्यभागाङ्गत्ववोधक क्रमो बाधित इत्युक्ते
ऽनुवाक्याभिः कालयोरङ्गाङ्गित्वरूपसङ्गतयोर्नेपि व्यवस्थाप्यव्यवस्था-
पकत्वरूपा सङ्गतिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिराससूचनार्थं नित्यमित्युक्तम् ।
। । यावज्य-
. व्यवस्था-

अनुपपत्त कालकृताया व्यवस्थाया य इच्छति वाक्येन दर्शपूर्णमास
 सोमविकारेषु पौर्णमास्यमावास्याकालविधानात्पौर्णमास्या इ
 शंयिकारानुष्ठानं वात्संघीप्रसक्तेरमावास्याया च पूर्णमासविकारा
 नुष्ठाने वृध-उतीप्रसक्त प्रकृतिवद्भात्रवैरूप्यप्रसङ्गात्प्रधानं पौर्णमा
 सो चामावास्या च नाज्यभागाविति पूर्वपक्षभाष्ये चाज्यभाग
 पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यत्वेनिषेधात्सिद्धान्तं पौर्णमास्यमावा-
 स्याशब्दया प्रधानवाचिता प्रधानकालज्यभागलक्षणार्थत्वावस्थाया
 द्वयवस्थापक्षे ऽपि पौर्णमास्यायप्रधानकालिनियाराज्यभागयावात्स-
 ण्यावमावास्यायप्रधानकालीनयोर्बुधन्त्रत्याविति प्रधानयागद्वार-
 रैव व्यवस्थाया वाच्यत्वात्पक्षद्वये ऽप्यनुवाक्यामि प्रधानयागाना
 सङ्गतिरित्याशयः । विसृतेषु चास्माभिस्तन्त्रसारं ऽनयो पौर्णमा
 स्यमावास्याशब्दयोरभिमतमन्त्रविधायिवाक्यस्यपौर्णमास्यमावा-
 मास्याशब्दवत्प्रधानवाचितोपपादिता शक्यत च कालान्ति
 पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यप्रधानलक्षितकालविषयतया व्या-
 ख्यातुम् । साधारण्येनात सन्दहापपादनयासिक्तमपि व्यवस्थापक्ष
 ऽप्याज्यभागयो साक्षाकालानन्वयन प्रधानद्वाराज्यभागकालस्य
 लक्षणोपपात्तपौर्णमास्यमावास्याशब्दयो पक्षद्वयं ऽपि प्रधानवाचि-
 त्वसाधारण्यार्थिकं कमलक्षितानुष्ठानं काशाया अनुष्ठानानां
 व्यवस्थाप्यन्यवस्थापकलक्षणं सयागं कामभरत्वं चाद्गाङ्गलक्षण इ-
 त्येव सन्दिग्धं सयोग इत्यथ व्याख्ययाम् । धारणार्थककतपात्रा-
 णा पूषाद्यनुमन्त्रणन्यायनेवा कर्षसिद्धं गुणानां चेति सूत्रस्य प्र-
 धानविषयत्वाननुपपत्तं तदधिकरणपूर्वपक्षं ऽपि योनायतु
 शक्यमात सूचयितुमाह * गुणानां चाति * पूर्वपक्षपसद्वार
 पूर्वं सिद्धान्तानुप्रमदतारयति * तस्मादिति * सूत्र साध्यान
 मिधानात्पूर्वमूत्रस्यासम्बन्धपदानुपपन्नं साध्याकाङ्क्षा पूर्व-
 न्यायच्छ * मिथश्चेति * पुरा ऽनुवाक्याम-वाहति विचक्षितैकस
 षपत्वेनानुवाक्यालक्षणानां मिथा युग्मभूतानां प्रधानै सह द-
 यताप्रकाशनायकायरूपार्थद्वारसम्बन्धाभावादित्यत्र हिशब्दाधेय
 शब्दकनात्तरार्थेन सूत्रं व्याख्यानम् । पूर्वसूत्रात्सम्बन्धात्पु-
 षणार्थं सोमश्चशब्दः । पूर्वसूत्रेणैतदधिकरणपूर्वपक्षकरणे स्य
 चादकाश्च सस्कारा इतिपत्पूर्वपक्षानिरूपय । धारणार्थककतपात्र-
 पुषाक्यालक्षणानां गुणानां प्रधानै सहायद्वार सम्बन्धाभावात्
 वादानार्थेन मिथ शब्द व्याख्यातुमाह * इ तावदिति * विदु-
 श्चिपत्कर्मभेदे ऽप्यनुवाक्यादयापपत्तिमाशङ्क्य इत्यनुवाक्य इति य-

दिद द्वित्वविद्वाभावाद्नेकार्थविधिरौरवापत्तेश्च तेनैव द्वित्वाविध्य-
योगात्तानुवाक्याद्वयोपपत्तिरिति परिहारसूचनार्थं कथं च नेत्युक्तमा-
कमं द्वये तर्ह्यनुवाक्याद्वयं भविष्यतीत्याशङ्काह * द्वयोरपि चेति * ए-
तदेवापवादयितुमारभते * अभावास्यायां तावदिति * पौर्ण-
मास्यामग्नीषोमीये सांमस्यापि देवतात्वात्सौमी विद्यमाना-
र्था भविष्यतीत्याशङ्काह * पौर्णमास्यामपीति * एवं
तर्ह्येकदेवस्य कर्मण्यनपेक्षितत्वाद्ननुवाक्याद्वित्वविध्ययोगे ऽप्य-
ग्नीषोमीये ऽपेक्षितत्वात् द्वित्वाविध्युपपत्तद्वयोरार्वात्रंज्योः स-
मुच्चयेन प्रयोगो भविष्यतीत्याशङ्काह * न चेति * श्रुतैकसंख्यावि-
रांधात् सांमस्यतो ऽनुवाक्याद्वयसमुच्चयो नापि विधितो वाक्यभे-
दापत्तेरित्याशयः । नन्वाज्यभागयोरपि मन्त्रविशेषस्य कालस्य च
विधानात्तुल्यो वाक्यभेद इत्याशङ्काह * आज्यभागयोस्त्विति * लि-
ङ्गक्रमाभ्यामेव मन्त्रविशेषप्राप्तेन्यायप्राप्तप्रधानकालद्वारा व्यवस्था-
यासंयोगे वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । सिद्धान्तमुपसंहरति * त-
स्मादिति * अङ्गाङ्गिकत्वानमपेक्ष्य प्रधानकालद्वारव्यवस्थार्थः
संयोगो न्याय इत्युक्ते प्रधानवाचिनोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः ।
काललक्षणाथत्वापत्तेरन्यायतामाशङ्क्य कालयोगेनैव प्रधानानां
पौर्णमास्यमावास्याशब्दाच्च्यत्वात्तस्य च कालस्य साक्षादाज्य-
भागमन्त्रव्यवस्थापकत्वायोगात्प्रधानान्वयपूर्वव्यवस्थाभ्युपगमेन प्र-
धानान्त्रयिकरूपलक्षणापत्तावपि स्वरूपेण वाच्यत्वात्पूर्वप्रतीतेरदोष-
इति पूर्वव्यंननोक्तम् ।

मुष्टिकरणादीनां कृत्स्नप्राकरणिकाङ्गतधिकरणम् ॥ १४ ॥

आनन्तर्यमचोदना ॥ २४ ॥

प्रधानान्वये ऽनुवाक्यानामानर्थन्यापत्तेस्तदङ्गभूतयोरज्यभा-
गयोः क्रमांनुसारेणावतारोक्त्या वारणाधिकरणापोदितानर्थक्य-
तदङ्गावतारोज्जीवनं कृते मुष्टिकरणस्याङ्गुलिसर्जनोत्तरकाल
प्रधानान्वयायोगाद्वाग्यमस्य च वाग्विसर्गोत्तरप्रधानान्वयायोगा-
द्वत्तावनेजनस्य च हस्तलेपापादकपिण्डकरणोत्तरकालप्रधाना-
न्वयायोगाद्वाग्यमस्य च वाग्विसर्गोत्तरप्रधानान्वयेनान्वयायो-
गाद्वत्तावनेजनस्य च हस्तलेपापादकरणस्याङ्गुलिविसर्जनप्राग्भा-
विषु ज्योतिष्टोमाङ्गभूतेषु वाग्यमस्य च वाग्विसर्गप्राग्भाविषु हस्ता-
वनेजनस्य च दर्शपूर्णमासाङ्गभूतेषु पिण्डकरणप्राग्भाविषु पदार्थै-

एवतारप्राप्तवानन्तर्यलक्षणक्रमानुसारांमुष्टिकरणवाग्यमयोर्दीक्षि-
 तावेदनमात्रे हस्तावनेजनस्य चोलपराजित्तरणमात्रे इतारः क्रमा-
 नादरादा सर्वेष्वङ्गुलिद्विसर्जनप्राग्भाविषु मुष्टिकरणस्य सर्वेषु च
 वाग्विसर्गप्राग्भाविषु वाग्यमस्य हस्तावनेजनस्य च सर्वेषु पिण्ड-
 करणप्राग्भाविष्वेतार इति विचारस्यापथादत्वेनानन्तरसद्भितिमाह
 क्रमेति क्रमस्यैककर्तृकपदार्थविषयत्वात्मुष्टिकरणवाग्यमयोर्भिन्न-
 कर्तृकणावेदनेन क्रमानुपपत्तेः क्रमेणावेदनाद्भवपूर्वपक्षोयोगात्सन्दे-
 ५७१' हमाक्षिपति * मुष्टयोरिति * प्रयोरुत्पत्तेनावेदने ऽपि
 यजमानस्य कर्तृत्वाद्यमदीक्षिष्टत्वावेदने वा क्रियमा-
 णे यदीक्षिस्वाहं दीक्षितो ऽस्मि तस्मादवद्यं समा-
 पनायो ज्योतिष्टोमो मयेत्येवमध्यवसानरूपं कर्म तस्य मुष्टिकरणवा-
 ग्यमसमानकर्तृत्वोपपत्तेः तदङ्गात्पूर्वपक्षसम्भवात्सन्देहं समाध-
 र्त्ते * नैव इति * एवमप्यानन्तर्यलक्षणस्य क्रमस्य विनियोजकत्वे
 तस्य पूर्वोत्तरयोः पदार्थयोस्तुल्यत्वात्पूर्वस्यैवांस्तराद्भवन्तोत्तरस्य
 पूर्वाङ्गतेति नियमायोगान्मुष्टिकरणादेः पूर्वमपि कृष्णाजिनाच्छादना-
 दिपदार्थं प्रत्यङ्गावोपपत्तेः परमावेदनाद्येव प्रत्यङ्गतेति पूर्वपक्षो न
 युक्त इत्याशङ्कते * कस्मात्पुनरिति * आवेदनोत्तराजित्तरणयो-
 स्तु प्रकरणावगतप्रधानान्वयांपपत्तेस्तद्भाषताराभावेन प्रकरणाधि-
 रोधपरिहारायोगात् क्रमेण पूर्वपदार्थाङ्गत्व शङ्कितं नैवयम् । मुष्टिक-
 रणादेः कृष्णाजिनाच्छादनाद्यङ्गतापि पूर्वपक्षिणो ऽभिमतः । पूर्वस्य प-
 राङ्गावोपादानन्वनियमप्रदर्शनार्थमेव । हस्तावनेजनस्य तु तन्त्रप्रक-
 मभाविद्येन प्राथम्यात्पूर्वेषु कृतपदार्थाङ्गत्वानुपपत्तेः पराङ्गावोपादा-
 नं युक्तमेवेति परिहरति * अनियमेति * यद्वा न केवलं हस्तावनेजनस्य
 नियमेन पराङ्गावो किन्तु मुष्टिकरणवाग्यमयोर्लिङ्गेन मनःसमाधाना-
 र्थत्वेन हस्तावनेजनस्य च हस्तशुद्धयर्थत्वेन कर्माङ्गत्वावसायात्सर्वासु
 मुष्टिकरणवाग्यमहस्तावनेजनभावनासु किमित्यंशेन मनःप्रणिधान-
 त्तस्तशुद्धयपकार्योत्तरकालानुष्ठेयपदार्थपक्षोपपत्तेः पूर्वानुष्ठितपदार्था-
 नपेक्षणात् मुष्टिकरणवाग्यमाभ्यां किङ्कमांपकत्तद्व्यमित्यपेक्षिते दी-
 क्षितावेदनोपकारार्थत्वावसायान्मुष्टिकरणवाग्यमवोरपि नियमेन प-
 राङ्गतेति परिहारान्तरमाह * अथ चेति * पूर्वानुष्ठितस्यापि पदा-
 र्थस्याथङ्गाहेतुवैगुण्यपरिहारायाविस्मृत्यै मनसः समाधानोपकारा-
 र्थत्वेनापेक्षोपपत्तिमात्राङ्गात्तरकालानुष्ठेयपदार्थपेक्षोपपत्तेः । प्रथमो-
 क्त्या बलीयस्तोका । एवं तर्ह्युत्तरकालानुष्ठेयसर्वपदार्थाङ्गतावचो-
 त्त्याशङ्क्य सर्वैस्तुक्तम् । पुरस्ताच्छब्दस्याप्रवाचित्वादनन्तरं पश्चादुच्य-

रितस्य ग्रन्थक्रमानुसारेण पूर्वोलोचनात्तन्मात्राङ्गतैव युक्तेत्याययः । प्रकृतोदाहरणानादरेण तु सर्वभाषनासु किम्भाषापेक्षायाः पूर्वोत्पत्तेः पश्चादुच्चरितस्य बाधस्य उच्चरितात्पूर्वोलोचनात्पराङ्गता युक्तेति व्याख्याऽनुयाजादीनामप्यनेन न्यायेन प्राग्भाष्याग्नेयाधनङ्गत्यापत्तेरनिष्ठापादकत्वादयुक्ता । एवं सत्यपि यथावेदनमपि मनःप्रणिधानार्थं स्यात्ततो मनः प्रणिधानार्थमुष्टिकरणसाध्यत्वे योग्यत्वाभावाद्वाग्धमवदतिक्रम्येत न त्वेतदस्तीत्याह * न चेति * निष्प्रयोजनता ऽतिक्रमहेतुर्भविष्यतीत्याशङ्गाह * शक्यते चेति * सर्वादाहरणसाधारण्यमस्य प्रकटयितुं हस्तावनेजने ऽप्येतन्न्यायमतिदियति * पचमिति * उलपराजिगदं व्याख्यातुमाह * ऊर्ध्वरिति * उत्पूर्वस्य लुनातेः कपन्प्रत्यये धात्वन्तोपसर्गान्तयोर्लोपनिपातनात्कारणकारयोश्चेत्संश्रवत्वेन लोपाबुलपश्चदस्योर्ध्वलचनाहंसुगन्ध्यादिकठिनतृणवाचितोर्ध्वशब्देनोक्ता । तृतीययोर्लपैः कृता राजिरित्यर्थं तृतीयासमासो दर्शितः । रेखापरपर्यायराज्याकारत्ववाचितमा राजिशब्दं व्याख्यातुं दीर्घमित्युक्तम् । ननु पाठसादेश्यलक्षणस्या ऽनुष्ठानसादेश्यलक्षणस्य वा क्रमस्य प्रकरणादिकल्पनद्वारा विनियोजकत्व युक्तम् । आनन्तर्यलक्षणस्य तु क्रमस्य बहुषु पठितव्येष्ववर्जनीयतयोभयाकाङ्क्षाद्विरूपप्रकरणाद्यभावे ऽप्युपपत्तेस्तत्कल्पनायोगात् विनियोजकता युक्तेत्याशङ्क्य सन्निधिविशेषाम्नानार्थवत्त्वाय प्रकरणादिकल्पनस्यानन्तर्यं ऽपि तुल्यत्वाद्द्विविनियोजकत्व सम्भवतीति सूचयितुमाह * सर्वत्र चेति * योग्यत्वं लिङ्गं प्रकरणघाष्यकल्प्यत्वात्पश्चाद्वाच्यमप्ययोग्यत्वानन्तर्यं ऽप्यन्वयायोगाद्योग्यतायाः प्राधान्यसूचनार्थमादायुक्तम् । आनन्तर्येणानन्तरभूतयोरेव पदार्थविषेययोरन्योन्याकाङ्क्षाकल्पनाद्वान्तरेत्युक्तं । यथा पाठसादेश्यलक्षणे अनुष्ठानसादेश्यलक्षणे वा क्रमे लिङ्गादीनिकल्प्यन्ते तथानन्तर्यलक्षणे ऽपीति सर्वत्रेत्यनेनोक्तम् । प्रत्यक्षमहाप्रकरणाविरोधेन क्रमस्यावान्तरप्रकरणादिकल्पकत्वायोगमाशङ्क्याङ्गुलिविसर्जनाद्युत्तरकाले प्रधाने महाप्रकरणेन मुष्टिकरणादिविनियोगाशक्तेः प्रधानप्रकरणस्य च प्रधाने निरपेक्षे ऽङ्गविविनियोजकत्वायोगात्तद्विरुद्धाभावेन क्रमस्य प्रकरणादिकरणादिकल्पनप्रतिबन्धानुपपत्तेः कल्पितस्या ऽपि प्रकरणादेः कल्पितश्रुतिवत्प्रामाण्याविशेषसूचनार्थं महाप्रकरणादित्युक्तम् । महाप्रकरणेन क्रमबाधमाशङ्क्य बलवद्योग्यत्याधनुग्रहणं बाधायोगोक्त्यर्थतया त्वेतद्ग्रन्थव्याख्याक्रम विनानवगतस्य योग्यत्वादेः

क्रमानुग्राहकत्वायोगान्महाप्रकरणस्य चात्र विनियोजकत्वायोगाद्
 बाधकत्वाऽनुपपत्तरेयुक्ता । तस्मात्प्रामाण्याविषयसूचनायैव व-
 लीयस्त्वोक्तिः । पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * मुष्टिकर-
 णस्य तद्यन्तरेत्याग्यमाद्भूता कस्मात् पूर्वपक्षितेत्यागद्भाह * यो-
 ग्यत्वेति * पूर्वाद्भूताया सर्वमायनासु किमित्युपकारापेक्षणमि-
 त्यत्रैव धात्तिकं निरस्तत्वाद्वाग्यमस्य मुष्टिकरणाद्भूतत्वन्मुष्टिकर-
 णस्य धाग्यमाद्भूताप्यनाशङ्कनीयेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावायैः
 परस्परशब्दः । अनन्तरधाग्यमातिक्रमासङ्घाद्वेदनोत्तरपदार्थाद्भूता
 ऽपि मुष्टिकरणस्य कस्मात् स्यादित्यागद्भाह * तेनेति * एकाद्भाव-
 तारमात्रेण प्रकरणाभिनानानर्थक्यपरिहारादेकान्तरितस्या ऽपि च
 द्वधन्तरिताद्यपेक्षया सन्निधानानपायात्कारणं च विना सन्निहितमिति
 क्रमायोगादित्याशयः । बहुषु पठितेषु कस्य चिन्दानन्तरेस्यावर्जनी-
 यत्वाद्नुष्ठानक्रमार्थत्वेन च तत्सन्निधिविशेषाभिनानार्थवस्वोपपत्तेः
 उभयाकाङ्क्षादिरूपप्रकरणादिकल्पकत्वायोगाच्छ्रुतवच्च क्रमस्य
 साक्षाद्धिनियोजकत्वाभावादानन्तर्यमद्भाद्भिन्नसम्बन्धस्थानाक्षेपकमि-
 त्यथ धूम इत्यनेन सूत्रार्थे सूचयन्सिद्धान्तमुपक्रमते एवमिति *
 सर्वैरिति भाष्येण मुष्टिकरणाद्भुत्विविसर्जनान्तरालवर्तिभिः सर्वमु-
 ष्टिकरणेषु धाग्यमवाग्भिर्मगान्तरालवर्तिभिर्वाग्यमस्य हस्ताद्यनेजन-
 पिण्डकरणान्तरालवर्तिभिर्हस्ताद्यनेजनस्यान्वय इति प्रतिज्ञाते वा-
 क्यभेदे हेतुत्वेनोक्तं स वाक्येन पूर्वपक्षाकरणात् क्रमकल्प्यवाक्या-
 सम्भवार्थत्वे तु वाक्यभेदोक्तः प्रकरणाद्यसम्भवस्या ऽपि वाच्य-
 स्थानुन्त्वा न्यूनत्वापत्तरेयुक्त इत्यागद्भाह क्रमकल्प्यसर्वप्रकरणा-
 द्यसम्भवार्थत्वे तु वाक्यभेदोक्तः प्रकरणाद्यसम्भवस्या ऽपि वाच्य-
 स्याऽनुत्त्वा न्यूनत्वाय न तेषां परस्परेण कश्चित्सम्बन्धो ऽस्तीति भाष्यै-
 कवाक्यत्वादिक्रमनिरासेन सूचितमिति । अर्थद्वयस्याभिधानादित्या-
 त्रिभाष्येण क्रमकल्प्यैकवाक्यत्वाद्यसम्भवे ऽभिहितं प्रत्यक्षमथेकवा-
 क्यत्वाद्यनेन निरस्तमित्याशङ्कमानं प्रति न च पदार्थाकाङ्क्षाया-
 मित्यनानान्तरेमात्रेणाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनाशक्तः प्रकरणक-
 रणकल्पनान्तरपेक्षेण क्रमेणकवाक्यत्वकल्पनाशक्तो कल्प्यस्था-
 न्येकवाक्यत्वादेरसम्भवः स्पष्टीकृत इति सूचनार्थं नार्थं दृश्यत
 इत्युक्तम् । एकवाक्यत्वाद्भूतानुपपादयति * न हीति * वलीय-
 स्त्वसूचितप्रामाण्याविशेषानरामार्थेकवाक्यत्वादेः कल्पनासम्भ-
 वेनाकल्पितत्वाद्प्रामाण्यं न कल्प्यत्वमात्रेणेति सूचयितुं यदित्यु-
 क्तम् । यद्यता समत्यकारप्रभृत् विना तावद्भवाचष्ट * योग्यता

पुनरिति * असमेत्यकारप्रश्लेषेण व्याचष्टे * यद्वेति * उत्तरार्द्धं
 न्यत्योऽन च्येति * यद्वि न्यन्तस्यन्तर क्त्वं सत्यो भवेत् क्तः क-
 र्तव्यत्वेनावगतस्येति कर्त्तव्यावाकाङ्क्षात्मककथंभावोत्पत्तेः पूर्व-
 पदार्थभावनांशत्रयालोचनकाले ऽनन्तरस्य कर्त्तव्यत्वानवगमात्पु-
 र्वस्यैव कथंभावो भवेत्तत्रोत्तरमेव पूर्वस्याङ्ग प्राप्नोतीत्यनिष्ठा-
 पत्तिमाह * यदीति * अस्तूत्तरं पूर्वाङ्गं तथा अपि सिद्धान्तासिद्धेः ७५८।
 फानिष्ठापत्तिरित्याशङ्काह * न चेति * धर्मेनैवं साध्यमित्यवग-
 ते कथं भावोत्पत्तेः साध्यांशदेशात्पूरणात्कथं भावोत्पत्त्ययोगान्नो-
 उत्तरं पूर्वाङ्गम्भावितुमर्हतीत्याशयः । पूर्वपदार्थभावनांशत्रयालोच-
 नवेलायामुत्तरपदार्थकर्त्तव्यत्वानवगमे ऽप्युत्तरपदार्थभावांशत्रय-
 यालोचनवेलायामुत्तरेण पूर्वस्य साध्यांशपूरणात्पूर्वस्यात्तराद्गतैव पू-
 र्वपक्ष्यभिमतता सत्स्यतीत्याशङ्काह * न चोत्तरं गेति * आवेदनात्तरंग्य प-
 दार्थेनावेदनस्य साध्यांशपूरणात् क्लृप्तप्रयोजनत्वेन मुष्टिकरणसाध्यां-
 शपूरकत्वं भविष्यतीत्याशङ्काह * एवमिति * अतः प्रधानात्प्राचीने-
 न केनचित्पदार्थेन साध्यांशपूरणाशक्तः सर्वमङ्गप्रधानपर्यन्तं प्राप्तं
 न त्वन्तराले पर्यवस्यतीत्याह * इतीति * नन्यक्लृप्तप्रयोजनावस्थ-
 त्वेनांशरस्य पूर्वसाध्यांशपूरणाशक्तौ गोदीहनादेः क्लृप्तप्रयोजनत्वेन
 साध्यांशपूरणाशक्तत्वात्सर्वेषां पूर्वाङ्गानाद्गोदाहनाद्यद्गत्वापत्तेः स-
 ध्याङ्गानां यावत्प्रधानं प्राप्नुयुक्तिर्युक्तेत्याशङ्कते * यदीति * महाप्र-
 करणगम्यप्रधानाङ्गत्वस्याद्यान्तरप्रकरणगम्येन गुणकामाङ्गत्वेन या-
 धोऽद्यान्तरेत्यनेनांकः। सन्देर्शं विनाद्यान्तरकथम्भावादिपत्तेः गुणका-
 माङ्गत्वानुपपत्तिरिति परिहरति * उच्यते इति * धूर्तिलिङ्ग ऽपि
 वाक्योपलक्षितं गुणकामस्य प्रयोजनवत्त्वात्सन्देशं विनापि प्रधानग-

भावस्य मुष्टिकरणादेः भ्रुवाद्यगयनप्रधानगुणसन्देशान्तरालवसि-
 त्वाभावात्प्रधानकथंभावेन ग्रहणं न स्यादित्याशङ्कानिरासायावा-
 न्तरविशेषणफलन्दशंयितुमाह * प्रभृजेति * अनन्तरंण सम्य-
 न्धः स्यात्परस्याप्यनन्तरस्तदारूढः पूनः पश्चात्तदानन्तर्यमश्नुत इत्य-
 नुपपत्तिधिकरणन्यायेनाद्यान्तरव्यवधायकत्वाभावात्कथं भावविच्छे-
 द्युत्तिपर्यन्तं सर्वाण्यङ्गानि प्रधानकथम्भावेन सद्गच्छतीत्युक्ते पाधा-

त्याङ्गगमनेऽपि कथम्भावस्य षड्विभवेः पूर्वस्य कथम्भाव इति योर्लौको-
 क्तेन न्यायेनाधस्तताङ्गागमनान्मुष्टिकरणादेः प्रधानकथम्भावंनाग्रह-
 णं स्यादित्याशङ्क्य फलवत्सन्निधापफलाभ्यानास्य प्रधानकथम्भावं
 ग्रहणहेतोरुत्तराङ्गवत्पूर्वाङ्गेष्वविशेषात्प्रधानात्प्राक्पञ्चाशोभयतः कथ-
 म्भावंगमनमभितोऽपीत्यनेनोक्तम् । गोदोहनद्वाद्योपसत्त्वादीनामपि
 तर्हि कथं भावेनाग्रहणं स्यादित्याशङ्क्यान्वेत्युक्तम् । प्रधानकथम्भा-
 वस्याभितो गमनेऽङ्गगुणस्य कस्यचिदसम्भवाः सन्द्धानुपपत्तेर्
 क्वचिद्व्यान्तरप्रकरणं स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * यत्प्रमाणेन प्र-
 धानकथम्भावं धाधित्वाङ्गगुणत्वाद्यगमे सन्द्शासम्भवेन परिहरति *
 उच्यत इति * पुनः शब्दस्य पञ्चाङ्गाचार्यः वाच्यकारेण च प्राग्भावसू-
 चनाच्छ्रुत्यादिभिः प्राक्पञ्चाशान्यप्रकरणस्वानामङ्गानामङ्गे ज्ञाते स-
 न्द्शासम्भवाद्वाद्यान्तरप्रकरणमिष्यत इत्यर्थः । सर्वेषां चाद्यान्तरप्रकर-
 णित्वेनाभिमतानां भ्रुत्यादिभिः प्राक्दङ्गमुक्त्वा पञ्चादपि तदङ्गपराम-
 र्शसङ्गावाञ्छ क्वचित्सन्द्शाभावः शङ्कनीय इत्याह * सर्वेषां हीति *
 किमर्थं सन्द्शापेक्षेत्याशङ्क्याद्यान्तरप्रकरणोपक्रमसमाप्तिसमाप्ताव-
 धारणार्थतामाह * तत्पर्यन्तेति * अतः सन्द्शाभावेनावेदनादेः प्र-
 त्यक्षाद्यान्तरप्रकरणाभावादानन्तर्येण चाद्यान्तरप्रकरणायोगान्मुष्टि-
 करणादेः प्रधानार्थत्वद्वारा तदङ्गाङ्गत्वसिद्धिरिति सूचयितुमाह *
 यत्र त्विति * पुनः शब्देन प्राक्त्वस्याप्युपलक्षणाद्यत्र प्राक्पञ्चाशच्छ्रु-
 त्यादिभिः तदङ्गकीर्तनप्राप्तीत्यर्थः । प्रधानार्थत्वाध्यवसाने सति त-
 दङ्गाङ्गत्वसिद्धिः कथमित्याशङ्क्य तन्सूचनार्थमाह * तस्य त्विति *
 अङ्गाङ्गस्य प्रधानानुपकारित्वे प्रधानार्थत्वाद्येदकस्य प्रकरणस्यात्य-
 ष्टवाधापत्तेः प्रकृतात्पूर्वसाधनत्वलक्षणादेवमावात्स्वरूपार्थत्वे नैक-
 र्थापत्तेर्बलीयसापि वाक्यादिनाङ्गाङ्गत्वस्यावङ्गन्तुमशक्यत्वात्त्रे-
 ट्यादिकेवलस्य प्रधानस्याङ्गसाङ्गस्य वेति चिन्तानुपपत्तिप्रसङ्गेनाङ्गा-
 ङ्गस्यापि प्रधानोपकारित्वावसायात्प्रकरणावगतसाक्षात्प्रधानार्थत्वा-
 सम्भवेऽङ्गाङ्गत्वेनापि प्रकरणानुग्रहसिद्धौ प्रधानार्थत्वे सत्यङ्गावता-
 रन्यावादङ्गाङ्गत्वं सेत्स्यतीत्याशयः । ननु प्रकरणावगतप्रधानार्थ-
 त्वस्य मुष्टिकरणादेरङ्गावतारन्यायावङ्गाङ्गत्वे सत्येकाङ्गावतारमात्रे-
 ण प्रकरणाभ्यानानर्थक्यपरिहारादनेकेष्वङ्गेऽवतारकल्पनानुपपत्ते-
 रेकस्मिन्नेवाङ्गेऽवतारस्योचितत्वादानन्तर्यविशेषाच्च विशेषावधा-
 रणोपपत्तेरावेदनादिमात्रेऽवतारावसायात् सिद्धान्तसिद्धिः स्यादि-
 त्याशङ्क्य मुष्टिकरणादेर्लिङ्गेन प्रयोगाङ्गभूतकर्तृसंस्कारार्थत्वावसाया-
 त्प्रयोगस्य च साङ्गप्रधानविषयत्वात्सौमिकवदिवत्साङ्गप्रधानार्थ-

त्वस्यैवावगतेर्यस्तुतो न प्रधानार्थस्याङ्गे ऽवतारः प्रयोगस्य तु साक्षाद-
 ङ्गविषयत्वाभावेन न प्रधानद्वाराङ्गविषयत्वात्प्रयोगद्वाराङ्गप्रधाना-
 र्थत्वस्याङ्गस्य प्रधाननैरपेक्षेयाङ्गान्वयायोगमभिप्रेत्य प्रकरणावि-
 रोधे क्रमेण पूर्वपक्षायोगात्प्रकरणस्य स्वरसर्भङ्गायां चान्ताया आन-
 र्थक्यतदङ्गावतारप्रकरणसङ्गतिरिति द्वयर्थमौपचारिक्यवतारोक्तिरि-
 त्यविरोध इति सूचयितुमाह * तदिहेति * साङ्गोक्त्वाङ्गानां प्रधा-
 नविशेषणत्वेन साक्षान्मुष्टिकरणाद्यन्वयाभावसूचनान्मुष्टिकरणा-
 देः प्रधानद्वाराङ्गान्वयः सूचितः । योग्यतोक्त्वा प्रयोगाङ्गभूतकर्तृ-
 द्वारत्वलक्षणोपपत्तिवन्मुष्टिकरणस्याङ्गुलिविसर्गोत्तरभाविषु धा-
 ग्यमनस्य च धाग्विसर्गोत्तरभाविषु हस्तावनेजनस्य च हस्तलेपापा-
 दकपिण्डकरणोत्तरपदार्थेष्वयोग्यत्यात्कृष्णविषाणप्रहणचात्वालप्रा-
 सनान्तरालवर्तिषु पदार्थेषु कृष्णविषाणकण्डूयनवन्मुष्टिकर-
 णाङ्गुलिविसर्गाद्यन्तरालवर्तिनामेवाङ्गानां मुष्टिकरणाद्यङ्गमित्यपि
 सूचितम् । तुमुप्रत्ययाभावेनैकवाक्यत्वनिरासार्थं नदीत्यादिभा-
 ष्यं व्याख्यातुमाह * यदि स्थिति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्या-
 चष्टे * तस्मादिति *

वाक्यानां च समाप्तत्वात् ॥ २५ ॥

पूर्वसूत्रेणानन्तर्यस्य प्रकरणाद्येकत्वेनाविनियोजकतोक्ता प्र-
 करणाविरोधेनाविनियोजकत्वोक्त्यर्थेन्येतत्सूत्रमिति सूचयितुमाह
 * इतश्चेति * क्षिपतिचाद्यत्योः प्रकरणवाचित्वेनैकार्थ्याङ्गो ऽप्रेरा- ७५१
 क्षेपक इत्यादौ च क्षिपतेः प्रामाण्ये प्रयोगादर्शनात्तस्मानार्थस्य चो-
 दयतेरपि प्रामाण्यवाचित्वानवगमाच्चोदनाशब्दा ऽप्रामाण्यवाचित्वेन
 व्याख्यातः । आनन्तर्यबाधकस्य वाक्यैकवाक्यत्वरूपस्य प्रकरण-
 स्य वाक्यं बाधकं स्यात्तत्र तदस्तीत्येतदर्थोक्त्यर्थत्वेन वाक्यसमा-
 प्त्युक्तिं व्याख्यातुं यत इत्युक्तम् । प्रत्येकोक्त्वा प्रकरणेन क्रमबाधः
 प्रकरणास्य च वाक्येन बाधो न समस्तेष्वित्यनेन सूचितः । वाक्य-
 भेदादित्यादिभाष्येण पूर्वसूत्रे एकवाक्यत्वनिरासाद्वैकवाक्यत्वनि-
 रासः पुनरुक्त इत्याशङ्क्य संहृत्यैकार्थत्वाभावेन तत्रैकवाक्यता निर-
 ष्णा विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वाभावेनाप्रेति विधेकं सूचयितुमाह * त-
 स्मादर्पाति * एकवाक्यत्वानां पदानामन्योन्यसादित्वं विना प्रयोज-
 नरूपार्थाभावेनान्योन्यसहितानामर्थो यस्मिन्नेकवाक्ये तदन्यान्यार्थ-
 मिति मध्यमपदलोपिना समासेनैकवाक्यतोक्तेस्तस्मात्पूर्वसूत्रोक्ता-
 त्सहृत्यैकार्थस्वरूपैकवाक्यत्वलक्षणादर्पनाद्विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वरू-

पैक्याक्यत्वलक्षणादर्शनादपि पैक्याक्यत्वत्वर्थः ।

चतुर्धाकरणस्याग्नेयमात्राद्भ्रतात्रिकरणम् ॥ १५ ॥

शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मि-

थस्तेषामसम्बन्धात् ॥ २६ ॥

चमसाधिकरणे ग्रहण्येव सम्मार्गो न चमसध्वित्युक्ते तत्रस-
 ज्ञात्सप्तदशारनिता षोडशपात्रे निविशते यूपे चेति चन्तायामान-
 यक्यात्तदङ्गेष्वित्यनेन यूपनिवेशे ऽभिहिते ऽभिकमणापवाताधिकरणा-
 ष्यां स्वाङ्गावतारविशेषे ऽभिहिते धारणाधिकरणापवादित्वाद्वावतार-
 ष्यां ऽनुवाक्याधिकरणोन्नीयनाद्वाप्यविरोधे क्रमस्य परिहृते मु-
 टिकरणादेरथ विराधिना क्रमण विनियोगमागद्भ्रान्त्येकरूपक्रम-
 स्थानन्तर्याधिकरणताविनियोजकत्वोक्त्वा चमसाधिकरणप्रसङ्गा-
 गतविचारेण समाप्तयेत्प्रसक्त्या यो विचारस्तत्समाप्तो स एव बुद्धि-
 स्तो भवतीति बुद्धिश्चमसाधिकरणप्रसङ्गनास्य सद्भ्रति सूचयि-
 तुमाह * यथा सयोगामति * अनन्तराधिकरणोक्तमवाधत्वापवा-
 दाङ्गानन्तराधिकरणानैव सद्भ्रतिमभिप्रतां स्पष्टत्वाद्नुक्त्या चमसा-
 धिकरणोक्तमथासयोगव्यवस्थाविरोधात्पूर्वपक्षायोगेन सन्वेदायो-
 गशङ्कानिरासायाविरोधोत्तवर्था ऽय ग्रन्थः । धर्मोन्वयिनो ऽपूर्वसाधन-
 स्य यदाग्नेयशब्देन क्त्रलाग्निदेवभ्यस्त्वमुपलक्षणमुक्तं तस्य त्रिदेवत्वं
 केवलाग्न्यन्वयतद्विशेषद्वयतात्वसमुदायात्तत्रकथं समस्तत्वाभावा-
 त्समस्तेनोपलक्षणोपलक्षितस्य धर्मसयोगाभ्युपगमे ऽग्नेयत्वस्याग्नेय-
 शब्देन ग्रहणायोगात्किं समुदायैकदेशेनाप्यग्न्यन्वयमात्रेणोपलक्षितस्य
 धर्मसयोग समस्तेनैव वापलक्षितस्येति सद्भ्रहाग्नेयत्वो गृह्यते न
 चेति विचार इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाह * गृह्यते इति * तो आंय हीति
 भाष्योक्तं हेतु व्याचष्टे * शक्यते हीति * इष्टान्त व्याख्यातु मनो-
 ताधिकरणभाष्य पठति * यद्यपीति * ननु त्वं ह्यग्ने प्रथमो मना-
 तेति मन्त्रे वाचनिष्पत्तिनियोगान्धया ऽनुषत्पर्याग्नशब्दस्याग्नीषो-
 मोपलक्षणाधैर्यं युक्तं तद्विहितेन तु देवतात्वेनैवाग्न्यभिधानाद् त्रि-
 देवत्ये घाने समयेतन्वे ऽपि देवतात्वाभावात्प्रोपलक्षणत्वं सम्भ-
 तीत्याशङ्गाह * समयेतस्य चेति * सर्वत्राग्निफलित्वां दग्व्यक्तस्य
 दग्व्यन्वयमात्रे ऽपि तद्विहितस्मृते प्रकरणाद्यमनस्य सर्वाधैरुत्पाति
 सद्भ्रोत्पत्तिद्वाराय समयेतस्यमात्रस्येहोपलक्षणताभ्रवर्णादेववा-
 एवः । यद्यप्येकस्य चद्वस्यानकार्थत्वायां गार्हपत्यमात्रवाचित्वे च

देयतात्प्रविशेषप्रतीत्ययोगाद्विशेषवाचित्वे तु लक्षणाया सामान्य-
 प्रतीतिर्देवतात्वमेवाग्नेयशब्दाख्यम् । तथा ऽप्यग्नेश्चतुर्जाकरण्या-
 ख्यविधयकार्ययोग्यपूर्वसाधनर्हाविशेषोपलक्षणमात्रे पर्यवसा-
 नाद्यागविधाविध चतुर्जाकरणविधौ साक्षात्कार्ययोगित्वाभावेना-
 त्यन्तानादरणीयत्वात्प्रकरणातिसङ्कोचपरिहारार्थं समवेतत्वमा-
 त्रेणैवापलक्षणना युक्तेत्याह * न चेति * एकपुरोडाशायां पौर्णमा-
 स्यां पुरोडाशद्वयस्योपलक्षणस्यापांशुयाजाख्यकार्ये ऽनादरो ऽनपाय-
 श्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशाविति दशमान्त्वाधिकरणसूत्रवे-
 श्यमाणो ह्यष्टान्त । पर्यग्निरुक्तं पात्नीवनमुत्सृजन्तीत्यत्राऽपि पात्नीव-
 च्छब्दस्य पशूपलक्षणार्थत्वात्तैनेयोपलक्षणत्वेन हेतुना त्वपुरोडाशः
 पात्नीवते ऽनुपूर्ववत्त्वादवच्छेद इत्यत्रोक्त इति ह्यष्टान्तान्तरमाह *
 नयेति * स्वयं चैदिकह्यष्टान्तद्वयमुक्त्वा भाष्योक्तं लौकिकं ह्यष्टान्त-
 मनुमन्धसं * तर्पेति * उपलक्षणत्वे कार्ययोगित्वाभावोक्त्यर्थत्वेन मि-
 थस्तेषामिति सूत्रावयव तच्छब्देन शेषशब्दोक्तस्य कार्यस्य गुणशब्दो-
 क्तस्य चापलक्षणास्य परामर्शः बहुवचनं चान्तकोदाहरणत्वोपलक्षण-
 कार्यबहुत्वाशयमभिप्रेत्य व्याख्यातुमाह * उपलक्षणेति * तद्वितवा-
 च्यमुस्यद्वयतात्वत्यागेन लाक्षणिकसमवेतत्वापलक्षणात्वाभ्युपगम-
 स्य प्रकरणातिमङ्गुचपरिहारार्थत्वेन तेषां साधारणास्त्या साधार-
 यविषयत्वेनापस्यापिनानामाग्नीषोमीयादीनामैकप्रकरणानन्वये
 सति प्रकरणातिसङ्कोचानापत्तव्यवस्था स्यात्तपान्त्वकप्रकरणान्व-
 यत्साधारणधर्मकार्यप्रतीतरूपलक्षणार्थत्वेन तत्र श्रुत्यविरोधम-
 मन्त्रे प्रकरणातिसङ्कोचायोगात्साधारणत्वेन युक्तेति व्यघधारणक-
 रूपतया हतुक्त्यर्थं सूत्रावयवव्याख्यातार्थं यदीत्यादिभाष्यमस्मिन्सू-
 त्रे व्यवस्थावाच्यशब्दाभावात्सिद्धान्तसूत्रव्यवस्थाशब्दान्वयेन तु पू-
 र्वसूत्रपूरणाभ्युपगम प्राथम्यात् व्यवस्थाशब्दोपेतस्यैव पूर्वपक्षसूत्र-
 स्य पठनीयत्वापत्तरयुक्तमाशङ्कानन्तर्यमचोदनेत्यतस्सूत्रस्याचोद-
 नाशब्दस्यागत्यातिरिक्तानाश्चतुर्जाकरणाचोदना स्यादित्येवं व्यवस्था-
 वाचितामभ्युपगम्यानुपद्वेण पूरणमभाष्यकृतो अभिमतामित्याह * भा-
 ष्येति * व्यपदिहानुपद्वयोर्गादनाश्लेषकत्वात्मकाकारणत्ववाचि-
 नश्लाचोदनाशब्दस्यानुपद्वे ऽप्यन्यार्थत्वायोगात्कार्ययोगित्वाभावेन
 चोपलक्षणस्यानादृत्यत्वानुक्ती प्रकरणानुरोधमात्रेण श्रुतिभङ्गायागा-
 दस्या व्याख्यायाः स्वानाभिमतात्सूचनार्थमभाष्यकारप्रहणम् । ल-
 क्षणार्थं गुणश्रुतिरिति सिद्धान्तसूत्रावयवव्यवस्थावैपम्यावता-
 राय यथा प्राशिन्नावदानरूपः शेषो ऽग्निगुणसयुक्ताऽपि साधार-

ण इत्यावृत्त्या इष्टान्ततया व्याख्यायै ययेत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्या-
चष्टे * भवति चेति *

व्यवस्था वार्थसंयोगाल्लिङ्गन्यायैर्न सम्बन्धाल-

क्षणार्था गुणश्रुतिः ॥ २७ ॥

यथा प्रहृत्येनोपलक्षणैः प्रहाणामेव संयोगात्सम्भार्यव्यव-
स्थां तदाग्निदेवत्वरूपेण तद्विद्यार्थेनैकदेवत्वस्यैव संयोगाच्चतु-
श्रौकरणाव्यवस्था युक्त्येवं सूत्रावयवव्याख्यायैवमग्निनेति भाष्य-
७११मं स्य घोतमितुमाह * यद्यैवहीति * इष्टान्तोक्तेरुद्देशस्वरूपविवक्षा-
शब्दानिरासप्रयोजनत्वं सूचयितुमाह * उद्दिश्यमानन्तावाविति *
द्विदेवत्वसंयोगनिरासार्थं समर्थतत्त्वमात्रस्योपलक्षणत्वनिरासाया-
निधेयवाचिनार्थशब्देन तद्विद्यार्थस्य देवतात्वस्योपलक्षणतोक्ते-
ति सूचयितुमाह * न वेति * नन्वसम्बन्धस्याग्नेरुपलक्षणत्वायो-
गात्सम्बन्धमात्रमपेक्षितत्वाद्वाह्यं तद्विशेषस्तु देवतात्वं तद्वितोक्तम-
नपेक्षितत्वाद्वाह्यमित्याशङ्क्य देवतात्वमेव प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादु-
पलक्षणां प्रकृत्यर्थत्वात्त्वरूपलक्षणविशेषणमित्याह * अग्निः पुन-
रिति * यदुक्तं ५पि सूत्रे प्रत्येकं कर्तृत्ववद्विदेवत्वे ५प्यप्रस्तावंदेवता-
त्वमस्त्येवंत्याशयेन कुत इति पृष्ट्वा ताभिरासार्थं यदुचीत्यादिभाष्यं ता-
त्पर्यतो व्याचष्टे * याश्चेति * पतदेवोपपादयति * नहीति * अतः
कारणादग्नीयोमीय ऐन्द्राग्नौ वा नाग्नेयशब्देनोच्यत इत्यर्थः । देवता-
त्वस्यास्तव्यामपि तद्वितोक्तौ तस्योपलक्षणमात्रार्थत्वात्प्रात्यन्तात्पर्य-
इत्याशङ्क्योपलक्षणां विना धर्मान्वयिनोऽप्यप्रस्तावनविशेषस्योपलक्षयि-
तुमशक्यत्वात्प्रोपलक्षणास्याप्यनादरं युक्त इत्येवं परिहारार्थत्वेन लि-
ङ्गस्योपलक्षणास्यापि देवतात्वस्य तद्विद्यार्थस्यैवार्थेन सामर्थ्ये-
नोपलक्ष्यसम्बन्धोपपत्तिरित्येवं व्याख्यार्थं देवतालिङ्गस्य हीति भाष्यं
व्याचष्टे * तद्विद्यार्थं ५प्रेति * लिङ्गस्यार्थेनेति सामर्थ्यवाच्यर्थशब्दो-
क्ता निरपेक्षनार्थसंयोगार्थव्याख्यायै पूर्वभाष्ये ५नागताचेक्षणतोक्तेति
निरपेक्षोक्त्या सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * आग्नेय इति * इष्टान्ते प्रा-
शिक्षमवधतीति सामान्यवाक्येन हविर्मात्रायादिप्रावदाने प्राप्त क-
श्चाद्य-प्रदेणत्वादिभ्रमवदेषमित्यपेक्षायां मत्तकावयप्रदेशं चि-
दोपलक्षणार्थान्नेयत्वोपलक्षणभूतिरित्येवं धेयस्योत्सर्पत्येनानुभा-
षणपूर्वमन्व्यमूत्रावयवव्याख्यायैमधेत्याद्यनिवम इत्यन्ते भाष्यं व्या-
ख्यातुमाह * यत्तिपति * मत्तकादिभागस्य भक्षणस्फोटनापरप-

प्रायस्थाप्रेयपुरोडाशविशेषे विधानार्थमेतद्वचनमिति वदता वदा-
 प्रेयस्येति प्राशिन्नावदानान्तर्ग्रहणप्राप्तमाप्रेयात्प्राशिन्नावदानम-
 नूद्य तन्मूलकं विभज्येति वचनव्यंक्तिर्व्याख्याता । प्राशिन्नमवयती-
 ति सामान्यवाक्यात्प्राशिन्नावदानस्य साधारणता युक्तैत्युक्तं चतु-
 र्दांकरणस्यापि तं चतुर्दां कृत्विति सामान्यवाक्यात्साधारण्यं याद्वि-
 तुमाह * स्थित इति * द्विदेवत्ये तद्विधायो न सम्भवतांस्त्वमुक्ते- ७६११
 न न्यायेनाधिकरणे स्थिते ऋभौ धाविशेषादिति कात्यायनाख्यसु-
 षकृद्वापयलत्प्रत्ययस्वीयते इत्यर्थः । कतस्यापत्यद्गोत्रमित्यस्मि-
 न्नर्थे गार्गादिभ्यो यन्निति यन्नं कृत्वा कात्यस्मापत्यं युवेत्यस्मिन्नर्थे
 यमिन्नोश्चेति फफप्रत्यये तस्य चायनादिसूत्रेणानादेशे कृते कात्याय-
 नत्येदमित्यस्मिन्नर्थे वृद्धाच्छ इति छप्रत्यये तस्येयोदेशेनाजादित्वा-
 त्फक्फिओरन्यतरस्यामिति फक् प्रत्ययस्य लुक्पक्षे कात्य इति यकारा-
 रात्परतः छप्रत्ययप्राप्तावापत्यस्य च तद्विते नातीति भाकारादिय-
 ज्जिते तद्विते परेऽपत्यवाचिनो यकारस्य लोपात्कातीयमिति रूपसि-
 सिद्धिः । न्यायविरोधात्कात्यायनोयवचनस्य बाधमाशङ्कावाधार्थं
 धृतिमूलतामाह * उक्तमिति * इह दर्शपूर्णमासपकरणे धृति-
 ईष्टेत्यर्थः । कासी धृतिरित्यपेक्षयां पठति तमिति । सामान्यधृतेर्वि-
 यंपश्रुत्वानेयमात्रधिपयत्वेनोपसंहारात्साधारण्यानापत्तिरिति परि-
 हारमाह * अत्रति * नित्योक्त्वा ऽनुपसंहारे विकल्पापत्तिरुपसंहा-
 रकारणत्वेन सूचिता । प्राशिन्नवाक्ये व्याख्यानेन परपदार्थान्वयवि-
 धौ धृतिधाधापत्तेर्विशिष्टावदानविध्यव्रगमाद्विशेषशास्त्रत्वेन सा-
 मान्यशास्त्रोपसंहारकत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * प्राशिन्नेति * वाक्या-
 न्तरात्प्राप्तः प्राशिन्नावदानस्य विधानुमशक्यत्वाद् गुणमात्रार्थत्वा-
 यगतेर्विशिष्टावदानशास्त्रत्वाभावात्प्रोपसंहारकत्वं सम्भवतीति परि-
 हरति * नेति * एतदेव विवृणोति * भक्तकमिति * पुरोडाशवाक्यस्यापि
 यर्हिःपत्त्वलक्षणगुणमात्रार्थत्वात्कममात्रार्थत्वाद्वा चतुर्दांकरणवि-
 धायित्वाभावे ऽविशेषशास्त्रत्वाभावात्प्रोपसंहार्यत्वे स्यादित्यारब्धा-
 ह * इदं त्विति * कृत्वाशब्दोक्त्यां चतुर्दांकरणभावनायां गुणा-
 धृतेराख्यातोक्तायाश्च यर्हिःपरत्वकरणभावनायाः प्राधान्यप्रतीतेः
 कृत्वाशब्दोक्तभावनविशेषणत्वायोगाद्विगुणत्वोक्तिः । शास्त्रान्तरी-

यस्याध्येतृभेदेन पुनर्वचनत्वस्य निरस्तत्वाच्छाखान्तरीयस्य च दूर-
स्वत्वेन प्रत्यभिज्ञायोगात्सगुणध्रवणे ऽपि विधयैव क्रिया दूरस्वस्य
प्रत्यभिज्ञाभ्युपगमे ऽपि त्वभ्यासेन क्रियाविधिः शक्यो वक्तुमिति प्रौ-
ढिप्रदघटनाथो पुनर्वचनोक्तिः । शाखान्तरीयस्य सामान्यस्याबुद्धिस्व-
त्वेनोपसहारायोगं शङ्कते * दूरस्वत्यादिति *

यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्वेनापि तस्य स ।

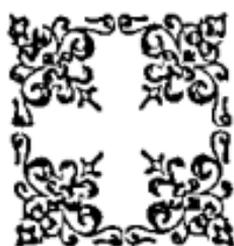
अथेतो हासमर्थानामानन्तर्यमकारणमिति ॥

न्यायाद् दूरस्यो ऽन्युपसहारो नाशक्य इति परिहरति *नेति*
बुद्धश्लोकन सामान्यन्यायमुक्त्वा तदुपजीवनेन दूरस्वस्या ऽपि सा-
मान्यस्य विशेषणोपसहारसिद्धिमाह * तेनेति * येन कारणेन
दूरस्वस्या ऽपि योग्यत्वात्सम्बन्धो युक्तत्वेन कारणेन दूरस्वमपि सा-
मान्य विशेपेण विना ऽनुपपद्यमानत्वाच्छाखान्तरीयाविशेष प्रति ग-
च्छति ततश्च श्रुतविशेषलाभे विशेषान्तरकल्पनायोगाद्विशेषशाखेण
श्रवणमभूते विशेषे स्याप्यते दूरस्वत्वे ऽपीति श्लोकार्थः । दूरस्व-
यारण्युपसहारोपसहारकतावश्यम्भवात्कथ्यामुक्ता युक्ता । सा-
मान्यशास्त्रस्य पूर्वालोचनायामुपसहारसम्भवे ऽपि विशेषशास्त्रस्य
पूर्वालाचने सामान्यशास्त्रानयन्य स्यादित्याशङ्क्य तस्मिन्पक्षे विशे-
पान्तर्गतत्वेन प्राप्तस्य सामान्यस्य तदुरफालवर्हि पत्रकरणवि-
धय ऽनुवादमाह * अथ वेति * वर्हि पत्रकरणस्या ऽपि चतुर्जां-
करणवच्छलप्रतिपत्त्यर्थमक्षाङ्गत्वेन चतुर्जांकारणाङ्गत्वाभावादङ्गा-
ङ्गिभावाया ऽनुवादायोगात्क्रमनिरपक्षवर्हि पत्रविधावनुवादा-
नभङ्ग्यापत्ते शास्त्रान्तरप्राप्तचतुर्जांकरणे ऽनुवादाभ्युपगमे वर्हि-
पत्रस्य शास्त्रान्तरप्राप्तस्या ऽनुवादोपपत्ते न विधिः सम्भरती-
त्याशङ्क्य क्रममात्र वर्हि विधीयतामिति पक्षान्तरमाह * अथति *
सा शरण्यानाङ्गापरिहारमुपसहरति * अनन्वति * अथस्तेषाम-
सम्भ- ग्राहिन पूर्वपक्षसूत्रावयवस्य व्यवधारणकल्पनवास्यैकदे-
पत्यद्विदयत्यानामय प्रकरणान्यय याजितस्य विरुद्धत्वोक्तौ पक्षेकादि-
द्वैतप्राप्ता मिथ सम्बन्धो न स्यात्तता द्विदयत्वम्या ऽपि लक्षणायां-
प्रिगुणश्रुतिमयत्र त्वतरन्तीत्यत्र लक्षणार्थानि सिद्धान्तसूत्रावयवे
ऽनुपपत्त्य पूर्वपक्षनिरासाद्यंत्वेन याजनाथं यदि चिरति भाष्य

व्याचष्टे * यदि त्विति * उपलक्षणकार्ययोर्मिथो ऽसम्बन्धात्कार्या-
योगित्वेनोपलक्षणस्यानादृत्यतेत्येवं स्वमतेन व्यवधारणकल्पनां वि-
नैव पूर्वपक्षसूत्रावयवे व्याख्याते त्वाग्नेयत्वेन द्विदेवत्यस्योपलक्षयितु-
मशक्यत्वाद्नुपलक्षितस्य चाग्नेयशब्देन प्रहीतुमशक्यत्वाग्निमयस्ते-
षामसम्बन्धे ऽप्येकदेवत्यस्यैव लक्षणार्था ऽग्नेयत्वोपलक्षणश्रु-
तिरित्येवं लक्षणार्थेति सूत्रावयवस्य व्याख्यां सूचयितुमाह * य-
द्यपि चेति *

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसासामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभट्ट
माधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्त्तिकटीकार्या
सर्वानवयवकरण्यां न्यायसुधारुण्यायां तृती-
यस्य प्रथमश्चरणः समाप्तः ।

न्यायसुधायाम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

वर्हिन्यायः । लघनप्रकाशमन्त्राणां मुख्ये विनियोगाधिकरणम् ॥ १ ॥

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्त-
स्मादुत्पत्तिसम्बन्धो ऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

लिङ्गहेतुकस्य विनियोगस्य श्रुतिसापेक्षत्वाच्छ्रौतविनियोगप्र-
कारचिन्तानन्तरं लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्तार्यां सङ्गतिमाह *
इदानीमिति * विशिष्टावृत्त्या विविधरूपविनियोगाभिधानाद्विनियो- ७६३*
गप्रकारोक्तिः । सामर्थ्याख्यस्य लिङ्गस्य मन्त्रेष्विव द्रवावदानाद्यङ्ग-
भूतेषु स्ववादिष्वपि विनियोजकत्वसद्भावात्तेष्वलिङ्गहेतुकविनि-
योगप्रकारचिन्ता कस्मान्न कृतेत्याशङ्क्य मुख्यपक्षे विनियोगो गौणे
ऽपि चेत्येतत्प्रकारव्यतिरिक्तस्य लैङ्गिकविनियोगप्रकारस्याभावात्त-
स्य चार्थप्रत्यायनव्यतिरिक्तसामर्थ्यहेतुकत्वाभावान्मन्त्रव्यतिरिक्तस्य
चार्थप्रत्यायनसामर्थ्याभावान्मन्त्राणामेव लैङ्गिकविनियोगप्रकार-
चिन्ताविषयत्वं भाष्यकृतोक्तमिति दर्शयितुमाह * लिङ्गं नामेति *
गौणार्थप्रत्ययस्य तर्हि मुख्यार्थप्रत्ययजन्यत्वेन मन्त्रे मन्त्रजन्यत्वा-
भावान्मन्त्रसामर्थ्यानुपपत्तेर्वर्हिर्मन्त्रस्य मुख्येष्वेव कुशेषु विनियो-
गो गौणेष्वपि वा कुशसहस्रेषूपलपाष्येषु सुगन्धादिषु तृणान्तरेष्वि-
तीयं चिन्ता न युज्येतेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * गौणस्यार्थस्याशब्द-
त्वे शब्दार्थान्तरानन्वयापत्तेर्गौणे ऽप्यर्थे शब्दव्यापारो ऽस्तीत्याश-
यः । फः पुनरिति भाष्यस्य गौणार्थाभावाःसन्देहायोगेनाधिकरणा-
क्षेपार्थत्वं सूचयितुमाह * तत्रेति * तत्सिद्धिसुत्रे गौणस्यार्थस्यो-
क्तत्वाद्नेह तदभावाशङ्क्य युक्तेत्याशङ्क्याह * तत्सिद्धीति * गौण-
त्वनिमित्तविशेषानवधारणं गुणस्वरूपसद्भावमात्रेण प्रकृतचिन्ता-
सिद्धेरिह सामान्यतो गौणे ऽर्थे सिद्धे जहत्स्वार्थाभिधायित्वादि-
निमित्तत्रयस्य वेदे ऽनुपपत्तेः प्रस्तरादिशब्दानां यजमानादिषु

गुणवृत्तिसिद्धौ लक्ष्यमाणगुणयोगवृत्तित्वरूपो गौणत्वयोगौ-
णत्वनिमित्तविशेषस्तत्सिद्धिसूत्रे व्याख्यात इत्युक्ते तथाप्यज्ञहत्स्वा-
र्याः सर्वा वृत्तय इति तत्सिद्धिसूत्रे ऽभिहितत्वानुपपदाधीनत्वा-
दिषु चेद्वाद्यद्वा मानेषु पञ्चस्वपि गौणत्वनिमित्तेषु स्वार्थत्वाग्नेहो-
पपदाधीनत्वादिति निमित्ताशङ्का युक्तस्याशङ्का स्वार्थापरित्यागवृत्ति-
त्वमप्यर्थेन नित्यसंयोगादित्यत्रैव सिद्धं तत्सिद्धिसूत्रे व्याख्यात-
मित्युक्तमतो नैव गुणो नाम कश्चिदस्तीत्याशङ्का युक्तेतीति करणा-
र्थः । एवं सति तत्सिद्धिसूत्रं पञ्चात्कार्यामित्याशङ्काह * अय-
मर्थत इति * वक्ष्यमाणगौणत्वसिद्धवत्कारेणापि निमित्तविशेषो-
क्तिर्युक्त्याशयः । उच्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्र
चेति * शङ्कित्यमाणोपपदाधीनत्वादिनिमित्तान्तरानिरासं विना
गुणयोगनिमित्तत्वासिद्धेरुपक्रममात्रत्वसूचनार्थम् * तत्र चेत्युक्त-
म् * उत्पत्युक्त्वावगतिरुक्ता गुणादवगमनं गौणत्वे हेतुरित्यर्थः ।
शङ्काव्यविवरणार्थं यद्येवमिति भाष्यं व्याचष्टे * शास्त्रादिश्य
इति * कथं सर्वेषां शब्दाभिधेयतेत्याशङ्कां निराकुर्वन्शङ्कां व्याच-
ष्टे * परेति * पैङ्गल्यादिसामान्यस्य गुणत्वाभावाद्दिशेषस्य चाग्नि-
गतस्यान्यत्राभावाद्भिगुणयोगेन माणवकावगत्यनुपपत्तेरप्रित्यपै-
ङ्गल्यतीव्रत्वादेरसर्वगतत्वाद्भिगुणत्वात्प्रतीयमानो ऽर्थो ऽभिधीयमा-
नत्वादन्येन प्रकारेणावगत्ययोगान्मुख्य इत्यर्थः । अन्यशब्दस्याभि-
धीयमानत्वापेक्षायामपि नित्यसापेक्षत्वाद् गतिशब्दसमासाविधा-
तः । उपपदाधीनत्वादीनां निमित्तानां सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वाद्युप-
न्यासपूर्वको निरासो ऽनर्थक इत्याशङ्का गौणत्वानिरासायैकदेशि-
कल्पितानि निमित्तान्याशङ्किता दूषयितुमुपन्यस्यतीत्याह * तत्रे-
ति * गौणस्य मुख्याद्विचकार्येहोपपदाधीनप्रत्ययस्य लक्षणत्वेन
शङ्कनीयत्वाद्वापिनश्च धर्मस्यान्यतो व्यावर्त्तकत्वेन लक्षणत्वाद्-
ग्निरधीतइत्यादौ चोपपदाभावे ऽपि गौणत्वप्रसिद्धेरुपपदाधीनप्रत्य-
यस्याव्यापित्वादर्थधर्मत्वाभावाच्च लक्षणत्वा ऽनुपपत्तेरयेति भा-
ष्यमयुक्तमाशङ्काह * सर्वयेति * धर्मत्वाभावे ऽप्यन्यतो व्या-
वर्त्तकत्वाल्लक्षणत्योपपत्तिः पूर्वोद्धेनोक्ता उत्तराद्धेन परार्थाना श-
ब्दप्रवृत्तिर्यस्मिन्नर्थे पराधीनप्रवृत्तिरित्यर्थधर्मस्य पराधीनप्रवृत्ति-
त्वस्य लक्षणतोकाग्निरधीतइत्यादावपि माणवकाद्युपपदस्यार्थप्र-
करणाप्रित्यशङ्केनाप्यासता परिहृता । नित्यशब्दार्थं व्याचष्टे * न
हीति * माणवके पैङ्गल्ये प्रत्ययो माणवकप्रत्ययः । एवमपि को
ऽत्र गुणो विवक्षितो यत्सम्यग्वाद् गौणत्वं स्यादित्याशङ्काह *

तदेव चेति* अग्न्यादिनाम्नां पैङ्गल्यादिप्रवृत्तौ माणवकादिपदान्तर-
स्य हेतुत्वेनानुप्राहकतयाज्ञात्मको गुणत्वे ऽभिहिते कथं पादान्तरस्य
पैङ्गल्यादाधग्न्यादिनामप्रवृत्तिहेतुतयाशङ्क्य सामान्योक्त्वा समाना-
धिकरणकृतोक्ताग्निशब्दस्य माणवकगतपैङ्गल्यादिवाचित्वाभावे मा-
णवकशब्दाप्रिपद्यसमानाधिकरणयोर्भावेपैङ्गल्यादिवाचिताप्रिपद्य-
स्यावसीयतइत्याख्यः पदान्तरेण पदान्तरस्य स्वाभाविकशक्तिनाशेन
शक्त्यन्तरानुत्पादकत्वादुपपदापेक्षित्वे ऽपि मुख्यत्वानपायान्मुख्याद्वि-
वेकानापादकत्वेनैतल्लक्षणार्थं नैतदित्यादिभाष्य व्याचष्टे* नैतदिति*
स्वभावादेव पैङ्गल्ये ऽस्याप्रिशब्द प्रति मुख्यत्वं लक्षणवाच्यत्वं नापे-
तमित्यर्थः । श्लाकं व्याचष्टे *यथेवेति* सम्बन्धानुभवजन्यसंस्कार-
सम्बन्धस्मृतिप्रहृणायादिशब्दः।नचासाविति भाष्यं शब्दद्वयसमुदा-
यावयवत्वाख्यं गुणशब्दात्प्रतीतेर्गौणतेत्येव गौणत्वलक्षणद्रूपणार्थत्वेन
व्याख्यातु लक्षणान्तरमुपन्यस्यति *अथेति* माणवकाग्निशब्दस-
मुदायवाच्यस्य पैङ्गल्यस्याग्निशब्दात्मकमवयवं प्रति गौणतेत्यर्थः ।
एतल्लक्षणद्रूपणार्थत्वेन भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्लाकं व्या-
चष्टे * तत्रेति * उभयोरपि पैङ्गल्यपिण्डस्वरूपयोर्वाच्यत्वात्तुभाव- ७६५*
प्यग्निमाणवकशब्दौ प्रात्यात्मिकयोरर्थयोर्मुख्यावित्युक्ते ऽथे विष-
यगौणमुख्यविवेकप्रस्तावादधेमुख्यत्वांकौ शब्दमुख्यत्वांकिरिति सू-
चनार्थनिकरणः । वाक्यार्थस्यैक पद प्रति वाक्यावयवत्वात्मकगु-
णवशात्प्रतीतेर्गौणतेत्येव लक्षणान्तरोपन्यासार्थमथेति भाष्यं व्या-
चष्टे * इदानीमिति * सर्ववाक्यार्थानां तर्हि शब्द प्रति गौणत्वाप-
त्तिरिति परिहारसूचनार्थम् * पूर्वप्रदेवेत्युक्तम् * एतल्लक्षणद्रू-
पणार्थं नैतदितिभाष्य व्याचष्टे *तदिति* अग्निमाणवकशब्दाभ्या-
मग्निमाणवकत्वयोरभिधानान्ताद्विशिष्टे कार्योक्तिः सम्भवतीति वा-
शङ्काह*नतिर्वात*नच्छ्लेनाप्रिशब्दः परामृष्टः । पैङ्गल्यस्य तर्ह्यप्रिप-
द्यवाच्यत्वात्पदार्थत्वोपपत्तर्वाक्यार्थत्वसम्भवाच्चक्षुच्येत ततो वा-
क्यार्थता भवेदित्यनेनावाच्यत्वात्पैङ्गल्यस्य वाक्यार्थत्वनिरासो न
युक्त इत्याशङ्काह *नचेति* वाक्यार्थत्वनिरासमुपसहरति *तस्मा-
दिति * गौणमुख्यविभागादावभिद्व्युपसहारार्थन्तदेवमिति भाष्यं
व्याचष्टे * तेनति * पैङ्गल्यस्य शब्दावाच्यत्वोक्तेष्वविराधमाश-
ङ्काह * माणवकस्येति * मन्दप्रसिद्धत्वात्मक गौणलक्षणोपन्या-
सार्थं तथेति भाष्यं मन्दप्रसिद्धस्य गुणादवगतत्वाभावेन गौणश-
ब्दवाच्यत्वायोगाद्युक्तमाशङ्का मन्दप्रसिद्धस्य मन्दप्रयोगविषयभू-
तस्य वाक्यार्थस्यापपादनं यिना निश्चेतुमशक्यत्वादुपपदस्यैवात्रापि

पक्षद्वयं अनुब्राह्मकत्वेनाहत्वाद् गुणता विवक्षितेति सूचयन् व्याचष्टे
 * अथेति * यथा मन्दप्रसिद्ध्या कृतमुपपदस्याश्रयणं च यथा च
 सुष्ठु प्रसिद्ध्या कृतमनाश्रयणं ततएव दर्शयतीति मन्दप्रसिद्धत्वस्यो-
 पपदाश्रयणमिति तत्त्वोक्त्या मन्दप्रसिद्धयर्थे प्रतीताबुपपदस्यानुब्रा-
 ह्मकत्वाद् गुणत्वसूचितं कथं तद्गुणपदाधीनत्वपक्षात्पक्षान्तरतेत्याशङ्क्य
 मन्दप्रसिद्धयै सन्तमप्युपपदव्यापारलक्षणत्वेन * मुक्तयेयुक्तम् * ए-
 तल्लक्षणदूषणार्थमिदमपाति भाष्य व्याचष्टे * तत्रति * ज्ञानस्य
 निरवयवत्वात्स्वता न्यूनातिरिक्तत्वाभावे ऽपि ज्ञानरूपबहुत्वाभ्या
 न्यूनातिरिक्तत्वसम्भवमाशङ्क्य ज्ञानरूपत्वात्सव्यातो ज्ञानारूपत्वे ऽपि
 मान्याप्रसिद्धिर्निरवयवत्वेन च स्वरूपपरिमाणारूपत्वायागाग्निरव-
 यवसामान्यमात्रविषयत्वेन च शब्दस्य ज्ञानस्य विषयारूपपरिमाणत-
 या ऽप्यरूपपरिमाणयागन्मान्यायागसूचनायाञ्जस * इत्युक्तम् *
 अल्पप्रयोगिवात्सकललक्षणापन्यासार्थमयति भाष्यमल्पप्रसिद्ध-
 त्वलक्षणात्प्रयोगित्वलक्षणस्य मूलभूतत्वेन विशेषं दर्शयन् व्या-
 चष्टे * इदानीमिति * एतच्च लक्षणदूषणार्थनैतदिति भाष्य व्या-
 चष्टे * तदिति * पुनः शब्देन सामर्थ्यनिमित्तप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्य
 मुख्यत्व इत्यथस्य गौणत्वनिरासः । प्रकृतं कथं सिद्धयदित्याशङ्क्य श-
 ब्दस्य मुख्यत्व इत्यस्यापि मुख्यत्वापत्तिरिति परिहारार्थत्वेनातः सो-
 ऽपाति भाष्यव्याख्या सूचिता । यथा च तद्यथा गथादिपदानां पृ-
 थिव्यादिरित्यननापपदधीनत्वस्यति व्याप्तिर्दृष्टिता तथास्य प्रसिद्धि-
 प्रयागयार्थं दर्शयितव्येत्याह * इहापि सेति * अतिव्याप्तिमव-
 दर्शयितुं पृथक्श्लोकं पठति * तथा चाहति * परकल्पितेषु गौणत्व-
 लक्षणेषु मुन्याद्विरफानापादकत्वेन दूषितेषु वाच्यगुणयागनं प्रती-
 यमानं वात्मकविरफापादकलक्षणोक्त्यर्थमत्रत्यादि भाष्यं तात्पर्यतो
 व्याचष्टे * इदानीमिति * अग्निसाधदभिधानमित्युक्तं तावच्छब्दो
 व्याचष्टे । अग्निव्यपेद्रूपस्य मायावकं च पैद्रूपान्तरस्यस्याप्यभि-
 यानभास्वरत्वात्सूच्यभिन्नसम्बन्धादयं परिशिष्टस्यार्थस्य प्रतीतेरनभि-
 धयनानुनामाहत्वात्प्रकरणन्यायनं रदायितुम् * व्यक्तियदित्युक्तम् *
 परगुणानां परशक्यनां परगुणानां चति धार्त्तिकात् परिहर्तुमाह
 * नानं चति * गुणव्यक्तीनां परथाभावे ऽपि सामान्यानि पर-
 ज्ञानं नानं नान्नायं दृश्यितुं चित्रार्थं यत् सादृश्यं सामान्यं
 तत्र किं नयत् तत्रापि पृथिवीजणसंस्थानादिसमानतति प्रदनात्तर-
 रूपमानं शार्त्तवाक्तानां । गुणयागनिमित्तवृत्तित्वात्सगौणव-
 लक्षणेषु पादनस्य पदं गौणत्वासिद्धयर्थेत्याक्षयमवमिति भाष्य

दर्थपूर्णमासयोस्तृणसदशाभावात् कुशाविषयस्तृणशब्दो न कुशस-
 द्यसुगन्ध्यादितृणा-न्तरोलपराजित्तरणार्थाविषयस्तृणसदशाशब्द इ-
 त्यत्र स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातम् । गौणमुख्याविभागोक्तेरधिकरणारम्भ-
 सिद्धयर्थत्वोक्त्यर्थं तदेवमिति भाष्य व्याचष्टे * तस्मादिति * सु-
 खग्रहणार्थं गौणत्वलक्षणानि सङ्गृह्णाति * एते चेति * स्वार्थं जहा-
 तीति जहत्स्वार्थो ऽर्थान्तराभिधायी च तस्य भावां जहत्स्वार्थाभि-
 धायित्वं गुणिरूपान्यादिस्वार्थत्यागेन गुणरूपे पैङ्गल्यादौ वृत्तिर्गौ-
 णत्वे कारणम् अग्न्यादिजातिपैङ्गल्यादिगुणसङ्घातो ऽग्न्यादिशब्दवा-
 च्य सञ्जातिरहितगुणमात्र शब्दप्रवृत्तिहेतुत्वाद् गौणत्वकारणम् । अ-
 ग्न्यादिशब्दवाच्यस्याग्निप्रत्वादेर्माणवकादाचग्न्यादिगुणदर्शनेन कल्प-
 नागौणत्वकारणममाणवकाद्युपपदसहायस्याग्न्यादिशब्दस्य पैङ्ग-
 ल्यादौ वृत्तिरङ्गाख्यगुणभूतोपपदाधीनत्वाद् गौणत्वकारणमग्निर्मा-
 णवक इत्यादिशब्दस्याचयवार्थानपेक्षवर्णसमुदायरूपेण पैङ्गल्यादौ या
 प्रसिद्धित्तस्याभाव समुदायावयवभूतस्याग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादौ
 समुदायावयवभूतत्वाख्यगुणवत् । प्रवृत्तिहेतुत्वाद् गौणत्वकारण
 पैङ्गल्यादेरग्निर्माणवक इत्यादिवाक्यार्थत्रमग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादौ
 वाक्यवयवत्वाख्यगुणवत्त्वाद् गौणत्वकारणमग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्या-
 दावकल्पधोत्प्रसिद्धत्वमङ्गाख्यगुणभूतोपपदापेक्षत्वप्रतिनिमित्तादौ-
 णत्वकारणम् । यस्मिन् पैङ्गल्यादाचग्न्यादिशब्दस्यालपैर्वकतृभि प्रयो-
 ग-सो ऽल्पप्रयोगी तस्य भावां ऽल्पप्रयोगिता ऽल्पसिद्धत्ववद्गौणत्वका-
 रणम् एतान् गौणत्वकारणपक्षाग्निरस्याग्न्यादिशब्दवाच्येनाग्निप्रत्वादि-
 नाग्न्यादिगुणस्य पैङ्गल्यादेर्लक्षणा माणवकादाचग्न्यादिगुणवत्प्रिय-
 शब्दप्रवृत्तिहेतुत्वाद्गौणत्वकारणत्वत्वेन साधितेति न-
 वानां मध्य युक्तयुक्तपक्षविवेकायोक्त किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं
 व्याचष्टे * तत्रेति * सकृदान्नातस्य मन्त्रस्यावृत्त्यनापत्ति साक्षान्मुख्ये ७६७।१
 विनियोगस्य मूल मविष्यतीत्याद्यद्वा प्रतिप्रधानमावृत्त्याविराधोक्त्यर्थं
 परार्थत्वादित्युक्त मुख्यविनियोगेन कृतार्थस्य गौणे विनियोजकशु-
 ल्यकल्पनावुभयाङ्गत्वायोगमाशङ्कानेन मन्त्रेण यदभिधातुं शक्नुया-
 त्तदभिदध्यादिति गौणमुख्यसाधारणश्रुतिकल्पनेनोक्त्यर्थो नित्यशब्दः
 अप्राकरणिकं ऽपि तर्हि विनियोगापत्तिरित्याशङ्क्य प्रकरणावग-
 त्तसामान्यसम्बन्धसापेक्षत्वाल्लिङ्गस्याप्रकृतं विनियोजकत्वायोगोक्तौ-
 ध प्रकृत गौण मुख्ये च * प्रयोगितेत्युक्तम् * सस्कारत्वादिति
 सूत्रस्य शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातमपि चेति भाष्य व्याचष्टे * एव
 चेति * प्रकरणवचोदको ऽप्यनुग्रहीतव्य इत्याह * तथेति *

श्रुतिपक्षेन दृश्यते उनेनीत व्युत्पत्त्या वेदाभिधानाद्वैदिकं मन्त्ररूपमा-
 पेशादेतोक्तम् । औत्पत्तिकं प्रथमावगतेन मुख्येनैवार्थेन मन्त्रार्था
 सम्बन्ध इत्येवं सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थमध्यमसूत्रावयवव्याख्यापत्वेन
 स्पष्टत्वात्मुख्य एव चेति भाष्यमव्याख्याय हेत्यर्थत्वेनाद्यावयवव्या-
 ख्यार्थे प्रकरणे हीत्यादिभाष्ये प्रधानैकवाक्यतां विनाप्यभिधेयार्थ-
 त्वोपपत्तेः प्रधानैकवाक्यतोक्त्यानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्य क्रतुशेषत्वो-

विनियोगादन्योन्यापक्षणां च पदार्थानामनुष्ठेयत्वावगतेरन्योन्यान्-
 पेशाणामेव स्मारकापेक्षत्वात्प्रत्येकमेव पदार्थेषु मन्त्रविनियोजिकायां
 धृता कल्प्यायां मुख्यप्रत्यायनं विना गौणप्रत्यायनाशक्तेर्मध्यम-
 प्रत्यायनाशक्तेर्मुख्यविषयविनियोजकधृतिकल्पनां विना गौणविषय-
 धृतिकल्पनायोगप्रमुख्यविषयधृतिकल्पनायाः प्राथम्यावगतेर्मुख्य-
 विनियोगेन मन्त्ररूप नैराकाङ्क्षात् गौण मन्त्रविनियोजककल्पना
 न युक्तेत्येवं परिहाराद्यर्थतया मुख्येनार्थेन गौणतार्थप्रत्यायनवेलायाम-
 पि मन्त्राणां प्रत्याय्य प्रत्यायनलक्षणा संयोगादित्येवमन्त्यावयव-
 व्याख्यायै सत्यमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * मुख्येन चिति * गौणेन
 कृतार्थत्वात् मुख्ये धृतिकल्पनेत्येवं कस्मिन् भवतीत्याशङ्कान् निरस्त
 श्लोक व्याचष्टे * अपि चेति * अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रो
 ऽभिधानवाची स्यादिति द्वितीयमन्त्राधिकरणसूत्रन्यायेन सामर्थ्या-
 धेनत्वाच्छ्रुतिकल्पनस्य मुख्ये च निरपेक्षसामर्थ्यावगतस्तत्रैव धृतेः

मध्यमोपाधान्तरनिवृत्त्यशक्तं सामर्थ्यप्राप्तोपायान्तरवाधापादक-
 गौणविनियोगायागात्तद्यर्थतया उथेन नित्यसंयोगादित्यवयवव्या-
 ख्ययाव्याख्यायामपि च गौणस्येति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति *
 मुख्यव्याख्यानोत्तेन मन्त्रकण्ठस्य कृतार्थत्वे ऽपि मुख्यद्वारा गौणप्रत्याय-
 नार्थे गौणा ऽपि मन्त्रां विनियोज्य इत्याशङ्कान्पायान्तराणापि गौण-
 प्रत्यायनपक्षे मन्त्रनियमो न युक्त इत्येवं परिहाराद्यर्थत्वेन यदि गौ-

णप्रत्यायनस्य नित्यं मुख्येनार्थेनोपायोपयत्वलक्षणः संयोगो भवेत्त-
तो मुख्यद्वारो मन्त्रस्य गौणे ऽपि त्रिनियोगः स्यात्प्र त्वेतदस्तीति
व्यवधारणकल्पनया ऽर्थेन नित्यसंयोगादित्यवस्यान्यथाव्याख्यार्थ-
मपि च यो गौण इत्यादि मुख्य एव विनियोग इत्यन्तं भाष्यमवय-
वयो व्याचिख्यासुः प्रत्याययतीत्यन्तं तावद्व्याचष्टे * अपि चेति *
सचेदित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * अन्यथेति * यदित्युत्तरभाष्यं
व्याचष्टे * नेति * अर्थत्याद्याशङ्कोत्तरभाष्यं व्याचष्टे * पार्श्वक- ७६८
त्वे ऽपीति * यदेति प्रकृतसिद्धयुपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * नित्यमि-
ति * उपायान्तरेण गौणप्रतीतिसिद्धावपि मन्त्रस्मारितस्याभ्युद-
यकारित्याद् गौणे ऽपि मन्त्रविनियोगे भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थ-
त्वेन साधनविशेषानपेक्षणार्थं स्मृतिमात्रेण प्रयोजनभूतनार्थानुष्ठातुः
सयोगाच्च मन्त्रस्मारिततादरणीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन मुख्यनार्थे-
न चेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * मन्त्राभ्यानानर्थक्यपरिहारार्थं
मन्त्रस्मारिततादरणीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन मुख्येनार्थेन मन्त्रस्य
स्मार्यस्मारकत्वसयोगमात्रादाभ्यानार्थवत्त्वापपत्तेर्न गौणस्य मन्त्र-
स्मारिततादरणीयेत्यत्र व्यवधारणार्थं नित्यशब्दाभ्युपगमेनैव पञ्चम-
व्याख्यार्थमथापीति भाष्यं व्याचष्टे * मन्त्रति * पञ्चम-
व्याख्यासु सकृत्सूत्रं योजयति * तेनेति * नित्योपपादनायाव्य-
भिचारितोक्ता *

संस्कारत्वादचोदिते न स्यात् ॥ २ ॥

भाष्यव्याख्यार्थं सूत्रं योजयति अचोदित इति *
लिङ्गेन प्रकरणवाधस्यादोषत्वोक्त्यर्थतया न च कश्चिद्विदित
भाष्यावयव व्याख्यातु लिङ्गेन चेत्युक्तं कर्मान्तराङ्गत्वं
ऽपि तर्हि प्रमाणमात्रादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्कते * कथं
पुनरिति * वैदिकत्वसामान्योपस्थापितवैदिककर्मन्तराङ्गत्वं
सन्निधानत्वेन पञ्चमप्रमाणनाशङ्काद्वर्णय्यादिपस्तामान्यत कर्मा-
ङ्गत्वानवगमात्सामान्यमात्रेणानाकाङ्क्षिता कर्मविशेषाङ्गता बोधुमश-
क्यंति परिहारसूचनार्थं वैदिकोक्तिः । कर्मानङ्गत्वे ऽपि लिङ्गाद्व-
ताङ्गत्वं भवतीत्याशङ्काह * कथं चेति * क्त्वङ्गभूते ऽर्थे सा-
मान्यतो मन्त्रविनियोगाभावे कर्मापूर्वसाधनत्वापेक्षायां त्रिनियोग-
पत्तेर्नैफल्यप्रसङ्गाच्च लिङ्गमात्रादङ्गत्वं सम्भवतीत्याशयः । परिहर-

(१) षष्ठ्यादरचोदिते षष्ठमवधारणान्तरेण व्याख्यार्थमर्थेन च-
दिभाष्य * व्याचष्टे नचेति * इति १ पु० पा० ।

ति * तदिति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यागेति * उत्तरार्द्धं
 व्याचष्टे * तत इति * चोदकानुग्रहशङ्कोत्तरत्वे तु विवृता-
 धर्मादिते ऽन्यादावन्यादिशब्दो यत्र भवति तत्तथा युक्तमित्येव
 सूत्रयोजना स्पष्टत्वात् कृता ।

गार्हपत्यन्याय । इन्द्रप्रकाशकमन्त्राणां गार्हपत्य
 विनियोगाधिकरणम् ॥ २ ॥

वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ ३ ॥

गौणसामर्थ्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते विनियो-
 जकधुतिसहायतापि गौणसामर्थ्यस्य न सम्भवतीति प्रसक्त
 ७६९।। स्यापनादायैतदधिकरणमित्यनन्तरसङ्गनिमाह * अपवाद इति *
 निवेशन. सङ्गमनो वसुतां विश्वरूपा अभिचष्ट शचीभि । देव इय
 सधिता सत्यधर्मन्दो न तस्यै समरे वसुनामित्युपमार्था येन कार-
 णोपमानतया ऽस्मिन्मन्त्रे निदेशादप्राधान्यात् गतेर्धरो ध्रुव तथा
 सोम आपञ्चैवानिला ऽनल प्रत्युपश्च प्रभासश्च वसवा ऽष्टौ प्रकी-
 र्त्विता इत्यनलशब्दाव्यस्य याप्रवसुत्वस्मरणादुक्ताना मध्ये ऽग्नि-
 यो नाम वसुरिन्द्र इव सङ्गामे स्थितवानित्याग्निस्तुतिप्रतीतेर्वसुतां वा-
 यकश्चास्मीति चाग्नेरेव वसुधेप्रुत्वस्मरणात्तत्सर्मापे ऽन्येषां वसुतां ग-
 मनाद्वासुसङ्गमनत्प्रनाप्यग्नेरेव स्तुतिप्रतीतेर्नैयमृगैन्द्रीत्वनादाहार्यत्या-
 शङ्काह * निवेशन इति * यलायलाधिकरणे धृत्या लिङ्गवाचस्य य-
 क्ष्यमाणत्वा-मन्त्रस्य स्वरसत्तामर्थ्यानालोचनेनैन्द्रधेति देवतातद्धित-
 श्रुत्यैन्द्रप्राधान्यावगमाद्गामरावणयोरिवति यश्चानन्यचरितत्वेनेन्द्र-
 स्यापीन्द्रोपमानरूपस्तुतिमन्त्रघादैन्द्रीत्वेनैपोदाहृत्याशय । विश्वा-
 यतइति कृत्तैतदुदाहरण युक्तमित्यध्याहारेण ग्रन्थो योऽय । मन्त्रस्य-
 रससामर्थ्यालोचनेन च पूर्वपक्षकर्णो यत्प्राग्विद्वान्प्रकारणविहापि
 कदा चनसत्परिमीत्युच शास्त्रान्तरपठिताया उदाहार्यत्वापत्तेस्त-
 द्दितधृत्यालोचनयैवह पूर्वपक्ष इत्यपौनरुक्त्यसूचनायाह * केया चि-
 त्तिरिति * असमर्थविनियोगाशक श्रुत्या महायत्वेनापेक्षित साम-
 र्थ्ये किं मुख्यमेव सहायतामश्नुते । गौणमपि चति सन्देहो भाष्यो-
 क्तमन्देहस्य हतुरितं सूचयितुमाह * तत्रेति * पुत पुनरित्या-
 पाधेपपूर्वकमन्देहममायानार्थ भाष्य शब्दस्तुतिप्रसारादात्मदेहो
 घटनीय इत्येवमर्थत्वेन तात्पर्यतस्माच्चष्ट * सत्यपि चति * न-
 चारण्यमन्त्रस्य कथं चिदपि शक्तिर्वक्तुं शक्या यतस्तत्रिणांवे-

नैव निर्णयः स्यादित्याह * तत्रेति * प्रमाणान्तरणेन्द्रशब्दस्ये गार्हपत्यपरतावगामिप्यतइत्याशङ्काह * नहीति * तात्पर्यतो व्याख्याने भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुर्यद्वीत्यवयव तावद्वशाचष्ट * अभिधानं चेति * नापस्थानमन्त्रचोदिते किं त्यभिधानमपीति चकारेणा वदता वचनेनाभिधानेनापस्थानमित्युक्ते विनाप्युपस्थानमभिधानसम्भवाद्भिधानपरतया नापस्थानमाद्रियेतेत्याशङ्का संस्क्रियते पूज्यते ऽनेनेति संस्कारशब्देनापस्थानस्य सम्पूज्यार्थतायामुक्त्यायां कथं तर्ह्यभिधानार्थतेत्याशङ्काभिधानस्य स्तुतिरूपपूजात्मकत्वेनैकपदैस्तुल्ययोगाद्वाभ्योक्त्योपपादिते सम्बन्धभाष्यव्याख्या सूचिता कथमात्मनेपदाद्भिधानार्थतावसीयतइत्याशङ्कापान्मन्त्रकरणादित्युपपूर्वात्तिष्ठतेमन्त्रकरणके ऽर्थे वर्तमानादात्मनेपदस्मृतिमालाच्यं तिष्ठतिनामन्त्रकरणस्य व्यापारस्याभिधाने ह्यात्मनेपद भवति नचाभिधानत्वमनपेक्ष्य व्यापारान्तरे मन्त्रः करणामित्युक्तम् । नचेत्यायाशङ्क्यन्तभाष्यावयवं व्याचष्ट * नेति * उपपूर्वस्यापि तिष्ठतेर्लोकं ऽभिधानवाचित्वाप्रसिद्धेः फलभोक्तृत्वयोग्यताधानार्थानां यजमानसंस्काराणां यागकार्यभोक्तृत्वयोग्यतोत्पादनाद्यागाङ्गावयवत्समीपस्थानस्याभिधानार्थत्वे सति समीपस्थानस्याभिधानार्थत्वकल्पनान्मन्त्रकरणकत्वोपपत्तौ प्रसिद्धसमीपस्थानवाचित्वत्यागायोगाद्भिधानार्थसमीपस्थानवाचित्वेनापपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदमवगम्यते न तु समीपस्थानवाचित्वत्यागेन वाचितेति सूचनार्योपस्थानोक्तिर्गार्हपत्यस्य समीपस्थाने कर्मत्वसम्भव इत्यभिधानकर्मत्वात्कथं प्रकाश्यत्वोक्तिः एतद्भिधानाप्रयोजनसमीपस्थानरूपमुपस्थान गार्हपत्यसयोगार्थमित्यनवगमे ऽपि तद्विद्वद्वितीययोर्विप्रतिपत्तौ तद्विद्वतः समज्जसां द्वितीया वेति सन्देहात्कैमर्थ्याशङ्का जायते न तु गार्हपत्यार्थत्वं निश्चायतइत्येवं व्याख्या तत्रेत्यनेन सूचिता । अतीप्सिने ऽपि द्वितीयास्मृतेर्गार्हपत्यस्याङ्गत्वेनान्वयसम्भवाद्द्विरोधपरिहारमाशङ्कासत्कथधिकरणे ऽतीप्सितत्वस्य द्वितीयावाच्यत्वनिर्धारोद्देशसमर्थनार्थं गार्हपत्य इति भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * कथमित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * कथमिति * अधिधाक्षेनेप्सितार्था वेति परिहारभाष्यमतीप्सितार्थवेति परिहारभाष्यमतीप्सितार्थवाचित्वाभाष्ये ऽपि वाच्येनेप्सितत-

(१) गार्हपत्यवाचितानवगमे ऽपि अनेनेव शब्देन तदाचित्वावयवमाचक्षिभेविष्यतोऽप्यशङ्क्य सवन्धस्याशङ्कितकतोता शङ्काशङ्क्यशङ्कलचवसन्धानवगमे ऽपि तुपुत्र-
 ओन्द्रशब्दस्येति १ पु० पा० ।

मत्वात् कर्माण्यकारकविशेषेण क्रियासम्बन्धात्मककारकसामान्य-
लक्षणाद्वाराधिकरणादिकारकविशेषान्तरलक्षणाशयत्वन व्याच-
ष्टे * सप्ततुषडिति * गार्हपत्यदेशे स्थित्वा ततो निर्गत्य चन्द्रमुपति-
ष्ठेतेति विध्यर्थसूचनायाधिकरणमपादान आदीयते ऋक्षयते ऽनेनेति श्पु-
त्यया कारकत्व सामान्यस्यादिशब्देनोक्तत्वादाधिकरणापादानादि-
लक्षण कारकत्वसामान्य द्वितीया लक्षयिष्यतीत्यर्थ । वक्ष्यमाण-
पक्षपेक्षया भाष्ये वाशब्द । लिङ्गानुरोधेन श्रुतेर्लक्षणापादानादि-
लक्षण कारकत्व सामान्य द्वितीया लक्षयिष्यतीत्यर्थ । वक्ष्यमाणप-
क्षपेक्षया भाष्ये वाशब्द । लिङ्गानुरोधेन श्रुतेर्लक्षणावृत्तिरयुक्त-
स्याशङ्काद् * शप्नानि हीति * तद्धितश्रुत्येन्द्रप्राधान्यावगमे
तस्याश्च मुख्यत्वेन लक्षणावृत्त्ययागात्पश्चाच्छ्रुताया द्वितीयाया एव
तद्धितश्रुतविशेषाल्लक्षणावृत्तिपुक्तेत्याशय । आधिकरणादिकारक-
कारकविशेषलक्षणा भाष्ये कस्मान् नोक्तेत्याशङ्क्यायलक्षणात्वादि
सूचयितुमाह * तत्र चेति * यद्वेति भाष्ये गार्हपत्यशब्दे गार्हप-
त्यगुणयज्ञसाधनत्वसम्बन्धाद् गृहपतेयंजमानस्य दयता भूता ये-
त्यवयवसम्बन्धाद्द्रलक्षणात् सन्निधित्वात्प्रमुपस्थान प्रतिप्राधान्य-
न विशेषण तस्माद् गार्हपत्यशब्दविशिष्टमप्युपस्थानानि-द्रायमेव
कार्ये चेन्द्राख्यस्य गार्हपत्यस्यास्निधानात्समीपस्थानपूर्वकाभधान-
कर्मत्व न सम्भवतीति वाच्यम् । पुराणातिहासेषु इन्द्रस्य प्रच्छि-
दिपपालत्वस्मृते प्राच्या च दिश्येन्द्रीत्यव्यपदेशात्प्राग्दशाभिमुख-
स्थाने देशद्वारन्द्रस्य सामीप्यविशेषणत्वोपपत्तिरित्यत्र व्याचष्टे *
यद्वेति * पूर्वभाष्ये द्वितीयाया क्रियासम्बन्धात्कारकत्वसामान्य-
मात्रलक्षणार्थत्वे ऽभिहिते यद्वेति भाष्ये गार्हपत्यस्य द्वितीया-
त्ककर्माण्यकारकविशेषलक्षककारकत्वसामान्यरूपेण क्रियान्त्यन्धा-
धिर्विशेषसामान्यायोगेन कारकविशेषापक्षया द्रव्यकर्मसयोग-
यनाधिकरणातया ऽपादनतया चाङ्गत्वेन विशेषण गार्हपत्यस्तस्मा-
द् गार्हपत्याङ्गकमुपस्थानमिन्द्रप्राधान्यकार्ये गार्हपत्यस्य च दाहक-
त्वात्स्वतो ऽधिकरणापादानत्वायाम ऽपि समीपदेशद्वाराधिकरण-
त्वेनापादानत्वेन वा विशेषणत्व भविष्यतीत्येव व्याख्यानतरसूचना-
र्थं केचिच्छब्द । कारकान्तरलक्षणेन्द्रलक्षणार्थत्वपक्षयार्थिकमा-
ह * एतदिति * इन्द्रलक्षणार्थत्व प्रधानगुणत्वापत्तरपरिता-
पात्स्वमतन धातुस्वरसोक्तसमीपस्थानमात्ररूपमुपस्थान प्रति प्राधा-
न्येन गार्हपत्यशब्दो विशेषण तस्माद् गार्हपत्यप्रधानकमुपस्थानमिन्द्र-
प्रधानार्थं कार्ये गार्हपत्यस्यैव च सन्निहितदशत्वात्समीपस्थान प्रति

कर्मत्वेन विशेषणतोपपद्यत नत्वसन्निहितस्यैव व्याख्यातुमारभते *
 अथ वति * आत्मनेपदघातिताभिर्गार्थत्व विशिष्टसमीपस्थानरूप- ७७१।
 घात्वर्थनिरासार्थेन मात्रशब्दन समीपस्थानभाषमनेनोपस्थानशब्देनो-
 क्तमित्युक्तम् * एतच्च सत्यभिधाने मन्त्रस्य करणत्वात्समीप-
 स्थाने च गार्हपत्यस्य कर्मत्वाद्भिन्नक्रियाविषयत्वेनेन्द्रगार्हपत्यशब्द-
 योरविराधो भवतीत्याह * एकति * एकत धातुनैकस्यैव व्यापा-
 रस्याक्तत्वात् भिन्नव्यापारविषयत्व सम्भवतीत्याह * द्वौ
 चेति * शुद्धया प्रकृत्या समीपस्थानवद् गार्हपत्यस्य कर्मत्वाद्भिन्नक्रि-
 यविषयत्वेनेन्द्रगार्हपत्यशब्दयोरविराधो भवतीत्याह * एकति * ए-
 कत धातुनैकस्यैव व्यापारस्योक्तत्वात् भिन्नव्यापारविषयत्व सम्भ-
 वतीत्याह * द्वौ चेति * शुद्धया प्रकृत्या समीपस्थानमात्मनप-
 दाख्यप्राथम्यानुगृहीतया प्रकृत्या प्रकाशनमित्येव द्वौ व्यापारावु-
 पात्तावित्यथ । अस्मिन् व्याख्यान द्वितीयाप्रतिपदिकयोर्द्वयोरपि
 श्रुतिवृत्तः आदयमेव परिहारो ऽभिमतान तु पूर्वो द्वितीयाया लक्षणावृ-
 त्तिरित्यादिस्याह * तत्रेति * व्याख्यानस्थाधिकरणत्वस्यापादन-
 त्वे वा समापस्थानानपेक्षप्रकाशन प्रत्ययागात्समीपस्थानाविते प्रका-
 शनइत्यथ । शुद्धधातुवाच्यत्वात्समीपस्थानमात्र धात्वर्थो विवक्षितः
 समापस्थानपूर्वकप्रकाशनमात्मनपदाख्यप्रत्ययानुगृहीतधातुवाच्य-
 त्वात्प्रत्ययार्थो विवक्षित । एव चास्मिन्पक्ष विध्यर्थो भविष्यतीत्याह *
 एतदिति * प्रकाशनस्य प्रत्ययानुगृहीतधातुवाच्यत्वात्प्रत्ययार्थतया
 प्राधान्याद् गार्हपत्यस्यापि प्रकाशनमव प्रति कर्मतयाशब्दा समी-
 पस्थानस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेन प्रकाशनेनाङ्गनया सम्बन्धा-
 दानर्थक्यतद्गन्थायन प्रकाशनाभ्यायोभ्य कर्म समीपस्था-
 ने ऽन्तरतीत्यथ निरासार्थत्वेन सम्बन्धादिति भाष्याच्चयव व्याचष्टे
 * यद्यपि चात * मुख्यमवतिभाष्य पूर्वपक्षोपसंहाराद्यत्वेन व्या-
 चष्ट * तस्मादिति * । सद्धान्तमाह * एवामिति * वचनशतनाप्य-
 शक्यमिन्नियोगायोमाद् गौणशक्त्याश्रयणा तु मुख्यैर्द्विशब्दानुरोधेन
 गार्हपत्यशब्दस्य गुणवृत्त्येन्द्रपरत्वाद्यगमात्रायथार्थं विनियोग स-
 म्भ्रमतीत्याशयेन पृच्छति * कुत इति * निवेशन सद्गमनो वसू-
 नामिति गार्हपत्यमुपनिषत्तइति एतावतार्विशयविनियोगसिद्धरे-
 द्रीशब्दस्यानुवादत्वादिन्द्रशब्दवन्त्राविषयत्वोपपत्तेर्विध्यर्थत्वे ऽपि
 चेन्द्ररूपेण गार्हपत्यप्रकाशनविध्यर्थत्वाद्देन्द्रीशब्देनैव मन्त्र गौणता-
 धितेत्याशयनोत्तरमाह * गौणमिति * एन्द्रीशब्दस्यानुवादत्वे-
 नन्द्रप्राधान्यानभिधायित्वाद्धिध्यत्व ऽपि चन्द्ररूपेण गार्हपत्य प्र-

काशयेदित्येवमर्थत्वनेन्द्रियव्येनेय मन्त्रे गौणताश्रयणाद्गार्हपत्यशब्द-
स्य तद्विराधानुपपत्तमन्त्रब्राह्मणयोरगत विरोधो वाच्य एव च
मन्त्रब्राह्मणयोर्विराधे कचिदन्यतरत्र गौणताश्रयणीया ऽऽपद्यत तत्र
मन्त्राणां गौणता युक्तति मन्त्रस्य लिङ्गरूपत्वाद् ब्राह्मणस्य च धु-
तिरूपत्वाद्वाक्यरूपस्यैव तु मैत्रावरुण प्रप्यति चानुचाहति ब्राह्मण-
स्य प्रशास्तर्यजति मन्त्रलिङ्गा याद्याऽपुपगमाच्छ्रुतिरिति ब्राह्मण-
नेय मन्त्रे ब्राह्मणविराध मन्त्रगौणत्वस्य सिद्धत्वाद् गार्हपत्येन्द्रियुत्यो-
र्विरोधायोगत मन्त्रब्राह्मणावराधमापाद्य श्लाका व्याख्यय । भा-
षायाकिमुचित गार्हपत्येन्द्रियुत्पारविरोध तस्यद्वातयितुमाह *

प्रकाशनीयत्वोक्तौ विरोधाभावो द्योतित । एव चैन्द्रियुत्यैव म-
न्त्रस्यामुख्य ऽर्थे । वनियमाद्विराध । सञ्ज्ञो भवतीत्याह * तत्रेति *
इन्द्रप्रकाशन मन्त्रविनियोगार्थत्वनेन्द्रियुत्युपपत्तेनेन्द्ररूपण गार्हपत्य-
प्रकाशनविध्ययता कल्पनीयत्याशङ्कानिरासाद्यत्वेन श्लोक व्याचष्टे
* अवश्य भावि हीति * ब्राह्मणगौणत्वापत्तेनेन्द्रप्रकाशनविध्ययते-
न्द्रियुत्युक्त्याशङ्क निरासाशय । पूर्वश्लाकोत्तरार्द्धे व्याख्यायौ म-
न्त्रस्य त्वति श्लाक । यत कारणात् गार्हपत्यधुतेनेन्द्रियुत्या वि-
रा प्रलेत कारणेन द्वितीयार्द्धक्षितकारकसामान्यसम्बन्धाद् गार्हपत्य-
स्याधिकरणत्वापादानत्वेन वा लक्षितनाङ्गता या पूर्वपक्षिणाक्ता
साध्ययुक्त्याह * तनात् * याध्यवयवसम्बन्धाद् गार्हपत्यशब्द-
स्यैन्द्रवाचिताक्ता साध्यैन्द्रियुत्याविरोत्रे समुदायप्रसिद्धिविधोधायोगा-
दयुक्त्याह * न चात् * यत कारणाद् गृहपत्यजमानस्य दधता-
त्वेन सम्यन्धादिन्द्रस्तन कारणात्त्र ब्राह्मण ऽऽयवसम्बन्धाद् गार्ह-
पत्यशब्दवाच्य इति यदुक्त तदपि कृत्वा गार्हपत्यशब्देनाग्निप्रत्य-
यान्तस्य चैन्द्रियुत्यविराधनाभाधिततया दृढत्वान्न स्यादित्यर्थे ।

७७११

गुणाद्वाप्यभिधान स्यात्सम्बन्धस्या-

शास्त्रहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

शङ्कोत्तर वेन सूत्रावतारणाद्यमन्त्राहत्यादिकरिष्यतीत्येव भाष्यमत्र-
यथा व्याचिख्यासुर्भाष्यतीति यत् तावद्ब्राह्मणवयव व्याचष्टे * ननु
चति * उच्यतरत्यनत स्वता ऽशक्तेनाप्यैन्द्रमन्त्रेण वचनकारित-

या गुणवृत्त्या शक्तिसम्भवाद् गार्हपत्यप्रकाशनं भविष्यतीत्याशङ्कापरिहार्यमाहृत्यादिदीपयेत्यन्तं भाष्यावयवं शङ्काशयनिराससमर्थत्वेन व्याचष्टे * तथा हीति * शब्दमात्रौपकारिण्या देवतया ऽर्थे रूपोपकारिणो गार्हपत्यस्य सादृश्यं न सम्भवतीत्यापयः उक्ते ऽर्थे भाष्यं योजयितुमाह * न हीति * सम्बन्धस्मेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं न हि शास्त्रहेतुक इत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे * न चेति * अदेहाख्यं यणत्रयं परिभाषिको गुणो नैवमग्निः परिभाषयेन्द्र इत्यर्थः । एतच्छङ्कोत्तरत्वेन सापवादस्याधिकरणद्वयेन स्थितत्वाद्विद्यमानाधिक-
 ष्यचतुष्टयानर्थक्यमाशङ्काह * एवं तावदिति *
 आह्वानप्रकाशकमन्त्राणामाह्वानं विनियोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तथाऽऽह्वानमपीति चेत् ॥ ५ ॥

मुख्यप्रकाशनस्य मन्त्रकार्यत्वेन सापवादस्याधिकरण-
 द्वयेन स्थितत्वाद्विद्यमानाधिकरणचतुष्टयानर्थक्यमाशङ्काह *
 एवं तावदिति * अपवादविषयत्वस्य गौणार्थविनि-
 योगस्य क्व चिदनिरूपणात्को हविष्कृदादिमन्त्रो वचनविनि-
 योज्यत्वात्प्रसक्तापवादविषयत्वे एव सम्मुख्यविनियोगरूपस्योत्सर्ग-
 स्य विषयः को वा सूक्तवाकादिर्वचनविनियोज्यत्वात्प्रसक्तापवाद-
 विषयत्वे ऽप्युत्सर्गस्यैव विषय इत्येवं व्याख्येयम् । यद्वोत्सर्गाप-
 वादोक्तिभ्यां लक्षणयां तद्देतुभूतलिङ्गवचनाभिधानात्को लिङ्गस्य
 विषयः को वा वचनस्यैवर्थः । तत्रेति सन्देहभाष्यमङ्गाङ्गिभावोप-
 देशार्थमेतद्वचनं काललक्षणार्थं चेति चिन्तायाः प्रकृतगौणमुख्यवि-
 चारासङ्गतत्वादयुक्तमाशङ्का वचनाद् गौणे ऽवघाते मन्त्रविनियोगो
 मुख्ये वा ऽऽह्वानं लिङ्गादित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तत्रेति * आ-
 ह्वाने मन्त्रविनियोजकस्य लिङ्गस्य श्रुतिविरोधपरिहारार्थाविहन्ति सं-
 योगस्य कालार्थत्वोक्तिः । वचनादवघाताद्भवोक्तिश्चाप्यधामन्त्रा-
 र्थत्वेन मुख्यत्वायोगाद् गौणे ऽवघाते विनियोक्त्यर्थेत्याशयः । शतृप्र-
 त्ययेनावघातस्या ऽऽह्वानाध्यक्रियान्तरलक्षणत्वेनोपादानादुपसर्जनभू-
 तस्य मन्त्रान्ययानुपपत्तेः पूर्वपक्षयोगमाशङ्का ऽऽह्वानस्या ऽविहितत्वे-
 नानुष्ठेयत्वानवगतः स्मारकमात्रानपेक्षत्वादिपक्षं च विना लिङ्गस्याह्वा-
 ने मन्त्रविनियोजकत्वाशङ्केः पत्नीकर्तृकावघातार्थाक्षेपादाह्वानस्या-
 नुष्ठेयत्वावगमे ऽप्याह्वानानुष्ठानात्पूर्वमेवानुष्ठेयत्वेनावघातस्य
 स्मारकापेक्षत्वात्तदतिक्रमेण पश्चात्प्रतीताह्वाना(द्भवानुपपत्तेरुपसर्ज-
 नभूतमप्यवघातमेव प्रत्यङ्गता युक्तेति सूचनार्थं पूर्वप्रतीतोक्ता अ-

७७१२

ध्वयुं कर्तृकार्येनावघातस्य पत्न्याह्वानो)नाक्षेपकत्वात्पत्न्येव हविष्कृतु-
 पोत्तिष्ठति देवानृषीन्पितृत्सामिदृश्याद्यहन्तीति वाक्यात्पत्नीकर्तृक-
 त्वावगमोत्तरकालप्रघातेन पत्न्याह्वानस्य चिरेणाक्षेपमभिप्रेत्य
 तरप्स्युक्तः । कथमिति भाष्येण सन्देहहेतुं पृष्ट्वा तत्प्रतिपादनार्थं
 यदाति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यमघप्रति अथवति प्रति मन्त्रोप-
 देशकविधायकाभावादाह्वयतिपरंण पञ्चमलकारेण मन्त्रोपदेशं दर्श-
 यन् व्याचष्टे * यदाति*अधेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यमघप्र-
 नाह्वयती(त्यन्वये ऽनुपात्तस्यमन्त्रस्य काललक्षणायोगादघप्रश्नेना-
 ह्वयतीत्यन्वये कालविध्यापत्तिस्ररावृत्तिमात्रविधिसिद्धान्तासि-
 द्धिप्रसङ्गादयुक्तमशङ्क्य यदघप्रश्नेनाह्वयती)ति सामर्थ्यप्राप्तमनुप-
 त्तिरिति वचनव्यक्तिरिह विवक्षिता अस्मिन्स्तु पक्षे तेन त्रिराह्वयती-
 त्येतावता त्रिरभ्यासविधिसिद्धेरघप्रन्वित्यस्यानर्थक्यमाशङ्क्य काल-
 लक्षणास्यैव यक्तुं क्रियान्तरलक्षणभूतकर्तृवाचिना एतत्प्रत्ययेन
 क्रियान्तरस्यैव कालतो लक्षयितुं यत्रयत्वात्तद्व्ययित्वेनेतिः गौणा-
 धंमन्त्रविनियोगापादकमन्त्रावघातान्वयशङ्कनापत्त्यर्थं च मन्त्रा-
 नुपादनमिति सूचयन् व्याचष्टे * अधेति * ततो ऽस्य मन्त्रस्य त्रि-
 रावृत्तिविधौ हन्तिराह्वानस्य काल लक्षयतीत्येवं भाष्यं योज्यम् ।
 यथेन्द्रो वचनादघकार्यं विनियुज्यते तथा ऽह्वयतेतराह्वानमेदिशब्द-
 वत्त्वादाख्यायते ऽन्तेत्याख्यानाथल्युदन्तकरणव्युत्पन्नाह्वानशब्दोक्तो
 हविष्कृतमन्त्रो ऽप्ययथार्थं विनियुज्यतइत्येवं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यायर्थं
 किन्तावदिति भाष्यं सङ्घिष्य व्याचष्टे * किमिति * हन्ति प्रति म-
 न्त्रोपदेशे सति श्रुत्यर्थे ऽवघाते मन्त्ररूपं विहितं भवति सिद्धान्ते तु
 दात्प्रत्ययेन क्रियान्तरलक्षणभूतकर्त्रभिधाने ऽपि कालानभिधानाल्ल-
 क्षणा स्यादित्येवं तथा शब्दानुकूलस्य वचनादिति पूर्वाधिकरणसूत्राय-
 यवस्य श्रुत्याशयत्वेन व्याख्यायर्थमेवमिति भाष्यावयव्यं व्याख्यातुं*मघ
 हन्तीत्युक्तम्*वचनादित्येवैकवाक्यत्वादित्येवं व्याख्यातुं मन्त्रस्य च
 कालस्य च कालस्य चाह्वानसम्बन्धः (सिद्धान्ते विधेयो भवेदित्येवं
 वाक्यभेदोक्त्यर्थो मन्त्रस्य चेत्यवयवो ऽवहनकालपर्यायेन हविष्कृ-
 दाह्वानव्येति सिद्धान्तभाष्ये) कालाह्वानसम्बन्धाविधिनिपासात्पूर्व-
 पक्षे तद्विधिप्रतीते केवलासु त्रिरावृत्तिर्विधीयतइति च भाष्यादा-
 ह्वानावृत्तिसम्बन्धाविधिप्रतीते. रूपद्वयान्न व्याख्यातः।मन्त्रस्याहवा-

१) अथ घा० २ पु० ना० ।

२) अर्थ घा० १ पु० ना० ।

३) अथ घा० १ पु० ना० ।

नानद्भृत्ये सत्याह्वयत्यन्वयायोगमाशङ्क्याह्वानाभावो ऽप्येहिराद्धो-
धारणात्तत्करोतितदाचष्टइतिस्मृतेराह्वानमाचष्टइत्यस्मिन्नर्थे गिणज-
न्ताह्वयतिप्रयोगोपपत्त्युत्तरार्धे मैवं चेति भाष्यावयवञ्च व्याख्यातु ॥
माह्वयतेऽधेत्युक्तम् ॥ असामर्थ्याद्विघाताद्भवायोगमाशङ्क्यावघा-
स्याचंतनत्वाद्भस्तुतः स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वाभावे ऽपि धैवक्षिकेन
स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वसद्भावाद्भविष्कृत्वस्य सामर्थ्यमवहन्तेरेवेत्यनेन
स्वमतेन गुणाभावसूत्रावघातारायोक्ता हविष्कृच्छब्दस्य मुख्यार्थत्वा-
दयथार्थतामुपसंहृत्य हविष्कृत्वपत्नीसम्बन्धे ॥ हविःसम्पत्तिहेतुलक्ष-
णगुणयोगे वावघातप्रत्यायकत्वं भाष्योक्तगुणेत्यनेन विवृतम् ।

न कालविधिश्चोदितत्वात् ॥ ६ ॥

सौत्रिनमर्थव्याख्यार्थं नैतद्वित्याद्येवमवहन्तीत्यन्तं भाष्यं का-
लविधिराद्धाव्योष्यार्थं कालेत्यवयवमपनीय व्याचष्टे ॥ त्रिरिति ॥
अनाहुताया एव पत्न्याः स्वयमागत्यावहन्तृन्वोपपत्तेर्नियोगतो प्रा-
प्तत्वाद्प्राप्तं चाह्वाने लिङ्गेन मन्त्रस्य विनियोक्तुमशक्यत्वान्मन्त्र-
वर्णतः प्राप्तवश्यापगमे ऽन्योन्याध्यापत्तेराह्वानस्य नियमार्थं विधि-
सम्भवाश्रयमेतापि च प्राप्तावध्वर्युर्कर्तृत्वार्थं प्रथमोपधानादिवद्वि-
ध्युपपत्तेर्वाचमंयं तदाह्वयतीति चाह्वानस्यैव स्तुत्यर्थत्वाद्भिधेय-
त्वावगतेराह्वानविधाने च त्रिरित्यर्थो विधीयतइत्येतावताभ्यास-
विध्युक्तिसिद्धिर्भाष्ये त्रिराह्वयतीत्याह्वयतिशब्दात्तर्थावयवप्रसङ्गाद्
गौरवाशयेन चाभेदोक्त्युपपत्तेः केवलान्तु त्रिरावृत्तिरिति केवलश-
ब्दस्य च गुणान्तरविधिनिरासार्थत्वेनोपपत्तेस्त्रिरभ्यासमात्रादिशि-
ष्टाह्वानपरत्वादित्येवं व्याख्येयम् । अवघातपरामर्शार्थो ऽत्रशब्दः ।
कथं तर्हीति भाष्यं शतृप्रत्ययाक्षिप्तत्वेन काललक्षणाया लघीयस्त्वात्
दोषत्वाभावसूचनाश्रित्वेन व्याचष्टे ॥ लक्षणे वेति ॥ आह्वानका-
री कीदृगध्वर्युरित्यपेक्षायां क्रियान्तरलक्षणभूतकर्तृवाचिना शतृप्र-
त्ययेनावघातकारित्वस्य लक्षणत्वाभिधानादवघातकारित्वावस्य-
ध्वर्योराह्वानकारित्वावगतेर्थावघातसदाह्वानमिति कालतो ल-
क्षणत्वावसायात्पत्नीकर्तृके चावघाते ऽध्वर्योः कर्तृकत्वायोगादभि-
चरन्त्यजंतेऽत्र यागस्याभिचारार्थतावच्छ्रुतप्रत्ययादाह्वानस्यावघा-
तार्थत्वप्रतीतेस्तादर्थ्यद्योतनार्थत्वेनावघातकालत्वस्यैव विषयित्वा-
वसायात्लघीयसी काललक्षणेत्याशयः । लघीयस्त्वेति ध्रुतिवृत्ति-
भङ्गापत्तेर्दुष्टैव लक्षणेत्याशयेन यस्मित्यनुभाष्य श्रुत्यसम्भवलक्षणा
ऽथ दुष्टेति परिहारार्थं नैव इति भाष्यमसम्भवव्यथायो-

पपत्तेरपकृष्य शतृप्रत्ययान्तशब्दे काललक्षणेत्याशयः । लघी-
यस्त्वे ऽपि ध्रुतिस्मृतिभङ्गापत्तं बुद्धशतृप्रत्ययान्ते शब्दे फा-
ललक्षणाया लघीस्त्वोक्त्यर्थस्यावग्रहाहवयवतीत्यस्यानन्तरं यो-
ज्यम् । नन्विति भाष्येणावघाताद्भवेन मन्त्रानुपदे-
शे ऽप्याह्वानाद्भवेन मन्त्रकालयोस्त्रिरावृत्तिर्वादिधेयत्याह्वाक्यभेद-
माशङ्क्य कालमन्त्रयोरनुवाचत्वाद्वाक्यभेदपरिहारार्थं नेतीति मन्त्रो
ऽपीति च भाष्यद्वयं व्याचष्टे * प्राप्तं चेति * श्लोकं व्याचक्षाणः
* कथं तर्हीति * यत्पु लक्षणाशब्द इति च भाष्यद्वयस्य काललक्षणया-
वोपत्यपरिहारार्थं सूचनार्थं तृतीयं पदं तावद्वाच्यं चष्टे * अवग्रहप्रति-
ति * हि यस्मात्कारणाक्रियाया लक्षणे हेतौ च शतृप्रत्ययस्मृतेर्लक्ष-
णत्वरूपेणार्थेन युक्तः कर्त्ता कृत्स्नं शतृप्रत्ययात्प्रतीयते । तेन हेतुना
न क चिदवग्रहप्रित्यनोत्तिष्ठप्रित्यत्र काललक्षणायामपि ध्रुतिर्पीडित्यु-
क्ते तथापि ध्रुत्यर्थस्यावघातस्य मन्त्रान्वयसम्भवे लक्षणा न युक्ते-
त्याशङ्क्य धात्वर्थस्योपसर्जनत्वान्मन्त्रान्वयानहंतोका । मन्त्रस्याव-
घातं प्रत्यनुपदेशे ऽवग्रहप्रित्यस्यानर्थक्यनिरासार्था काललक्षणार्थतो-
क्तिरिति तस्माच्छब्देन सूचयंश्लोकशेषे व्याचष्टे * तस्मादिति *
कालाह्वानसम्बन्धानुवाचोक्त्यर्थस्यावहननेति भाष्यस्य सौत्रकाल-
विध्युक्तिविरोधमाशङ्क्य भाष्यानुसारेणाभिधानपूर्वकविधानवाचि-
नोविधिरिति शब्दस्याभिधानलक्षणार्थतामद्वाकृत्य परिहरति * यो-
ग्यत्वेन चेति * त्रिरभ्यासापादितकालविध्युक्त्या वा त्रिरभ्या-
७७३। सविधिलक्ष्यतइति परिहारान्तरमाह * सकृदिति * अथ्यासे
विहिते यः सकृदुच्चारणकालादधिकः कालस्त्रिरभ्यासेन जा-
यते सो ऽस्मिन्वाक्ये विधीयतइत्युक्ते ऽर्धद्वयविधौ वा-
क्यभेदः स्यादित्याशङ्क्यार्थलभ्यत्वम् * कालविधेरित्युक्तम् *
अर्थलभ्यतामयोपपादयितुमाह * तथा चेति * चोदितत्वादिति
सूत्रावयवव्याख्यार्थं चोदितश्चेति भाष्यं स्पष्टत्वात् व्याख्यातम् ।

गुणाभावात् ॥ ७ ॥

गुणाभावादिति सूत्रमवघाते हविष्कृतपत्नीगतह-
विः सम्पत्तिहेतुत्वलक्षणगुणयोगसम्भवे ऽपि आह्वाना-
मन्त्रणविभक्तिप्रैपवियत्त्वलक्षणाभावात्तद्विष्कृतप्रतिपदिकस्य सौ-
शासामर्थ्यसम्भवे ऽपि सम्बुद्ध्याख्यातपदयोगौणस्यापि
सामर्थ्यस्यासम्भवात्सकलमन्त्रविषयत्वाच्च वचनस्य सक-
लमन्त्रसामर्थ्यं विना विनियोजकत्वाशक्तेर्नावघाते मन्त्रवि-

नियोग सम्भवतीत्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुं केन चिद् गुणेन मन्त्रे
 इति प्रत्यापयिष्यतीति पूर्वपक्षोक्तगौणसामर्थ्यनिरासार्थत्वेनाप-
 तारयति * अथेति * हविष्कृत्पत्नीगुणयागादवहन्तिरव हविष्कृ-
 त्तविष्पतीत्यर्थ । ननु हविष्कृत्पत्नीगुणयागाद्धविष्कृत्प्रातिपदिक-
 स्यावघाते यत्तत्रभ्युपगम देवदत्त सरस्वतीतिवदस्त्रियामप्यवघाते
 स्त्रीलिङ्गहविष्कृच्छब्दप्रवृत्त्यैकान्तिकत्वाद्वाग्निगौणत्वैकान्तिकत्वेन सप्तवो-
 पपत्तलिङ्गादिति सूत्रमयुक्त स्यादिशङ्काह * गुणति * हविष्कृ-
 त्त्ववाचिनो मन्त्रस्य हविष्कृत्पत्नागुणहवि सम्पत्तिहेतुत्वयागादव-
 घातप्रत्यायनसामर्थ्यं सत्यप्याह्वानादीविषयत्वलक्षणगुणाभावादव-
 घाते वाचनिकाविनियोगाभावो यदाच्यते तदा मन्त्रादयाम्यत्वरूप
 पत्न्या सामर्थ्यं मन्त्रस्य पत्न्याह्वानाद्भवेनाश्रीयते न तु स्त्रीलिङ्ग-
 त्वेन सप्तव इत्यर्थ । यदातदाशब्दाभावा पाक्षिकतास्य व्याख्यान-
 स्योक्ता भाष्योक्ता व्याख्यामनुसन्धत्ते * अथ वेति * सत्य न
 श्रुत्यावघाते मन्त्रा विधीयत किं त्ववघातस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्ष-
 या हवि कर्तृत्वसद्भावाल्लिङ्गस्य चैकादशसामर्थ्यं विनियोजक-
 त्वोपपत्ते सामर्थ्यादेव मन्त्रा इतिघाताद्भिमित्याशङ्कार्थं सरूपाक्त्या
 गुणशब्दस्य सामर्थ्यवाचित्वं सूचितम् । हविष्कृत्प्रातिपदिकस्या-
 वघातप्रकाशनसामर्थ्यं इहेहात्यस्य तदकाराक्षयत्ववाधापत्ते प-
 त्न्याह्वानाद्भवपक्ष च लिङ्गवाच्ययाद्वयारप्यनुग्रहसम्भव वाक्य-
 वाधापत्तरेकस्य पक्षस्यानभ्युपगमनीयत्वाल्लिङ्गनाप्यवघाताद्गतान
 युक्तैवमुत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं गौणमिति भाष्य गुणशब्दस्यात्र
 सामर्थ्यवाचित्वात्सामर्थ्यलभ्यत्व गौणग्रन्थेनोक्तमाह्वानविषयत्वा-
 भावाकिञ्चामन्त्रणाप्रेषविषयत्वाभावायारप्युपलक्षणाधत्तव व्याख्या-
 तुमाह * तदिति * यद्यपीत्यनेनावघातस्याच्चतनत्वेन किंवा तेन
 चास्वातन्त्र्याःकर्तृता * वास्तवी नास्तीत्युक्तम् * व्यर्थोक्तार्थदशं-
 नाभावादेहीत्वस्यावघाते विनियोगाद्धविष्कृत्पदैकवाच्यत्ववाधा-
 पत्युक्तग्रन्थत्वेन तत्रति भाष्यावयवे व्याख्यात हविष्कृत्पदमात्रस्य
 तर्हीहिपदैकवाच्यत्ववाधेन लिङ्गाद्विनियोगो अस्त्वित्याश-
 ङ्का पत्न्याह्वानाद्भवे लिङ्गवाच्ययाद्वियोरप्यवाचसम्भवाद् वाध-
 पक्षा न युक्त इति परिहारसूचनार्थत्वेन यजमानस्यति भाष्यावयव
 व्याख्यातुं चेतनावत्या त्वित्युक्तम् । तस्मादिति सूत्रार्थोपसहार-
 भाष्य व्याचष्टे * तस्मादिति *

एतत्सूत्रव्याख्याभाष्यं सद्भिन्न व्याख्यातम् । मन्त्रस्य पत्न्या-
हानाद्भवे सत्यर्थरूपेणकान्तिकेन स्त्रीत्येन कृत्या पक्षे वा फूसार-
श्यात्पक्षे वा हवानस्य समञ्जसः सद्यो भविष्यतीत्यर्थः ।

(अवघाताद्भवे सत्यर्थरूपेणकान्तिकेन स्त्रीत्येन कृत्या पक्षे वा
पाफूसारश्यात्पत्न्याहवानस्य समञ्जसः सद्यो भविष्यतीत्यर्थः) ॥

अवघाताद्भवे स्वघघातस्यैकान्तेन नियमेन व्यक्तस्य स्पष्टस्य
प्रत्यक्षस्य यान्तवस्य कस्य चिद्विद्वत्त्वाभावाच्छब्दधर्मतया शब्दानुपा-
रमाश्रेणाचमतेन स्त्रीत्येन योगाद्वापसदृशनावघातेन द्वारभूतेन म-
न्त्रस्य सत्रः कल्प्यः स्यात्स च क्लेशेनेति कथं चिच्छब्देनोक्ते क्लेशो-
पपादनायावघातवाचिनः स्त्रीलिङ्गस्य क्रियेत्यादिशब्दस्य धर्मतया
ऽवघातस्त्रीत्यापादकस्यानुपादानतोक्ता स्त्रीलिङ्गपदोपादाने ऽवघात-
स्य शब्दधर्मतयैकान्तिकं स्त्रीत्वं सिध्येदनुपादानास्वघघातापहनना-
दिपक्षवाच्यस्यापि सम्भवाच्छब्दधर्मतयापि नैकान्तिकः स्त्रीत्वं
सिध्यतीति बहुव्रीह्याशयः । तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यस्य
तात्पर्यमाह * तस्मादिति *

विधिकोपश्लोदेशे स्यात् ॥ ९ ॥

अवघाताद्भवेन हविष्कृन्मन्त्रोपदेशे सत्यवरक्षो दिवः तस्म-
त्तं घघ्यासमित्यवहन्तीत्यादिभिर्मन्त्रविध्यन्तैरस्य विधेः पक्षे वा
स्यादित्येवं सूत्रं व्याख्यार्यं भाष्यं व्याचष्टे * अवघातेति * अवघा-
ताद्भूतमन्त्राक्षरैः सहास्य विकल्पः स्यात्स चान्याप्य इत्यर्थः ॥

७७४।

अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्राणां तत्रैव

विनियोगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तथोत्थानत्रिसर्जने ॥ १० ॥

अतिदेशोक्तैव पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तावेवात्रापि इत्यवगतैर्य-
स्तथेति भाष्यमनर्थकमाशङ्क्यात् सूत्रस्य यथावघातसंधात्कानविस्-
र्जांशे अपि पूर्वपक्षे मन्त्रप्रकाशये, सिद्धान्ते त्वप्रकाशये इत्यवमतिदेशा-
र्थत्वेन पञ्चानामपि पूर्वाधिकरणसूत्रार्थानां योजयितव्यत्वोक्त्यर्थ-
त्वेन सूत्रस्य व्याख्यार्यत्वं भाष्यस्य सूचयितुमाह * इतीति * इति क-
रणो ऽस्त्वर्थः यथेन्द्रीयचनादथार्थं विनियुज्यते तथाहानमपीत्यपि-
शब्दोक्तावग्रीद्वप्रतवन्मन्त्रावपि इत्यवमाद्यसूत्रे ऽप्रीति भाष्येण योजिते
निरस्तत्वात्पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्य विधौ लक्षणायोगोन्नेत्यातव्यतमन्त्रस-

योग्या फाललक्षणाधत्तनावघातसयोगधदानर्थक्यपरिहारायोगाद्-
गाङ्गिभानापतावसीयतइत्यधिकाशङ्कात्तथं लक्षणाभयादिति भा-
ष्य व्याचष्ट * पूर्ववति * अवघ्नान्तशब्दऽनुवादाय कालार्थता-
का इह तु यद्ग्रीन्धीन्धिहर परिहृत्स्वर्णाहि पुराडाशानल कुरु पशुनो
देहीत्याह तदुक्ता न कालइत्युत्तिष्ठामिति शब्द यद्वाच विसृजति तद्म
त चरतति मन्त्रकालइति च मन्त्रनिर्देशके शब्द विधानार्थं सा चायु-
क्तेत्याशय । भाष्यापलक्षित मन्त्रापदस्य ऽपि वाक्यमदानापत्तिरूप
विशेषान्तरमाह * चिरिति * नोऽयानविसर्जनान्नाङ्गत्तनाग्नीद्वयतमन्त्रो
विधीयत किं त्वाग्निविहरण प्रपणाङ्गत्वन लिङ्गात्प्राप्तस्याग्नीमन्त्रस्या-
त्थानकालत्वं वाग्मनियमासमाप्त्यद्वाचन च प्राप्तस्य वाग्विसर्गस्य
व्रतमक्षणप्रपणाङ्गभूतमन्त्राच्छास्त्रेण कालत्वे विधीयत विधिमन्त्रपा-
ठकमाभ्यां चोत्थानव्रतमन्त्रयाविंशत्यष्टकालकत्वनवगतत्वरूपा-
द्यादित्यादग्निमन्त्रवाग्विसर्गलक्षकत्वशक्तिरस्तीत्यव सिद्धान्तसूत्र-
योजनाधर्ममुत्तिष्ठामितिभाष्यमुत कालार्थं सयोग इति सन्देहभा-
ष्यालोचनयैव ज्ञातार्थत्वाच्च व्याख्यातम् । कालविधौ सिद्धान्ताव-
साने पूवाधिकरणे कालानुवादाभ्युपगमात्तदतिदशार्थतास्याधिक-
रणस्य न युज्यतत्याशङ्क्य पूर्वपक्षे श्रुत्या गौण मन्त्रावनियोग सि-
द्धान्ते लिङ्गान्मुख्य इत्यताचता साम्येनातिदशतेति परिहारसूचना-
र्थं नेतिभाष्य स्पष्टत्वाच्च व्याख्यात पदात्तरत्वेन तृतीय सूत्र याज्य-
तुमनुत्थितेनाग्नीन् मेधितु विहर्तुवापक्यत्वाद्बुद्धानस्याग्नीन्धनविह-
रणयो कर्तृत्वं विधाक्षित्वा मन्त्रप्रकाश्यत्वोपपत्ते वागात्मिकायाश्च
जिह्वाया व्रतशब्दवाच्ययष्टृत्वधपयायवाग्नादिमक्षणकर्तृत्व वि-
धिक्षित्वा व्रतमन्त्रप्रकाश्यत्वोपपत्तेर्लिङ्गादग्नीद्वयतमन्त्रयारुत्थान-
वाग्विसर्गाङ्गत्वं भविष्यतीति शङ्कार्थं यद्यपिचेति भाष्य कथं शक्यत
इत्यपक्षामुत्थानेनत्यनेन शक्यतोपपादितेत्यव व्याचष्ट * उत्थाने-
ति * अध्वर्युर्कर्तृकस्यात्थानस्याग्नीध्रकर्तृके विहरण हतुत्वायागात्त-
न्निमित्तं कर्तृत्वोपचारे न युक्त इत्याशङ्काह * यदति * समा-
ख्याप्राप्ताध्वर्युर्कर्तृकता प्रपत्त्य सति प्रैपेषु च पराधिकारादिति न्या-
याद्वाध्येतात्थानाङ्गत्वं तु प्रैपेषाभावाच्च तद्वाधो युक्त इत्याशय ।
परिहृत्स्वर्णादिग्रहणान्यादिशब्द । व्रतमिति शङ्काभाष्यादयव व्या-
चष्टे * एवमित । वाचोऽस्त्यन्त्यत्वेन कर्तृत्वायोगात्कथमनेन म-
न्त्रेण वागाभिधानमित्याशङ्काह * वागिति * यथा भक्षानुवाके
वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्यिति भक्षीपितृस्य वृत्तिकर्तृत्व वाच्युप-
रितम् तथास्य सम्यन्धिन पुरुषस्य यद्व्रतमक्षणे कर्तृत्व तद्वा-

प्युपचारितुं शक्यमित्यर्थः । मुख्यस्यापि जिह्वावत्कर्तृत्वायोगा-
त्सम्यन्धितातिरेकजनितास्येति पृष्ठी व्याख्येया चरतेभक्षणार्थं वा-
तः कृविहिंसायामिति कृणांतेहिंसार्थात् करणशब्दं व्युत्पाद्य भक्षण-
स्य नाशकत्वेन हिंसारूपत्वान्द्रक्षणे कर्तृत्वं विवक्षितमेवमपि याचो
ऽप्रप्यत्वात्प्रैपार्था लोडयुक्त्यापद्म प्राप्ते फालार्थत्वं
लोडो दर्शयितुम् * तथैत्युक्तम् * याचः
शब्दात्मकावाच्छब्दस्य च तावदादिष्वष्टसु स्थानेष्वभिव्यक्तैर्द्व-
चनाधिष्ठानभेदोक्तिः । अस्याः शङ्काया गुणाभावादिति सूत्रं तथा-
पीति भाष्येणाग्नीदित्यामन्त्रणाविभक्तैर्बिहरेत्यादेश्च प्रैपस्यार्थशु-
न्यत्वात्त्वर्थत्वरूपादृष्टार्थत्वप्रसङ्गोक्तिद्वारोत्तरत्वेन योजितमि-
त्याह * गुणेति * कथमर्थदर्शनाभाषोक्तिद्वारैतत्सूत्रं योजित भव-
तीत्याशङ्का गुणशब्दस्य सामर्थ्यवाचित्वाद्ग्रीहृतमन्त्रयोस्तूर्यानया-
न्विसर्गप्रकाशनसामर्थ्याभावादित्येवं सूत्रव्याख्यासूचनार्थं * मन्त्रे-
त्युक्तं * लोटः प्रातकालवाचित्वेन प्रैपार्थत्वाभावात्सामर्थ्यं भविष्य-
तीत्याशङ्काह * न हीति * नचेद युगपद्विवक्षितुं शक्यते पदार्थ-
स्य प्राप्तेः कालस्तत्र चेति भिद्यत हि तथा याच्यमिति प्रैपधिकरण-
भाष्ये प्रैवं चिना मध्यमपुरुषायोगस्य बह्व्यमाणात्वात् प्रातकालार्थ-
ता युक्तेत्याशयः । लिङ्गसूत्रं कथं योज्यमित्याशङ्काह * लिङ्गम-
पीति * लिङ्गान्तराभावे ऽपि गुणाभावसूत्रमप्रदिशतमन्त्रयोर्मुख्य-
वृत्त्योत्थानवाग्विसर्गप्रकाशनासामर्थ्ये ऽपि गौश्यासामर्थ्यसद्भावाच्चात-
विनियोगोपपत्त्या शङ्कानिरासार्थत्वेन लोडव्यतिरिक्तस्य मन्त्रभागस्य
सामर्थ्यसम्भवे ऽपि लोडुक्तस्य प्रैपविषयत्वलक्षणस्य गुणस्योत्थान-
वाग्विसर्गयोरभावादित्येवं व्याख्यायामन्त्रणादिसामर्थ्यं लिङ्गमा-
र्थीयते तदेत्यनेन न्यायेनाग्नीदित्यामन्त्रणासामर्थ्यं प्रैपसामर्थ्यं च
लिङ्गसूत्रार्थत्वेन व्याख्येयमित्याशयः । अनेन चापिचेति भाष्यस्यो-
त्थानवाग्विसर्गाद्भावे ऽर्थदर्शनाभावादसमर्थी मन्त्रौ स्यातां प्रैप-
णे त्वर्थदर्शनात्समर्थीवित्येवमर्थत्वेन लिङ्गसूत्रयोजनार्थत्वं सूचितं ।
पञ्चमसूत्रयोजनार्थं कल्पनायां चेति भाष्यं व्याचष्टे * विधीति *

सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाद्गता ऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ जयमेव प्रस्तरप्रहरणन्यायः ॥

सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ११ ॥

यच्चनविनियोज्यत्वाभावेनाप्रसक्तापवादविषयत्वानामेव ह-
विष्कृदादिमन्त्राणामुत्सर्गाविषयत्वे ऽधिकरणद्वयेनोक्ते सूक्तवाकस्य

वचनविनियोज्यत्वात्प्रमत्तापवादविषयत्वस्याप्युत्सर्गविषयतैवेत्य-
 मिधानार्थत्वेनास्याधिकरणस्य प्रकृतविषयविशेषकसङ्घतिमप्रवादात्वे-
 नचानन्तरसङ्घति स्पष्टत्वाद्नुक्त्या सूक्तवाकप्रस्तरयोः पारार्थ्योक्तेः
 कालविधिहेतुत्वमुपपादयति *देवतेति* *अग्निमाहुतादूर्ध्वमनुयाजै- ७७५।
 श्वरन्ति प्रहृत्य परिधीन् हारियोजन जुहोति । दर्शपूर्णमासाधिष्ठा
 सोमेन यजतेत्यादौ च सर्वत्र कृतार्थसयोगकालार्थत्वस्य च स्पष्ट-
 मानत्वात् कृतार्थसयोगस्य कालविधिहेतुत्वेन विप्रतिपत्तव्यमित्या-
 ह * सर्वत्रेति * तृतीयया याज्ञात्वावसायात्कालार्थता न युक्ते-
 त्याशङ्क्याह * तृतीया चेति * सूक्तवाकयुक्तं प्रस्तर प्रहरतीत्युक्ते
 योग्यत्वात्कालद्वारेण सूक्तवाकयुक्तत्वावगता काललक्षणावसीयत
 इत्याशयः । प्रस्तरस्याङ्गत्वेन सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वात्तत्रिरासार्थं कृ-
 तार्थत्वोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह * प्रस्तरेति * प्रस्तरस्याङ्गत्वेन सि-
 द्धान्तिनोऽनिष्टत्वे ऽपि याद कश्चित्सूक्तवाकस्य कृतार्थत्वेनाङ्गत्वायो-
 गो ऽपि प्रस्तरप्रहरणस्याकृतार्थत्वात्सूक्तवाक्येन प्रयोजनेनेत्यस्मि-
 न्नर्धे तृतीयामङ्गीकृत्य सूक्तवाक्यं प्रति इष्टार्थत्वेन या सूक्तवाकस्या-
 दृष्टार्थाङ्गानपेक्षते ऽपि तत्कार्यदेवतासंस्कारोपयोगद्वारा सूक्तवाक-
 वाच्या देवता प्रत्यङ्गत्वात्कालार्थसंयोगायोगशङ्कतत प्रति कालार्थ-
 सयोगोपपादनायास्य प्रहरणस्य प्रतिपाद्यमानप्रस्तरप्रधानत्वादन्या-
 ङ्गत्वं न घटतइत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनीयत्वात् अकृतार्थस्य प्रतिपाद्य-
 त्वयोगात्प्रस्तरस्य चेति भाष्येण प्रस्तरस्य कृतार्थत्वाभिधानमित्य-
 र्थः । प्रतिपत्तित्वेन वा प्रहरणस्य देवतया प्रयाजनाभावात्सूक्तवा-
 कस्यापि सदेवतस्य प्रहरणाङ्गत्वं न घटतइत्यस्यार्थस्य प्रतिपादना-
 र्थं प्रस्तरस्याकृतार्थत्वे प्रहरणस्य तत्प्रतिपत्तित्वासिद्धेः प्रहरणस्य
 प्रतिपत्तित्वासिद्धौ प्रस्तरस्य कृतार्थत्वाभिधानमिति प्रयोजनान्तरमाह
 * तथेति * ग्रन्थो ऽनुपङ्गेण पूर्णाय ।

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाक-

स्मात् ॥ १२ ॥

सौत्रचाशब्दसूचितसिद्धान्तहेतुव्याख्यार्थम् । एवमिति भाष्यं
 पूर्वपक्षिणेऽथभूतलक्षणार्थतृतीयाभ्युपगमात् प्रकरणसंयोगासिद्धे-
 र्युक्तमाशङ्क्य करणविभक्तित्वोपपादनेनोपपादयति * सूक्तेति *
 क्रियाया भावनात्मिकाया वाक्यार्थत्वेन प्राधान्यात्सर्वपदार्थानां त-
 देवान्वयप्रतीतेः कारणत्वे च साक्षात्क्रियान्वयसम्भवेनोपपदार्था-

न्ययद्वारा क्रियान्वयापात्रकस्यैवभूतलक्षणस्यानभ्युपगमनीयत्वात्कारकवाचित्यस्य च स्वामाधिक्येन पदान्तरान्वयानपेक्षतयोपपदान्वयापसंस्थम्भूतलक्षणार्थत्वरूपावुपपत्तिभक्तित्वात्कारकायंरूपस्य कारकविभक्तित्वस्य यलीयस्तथागतैः करणत्वं गम्यमानं नोत्सृष्टं यत्रयमित्वाशयः । प्रत्यक्षशब्दः साक्षात्प्रत्ययाची । धृतिलक्षणोक्ती प्रातिपदिकार्थपरत्वेन व्याचष्टे * एवं चेति * सौत्रस्य इतोयपचयत्वव्याख्यायमेवं चेति भाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति * अङ्गत्वं सत्सुत्तरसूत्रन्यायेन प्रहरणस्य देवतान्वयाद्यागतत्वसिद्धेयांगङ्गमन्त्ररचनलक्षणयाज्यागुणयोराद्याज्याशब्दोपपत्तिरित्याशयः । प्रसङ्गाच्चिन्तान्तरं प्रसूति * किं पुनरिति * चिन्तान्तरस्य प्रश्नपूर्वप्रयोजनमाह * कथ्येति * एषां धर्माणां मध्यमिति निर्धारणं यष्टीफलतः पूर्वपक्षं प्रतिजानीते * किमिति * उपपादयति * यथेति * एकदेशिनः शङ्कामुपन्यासपूर्वं पूर्वपक्षां निरस्यति * तत्रेति * इत्यन्ते इनेनेति व्युत्पत्त्या सूक्तवाकस्य याज्याशब्दे होमं ऽपि यागत्वानुपूर्वत्वे होमसाधनानाममन्त्राणां याज्यात्वप्रसङ्गात्प्रयोगत एव याज्यानां व्यवस्थावगतैः सूक्तवाक्ये चाभियुक्तेयाज्याशब्दाप्रयोगात् याज्यात्वमस्तीत्याशङ्कते * अधेति * प्रयोगतो व्यवस्थामभ्युपगम्य तावत्पूर्वपक्षां परिहरति * तेनेति * यदि प्रयोगतो व्यवस्थेभ्येत तर्हि वेद एव सूक्तवाक्ये याज्याशब्दप्रयोगात्तेन याज्यात्वेन सिद्धेन हेतुना धर्मभावमित्यर्थः वेदिकप्रयोगस्योपचारकत्वाद्ब्यवस्थापकतामाशङ्क्याह * न चेति * याज्याशब्दप्रयोगस्य मुख्यत्वे यत्कारणं यागसाधनमन्त्रत्वं तत्सङ्गाद्यस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । प्रकल्पसेचनकरणशक्तं तैलादावसत्यपि प्रोक्षणीशब्दप्रयोगे प्रकल्पसेचनकरणत्वस्य कारणत्वाविघातयद्धोममन्त्रेष्वसत्याप याज्याशब्दप्रयोगे यागसाधनमन्त्रत्वस्य कारणवत्त्वाविघात इति प्रत्यक्षधर्मावाध्यत्वलक्षणार्थयाः प्रत्यक्षोक्त्या सूचितम् । पङ्कजादिशब्दानां च प्रयोगव्यवस्थापकपदत्वजात्याद्यधीनव्यवस्थितविषयत्वदर्शनाद्यौगिकानां शब्दानामवयवयोगवतीषु सर्वासु व्यक्तिषु साधारण्येन प्रवृत्तानां लक्षणभूतप्रयोगव्यवस्थापकधर्मानपेक्षात्प्रयोगमात्राद्यवस्थितविषयत्वावधारणशक्तेर्होमप्रवचनविहितकारिणा येन मन्त्रेणज्यते स मन्त्रो याज्येति लक्षणव्याभ्युपगमनीयत्वान्सूक्तवाक्ये ऽपि तल्लक्षणत्वोपपत्तेर्याज्यात्वाविघात इत्याह * अपि चेति * यौगिकानां जातिवाचित्वाभावात्साधारण्यवाचिसामान्यशब्दः प्रयक्षादिप्रयोग्यातामपि मन्त्राणां याज्यात्वप्रसिद्धेर्होमप्रवचनाख्यवैद-

विहितकर्मकारिवाची होतृशब्दः । मन्त्रत्वाद्ग्रेऽपि तद्विशेषत्वा-
नादरसूचनार्था वस्तुशब्दः । चिन्तान्तरपूर्वपक्षमुपसहरति * तस्मा-
दिति * होतृप्रयोज्येष्वपि द्वाविहोममन्त्रेषु याज्यात्वाप्रसिद्धेयं न म-
न्त्रेण होत्रज्यते सा याज्यति लक्षणायोगाद्यागाद्देवताद्वयार्थविहित-
मन्त्रवस्यैव लक्षणत्वावगते सूक्तवाकस्य नैव लक्षणत्वात्तत्र याज्या-
त्वमिति सिद्धान्तमाह * एवमिति * यज्यंजमानकर्तृकत्वागार्धशि-
ष्टोद्देशवाचित्वशङ्कानिरासनाद्देवमात्रवाचित्वसूचनार्था होतृशब्दः ।
उद्देशतीत्युक्तं निवापादिकालीनोद्देशार्थे याज्याशब्दस्यावयवार्थ-
स्यागापत्तिमाशङ्क्य यागाद्भवेन देवतोद्देशाद्यागसाधनरूपप्राथम्य-
यापत्तिसूचनार्थम् * यागाद्भमित्युक्तम् * ये यजामहानन्तरस्या-
ग्निमित्यादेरप्यादेशाख्यस्य शब्दस्य यागकार्त्तान्दवतोद्देशार्थत्वेन वि-
धानाद्याज्यात्वापत्तिर्मन्त्रविशेषणेन निरन्ता तृतीयया देवताद्देश-
ार्थत्वेन विधिः सूचितः । देवतां यागकालेन मन्त्रेणाद्देशति
तस्य याज्यात्वमिति लक्षणस्यापाशुयाजादिषु याज्यान्वयात्प्रागनव-
गतदेवतेषु देवतोद्देशार्थत्वेन मन्त्रविष्यये सादव्यापकत्वमाशङ्क्य दे-
वताविशेषान्वगमेऽपि यागत्वात्सामान्यतस्तत्रापि देवतान्वयावगते-
द्देवतोद्देशार्थत्वेन विधिसम्भवाद्वापकत्वप्रसिद्धयुक्त्या सूचितम् ।
सूक्तवाकस्य देवतोद्देशार्थत्वेनाविधानेऽप्यथाद्देवतोद्देशार्थत्वसम्पत्ते-
र्याज्यात्वापत्तिरित्याशङ्का निरस्यन् श्लाक व्याचष्टे * प्रकृतौ हीति *
त्यज्यमानविशेषणेन यागकालीततोक्ताः । न क्वल्ल सूक्तवाकस्य
तादृश्यं प्रकृत्यात्तन्नास्ति किं त्वज्जुपतत्याद्यतीतकालवाचप्रत्य-
ययोगित्त्वेनेष्टदेवताभिधानसामर्थ्यरूपलिङ्गिरेघात्त्यज्यमानप्रस्तर-
देवतोद्देशार्थतापि नास्तीत्याह * इष्टात् * सूक्तवाकस्य प्रहरणाद्भवा-
द्येदिकया तृतीयाश्रुत्या मन्त्रवर्णिकप्रहरणे देवतोद्देशार्थत्वावभासा-
ल्लिङ्गावगतेऽप्युरोडाशादिदेवतायता वाध्यतइत्याशङ्कते * लिङ्ग-
मिति * अस्यामर्थविनियोगाशङ्के श्रुत्या लिङ्गावगतेऽदेवताभि-
धानार्थत्वाऽप्यनुज्ञानादिष्टानां चाज्यभागाद्यनुयाजान्तयागदेवता-
नां स्वार्थत्वेनैव सूक्तवाकप्राहकत्वादन्यार्थयाऽऽश्रूयस्य सूक्तवाकस्य
प्रहरणं विनियुक्तस्यापि तुषोपवापेन पुरोडाशकपाल तत्प्रहरणेनाप्रे-
योज्यत्वावगतस्यज्यमानप्रस्तरदेवताद्देशार्थत्वं श्रुतिता स्वसीयत
इति परिहरति * नति * श्रुत्या लैङ्गिकविनियोगानुज्ञा द्रव्यितुमा-
ह * तथा चेति * श्लाकार्थमुपसहरति * तेनेति * भवितव्य ध-
र्मैरिति पूर्वपक्षापक्रमात्तच्च न भवितव्य धर्मैरिति शेषः । याज्या-
त्वाभावेऽपि यागरूपप्रहरणात्पयाज्याकार्यकारित्वाद्याज्याधर्मा

भविष्यन्तीत्याशङ्काह * न चेति * सूक्तवाकान्वयात्प्राक् प्रहरणस्य
 यागरूपत्वाभावेन याज्याकार्यत्वाभावात्तसूक्तवाकस्य याज्याकार्य-
 कारितास्तीति सूचयितुं प्रहरणविषयान्या याज्या नान्तीत्युक्तम् ।
 (दर्विहोमानां जुहोतिद्योदितत्वेन यागत्वाभावाद्यर्थे ज्येने सा या-
 ज्येत्यवयवात्प्रतीत्यभ्युपगमे ऽपि) चतुर्होत्रा प्रामकामं याजयेदिति
 यागसाधनत्वेन विहिते चतुर्होत्राख्ये मन्त्रे याज्य-वाप्राप्तिदेवाक्यान्त-
 रवगतयागत्वपय कर्मणि विनियुक्तमात्रत्वस्य लक्षणत्वेनाभ्युपग-
 मनीयत्वात्सूक्तवाके च तदभावात् याज्यात्वमस्तीत्याह * प्राक्चेति *
 प्रहरणदेवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वस्य लक्षणत्वेनाभ्युपगमनीयत्वा-
 त्सूक्तवाके च तदभावात् याज्यात्वमस्तीत्याह * प्राक्चेति * प्रहरण-
 देवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वलक्षणकृतसूक्तवाकनिवृत्तिस्तु योगमात्र-
 साधनार्थविहितमन्त्रत्वे ऽपि लक्षणे सत्स्यतीत्याह * न त्वत्रेति * प्र-
 हरणस्य यागरूपत्वं चिना सूक्तवाकस्य यागसाधनमन्त्रत्वनिमित्त-
 याज्यात्वासिद्धेयाज्यारूपसूक्तवाकान्वयात्प्रहरणस्य यागरूपप्रहरणा-
 न्वयाच्च सूक्तवाकस्य याज्यारूपतत्पन्योन्याधयापत्तिरित्यापयः । या-
 ज्यात्वात्पक्षसूक्तवाकमात्ररूपतया सूक्तवाकशब्दगृहीतस्य मन्त्रस्य
 यागत्वाभिमाने प्रहरण विनिधोगोत्तरकालं सूक्तवाकाभिधेयाभिर्देव-
 तानिर्मान्त्रयार्थिकेन सम्यन्धेन लभ्ययागत्वं यस्येति न याज्याका-
 र्यत्वात्तां प्रति प्रधानभूतेन प्रहरणेन सम्यन्धात्सूक्तवाकस्य याज्या-
 त्वसिद्धेरन्योन्याश्रयपरिहारं शङ्कते * अथेति * अभियुक्तमसिद्ध्या
 यागकालीनदेवतोद्देशार्थतया विहितस्यावयवप्रसिद्ध्या च यागार्थ-
 तथा विहितस्य मन्त्रस्य याज्यात्वावगतः सूक्तवाकान्वयात्प्रा-
 कप्रहरणस्य यागत्वासिद्धेः सूक्तवाकस्य यागार्थतया विध्ययोगादि-
 एदेवतासमर्पकत्वात्मकलिङ्गविरोधेन चेज्यमानदेवतोद्देशार्थतया वि-
 ध्ययोगात्सूक्तवाकान्वयात्प्रहरणस्य यागत्वे सत्यपि यागरूपार्थ-
 त्वेन सूक्तवाकस्य विध्यभावाद्याज्यात्वलाभिसिद्धेर्नान्योन्याश्रयं परिह-
 र्तुं परममित्याह * तदिति * त्यज्यमाने हविर्देवतोद्देशार्थविहितमन्त्रतो-
 त्पत्तिकशब्दसामर्थ्यगम्यत्वादुत्पत्तिशब्देन विवक्षिता यागार्थविहि-
 तमन्त्रत्वं विनियोगादीनि यागशब्देन विवक्षितम् । औत्पत्तिक-
 शब्दसामर्थ्यालोचनवेलायां त्यज्यमानहविर्देवतोद्देशार्थविहितमन्त्र-
 त्वेन विनियोगवेलायां च यागार्थविहितमन्त्रत्वेन लक्षणेन धन सूक्त-
 वाकेन याज्यात्वं न लभ्यते तस्य पश्चात्कथं याज्यात्वलाभ इत्यर्थः ।
 यथा यूपं छिनत्तीत्युत्पत्तिवेलायां खादिरे वध्नातीत्यादिविनियोग-
 वेलायां चानवगतमपि यूपत्वं यत्पशुबन्धार्थं रवदिरादिछे-

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चापम्यासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- ३ प्रार्थना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रद्वययो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणां
सर्वान्त ।
- ५ भारतवर्षीयैर्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ब्राह्मकैदे-
यं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम मुद्राः ७ भाषकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथगु नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः
 - (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
 - (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
 - (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
 - (४) (वेदान्तः) २
- तम् । सम्पूर्णः ।
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्यामितिः) १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगंगाभट्टविरचितः । तर्कपादः } (मीमांसा) २
- (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । } (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत
वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्ब्रह्मा-
नभिधु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । } (वेदान्तः) १

- (९) स्याद्वादमञ्जरी-मालिनेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जनदशानम्) १
- (१०) सिद्धिद्वयम्-विंशतिशतैत-प्रद्वानिरूप-
णपरम्—धीमाध्यकृतां परमंशुच भिः } (वेदान्तः) १
धी ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । ० स० }
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोध-
महारकाचार्यसंप्रदीतः आचार्य-
चिःसुखमुनिविरचित व्याख्योपेत. } (वेदान्तः) १
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णय-न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिपिस्तृतविचाररूपः प्र० प्र० } (न्यायः) १
श्रीगिरिप्ररोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः }
- (१३) विधिरसायनम् श्रीअप्यदीक्षितकृतम् सम्पूर्णम् (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) ११
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्त) १
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । }
- (१६) मीमांसावाचस्पतिकारः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रह.) श्रीमद्वदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाज्ञेन साध्ना } (मीमांसा) २
ज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणारमजभट्टशङ्कर-
विरचित. । }

पञ्चादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्त,
वीरभवा-संस्कृतप्रकाशक
यनारस सिद्धी ।

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYĀYASUDHĀ,

A COMMENTARY ON TANTRAVĀRTIKA

BY

PANDIT SŌMESHWARA BHATTĀ,

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHĀSTRĪ,

Professor Deccan Colleg., Poona.

FASCICULUS XII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPŌT

BENARES

AGENTS—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS

BENARES.

1903.

॥ श्रीः ॥

-१-

भारन्दयनविद्योतिस्तुमनोभिः सुप्रसूता ।

सुवर्णांशुतभयाभगतपञ्चपरिष्कृता ॥ १ ॥

शोचभ्या-ससूतप्रन्यमाला मङ्गुलदशना ।

रसिकान्दिकुल युयांद्मन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

सप्तकः—७१

र्विकमित्यर्थः । प्रहरणस्य सूक्तवाकप्रकाशयदेवतात्वयागाङ्गत्वे स-
 त्यपि होमत्वाभावाद्दोमसाधनद्रव्यत्वनिमित्तं प्रस्तरस्याहुतित्वं ना-
 स्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * प्रक्षेपाधिक्यविधानं जुहोतिचोदना
 विना कथं कथं होमतेत्याशङ्क्याह * भाषारादिनि * जुहोति-
 चोदनाभावे ऽपि प्रक्षेपाधिके याग ऽभियुक्तप्रसिद्धं होमतास्ये-
 वेत्याशयः चतस्र पूर्णाः प्रागुदीच्यौ नितयेहतुभ्यः स्वाहा
 दिभ्यः स्वाहा सप्तश्रुपिभ्यः स्वाहेतरजनेभ्यः स्वाहेत्यादिवि-
 हितस्योदकनिनयनादेर्मान्त्रवर्णिकद्वयत्वान्वयाद्यागस्य हारणादिक्रिया-
 द्योमतादिशब्देनोक्ता । एवं च सत्ययागाङ्गत्वादपि सूक्तवाकस्य या-
 ज्यात्वं नास्तीत्याह * होमेति * सूक्तवाकं तु विशेषतो याज्यात्वं ने-
 प्यते निगदत्वेन याज्यात्वनिषेधादित्याह * निगदत्वादिनि * निग-
 दत्तैव तावत्कथं सूक्तवाकस्य याज्याशङ्क्याह * नितरामिति * तथा
 याज्यात्वनिषेधः कथमित्याशङ्क्याह * निगदानां चेति * निषेधस-
 रूपाधिवादे ऽयं लिङ्गत्वेनोपपन्न इत्युभयधकवाक्यत्वोक्त्वा सू-
 चित्तस्माद्विशेषतः सूक्तवाकस्य याज्यात्वं नेप्यते इति हि शब्दा-
 न्ययः निषिद्ध चेत्कथं तर्हि सूक्तवाकस्य याज्यत्वोक्तमित्याशङ्क्या
 ह * निषिद्धमपीति * होमाङ्गत्वे सूक्तवाकस्य याज्यात्वप्रशस्तानिरा-
 लम्बना स्यादित्याशङ्क्याह * तस्मिन्प्रवृत्तिरिति * आहुतेः पारमार्थिक-
 त्योक्तिप्रसङ्गेनोक्तस्य होमाङ्गत्वनिषेधाद्याज्यात्वस्य समाप्त्या युजि-
 स्वत्वेनाहुतिसत्त्वत्वेन परामर्शाद्याज्यात्सूक्तवाकस्यापि होमकालप्र-
 योज्यत्वेनाहुत्याख्यह्यमानावस्यद्रव्यसम्बन्धलक्षणयाज्यागुणयोगा-
 द्याज्यात्वेन स्तुतिर्युक्तमित्यर्थः । पूर्वपक्षे ऽपि तर्हि स्तुतिर्येन याज्या-
 व्यपदेशोपपत्तेर्न सिद्धान्तलिङ्गत्वेत्याशङ्क्याह * न चेति * पूर्वपक्षे
 ऽत्यन्तनिरालम्बनस्तुत्यापत्तेर्गोभयाः पक्षयोः स्तुतिर्युक्तमित्यर्थः ।

सदेवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ ३३ ॥

परायंयादिति पूर्वपक्षमूत्रायवयवस्य सूक्तवाकस्य
 देवतासद्गीतंनार्थत्वादिति भाष्येण कृतार्थोक्तार्थतया प्रह-
 रणं च प्रत्यशक्तेरित्यनेन चासामर्थ्यात्कथंयत या-
 ज्यावपातन्याच्छुद्धाप्रपरिहारार्थत्वेन प्रव्याख्यायं यदुक्तमित्यनु-
 भाषणभाष्यं देवतासद्गीतंनेन सामान्यार्थत्वात् प्रहरणाद् सूक्तवा-
 कां देवतासद्गीतंनप्य च शक्तौ न प्रहरणइत्येवमुच्यते इति परिहार-
 भाष्यं देवतावयवता ऽपि सामूक्तवाकं प्रहरणस्यापि यागात्वेन देव-
 तासद्गीतंनार्थत्वात्प्रहरणमित्यर्थं विना कृतार्थत्वात्पपत्तेः प्रहरणेन

न सम्बध्यते ऽपि तु सम्बध्यतएव देवतोक्तिशक्तो ऽपि च प्रहरणेने न य-
 को ऽपि तु शक्तएवत्येवं द्वेषा व्याख्यातु कृतायंत्व तावदनुभाषणपूर्वं प-
 रिहरति * यास्विति * भेदशब्देनान्योन्यानपक्षत्वात्कलिङ्गावगत देवता-
 कीर्त्तनार्थत्वमनपक्ष्य यदि धृत्या सूक्तवाकस्य प्रहरणाद्भन्ता धृत्यपगतं
 च प्रहरणाद्भवमनपक्ष्य हीत्थ लिङ्गन देवता वाध्यत ततः धृतिविरो-
 धामा वात्लिङ्गवाधापत्तर्वाधिते च लिङ्ग सूक्तवाकस्याशक्तत्वेन धृत्या
 विनियोगायोगादुभयानुग्रहायैष्टदेवताकीर्त्तनमात्रेण कृतायंत्व सूक्त-
 वाकस्याङ्गीकृत्य कालार्थः प्रहरणान्वयो ऽभ्युपगम्येत किं तु धृत्य-
 अनुग्रहार्थं लिङ्गेन प्रहरणाद्भूतदेवताकीर्त्तनद्वारा धृत्यवगतप्रहरणा-
 द्भवापेक्षणात्सूक्तवाकस्य च प्रहरणोक्तिसिद्धौ धृत्या लिङ्गावगतदे-
 वताकीर्त्तनाद्भवापेक्षणाच्छ्रुतलिङ्गयोस्तुल्यार्थत्वेन विरोधो ना-
 स्तीति न विरोधपरिहारार्थेष्टदेवतोक्तिमात्रेण कृतायंतामङ्गीकृत्या-
 न्यत्र विनियोगानर्हत्वात्कालार्थता ऽभ्युपगन्तव्येत्यर्थः । अस्मादर्थे
 परिहरति * यस्वस्येति * उभयपरिहारोपपादनार्थत्वेन प्रहरणं
 हीत्यादिभाष्य व्याख्यातुमारभ्यते * इह हीति * देवतामभिदधत्सू-
 क्त्वाकः कथं श्रुत्यर्थं प्रहरणाभिधानं कुर्यादित्याह * सर्वत्र चति *
 प्रहरणदेवताभिधानात्प्रहरणमभिहित भवतीत्याशयः । शेषिभूताक्रि-
 यान्प्रवित्त्वेन प्रसिद्धस्य मन्त्रं प्रति प्रकाशनाहंतयाशेषिरूपस्य मन्त्रणा-
 भिधेयत्यात्सूक्तवाकाभिधेयानां देवतानां प्रहरणान्वयाप्रसिद्धेन तर्द-
 भिधानद्वारा प्रहरणाद्भन्व सूक्तवाकस्य सेत्स्यतीत्याशङ्काह * तत्रापी-
 ति * यथापि प्रसिद्धाक्रियान्वयस्य मन्त्राभिधेयत्वावगतिः प्रथम भ-
 वति तथापि प्रसिद्धाक्रियान्वयाभिधानसामर्थ्याभावान्मन्त्रस्य प्रसि-
 द्धाक्रियान्वयपदार्थाभिधायित्वाप्रतिपत्तौ श्रुताद्भन्वान्यथानुपपत्त्या म-
 न्त्राभिधेयस्य क्रियान्वयकल्पनारूपो विपर्ययः पश्चाद्भवतीत्यर्थः ।
 सामान्यन्यापमुक्त्वा प्रकृतेरूपकद्वारा योजयति * तस्मादिति *
 सूक्तवाकप्रकाशनामन्याङ्गीनां प्रहरणान्वये ऽपि तत्र देवतात्वान-
 चधारणात्कथं प्रहरणस्य यागना भाष्यकृतोक्तेत्याशङ्काह * नचे- ७७२।६
 ति * एवमभिसम्बन्ध इत्याद्यम्यादिदेवताफञ्चेत्यन्त भाष्यं सङ्गे-
 पतो व्याचक्षाणां नच प्रहरण यागमात्र रूपे ऽवतिष्ठतइति चार्त्तिक-
 स्य भाष्यविरोध परिहर्तुमाह * भतश्चेति * पुरोडाशादेः परोक्षत्वा-
 दनन हविषत्वपरोक्षतया निर्देष्टानुपपत्तेः हविःशब्देन प्रस्तरस्य ह-
 विष्ट्वसङ्गीर्त्तनादित्युक्ते प्रस्तरस्य तृणत्वेनानदनीयत्वाहविष्ट्वायोग्य-
 तामाशङ्कानदनीयत्वे ऽपि कृष्णलादिघट्टचनारविष्ट्वापपत्तिसूच-
 नार्थं द्रव्यांक्तिः । मान्त्रवर्णिकद्रव्यदेवतान्वयाद्यागता भासमाना

भाष्यकृतोक्तम् । परमार्थनस्तु प्रक्षेपाधिक्रियाद्वोमैतवावधार्यतइत्येतदेव सूत्रकृतसमत्या द्रव्ययितुं हरणं तु जुहोतियांगसामान्यात् द्रव्याणां चार्थशेषत्वादिति चतुर्थाधिकरणसूत्रैकदेशः शास्त्राप्रहरणार्थकर्मत्वसिद्धौ होमत्वे पूर्वपक्ष्यमाणे सह शायया प्रस्तरं प्रहरतीति सहशब्दोक्तस्य प्रस्तरसद्वयंगस्य हेतुत्वाभिधानात्प्रस्तरप्रहरणस्य होमतोभर्यासद्वाप्रसीयतइति मत्वा पठितः । तस्मादित्युपसंहारमाध्यमुपक्रमानुरोधाद्देवतीर्थत्वे ऽपि हरतिसयोगो घटत एवेत्युपसंहार्यं विपरीताभिधानाद्युक्तमाशङ्क्य विरोध ऽपि तावल्लीङ्गकस्य देवता र्थत्वस्यैव धाधापत्तेश्चुतीयाश्रुतेः काललक्षणार्थत्वकल्पना न युक्ता इह तु विरोधाभावात् किं चिद् धाध्यमित्यवमर्थत्वसूचनार्थतामाह * तस्मादिति * सूत्रं चानेन भाष्येण हरतिसयोगे ऽपि सूक्तवाफो देवतार्थे एव हरतेरपि देवतासयोगादित्येवं योजितं भवतीत्याह * एयं चेति * कालार्थतापि न्यायाद्यगता न धाध्येत्याह * कालार्थतापि चेति * अनुयाजयाज्यानन्तरं सूक्तवाफपाठारसूक्तयाफेन प्रस्तरं कालः शक्यो लक्षयितुमित्याख्यः । यदित्यादिभाष्यमाशास्त्रे ऽयमित्याद्यश्रवणे ऽपि ध्रुववगतप्रस्तरप्रहरणाद्गत्यान्न्यायानुपपत्त्या ऽन्यादीनां प्रहरणान्वयावगमाद्युक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * यदीति * नन्विति भाष्येण ऽनेन हविषत्वनेनापि प्रसिद्धहविष्कस्य पुरोडाशादेवोपापरोक्षोपचारादिदेशोपपत्तेश्चदूषलेनाग्न्यादेः प्रहरणान्वयकल्पना न युक्तत्वाशङ्कोभयविधिलिङ्गसम्भवात्सन्देहे सति भ्रुत्वालोचनया निषेधो भविष्यतीति परिहारार्थमुभययेति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * आशास्त्रे ऽयमित्याद्यश्रवणे ऽपीदं हविरित्यपरोक्षेतिदेशाद्विः पदस्य प्रसन्नविवरयावापगंतरग्न्यादीनामन्तरित्तयोक्तिमात्रं पर्यवसानं न सम्भरतीत्यभिधानार्थमथ चेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ घेति * भाष्येणपुरोडाशस्य चतुर्द्व्योकरणवशाद्विस्तराणां च संयाफकालमभ्यासार्थापसद्भावे ऽपि सामस्त्यरूपतां शब्दप्रत्यक्षतां प्रस्तरस्य जीभ्यमापत्तयनात्पतस्यतीति निर्देशानर्थक्यापत्तेः प्रस्तरनिर्देशो न युक्त इत्याशङ्कते * अत्रुपतीति * सुत्यर्थेयात्र भूतनिर्देशो ऽनर्थक इति परिहरति * नति * मनः प्रहरणाद्गते ऽपि सूक्तयाफस्य देवतार्थेयापिधातान्प्रहरणाद्गतोपपत्तेति सूत्रतात्पर्यमाह * अत एति ।

प्रतिपत्तिरिति चेत् ॥ १४ ॥

यद्यपिपार्थेति पूर्वपक्षदंशः कृतार्थत्वोक्त्यर्थे त्वे द्वयोः कृता-

र्थतां विनाङ्गागित्यनिरासायोगात्प्रस्तरस्यापि कृतार्थत्वोक्त्यवगतेः प्र-
हरणस्य प्रतिपत्तितायाः पूर्वोक्तत्वाद्नुभाषणसूत्रमेतदसामर्थ्योक्त्य-
र्थत्वे तु सूक्तवाक्यमात्रस्य पारार्थ्योक्तेः प्रहरणस्य प्रतिपत्तितायाः प्रा-
गनुक्तत्वात्परिचोदनासूत्रमित्याह * अनुभाषणमिति * प्रतिपत्ति-
त्योक्तेः सिद्धान्ताक्षेपोपयोगितामाह * कथमिति * .

७८०।

स्त्रिष्टकृद्द्रुभयसंस्कारः स्यादिति ॥ १५ ॥

सूत्रं परिहारार्थत्वेनावतारयति * अत इति *
भाष्यकृतैकसूत्रतया व्याख्यातत्वात्सूत्रभेदेन व्याख्या न युक्तेत्या-
शङ्का भाष्यकृतप्रक्रियया सूत्रद्वयमेवैतदित्याह * अर्थेति * यथा-
स्त्रिष्टकृद्भागः प्रतिपत्तिरूपः संस्कारो ऽपि मन्त्रयागः प्रतिपत्तिश्चे-
त्युभयात्मक इत्याश्रयिष्वधिशेषणभावार्थः प्रतीयेतेति चतुर्थाधिकरणे
वक्ष्यते तथा प्रहरणमप्युभयात्मकमिति यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्या-
चष्टे * यथैव चेति * अयमपि हरतिरित्यर्थः । देवतानामङ्गत्व-
सिद्धौ यागस्य प्रतिपत्तित्वे ऽप्यविरोधमुत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं
तदित्युक्त्यर्थतां दृष्टान्तस्योक्त्या सूक्तवाक्याङ्गत्वाविरोधीक्त्यर्थतामपि
वस्तुम * यथा चेत्युक्तम् * यागत्वाविरोधं तावदुपपादयति *
न हीति * उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तच्छ्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तर-
गमने षेपत्वात्प्रतिपत्तिः स्यादिति चातुर्थसूत्रवक्ष्यमाणस्य लक्षण-
स्योत्पत्तौ रूपासादनसंयोगात्प्रस्तरस्य तादर्थ्यावगतेः प्रहरणाख्या-
र्थान्तरगमनाच्च प्रहरणे सद्भावेनाप्रतिपत्तित्वम् * सम्भघर्तित्युक्तम् *
प्रतिपत्तस्तर्हि दृष्टार्थत्वेन वैदिकाङ्गानपेक्षतया मन्त्रानन्वयात्तल्लभ्य-
द्रव्यदेवतानन्वयाद्यागत्वं विरुद्धेतेत्याशङ्कानुप्रेयत्वावगमोत्तरकालं
भावनयाः कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रति यदर्थकर्मत्वविचारात्सकलकारक-
वैशिष्ट्याच्च प्रागनुष्ठानानर्हत्वान्मन्त्रान्वयलभ्यद्रव्यदेवतान्वयेन हर-
तेर्यागत्वं सति प्रक्षेपाधिक्याद्धोमरूपतावधारणोत्तरकालामनुप्रेयत्वा-
वगमे सति कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रतिपत्तित्वावधारणादविरोधो ऽभिहितः ।
न च पश्चात्तनेन प्रतिपत्तित्वेन पूर्व्यावगता होमरूपतावाध्यते विरोधा-
भावादित्याह * न चेति * उभयरूपश्चासौ संस्कारश्चेति कर्मधार-
यत्वेनोभयसंस्कारशब्दे व्याख्यातुमाह * तेनेति * यागमात्रे ऽपि
देवतान्वयोपपत्तेर्होमो यागत्वेनोक्तः । यथा स्त्रिष्टकृद्द्रव्यसंस्कारो
ऽपि यागस्तथा प्रहरणमप्युभयोर्द्रव्यदेवतयोः संस्कारो ऽपि यागत्वं
न विरुद्धीति पृष्ठीसमासत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ वेति * यथा
: स्त्रिष्टकृद्द्रव्यदेवतयोरुभयोः संस्कारस्तथा प्रहरणमपीति सर्वथा

साम्येनान्यथा श्याचष्टे * अथ वा स्त्रिष्टकत्वपीति * केवलप्रतिप-
त्तित्वाभ्युपगमे ऽपि न मन्त्रस्याद्भत्व विरुज्यतइत्याह * न चेति *
वैदिकयागस्य इष्टमात्रे पर्यवसानाभावेनादृष्टार्थत्वात् इष्टार्थया प्रति-
पत्त्यानाकाङ्क्षा सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रतिपत्तेरपि नियमादृष्टार्थत्वाद् इ-
ष्टाङ्गाकाङ्क्षास्तीत्याह * नियमेति *

सूत्रवाकन्यायः । सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनियोगा-
धिकरणम् ॥ ६ ॥

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १६ ॥

प्रहरणाद्भन्वे ऽपि सूक्तवाकस्येष्टदेवताभिधानार्थत्वाविघाता-
कङ्कहतिविनियोज्यस्यापि मुख्यपदार्थविनियोगाद्बचनास्त्वयथार्थमि-
त्यस्वापवादे पूर्वाधिकरणेन कृते पौर्णमास्यमावास्यादेवतावाचि-
नामिन्द्रादिपदानाममावास्यायां च पौर्णमासीदेवतावाचिनां प्राजा-
पत्यादिपदानामसम्भवेनायथार्थत्वान्मुख्ये ऽर्थे विनियोगो न सम्भ-
वतीत्याक्षिप्यासमवेतार्थानामप्रयोगादपवादसमर्थनायेदमधिकरण-
मित्यनन्तरसङ्गतिं च सूचयितुमाह * अधिकारमुपजावयामिति *
तत्रेति सन्देहभाष्य व्याचष्टे * किमिति * पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यायं
तदुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * इदं चावपृथिवीमद्रम-
भूदित्यादौ नमो देवेभ्य इत्यन्ते पदसमूहे सूक्तवाकपदस्याध्यतृप्र-
सिद्धे निष्कर्षे सूक्तवाकश्रुतिर्वाध्येतेत्याशयः ।

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥ १७ ॥

यथार्थं वचनमिति पूर्वसूत्रस्यस्य वचनशब्दस्य प्रयोक्तव्यश-
ब्देन समासाक्षिप्यानुपद्भोक्त्या सिद्धान्तप्रतिश्रुतिसूत्रावयव-
व्याख्यायं य इति भाष्य स्पष्टत्वादव्याख्याय हे-
त्वर्थं सूत्रावयवव्याख्यायर्थशेषभूतमिति भाष्यं यजेर्यज्ञाङ्ग-
प्रकाशनमेव प्रयोजनमिति मन्त्राधिकरणभाष्योक्तकर्म-
सम्भवेतार्थप्रकाशकत्वाशयतया भासमान कृत्स्नप्रयोगे ऽपि गौरव्या-
वृत्त्या समवेतार्थप्रकाशकत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य यत्रेति चार्थवत्त्वा-
त्त्वादिति स्तुतशस्त्राधिकरणासूत्र सस्कारत्वादचोदिते न स्यादिति
लिङ्गाधिकरणसूत्रे च मुख्यार्थविनियोगसम्भवे गौणे ऽथमन्त्रविनियो-
गस्यान्याय्यत्वादपकर्षोक्तिमभिप्रेत्य कर्मशेषभूतार्थसस्कारकत्वस-
म्भवे कर्मोपकारित्वान्मन्त्रा प्रयोक्तव्या नान्यथेत्येव व्याख्यातुमाह
* एवमादीनामिति * प्रकारवाचिनादियत्त्वेन स्मृतिहेतुसस्काराद्

बोधकत्वाख्या सस्कारकतोक्ता । लिङ्गादिविनियोज्यानामसमवेतार्थत्वादपकर्षेऽपि सूक्तवाकस्य श्रुतिनियोज्यत्वेन स्वार्षकर्मव्यक्तकल्पत्वात्सर्वासा देवतानामुभयत्र प्रहरणाभ्यामविष्यतीत्याह
 * यदीति * आज्यभागादावविहितानामव दवताना प्रहरणाङ्गत्व सर्वासामभ्य कल्पेत आज्यभागादिदेवताप्रत्यभिज्ञानात्पूर्वदेवता कल्पना युक्त्यर्थः । प्रहरणस्यापूर्वदेवतानन्वयेऽपि प्रहरणन कृत्स्नस्य सूक्तवाकस्याङ्गतया गृहीतत्वाच्च पदमात्रस्यापि त्यागो न युक्त इत्याह
 * अतश्चाति * अत पुत्रयागाङ्गदेवताप्रत्यभिज्ञानात्मकस्य सूक्तवाकशब्दस्य सुभाषितवचननिमित्तत्वात्प्रहरणस्याधाभिधानकर्मत्वेन सूक्तवाकङ्गतपूर्वयागाङ्गभूतदेवताप्रकाशनोपजीवितया सूक्तवाक प्रत्यप्रयोजकत्वाद्यत प्रधानप्रयुक्तदेवतापेक्षत्वेन प्रधानधीनत्वात्प्रधानाना यथादेवतमेव सूक्तवाकप्रयोजकत्वात् कृत्स्नसूक्तवाकग्रहणमित्याज्यभागादयोऽनूयाजान्ता यागा सूक्तवाकप्रयोज्यत्वाद्यागाङ्गभूतप्रस्तरप्रतिपत्त्यथप्रहरण प्रति प्राधान्ये सति प्रधानत्वेनोक्ता । तस्मादिति सूत्रार्थोपसहारभाष्य सङ्क्षिप्य व्याचष्ट * तस्मादिति *

वचनादिति चेत् ॥ १८ ॥

कृत्स्नोपदेशादिति पूर्वपक्ष हेतुनुभाषणार्थत्वेन सूत्रव्याख्यायामथेति भाष्य सूक्तवाकशब्दात्प्रयव्युत्पत्त्या सुभाषितवाचिपदस-
 सूक्त-
 देवेभ्य
 द्प्रसि-
 खे । पौर्णमास्या वामावास्यादेवतानाम् । अमावास्याया च पौर्णमा-
 सीदेवतानामाभाषितत्वेनावयवार्थाभावाद्गृहिताशयत्वेन व्याच-
 ष्टे * सूक्तेति *

प्रकरणावभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥ १९ ॥

कृत्स्नानुपगमन कृत्स्नवचनपरिहारार्थतया सूत्रव्याख्यायामुभे इति भाष्य व्याख्यातुमाह * द्वौ हीनि * यथैकादशनीच प्रायणीयोदनीययोरालभेरप्रति द्वादशाह प्रायणीयाद्यनीयाद्यात्समाहकालत्वेन धृतानामकादशनीना पशुना इद्वधुत्वेतरेतरेतरयुक्तयो प्रायणीयोदनीययो काललक्षकत्वाद्यगमनैकेकत्र समस्तालम्भायोगात्पञ्च प्रायणीये पञ्चाद्यनीये अत्याऽप्यासन्नत्वात्तुदनीय पथै-

७८२१२

त्वयवशः पूरणयोदयनीयान्वयो दशमे वक्ष्यते यथा च लोके
चातुर्विधं धनं देयमिति चतुर्वेदविदेयत्वेनोक्तस्य धनस्यै-
कवेदविदे चतुर्थं श्रुतयो भाग इति भवयवशो ऽन्वयः पूंसिद्धः तथा
सूक्तवाकस्याप्यवयवशः पौर्णमास्यमाघास्याकालेन प्रहरणप्रयोगा-
न्वयो भविष्यतीत्यर्थः । भाष्यकृतपक्षे प्रकरणाद्यथादेयतां चावयवशः
प्रयोगात्सूक्तवाकश्रुतिदेयतालिगदर्शपूर्णमासप्रकरणानामविरोध इ-
त्यर्थः । सूत्रदूषणार्थं नैतदिति भाष्यमवतारयति * तदिति *
विरोधस्यानेकाविशेषणवर्गीकारसामर्थ्यात्साधनानां विशेषणत्वे स-
ति सापेक्षानामितिकर्तव्यतान्वयः स्यान्न तु तेषामितिकर्तव्यतान्व-
ये विशेषणता ऽस्तीत्याशयः । प्रश्नपूर्वमेतदुपपादयितुं कुत इत्यादिभा-
ष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * साधनानां फलान्वय-
सिद्धार्थत्वादितिकर्तव्यतान्वयस्य फलान्वये सापेक्षत्वादितिकर्त-
व्यतान्वये सापेक्षतैव युक्तेत्याशङ्क्य वैषम्योक्त्यर्थं फलं प्रतीति
भाष्यावयवं व्यचष्टे * प्रधानानि हीति * नेतिकर्तव्यतां प्रती-
त्यनुपहृत् । इतिकर्तव्यताविधेयत्वोक्तेः साधनानामुद्देश्यत्वोक्तिप्रयो-
जनतामाह * इतिकर्तव्यतां प्रतीति * साधनेतिकर्तव्यतयोद्धे-
योरपि प्रात्यात्मिकोत्पत्तिविधितः स्वरूपेण प्राप्तत्वादेकान्वयित्वेनेत-
रस्मिन्विधेये साधनान्वयित्वेनेतिकर्तव्यतैव विधेया नेतिकर्तव्यता-
न्वयित्वेन न साधनमिति कथं निर्धारणेत्याशङ्क्याह * अविधीयमाना-
या इति * इतिकर्तव्यताविधाने ऽपि कथं साधनानामुद्देश्यतेत्या-
शङ्क्याह * सा चेदिति * वाक्यभेदापत्तेर्द्वयोर्विधानायोगाद् द्वयो-
श्च विधेयत्वे समत्वादन्वयो ऽन्यासम्यन्वयापत्तेः साधनानामुद्देश्यताव-
सीयतइत्यर्थः । अतो दर्शपूर्णमास्याम्यामिति ऽन्वाचगतस्य साहित्यत्वा-
विवक्षितन्याद्विद्युदादिब्राह्मणतर्पणान्त्येतिकर्तव्यतया ऽऽग्नेयमुपकु-
र्यादुपांशुयाजमुपकुर्यादित्येवमादिप्रत्येकमितिकर्तव्यतावाक्यसमाप्तेः
प्रत्येकं समस्तैतिकर्तव्यतान्वयावगमात्तावयवशो ऽन्वयो युक्त इत्याह-
* ततश्चेति * प्रत्येकमेव तर्ह्यनुष्ठानापत्तेः पौर्णमास्याममावा-
स्यायां चैकादशे वक्ष्यमाणान्नानुष्ठानं विरुध्येतत्याशङ्क्याह * तथै-
व चेति * समान्यन्याथमुक्ता प्रकृते योजयति * तदिति *
पञ्चम्यर्थे तदित्यन्वयं । सौत्रपक्षे प्रतिष्ठापत्तिमाह * इतरथा चेति *
प्रयाजादीनामपि विभागमङ्गीकुर्वाणमपर्यायप्रयोगवचनावग-
तसाहित्यविरोधेन निरस्यति * न चेति * न्यायतः प्रतिप्रहर-
णप्रयोगे सकलसूक्तवाक्यप्रयोगे प्राप्ते ऽप्यसमवेतार्थवद्भागस्यासा-
मर्थ्यादुत्कर्षो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अत इति * समुदायक-

दिसूक्तवाक्यधृतिवलीयस्त्वाह्लिङ्गगम्यविभाग बाधित्वा गुणेन चेदि-
तिभाष्यनुसारादिन्द्रादिपदाना प्रजापत्यादौ प्रजापत्यादिपदाना च-
द्रादौ गौणता न दृष्टाय भविष्यतीति भाष्यानुसाराद्वा अहृष्टार्थम-
ध्यवस्याम इत्युक्तं मन्त्राधिकरणाविरोधादहृष्टार्थता न युक्त्यानाङ्क्य
मन्त्रवर्णयत्वात्पौर्णमास्यामिन्द्रादेरमावास्याया च प्राजापत्यावर्णयता-
स्वेन शास्त्रादहृष्टत्वादिनिष्ठस्यापि प्रहरणं देवनात्प्रकल्पनमहृष्टार्थ-
त्वोक्त्याकमिति सूचनायासमवेतार्थस्य पदस्य यानि यत्रानर्थकानी-
त्यहृष्टार्थत्वोक्तिर्व्याख्ययभाष्यानिर्दिष्टा तच्छब्देन परामृष्टस्य विषय-
भूतदेवतान्तरमपूर्वं प्रहरणे ऽध्यवस्याम इत्युक्तम् । दर्शपूर्णमासना-
म्न समुदायवाचित्वनिरासस्य सामानाधिकरण्येन यागनामत्वनि-
श्चय इति पौर्णमास्यधिकरणवार्त्तिक कृतस्य प्रत्येकामतिकर्तव्य-
तान्वयप्रतिपादकप्रकृतभाष्यसम्मतत्वसूचनार्थं समुदायस्य फलसा-
धनत्वं निरसितुं शङ्कते * कथं पुनरिति * निरस्यति * अत्रोच्यते
इति * श्लोक व्याचष्ट * यागत्व हीति * धातो प्रत्येकसमवेत- ७८३।
यागत्ववाचित्वे ऽपि नामानुराधात्समुदायलक्षणार्थं भवतीत्याश-
ङ्कते * नन्विति * धातुनामानाधिकरण्याधीनत्वात्प्रतिश्रयस्य
नाम्ना ऽपि प्रत्येकवृत्तित्वावसीयते इति परिहरति * नति * पौर्ण-
मास्यधिकरणे चेत्तद्विस्तरेणोक्त्यामत्याह * तादिति * अत्र सत्यपि
नाम्नि न समुदाय फलवानित्युपसहरति*तेनेति*इन्द्रात्समुदायी-
कृतयोस्त्रिकयारितरेतरयोगाख्यसमुदायविशिष्टया फलप्रत्यावगतं
समुदायस्य फलवत्प्रमाण्येतररेतरन्यायेन*करणतेत्युक्तम्*एवमपि
साहित्याविशिष्टानामितिकर्तव्यतान्वय स्यादित्याशङ्कते * नन्वि-
ति * परिहरति * नेति * इतिकर्तव्यतान्वये प्रज्ञानसाहित्यस्वैव
कचिद्विवक्षा कचिद्वाविप्रक्षा न युक्त्याशङ्काद्देदयोपादेयगतत्वरू-
पलक्षणभेदाद्विवक्षाविप्रक्षयव्यवस्था युक्त्याह * एकमपि हीति *
साङ्गाभ्या दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गं कुर्यादिति युगपत्साध्यसाधने-
तिकर्तव्यताविशिष्टभावनाविधावेकस्याग्नेयान्युगपत्फलनिकर्तव्य-
तान्वय युगपदुद्देश्यत्वोपादेयत्वविराध शङ्कते * कथमिति * आ-
ध्यायां मातुलञ्चति द्रव्यैकत्वे ऽपि दृश्यते अपेक्षाहतुभेदेन व्यवहार
पृथक्त्वयेति स्तुतशास्त्राधिकरणादाहृतवृद्धश्लोक विरुद्धानामप्यक्ष-
णीयभेदेनैकत्र युगपत्सम्भवस्याक्तत्वाद्स्तुतिविरोधस्तावन्नास्तीति प-
रिहरति *अपेक्षते* हेतूत्त्वालम्बनवाचिन्या ऽपेक्षणीयमुक्तम् । य-
स्तुतिविरोधाभावे ऽपि वैरूप्यमिति वाक्यभेदापत्तरेकेन शब्देन युगप-
द्रूपद्रयोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्कते * नन्विति * प्रयाजादिभिर्दशपूर्ण-

मासायुपकुर्यादिति प्रधानोद्देशेनेतिकर्तव्यतां विदधतोऽनुमितस्य
 वाक्यस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति धृताद्वाक्यात्फलो-
 द्देशेन प्रधानं विदधतो भेदं सद्भावात्प्रतिशक्तिरिति परिहरति *
 को घेति * स्वरूपे नैकफल्यापत्तेः फलसाधनीभूतप्रधानोद्देशेनेतिक-
 त्व्यताया विधेयत्वात्फलान्वये विवक्ष्यमाणं साहित्यामतिकर्तव्य-
 तान्वयेऽपि यथासिद्धानामेव प्रधानानामनुवाद्यत्वात्विद्यमान-
 मप्यापद्येतेवेत्याशङ्कते * ननु चेति * विध्यपरिगृहीतत्वात्प्रती-
 तमप्यनादृत्यमिति परिहरति * सत्यमिति * प्रधानोद्देशान्तिकर्त-
 व्यताद्यविशेषणविधायिनि प्रकरणाम्नानानुमिते वाक्ये प्रधानसा-
 हित्याविद्यक्षयामप्यङ्गप्रधानवाक्यसमूहात्मके महावाक्ये साधनेति-
 कर्तव्यताविशिष्टभावाविधायिनि फलं प्रति प्रधानसाहित्यस्य वि-
 द्यक्षितत्वादवैक्यत्वादितिकर्तव्यतान्वयेऽपि विवक्षा भावप्यतीत्याह-
 येन कथमितरेतरयोगो विधितः शक्यो धारयन्तुमिति पृच्छति * फ-
 ७८४। धमिति * विशेषणविध्युत्पाद्यत्वेन विशिष्टविध्यर्थस्य विशेषणवि-
 धिसम्भवानुरूपस्याभ्युपगमनीयत्वाद्विशेषणविधौ च प्रधानसाहि-
 त्यस्यापक्याविबक्षत्वात् (तस्यैकमिति कर्तव्यतान्वयैः प्रधानैः सहस्य फलं
 कुर्यादिति विशिष्टविध्यर्थावगते) विशिष्टविधावपीतिकर्तव्यतान्वये
 प्रधानसाहित्यस्याशक्याविबक्षेत्याशयनात्तस्माद् इह हीति * ग्रहपदे
 च प्रतिपादकांशेन ग्रहोद्देशाद्विभक्त्यंशेन वैक्योपादानाद्वैक्यप-
 रिहारः शक्येतापि धातुरूपेण तु पदप्रधानवाचिन्यंशभेदाभावाद्दर्श-
 पूर्णमासपदेऽपि समस्यमानपदद्वयातिरिक्तसमाख्यशब्दरूपाभावा-
 दैकैव प्रधानवाचिना शब्देन स्वरूपेण प्रधानोद्देशं समासरूपेण
 साहित्योपादानाद्वैक्यपरिहारः शङ्कामपि नाधिरोहनीत्याह * न
 हीति * इति कर्तव्यतान्वये साहित्याविद्यक्षामुपसंहरति * तस्मादिनि *
 साहित्याविद्यक्षायामेकस्यैव प्रधानस्येतिकर्तव्यतान्वयापत्तेरानन्त-
 र्यविशेषावस्थासिद्धेः सर्वेषामितिकर्तव्यतान्वयान्न स्यादित्याशङ्का-
 निरासार्थं तत्रेति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तदिति * प्रतिश-
 ब्देन सर्वेषामितिकर्तव्यतान्वयत्वं यत्सूचितं तद्दर्शयतीत्यर्थः । आ-
 नन्तर्यमचोदनेत्यनेन न्यायेनानन्तर्यस्याकारणतया बुद्धिनिवृत्तेः सधि-
 धित्वेनानुपद्राधिकरणेऽभिहितत्वादविशेषोक्तिः यदि कस्य चित्प्र-
 धानस्येतिकर्तव्यतान्तरं निराकाङ्क्षीकरणसमर्थं साक्षात्कृत्योपदि-
 ष्टं स्यात्तत्तद्व्यतिरिक्तानां प्रधानानामितिकर्तव्यतात्मकं प्रकरणं
 स्यात् त्वेनदस्तीत्यभिधानार्थमितिकर्तव्यताया इति भा याव ।

धान्यूनत्वादध्याहारेण व्याख्यातु * मेकस्यापि वेत्युक्तम् *
 अस्वेति भाष्यावयवव्याख्यानायास्य च भाष्यकथम्भावकूपस्य प्रक-
 रणाख्यप्रकरणिनो ग्रहणसामर्थ्यस्या * विशेषादित्युक्तम् * सामा-
 न्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजनार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तत-
 श्चेति * सूत्रदूषणभाष्यशेषस्य तदिहापीष्यते इत्यादिवार्तिकेन
 प्रागेव व्याख्यातव्यात्स्वमंतन वचनादिति चेदिति सूत्रानुभाषित-
 पूर्वपक्षनिरासार्थमत्रेति भाष्यमवतारणपूर्व व्याचष्टे * एवं चेति *
 अदृष्टाय भविष्यन्तीति भाष्येण पूर्वद्वयताफलकत्वस्यापि शङ्कितत्वा-
 द् गौणत्वनिरासस्यांपलक्षणार्थत्वसूचनायादृष्टार्थत्वं चेत्युक्त्वा देव-
 तान्तरोक्त्या व्याख्यातं मुख्यत्वसम्भवं गौणत्वस्य पुरस्ताद्विलङ्गाधिक-
 रणे प्रसिद्धकर्माद्भूतदेवताप्रकाशनसम्भवं च देवतान्तरफलकत्व-
 स्य ततश्चावचनं तेषामिनरार्थं प्रयुज्यते इति नवमाधिकरणसूत्रे नि-
 रासादित्यर्थः । पुरस्ताच्छब्दां भाष्यस्योक्तशब्दव्याख्याथत्वाद् गौणत्व-
 निरासमात्रविषयः । प्रश्नपूर्ववचनसूत्रानुभाषितकृत्स्नोपदेशसामर्थ्यं
 कस्तर्हीत्यादिवाक्यानीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अत इति * वाक्यवहु-
 त्वोपपादनार्थं येषामित्यादि वदतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * न हीति *
 न चेति भाष्यावयवव्याख्यार्थो ऽन्योन्यान्पेक्षनानाप्रयोजनयुक्तत्वो-
 क्तीर्भिन्नेत्यनेनापपादिता । तस्मादित्यादिना पुरस्तादित्यादिना पु-
 रस्तात्पदानामनुपल्लागत्वा वृत्त्या प्रयोगभेदे ऽभिहिते कथन्तर्हि सा-
 धारणानीत्यादिभाष्येण पुरस्तात्पदानां तन्त्रतोकेत्याद्यद्वा सर्वेषां
 सूक्तवाक्यानां मध्ये ये पौष्णिमासीदेवताप्रकाशकत्वात्पौष्णिमाख्यप्र-
 हरणप्रयोगभाजो ये चामावास्यादेवताप्रकाशकत्वादात्मावास्याप्र-
 हरणप्रयोगभाजः सूक्तवाक्यास्तदवयवभूतानां कतिपयानां पदानां
 क्रमकाले तन्त्रेण पठनीयतावधानाकालीनसर्वसाधारणतन्त्रपाठ-
 यलेन सूचयितुं तन्त्रतोक्तिरिति तेनेत्यनेनोक्तम् । अत समुदायस्यार्थाप्र-
 तिपादकत्वात्प्रातिपदिकोक्तं सूक्तवाक्यत्व विभक्त्युक्तं च साक्षा-
 त्साधनत्याख्यकरणत्वं नास्तीत्युपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं बहुषु
 सूक्तवाक्येष्वेकवचनायोगशङ्कानिरासार्थं च सूक्तवाक्येतिभाष्यं स्पष्ट-
 त्वाद्व्याख्याय पदेनाप्यपगतनेत्यनुभाषणसूत्रस्यभाष्योक्तशङ्कानिरा-
 सार्थं सूक्तवाक्येनेति भाष्यं व्याचष्टे * येन केन चिस्थिति * कृत्स्न-
 स्य हीति भाष्यांक्तशङ्कोपपत्तिनिरासार्थं सूक्तवाक्येनेति भाष्यं व्या-
 चष्टे * यत्स्थिति * भाष्यं लिङ्गादेवतापदेत्कर्पेवद्वाक्यात्समभिव्याहृ-
 तानामपि पदानामुत्कर्षाद्विलङ्गाक्तिरूपलक्षणार्थत्वेवं व्याचष्टे * त-
 त्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति *

भाष्योक्तमपि कृत्स्नोपदेशपरिहार दूषयितुमारभते * इदमपीति *
 यथा वैश्वानर द्वादशफपाल निर्वपत्पुत्र जातइति जातेषुघपक्रमाद्य-
 स्मिन्जातपतामिष्टिर्निर्वपतीति च जातष्टयोपसहारादकथाक्यत्व-
 स्य वैश्वानरवाक्य प्रत्यक्षत्वेन यदष्टाफपालो भवतीत्यादिवाक्यवद्-
 त्य न युक्त तथेहात्पुपक्रमोपसहारात् तन्त्रपदयोगेनैकवाक्यत्वस्य
 प्रत्यक्षत्वाद्वाक्यवद्द्वानुपपत्तेर्भाष्योक्तमपि समाधान न युक्तमित्य-
 र्थे । भिन्नकर्मस्वभिन्नदेवताप्रकाशनसामर्थ्यनान्योऽपानपेक्षत्वा-
 द्वाक्यवद्द्वानुपपत्तेर्भाष्योक्तमपि समाधान न युक्तमित्यर्थ ।
 भिन्नकर्मस्वभिन्नद्वयताप्रकाशनसामर्थ्यनान्योऽपानपक्षत्वाद्भिन्नप्रयो-
 जनत्वाच्चैकवाक्यता न युक्त्याशङ्क्याह * न हीति * यदनन ह-
 विपति प्रस्तरप्रकाशनस्य प्राधान्याऽयुपगमात्प्रस्तरान्वयित्वतष्टदेव-
 ताप्रकाशनस्यैकप्रयोजनत्वं यदनन हविपति च प्रधानभूताना तन्त्र-
 पदाना क्रीणातिवदावृत्त्ययोगादेकन देवतापदेनान्यय दवतान्तरप-
 दाना तन्त्रपदैर्जिता साकाङ्क्षतयथ । सुभाषिताकिर्निमित्तत्वात्सू-
 क्त्राकशब्दस्यष्टाना च द्यतानामाज्यादिहविष्कृदिष्टत्वेन सुष्कृ-
 त्वाद्दष्टद्वयताप्रकाशनस्यैव प्राधान्यात्गत प्रत्येकवाक्यपरिसमा-
 स्तिनिमित्तो वाक्यभेद स्यादित्याशङ्क्याह * तस्मादिति * यस्य पि-
 ता पितामह साम न विवेदित्यादिचदर्थता वाक्यभेदे ऽपि तत्र पदा-
 त्मकशब्दान्यपादकवाक्यत्वसिद्धि परमार्थतस्तु प्रहरणाद्भवोपदे-
 शात्प्रहियमाणप्रस्तरप्रकाशनप्रागन्यापत्ते या त अग्नेऽयाशया या ते
 अग्ने रजाशया या ते अग्ने हराशयेत्युपस-मन्त्रशेष तनूर्वर्षिष्ठे-
 ल्यादिरग्रयेत्वामह्य ददातु बृहस्पतये त्या मह्य वरुणा ददात्वित्ये-
 चमादि दक्षिणाभन्त्रशेष सा ऽमृतत्वमशीयेत्यादिरादिशब्दाक्तश्चे-
 प एकपञ्चमै द्विपदीत्यादिसप्तपदीक्रमणमन्त्रशेषो भरेत्यादिर्जु-
 हूरस्युपभृदसि ध्रुवासीत्याज्यासाधनमन्त्रशेषश्च घृताचीत्या-
 दिर्यथावृत्त्या प्रयुज्यते तथात्रापि पुरस्तात्पदानामावृत्त्या प्रयो-
 गापत्तर्याश्लिकाना तत्र प्रयोगा विरुध्यतत्याह * यदि
 चति * एकवचनालोचनया चैकस्यैव सूक्तवाक्यस्य प्रयो-
 गापत्त पौर्णमासीदवतावाचिन शब्दास्ते पौर्णमास्या प्रयोक्तव्या
 इति भाष्य बहुवचन विरुध्यतत्याह * प्रस्तरति * वाक्यवद्द्वयनि-
 रासमुपसहरति * तस्मादिति * अतो ऽन्य परिहारा वाच्य इत्या-
 ह * अतश्चति * तस्मादाह * स उच्यत इति * यथैकस्मिन् विधा-
 घनकविन्दुसमुदाय च ससर्गिद्रव्यरूपत्वनानेकेषामपि किं विन्दूना
 सपाम सत्यकीभावादेकवचनान्त एव तोयशब्द प्रयुज्यते न घटव-

द्विवहुवचनान्तः विभागे च सति पृथग्भावात्प्रानापत्तोर्द्विवहुवचनान्तस्तथैकस्मिन् देवतापदे अभितस्तन्त्रपदोपेते तत्समुदाये चेष्टदेवताप्रकाशनानामित्त्वात् सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशनानामनेकेषा अथैकप्रयोगवर्तित्वरूपे संयोगे सत्येकीभावादिकवचनान्त एव प्रयुज्यते भिन्नप्रयोगवर्तित्वरूपे च विभागे सति पृथग्भावमात्रापत्तेः सूक्तवाकशब्दपेव प्रयुज्यते न सूक्तवाकार्थशब्दः ततश्च विभागे ऽपि सूक्तवाकत्वं नापैतीत्याशयः । तथात्वमुपपादयति * सूक्तवाको हीति * अप्रिदिदं हविरजुपतेत्यादीष्टदेवताप्रकाशनसामर्थ्यालोचनया प्रयोगवर्तिदेवतापदसाहितस्याभितस्तत्र पदोपेतस्येष्टदेवताप्रकाशकपदसमूहस्य सूक्तवाकत्वावधारणाद्यत्र यावत्यो देवता इष्टा सूत्रे तावद्देवतापदसमूहस्तस्य कृत्स्नसूक्तवाकत्वोपपत्तेरित्युक्ते ऽभिन्नकर्मसद्भातिभिन्नदेवताप्रकाशनानां भेदात्कथं तत्कारिणां पदसमूहानामेकशक्यतेत्याशङ्क्य देवताप्रकाशनस्येष्टत्वप्रयुक्तत्वादिष्टत्वरूपप्रकाशैकत्वेन प्रकाशनैकत्वसूचनार्थं * प्रयोजनतश्चेत्युक्तम् * प्रत्युन देवतान्तरपदसाहित्ये देवतान्तराणामनुद्दिष्टत्वेनानुक्तत्वादजुपतेत्युद्दिष्टत्वरूपोक्तवचनस्यानृततया दुष्टत्यापत्तेर्दुरुक्तवाकः स्यादित्याह * प्रयोगेति * सामान्यतः समवेतार्थपदप्रयोगमात्रेण सूक्तवाकसाफल्यसिद्धेर्देवतान्तरपदसाहित्ये त्वसूक्तवाकत्वापत्तिरित्युक्त्वा पौर्णमास्यमावास्ययोर्विभज्य प्रयोगे योजयति * तेनेति * निष्कर्षसिद्धौ युक्तवपेक्षापाठेनाभितः पदानां कर्मकाले ऽपि तन्त्रप्रयोज्यत्वावगतिस्तनूर्वपिष्ट्याद्यनुपपन्नपूरितस्य यात अग्नेइत्यादेर्मन्त्रस्यादिशब्दोक्तस्य चाशास्ते ऽयं यजमानो ऽसावसावित्यादेः सर्वनामनिर्देशद्वाराम्नातदेवदत्तादिनामपूरितत्वात्तस्य मन्त्रस्य यथायुक्तिसहितेन पाठेन कात्स्नर्यावधारणेति दृष्टान्तार्थः । समवेतार्थपदप्रयोगमात्रेणष्टदेवताप्रकाशनादनन्तरितत्वोक्तिसिद्धावपि प्रहरणे यथाग्नातसूक्तवाकोपदेयाद्विभज्य प्रयोगेन कृत्स्नेन सूक्तवाकेन प्रहरणं कृतं स्यादित्याह * अतश्चेति * सूक्तवाकशब्दस्य कृदित्ये सत्येकदेशप्रयोगे कात्स्नर्यं वाध्येत यौगिकत्वासमवेतार्थपदसमूहमात्रे ऽयववार्थापपत्तेः । कात्स्नर्यावधारणाद्विद्यमानाः प्रयोगसमवेता देवता अनतिक्रम्य यावत्सूक्तवाकस्तावत्साध्यत्वात्प्रहरणस्य कृत्स्नेन साधितत्वोपपत्तिरित्यर्थः । कृत्स्ने तर्ह्यधेनृणां सूक्तवाकप्रसिद्धिर्न युज्यतेत्याशङ्क्याह * तेनेति * (स्वाध्यायकाले प्रयोगभेदानालोचनाद्दर्शपूर्णमाससमवेतदेवताप्रकाशननिमित्तं सर्वप्राकृत-

७८६।

देवत्वस्य पदसमूहस्य सूक्तवाकत्वं कर्मकाले च प्रकृतियिकृतिभेदा-
 द्वैविध्यमित्येवं प्रधायोक्ततः सूक्तवाको ज्ञातव्य इत्यर्थः । त्रिाध्याये स-
 त्यपि कथं व्यवख्येत्याशङ्क्याह * सूक्तवाक इति * यत्र स्याध्यायका-
 ले प्रकृतौ विकृतौ वा यादृशसूक्तवाको ऽस्माभिर्निरूपितस्तत्रैव स सू-
 क्तवाको ऽन्यत्र त्वसमवेतार्थनिरूपणार्त्सूक्तवाकत्वं जहातीत्यर्थः । यदु-
 त्थमपि सूक्तवाकस्य सम्भवति किमुत द्वित्वमित्येवं भाष्यद्रमयि
 तव्यमित्याह * भाष्ये ऽपि चेति * उभे पौर्णमास्यामावास्थे प्रति स्ना-
 ध्यायकाले प्रकरणाविभागमालोच्य यः कृत्स्नसूक्तवाकशब्दो ऽध्येतु-
 प्रसिद्धः सायथार्थं निष्कृष्य प्रयोगे ऽपि स्वदेवतापदसाहित्यमात्रे एव ।
 कृत्स्नसूक्तवाकशब्दो युक्तिसाहितेन पाठेन कल्पित इत्येवं सूत्रद्रमयि-
 तव्यमित्याह * तथेति * भाष्योक्तसूत्रव्याख्यातिरासायैवकारः ।
 सम्भवामात्राद्यत्वेन बहुत्वोक्तिव्याख्याने ऽपि न च- तेषामित्यादि-
 भाष्यविरोधः प्रयोगवर्तिदेवतावाचिपदसमूहस्याभितस्तन्त्रपदोपे-
 तस्यैकसूक्तवाकत्वाऽप्युपगमे तुःपरिहर इत्याशङ्क्या तेषामभितस्तन्त्रप-
 दोपेतानां भिन्नप्रयोगवर्तिदेवताचिनां पदानामन्योन्यसमूहः कश्चि-
 देकप्रयोगसमवेतमर्थं न धदति तस्मात् भिन्नप्रयोगवर्तिदेवतापदस-
 मूहः कर्मकाले सूक्तवाकः प्रयोगसमवेतार्थो ऽप्रकाशकत्वादेव च न
 करणमिति भिन्नप्रयोगश्चदेवतापदसमूहस्य कर्मकाले सूक्तवाक-
 त्वनिरासार्थं भाष्यं न त्वेकप्रयोगश्चदेवतापदसमूहस्य सूक्तवाकत्वनि-
 रासार्थं सूक्तवाकेति भाष्यं च') स्नाध्यायकाले सर्वप्राकृत-
 तदेवत्ये पदसमूहे प्रकृतौ च पौर्णमास्यास्थे ऽमावास्यास्थे च याग-
 प्रयसमुदाये ऽतिष्कृष्टप्रयोगश्चदेवतामध्ये पदसमूहे विकृतौ । सूर्या-
 दिपदमध्ये पदसमूहे सूक्तवाकस्थेऽदेवताप्रकाशकत्वसमानरूपस्य
 संसर्गिद्रव्यवत्संसृष्टपाठे सत्येकत्वादेकवचनोपपादनार्थमित्येवं वि-
 रोधपरिहारसूचनायोक्तेन गमनिकाप्रकारेण सर्वेषां भाष्याणाम-
 विरोध इत्याह * इतीति * सूत्रभाष्यवार्तिकयोर्था सर्वशब्दः ।

॥ काम्ययाज्यानुवाक्याकारणानां काम्यमात्रा-
 द्भताधिकरणम् ॥ ७ ॥

लिङ्गक्रमसमाख्यानात् काम्ययुक्तं

सामानानम् ॥ २० ॥

सन्देहभाष्यं विचारस्थानन्तरसङ्गतिं पादसङ्गतिं च सूचयन् व्याच-
 षे * तासीति * प्रमाणान्तरगम्यक्रतुविशेषान्वयविशेषापेक्षं लिङ्गं
 विनियोजक निरपेक्षं वेति विचारात्पादसङ्गतिः पूर्वपक्षवचनव्यक्तौ
 क्रत्वन्वयबोधकक्रमोल्ङ्घनोक्त्या सिद्धान्तवचनव्यक्तौ क्रमानुसा-
 रोक्त्या सूचिता ध्रुतेर्लिङ्गापेक्षत्वे पूर्वाधिकरणे ऽनेनोक्ते प्रसङ्गाल्लि-
 ङ्गस्यापि जघन्यप्रमाणापेक्षत्वाभिधानादनन्तरसङ्गतिः । क्रमोक्त्या
 समाख्याप्युपलक्षिता प्रकाशकत्वा लिङ्गस्थान्यसम्बन्धापेक्षोक्ता ।
 याज्याङ्गाण्डमित्युपक्रमादेव सर्वत्रेत्युपसंहाराद्योदाहरणवहुत्वादर-
 प्रतीयमानस्य प्रयोजनमाह * उदाहरणेति * समाख्यातविशेषण-
 स्य सामिधेनीसातदृश्यवत्केवलाग्निदेवत्वपाथिकृतीयादिष्टिविप-
 यत्याल्लिङ्गविशेषणस्य विलिङ्गसौमार्चद्रेष्टिविषयत्वात्क्रमविशे-
 षणस्य समानलिङ्गानेकेष्टिविषयत्वादुदाहरणवहुतेत्यर्थः या-
 थत्किञ्चित्प्रकरणानाम्नातयाज्यानुवाक्याकं काम्य चन्द्रान्यादि-
 क्रमं तत्र याज्यानुवाक्या यथालिङ्गं भवेयुषिति पूर्वपक्षो-
 क्त्यर्थं किं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * मन्त्रादीनां देवता-
 विश्वरूपान्वये नैष्कल्यापत्तेः क्रत्वपूर्वसाधनांशान्वये नवमे वक्ष्य-
 माणे ऽप्यध्ययनविधिनैव इष्टार्थत्वापरित्यागेन पुरुषार्थानुबन्धित्वाय
 षगमे ऽपि मन्त्रप्रकाश्यदेवतादेः क्रतुमात्राणामङ्गत्वात्क्रतु-
 क्रत्वन्वयसिद्धेर्लिङ्गस्य प्रकणादिगम्यक्रतुविशिषान्वयानपेक्षन्वसू-
 चनार्थं क्रममिति भाष्यावयवं व्याख्यातुं लिङ्गादित्यु-
 क्तम् । अध्ययनविधिना सामान्यतः क्रत्वन्वया-
 विशेषाद्भूते देवतादौ मन्त्राणां लिङ्गविनियोज्यत्वाद्यगतेर्लिङ्गस्य
 च सामर्थ्यात्मकत्वात्सामर्थ्यस्य चार्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादित्यत्र
 सम्बन्धार्थनिर्णयमात्रे व्यापाराभिधानादवगतक्रतुविशेषान्वयानां
 च मन्त्राणां कथा द्वारेषां क्रतुविशेषोपकारितेति द्वारविशेषे सन्देहा-

क्रमसमाख्याभ्यां क्रतुविशेषान्वये ऽयमते द्वारविशेष प्रति सन्देहोत्पत्तौ
 लिङ्गेन तदङ्गभूतदेवताप्रकाशनद्वारत्यनिर्णयादेतद्याज्यानुवाक्यास-
 माम्नानं काम्येष्टियुक्तमित्येव सूत्रन्याख्यायर्थं लिङ्गत्वादिभाष्यसूचि-
 तामुपपत्तिमाह * नासतीति * लिङ्गक्रम इति भाष्ये क्रमोक्त्वा स-
 माख्याप्युपलक्षिता नन्वितिभाष्येण वक्ष्यमाणलिङ्गवलीयस्त्वविरो-
 धापत्तेः क्रमाद्यपेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य लिङ्गानपेक्षितस्य क्रमादेर्लि-

ज्ञादौर्बल्ये ऽपि लिङ्गापेक्षितस्य क्रमादेर्वलीयस्त्वाविरोध इत्येवं प-
 रिहारार्थं सत्यमिति भाष्यं व्याचक्षाणः । पूर्वार्धमुपपादयति *
 लिङ्गं हीति * देवतात्वाधिष्ठानान्न्यादिरूपवाची देवताशब्दः । सा-
 मान्यते ऽन्याद्यन्वये ऽनवगते तद्विशेषसन्देहाभावेनान्न्यादिस्वरूपे
 ऽपि लिङ्गेनाविनियोगात्सम्भावनामात्रं लिङ्गोक्तम् । उत्तरार्द्धमुपपा-
 दयितुमारभते * यज्ञेति * आध्रावयेत्यादीनामेष वै सप्तदशः प्र-
 जापतिर्यज्ञे यज्ञत्वापतइत्यादिवाक्याल्लवनादिमन्त्राणां च प्रकरणो-
 क्तक्रतुविरोधान्वये ऽवगते लिङ्गस्य विनियोजकत्वदर्शनाद्वाक्यप्रकर-
 णोक्तिमिन्द्रदेशानामिति ततः श्रावयतीत्यादीनां क्रमानवगतक्रतुविरो-
 धान्त्वपानां समाख्यापेक्षोक्त्या क्रमापेक्षा सूचिता । प्रदत्तपूर्वं क्रमसमा-
 ख्यापेक्षोपपादनार्थं कुत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * याज्यानुवा-
 क्यासमाख्यां विना ऽऽप्रेथानामृचां याज्यानुवाक्याकार्यशे सामिधेनी-
 कार्यणि च विनियोग इत्यज्ञानात्समाख्यापेक्षणीया तावच्छब्दाच्च क्रमं
 विना कस्यैन्द्राम्नायाज्यानुवाक्याद्वयस्य कस्यामैन्द्राम्भ्यामिष्टौ विनियो-
 ग इत्यज्ञानात् क्रमो ऽप्यपेक्षणीय इत्यर्थः । किमर्थमाश्रयणीयेत्यपेक्षा-
 यामाह * तथा हीति * इयमप्युपपादयति * इज्यत इति *
 एवं च सति यज्ञविशेषं प्रति सन्देहात्तन्निर्णयो भविष्यतीत्याह *
 ततश्चेति * याज्यासमाख्याया योगगतकार्यविरोधान्त्वयावगमे ऽपि
 काम्येष्टिविषयत्वं सूत्रोक्तं न सिध्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं चैनं याचे-
 त्यादिभाष्यं व्याख्यातुं शङ्कते * न न्विति * व्याचष्टे * कथ-
 मिति * याज्याकाण्डमिःयेतावन्मात्रसमाख्यातन्पुपगमे ऽपि क्र-
 मात्काम्येष्टिविषयत्व सेःस्यतीति स्वयमन्यथा परिहरति * अपि
 चेति * विशिष्टक्रमकेष्टिविरोधान्ते क्रमेण समाख्यावाधे ऽपि कार्य-
 विशेपान्ते ऽपेक्षणाद्वाज्यात्वविरोधः सिद्धान्तमुपसहरति * तस्मा-
 दिति * क्रममात्रात्समाख्याद्वा क्रत्वन्वयसिद्धेर्विरोधपण्ड्यान्तर्भ्यग्र-
 द्धार्यमर्थति भाष्य व्याचष्टे * किमर्थमिति * पाथिकृतीयादिषु केवल-
 मिनदेवत्ये ऽष्टौ साप्तदश्याम्नानन सामिधेनी कार्यस्या ऽप्याग्नेयर्ग्व्या-
 काङ्क्षस्य सद्वात्रा सामिधेनीकार्यं ऽपि लिङ्गक्रमोपपत्तेः समाख्यात-
 पेक्षया प्रथमातिक्रमेकारणाभावात्सामिधेनीकार्यप्य विनियोगापत्तेः
 समाख्याविशेषणार्थत्वोक्त्यर्थमस्तीति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति *
 वातपाल्यादिविशेषणसूचनायाग्नेयादीनीत्यादिशब्दः नत्रैवेत्येवकारेण
 सामिधेनीकार्यं ऽपीति भाष्यस्यो ऽपि शब्दो मृदूत्तर्यत्व नैवकार्यं
 ७८८१ व्याख्या तस्मात्समाख्यामात्रात्तर्हि पाथिकृतीयादिषु याज्याकार्यं विनियो-
 गसिद्धार्थं लिङ्गक्रमविशेषणानर्थक्यामित्याशङ्क्यार्थमर्थति भाष्य व्याचष्टे *

तेन तर्हीति * येन कारणेन समाख्यानादरे ऽनिष्टापत्तिस्तेन कार-
णेन समाख्यानादित्येतावन्मात्रमस्त्वित्यर्थः । समाख्यानादित्येताव-
त्युक्ते याज्यानुवाक्याकार्यातिरिक्तानां विलिङ्गनामपि चर्चा
याज्यानुवाक्याकार्यमव विनियोगापत्तेस्तासां चानाक्याङ्घ्रितत्वाद्-
शक्तत्वाच्च याज्यानुवाक्याकार्ये विनियोगायांगाल्लिङ्गक्रमात्समाख्या-
नाच्छत्युक्ते तु पूर्वस्या इष्टः स्वानुरूपयाज्यानुवाक्याम्नानाशिष्य-
प्तयाज्यानुवाक्याकार्ये पाठेनातीते क्रमत्वादिलिङ्गत्वापूर्वोप्याज्या-
नुवाक्याकार्ये विनियोगायोगादुत्तरेष्टसामिधेनीकार्ये समाख्याना-
वस्थितलिङ्गक्रमाभ्यां विनियोगः संस्यतीति लिङ्गक्रमविशेषणाद्ये-
वत्योक्त्यर्थे सर्वा इति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * आग्निचारुणस्य
सोमारौद्रस्य वा कर्मणः स्वानुरूपयाज्यानुवाक्यापूरितत्वाद्याज्या-
नुवाक्यानाकाङ्क्षत्वे ऽभिहिते लिङ्गविनियोज्यस्वानुरूपयाज्यानुवा-
क्यावाधेनैन्द्रावहगन्तरविनियोगशङ्कानुदयार्थं क्रमातिरिक्तवत्व-
प्रमाणावाधः क्रमोक्ता सूचितः । तल्लिङ्गमाप्नेर्यत्वेनोक्ताविराध-
विषये वा समाख्याया निवृत्तव्यापारतोक्ता । विषयप्रदर्शनार्थं यथेति-
भाष्यं व्याचष्टे * तमिति * मनोऽङ्गं चामाग्निरुत्थेपुगोहित इत्याद्या-
नां पृथुयाजा इतिद्वयोश्च धाव्यासमाख्यात्वाज्यसाम्नाथ्यनिकाथ्यधा-
यामानर्हावर्षिवाससामिधेनीष्विति च सामिधेनीषु प्रक्षेप्यानां
धाव्यात्वस्मृतेः समाख्यायानुगृहीता भवतीत्युक्त्यर्थत्वेन ता इति
भाष्यव्याख्यार्थम् * ता इत्युक्तम् * सोमारौद्रीष्टिसामिधेनीक्रमो-
क्त्यर्थत्वेत्यतीतानागतोक्ती व्याख्यातुम् * तत्रापि त्वित्युक्तम् * लि-
ङ्गसमाख्यानादित्येतावन्मात्रे तर्ह्याग्नियीनामृचां प्रातपतीयाद्या-
ज्यानुवाक्याकार्ये मनोऽङ्गं चामाग्निपृथुयाजवत्योश्च सोमारौद्रीष्टिसामिधेनी-
कार्ये विनियोगसिद्धेः क्रमविशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याह * यदि-
चेति * क्रमेण तर्हि समाख्यायाभाद् प्रातपतीयादौ सामिधेनीकार्ये
विनियोगः स्यादित्याण्ड्या क्रमविनियोगविषये समाख्यावाधो ऽपि
याज्याकार्यविषये विरोधाभावादवाध इत्येव परिहारसूचयन्ता *
येतीत्युक्तम् * विशेषणद्वयार्थवत्त्वापसहाराथं तस्मादिति भाष्यं
व्याचष्टे * तस्मादिति *

७८९।

॥ आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृतानां मन्त्राणां
विनियोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अधिकारे च मन्त्राविधिरतदाख्येषु शि-

ष्टत्वात् ॥ २१ ॥

लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धसापेक्षस्य विनियोजकत्वे ऽभिहिते प्रसङ्गाल्लिङ्गवत्याः श्रुतेरपि सामान्यसम्बन्धापेक्षया विनियोजकत्वाभिधानादनन्तरसङ्गतिं पादसङ्गतिं च स्पष्टत्वादनुपत्त्या प्राकृतानां विशेषरूपेणाज्ञातानामपि विशेषरूपेण विध्यभावे विनियोगाकाङ्क्षात्वात्तास्मात्त्वान्नेत्यादिशब्देन ग्रहणापत्तेरग्निर्वैयता ऽस्या इति वसन्निहतवाचिसर्वनामार्थवृत्तिनाग्नेयीशब्देन प्रकृतानामेव ग्रहणावगतेः पूर्वपक्षार्थागात्सन्देहायोगमाशङ्क्य विशेषरूपाम्नानाद्विशेषरूपेण विहितानामेव प्रकृतोक्त्या विचक्षितत्वाद्भिन्नेवहात्वोपलक्षितस्य चान्यत्र पदार्थस्यात्रापेक्षानाङ्गत्वे विधेरुपलक्षणान्तरानपेक्षत्वेन सन्निहितत्वस्योपलक्षणत्वेनानन्वयादविचक्षितत्वावगतेरान्नेयीमात्रग्रहणावगमात्पूर्वपक्षसम्भवेन सन्देहापपात्तिसूचनार्थं विषयं शोध्यन्ति * ज्योतिष्टोम इति * सन्निहितः सावित्रक्षया सामान्योक्त्या सूचिता परमतेन द्वाशतयीभ्य एव द्वाशतयीभ्यो ऽपीति वा ऽध्याहृतशब्दद्वयपूर्वं पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यावृत्त्या त्रिविधसन्देहोक्त्यर्थत्वेन तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * सन्देहभाष्यात्पक्षद्वयप्रतीतेर्येविध्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य तस्माद्वा दशतयार्लिङ्गयन्तो मन्त्रा प्रहीतव्या इत्यनेन भाष्येणाप्रकृतमात्रपक्षमुक्त्या तत्त्वित्यनेन सिद्धान्ते शङ्किते नेत्युच्यतेत्यनेनाविशेषपक्षोपक्रमाल्लिङ्गेन प्रत्ययो भवति द्वाशतयेनापि कर्त्तव्यमित्यादिना विशेषपक्षस्यैव स्पष्टीकरणात्पक्षत्रयप्रतिभानमाह * ग्रन्थादिति * अप्रकृतमात्रपक्षं दूषयितुमुपक्रमते * न त्विति * प्रमाणाभावमेवोपपादयितुं क्लृप्तसामान्यसम्बन्धात्प्रकृतग्रहणसम्भवे फलपन्नागौरवापादफलत्वसम्बन्धात्प्रकृतग्रहणायोगाद्द्विशेषपक्षां अपि तावदतिक्लेशसाध्यो प्रकृतमात्रनिर्धारणं तु न कथं चित्सम्भवतीत्याह * महता हीति * निर्धारणात्कथंनिर्धारणमुपपादयितुमाह * येन हीति * आग्नेयीत्येवमादिभिर्हीति भाष्योक्तस्याग्नेयीशब्दाद्विशेषात्मकस्य प्रमाणास्य प्रकृतसाधारण्ये ऽप्यन्यत्र विनियुक्तत्वात्प्रकृतानामग्रहणमित्याशङ्क्याह * न चेति * पुरोडासाधयण विनियुक्तस्य फपालस्य तुगोपवापे विनियोगवद्विनियुक्तविनियोगो ऽप्यधिकृष्ट इत्याद्येव । कथं तर्हि भाष्ये पक्षत्रयोक्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * आदौ सन्देहकाले द्वाशतयीभ्य इत्यनेनाप्रकृतवाचिना शब्देना प्रविष्टद्वयहितेनाविशेषपक्षपरिपदात्प्रकृतमात्रज्ञान्तिरिति यदा त्रिपदाब्द एवाध्याहायो नैवशब्द

इति सूचितं सन्देहभाष्यादुप्रकृतमात्रपक्षप्रकाशने ऽपि शिष्टत्वादिति हेत्वर्थसूत्रावयवव्याख्यायं यथायमित्यादिभाष्यात्तत्प्रकाशनं भविष्यतीत्याशङ्गाह * यत्त्विति * सौप्रप्रतिज्ञासूचितस्याग्नेयीषद्विशेषस्य हेतोरग्नेयीत्येवमादिभिर्हीतिभाष्योक्तस्याविशेषपक्षसाधनत्वादधिकारे प्रकरणे यां लिङ्गमालाञ्च मन्त्रविधिः सां तत्राप्येषु प्रकृतेषु मन्त्रेषु चैतिलिङ्गक्रमसमाभ्यान्प्रवृत्ति पञ्चमी लिङ्गशब्दमात्रात्परा व्यञ्जोपे कल्पयित्वा प्रतिज्ञानार्थाय गतः सिद्धान्तनिरासायत्वेन सौप्रहंतूपपत्तस्तद्व्याख्यापेतापि भाष्येण नाप्रकृतमात्रपक्षः प्रकाशयत इत्याशयः । कथमान्नेयीत्येवमादिभिर्हीतिभाष्योक्तस्य प्रामाण्यस्याविशेषपक्षसाधकतावर्त्तीयत इत्यनेनेकेऽं प्रौढिप्रदर्शनायाप्रकृतमालपक्षमपि समर्थयितुमारभते * यदि त्विति * न्यायाकौशलसूचनायोपहासार्थ * आत्रियस्योपपत्तिरित्युक्तम् * कीदृशीत्यपेक्षायामाह * प्रकृतस्येति * यस्योदनादेः पक्षस्य यामः प्रहृष्टे यतो गतः तस्य गतरसत्वात्तस्मान्नेनान्यदपि गतयोर्देयातयाममुच्यते ।

कुशा दव्यादयो मन्त्रा प्राह्वणाश्च यद्बुधताः ।

न ते निमोञ्च्यतां यान्ति विनियोज्या पुनः पुनरिति ॥

स्मृतेः । यातयामस्यस्यानाशङ्कत्वाद्परितोषेणोपपत्त्यन्तरमाह * अथेति * आग्नेयीषु सामगा- स्तुवत इत्यादौ स्तोत्रादिसाधनत्वेनाभ्याग्नेय्यादिष्वदमात्रेण विधानात् तुल्यतामाशङ्गाह * यदि त्विति * विध्यन्तरैर्विशेषविधानात्सामान्यसाधनत्वेनाभ्याग्नेय्यादिशब्दमात्रेण विधानात् तुल्यतामाशङ्गाह * यदि त्विति * विध्यन्तरैर्विशेषस्तु बाधः संरस्यतीत्याशयः । इममेव पक्षमुपसंहसति * तस्मादिति * तृतीयपक्षसमर्थनेन तस्माद्दाशतधीलिङ्गयतो मन्त्रा प्रवृत्तित्वा इत्यन्तं भाष्यमप्रकृतमालपक्षविषयत्वेन व्याख्याय, स्मृतेनादित भारभ्याविशेषपक्षविषयत्वेन व्याख्यातुं सौत्राविशेषप्रहणप्रतिज्ञासूचितइत्त्वर्थमान्नेयीत्येवमादिभिर्हीति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * विद्योक्ता दाशतस्यो ऽपीत्यापिशब्दस्याहारः सूचितः । प्रकृतानामपि दृष्टयाव्यवशमण्डलसन्नकावयवपट्टक च मन्त्रसहितामन्तुत्वरूपेण प्रहृष्टं वस्तुं दाशतयोशब्देनैवाविशेषोक्तिः कल्पनालाभयत्प्रकृतानामिवर्त्ता प्राह्यतेति सिद्धान्तमाशङ्क्य प्रकृतानां स्तो-

सति प्रकृतनियमः स्यान्नान्यथाशिष्टत्वस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे विधि-
 प्रत्ययस्योपलक्षणमात्रे क्षीणशक्तित्वेन विध्यभावात्त काचित् प्राह्ये-
 त्यादिमाद्यनिरासार्थतया शिष्टत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यानायापाद्यो-
 क्त्या पातनिकार्थे यश्चेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * नचेति * कथम्भा-
 वात्मकप्रकरणस्य विनियोजकत्वाख्येन प्राहकत्वेन प्रकरणाद्भवो-
 नात्र व्यापारान्नान्यव्यावर्तकत्वाख्यं विशेषकत्वं भवतीत्याशयः ।
 कथम्भावलक्षणस्य प्रकरणस्य व्यावर्तकत्वायोगे ऽपि यौगिकशब्दा-
 नां स्वाधयवार्थान्यवार्हवस्तुवाचित्वात्संहितावलम्बित्वाय सन्निहिता-
 र्थविषयत्वाय गतेर्विशेषतो ऽग्निदेवता ऽस्या इति सन्निहितवाचिसर्व-
 नामार्थशुचित्वादाभेदीशब्दस्य सन्निहितार्थविषयत्वावगतेरग्निदेव-
 त्वत्ववदप्यवद्य सन्निहितत्वस्याप्यन्यपदार्थे ऽपि लक्षणत्वावगमा-
 च्छ्रुत्यनुगृहीतसन्निधिलक्षणप्रकरणस्य व्यावर्तकत्वं भविष्यती-
 त्याशङ्काह * सन्निधीति * उपलक्षणप्रयप्रतीतावप्यविशिष्टं
 हि लक्षणमित्यनेन न्यायेनोपलक्षणानां विशेषणविशेष्यत्वायोगादे-
 केन चोपलक्षितप्रत्ययोक्तस्त्रीत्वान्यथानुपपत्त्या गम्यस्य वा शुद्धस्य
 ध्रुतराजगम्यत्वेनागृह्यमाणे गृह्यमाणविशेषत्वावगत्या समुच्चये
 ऽपि निहितत्वस्य ध्रुत्यनुग्रहाभावो लौकिकोक्त्वा सूचितः । प्रकृत-
 त्यागंयीत्वसद्भावात् ध्रुत्यविरांभमाशङ्क्य यौगिकशब्दानां व्यक्ति-
 वाचित्वात् प्रकृतव्यक्तित्वात्प्रहणे ध्रुतिसङ्कोचापत्तिर्यौगिकोक्त्वा सू-
 चिता । भाष्यस्याप्रकृतमात्रपक्षोपपादतार्थत्वशङ्कानिरासायाविशे-
 षपक्षोपपादनफलसिद्धान्तनिरासार्थतां सूचयितुमाह * तस्मादि-
 ति * उपदिष्टेति भाष्यमविशेषपक्षे ऽनुपपन्नमाशङ्क्य सावधारण-
 त्वेन व्याचष्टे * उपदिष्टेति * एवं जातीयकस्येति भाष्यावयवं
 व्याचष्टे * एवमिति * कथं जातीयकस्येति प्रश्नभाष्याशयमाह *
 कथमिति * विशेषणरहितस्यापि यथान्नेम्या स्तोत्रादि करोती-
 त्याख्यातप्रत्ययविहितरूपेणोपदिष्टत्वेनोपलक्षणाप्रकृतप्रहणं भवि-
 ष्यतीत्येवमाशयत्वं कथंजातीयकस्येति सिद्धान्तप्रश्नस्य मत्वा
 सन्निरासार्थं यः कस्मिंश्चिदित्यादिप्रहीतव्य इत्यन्तं भाष्यं उपदिष्ट-
 त्वोपलक्षणरूपायाः प्रकृतप्रहणोपपत्तेः सिद्धान्तनो ऽनिष्टवादयु-
 फतमाशङ्क्य परमार्थः । सिद्धान्त्यनभिमतमेवोपदिष्टत्वोपलक्षण-
 रूपां प्रकृतप्रहणोपपत्तिं स्थोत्रंक्षामात्रेण सिद्धान्त्यभिप्रेतां परिक-
 ल्प्य पूर्वेपक्षी यः कस्मिंश्चिदित्यादिप्रहीतव्या इत्यन्तमाहंत्वं ता-
 त्पर्यन्तस्मात्प्रहणोपपत्तेः * परः पुनरिति * लिङ्गशब्दव्याख्यायास्तद्वि-
 मित्येताद्विषयत्वं यः कस्मिंश्चिदित्यवयवस्य चापदिष्टत्वरूपोपलक्षण-

निरासाद्यतारमात्रार्थत्वं सूचयितुं मध्यप्रतिफेनाद्यतारितम् । अत्र
भाष्ये यदीति भाष्याद्यवयवगतेन याग्न्याख्यातप्रत्ययसामर्थ्यस्य वि-
पयभूनाख्यातप्रत्ययविहिता घेत्येयमाख्यातप्रत्ययसामर्थ्यं तस्योप-
देशकस्याख्यातस्य मन्त्रविषयं लिङ्गमिति षष्ठासमासाध्ययनेन तदु-
पदिष्टत्वं लिङ्गमित्यसमासाध्ययनेन घा तत्तस्य विधीयमानस्य म-
न्त्रस्योपलक्षणं विधक्षितमित्युक्ते कथमेतद् गम्यत इत्यपेक्षायामुपल-
णोपक्षीणशक्तौ लिङ्गनांपदिष्टो भवतीति विध्यभावांपन्यासाद्देव-
तालिङ्गस्य चांपलक्षणत्वे * तदयांगादित्युक्तम् * एतदेव भाष्यम-
यवयवो व्याचिष्यस्युयंः कस्मिंश्चिदिति भाष्यावयवं तावद्घ्या-
हारेण व्याचष्टे * नासाविति * उपदिष्टत्वस्यैव स्फुटस्य विशेष-
णस्य सम्भवात् कथं नान्यत्रोपदेशमर्हतीत्याशयेन कथमिति पृ-
ष्टयोपदिष्टत्वस्योपलक्षणत्वरूपविशेषणत्वरूपविशेषणत्वनिरासार्थं य-
दीति भाष्यमापाद्योत्तरार्थत्वेन व्याचष्टे * तदिहेति * यथा-
लम्भनिर्वापी विधीयेतेन प्राकृतौ तौ हि विहितौ यदि न विधीयेते
ततः प्राकृतौ लक्ष्येते यावालम्भनिर्वापी कर्त्तव्यावित्यालम्भनिर्वापा-
धिकरणभाष्योक्तेन न्यायेन कर्त्तव्यतावाचिना प्रत्ययेनोपलक्षणा-
भूत्वा व्यावृत्त्याख्यविशेषणं कर्त्तव्यमित्युक्ते तस्य विशेषणत्वोपपाद-
नार्थम् * तर्हीत्युक्तम् * येनेति भाष्यावयवाद्यमेव लिङ्गश-
ब्दार्थो ऽवसीयत इत्याह * तथा चेति * तत इति भाष्यावयवं
व्याचष्टे * तत इति * मर्थेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * अचेति * ७९१।।
तेनेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तेनेति * तस्मादित्युपसंहार-
भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * सिद्धान्त्यभिमतप्रकृतप्रहणो-
पपत्युत्तरार्थं न त्विति भाष्यं प्रकरणस्याविशेषकत्वादयुक्तमाशङ्क्य
साक्षात्प्रकरणस्याव्यावर्त्तकत्वे अपि विधेलाघवादेकत्वेन गौरवापा-
दकप्रकृतप्रहणव्यावर्त्तकत्वाशयतया व्याचष्टे * न त्विति * प्र-
कृतानामपि सद्धारस्यैव क्रत्वन्वयस्यावगतेद्वारान्तरान्वयार्हनिर्द्धार-
क्रत्वन्वयरूपसामान्यसम्बन्धानवगमात्प्रकरणस्य विधिलाघवापादक-
त्वानुपपत्तेर्विनियोजकत्ववाच्यमित्यापाद्य फलवद्विरोधेन नियाम-
कत्वनिरासार्थं नेतीति भाष्यं धृतिनियोज्ये मन्त्रे लिङ्गविरोधोप-
न्यासाद्युक्तमाशङ्क्य देवताख्यचिह्नरूपलिङ्गयुक्तभुतिलक्षणार्थत्वेन
लिङ्गशब्दं व्याचष्टे * लिङ्गं हीति * प्रसद्धारसर्वं ऽप्युपरितनोः
शुद्धा लिङ्गशब्दाः धृतिलक्षणार्था इत्याह * उपरिष्ठादिति * अ-
विरोधशङ्कार्थमाहेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * माहेति * गौरव इति
चा धृत्या यत्रोत्पाद्यधारित " विशेषे यदि तत्र स्यात्ततः

स्थाच्छ्रुतिबाधनमिति तद्भूताधिकरणवार्तिकोक्तन्यायेनाविरो-
 ध इत्यर्थः । व्यक्तिवाचित्वेनाग्नेव्यादिशब्दानां जातिवाचि-
 षादिशब्दवैषम्याद्विरोधसमर्थनार्थं नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * नै-
 तदिति * जातिवाचित्वाभावे ऽपि वैयाकरणगतेन सम्बन्धवाचित्वं
 मत्वा व्यक्तीनामवाच्यत्वाद्प्रकृतमन्त्रव्यक्त्यग्रहणे ऽपि ध्रुतिविरोधो
 नास्तीति शङ्काशयविवरणार्थमुच्यते इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * सामा-
 न्यस्यति * आग्नेयीत्वादिजात्यभाषान्मन्त्रदेवतासम्बन्धमेवानेक-
 मन्त्रव्यक्तिसमानत्वात्सामान्योक्त्याभिप्रेत्य तस्यैव प्रतिमन्त्रव्यक्ति-
 समाप्तिरुक्ता तस्मादित्यनेन नचेहेति भाष्यशेषो व्याख्यातः । प्रकृता-
 यामपि व्यक्तौ समस्तशब्दार्थसम्भवाद्भित्त्यश्रुत्यवाये ऽपि विकल्पेना-
 प्रकृतानां धाधात्पक्षे ध्रुतिविरोधो ऽपरिहार्य इति विरोधसमर्थना-
 शयविवरणार्थमुच्यते * सत्यमिति * भाष्यं लिङ्गात्सामान्यमित्य-
 नेन व्यक्तेरधौतत्वात्कस्याञ्चित्वागे ऽपि अविरोधस्योक्तत्वाद्युक्तमा-
 शब्दा व्यक्तिवाचित्वाशयत्वेन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * नत्विति
 शङ्कामाष्यं व्यक्तिवाचित्वापनिर्गम्यार्थत्वेन व्याचष्टे * न त्विति *
 जिज्ञासापूर्वं व्यक्तिवाचित्वाशयसमर्थनवचः पूर्वं पक्षसमर्थनार्थम् उ-
 च्यते इत्याद्यपरमित्यन्तं भाष्यं व्याचिख्यासुर्जिज्ञासाभाष्य तावदध-
 तारण्यपूर्वं व्याचष्टे * परस्त्विति * किं त्विति निर्णयभाष्यं स्वरूप-
 ७२२११ शब्दावह्यवाचष्टे * हा चेति * तात्पर्यतो व्याख्यातुमाह्वयधिकर-
 णोक्तजातिवाचित्वविरोधं शङ्कते * किं पुनरिति * विरोधपरिहा-
 रार्थं परंपरां व्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति * नेतीति * जातिवाचित्वान-
 पन्हेव व्यक्तीनामतत्त्वोच्छ्रुतिविरोधद्वारपूर्वपक्षासिद्धया सत्यां दू-
 षयति * तस्त्विति * मन्त्रमंतन व्याचष्टे * अत इति * न केवलं जा-
 तेर्वाच्यतापन्धूयते किं तु सद्भाषो ऽपीत्याह * न चेति * जात्यन्त-
 राभावे ऽप्युज्जातिरेधात्र जातार्थ्या देवतान्विता पङ्कजशब्दस्यैव प-
 ङ्कजनान्विता पद्मत्वजातिर्वाच्यता भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थेदेव-
 तेवेति भाष्यं व्याचष्टे * देवतासम्बन्धमेवेति * आग्नेयो ऽष्टाकपा-
 लः शिरो धा पतद्यज्ञस्य यदाग्नेयः आग्नेयो वै प्राह्वण इत्यादौ द्र-
 व्यादिष्वपि प्रयोमाद्विदमभिप्रेत्येततः शब्दार्थः । सम्बन्धाभ्यभिचा-
 रित्वे तस्यैव वाच्यता कस्मान्नेष्टेत्याशङ्काह * सम्बन्धास्त्विति *
 चाङ्किना लिङ्गात्सामान्यमिति सामान्योक्ता सम्बन्धस्य वाच्यत्वे-
 नोपन्यस्तत्वात्स्वानभिमतत्वसूचनार्थम् * भाष्यकारणेऽयुक्तम् *

(१) पवीतत्वादिति २ पु० पा० ।

(२) चान्वाक्यदेवत्विति १ पु० पा० ।

वानन्त्यव्यभिचाराख्यदोषापत्तेर्ब्यक्त्याचित्थ न सम्भवतीत्याशङ्का-
ह * तस्या एव चेति । अनेन चोपस्थानसाधनमृग्यक्तिर्देवतयोपल-
क्षयितव्येत्येवमानन्त्यव्यभिचारपरिहारार्थत्वेन यथेति भाष्यावयवो
व्याख्यात, देवताया ऋग्यक्त्पुपलक्षणत्वाभ्युपगमे प्राग्व्याच्यत्वाप-
त्तेर्देवतात्वस्य च सम्यग्भिरूपत्वात्प्रतिसम्बन्धिन विना ऽनुपपत्त्या
प्रति सम्बन्धिन्या ऋग्यक्ते प्रतीतिसम्भवाद्वाच्यत्वापत्तिरित्या-
शङ्काह * पूर्वैति * देवताविशेष्याया ऋग्यक्ते प्रत्ययवाच्य-
त्वानभ्युपगमे ऽधिष्ठानभूत प्रकृत्यर्धमार्गि प्रति प्रत्ययार्थस्य देवता-
त्वस्य विशेषणत्वापत्त प्रकृतिप्रत्यययोर्विशेषणविशेष्याभिधानश-
क्तिभेदविरोधापत्ते, प्रत्ययेन विशेष्याभिधानमवाचिरुद्ध न तु वि-
शेषणाभिधानमिति साधारणोक्त्वा सूचित गवादिशब्दाल्लक्षणाया
अपि व्यक्तिविशेषान्वयसम्भवाद्विशेष्यत्वसिद्धे ऽपि न वाच्यत्वक-
ल्पना युक्तेत्याशङ्काह * यत्र त्विति * गवादिशब्दस्य जातौ
व्यक्तौ चाभयत्र वाचकत्वस्यास्मृते शब्दभेदाभावात् तन्निमित्तश-
क्तिभेदानुपगमेरुभयत्र प्रयोगान्वयानुपपत्तिमात्रेण शक्तिद्वयकल्प-
नापत्तायेकप्रतीत्याविनाभावेनेतरप्रतीतिसिद्धान्वयानुपपत्तिपरिहा-
राद्विशेष्यानभिधान युक्त तस्मिन्तस्य तु "सास्य देवत"ति स्मृत्यैवा-
स्य शब्दनिर्दिष्टे विशेष्ये देवतात्वे च विशेषणे वाचकत्वानवगमा-
च्छक्तिद्वयानभ्युपगमे ऽपि कल्पनागौरवात्तापत्तेरुभयाभिधान युक्त-
मिति व्यापारयितव्यत्वोक्त्वा ऽऽभिधानावयवस्य व्यापारस्यान्यथानु-
पपत्त्या कल्पयितव्यत्वाभिधानात्सूचितम् । सास्य देवतेति स्मृत्या
ऽस्य शब्दनिर्दिष्टस्य विशेष्यस्य प्रति सम्बन्धित्वमात्रमवगम्यते । न
वाच्यतेत्याशङ्का स्मृत्या प्रतिप्रतिसम्बन्धिनो वाच्यत्वा ऽनुक्तौ ल-
क्षणायावगतिसम्भवे ऽप्याग्नेयीशब्दस्य तात्पर्याभावापत्तेरग्निशब्द-
घदाग्नेयीप्रथमोपसदित्वाद्दौ विशेष्यसमानाधिकरण प्रयागो न
स्याद्देवताशब्दश्चाग्निसमानाधिकरण प्रयाग स्यात् चैतद्वयमप्यस्मि
यतो देवताशब्दविशेषणमात्रवाची सप्राग्नेयीशब्दो लक्षणया विशे-
ष्यपर्यन्त नीयेनेत्याह * न चिति * देवताख्यस्य च विशेषणमा-
त्रस्य तद्विनवाच्यत्वाभ्युपगमे मन्त्रकरणक व्यापारदेवताया क-
रणकार्याक्षमत्वे ऽपि तद्विनात्प्रतिपादिकधृतिथलत्वात्कारक-
विभक्तिव्यापेन सहार्थे तृतीयाभ्युपगम्याग्नीधादिधनुषस्थान-
कर्मत्वे क्षमत्वसम्भवान्न लाक्षणिक विशेषमाद्वियेतेत्याह * यत्र
चेति * अनेन चानेकव्यक्तिसाधारण सामान्यरूपस्य देवताख्यस्य विश-
ेषणमात्रस्य तद्विनवाच्यत्वाभ्युपगमे यथा देवतयर्ग्यत्वात्पसाध-

७९३।१

नं लक्षयितव्यं सैवात्रोपस्थाने करणत्वायोगे ऽपि करणत्वेनाग्निधा-
 दिना समाना सती साधनं भविष्यति किमुग्व्यक्तिलक्षणयेत्येवं व्या-
 ख्यानतरं देवतैवेति भाष्यावयवस्य सूचितम् । व्यक्तित्वाचित्वोपपाद-
 नार्थतामस्य सूचयितुमाह * तस्मादिति * विसतराश्च सम्यन्धटी-
 कायां पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोर्द्रव्यत्वाचित्वोपपादनार्थं सर्वयोगि-
 कानां व्यक्तित्वाचित्वोपपादितेत्याह * तदिति * व्यक्तित्वाचित्वोपपा-
 दनस्याविशेषपक्षसिद्धयर्थत्वोक्तार्थं न चेत्याद्युपाद्दृष्टिरिति न्तं भाष्यं
 सङ्कृतो व्याचष्टे * ततश्चेति * अप्रकृतमपीत्यविशेषोक्तेयं ध्यायमि-
 ति भाष्योक्तप्रकृतोपदेशायोगविरोधाशङ्क्यर्थं न त्विति भाष्यं यध्याय-
 मित्येतेनापि प्रकृतमात्रोपदेशायोक्तोक्तिद्वारेणाविशेषोपदेशस्यैवोक्त-
 त्वेनाविरोधाद्युक्तमाशङ्क्याप्रकृतमात्रोपदेशो यध्यायमिति भाष्येणो-
 क्त इति भ्रान्तस्वयं शङ्क्येवमुपपादायितुमाह * न त्विति * भाष्ये
 ऽनुक्तस्याप्यप्रकृतमात्रपक्षस्य परमतेन किं तद्व्यतिरिक्ता इति स-
 न्येह्वर्तित्के प्रकृतस्य कार्यान्तरोपयोगेनेत्याद्युपपीत्तवर्तित्के घाद्य-
 नुक्तत्वादाद्यत्वं सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्राय वाध आदिशब्दे-
 नोक्तः । उच्यतइति परिहारभाष्यं यध्यायमिति भाष्यार्थविवरणार्थ-
 तया व्याचष्टे * परस्त्विति * मध्यमताप्याद्यत्ववत्तद्वर्तित्कोक्तक्रमो-
 येत्येतेनाविशेषोक्तेयं ध्यायमिति भाष्यविरोधाप्यदोषाभावात्त्वार्थ-
 त्वेन नैवं सतीति भाष्यावयवो व्याख्यातः । अविशेषोक्तेर्भाष्यविरो-
 धाव्यदोषाभावे ऽपि करणवाधास्यो दोषो ऽस्त्येवेत्याशङ्क्यर्थं न त्वि-
 ति भाष्यं धृत्याप्रकरणवाधस्य युक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्याविरोधार्थं श्रुतेः
 सामान्यवाचिता ऽङ्गीकार्येत्येवमाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * न त्वि-
 ति * सत्यमिति परिहारभाष्यं श्रुतेः प्रसिद्धार्थत्वात्तेन युक्त इत्येव-
 माशयत्वेन व्याख्यातुमाह * परस्त्विति * वैकल्पिकपदार्थमध्ये नि-
 स्सम्येकप्रयोगे विरोधाभावात्प्रत्यं प्रकृतमात्रग्रहणं ऽपि ध्रुवमुग्रहो-
 पपत्तेनं प्रकरणं वाधनीयमित्याशङ्क्यानिरासार्थं अपि चेत्यादिभाष्यं
 स्वोपस्कारमनपेक्ष्य प्रमाणोपकारार्थं युक्तिपूर्वकारिणः प्रकृतायोगा-
 त्प्रमाणांनुग्रहार्थत्वशङ्क्यानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्या लौकिकादिभ्रान्तप्र-
 धादनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * अपि चिति * किं तर्हीत्यनेन यदिति
 भाष्यावयवो व्याख्यातः । प्रवृत्तेरामानुग्रहार्थत्वे ऽपि प्रकृतमात्रेणा-
 पि क्रतूपकाराव्येन फलेन फलयताम्रानुग्रहसिद्धेन प्रकरणं वाधनी-
 यमित्येवमाशयत्वेन किमितिप्रभ्रभाष्यावयवं व्याचष्टे * तत इति *
 उभयवाप्याम्रानुग्रहसिद्धौ दुर्बलप्रमाणानुरोधेन बलवत्प्रमाणफल

भूनाया' प्रवृत्ते सङ्कोचो न युक्त इत्याद्येनोत्तरार्द्धमेतदिति भा-
 ष्यायवचनवतारणपूर्वं व्याचष्टे * अत इति * यथाग्रन्थेत्येकरूपैव
 श्रुतिर्वहुषुप्रकृतेष्वप्रकृतेषु च मन्त्रेषु प्रमाण तथापि क्व चित्प्रकृतम-
 न्त्ररूप ऽर्थे प्रमाणमनुगृहीतमिति प्रमाणांनुग्रहण पुरुषस्य कृतार्थत्व
 प्रकृतमन्त्ररूपाण्यर्थान्नराणि पुरुषार्थोपयिक्तान्यपि सन्ति न गृह्यन्त
 इति यच्छक्यते तत्रेत्येतदत प्रवृत्ते प्रमाणांनुग्रहार्थत्वाभावाद्भव-
 तीत्येव योज्यम् । प्रवृत्त प्रमाणांनुग्रहार्थत्वाभ्युपगम इतिष्टापत्ति-
 माह * सङ्घादिति * तस्मादिति पूर्वपक्षापसंहारभाष्य व्या-
 चष्टे * तस्मादिति * तस्माच्छब्देन किं परामृष्टमत्यपेक्षायाम-
 विशेषेत्युक्ते प्राक्तस्यानिर्दिष्टत्वात्सर्वनाम्ना परामर्शयागमाशङ्क्य लि-
 ङ्गप्रत्ययविरुद्धत्वादित्यत्र श्रुतेरविशेषेण सर्वमन्त्रग्रहणसामर्थ्यं वि-
 ना विरोधायोगादिलिङ्गयुक्ताया श्रुताविवाविशेषग्रहणसामर्थ्यो ऽपि
 प्रयुक्त एवेत्यत्रशब्दात्कर्षयुक्तेन लिङ्गेनत्यननाकम् । दाशतय्या-
 मपीत्याद्यपिशब्दालोचनादुर्पादष्ट ऽपि दशो हीत्यादिभाष्यस्य साव-
 धारणत्वप्रतीतेरविशेषपक्षोक्तार्थत्वसम्भवे ऽपि सूत्रे ऽपि शब्दा-
 भावात्कथमविशेषपक्षप्रतीतिरित्याशङ्क्याह * सूत्रमपीति * प्राक्त-
 दाशयानामतदाख्याना चानुक्तत्वात्सूत्रस्याप्राप्तातदाख्यमन्त्रप्रापणा-
 र्थत्वावगतेन विधारणार्थता युक्तत्वात् । तदाख्या अपि तर्हि
 कस्मात्स्वशब्देन नोक्ता इत्याशङ्क्याह * तदाख्येषु त्रिति *

तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ २१ ॥

पूर्वपक्षसूत्रस्येनातदाख्यशब्देनाप्रकृतानां च शब्देन च प्रकृ-
 तानां विधेरुक्तत्वासिद्धान्तसूत्रं तदाख्यपुनर्यचनस्यान्यपरिसर्यार्थ-
 त्वेन तदाख्य एवमन्त्रो विधीयतइत्येय कर्मण्युत्पन्नविधियद्दानुपनेण
 व्याख्यायं तदाख्यइति भाष्य तच्छब्दनानिर्दिष्टज्योतिष्टोमपरामर्शयो-
 गाद्युक्तमाशङ्क्याधिकारविषयत्वाद् बुद्धिस्यस्य ज्योतिष्टोमस्य परामर्श
 सम्भव सूचयत्त्रेधा व्याचष्टे * अधिकारस्य इति * ज्योतिष्टोमाङ्गे
 ज्योतिष्टोमसङ्गतत्वस्यौपचारिकत्वेनापरितोपाद्व्याख्यान्तरद्वयम् ।
 कुत इति प्रश्नोत्तरत्वेन सौत्रप्रकरणशब्दव्याख्यार्थं प्रकृतौ हीति भा-
 ष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * अयमाग्नीध्रोपस्थानाख्य पदार्थ-
 क्रतुसम्बन्ध्यनुष्ठेयविशेष समन्त्रकार्यत्वेनोपदिश्यते न चानेन म-
 न्त्रेण क्रतुसम्बन्धिकश्चित्कार्यमिति सामान्यत क्रतुसम्बन्ध्यनुष्ठे-
 यान्वयप्राप्तिं विना तद्विशेषान्वयानाकाङ्क्षाच्छक्यो विधातु स्वरसन-
 पदार्थस्वरूपमात्रान्वयप्रतीतेः कत्वन्वयार्थिनत्वाद्य सामान्यत कत्व-

७९५१

ज्ञान्वयस्याप्रकृतानां कृत्यन्वयान्वाश्र सामान्यतः कृत्यज्ञान्वयप्र-
तिरस्तीत्याशयः । पूर्वार्द्धमुपपादयितुमाह * आश्रयेति * आ-
धानवत्सस्कारकर्मत्वे ऽप्युपस्थानस्याग्नीध्रादिमनुष्यस्वरूपप्रयुक्तत्व-
कृत्यकार्यविशेषत्वं न स्याद्विरणयधारणवत्स्वतन्त्रपुरुषार्थत्व वा न
च क्रत्वैकान्तिकस्याप्याग्नीध्रावेजुं ह वादिवल्लौकिकवार्त्स्वरूपेण प्रयो-

कार्यविशेषस्य मन्त्रकार्यत्वेन विधिनिश्चीयत इत्यर्थः । उत्तरार्द्धमुप-
पादयितुमाह * सचेति * स्वरसत्, पवार्थस्वरूपान्वयप्रतीतेराकाङ्क्षा च
यिना कृत्यन्वितरूपलक्षणयोगादित्याशयः । सामान्यान्ययोपेक्षत्वे
ऽपि विशेषान्वयस्य कथमकृतमन्त्रनिवृत्तिरित्यपेक्षायामकृतविधौ
वाक्यभेदापत्तिमाह * तत्रेति * प्रकरणादेव सामान्यान्यवसिद्धे-
र्वाक्यभेदपरिहार शङ्कते * ननु चेति * अनेन च न्याय्यतोक्तिस्-
चिन्तवाक्यभेदपरिहारशङ्कार्थत्वेन कथमिति प्रश्नभाष्ये व्याख्यातम् ।
श्रुतिकल्पनां विना प्रकरणस्याधिनियोजकत्वात्प्रकृतेषु च प्रकरणा-
भेदानात्सामान्यान्यव्यवहार्यां श्रुतौ कल्पनायां सत्याभाभेयादिवा-
क्यकृतविशेषान्वयसिद्धेरप्रकृतेषु सामान्यान्यव्यवस्थाधुतिकल्पन-
स्याशक्यत्वात्प्रकरणेन सामान्यान्यव्यवस्थापरिहार्यो वाक्यभेद
इति तन्मन्त्रोपेक्षेया प्रतीत्युक्तभाष्यमुचितमर्थमाह * सत्यमिति *
प्रकरणात्सामान्यान्ययो सिध्यन्नपि विशेषान्वयविध्यन्वयानुपप-
त्तिलक्षणव्यवस्था सत्स्यतीत्याशङ्कते * न त्विति * श्रुतार्थोपपत्तेः
शब्दकल्पत्वेनार्थोपस्थाक्यस्यार्थस्यापि श्रुतिकल्पनापेक्षया प्रकरणा-
नुपपत्त्याश्च श्रुतिमकल्पयित्वा र्थात्सामान्यान्यमिति सत्स्यतीति परिहर-
ति * नेति * सामान्यतः क्रत्वज्ञान्वययापादकत्वेनात्र कृत्यज्ञस्य सा-
मान्यान्ययोपेक्षाविवक्षितत्वात्तस्य धामान्यव्यवहारत्वेनानुतिष्पादित-
या आश्रयविषयत्वात् विधायके श्रुतिकल्पनापेक्षेत्याशङ्कते * यदि
हीति * प्रयोगकाले ऽनुतिष्पादित्वे ऽपि श्रुतार्थोपधारणकाले अनेन
मन्त्रेण कृतोदपकर्तव्यमिति सामान्यान्यवयानयगमे स्वरसतो ऽयगत-
स्याग्नीध्रस्वरूपान्वयस्य त्यागायोगात् कृत्यन्वयस्याग्नीध्रान्वयानुनि-
ष्पादित्यानुपपत्तेः शास्त्रविषयता ऽस्त्येवेत्याशयः । कृत्यव्यभिचारित्वे-
न्वाग्नीध्रस्य तद्वन्वयानुतिष्पादित्वे कृत्यन्वयस्य प्रयोगकाले ऽप्यस्त्ये-
वेत्याशङ्कतेवाग्नीध्रस्य जुष्ठाद्विषयत्वं कृत्यव्यभिचारित्वे मन्त्रस्य कृत्य-
न्वयत्वात्वाग्नीध्रस्वरूपान्वयोपपत्तेः कृत्यव्यभिचारिताहवर्तायादि-

स्वरूपान्वितस्याधानस्यैव न क्त्वन्वयो ऽनुनिष्पादीत्येवं परिहारसूचनार्थं न केवलं शास्त्रार्थव्यवधारणकाले ऽनुनिष्पादित्वं नास्ति किन्तु प्रयोगकाले ऽपीत्याह * किं चेति * क्त्वद्भूत्वानपेक्षप्रत्यक्षगम्यमण्डपरूपाशया लौकिकोक्तिः । क्त्वद्भूत्वानपेक्षगम्यमनुस्यरूपाशयालौकिकोक्तिः । ततश्च क्लृप्तोनाप्यथाच्छ्रुतिकल्पनाशकैर्यद्यवश्यं धृतिः कल्पयितव्या ततः प्रकरणात् तत्कल्पतायां सत्यां कल्पयितुं शक्यस्याशयेनोपसंहरति * तेनेति * इदं कल्पतायाः धृतेः प्रकृतमन्त्रमात्रविषयत्वात्प्रकृतेषु सामान्यान्वयधृतिकल्पनाग्नेयीवाक्यस्य प्रकरणम्नानात्तं विरुद्धत्वात् शङ्काह * सर्वत्र चेति * क्लृप्तसामान्यान्वयप्रकृतमात्रविषयत्वेनाग्नेयीवाक्योपपत्तेः सामान्यान्वयकल्पनापादकसर्वाग्नेयीविषयत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याशयः । उक्ते ऽर्थे भाष्यं योजयति * तदिति * अप्रकृतानां ज्योतिष्टोमं प्रत्यनेन मन्त्रेण व्याप्रियेतेत्येवं रूपसामान्यान्वयाप्राप्तेरव्यापकत्वं हेनोराशङ्का प्रकृतविषयत्वेनापि वाक्योपपत्तौ कल्पनागौरवापादकसर्वविषयत्वाभ्युपगमायोगाद्देतोऽर्थानुष्ठापकत्वं यथेत्यनेनोपपादितम् । अनेन च भाष्येण द्विविधो ऽपि पूर्वपक्षो निरस्तो भवतीति सूचयितुमाह * इतरन्थेति * सिद्धान्ते ऽपि प्रकरणानुरोधाच्छ्रुतिसङ्कोचापत्तिलक्षणो दोषो ऽस्तीत्याशङ्काह * प्रकृतंति * विधिभ्रुत्या च स्वव्यापारलाघवायाग्नेयीधृतिसङ्कोचस्यापेक्षितत्वात्तस्याश्च पुरुषप्रवृत्तिहेतुत्वेन धृत्यन्तरेऽप्यो वलीयस्त्वात् सङ्कोचो दोष इत्याशयः । घरे प्रकृतानां प्रत्यासन्नत्वाच्छीघ्रं बुद्धेर्बुद्धिचिलंबानापत्तिलक्षणो गुणः प्रकृतग्रहणे भविष्यतीत्याह * एवं चेति * प्रकृतेष्वपि द्वारान्तरात्मकविशेषान्वयार्हनिर्द्धारकत्वन्वयलक्षणसामान्यान्वयस्य क्लृप्तत्वाद्द्विशेषान्वयविध्ययोगाशङ्कानिरासार्थत्वेन सौत्रोपपत्तिशब्दव्याख्यायं व्यापारविशेषेति भाष्यं व्याख्यातुं शङ्कां तावदाह * ननु चेति * वेदशास्त्रानन्त्याद्योग्यानुपलब्ध्यभावेनाभाषनिश्चयायोगमाशङ्का यथायं प्रकृतः । स कार्यान्तरे विनियुक्तो यः कस्मिंश्चिद्विशेषेणोपदिष्ट इति च भाष्यद्वयसंवादेनाभाषनिश्चयो यद्यपीत्यत्यनेनोक्तः सद्भावाभ्युपगमे ऽपि भाष्यविरोधाक्यो दोषो ऽस्तीत्यपि उच्यते । कार्यान्तरे विनियुक्तस्यापि मन्त्रस्योपस्थानाख्यव्यापारविशेषविधानमुपपाद्यत इत्येवं भाष्याव्याख्यां सूचयन्परिहारमाह * उच्यतइति * कार्यान्तरविनियुक्तानामभ्युपस्थानाख्यव्यापारविशेषान्वयित्वेन पुरोडाशकपालस्य तुपोपवापान्वयित्वेन ग्रहणसम्भवाग्निनिर्द्धारश्रुत्यन्व-

७९५१

यलक्षणसामान्यान्वयाभावो दोषो नापि भाष्यविरोध इत्यर्थः । कार्यान्तरविनियुक्तानां तर्हि विशेषान्वयस्यैव प्राप्तत्वात्सामान्यान्वयेनाभिप्रतप्त ज्योतिष्टोम प्रति व्यापारस्य प्राप्तत्वादेवेति भाष्यावयवेन प्राप्त्युक्तिरिच्छेनेत्याशङ्कते * नञिति * विशेषान्तर्गतत्वेन प्राप्तिरभिप्रता न स्वातन्त्र्येण परिहरति * कथमिति * विशेषान्तर्गतस्य सामान्यस्य निराकाङ्क्षेण विशेषान्तरान्वयानर्हत्वात् प्राप्त्युक्तिरनर्थिकेत्याह * तेनेति * प्रकृत्यर्थत्वेन निराकाङ्क्षस्यापि प्रयाजाद्विकृत्याकाङ्क्षयाकाङ्क्षामुत्पाद्य विकृत्यर्थत्ववस्तोत्रादिद्वारविशेषान्वयेन निराकाङ्क्षस्यापि कत्वन्वयलक्षणस्य सामान्यान्वयस्योपस्थानात्पदान्तराकाङ्क्षामुत्पाद्यद्वारान्वयो ऽस्ति योग्यतेत्याशयः । विशपरूपाविवक्षीत्त्राकाङ्क्षोत्थापन सूचितम् । अनेन चोपस्थानात्प्रव्यापारविशेषविधानत्रेलायामविधिक्षितत्वात् स्तोत्रादिव्यापारविशेषस्येत्येव सामान्यान्वये प्राप्नुक्तानर्थक्यशङ्कानिरासार्थत्वेनाप्राप्तत्वादिति भाष्यावयवो व्याख्यातः । श्रुतदुर्वलप्रकाशगम्यसामान्यान्वयापेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य वाक्यभङ्गपरिहारार्थं दुर्वलापेक्षाप्युपपन्नेत्येव निरासार्थत्वेनाप्युपपत्तिरव्याख्यायार्थमनपेक्ष्य चेति भाष्यमुपस्थानमन्त्रलक्षणानेकार्थविधिनिमित्तवाक्यभेदोक्त्यर्थत्वेनाभासमानमाक्षिपति * यस्मिन्निति * विशिष्टविधिसम्भवेऽपि विशेषणविशेष्यरूपानेकार्थविधानाद्वाक्यभेदो ऽभ्युपगम्यमानः सिद्धान्तऽप्यपरिहार्यः स्यादित्याह * सिद्धान्ते ऽपि चति * तत्रैतवार्त्तिकोक्तसामान्यविशेषान्वयलक्षणानेकार्थविधानापि विशेषान्वयविध्यन्वयानुपपत्तिप्रसूतेन विध्यन्तरेण सामान्यान्यविधानाद्विशिष्टविधावपि प्रत्ययावृत्त्यभावे ऽपि धृतार्थविधिमात्रेण कृतार्थस्य प्रत्ययस्याधृतार्थविध्याक्षेपाशङ्के धृतस्य प्रत्ययस्यावृत्तिमात्रेण विधिगौरवमेव वाक्यभेदत्वेनोपचरितमित्येव भाष्य समाधातुम् * तस्मादिति * कथं पूर्वोक्ता वाक्यभेदो ऽत्र साध्य योज्यतर्त्वपेक्षायामुपस्थानस्याग्नीधस्वरूपावये नैष्कल्यापत्तं ज्योतिष्टोमाद्भूताग्नीध्रान्त्रयावगमेन ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्धार्थत्वावसायज्ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्धार्थमुपस्थानमय लिङ्गन मन्त्रेण कुर्यादित्येव मन्त्रस्य ज्योतिष्टोमाय कार्यविशेषान्वयोक्त्यर्थत्वनोपस्थान चेति भाष्यावयव मन्त्रस्य चोपस्थानस्वरूपार्थत्वे नैष्कल्यापत्तिसत्त्वंतिभाष्यस्य तच्छब्दस्य ज्योतिष्टोमकार्यविशेषभूतापस्थानपरामर्शत्वावगमात्तत्र च विशेषान्वयस्योपस्थान चेति भाष्योक्तत्वात्पौनरुक्त्यापत्तेर्विशयाक्षेपकार्यसामान्यपरामर्श तात्पर्यावसायात्त-

येति भाष्यावयवसामान्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * प्रदर्शनशब्दस्य करणव्युत्पत्तत्वात्तत्र भाष्यमध्ये उपस्थान चेत्यतद्भाष्य विशपप्रदर्शकं तच्च प्रकरणनिरपेक्षस्याप्राप्तज्योतिषोमान्वयस्य देवतारूपेण चिहेनापलक्षितस्य मन्त्रमात्रस्य ज्योतिषोमान्वयप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । ज्योतिषामान्वयस्य प्रदर्शनीयत्वसूचनायाप्राप्ततामुक्तामुपपादयितुं प्रकरणनिरपेक्ष्याक्तिः । आप्तप्रसिद्धौ हविर्दानानां क्रत्वैकान्तिकत्वात्तत्स्वरूपान्वयमात्रविधानं ऽप्यनुनिष्पादितत्वेन क्रत्वन्वयसिद्धयर्थस्यभेदपरिहारशङ्कानिरासार्थत्वेनानर्थकश्चोपदेशः स्यादसम्भ्रमात्फलवता न ह्युपस्थानं फलवदिति सूत्रमघतारयति * अथेति * क्रत्वैकान्तिकत्वं ऽप्याग्नीध्रादीनामुपस्थानस्य तत्स्वरूपान्वयिधर्मत्वेन तद्वारक्रत्वन्वयायागादाग्नीध्रादिशब्दानां च सस्कारनिमित्तत्वाभावात्तद्व्यवहारोपपादयितुं स्वरूपनिष्पत्तये वै सस्कारानपेक्षणात्रैकफलापत्तरूपस्थानस्वरूपमन्त्रोपदेशः सन्मात्रस्य फलवत्सम्बन्धापत्तेरनर्थकः स्यादित्येवमर्थत्वेन स्पष्टत्वात्फलवतेत्यन्तं सूत्रावयवमव्याख्याय न हीति सूत्रावयवस्याग्नीध्रादिद्वारोपस्थानस्य क्रत्वन्वयायानं ऽपि प्रकरणात्क्रत्वन्वयोपपत्तं फलवत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनावतारणार्थं नन्विति भाष्यं गौरवलक्षणवाच्यभेदपरिहारोपपादयितुं तत्त्वेन व्याचष्टे * नन्धिनि * प्रकरणात्क्रत्वन्वयः प्रतीयमाना ऽप्यविधीयमानो ऽनुष्ठानात्त्र निष्पद्यतइति सामान्यान्वयस्यापि विधेयत्वाद्गौरवे सत्यपरिहार्यत्वात्तत् क्रत्वन्वयशून्यमुपस्थानं न फलवदित्येव शङ्कानिरासार्थत्वेन न हीति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यदीत्याद्यर्हतीत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतस्तावद्याचष्टे * न त्विति * सामान्यान्वयो ऽप्यविधीयमानो न निष्पाद्यतइत्यर्थः । एतदेव भाष्यं स्वरूपतो व्याचष्टे * यदीति * मन्त्रविशिष्टस्याग्नीध्राद्युपस्थानस्य प्रकरणगम्यो ज्योतिषामान्वयो यद्यनुष्ठानुमिष्येत तदा विधिं विना ऽनुष्ठानायागात् ज्योतिषोमान्वयित्वनापस्थानमुपदिश्येतेति स्पष्टिकरणाद्योपदेशोक्त्वा भाष्ये क्रत्वन्वयविध्यापत्त्युक्तावपि विवक्षाकार्वाचिन्सार्थत्वाभ्युपगमे तथैव क्रत्वन्वयविध्यापत्त्युक्तिः सेत्स्यतीति मत्वा तदेति भाष्यावयवमुपेत्य भाष्यं योजितम् । स्वरूपमात्रेणोपस्थानस्य मन्त्रान्वयविधायुपस्थानमात्रे मन्त्रप्राप्तिरुक्तं व्याख्यातुम् * क्रत्वन्वयविधायत्युक्तम् * यथा कथं चित् प्राप्तापस्थानानुवादनं मन्त्रविधौ अनुवाद्यस्योपस्थानस्याग्नीध्रादिना विशष्टमण्यत्वादाग्नीध्राद्यनुवादनं मन्त्रविशिष्टापस्थानविधायपि प्रायश्चित्तार्थावभृद्यस्नानवत्क्रत्वन्वयानभ्युपगमे स्वत-

मन्त्रप्रधानकर्मत्वापत्तेः सर्वोपस्थानेषु मन्त्रप्राप्त्युपपादनायानूद्य विधि-
 विंशतिरूपेषु * वेत्युक्तम् * क्त्वन्वयानपेक्षत्वोपत्यर्थत्वन सर्व-
 शब्दव्याख्यार्थं लौकिकोक्तिः । क्रतूपकारफलाभावे ऽपि पुरुषार्थरू-
 पंण फलेन फलवत्तामाशङ्क्य फलाधुतिः शुद्धोक्त्योक्ता । अनुवाद्यस्या
 ऽप्युपस्थानस्य द्विहंविधौ ऽधद्यतीतिवद्विधेयस्यापि वा दद्यापविशेषण
 ग्रहं सम्मार्ष्टीतिवप्रकरणादिशेषलाभमाशङ्क्य प्रकरणवार्धं भा-
 ष्यांक्तं सम्मार्गावदातवैपम्बेणोपपादयितुमननुमितश्रुतितोक्ता । फ-
 लवत्त्वोपोपतिष्ठेतेति धृत्या प्रकृतापूर्वसाधनांशलक्षणार्थं प्रकरणा-
 पेक्षणादवाधितेन प्रकरणेन धृतिमनुमायोपस्थानं विशेष्यतइत्याश-
 ङ्कानिरासार्थं न प्रकरणभाष्यावयवं प्रकरणस्यान्यनिवृत्तौ व्यापारा-
 भावे ऽप्यपूर्वसाधनांशलक्षणाद्वारार्थाद्विशेषकत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य
 क्त्वन्वयाविधाने ऽपूर्वलक्षणाभावेनाविशेषकत्वोपपादनायम् * न
 हीभ्युक्तम् * प्रकृतस्यापि तर्हि मन्त्रस्योपस्थानमात्रान्ययादानर्थक्यं
 क्त्वन्वितस्याचोपस्थानस्य मन्त्रान्वयार्थं क्त्वन्वयविधौ गौरव स्या-
 दित्याशङ्क्य प्रकृतस्य फलमक्त्वन्वयत्वात्क्त्वङ्गोपस्थानविषयत्वाव-
 धगतेर्वैपम्योपत्यर्थमस्मत्पक्षे पुनरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे
 तिपति * लाघव चेत्यनेनान्यदिति भाष्यावयवो व्याख्यात । अ-
 तिलाघवोक्त्यर्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * आग्नी-
 ध्रादीनां मन्त्राणां च प्राप्तत्वाद्गुभयप्राप्तौ सम्यन्धविधानस्य यत्राभौ
 लक्षणत्वेन तत्र स्वशब्देन सम्यन्धो विधीयतइति जायन्धधिकरण-
 भाष्ये वक्ष्यमाणात्प्राप्तत्वात्त्वर्थाविधाने ऽपि च प्रत्ययार्थभूताया भाव-
 नाया विशेषणपरे ऽपि विधौ विध्यश्रुपगमात्तदन्वयद्वारा ऽयगत-
 स्य कारकयोः परस्परान्वयस्य विधेर्भावनायाश्चावच्छेदकधात्वर्थापे-
 क्षायामात्मनेपदालोचनयाभिधास्यप्रात्वर्थावच्छिन्नत्वाद्यगमात्प्राप्ते-
 यान्नीध्रमभिदध्यादिनि वाक्यार्थप्रतीतेरनभायाहीत्यादिभिश्च सन्नि-
 हितविषयामन्वणविभक्त्यादियुक्ते समोपस्थान विना ऽर्धभयानारक्तैः
 प्राप्तस्य समोपस्थानस्यानुषादापपत्तेस्तस्यापि सामान्यान्वयपदविधा-
 नादिति लाघवमित्याशयः । उपतिष्ठतइत्यात्मनेपदालोचनया समा-
 र्ष्टीतीत्यर्थः प्रतीयतइति पदता भाष्यकृताभिधानान्वयानुपपरवो-
 पस्थानप्राप्तिकृता ॥

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २३ ॥

हेषलाप्रकृतपक्षसमर्थायत्मतं तापच्छिष्टत्वादिस्वाद्यपूर्वपक्ष-
 ७९७१ हेतुपक्षार्थानानुभाषणपूर्व सूत्रं व्याचष्टे * यद्विधिति * न ते

निर्मात्यतां, यान्तीतिस्मृत्या यातयामत्स्निनेवेधाद्भ्युपेत्यवादमात्रेण
 विधिलाघवलक्षणन्यायावगतप्रकृतमात्रविषयत्वाद्वाग्नेयेतिवचना-
 घातयामस्यापि विध्युपपत्तिरुक्ता पदे जुहोतीति च विशेषशास्त्रे-
 ष्याहवनीये जुह्वतीति सामान्यशास्त्रस्य एकत्वयोगात्समुच्चये चा-
 भ्युपेत्यप्रधानावृत्त्यापत्तेर्बाधो घक्ष्यते गुणावृत्तिस्तु प्रधानानुरोधेनो-
 च्चितैवेत्याशयः । स्वमतेत शिष्टत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवोक्तापाद्य
 सिद्धान्तहेतुदूषणनिरासार्थत्वेन सूत्रं व्याचष्टे * तथेति * यदपी-
 त्यनुभाषणभाष्यमुपतिष्ठतइति विधिप्रत्यययोक्तेन कार्यान्तरोर्पादष्ट-
 त्वेन विशेषणान्तरकृतमात्रप्रहणं वाच्यं न च तत्सम्भवति प्रत्यय-
 स्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे विधायकत्वायोगापत्तेरित्येवं प्रत्ययेन विशेष-
 णस्य सिद्धान्तहेतुत्वमापाद्य शिष्टत्वादित्ययधोक्तं दूषणोनुभा-
 षणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यदि त्विति * क्लृप्तं सामान्यान्वयप्र-
 कृतमन्त्रविधौ विशेषान्वयविधिमात्रेणाग्नेयीवत्त्वार्थवत्त्वोपपत्तेः सा-
 मान्यविशेषान्वयकल्पनापादकमाग्नेयीमात्रप्रहणं न युक्तमित्यने-
 नैव न्यायेन प्रकृतमात्रप्रहणरूपविशेषसिद्धेर्न प्रत्ययेन विशेषणं
 सिद्धान्ते हेतुत्वेनाभिप्रेतमित्येवं परिहारार्थत्वेन सौत्रचशब्दव्या-
 ख्यानार्थं तदिति भाष्यं न ज्योतिष्टोमं प्रति मन्त्रस्य व्यापारविधानमु-
 पपद्यतइति भाष्येण सिद्धान्तहेत्वन्तरं वदतोपदिष्टत्वेन विशेषणं
 सिद्धान्ते हेतुर्नाभिप्रेत इति उत्तरमर्थानुक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह *
 तदिति * प्रतिभासनविवक्षयोपहासार्थं शोभति प्रयुक्तः । न के-
 वलमन्यथैव सिद्धेः प्रत्ययेन विशेषणमनभिमतं किं त्वसम्भवा-
 दपीत्येव सूत्रव्याख्यानार्थमपि चेति भाष्यं व्याख्यातुम् * तथा
 हीति * चशब्दार्थं हिण्यब्दः । तदाहरणार्थं सर्वं इति भाष्यं व्या-
 चष्टे * सर्वो हीति * स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यध्ययनविषये-
 णाहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति च ब्रह्मयज्ञविषयेण वाचस्तोमे सच
 सर्वाणि यजुंषि सर्वाणि सामानि पारिप्लवं शंसतीति वाचः
 स्तोमविषयेणाश्विने शस्यमाने यदि सूर्यो नाभ्युदियादपि सर्वा दा-
 शतयीरनुग्रूयदिति चाश्विनानुद्यत्सूर्यास्यावयवेण प्रत्ययेन ताः
 सर्वा विहिता इत्यर्थः । तेनेति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अत
 इति * तस्मादित्याधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *
 प्रकृतमात्रप्रहणेन सामान्ययकल्पकार्यापत्तिप्रतिषेधमात्रं विधिला-
 घघापादकत्वात्सिद्धान्तहेतुर्न प्रत्ययेन विशेषणमिति तस्माच्छब्द-
 व्याख्ययोक्तम् ॥

भक्षमन्त्रार्णा यथालिङ्गं प्रहणादौ विनियोगाधिकरणम् ॥ ९ ॥

लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थता ऽनुवाकस्य ॥२४॥

मुख्यसामर्थ्यात्मकमेव लिङ्ग विनियोजक मौणसामर्थ्यात्मक-
मपि चेत्थेव सामान्यान्यवयापेक्ष लिङ्गविनियोजक निरपेक्ष चेत्येव लै-
ङ्गिकविनियोगप्रकारे लिङ्गस्वरूपगते सापवादप्रसङ्गे चिन्तिते सा-
क्षादचोदितेषु सामर्थ्याक्षितेष्वनुष्ठेयेषु लिङ्गविनियोजक न चेत्येव
विषयगतलैङ्गिकप्रकारचिन्तार्थत्वेन पादसङ्गतिलिङ्गधृत्योश्च सामा-
न्यान्यवसिद्धयर्थपेक्षत्वात् तुर्वलकमप्रकरणाद्यनुरोधत्सङ्कोचलक्ष-
णे चाधे ऽनन्तराधिकरणद्वयेनोक्ते ऽत्रापि सामान्यान्यवसिद्धौ भ-
क्षानुवाकसमाख्यापेक्षयल्लिङ्गबाधस्य प्रसक्तत्वापवादानन्तरसङ्ग-
ति स्पष्टत्वाद्नुक्ता ह्यस्नानुवाकोदाहरणप्रयोजनमाह * समस्तेति*
भाष्ये त्वादिसद्वस्तुल्यन्यायोदाहरणान्तरग्रहणार्थं चिन्ताविषयवि-
विधन् सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * भवति * वसुमद्ग्रादिशब्दानां
प्रातः सयनादिशब्दसमानाधिकरण्यस्यानैन्द्राधिकरणे व्युत्पादयि-
ष्यमाणत्वस्य सयनस्तुल्यर्थत्वसूचनार्या सस्तुतोक्तिः । सौत्रलिङ्गश-
ब्दव्याख्यायं किं प्राप्तमित्यादिप्रयुज्यन्त इत्यन्ते पूर्वपक्षभाष्य सध्या-
समित्यादिनामाख्यातानां तथा तु विशेषणीभूतस्वार्थान्वित्वहेतुनुक्ते-
रयुक्तमाशङ्क्य तद्विद्युतमित्यादिभाष्यवक्ष्यमाणचोदितप्रकाशना-
७२८। धैःयायोगलक्षणहृत्पृज्जीवननोपपादयति * तद्वति * तद्वीति
भाष्यवक्ष्यमाणोपजीवनार्थं * भक्षत्येत्युक्तम् * प्रयोजनं चेति व-
क्षमाणहेतूपजीवनात्पा * घन्तेत्युक्तम् * प्रकृतापूर्वसाधनत्वेना-
गतानामप्य मन्थानां लिङ्गविनियोगस्य सामान्यान्यवयसापेक्षत्वव्यु-
त्पादनेन स्थित्याद्ग्रहणादौ वा चोदितत्वादर्थाक्षेपस्य च लौकिक-
साधनत्वमाश्रयापपत्तेरपूर्वसाधनत्वर्थहितं द्वार विनियुज्यमानाना-
मपूर्वसाधनत्वव्याघातापत्तेस्तथाचोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानादि-
त्यनेन न्यायेन सध्यासमित्यादीनामपि चोदितभक्षविशेषणीभूत-
ग्रहणाद्यभिधानद्वारा भक्षार्थसाधनत्वार्थापगमाद्भक्षहीत्यादौ भक्षया-
मीत्यन्ते ऽभक्षसङ्घीर्तनात्तत्सन्देहागृहीतत्वमितरेषामपि पदाना-
भक्षव्यतिरिक्तार्थपरत्वायोगाद्यथा देवस्य त्वेति मन्थस्य चादितानि र्वा-
पामिधानार्थं तस्यैवादिपदस्याचोदितत्वनाहाप्राप्तयुक्ताया कथ-
मर्थि चोदितार्थानां सविप्रादिपदानां प्रयोग इत्याशङ्क्य तत्त्वेन म-
पिप्रादप्य प्राधान्येन यत्कस्या इत्यनेन कारणेन सविप्रादीनामव-
धनमिति नास्ति किं तु निर्वापस्तुत्यर्थं सविप्रादिपदं प्रयुज्यनेति न-
पम वक्ष्यत आतिथ्याग्रहणादीनां भक्षविशेषणत्वेनाभिधानात्सध्यास-

मित्यादीनामेकभक्षाख्यप्रधानभूतार्थानां भक्षयामिपदैकवाक्यत्वाद्भ-
क्ष एव विनियोग इत्याशय । लिङ्गन वाक्यवाधादेकवाक्यत्वायो-
गशङ्कार्थं न त्वित्यादिभाष्यमेकोपक्रमोपसहारत्वनैकवाक्यत्वापरम-
नसामर्थ्यरूपाह्लिङ्गादेकवाक्यत्वावगत भक्षहीत्यस्वाप्यहिशब्दयोगा-
देहिबसवित्यकवाक्यत्वेन ग्रहणार्थत्वाभ्युपगम वा भाष्य तत्परि-
त्यागायागादयुक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * इत्युक्त इति * भक्ष-
ण ऽपिशब्दाद्ग्रहण ऽप्युपपत्तेरेकापक्रमापसहारत्वानिश्चयाच्छङ्का
युक्ता वस्तुतस्तु प्रधानभूतभक्षार्थत्वसम्भवा गुणभूतग्रहणार्थत्वा-
योगादेहिबसवित्याद्ग्रहणार्थत्व भाष्यकृताक्तमित्यथ सघेहिंसा-
र्थत्वस्मरणाद्ग्रहणार्थता न युक्तेत्याशङ्काह * यद्यपीति * यत्र
कापि विनियुज्यमानस्य वाहो सामर्थ्याद्ग्रहणस्यावांतरव्यापारत्वा-
वगते पाणेरव ग्रहणवृत्तावसाधारण्ये ऽपि पाणिपर्यन्ते याहुव्यादे-
शात् वाहारसाधारणत्वापपत्तर्वाजितन्तुसन्तान स्मृताभिर्घेपतिरिउ
वाहुकरणक वाभावाविनाभावाभ्रामत्तकया लक्षणयास्माद्धातोर्ग्रह-
णप्रतीतिरित्याशय ॥

क्रियावाचित्प्रमात्यातुमेकैको ऽर्थो निर्दिशित ।

प्रयोगता ऽनुमन्तव्या अनकार्था हि धातव ॥

इति स्मृतर्वा वृद्धप्रयोगाच्छ्रुत्येव ग्रहणार्थतावसीयत इत्याह
* अस्ति चेति * ग्रहण वृद्धप्रयोगाद्विसाया च स्मृतकभयानुग्रहार्थं
ग्रहण कृत हिंसावाचित्वावगत सत्ये लक्षणया ग्रहणार्थतेत्यन्यथा
समाधत्ते * ग्रहणमिति * न च भ्रूतमिति भाष्यावयव व्याचष्ट *
तथेति * चक्षिड स्वाभापार्थत्वस्मरणादेव भक्षणार्थता न युक्तेत्याश-
ङ्काह * यद्यपीति * अप्राप्युभयानुग्रहार्थं भाषणकृतप्रकाशनवा-
चित्वावगतेलक्षणया प्रकाशनार्थतेत्याशय । प्रयोगप्रदर्शनार्थं नृ-
चक्ष शब्दव्याचक्ष्णो मन्त्रावयव याजयति * तनति * चक्षिड
व्याप्रादेशस्मरणात्तस्य चानिदृत्वात् स्थपमिति रूपासिद्धिमाशङ्काह
* अत्रकथेपमिति * छन्दसि इणनुविधित्पनह व्याभित्युपसख्यानकर-
णात्सिद्ध्यहुल लेट्ति सिद्ध्यकरणाश्रयणाच्च रूपासिद्धरित्याशय ।
हिनातर्गतौ स्मरणानुपसहारे च. नाभेरधस्ताद्वृत्तिनिषधानुपक्रमो-
पसहारपयांलोचनेन्द्रियगणधितृपीकरणनिषेधाच्छुर्नासाश्रोत्राख्यङ्
न्ध्रप्रयास्यसप्तमशीर्षयस्वन्द्रसञ्चारसप्तप्रमाणाव्यसप्तधुपस्वापनो
त्तोरपि नाभ्युर्ध्रंगत्रगतिमात्रार्थत्वप्रतीते सम्यग्जरणार्थता न यु-
क्तेत्याशङ्का हिनोते प्रीणने प्रयोगाद्भुतिवच्च वृद्धावपि स्मृतेर्धनन-
रूपप्रीणनार्थत्वाविरोधात्प्रीणनाधस्ताद्गतयोश्च सम्यग्जरणार्थतामु

पपादयितुमाह * हित्वेति * इदोपसंहारार्थं तदितिभाष्यं व्याचष्टे
 * तस्मादिति * अन्यानि चास्येति भाष्यावयवेन भक्षानुवाकावयव-
 भूतानामेहीत्यादिपदानां लक्षणविशेषणीभूतस्वाधेवाचित्वोक्त्वा वि-
 लिङ्गविरोधाभावस्याहानाच्छङ्काकृतेति मत्वा तत्र स्मारणेन परिहारार्थं
 उच्यते इतिभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * ग्रहणाविशेषणयोः प्राग्बर्त्तमा-
 नत्वेन सम्प्रञ्जरणस्य चोर्ध्वं वर्तमानत्वेन विशेषणतत्त्वर्थः । विशेषण-
 विशेष्यभावे ऽपीडोपबहानेडानक्षणावत्पृथक्प्रकाशनोपपत्तेर्भिन्नार्थ-
 त्वाविरोधमाहोतिभाष्येणाशङ्का उपहानवद्ग्रहणादीनां पृथग्विध्यभा-
 वात्पृथक्प्रकाश्यत्वं नास्तीति परिहारार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे
 * तेनेति * वर्त्तमानत्वोक्तिसूचितस्य विध्यभावस्य तच्छब्देन परा-
 मशोद्ग्रहणादीनां विध्यभावेन कारणेन विशिष्टलक्षणे प्रकाशने ऽर्था-
 द्विशेषणभूतस्य ग्रहणादेराक्षेप्यत्वात्प्रकाश्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वा-
 त्पृथक्प्रकाश्यत्वाभावेनैकार्थ्योपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभाव इत्यर्थः । पृथ-
 ग्विध्यभावे ऽपि पृथक्प्रयत्नत्वोपाद्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वाभावेनैकार्थ्यो-
 पपत्तेर्लिङ्गविरोधाभाव इत्यर्थः । पृथग्विध्यभावे ऽपि पृथक्प्रय-
 त्तोपाद्यत्वात्पृथक्प्रकाशत्वंलक्षणस्यप्राधान्योपपत्तेर्लक्षणया विशेषण-
 स्त्वेन ग्रहणादिप्रकाशनं न युक्तमित्याशङ्क्यविवरणार्थं नैवमिति
 भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वे ऽप्यविहित-
 त्वेन विध्यैकसमधिगम्यापूर्वसाधारणत्वायोगादपूर्वसाधनीभूतम-
 न्वादिरूपवैदिकोपायद्वारत्वायोगाद्ग्रहणादेः स्वातन्त्र्येण प्रकाशनं नै-
 त्युक्तमिति परिहाराद्यविवरणार्थत्वेन भक्षणस्यैव समुच्चरितेन श-
 ब्देन द्विरुद्भवावयवस्य भक्षयतीत्यादिना विधेयत्वान्मन्त्रप्रकाश्य-
 र्थं नाविहितस्य ग्रहणादेरित्येवं सौत्रसमाख्यानवद्ब्याख्यानाथं
 भ्रष्टेत्यादि न च तैः प्रयोजनमित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तथापीति *
 लिङ्गाद्भिन्नार्थत्वावगतेरेकवाक्यत्वायोगपद्वापरिहारार्थविवरणार्थ-
 त्वेनाप्यस्यैव सुत्रावयवस्य समीहितत्वरूपेण प्रयोजनत्वेन लक्षणरूप-
 स्यैवार्थस्याख्यानात् लिङ्गविरोध इत्येवं व्याख्यार्थं प्रयोजनं चेति भा-
 ष्यमर्थैकत्वादेकं वाक्यमित्यर्थः । शब्दस्य प्रयोजनवाचिवाच्यमिति
 सूचयितुमाह * तदिति * न किञ्चिदित्यनेन च तैरिति भाष्यावयव-
 व्याख्याय बुद्धिस्वीकृतस्य प्रयोजनं चेत्यनन्तरभाष्यस्य तच्छब्देन प-
 रामर्षोवनेन भाष्येण यदुक्तं तन्निर्वापं विस्तरेणोपपादितमित्यर्थः ।
 तस्मादिति भाष्यं लिङ्गविरोधाशङ्कापरिहारोपसंहारार्थत्वेन व्या-
 ख्यतुमाह * तस्मादिति * सामान्यान्वयार्थमपेक्षितया समाख्य-
 या कृतस्यानुवाकस्य भक्षणार्थत्वावगमालौङ्गिकविमर्श्य चित्तिवो-

स्त्वर्थत्वेनान्यथास्यैवावयवस्य व्याख्यार्थं समाख्यानं चेति भाष्यं
 व्याचष्टे * तथा चेति * अध्वर्यादिसमाख्यावद्भक्षानुवाकसमा-
 ख्याया वैदिकत्वाभावेन विनियोजकत्वायोगात्त्रिङ्गस्य च तदपेक्षा
 नास्तीत्याशङ्कार्यं नन्विति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तत्रेति *
 मिथ्यात्वाद्यर्थं शङ्का समाख्याया विनियोजकत्वायोगात्तथा चेति
 विकल्प्यावैदिकत्वे ऽप्यनादित्वेन पुरुषनिबन्धनदोषाभावात्मिथ्या-
 त्वं तावन्नास्तीति परिहारार्थं यद्यपीति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्रौ-
 कं व्याचष्टे * यथैवेति * अन्धपरम्परादोषापरित्यक्तानिरासाय सा- ७१९।
 क्षाद्विनियोगविषयप्रामाण्यनिरासेन वाच्यवाचकत्वविषयप्रामाण्य-
 सूचनार्थत्वेन स्वार्थोक्तिं व्याख्यातुम् * न चेत्पुक्तम् * भर्तीन्द्रिये
 ऽर्थे न्धपरम्परा स्यान्न च वाच्यवाचकभावो ऽतीन्द्रिय इत्याशयः ।
 भक्षानुवाकसमाख्यानस्यैतदनुवाकवाचित्वावसाये ऽप्यतीन्द्रियवि-
 नियोगे प्रामाण्यं न सम्भवतीति द्वितीयकल्पं किमिति भाष्येणाश-
 ङ्क्य साक्षाद्विनियोगप्रामाण्ययोगे ऽपि क्रमादिपरम्पराद्वारविनियो-
 जकथुत्तिकल्पनाद्वारा वैदिकसमाख्यावद्विनियोगप्रामाण्योपपत्त्युक्त्य-
 र्थमतदित्याद्यनुमास्यामह इत्यन्तं भाष्यमवैदिक्याः समाख्या-
 याः वेदार्थावधारणधेलायामशुद्धिस्वार्थाद्विनियोजकत्वायोगशङ्कानि-
 रासपूर्वं व्याचष्टे * अतश्चेति * सन्निध्यु-
 च्चारणवाचिना समभिव्याहारशब्देनोच्चारणार्थशब्दसन्निध्यभि-
 धानाद्देवाधिष्ठानवाच्य सन्निधेरवयवव्युत्पन्नत्वसूचनार्थम् * वि-
 गृह्यमाणेत्युक्तम् * पृष्ठीसमासात्सम्बन्धमात्रावगमे ऽप्यङ्गाङ्गिरू-
 पसम्बन्धावगति कथमित्याशङ्क्य सम्बन्धसामान्यसन्निधिलक्षणा-
 त्क्रमादुभयापेक्षालक्षणप्रकरणकल्पनद्वाराङ्गाङ्गित्वविशेषरूपसम्बन्धा-
 पादकवाक्यकल्पने ततश्चेत्यनेन सूचिते तदुपपादनार्थं भक्षस्वाङ्ग-
 विषयानुवाकस्य चाङ्गविषयापेक्षा भक्षो ऽपि हीत्यनेनोक्ता । अग्निः
 सिञ्चतीत्यन्वयविशेषावगमे ऽपि सामर्थ्यं विना निर्वाहायोगात्त-
 त्कल्पनास्ति चेत्यनेनोक्ता । सत्यपि सामर्थ्यं ऽङ्गाङ्गित्ववाचिधृत्यभावे
 ऽङ्गाङ्गित्वायोगा चशब्देन धृतः सूचिता विनियोजकथुत्त्यनुमाने ऽपि
 विध्यैकगम्ये ऽर्थे विधिधृतिं विनाङ्गत्वायोगमाहोति भाष्येणाशङ्क्य
 समाख्यावगताङ्गत्यानुवाकस्य प्रयोगवाक्याद्विध्युक्त्यर्थमेवेति भाष्यं
 व्याचष्टे * तेनेति *

तस्य रूपोपदेशाम्यामपकर्षो ऽर्थस्य चोदितत्वात् ॥ २५॥

लिङ्गविनियोगाधिकारादुपदेशस्य च सम्बन्धरूपे ऽपि

कृशोपपाद्यत्वात्पुपदेशप्रहणस्यापुष्यमात्रार्थप्रतीतेर्मक्षानुभाक्-
 म्भावयवाना कपा चिह्नित्वेन भक्षादपकर्ष इत्येव तस्य रूपा-
 दपकर्ष इत्येव तस्य रूपादपकर्ष इत्येतावत्सूत्रावयवव्याख्यानार्थं
 रूपादित्यादि न लक्षणत्वन भाष्य व्याख्यातुमाह * परिचोदनति *
 फीहक् पारचोदनोक्ता मार्ग इत्यपक्षया मन्त्रस्य श्रौतार्थत्यागात्तत
 ध्रुतवृत्तरनुग्राह्यताद्वहणाशक्ते स्वाभिधानमवान्तरव्यापारीकृत्य
 लक्षणार्थं त्यागात्कतृकवानुपपत्ते स्मप्राधान्यस्यानु * ग्राह्यादि-
 त्युक्तम् * अनन च भाष्यस्वमुख्यशब्द श्रुतिप्राधान्यरूपार्थद्वया-
 शयतया वाक्यान्वयिशेषणत्वरूपार्थद्वयाशयतया च लक्षणाशब्दो
 व्याख्यातो भवति । कृत्स्नस्यैकवाक्यत्वाद्ग्राह्या विनियोगस्य पूर्वप-
 क्षितस्य निरासार्थं मुख्याथंभावेतिभाष्याशयव व्याख्यातु प्रहणादिप्र-
 कारादेण रूपशब्दत्वेन सामर्थ्यात्मकान लिङ्गत वाक्यबाधोक्त्यर्थो
 हायैवाच्यस्यलुप्ततृतीयाकवति प्रत्यान-प्रहणादिवच्छब्दयुक्तो
 ग्रन्थ सर्वाण्यनानि लक्षणविशेषणानीति भाष्योक्त लिङ्गाविरोध
 दूषयितुमनुभाषते * न त्विति * एवमपि विपरिचादनाभाष्योक्त
 दूषणमाह * सत्यमिति * प्रहणाद्यभिधानसामर्थ्यरूपप्रत्यक्षलिङ्गा-
 पक्ष्यैकवाक्यताकल्प्यलक्षणाद्वारभक्षपदैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यं
 रूपस्य लिङ्गस्य पूर्वपक्षोक्तस्य श्रुतिकल्पन विप्रकर्षादौबन्धमित्यर्थ ।
 एव च प्रत्यक्षलिङ्ग विनियोजन मन्त्रादिना भक्षस्य वा रुद्धत्वादेहि व
 सचित्यादीना च प्रत्यक्षलिङ्गाद् प्रहणादिषु प्रवृत्तेर्लक्षणादपकर्ष
 इत्याह * तेनति * यद्यपि प्रहणादय इति सौत्रसमाख्यानो-
 क्तिप्रथमे व्याख्यायभाष्योक्तार्थानुभाषणार्थमुच्यतइति भाष्य व्याख-
 णे * न त्विति * तत्परिहारार्थत्वनाथस्य चादितत्वादिति सूत्रावयव-
 स्य भक्षविषयन्यथानुपपत्तिकल्पितविधिनैहिवसचित्या दिवाक्यार्थस्य
 प्रहणादेश्चोदत गदपूर्वसाधनत्वनापूर्वसाधनीभूत मन्त्र प्रति द्वा-
 रत्वापपत्तमन्त्रप्रकाश्यता युक्तत्वेव व्याख्यार्थं मन्त्रत्यादिभाष्यमर्थ-
 प्राप्तानामस्मृतातामाप वा वल्लुप्तिरितिस्मरे स्मारकात्पेक्षयापूर्वसाध-
 नत्वाभाषनापूर्वसाधनीभूतमन्त्र प्रतिद्वारत्वायोगादिति विकल्पनिरा-
 सार्थोऽस्तीति भाष्याशयव सम्यग्जरणस्यानुनिष्पादित्यमागद्वा वि-
 नाङ्गीर्णप्रतिबन्धफलाज्जनवस्थानमत प्रणिधानादिप्रयत्नावद्यत्वा-
 क्त्यर्थेऽद्वितामीत्यादिर्द्धीयकल्पनिरासार्थत्वेन सूत्रावयवव्याख्या-
 र्थ इत्येव, व्याख्यातुमाह * यद्यमिति * गात्रप्राणनेन्द्रियगणवि-
 त्तुर्गाकरणाप्राणस्यसत्संयुत्पन्ननाशयधन्नादगमनरूपानेकार्थहेतुत्वा-
 त्सम्यग्जरणस्य यद्वायुमुपचयं यमन्विरणनिमित्तप्रायश्चित्तास्तातक-

पृथग्वाक्यचोदितत्वोक्तिः । प्रायश्चित्तविधेरुक्तिर्द्रुमात्रत्वादयुक्तेति
 मत्वा लक्षणस्योदरस्यापनरूपप्रतिपत्तित्वात्सम्यग्जरणं विनोदरे स्थित्व-
 योगाद्भक्षविधेः सम्यग्जरणपर्यन्तत्वाशयं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमैन्द्रवा-
 यवं भक्षयति पुरस्तात्प्रत्यञ्च मैत्रावरुणं भक्षयति सर्वतः परिहारमा-
 श्विनं भक्षयतीत्यादिभक्षविधिपर्यवसानात्सामान्यशास्त्रैर्वर्णकीनामि-
 व सम्यग्जरणस्य चोदितत्वाभिधानमर्थप्राप्तानीत्यतश्च विहितभक्षान्य-
 यानुपपत्तिकल्पविध्यन्तरचोदितत्वाशयमित्येवं व्याख्यातुम् * भ-
 क्षेत्युक्तम् * प्रयोजनं चेति सौत्रसमाख्यानोक्तिद्वितीयव्याख्यायैभा-
 ष्यांकार्थनिरासार्थत्वेनावृत्त्या रूपोक्तिव्याख्यायै रूपञ्चैवामिति भाष्य-
 मेहीत्यादिवाक्यानां भक्षयामिपदैकवाक्यतानपेक्षरूपं प्रहणादिप्रका-
 शनएव समर्थमित्येवमेकवाक्यतापगमनसामर्थ्यात्सकलङ्गस्याभिधान-
 सामर्थ्यात्सकलङ्गापेक्षया श्रुतिविप्रकर्षे ऽपि सामान्यान्वयापेक्षितसमा-
 ख्यानुसारित्वाच्छ्रुतिकल्पकत्वं युक्तं सामान्यान्वयराहितत्वात्त्वितर-
 स्य न युक्तमिति नत्विति भाष्येणायद्वा भक्षणस्य स्तुत्यर्थं प्रहणादिवैशि-
 ष्ट्याप्रकाशने श्रुतेरचोदितत्वेनादृष्टार्थत्वापत्तेः इष्टसम्भवे चादृष्टा-
 र्थत्वायोगादेकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यस्य श्रुतिकल्पकत्वानुपपत्तेः
 क्व चिन्व्यायेन च कृत्स्नस्य भक्षार्थत्वाभावे ऽपि भक्षानुवाक-
 समाख्योपपत्तेः प्रहणाद्यभिधानसामर्थ्यस्यापि समाख्याधिरोधा-
 भावाच्छ्रुतिकल्पकता युक्तेत्येवं निरासार्थत्वेन प्रहणार्थत्वेवानुष्ठेय-
 त्वेन प्रकाशयतापेक्षितत्वात्तदृष्टार्थत्वोपपत्तेरनपेक्षितभक्षस्तुत्यर्थत्वे
 सत्यदृष्टार्थत्वापत्तेरित्येवमर्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयवस्यावृत्त्या-
 व्याख्यान्तरार्थं वादमित्यादिभाष्य स्पष्टत्वात्त्र व्याख्यातमात्रं भक्षा-
 नुवाके केषां चिदवयवानां लक्षणे विप्रकर्ष इत्येवमधिकरणार्थोपसं-
 हारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * अनःइति * मन्त्रविधायिवा-
 क्यभावाद्ब्रह्मणादिविषयत्वेनोपदेशोक्तिर्व्याख्याता । हिन्वेति मन्त्र-
 स्य सम्यग्जरणप्रकाशनशक्तेरतिस्पष्टत्वमात्रालम्बना प्रौढ्योपदे-
 शोक्तिरर्थस्यैवेत्यकारेण भक्षस्तुतेश्चोदितशब्दोक्ता भक्षार्थता व्या-
 घर्षिता येन कारणेन प्रहणाद्यर्थस्य पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वेनानुष्ठेयत्वा-
 त्प्रकाशनापेक्षितार्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयवेनोक्ता तेन कारणेन
 प्रहणादेः प्रत्यक्षांपदेशानुदाहरणे ऽपि भक्षविधिन्ययानुपपत्तिक-
 ल्पविधिभिश्च प्रहणाद्युपदेशसम्भवात्प्रादोष इत्याह * तेनेति * स-
 म्यग्जरणस्य च सोमेन्द्रं चर्हं निर्धेपेच्छ्राम्नाक सोमयामिन इति धमने
 प्रायश्चित्तान्नानाद्विरेके ऽपि क्व चित्प्रायश्चित्तान्नानात्तदन्ययानुपप-
 द्यापि विधिकल्पनसम्भवात्स्पष्ट एषोपदेश इत्याह * सम्यग्ज-

रणं त्विति * दाढ्याशया प्रत्यक्षोक्तिः ॥

अथ मन्त्राभिभूतिरित्यादेः भक्षयामीत्यन्तस्य
एकशस्त्रताधिकरणम् ॥ १० ॥

गुणाभिधानान्मन्त्रादिरेकमन्त्रः स्यात् तयोरेकार्थ
संयोगात् ॥ २६ ॥

यद्यार्थनिष्कृष्टमन्त्रादाहरणभाष्यं सूक्तवाक्यवेदेति पूर्वाधि-
करणधार्तिकेनैवार्थाद्व्याख्यातत्वात्सन्देहभाष्यं च स्पष्टत्वादव्याख्याय
किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं पुरोडाशादिभक्षणवत्सोमभक्षणस्यापि
द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थं च पतुं अनुष्ठानसामर्थ्याधानरूपभक्षयितुसंस्कारार्थ-
त्वस्यापि सम्भवात्तपर्यतिना अनुष्ठानसामर्थ्यस्य लक्षणया प्रास्ताहना-
नानुष्ठेयस्यापि स्वर्गादिवत्प्रकाश्यत्वोपपत्तावभिधानसामर्थ्यात्मके-
न लिङ्गेन मन्त्रादेर्भक्षणे विनियोगायोमात्पृथङ्मन्त्रतेत्येधमाशयत्वेन
व्याख्यातुमाह * ग्रहणादिवदेवेति * अपवादत्वेनानन्तरमद्भक्ति-
सूचनायां ह्यन्तोक्तिः । सोमभक्षणस्यानुपद्विकभक्षयितुसंस्कारार्थ-
त्वकल्पनेऽपि भक्षयितुसंस्कारस्य स्वर्गवत्फलत्वाभावोत्साहनार्थं
प्रकाशनानर्हत्वात्तपर्ययश्च तल्लक्षणावैतदेहत्वभावात्तृप्तेश्चात्पं भक्षय-

न मन्त्रादेर्भक्षणे विनियोगात्पत्यन्तवसुमन्त्रगाद्योर्मन्त्रभागयोरेक-
त्तुफिलकभक्षणरूपार्थं संयोगात्तपर्ययतेर्भक्षणगुणत्वेन तृप्य-
भिधानावगमाम्मन्त्रादिरक एव मन्त्र इत्येवं सूत्रव्याख्यानार्थमेव-
मित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * त्र्योक व्याचष्टे *
ग्रहणादीतीति * तयोरेकार्थसंयोगादिति सूत्राद्यवयवव्याख्यानार्थं भ-
क्षयामि वाक् तत्संतीत्यादिभाष्यशेषं सङ्गृह्यते व्याचष्टे * तस्मा-
दिति * लोट्- प्राप्तकालार्थत्वे प्रार्थनार्थत्वे वा तत्संतीत्येनदर्थं भक्ष-
यामीत्येधमेकवाक्यनोपपादनार्थं तर्पणक्रियार्थयोर्भक्षणक्रियायामुप-
पद्भूतायां स्मृता तत्संतीतिभिधिष्यन्त्याख्यातल्लक्ष्यभिक्तिभाष्ये
मयुक्ता ॥

इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेणु

ऊदेन विनियोगाधिकरणम् ॥ ११ ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेनेन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ २७ ॥

मन्त्रादिमन्त्रो लिङ्गन भक्षणे विनियुज्यतइत्युक्ते प्रसङ्गात्कि-
मैन्द्रसोमभक्षणेष्वेव विनियुज्यते सर्वेषु वा सोमभक्षणेष्विति चि-
न्तार्थमापादसमाप्तेरेकमधिकरणसन्देहेहेतुश्चेन्द्रपीतशब्दः किमिन्द्रेण
पीत इति तृतीयासमासत्वात्सोमवाची किञ्चेन्द्रेण पीतमस्मिन्निति
बहुव्रीहित्वात्सवनवाचीति सन्देह तल्लिङ्गविशेषनिर्देशादनैन्द्रा-
णाममन्त्रत्वमित्येतावत्सूत्रमन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीह्यपेक्षया स्वपदार्थे
प्राधान्यात्तत्पुरुषस्य यदीयस्त्वप्रतीतिविशेषतश्चास्य व्यधिकरणत्वेन
बहुव्रीहित्वायागादिन्द्रपीतस्येत्येन्द्रलिङ्गनिर्देशादनैन्द्रसोमभक्षणाना
लिङ्गविनियोज्यमन्त्राविषयताभ्येव पूर्वपक्षार्थं समानविधानेऽनै-
न्द्राणाममन्त्रत्वमित्येतावत्त्वावृत्तैकदेशमैन्द्राणां च प्रदानानां धर्मप्रा-
प्त्युक्त्योत्तिष्ठोमावयवत्वेन समानविधाने प्रकृतिविकारभावाभावेनो-
हायोगादनैन्द्रसोमभक्षणानां शून्यतेत्येव पूर्वपक्षप्रयोजनात्क्षयार्थमिति
सर्वं सूचयितुमाह * इन्द्रपीतस्येति *

यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं दर्शयति ॥ २८ ॥

लिङ्गेन मन्त्रस्यानैन्द्रसोमभक्षणे विनियोगाभावे ऽपीन्द्रायत्वा
यसुमने शृङ्गामीतीन्द्रलिङ्गनमन्त्रेण सोमग्रहणादिन्द्रलिङ्गनैव च सा-
ममानाद्विद्याप्रीना द्वैवर्णिकविषयत्वनिश्चयमात्तत्साध्याना क्रतूना वै-
वर्णिकविषयत्वनिश्चयमव-मन्त्रलिङ्गादप्रीपोमीयस्यचाद्वात्विनियमव-
त्सोमस्य मानग्रहणयोरिन्द्रलिङ्गमन्त्रनिर्देशाद्वैन्द्राणामेव प्रदानाना-
मौपदेशिकधर्मवत्त्वावगते सोमेन यजतत्यस्यापि मन्त्रालोचनायै-
न्द्रेण सामेन यजतेत्येवमर्थत्वावगते कर्मक्षये ऽपि चाभ्यासानां भे-
दसस्यावत्प्रकृतिविकारभावापपत्ते सर्वेषां प्रदानानां समानविधान-
त्वाभावादनैन्द्रसोमभक्षणाना यथादेवतमन्त्रवत्त्वेत्येव पूर्वपक्षप्रयोज-
नाक्षयार्थत्वेनेतत्सूत्रं व्याख्यानुमाह * अनेन्द्रत्वपीति * प्रयागाक्त्या
पूर्वपक्ष प्रयोजनात्क्षयपूर्वसूत्रावयवोक्तामन्त्रकत्वनिरासार्थत्वेन वा
शब्दो व्याख्यात विकृतित्वादित्यननानैन्द्राणां प्रतियोगित्वेनाप-
स्यापिनेन्द्रप्रकृतित्वे हीतिसूत्रावयवो व्याख्यात । कर्मक्षयात्प्रकृति-
त्वायोगमाशङ्क्याह * समाने हीति * अनैन्द्राणां विकृतित्वप्रकृति
केत्यपक्षायामाह * ध्रुवेति * लिङ्गविशेषानर्देशादिति पूर्वसूत्रा-
वयवमनुष्यैन्द्राणां प्रकृतित्वोपपादनत्वेन हेतुप्रश्नपूर्वं व्याख्यातु-
माह * कथमात * कथं गुणभूतमन्त्रानुरोधात्कथमप्रधानभूतप्रदान-
व्यवस्थेत्याशङ्क्याह * भवति हीति * प्रकृतिविकारभावमुपसहरति *
तनति * प्रकृतिविकृतित्वोपपादनस्योहाप्यागमुपसहरति * ततश्चेति

८०२।।

* प्रकृतिविकारभावलिङ्गत्वापेक्षात्प्रकृतित्वे हि दर्शयतीत्यावृत्त्या
 एकदेशसुत्रावयवोक्तं लिङ्गदर्शनं व्याचष्ट * तथा चेति * अप्रिष्टोमा-
 न्तानां प्रदानानां समानविधानत्वे ऽपि संख्यां परमतेन ताद्यत्परिहरति
 * संख्यानां चेति * सप्रतेन विकारत्वं ऽव्यूहानुवादस्य लिङ्गत्वापपत्ति
 शङ्कापूर्वमाह * नन्विति * अप्रिष्टोमप्रदानसामानाधिक्ये सति संख्या-
 नाधिकारान्वयियथाप्रकृतावाप्रिष्टोमप्रदानसामानाधि ध्येसति संख्या-
 नाधिकारान्वयि यथाप्रकृतावाप्रिष्टोमसंख्यायां सर्वेषां त्वैकमन्वय स्या-
 दिति सिद्धान्तन्यायेनानूहितप्रयोगस्तथा विकृताद्यपि पांडशिन्यतिरात्रे
 ष्वादित्यवत् गणस्य तृतीयसवने ऽस्य जगतीच्छब्दः पितृपीतस्यैत्यनू-
 दितप्रभागसम्भवाप्रोहानुवादेो युज्यते येन्द्रप्रदानानां तु प्रकृतित्वे
 यथा प्रातः सवनीयेष्वनेन्द्रेषु प्रदानपूहितस्तथा तार्तीयसम्पत्कष्व-
 प्रिष्टामादिष्वपितृदेवत्येषु प्रदानेपूहितत्वापाडश्यतिरात्रयोस्मृती-
 यसवनीययोरपि पितृदेवत्ययोः प्रदानयोर्द्वयवर्णनं युक्त-
 मित्यर्थं । पूर्वपक्षे ऽन्यदेवत्यसोमक्षणेनाममन्त्रकथं ऽपि
 समानविधानत्वस्य पूर्वसिद्धान्तपक्षयोस्तुल्यत्वम् । इन्द्रलिङ्गानां
 रसीभूतसोमप्रहणायादिव्यप्रयोगमुभयामिममतमाक्षेप्तुमसमानाधिक्रि-
 त्वेनात्माक्षेप्तोहशङ्कायै सङ्गतिनाभायेन्द्रपीतशब्दस्य सोमावि-
 षपत्वाभ्युपगमेनानेन्द्रेषु भक्षणमन्त्रोहस्य शङ्कितत्वाल्लिङ्गदर्शनाप-
 पत्तिः । समानविधानत्वं ऽप्यनुपुच्छन् शब्दयुक्तं भक्षणमन्त्र
 करोतीति भक्षणमन्त्रे ऽनुपुच्छन् शब्दविधानपूर्वपक्षन्यायेन वा यो-
 ङ्शिनि पितृत्वत्वं पितृपीतशब्दयुक्ततार्तीयसावनिफमक्षम-
 न्त्रप्राप्तेरनुपुच्छन् शब्दयुक्तभक्षणमन्त्रविधानादधंप्राप्तस्योहस्य धानुना
 ऽनुवादा भविष्यतीत्याशङ्काह * विशिष्टति * जगतीकार्ये ये-
 ङ्शिनिनुपुच्छन् शब्दस्योहस्य मन्त्रसिद्ध्यर्थो
 विधिः प्रहाननुवाद ऽप्यवसीयते तदभावानुसारेण सति तदनु-
 पुच्छन्ः स इत्यवमूहविशेषरूपेण विशिष्टमनुपुच्छन् पदमपेक्षया-
 प्यविपरिणामव्यपदेशो युज्यते ननु स्वरूपेण विशिष्टसतमनुपुच्छ-
 न् शब्दमपेक्ष्य ततश्चानुपुच्छन् शब्दस्योहत्वे प्रमाणाभावात्तद्वि-
 धावप्युहस्याप्राप्तत्वाप्रानुवादापपत्तिरित्याशयः । इष्टपदेनिपाड
 त्वनुपुच्छन् शब्दस्याहानुवादायै नमतीति पदमपेक्ष्य पञ्चाद्वयो
 सति विपरिणामव्यपदेशो युज्येत ननु विशिष्टसतमनुपुच्छन् श-
 ब्दमपेक्ष्य पञ्चाद्विपरिणामव्यपदेश इत्यर्थः । पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपमु-
 पसहरति * तस्मादिति *

अभ्युपगतसोमभक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

पुनरभ्युत्थीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥ २९ ॥

ऊहोक्तेः पूर्वपक्षप्रयोजनमाश्रयत्वेनास्यायित्वाद्दृहविशेषचिन्ता
न युक्तेत्याशङ्कोहव्याजेन पुनरभ्युत्थीतयागे पूर्वपक्षस्य हि तस्य पु
नरभ्युत्थीतस्य सोमस्य विनियोगो ऽभ्युत्थीतमात्रस्य वेति चिन्तार्थ
कृत्वाचिन्तयोहविशेषचिन्तोपपत्तिसूचनार्थमेवमिति भाष्यं व्याचष्टे
* एवमिति * पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपः पूर्वपक्षोक्त्या विवक्षितः । ऊ-
हनिरस्ते तद्विशेषचिन्तानवसरापत्तमंघ्यं चिन्तान्तरोपपत्तिसूचनायै-
वकारः कृत्वाचिन्त्यांत्त्याहस्यायित्वे ऽपि मन्मिषंण संसर्गिद्रव्यस्य
निष्कर्षसामर्थ्यं कृत्स्नस्य पात्रस्य पुनरभ्युत्थीतयागाङ्गत्वे बुद्ध्या या
निष्कर्षशक्तेः पुनरभ्युत्थीतमाश्रयति निष्कर्षसामर्थ्यात्मकलिङ्गहंतु-
कशेषचिन्तामकत्वात्पादलक्षणसङ्गतचिन्तोपपत्तिः सूचिता । पुन-
रभ्युत्थीतोक्तिं व्याचष्टे * हुतेभ्यति * पुनरभ्युत्थीतत्वोक्त्युपपादनार्थं
तेषामित्यादि तत्रत्यादिचाहचिन्ताविषयत्वोपपादनार्थं भाष्यमवता-
णपूर्वं व्याचष्टे * तेषामिति * ग्रहयजमानहोष्टुद्रातारो मध्यतः कारि-
णः मैत्रावरुणप्राह्वणाच्छंसिपोतृनेष्टाग्नीध्राच्छावाकानां षण्णां मध्ये
ऽच्छावाकचमसे पुनरभ्युत्थयनाभावाद्नेन्द्रत्वे ऽप्युहविषयत्वानुपपत्तेः
नाच्छावाकयाज्या दर्शिता । प्राह्वणाच्छंसियाज्यायाश्चेन्द्रित्वे ऽपि
क्रियतः सोमस्य विनियोग इति चिन्तोपयोगित्वात्प्रदर्शनं संसर्गि-
द्रव्यत्वेन शेषभेदानवगमाच्छेषस्तत्रेति भाष्यावयवमयुक्तमाशङ्क्य
बुद्ध्या निष्कर्षसम्भवसूचनार्थम् * इत्यत इत्युक्तम् * तत्रेति सन्दे-
हभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * शेषस्य देवतपोपलक्षणे क्रियमाणे त-
पुपलक्षणार्थत्वेन प्रस्थितापीन्द्राख्या देवता कीर्त्तयितव्या न वेति की-
र्त्तनाख्यप्रकथनधाचिकरोत्यर्थं तस्यप्रयोगाच्छेषोपलक्षणायेन्द्रः की-
र्त्तयितव्य इत्येवं उपलक्षणत्योकेष्याख्यातत्याग्रेन्द्रपदोहो ऽनेनोक्तः
येनेन्द्रपदस्य प्राकृतत्वादिन्द्रामिप्रावरुणसमुदायस्य च देवतात्वाभा-
वेनेन्द्रमिप्रावरुणपदस्येन्द्रमिप्रावरुणपदस्येन्द्रपदस्थाने प्रयोगायो-
गात्सिद्धान्तवचनव्यक्त्ययोगः शक्येत द्वयोस्तु प्रधानयोः प्रत्येकं
भक्षमन्त्रप्राप्तादिन्द्रे प्रदाने प्रकृतित्वाद्विकृते मिप्रावरुणपीनस्येत्येव-
मित्युक्तम् । अतिकान्तयागान्ध्यायेन्द्रस्यातिकान्तता प्रस्थितोक्ति-
व्याख्यानायोक्ता । शेषद्वयसद्भावे पूर्वपक्षायोगात्सन्देहायोगं शङ्कते
* कुत इति * पूर्वदेवतान्वयापनयानयनसन्देहात्सन्देहमुपपा-
दयितुमाह * किमिति * भक्षमाणस्य सोमस्य द्वयोर्देवतयाः ये-
परत्यादिन्द्रस्य मिप्रावरुणादीनां येषोपलक्षणार्थं कीर्त्तनाख्यं प्रकथ-

नमित्येव प्रकथयन्नाचिन. करोतेरथं ह्युत्प्रयोगात्स्पर्शार्थं सूत्रम-
सिद्धान्तार्थत्वभावेण व्याचष्टे * किमिति *

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षहेतुपूर्वदेवतापनयसिद्धौ पात्रस्य कृत्स्नस्य सोमस्ये-
न्द्र हविरग्निमुर्यंत देवतायै श्रावितायै श्रावयेति मन्त्रेणाश्रावणप्रेष-
णादेस्तु श्रौण्डित्यनेन देवता प्रत्याश्रावणे कृत्स्नस्य देवतान्तरसञ्चारे
मित्रावरुणादिभाग इति भाषेणाक्ते देवतान्तराद्देशेन गृह्यतमाश्रया-
ध्याश्रावणादिसम्भवात्कथं कृत्स्नस्याश्रावणं गम्यतइति पृष्टे प्रदान-
कालीनत्वादाश्रावणादीना च ससर्गिद्रव्यत्वेन विवेकाप्रतीतेरित्यव-
मुपपत्तिसूचनार्थं मित्रावरुणादेयस्तदैव हीज्यन्ते इत्यव्याहारसहिते-
नाक्तमित्यत्र भाष्य व्याख्यातुमाह * आश्रावयेति * होता यक्षन्मि-
त्रावरुणेत्यादिप्रैषान्तानुवचनप्रहणायदिशब्द. प्रदानकालीनैराश्रा-
णादिभिरिति हेतुगर्भित विशेषणम् । अपनीतपूर्वदेवतान्वयस्यापि
शेषस्य भूतपूर्वगत्युपलक्षणं भाष्येऽप्यनीत्यारङ्कानिराससूचनार्थत्वेन
दृष्टान्तभाष्य व्याख्यातुमाह * न चेति * पूर्वस्यन्द्रस्य विशेषोपल-
क्षणार्थत्वेन कीर्तितमित्यत्र पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थ-
तस्मादिति भाष्य व्याचष्टे * तस्मादिति *

अग्रहणाद्वाऽनयाः स्यात् ॥ ३१ ॥

पूर्वपक्षहेतुनिरासप्रतिज्ञार्थसूत्राजयव्याख्यार्थं नचत्यादिना
सावनीयनइत्यन्तं भाष्य व्याचष्टे * अथ वेति * देव-
तान्तराद्देशेन पूर्वस्य सकृद्गृह्यतस्य शेषस्याग्रहणादिति एवसमपन-
यनिरासोपपादनार्थत्वेनाग्रहणादिति सूत्रावयव पूर्वसूत्रस्य पू-
र्वशब्दशरूपाधान्तरपरामर्शार्थत्वेनानुपज्य व्याख्यार्थं सकृदित्या-
दिभाष्ये प्रश्नपूर्वं तात्पर्येणो व्याचष्टे * कुत इति । या देवतामुद्दिश्य
यत् द्रव्यं गृह्यते तस्या देवतायास्तदैव द्रव्यं गृह्यते तस्या देवता-
यास्तदैव द्रव्यं सम्यग्धीशुक्तेऽग्न्याद्युद्देशानापि निरुक्तानां सपत्नीयह-
विषामथैतया हविषामिन्द्रमेव यजतीति देवतान्तरान्वयश्रवणाद्यामु-
द्दिश्य यद्गृह्यते तस्मिन् पीति नियमायोगमाशङ्क्य न्यादीन् प्र-
ति स्मत्वापादकस्याग्न्याद्युद्देशेन त्याग स्यात्सपत्नीयहाविषामभावना-
ग्न्यादीन् प्रति स्मत्वाभावात्स्वस्वामिभाजलक्षणान्यादिसम्बन्धाभावो
युक्त इति वैषम्यसूचनार्थं या प्रति स्वत्वेन * प्रयाजनं न
गृह्यतइत्युक्तम् * श्वाकं व्याचष्टे * शास्त्रति * एवमपि पु-

नरभ्युप्रीतमात्र देवतान्तरोद्देशार्थेन गृह्यते ननु पूर्वेषु इति कथमत्र सीयत इत्याशङ्क्य सकृद्भुतचमसाभिमुख्येन पुनरभ्युप्रीतसामग्रहाविधानात्सकृद्भुतसामिशयस्य ग्राह्यद्रव्याधारभूतपात्रोपलक्षणमात्रताऽवसीयत ननु ग्राह्यतेत्यत्र परिहारार्थत्वेन तदेव भाष्य व्याचष्ट * इह चति * यत्विति भाष्येणापनयोपपादनशुद्धामनुभाष्य अद्गणकालावगतभेदानुसन्धानेन प्रदानकाले ससृष्टस्यापि बुद्ध्या निष्कृष्ट शक्यत्वात्पुनरभ्युप्रीतमात्रस्याश्रवणादिविषयतावसीयते ननु वृत्तस्य पात्रस्थस्येत्येव परिहारार्थमुच्यत इत्यादिगम्यत इत्यन्त भाष्य व्याचष्टे * यथा चेति * यथा गृहीतोक्त्वा ससृष्टस्यापि ग्रहणकालीनविवेकावगतानुसारादकपात्रगृहीतयायव्यैन्द्रवायवसामवद्भुद्ध्या निष्कर्षं सूचित । देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्यसङ्कल्पापाद्यत्वात् द्रव्यदेवतान्वयस्य तस्य च होमाख्यप्रदानकालीनत्वात्तदा च ससृष्टत्वात् कृत्स्नस्यैव देवतान्तरान्वयो गम्यत इत्याशङ्कानिरासार्थं नाश्रवणेति भाष्य देवतान्वयस्य प्रदानकालीनताया निराकर्तुमशक्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य यद्देवतोद्देशेन यत् द्रव्यस्याज्यत्वेन गृहीत तस्यैव प्रदानकाल तद्व्यतिरिक्तप्रत्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * न चति * प्रदानकाले कृत्स्नविषयरूपसङ्कल्पान्तराभावं ऽपि पुनरभ्युप्रीतसामसङ्कल्पनैव ससृष्टस्य विषयकग्रहणाशक्त प्रसङ्गात् कृत्स्न सोमो विषयकारिष्यत इत्याशङ्क्य यद्देवतासम्बन्धत्वेन ग्रहणकाले सङ्कलित तदेव प्रदानकाले बुद्ध्या निष्कृष्टा श्राव्यत इत्यत्र परिहारार्थं यदिनि भाष्य व्याख्यातुमाह * न चेत्यति * यथा गृहीतोक्तिसूचितो निष्कर्षसम्भवो विभक्तोक्त्वा प्रकटित । उपाकरणकाल कृत्स्नस्य पशोर्देवतायै सङ्कल्पग्रहणकाले पूर्वशेषस्यागृह्यमाणत्वेन ग्रहणकालीनसङ्कल्पानर्हत्वात्पुनरभ्युप्रीतमात्रसङ्कल्पे ऽपि प्रदानकाले कृत्स्नसङ्कल्पाविरोधाङ्गशेन निष्कृष्य पुनरभ्युप्रीतमात्रत्यागरूप सङ्कल्पो न युक्त इत्याशङ्क्याह * न च प्रदानति * ग्रहणकालदेवतोद्देशेनैव लक्ष्यामीति सङ्कल्पितस्यैव प्रदानकालदेवतान्वयापादनायेदं न ममति त्यागरूप सङ्कल्प न कृत्स्नविषय सङ्कल्पो ऽस्ति पूर्वशेषस्य कस्याश्चिद्देवतायै सङ्कल्पितस्य त्यक्तत्यागात्वात् न च विना पूर्ववद्वतानोपलक्ष्यान्यस्य सङ्कल्पयितुमशक्यत्वात् कृत्स्नसङ्कल्पानुपपत्तिरित्यर्थ एतद्देवोपसहरति * तस्मादिति * त्यागरूपस्य मानसस्य सङ्कल्पस्य यजिषाच्यतया भावार्थाधिकरणोक्तस्य प्रदानकालीनयो प्रसिद्धत्वात्कृत्स्नसङ्कल्पतिरासपरत्वेन व्याख्येयम् । देवताया भोक्तृत्वं

८०४१२

प्रतिगृहीत्वभावे ऽपि सोमाय यजतइत्यादिषु सम्प्रदानव्यवहारसिद्धयर्थमनिराकरणव्यानुमनव्यापाराभ्युपगमात्संसृष्टे च विविच्यानुमननाशक्तपूर्वशेषस्य देवतान्तरोद्देशेनात्यागे ऽपि देवतान्तरैरकपात्रस्य कृत्स्नभोमानुमननाद्यगमात्पूर्वदेवतावपद्रुकृतस्य देवतान्तरैरात्मीयत्वेनानुमन्तुमशक्यत्वात्पूर्वदेवतातो ऽपनयो भविष्यतीत्याशङ्काह * यद्यपि तावदिति * मुख्यभात्कृतस्य नवमे निपेत्यमानत्वेनानाशङ्कनीयत्वादनिराकरणे चाव्यापारामकत्वादननुष्ठेये भुञ्जीतंति कर्तृत्वव्यपदेशायोगापत्तरूपांशुयाजाधिकरणवार्त्तिकं कानिराकरणापादितः स्त्रीयत्वानुमननव्यापारो भुजिना लक्षितः । अनपनयनापसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं पूर्वशेषस्य देवतान्तरान्वयित्वेनासङ्कल्पे ऽप्यग्नौ किं चित्प्रक्षेप्यस्यावजंनीयतया निराकर्तुमशक्यत्वादर्शनमुखा धे देवा इत्याद्यर्थवादालोचनया चान्नौ प्रक्षेपस्य देवतान्तरान्वयापादकत्वप्रतीतिर्देवतान्तरान्वयेन पूर्वदेवतातोपनयाद्यद्यद्भावादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * तनेति * देवतोद्देशेन स्याग विना नानौ प्रक्षेपमात्राद्देवतान्वयंोपपत्तिरित्याशयः । नान्तरापकनया भक्षमाणस्यापि पूर्वशेषस्य घ्रावसरेण भक्षणेन प्रतिपाद्यत्वापेक्षात्प्रतिपत्त्यर्थं एव भक्षणे मन्त्रापेक्षणात् पूर्वदेवतोपलक्षणं युक्तमित्यादिषु पुनरभ्युपगम्यमाणे सोमसंस्कारार्थं होमानन्तरं धियमाणस्य पूर्वशेषस्य पुनरभ्युपगम्यमाणस्य भक्षणवसरात्प्रतिपत्त्यर्थं त्वापरोधसूचनार्थं भक्षयते चेति भाष्यं व्याचक्षाणो ऽत इति भाष्यं व्याचष्टे * यास्त्विति * कृतेतिभाष्यमूहकृत्याचिन्ताया भक्षणासङ्गतेभक्षणसङ्गतस्य प्रयोजनस्यावश्यकव्यत्वाद्युक्तमाशङ्क्य पूर्वपक्षे कृत्स्नस्य मित्रावरुणाद्युद्देशेन स्यागः सिद्धान्तो पुनरभ्युपगम्यमाणस्येति लक्षणसङ्गते प्रयोजनं पूर्वशेषापनपधिचारत्प्रमिद्यमित्येवं परिहार सूचयितुमाह * इतीति * अधिकरणसमाप्त्या घकृत्यतयोपस्थापितस्य प्रयोजनस्येति कारणेन परामर्शः ॥

पात्नीयतभक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पात्नीयते तु पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

आप्रयणाद्यसोमपात्रस्यस्योपांश्व्याव्यस्य पात्रे गृहीतस्य पात्नीयतयागाङ्गस्य किं वा ऽप्रयणाद् गृहीतस्य सोमस्य पात्नीय-

(१) देवताया भोक्तृत्वादिसत्तुमाङ्गने ऽपि होमाव्यापारावपिपथीत्याभ्युपगम्या-
दयोपरिचः एवं वा० १ पु० ५० ।

दन्वये ऽनाग्रणयस्याप्याग्रयणसंसृष्टत्वसामर्थ्याद् ग्रहणापत्या
 पत्नीवदन्वयापत्तः कृत्स्नस्याग्रहणादुपांशुपात्रे गृहीतस्य पानीव-
 स्वेन यागाद्गतेत्यूह कृत्वा चिन्तामिपेणाभिप्रेतायाश्चिन्तयाः पादलक्ष-
 णं सद्गतिं स्पष्टत्वादनुत्कानन्तरसद्गतिमाह * पूर्व्वेति * ऊहचिन्ता-
 विषयत्योक्त्यर्थे द्विदेवत्यानां हीतिभाष्यमादित्यदेवतान्वयस्य सोमस्य
 स्वाख्यां द्विदेवत्यशेषनिक्षेपादयुक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * द्विदेव-
 त्यानामिति * आग्रयणदेवताभूतानां विद्देषां देवानामुपलक्षणं
 कस्मान्न चिन्त्यनश्रत्याशङ्का तदपनयस्य नि सन्दिग्धत्वादित्येवं
 परिहारसूचनार्थं तत इति भाष्य व्याचष्टे * ततश्चेति * अथेति
 सन्देहभाष्यमद्ययव्याख्यापूर्वं पानीवते सोमः पुनरभ्युन्नीतवत्स-
 र्शेषामुपलक्षणमित्येवं पूर्व्वपक्षसूत्र व्याचष्ट * तस्येति * वारिव-
 न्द्रवायु मित्रो धरुणोश्चिपत्नीवर्षीतस्यैत्यवमूहप्रवशंतायादिरयदः इ-
 न्द्रवायुग्रहण तूपलक्षणार्थम् ॥

ग्रहणाद्वा ऽपनीतिं स्यात् ॥ ३ ३ ॥

वा शब्दप्रतिज्ञातपूर्व्वदेवतानुपलक्षणहेतुत्वेनापनीतोक्तिव्या-
 ख्यार्थमपनीयते हीति भाष्य व्याचष्टे * नैतदिति * द्विदेवत्यशेषस्य
 पूर्व्वदेवतातोपनयोपपादनार्थत्वेन तस्यापि पत्नीवत्ग्रहणकाले एव
 द्विदेवत्यशेषस्याग्रयणसंसृष्टत्वासोऽपि पूर्व्वदेवतातो ऽपनीयतइति ग्रह-
 णोत्तरकालसंसृष्टादिन्द्रशेषाद्वैलक्ष्ण्ये पूर्व्वोर्द्धनांकग्रहणकाले ससृष्टत्वे
 ऽपि द्विदेवत्यशेषस्याग्रयणस्वाख्यां निक्षेपकाले विवेकावगमात्तद-
 नुसन्धानेन बुद्ध्या निष्कर्षोपपत्तेराग्रयणस्यैव देवतान्तरोद्देशेन
 सङ्कल्पसिद्धिद्विदेवत्यशेषस्य पूर्व्वदेवतानयनस्य इत्याशङ्काग्रयणापेतस्य
 देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पपनीयत्वादानाग्रयणीयस्यापि वाग्रय-
 णसंसृष्टत्वेनाग्रयणावपवस्य बुद्ध्या निष्कर्षसम्भवे ऽपि वार-
 यितुमशक्यात्वादानाग्रयणस्यैवाग्रयणस्य देवतान्तरोद्देशेन सङ्क-
 ल्पविध्युक्त्वा वक्ष्यमाणग्रहणभाष्योपपादयिष्यमाख्या ऽपनय स-
 मर्थितः । ऋशोक व्याचष्टे * आग्रयणंति * स्थालीनिक्षे- ८०५॥
 पकालीनस्य विवेकस्य सङ्कल्पे ऽनपेक्षणादाग्रयणविषयस्य स-
 ङ्कल्पस्य प्रसङ्गादानाग्रयणविषयत्वसिद्धिः पुनरभ्युन्नीतवत्सद् नि-
 चार्येति पूर्व्वोर्द्धव्याख्यानायोक्ते किमुनेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातम् ।
 ग्रहणकाले ऽपि ससृष्टस्य बुद्ध्या निष्कृष्याग्रयणमात्रस्य सङ्कल्पस-
 म्भवं नन्वितिभाष्येणाशङ्क्य बुद्ध्या निष्कृष्याग्रयणमात्रसङ्कल्पसम्भवे
 ऽप्याग्रयणापेतस्य सङ्कल्पविधानादाग्रयणानाग्रयणायोश्च ऽऽग्रयण-

पेतत्वाविशेषात्कृत्तसङ्कल्पोपादनार्थमुच्यते इति भाष्य व्याचष्टे *
 तथा हीति * एष आम्रयणो द्विदवत्यशेषश्चाग्रयणादपैतितेन
 शेषश्चैपश्चैप च ग्रहणकाले सङ्कल्पत इत्यर्थे । व्यति-
 रक्तो ऽन्वयतश्च श्लाक व्याचष्टे * यदि हीति * आ-
 ग्रयणस्य पाल्नीवतत्प्रविधौ ससृष्टो ऽपि द्विदवत्यशेषा ऽनाग्रयणत्वा-
 द्बुद्ध्या निष्कृष्य सङ्कल्पविषयत्वाद्वाद्वाच्यत्वेनेतिव्यतिरक्ता व्याख्या ।
 आग्रयणापेतस्य तु पाल्नीवतत्वविधानादपादानस्य च वृक्षवत्स्वा-
 यपत्त्वविशेषानपेक्षत्वात्ससृष्टयो सशब्दवाच्यैकीभावपूर्वाग्रयण-
 स्थालीपातीनिमित्तसम्पातशब्दवाच्यद्विदवत्यशेषाग्रयणयाम्भ्य य ए-
 चाग्रयणा चापैति तस्य सर्वस्याग्रयणादपतत्वादपेतत्वमात्रस्य स-
 ङ्कल्पनिमित्तत्वात्सर्वं सङ्कल्प इत्यपनीयते । इत्यन्वयना व्याख्या
 आग्रयणविशेषणविशेषणवलादाग्रयणादवेत्यवधारणप्रतीतेरनाग्रय-
 णस्य चाग्रयणमिध्नादनाग्रयणादपेतत्वनाग्रयणादवेत्यवधारण-
 विषयत्वायोगादपाल्नीवत्त्वं न त्विति भाष्येणाद्यद्वाग्रयणस्याप्या-
 ग्रयणमात्रादपायाशकौराश्रयणादत्रेत्यवधारणायागाद्वाश्रयणाभाव-
 दपेन इत्येतावन्मात्रेण विशेषणत्वप्रतीतेर्द्विदवत्यशेषे ऽप्यापि ताद्-
 प्यविशेषात्पाल्नीवतत्प्रापपादनार्थं नैप इति भाष्य व्याख्यातुमाह *
 यत्त्विति * अनाग्रयणादपतना न पाल्नीवत इति निषेधवचनभावात्प्रप-
 धार्थवचनकल्पने चाग्रयणत्वयापेतत्वेन पाल्नीवतत्प्रापत्तेरनाग्रय-
 णापेतस्य पाल्नीवतत्वापत्तेरनाग्रयणापेतस्य पाल्नीवतत्प्रतिषेधाभावेन
 चिद्विधे निषेधे पि विषयत्वलक्षणोपयोगमात्राद्युभयोरपि पाल्नीव-
 तत्वविधौ विशेधाभावादाग्रयणमात्राच्चोपायायोगनाग्रयणादवेत्य-
 वधारणस्याशक्यत्वादयोगोपावृत्त्यापि च विशेषणत्वसम्भवेनावधा-
 रणस्याप्रमाणकत्वाद्वाग्रयणमात्रदपत इत्यत्र विशेषणत्वप्रतीतर्ह्यो-
 रपि देवतान्तराश्रय इत्यर्थे । दयतान्तरोद्देशनं ग्रहणनं पु-
 षद्वदवतातोऽपनये कथम्भवसीयत इत्याशङ्काह * न चति *
 अश्रयस्य दानुमशक्यत्वात्पूर्वस्यैव दवतायै दत्तम्य तत आ-
 च्छिद्य स्त्रीकार विना स्वत्त्वानापत्तर्हेवतोद्देशेन च त्या-
 गाच्च दधताव्यतिरिक्तस्य यथेष्टदवतानर्हत्वरूपस्य दवतास्वत्प्रापादान
 ऽपि दवताया प्रतिग्रहीत्वाभावेन यथेष्टविनियान्त्वलक्षणस्वा-
 म्यानापादनकृतापहरणे ऽपि परस्तापहरणानिमित्तदायाप्रसक्तं पुन-
 र्दानास्त्रान्यधानुपपत्त्या पूर्वदेवतातो ऽप्यदस्य स्त्रीकारावाध कल्प-
 यिततस्य इत्याशयः । पूर्वदवतातो ऽपनये ऽपि पूर्वदवताद्देशनं त्यक्त-
 त्वस्य तत्पीताकिलक्षणस्थानपापादानपनीतापि दयतोपलक्षणीयत्वव

शब्दप्रतिज्ञातपूर्वदेवतानुपलक्षणायोगमाशङ्क्य चतुर्थ्यां देवतामुद्दि-
 श्य द्रव्यत्यागात्पिबतेस्यागभक्षणाथंतायामिन्द्रपतिसब्देनलक्षणा-
 ननुगतचतुर्थीसमासापत्तेरिन्द्रेण स्वीकृतमन्वस्य यथप्रविनियोगान-
 नर्हीकृतामत्यानराकरणनिमित्तान्यस्य यथप्रविनियोगानर्हीकरणपर-
 रस्वीकारलक्षणार्थत्वावगतेरपनयं चावयनाशास्त्रापनीता देवतोपल-
 क्षणीयस्य वा शब्दोपपादनार्थं तत्रत्यादिभाष्य तात्पर्यतो व्याचष्ट * इ-
 तोति * पूर्व उर्णकनाचार्यरोपभुम्बदस्यपभुज्यमाने यथा ऽऽचार्यशपो
 पनीतान्वयत्वात्पलक्षण तथा पूर्वदेवतापीत्यर्थ । नत्वित्याशङ्क्याभा-
 ष्यमपनयन पूर्वदेवतार्थत्वेनाशादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्ट * नन्विति *
 नतीति परिहारभाष्यमिन्द्रवायवाद्युद्देशन गृहातस्य कृत्स्नस्य पात्र-
 स्यस्य पूर्वदेवतार्थत्वावयवदर्शनाद् धुतमात्रस्य देवतार्थत्वेनानाश-
 द्धितस्यावयवदर्शन ऽप्याशङ्क्याशयानिरामादयुक्तमाशङ्क्योपहासार्थ-
 त्वेन व्याचष्ट * आचार्यास्त्विति * अनिरस्ताशयस्यापहासानर्हता-
 माशङ्क्यानपनातपूर्वदेवतान्वयात्पूर्वदेवतापीतत्वेनापलक्षणार्थस्य हु-
 तावयवस्यादर्शनमितरस्यानीतत्वेनानुपलक्षणीयत्वसिद्धौ मयाच्य-
 मानमप्युपपादनफलशमनापाद्यापशाङ्कतास्त्रयमेव यथाऽप्युपगच्छति
 तथा करोमि तत्रधादिनानुवादित्वात्पुपहासाहो भ्रि-
 ष्यतीत्येतत्स्त्रयमाशङ्कितारमभ्युपगमयानीत्यननोक्तम् । कस्तर्हि प-
 रिहाराशय इत्याशङ्क्याह * न हि हुतादिति * इन्द्रवायवाद्युद्देशेन हु-
 तादन्यदुपांशुपात्रगृहीतमिन्द्रवायवादिसम्बन्धि न विद्यते अप-
 नीतत्वादित्यर्थं हुताशयवद्दर्शनस्यानुपलक्षणहेतुत्वाभावात्पुपहासार्थं न
 न्विति भाष्यम अपनयस्यानुपलक्षणहेतुत्वेनाभिप्रतत्वादयुक्तमाशङ्क्या-
 शानाशयोक्तित्वेन व्याचष्टे * परस्त्विति * प्रकृतौ हुताशयवा-
 दर्शने ऽपि हुतसम्बन्धिशेषहुतसोमसमुदायस्यानपनीतत्वादेवत्य
 स्यावयव प्रकृताविन्द्रशब्द सत्पलक्षयत इति वैषम्योक्त्यथमुच्य-
 तइति भाष्यमकदेशहोमेन समुदाय नष्टे देवतान्वयनाशादयुक्तमा-
 शङ्क्य देवतोद्देश्यपूर्वद्रव्यत्यागरूपसङ्कल्पकाल त्रिद्यमानस्य समुदा-
 यस्य देवतान्वयानौपचारिकस्तदवयवे देवताव्यपदत्त प्रकृता-
 त्रित्ययमर्थत्वेन व्याचष्ट * सङ्कल्पनेति * देवतान्वयिनि समुदा-
 ये नष्टे ऽव्यवयवस्यौपचारिकदेवताव्यपदेशाभ्युपगमे द्विदेवत्वसमु-
 दायनाशे ऽप्युपचारादवयवे देवताव्यपदत्तविराध इति साम्यश-
 ङ्कार्थं नन्वितिभाष्य व्याचष्ट * इतर इति * द्विदेवत्वसमुदाया-
 वयवस्याप्रयणसमुदायावयवसहितस्यान्यदेवत्वत्वेनाप्रयणावयवस-
 मुदायस्य पूर्वदेवतोपेतत्वात्पूर्वदेवतानुपलक्षणमित्यथ साम्यनि-

८०६१९

रासार्थं नेतीति भाष्यं प्रकृतादेवतापनयो ऽत्र त्वपनय इत्येवं चै-
 लक्षययोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * पीत इति भूतनि-
 ष्टया नष्टस्यापि समुदायस्य देवतान्वयेन मुख्यपदस्यभिधानसम्भवे-
 नौपचारिकावयवार्थभिधानयोगात्प्रकृतावपि भूतपूर्वगत्यभिधानाया-
 त्तेरिह च पूर्वैन्द्रयाश्वादिदेवतापीतस्य समुदायस्यावयवेनान्यदेव-
 त्यसमुदायारम्भे ऽपि भूतपूर्वगत्या पूर्वसमुदायावयवत्वव्यपदे-
 शोपपत्तेर्भूतपूर्वगत्या पूर्वदेवतोपलक्षण भविष्यतीत्याहेति भाष्ये-
 णाशङ्क्य प्रतिपाद्यस्य साद्गुणपायादेवतयोपलक्षणीयत्वादेव यद्यप्र-
 तिपाद्यत्वेन इष्टार्थत्वायोगाद्देवताव्यपदेशार्हत्वावगतः प्रकृतो
 भूतपूर्वगत्योपेतदेवतान्वयस्यानुपलक्षणाशङ्क्य भूतपूर्वगत्योपलक्षणां
 युक्तमिति परिहाराद्यमुच्यतेइति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * एक-
 देशार्थस्वतानां चावयवानामेव समुदायव्यपदेशतोदनात्प्रत्येकमपि
 मुख्यवृत्त्यैव देवतान्वयव्यपदेशोपपत्तेः प्रकृतौ समुदायनाशे ऽपि वि-
 द्यमानस्यावयवस्यापि साक्षाद्देवतान्वयसमुदायेनापेतदेवतात्वस्य भू-
 तपूर्वगत्योपलक्षणशङ्कायोगादिह च विद्यमानस्यावयवस्य देवता-
 न्तरान्वयेन पूर्वदेवतापनयस्य सिद्धान्तसुप्रेणैव स्फुटमुक्तत्वात्पूर्व-
 देवतोपलक्षणं नाशङ्कनीयमित्यतिशयोक्त्यर्थमपि चेति भाष्य व्या-
 चष्टे * इह त्विति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे
 * तस्मादिनि *

पात्नीवतशेषभक्षे त्वदुरनुपलक्षणीयताधिकरणम् ॥ १४ ॥

त्वष्टारं तूपलक्षयेत्पानात् ॥ ३४ ॥

मन्त्रस्यसाहित्यवाचिचक्षुःश्रुतिसामर्थ्यरूपाह्लिङ्गास्वष्टुरपि दे-
 वतात्वेन पात्नीवतयाग्नत्वंमाशङ्क्य निरासात्पादलक्षणां सङ्गति-
 सन्वेहं च स्पष्टत्वादनुरक्ता ऽनन्तरिचिन्तितपात्नीवतविषयत्वेनानन्त-
 रसङ्गतिं सूचयत्पात्नीवतया विशेष्यं विना उपर्यवसानान्मन्त्रवर्णा-
 वगतविशेष्यत्वस्याप्रेस्तिङ्गिनोक्तदेवताविशेष्यत्वाद्देवतात्वेन पात्नी-
 वतचोदनाशुहीतस्य देवतात्वस्मारणार्थं पातृत्वनिर्देशे त्वष्टसाहित्य-
 निर्देशात्त्वष्टसहितस्याग्नेर्देवतात्वमिति पूर्वपक्षतात्पर्यमाह * तस्मि-
 न्नेवेति *

अतुल्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ३५ ॥

नैवमिति सिद्धान्तसूत्रावयव व्याचष्टे * नैवेति * हेतुप्रदान-

पूर्वमतुल्यत्वं व्याचष्टे * विधौ हीति * मन्त्रलक्ष्याग्निनिरपेक्षप-
त्नीवत्त्वापर्यवसानात्कंचलोक्त्या त्वष्टृमाग्निनिरासः पत्नीवत्त्वेनैकस्य
विशेष्यस्य नित्यमपेक्षणाप्रित्यसापेक्षत्वे च समासवत्तद्विदितस्याप्यवि-
घातान्मन्त्रगतसामानाधिकरण्यनिर्देशात् शीघ्रावगताविशेष्यत्वा-
ग्निसापेक्षत्वाविरोधे ऽपि तन्मात्रेणापर्यवसानाद्वैपधिकरण्ये निर्दि-
ष्टत्वसापेक्षत्वे तद्विदितानुत्पत्तिरुक्ता यद्यपि मन्त्रवर्णात्त्वष्टा देवतात्वे-
न प्रतीयते तथापि तद्वितेन व्याच्यत इति मान्त्रवर्णिक्यपीत्यपिशब्दो
योज्यः । उत्तरार्द्धे व्याख्यातुमाह * न चेति * सिद्धान्तमुपसं-
हरति * तस्मादिति *

८०७१

पत्नीवतशेषभक्षे त्रिंशतामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १५ ॥

त्रिंशच्च परार्द्धत्वात् ॥ ३६ ॥

विशेष्यापेक्षामानर्थ्यरूपाह्लिङ्गाद्भिर्वत्प्रयस्त्रिंशतो ऽपि
देवतानां समानाधिकरण्यनिर्देशाद्विशेषाद्व्यवनात्त्वेन पत्नी-
वते यागाङ्गतामाशङ्क्य निरासादतिदशब्देन सङ्गति-
प्रयमाह * अधिकरण्येति * अधिकाशङ्कात्क्या पौनरुक्त्यं परिहर-
न्पूर्वपक्षमाह * पतावता त्विति * प्रयस्त्रिंशताम्रेश्च समुच्चयेन प-
त्नीवद्विशेष्यतया देवतात्वस्य वक्ष्यमाणत्वादतिशयायां संप्रत्यक्ष-
मादयस्येत्युक्तेन परिवेष्टित्वेनाग्नेर्गुणभूतत्वोक्तिः । या चातुल्य-
ता त्वष्टुर्निरासेहेतुत्वेनोक्ता साप्यत्राग्नेर्गुणत्वावगमात्प्रयस्त्रिंशतः प्रा-
धान्यावगमाद्विपरीतेत्याह * पूर्वत्वेति * तद्विदितविरोधमाशङ्क्य
पत्नीवत्त्वस्य देवतागुणमाश्रितया तद्वितेन देवत्तात्त्वोक्तं गुण्यपे-
क्षत्वादभिर्वत्प्रयस्त्रिंशतापि देवैस्तद्विदितयुक्ता चोदना न विरुध्यत-
इत्याह * पत्नीवत्त्वेति * अग्न्याख्यगुणान्वयमात्रे तद्विदितपर्यव-
सानात्त्वष्टृवत्प्रयस्त्रिंशतो ऽप्यनपेक्षमाशङ्क्य सामानाधिकरण्यनिर्देशा-
विशेष्यादृश्यामाणविशेष्यतयाग्निमात्रेणापर्यवसानमाह * अर्वाशिष्टो
हीति * अगृह्यमाणविशेष्यत्वे ऽप्येकेन गुणेनाकाङ्क्षानिवृत्तेर्गुणिव्याख्या-
न्वयो न युक्त इत्याशङ्क्याह * न चेति * गुणिव्याख्यान्वये ऽपि
चोदनोक्तस्य पत्नीवत्त्वस्य गुणत्वाविरोधेन चोदितया गुणिव्या-
यानिवेधान्मन्त्रगम्यानेकापि गुणिभूता देवता युक्तेत्याशयः । अ-
ग्न्यान्वये पत्नीवान् देवतात्येकवचनान्तेन प्रयस्त्रिंशदन्वये पत्नी-
वतो ऽस्य देवता इति बहुवचनान्तेन विप्रहापत्तेः सकृच्छ्रूते च श-
ब्दे विप्रद्वयविरोधाद् गुणिव्याख्यान्वयश्चोदनया निपेत्यत इत्याशङ्क्याह

* न च मान्प्रवर्णिक्यामिति * बहुवचनान्तेन विग्रहमात्रेण गुणित्व-
यान्वयोपपत्तेर्विग्रहद्वयविरोधो ऽपि नास्तीत्याशयः । एवमप्येकगुणा-
न्वयेन निवृत्तापेक्षस्य नित्यसापेक्षताभावात् त्वपूपेक्षायामप्यस्य
न्तरापक्षायामपि सापेक्षत्वात्तद्वितो नाप्यथेनेत्याशङ्क्याह * न च
प्रमाणान्तरानि * त्वपुर्मन्त्रवर्णाख्येन प्रमाणान्तरेण दत्तत्वात्प्रमा-
मात्तद्वितनैव त्वपुसापेक्षस्य पत्नीवन्तो दत्तता वस्यावगम्यमानत्वात्-
द्वितप्रकृत सापेक्षत्व तद्वितस्यानुपत्यापादक दूषणमुक्तम् इह तु
देवतान्तरानपेक्षस्यैव पत्नीवन्तो देवतात्वे तद्वितेनोक्ते पत्नीवत्त्वस्य गु-
णरूपचन गुणपेक्षतात्तद्विताधिराधिना मन्त्रवर्णाख्येन प्रमाणान्त-
रेणागृह्यमाणविशेषतयैकेन गुणिनाकाङ्क्षानिवृत्त्ययोगाद् गुणिरूपाया
देवताया तद्वितप्रकृतित्वानपेक्षपत्नीवच्छब्दस्य गुणोक्तिप्रयुक्तगुणसा-
पेक्षत्व तद्वितस्य दूषण न भवति यदि हि तद्वितो ऽन्यसापेक्षप-
त्नीवन्त देवतात्वेन विदध्यात्ततः प्रकृतिसापेक्षत्वनिमित्तमनुप-
त्यापादकत्वात् तद्वित प्रतिपद्येतेत्यर्थः । अग्रस्त्रयस्त्रिंशत्तद्वि दे-
वानां गुणित्वाभ्युपगम पत्न्यः सन्त्यया त्रयस्त्रिंशतो देवानामग्नि-
सहितानामित्यस्मिन्नर्थे मन्त्रगतपत्नीवच्छब्दमनुभूयात्तद्वितात्पत्तेर-
भ्युपगमनोयत्वात्तत्रापि सापेक्षत्वत्वात् स्वादित्याशङ्क्याह * मन्त्रस्य
विवति * मन्त्रस्याग्निसापेक्षमपि त्रयस्त्रिंशद्देवरूपगुणित्व न वद-
तामनुप्रकृतौ पत्नीशब्दस्य सापेक्षताभावात्त्र विरोध इत्यर्थः ।
गुणस्यैकनैव गुणिना नैराकाङ्क्षत्वात् गुणित्व न वदतामनुप्रकृतौ
पत्नीशब्दस्य सापेक्षताभावात्त्र विरोध इत्यर्थः । गुणस्यैकनैव
गुणिना नैराकाङ्क्षत्वात् गुणद्वयस्यान्यान्यसापेक्षत्वं त्रिकुल्यनेत्याश-
ङ्क्याह * समुच्चयति * अग्निमन्त्रेण त्रयस्त्रिंशद्देवानपेक्षस्यात् त्रय-
स्त्रिंशद्देवमन्त्राग्नेरप्यभिधानात्समुच्चयमुपपादयति * न स्याद्वि-
ति * परित्वेष्टृत्वाभ्युक्तैर् मन्त्रात्समुच्चयावगान्तरित्याशङ्क्याह *
स विवति * अग्नपत्नीवत्साम् अपवति पानचादनया त्रिंश-
न्मन्त्रस्या चाग्नभायाहीत्यागमनचोदनया देवतारूपतया सिद्धम-
ग्निमभिध्वात्त्रयस्त्रिंशतो देवानां देवतात्प्रमाहेत्यर्थः । तत्राग्नित्रय
स्त्रिंशद्देवपत्नीवत्पतित्वैत्यत्रमूह कार्य इति पूर्वपक्षमुपमहरति *
तस्माद्विति * एव परित्वेष्टृत्वेन देवतात्वसिद्धिरित्याशङ्क्यान्तीरक-
र्तृकाष्ट्यणोत्तराग्नीध्र्याभ्यस्तदनुष्ठाने ऽपि स्यात्पत्नीवत् परित्वेष्टृ-
त्वायागमूचनादध्यप्यत्येन च प्रपणानहंतया गुणभूतत्वायागमूच-
नादग्नश्च देवतात्वातिरिक्तस्याभ्ययागाद्देवतात्वसिद्धारात् परित-
वारमुचनार्थं तत्परित्वेष्टृत्वेन देवतात्व मन्त्रव्याप्यया दर्शयतीत्याह

* तद्विति * मन्त्रव्याख्यास्यार्थमिमं हीति भाष्य व्याचष्टे * व्याख्यामिति * मन्त्रस्य विश्वामित्रार्थत्वाद्गनीधोऽध्यष्ट्यायोगमाशङ्क्याश्यांश्चारवितृत्वेनाध्येष्टृनोपपादिता । छन्दसीत्यनुवर्त्तमानं व्यवहिताश्चति सूत्राद्भवतिहान्वयोरपपत्तिं छन्दसीत्यनेनोक्ता । आयाहीत्याख्यातान्वयागत्वेभ्याहारस्ततश्चैत्यनेनोक्त । इदमिति भाष्यावयवस्यानुष्वधपदव्याख्यार्थत्वोक्त्यैः पदपाठवत्पूर्वस्वधाशब्दाव्याख्यार्थो ऽत्रशब्दसोम्याग्निनियोगानुसारात्सोमधिपयत्वेन व्याख्यात आवहेत्याख्यातस्योत्तराख्यातान्वयायाहूयेति पदस्य भाष्ये व्याहृतस्य तता ऽनन्तरमित्यर्थं प्रतीत्यावगतिस्ततश्चैत्यनेनोक्ता तर्पयत्यस्य मादयत्यर्थव्याख्यार्थत्वात्तैः * मादयत्युक्तम् * ऋषिप्रत्ययेनार्थतथात्थानिश्चयः । अत्र हीति भाष्य व्याख्यातुमाह * तेनति * नत्वित्याशङ्कानिरासार्थं सत्यमिति न च चोदनयति घातिंकेन किमत इत्याशङ्कानिरासार्थं न च मान्त्रवर्णिका इति भाष्य न च मान्त्रवर्णिक्यामित्यनेनागतवैश्लेष्येन व्याख्यातत्वादेव्याख्याय त्रिशचैव स्याद्विधानाग्निस्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यमानत्वादेवमुपलक्षणनिरासार्थं नैवमिति पूर्वसुत्रावयवानुपद्वेण सूत्रव्याख्यार्थमव प्राप्तइत्यादिसङ्कीर्त्येते भाष्यमाक्षिप्य व्याचष्ट * एवमिति * कुत इति हेतुप्रश्नभाष्यव्याख्यार्थं कुत इत्युक्त्वा सहीत्युत्तरभाष्य पूर्वाद्धेन व्याख्यायोत्तरार्द्धे ऽनेन वेत्याशङ्कानिरासार्थमुच्यतइति भाष्य व्याख्यातम् । पूर्वाद्धे व्याचष्ट * पायनीतेति * उत्तरार्द्धे व्याचष्टे * न चति * देवतात्वेन चोदितस्याग्नेर्दातृत्वक्षितेश्वर्यप्रकाशनरूपस्तुत्यर्थत्वेन त्रिशङ्कीर्त्तनादित्यर्थं । कथमिति प्रश्नभाष्य व्याचष्टे * कथमिति * न हीत्यादिप्रत्यापयतीत्यन्तं भाष्य व्याचष्ट * अप्रसिद्धति * यस्यान्यतोप्रासिद्धेश्वरत्वस्याग्नेर्दातृत्व कीर्त्येते तस्यैश्वर्यार्थं तद्दातृत्वकीर्त्तितं प्रतीयते न हि तस्य दातृत्वकीर्त्तनस्य मुख्यो दातृत्वरूपो ऽर्थं सम्भवनाह इति न शब्दाध्याहारणं याज्यम् । श्लाकार्थमुपपादयति * यदि हीति * ८०९।
 देवतात्वेन चोदितस्याग्नेरकरणात्प्रकथनात्कीर्त्तनाख्य प्रकथनार्थं कराति । मादयतेस्तर्पणमात्रमात्राचित्वाद्दातृत्वाख्यविलम्भयितृत्व च कीर्त्येतइति न त्वितिभाष्यणाशङ्क्या लक्षणाया विलम्भनकीर्त्तनात्त्वर्थं उच्यतइत्यादिभाष्य व्याचष्ट * मादयस्वेत्यपि चेति * यथेष्टविनियोज्यत्वरूपपरस्परत्वापादनाभावेन दानस्यापि मुख्यस्याभावाद्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागमात्र दानत्वेन विवक्षितमिति भाष्ये त्यागोक्त्या सूचितम् त्यक्तत्वात्कीर्त्तने ऽप्यैश्वर्यं कीर्त्तनार्थत्वं कथमिति न त्विति भाष्यणाशङ्क्या लक्षणयैश्वर्यकीर्त्तनोक्त्यर्थं तदुच्यतइत्यादिभाष्य व्या-

चष्टे * शात्वमपीति * केवलस्य च पत्नीवतो देवतात्वनोदनात्
 त्रयस्त्रिणतो देवतात्वमित्यपि चेति भाष्येणोक्ते सत्यं चोदनेति
 माध्योक्तदेवतान्तरानिषेधनं त्वितिभाष्येणानुष्वधानिषेधे ऽपि मान्दव-
 र्णिकदेवतान्तराभावस्य परार्थनेत्यादिभाष्येणोक्तत्वाद्देवतान्तराभा-
 वोक्त्यर्थमुच्यते इति भाष्य स्पष्टत्वाद्द्वयाख्याय तद्धितसामर्थ्यादेव-
 तान्तरोक्त्यर्थप्रति चत्यादिभाष्यं पत्नीवत्त्वस्य गुणस्य गुणापेक्षया
 मन्त्रवर्णाद्गनेस्त्रयस्त्रिणतो देवानां च समुच्चयेन गुणित्वावगतः प-
 त्नीवद्ग्नित्रयस्त्रिणदेवरूपस्य प्रकृत्यर्थस्यातपेक्षस्यैव तद्धितेन देव-
 तात्वाभिधानमभिप्रेत्य न च प्रमाणान्तराभ्यायामिति यार्त्तिकेन
 सापेक्षत्वाद्दोषस्य परिहृतत्वाद्युक्तमायद्वा पत्नीवान्देवता ऽस्पैत्ये-
 कवचनान्तविप्रदे त्रयस्त्रिणदेवानामप्रहणात्पत्नीवन्तो ऽस्य
 देव इति बहुवचनान्तविप्रदे ऽप्येभिरग्ने इति म-
 न्त्रनिर्दिष्टस्याग्नेः पत्नीवच्छब्दसामानाधिकरण्यभावेन गु-
 णित्वायोगान्मन्त्रद्वयनिर्दिष्टयोश्च गुणितोरन्योन्यातपेक्षसिद्ध-
 योगुणावयवप्रतीतेरन्योन्यसापेक्षाधनिमित्तबहुवचनान्तविप्रदे, अग्नेः
 पत्नीवत्त्वित्येकवचनान्तनिर्दिष्टस्याग्नेः परामर्शायोगाद् गुणसमुच्च-
 यायोगेनैकेन गुणिना नैराकाङ्क्षयावगतेरितरस्य गुणित्वान्ययायोगाद्दे-
 वतात्वेनान्वयमापाद्य सापेक्षतोक्तेति सूचनार्थं व्याचष्टे * विस्पष्टं
 चेति * एतन्नोदनायशेनेति भाष्यं पूर्वपक्ष्युक्तमन्त्रार्थनिरासार्थ-
 त्वेन स्पष्टत्वाद्द्वयाख्याय पत्नीवांश्चेत्यादिभाष्यं यद्गोचरत्वेनाव-
 तारणपूर्वं व्याचष्टे * कथं पुनरिति * सामानाधिकरण्यस्यानि-
 श्चायकत्वं शङ्कने * नन्विति * तद्धितस्य निःसंख्यदेशने विगृह्यो-
 ष्यारणे निःसंख्यप्रातिपदिकार्थायोगासंख्यायां कल्प्यमानायां निय-
 तक्रमत्वात्संख्यानामेकादिक्रमेण कल्प्यत्वादेकत्वकल्पनेनानुपपत्तौ प-
 रिहृतायां तद्धितबहुवचकल्पने प्रमाणाभावादेकत्वात्थाविशेषाभिध-
 केरेकवचनान्तनिर्दिष्टत्वाद्ग्नितरेव पत्नीवांस्तद्धितेन गृह्यतइत्येवं
 सामानाधिकरण्यस्य निश्चायकत्वं समाधत्ते * सत्यमिति * एतदेव
 विवृणोति * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्या-
 चष्टे * तस्मादिति * त्रयस्त्रिणतो देवानां पत्नीवतो देवतात्वाभा-
 वोक्त्याह्वयान्न देवतात्वविचारे तात्पर्यं सूचितम् ॥

मक्षणे ऽनुषङ्गकारदेवताया अनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १६ ॥

वपद्कारश्च कर्तव्यत् ॥ ३७ ॥

अनुषङ्गकारं यागे भूतभक्ष्यसमुच्चारणन्यायाद्वस्तुसा-

मर्यासोमो ऽङ्गम् । अनुषद्दसामर्थ्याद्वा प्रतिपत्तिकर्मत्वावगतेरनुषप-
ट्कारयाग पराङ्गमित्यनुषपट्कारदेवतार्थं पृथक्सोमप्रहणाविध्यभा-
षाद्ब्रह्मि तेन शेषेण सयाजयति देवतामिति वषट्कारदे-
वतायै यज्ञविध्वहति तच्छ्रेणानुषपट्कारदेवतासयोजना-
र्थंवायवादिशेषेणानुषट्कारयाज्याया सङ्घर्षे वक्ष्यमाणत्वात्सो-
मप्रहणाकाल ऽनुषपट्कारे वात प्रयोजनार्थं वषट्कारयागानन्तर नष्टे
सोम ऽर्थकर्मत्वात्सामान्तर गृहीत्वानुषपट्कारे वाज्याकार्यात्प्रति-
पत्तिकर्मत्वाद्वा लुप्यतइति प्रयाजनार्थं वा लैङ्गिकविनियाग-
विचार तात्पर्यात्पादलक्षणासङ्गती स्पष्टत्वादानुषपट्कारदेवतात्वे-
ताभिप्रतस्याग्ने धीहीति मन्त्रवर्णेन देवतात्वात्प्रगमाग्नेमन्त्रविशिष्टानु-
षपट्कारयागचोदनया च देवतापक्षितया मान्त्रवर्णिकदेवताप्रह-
णोनाग्नेर्देवतान्वयस्यैकान्तिकत्वात्पूर्वाधिकरणव्युत्पादितदेवतात्वरू-
पलक्षणन्यायप्रत्युदाहरणरूपेणात्र पूर्वपक्षात्पानादनन्तरसङ्गति सू-
चयन्पूर्वपक्षमाह * अनुषपट्कारति * वायव्यैर्द्रवायववदेक-
पात्रस्थस्यापि सोमस्थानकयागाङ्गत्वाविरोधान्मन्त्रवर्णाच्च सोमद्र-
व्यक्तत्वावगमे ऽपि प्रतिपत्तित्वावेदकान्पदीपसोमद्रव्यक्तत्वावगमा-
दानुषपट्कारयागस्यार्थकर्मत्वावगतेरर्थकर्मभूतसोमयागाङ्गत्वरूपा
प्राकृतकार्यापन्नत्वादानुषपट्कारदेवतापलक्षणीयेत्यर्थं । वषट्कारश्च
नैव स्यात्पानकर्तृवद्द्वपट्कारशब्देनानुषपट्कारदेवताया लक्षितलक्ष-
णयाक्ताया प्रतिपत्तिकर्माङ्गत्वेन प्राकृतकार्यापत्त्यभावात्प्राकृतदेवता-
सस्कारभूतस्यापलक्षणस्यासिद्धेशतो प्रातेरित्येवमुपलक्षणानिरासार्थं
नैवमिति पूर्वसूत्रानुपक्त तत्पूर्वं सूत्रावयवानुपद्गण सूत्रव्याख्यार्थं
मेवमित्यादिनाभ्य व्याचष्टे * एवमिति* पश्चात्तनाभ्यर्थादि पाता
पूर्वस्य ह्योत्रादे पातु प्रतिपत्तिकर्मपानाङ्गत्वेन प्राकृतदेवताकार्या-
नापन्नस्योपलक्षणं प्रकृतितो ऽप्रातिदेयेनाप्राप्तत्वाद्यथा ऽनुकुर्वति तथै-
तामपि अनुषपट्कारदेवताप्रतिपत्तिकर्मानुषपट्कारयागत्वेन वा कृ-
तार्थकर्मदेवताकार्यानापन्नत्वात्प्रोपलक्षयदित्यव्याहारेण योज्यम् ।
पूर्वतरसूत्रस्यैवैव शब्देन त्वष्टार तूपलक्षयेदित्येतत्सूत्रोक्त्योपलक्ष-
णीयत्वपरामर्शात्प्रमाणवानभ्याहार प्रतिपत्तिकर्माङ्गभूतस्यापि
स्विष्टकृत सूक्तयाके ऽग्निर्होत्रणोद हविरङ्गुपततत्युपलक्षणवदुप-
लक्षणाविरोधाद्धोत्रादेश्चादेवतात्वेनानुपलक्षणीयपत्तेरनुषपट्का
रदेवताया प्रतिपत्तिकर्माङ्गत्वे ऽप्युपलक्षणीयत्वशङ्कानिरासार्थत्वेन
न हीति भाष्यव्याख्यार्थमप्राकृतपदमिन्द्रप्रदानाभ्यप्रकृतस्यपु भक्षे
व्युपपट्कारदेवतापलक्षणाभावादित्यय व्याचष्ट * न हीति *

मन्त्रे तु षपट्कारदेवतायाः अग्निपदानात्मनः प्रकृतौ वोहाभावाद्नु-
 पलक्षणे ऽपि विकृतात्तद्दृष्ट्वा षपट्कारानुपलक्षणं भविष्यतीत्याश-
 ङ्गोपलक्षणाभ्युपगमे यदर्थकर्म ज्योतिष्टोमाश्वासात्मक प्रकृताविन्द्रा-
 यथा देवतया कृत तद्विकृतावग्न्याख्यया ऽनुषपट्कारदेवतयापि
 कार्यं न च तत्क्रियते सद्गुणार्थं सोमस्याग्ने विद्भीत्यनुयजनतीत्यनेनै-
 न्द्रवायवादिद्यागे मन्त्राख्यगुणविधि पूर्वपक्षयित्वा मन्त्रविशिष्टकर्मा-
 न्तरविधेर्वक्ष्यमाणत्वे तु षपट्कारयागस्येन्द्रप्रदानवत् ज्योतिष्टोमा-
 षपट्कारभूताभ्यासत्वनिरासन्तादर्थ्येन च पृथक् सोमग्रहणादेन्द्रवाय-
 वादियागार्थत्वेन च गृहीतस्य कर्मान्तरार्थत्वायोगादनुयद्वाद्य पूर्वया-
 गानुसारप्रतीतेस्तदीयद्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वाद्यगमाद्यद्वा यत्सोमस्याग्नि-
 वीत्यनुषपट् करोति तेनैव संस्थितात्सोमात्भक्षयन्ति स एव सामस्य
 स्विष्टकृद्भाग इति च द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थं स्विष्टकृद्दयागरूपत्वसत्त्वादिपि
 प्रतिपात्तकर्मत्वावगमादर्थकर्मत्वेन सद्गुणानुष्ठानापत्तेर्द्विद्वेषत्वादिष्व-
 अनुषपट्कारानवेधरूपास्तुद्गावगतप्रत्यश्यासावृत्तिविरोधात्सद्गुणै च
 स्विष्टकृत्तन्त्रानुष्ठान पूर्वपक्षयित्वा पृथक्त्वेनावृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादि-
 त्येवं परिहारार्थत्वेन यत्र नामेति भाष्यव्याख्यायतयाप्यग्राह्यपद-
 मेवावृत्त्यावपट्कारदेवतायाः प्राकृतदेवताकार्यानापन्नानापलक्षणस्य
 प्रकृतितो ऽतिदेशनाप्राप्तेरित्येवं व्याचष्टे * न चेति * तस्मादित्यकर-

८१०१ ष्यार्थोपसंहारभाष्य व्याचष्टे * तस्मादिति *

अनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणाधिकरणम् ॥ १७ ॥

कृत्वाचिन्तारूपम् ।

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ३८ ॥

इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनस्यानैन्द्रसोमभक्षणा नामम-
 न्त्रकत्वस्य यथादेवत चेति सूत्रेणाक्षिप्तस्य समाधानार्थत्वमेव सूत्र-
 व्याख्यार्थं स्थितादिति भाष्य व्याचष्टे * स्थितादिति * इन्द्रपीताधि-
 करणपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपात् स्थितादित्यर्थः । तुहितमन्त्रप्रयोगनिरा-
 सेनाभक्तक त्वपूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानार्थतया तु शब्दव्याख्यार्थं नै-
 तदिति भाष्य व्याचष्टे * नेति * सामाधानहेतुत्वेन सामानाधिकरण्यात्
 नैन्द्राणाममन्त्रत्वद्वयतत्सूत्रस्य समाविधानशब्दोक्तप्रकृतिविकारभा-
 वाभावस्मरणार्थं कस्मादित्यादि भाष्य व्याचष्टे * कुत इति * ज्यो-
 तिष्टोमक्रियायाः एकत्वेन कथम्भावात्मकप्रकरणभवाभावादेकस्य क-
 थम्भावस्योपदेशपूर्वत्वे निराकाङ्क्षणेनातिदेशिकधर्मग्राहित्वरूपावि-
 कृतिव्यायोगाद्पूरितत्वे यान्यस्यैव धर्माभिधानाद्येकधर्मोपस्थात्वरू-

पप्रकृतित्वायोगादात्मानमेव प्रति प्रकृतिविकृतिता न युक्त्यर्थं । क्व-
 न्द प्रतिपद्योक्तव्याग्यार्थं यल्लिङ्गमित्यादभाष्यमसम्यन्धव्यवायापन-
 क्तकृष्य व्याख्ययत्वावुपक्ष्य तावज्ज्योतष्टोमस्थाभेदाद् प्रकृतिाय-
 क्तान्त्वायागे ऽपि प्रकृतानां प्रकृतित्व भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थ-
 मुच्यतेऽन्द्रसाम इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाश्लेषसूत्रस्वभाष्याक्तप्रकृतानां
 प्रकृतिविकृतिभाववक्तुमिति भाष्येण स्वगकामा यजतति यागस्यैव
 फलान्वयश्रुते धर्मत्वरूपेण अश्यासानां निष्फलत्वाद्दशक्त्यवगतभे-
 दस्याश्यासानां धर्मकत्वाभावात्प्रकृतिभावायोगोक्त्यर्थं नैतदिति भाष्य
 य एते ऽश्यासविशेषा एन्द्रा अनेन्द्राश्च भिन्ना नैते यागा येन फलव-
 क्षया धर्मप्राप्तित्वात्प्रकृतिविकृतिव्याहो स्यु यदि चाधर्मका अपि
 भिन्नयागान्धयिन स्युस्तत प्रकृतिविकृतिगतयागद्वाराप्यश्यासानां
 प्रकृतिभाव शक्यत न त्वेतदप्यस्त्येकयागत्वादित्यव व्याख्यातुमाह
 यदि ह्येति न चेति भाष्य गुणानां परार्थत्वादसम्यन्ध समत्वा-
 स्यादित्यनेनापि न्यायेनाश्यासानां यागगुणत्वाद् गुणरूपधर्मान्प्रया-
 नहन्त्याक्त्यर्थतया भासमानगुणानामपि प्रयाजादीनां गुणान्वयाभ्यु-
 पगमे ऽपि साक्षात्फलवत्त्वाभावा ऽपि चाश्यासानां फलवत्त्वायागपका-
 रित्वेन परम्परया फलवत्त्वान्मेवावरुणाद्यश्यासानां श्रयणादधर्मप्रा-
 हित्ववत्सर्वोपदेशिकातिदेशिकधर्मप्राहित्वोपपन्न प्रकृतानविकृतिवत्स-
 म्भवात्प्रकृतमाशङ्क्याश्यासार्थधर्मविध्यभावाशयत्वन व्याचष्टे * न
 चेति * यागधर्मत्वायाश्यासद्वारा योगापकारित्वादैन्द्रप्रदानमात्रद्वारा-
 रापि च यागोपकारित्वापपन्न प्रदानाना भेदात्सामफलचमसयोरिष-
 कर्मक्य ऽपि प्रकृतिविकृतिवत्त्वोपपत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन सर्वगामि-
 त्वादात् सूत्रावयवस्य सर्वाश्यासगामित्वात्सोमस्य तद्धर्माणं चे-
 त्यव व्याख्यार्थं तेनेति भाष्य व्याचष्टे * येन त्विति * भाष्याक्ता-
 र्थोपपादनायाश्यासानां धर्मप्रहृष्यस्य यागीयत्वसर्थाश्यासगामित्वा-
 दिति व्याख्या-तरमप्यनेन सूचितम् । यथा च समनान्तवर्तिना प्र-
 हाणा प्रात सावानकै सह सामानविध्य सप्तमपादाधिकरणे वक्ष्य-
 ते तथानैन्द्राणामैन्द्रे सहेति दाढ्यार्थं दृष्टान्तमाह * यथति * क-
 यम्पुनर्ज्ञस्यत इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाश्लेषभाष्योक्त मन्त्रवर्णां-साम-
 स्य धर्माणं चैन्द्रप्रदानावयवत्व यस्त्यति भाष्येणानुभाष्य परिहारा-
 र्थमिन्द्रस्येत्यादिभाष्य तात्पर्यतस्मात्तद्व्याचष्टे * न चेति * सोमेन
 यजतति प्रत्यक्षश्रुत्या सर्वप्रदानवियवत्त्वाधाद् गुणरोधेन सङ्काचा न
 युक्त इत्यर्थं । भवत्विह साधनयज्ञान साध्यस्य नियम इत्यादिपूर्-
 वपक्षप्रयोजनाश्लेषवार्तिकमाह वनायादिवशेनाग्निहोत्रादेर्नैवार्थिक-

विषयतया सङ्कोचवन्मन्त्रवशेनासोमस्येन्द्रप्रदानविषयतया सङ्को-
 चसम्भव विषयोक्त्या परिहरति * न च यथति * आहुरनीय-
 स्यानारभ्यवादेन सर्वहोमार्थत्वात्सङ्कोचवत्त्व युक्त मन्त्रस्य तु स-
 र्वस्तामार्थत्वानवगमात् सङ्कोचकता युक्त्यर्थे । मन्त्रस्य शाश्वता-
 त्सर्वार्थत्वानवगमे ऽपि प्रकरणार्थसर्वार्थत्व भविष्यतीत्याशङ्कं निर-
 स्यधैतदेवमितिभाष्य स्वरूपतो व्याचष्टे * प्रकरण इति * सामर्थ्या-
 वगतेन्द्रार्थसोमप्रकाशकत्वमात्रेणापि प्रकरणापाठोपपत्तेर्न सर्वसो-
 मार्थत्वे प्रमाणमस्तीत्याशयः । अभिपककालीनसोमग्रहणविषयत्वा-
 त्मन्त्रस्य तदा च विवेकाभावेनेन्द्रसोमसात्रविषयत्वायोगादिन्द्रस-
 म्वन्धिन सोमस्य ग्रहणं मन्त्रेण स्मार्यते देवतान्तरसम्वन्धितो
 ध्यानादिनेत्येतद्व्याख्यापरितोषेणैतदेवमिति भाष्य कर्मयुत्पत्त्या
 ग्रहणशब्दोक्ता प्राह्य सर्वं सोमो मन्त्रेणन्द्रसम्वन्धितया सङ्कल्पनी-
 या देवतान्तरसम्वन्धितया ध्यानादिनेत्यव व्याख्यातुमाह * अथ
 वेति * यथेन्द्रागच्छेति सुब्रह्मण्याथ्ये मन्त्रे प्रकृतदेवतामात्रोपलक्ष-
 णार्थे मुत्पत्त्येन्द्र प्रकाश्यतइत्यकादय सुब्रह्मण्याधिकरण वक्ष्यते
 तथेहापि भविष्यतीति स्वयं परिहारान्तरमाह * अथ वा सुब्रह्म-
 ण्यादिति * देवताशब्दपर्यायेण च शब्देन दूरतान्तरप्रकाशनस-
 म्भवप्रदर्शनार्थत्वकल्पनायोगादेतत्परिहारापरितोषेणान्यथा परिहर-
 ति * अथ वा धीयेतेति * तुषब्दोकोहितमन्त्रप्रयागनिरासे हेतु
 ८११२ सर्वगामित्वादिति सूत्रावयवोक्तमुक्तमुपसहरति * तस्मादिति *
 उपहित छन्द प्रतिषेधशब्दव्याख्यायै यल्लिङ्गमित्यादिभाष्य व्या-
 चष्टे * यरिति * समानविधानत्वे ऽसिद्धान्तन्यायेनानूहितमन्त्र-
 प्रयोगाल्लगच्छब्द शब्दप्रयोगे प्राप्तोऽनुष्टुप्छन्द षड्विंशतिशब्दविधान-
 नत्वेनानुष्टुप्छन्दो विधानाभिधानमुपपत्स्यतइत्यर्थे । सस्यासामान-
 विध्याशयं ऽनुलिङ्गोक्ति सस्याधिकरणवक्ष्यमाणेन सस्याना विकार-
 रत्वेन निराकार्येत्याह * अथ वेति * पूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानोप-
 संहारार्थं तस्मादिति भाष्य सोमस्य प्रत्यक्षभृत्या सर्वाभ्यास्तद्विष-
 यत्वंवद्भक्षणस्य सर्वसोमविषयत्वानवबोध्यान्मन्त्रशनेन्द्रसामविष-
 यतया भक्षसङ्कोचापत्तेर्मन्त्राभाव भक्षणाभावादयुक्तमित्याशङ्का नि-
 रस्यन्व्याचष्टे * तस्मादिति * सामर्थ्यावगतेन्द्रसामविषयतया
 भक्षसङ्कोचापत्तेर्मन्त्राभावे भक्षणाभावादयुक्तमित्याशङ्का निरस्यन्
 व्याचष्टे * तस्मादिति * सामर्थ्यावगतेन्द्रसोमभक्षार्थत्वमात्रेण
 प्रकरणापाठोपपत्ते सर्वसोमभक्षार्थत्वप्रमाणाभावात्मन्त्रवशेन मान-
 ग्रहणयोरिव भक्षस्यापि सङ्कोचा न युक्त इत्याशयः ।

ऐन्द्राग्निभक्षस्यामन्त्रकताधिकरणम् ॥ १८ ॥

ऐन्द्रामे तु लिङ्गाभावात्स्यात् ॥ ३९ ॥

समानविधानत्वोपपादननोहितमन्त्रप्रयोगात्पूर्वपक्षप्रयोजना-
क्षेपपरिहृते ऽन्यसहितेन्द्रदेवत्वसोमभक्षणे तूहितमन्त्रप्रयोगोप-
पत्तरमन्त्रकत्वं पूर्वपक्षप्रयोजनं सर्वानैद्राव्यापकत्वेनाक्षिप्य व्या-
पकत्वोक्त्यर्थमेतदधिकरणमिति सूचनायैव पूर्वपक्षप्रयोजनसाधन-
स्थिते ऽन्यथाक्षिप्य समाधातुं चिन्त्यतइति अभिधानार्थस्यैव-
मिति भाष्यस्याथशब्देन व्याख्यां सूचयन् सन्देहभाष्यं
पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं च सङ्घिष्य व्याचष्टे * अथेति *
सहितशब्दो ऽनेन्द्रान्तराणाममन्त्रकत्वे ऽप्येन्द्राम्ने ऽनेन्द्रे ऽपि मन्त्रस-
द्भावात्प्रयोजनस्याव्यापकत्वेनान्यथाक्षेपसूचनार्थः । इन्द्रपीतशब्दस्ये-
न्द्रादेवत्वोक्त्यर्थत्वादेन्द्रदेवत्वतायाश्चतुर्थाधिकरणे निरस्तत्वात्
कुतो ऽन्यमहिनेन्द्रदेवत्वे सोम व्यपदेश इति प्रश्नोत्तरत्वेन लि-
ङ्गाभावादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यस्य हीत्यादिपीतमवयवान्तर-
मिन्द्रेस्मेत्यन्तं भाष्यं व्याचक्षाणो यस्येन्द्राग्नी देवता तस्ये-
न्द्रो न देवतेति कृत्वेन्द्रपीतात्तया देवतात्वानुक्तेराग्नेयोक्तुल्यतेत्ये-
षमार्थं तावद्भाष्यावयवं व्याचष्टे * कुत इति * इहेन्द्रपीतश-
ब्दे सापेक्षत्वे सत्यसामर्थ्याद्यदाग्नेयसामर्थ्यं प्रतीयते तदिन्द्रस्य दे-
वतात्वाकीर्त्तनाग्नेयतइत्यर्थः । वैषम्यं विवृण्वन् उच्यतइति भाष्या-
वयवं व्याचष्टे * आग्रया इति * कंचलेन्द्रदेवत्व ऽपि हुत-
रोपस्य मुख्येन्द्रदेवत्वत्वाभावे औपचारिकस्य क्लीयत्वापत्तेः श्रौत-
स्वैवेन्द्रपीतत्वस्य मन्त्रार्थवादाद्यगतस्योपचारात् कीर्त्तनसम्भवं ला-
क्षणाधिकदेवताङ्गीर्त्तनायोगात्पानाख्यो व्यापारो विशेषण तस्येचे-
न्द्राग्निदेवत्वे प्रत्येकं सद्गुण्यमानत्वलक्षणदेवतात्वाभावे ऽपि केत-
च्चिद् धृतशिष्टरूपेण शर्पावयवभूतेन मन्त्रार्थवादाद्यगतस्योपचारिक-
स्य विद्यमानत्वात् सापेक्षत्वापत्तिरित्याशयः । सौत्रलिङ्गोक्तिव्या-
ख्यायां विशेषणोक्तिः हुतविषयत्वात्पीतव्यपदेशस्य कंचलेन्द्रदेवत्वे
ऽपि हुतशेषस्येन्द्रपीतत्व नास्तीत्याशङ्कानिरासार्थं यस्य हीत्यवय-
वान्तरमसम्बद्धव्यवायापत्तेरनुकूल्य व्याख्येयत्वावुपेक्ष्य तावदुभा-
ष्ये कथमेकस्य पातृतेत्यादिशङ्कानिरासार्थं तस्येति भाष्यावयवं
व्याचष्टे * यस्य चेति * अनेकपेये प्रत्येकपेयो ऽरूपत्वनिमित्तं
पातृव्यापाररूपत्वेन पातृत्वव्यपदेशव्याप्यतादर्शनादिन्द्राग्निपीते ऽप्य-
धर्मस्येन्द्रपीतत्वं यदनु धाक्यमित्यर्थः । यस्य हीत्युपेक्षितं भाष्यं

व्याचष्टे * न चेति * भक्षणकाले चर्तमानस्य हुतशेषस्य देवतोद्देशेनाहुतत्वात्साक्षादिन्द्रपीतत्वाभावे ऽपि हुनाऽयवगतमिन्द्रपीतत्वमहुते ऽप्युपचयेन्द्रपीतव्यपदेशो युक्त इत्ययम् । कः कलन्द्रदक्षत्ये हुतशेषस्यन्द्रणापीतत्वात्तद्रतन्द्रपीतत्वोपचाराद्भुतादिविशिष्टत पीतत्वात्तद्रतन्द्रपीतत्वापचाराद्भुतादिविशिष्टतत्पतितव्यपदेशोपपत्ताऽपि इद्राग्निदक्षत्ये हुतस्यापि कृत्स्नस्यन्द्रेणापानात् । हुतशेष किङ्कलेन्द्रपीततोपचयेत्वाशङ्काह * न च तत्रति * हुतार्थगतमिन्द्रपीतत्वमुपचरिष्यत इत्याशयः । तस्मादित्यव्यापकत्वापसहारभाष्य

८१२१

व्याचष्ट * तस्मादिति *

एकस्मिन्वा देवतान्तराद्विभागवत् ॥ ४० ॥

लिङ्गभावशब्दोक्तस्य पातृताविशेषणत्वस्य निरासार्थं देवतोक्तिरिति सूचयन् दक्षतान्तरोक्तिं व्याचष्टे * सत्यमिति * उभयपीतस्याप्यर्थे ऽन्यतरपीतव्यपदेशवदुभाऽप्यासङ्कल्पितस्यार्थे ऽन्यतरसङ्कल्पाव्यपदेशोपपत्तरेन्द्राग्निऽपिन्द्रस्य दक्षतात्वसद्भावाद्देवतान्तरापयागमाशङ्का * न घत्युक्तम् * देवतात्वस्यह पातृत्वेन भक्षणीयत्वादेन्द्राग्निं चाग्निमहितस्येन्द्रस्य पातृत्वाद्ग्निसहितस्यैव देवतात्व भक्षणाय व्यपदक्ष्यतइत्याशङ्का समासात्कवलस्येन्द्रस्य पातृत्वप्रतीते तस्य चार्थविषयत्वतया दक्षत्वस्याधर्मविषयत्वैव भक्षणीयत्वापत्तुरुद्देशापाद्यस्य च देवतात्वस्याधर्मविषयत्वाद्देशभावनात्तद्विषयत्वायोगादिन्द्रस्यैन्द्राग्निर्देवतात्वायोगसूचनार्थं * तद्धितेऽयुक्तम् * अनेन च नावकल्पतइत्यन्त भाष्य देवतान्तराक्तव्याख्या र्थमित्यपि सूचितम् । तदुक्तमिति भाष्यैकस्मिन्निति पूर्वपक्षप्रयाजनाव्यापकत्वशङ्कापरिहारार्थस्य सूत्रावयवस्य केवलपवेन्द्रदक्षताया मन्त्र स्यान्नान्यसहितेन्द्र इत्येव व्याख्या व्ययस्या शब्दवत्सूत्रादाहरणाद्विभागरूपचतुर्धाधिकरणविषयसिद्धान्तसूत्रोदाहरणाच्च विभागा यथैकस्मिन्नवामनौ देवताया नान्यसहित इत्येव विभागवदिति सूत्रावयवव्याख्या सूचितमिति सूचयन् सूत्रावयवद्वयं व्याचष्टे * तस्मादिति * अहेतिभाष्येण चतुर्धाकरणाधिकरणेन पौनरुक्त्यमाशङ्का परिहारार्थमुच्यतरतिभाष्यं व्याचष्टे * अनन्ये चति * सूत्रव्याख्याया तात्पर्यत कृत्स्न व्याख्याय नास्य सोमस्याहुतमवयवान्तर दक्षतया पीयते न च हुतेनावयवान्तरेण दक्षतया पीतेनाहुतमवयवान्तर दक्षतापीत भवतीत्यवयवान्तरसत्वाद्यभाष्य हुते ऽप्यवयव दक्षताया पातृत्वा-

भाषाद्युक्तमाशङ्काभ्युपेत्यवाद्भाक्तत्वेन व्याचष्टे * यद्यपि चेति*
 भशक्यत्व प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * श्लोक व्याचष्टे
 चमसस्यो हीति दवताया पातृत्वस्य नवमे निराकरिष्यमाणत्वा-
 दग्निमुखा वै देवा इत्याद्यर्थवावालाचनया ऽग्नौ मुञ्चेति क्षेपस्य पे-
 यत्वावगमान्मुखनिक्षिप्त पेये मुखित पातृत्वप्रसिद्धे पीतव्यपदेशस्य
 हुतविषयतावर्सीयतइत्याशय । उक्तेन प्रकारेण क्वचलेन्द्रदेवत्व-
 हुतशेषस्यापीन्द्रपीतत्वायोगादिन्द्रपीतोक्तिरिन्द्रदेवत्वत्वलक्षणार्थत्व-
 मिधानार्थे तेनेति भाष्यमिन्द्रदेवत्वस्यापि मुख्यस्य हुतशेषे ऽनु-
 पपत्तेरिन्द्रदेवस्य च समुदायस्यैकदेशहोमेन नष्टत्वादभक्ष्या
 प्रकाश्यत्वायागादुपचाराद्भुतशपस्येन्द्रदेवत्वव्यपदेशाभ्युपगमे
 त्विन्द्रपीतत्वस्याप्युपचारो व्यपदेशोपपत्ते श्रौतार्थवत्यर्थत्यागायो
 गाद्युक्तमाशङ्कोपपादयन् व्याचष्टे * तस्मादिति * हुते ऽपि पी-
 तव्यपदेशस्योपचारिकत्वेनाहुतेत्यन्ताविद्यमानं ऽपीतव्यपदेशस्याह-
 ष्टार्थत्वापत्तेरिन्द्रदेवत्वस्य तु समुदायस्य मुख्यस्यैव विद्यमानस्या-
 हुतेस्तुत्यर्थत्वापपत्तेरहष्टकल्पनातश्च लक्षणाया ज्यायसीत्वाद्देवता-
 त्वमेव भक्ष्यमाणस्य शेषस्योपलक्षणं न पीततत्वेत्याशय । यद्य-
 पि च हुते सोमावयवे परमार्थत पीतत्व स्यात्तथापि समुदा-
 यसमुदायिनोरभेदात्समुदायधर्मस्येन्द्राय सङ्कल्पितत्वस्य समुदायि-
 भूतभक्ष्यमाणशेषधर्मताया मुख्यत्वसम्भवात् पीतेन चापीतलक्ष-
 णायामिन्द्रशब्दस्योपपदस्य पितृतेर्धातानिष्ठाप्रत्ययस्य चानभिधे-
 येवृत्त्यापत्ते सङ्कल्पलक्षणाया तु धातुमात्रस्य भक्षणावृत्त्यापत्तेर्नाहु-
 ते पीततोपचरितु शक्यत्वाह * न चति * सङ्कल्पस्य यजमान-
 धर्मत्वात्सङ्कल्पितत्वभक्षणार्था सङ्कल्पोक्ति । सङ्कल्पितत्वस्य भक्ष-
 माणशपधर्मतामुपपादयितुमाह * एकदेशे ऽपि हीति * पियते स
 ऽङ्कल्पभक्षणार्थतामुपसहरति * अत इति * निर्वपतेर्यागभक्षणार्थ-
 त्वाभाव यागप्रतीनिप्रयाजनत्वमात्रेण दृष्टान्तत्वम् । पूर्वपक्षप्रयोज-
 नाभ्यापकत्वशङ्कापरिहारमुपसहरति * तर्नाति* चिन्ताया प्रयाज-
 न मन्त्रार्थे ऽनुसन्धेये पूर्वपक्षे देवताद्देशेन हुतत्वमनुसन्धेय सिद्धान्ते
 देवताद्देशेन त्यक्तत्वमिति ।

८१११

गायत्रच्छन्द इत्यादिमन्त्राणामनेकच्छन्दस्के विनियो-
 गाधिकरणम् ॥ १९ ॥

छन्दश्च देवतावत् ॥ ४१ ॥

पूर्वाधिकरणं कसापेक्षसमासायोगापवादार्थत्वेनाधिकरण-

स्थानन्तरसङ्घतिमाह * इदमिति * वेम्नेष्येय ज्योतिष्टोमिकसोम-
 भक्षणेषु मन्त्रादिमन्त्रः प्रयोक्तव्य इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयो-
 जनं पूर्वोक्तं सर्वेषु ज्योतिष्टोमिकसोमभक्षणेष्विति सिद्धान्तप्रयो-
 जनं च सिद्धान्तसूत्रे वक्ष्यमाण गायत्रच्छन्दस्त्वस्तामर्थ्यरूपेण लिङ्गे-
 न नैकच्छन्दस्के ज्योतिष्टोमाद्युक्तपंशङ्गायाक्षिप्यानुक्तपंसिद्धान्तेन
 समाधानात् पादलक्षणङ्घतिसूचनायामपिशब्दः । यथान्यसहिते-
 ष्ट्रदेवत्वकर्मणि भक्षमन्त्रो न लिङ्गेन विनियुज्यते तथा-
 न्यसहितया गायत्रच्छन्दस्कयापीत्येवं प्रयोजनाक्षेपसूत्रं व्याचष्टे *
 तत्रेति * केवल गायत्रच्छन्दस्कः सोमयागो नाम्नातो ऽपि मन्त्रग-
 तगायत्रच्छन्दस्त्वविशेषणसामर्थ्यं कल्पयिष्यते वृहस्पतिसत्त्वे वा गा-
 यत्रमेतद्दृग्भवतीतिश्रुतेः केवलगायत्रयुपयुक्तत्वाशयः । सर्वेषु वा
 भावादेकच्छन्दस इति सूत्रमाक्षिप्तप्रयोजनसमाधानार्थत्वेनावतार-
 यति * इतीति * मन्त्रास्याविधायकत्वेनापूर्वयागकल्पकत्वायोगा-
 द् वृहस्पतिसत्त्वे ऽपि गायत्रत्वश्रुतेरविहितच्छन्दोविशेषाव्यादि-
 विषयत्वेनापि सम्भवे प्रातरनुवाकादावनिर्देशप्राप्तसप्तच्छन्दस्क-
 त्वाद्विधायागोपायत्वं मधुनेतयइति सूक्तमुखीये इत्यादिनानाच्छन्दो-
 पिधानाच्च केवलगायत्रीच्छन्दस्तुतिरन्यनुपपत्तेः एकच्छन्दस्कसो-
 मयागाभावात्सर्वेषु सोमयागेषु मन्त्रादिमन्त्रस्यादित्ये च एन्द्राग्ने
 लिङ्गाभावात्स्यादित्येत्सूत्रस्य स्याच्छन्दस्यैकस्मिन्वा स्यादित्येवं
 तदनन्तरसूत्रे ऽनुपक्तस्य छन्दोभ्राक्षेपसूत्रे ऽस्य बुद्धिस्वीकृतस्यानुप-
 ङ्गेण योज्यम् । इन्द्रपीतसमासवद्गायत्रच्छन्दः समासे ऽपि सम्बन्धि-
 शब्दत्वनिमित्तनित्यसापेक्षत्वाभावात्कथमनेकच्छन्दसो गायत्र-
 च्छन्दस्त्वविशेषणमित्याशङ्क्याह *यत्र नामेति * सम्बन्धिशब्दस्यापि
 गुर्वादेर्नित्यसापेक्षस्य विभ्यादिनिरपेक्षगुर्वाद्यभावाद्हेतुकत्वात्सम्बन्धि-
 पदत्वाभावे ऽपि गायत्रच्छन्दस्त्वविशेषणस्य छन्दोन्तरनिरपेक्षस्या-
 भावात्त्रित्यसापेक्षता नास्तीत्याशयः । यद्दि तु तत्र केवलाग्निदेवस्यो
 ऽप्यासवत्सर्वव्यापारपरिहाराय द्विदेवस्यो ऽप्यग्नेहीभ्यतइति
 भाष्यस्यार्थः पाठनोपपादनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे *उक्तं हीति* वेदोक्ते-
 र्देदीर्घकर्मलक्षणार्थत्वाद्देदप्रयविहितानामपि सोमयागानां मध्ये
 कस्य चित्केवलगायत्रच्छन्दस्कत्वे नास्तीत्युक्ते वृहस्पतिसत्त्वे गाय-
 त्रमेतद्दृग्भवतीतिश्रुतेः केवलगायत्रच्छन्दस्कत्व भविष्यतीत्याशङ्कते
 * तत्रापि * क चिन्प्रातरनुवाकादावद्गायत्रसाधनांशच्छन्दोन्तराणा-
 मवश्यं भाविष्यादित्युक्तम् । छन्दोन्तरव्यावृत्तौ गायत्रस्य विशेषण-
 त्वायोगेन सामर्थ्याभावात्समासो न स्यादित्याशङ्क्या गायत्रच्छन्दः ।

एवास्येति छन्दः शब्दबद्धितः छन्दः कार्यासत्त्वव्यावृत्त्या विशेषण-
त्वोपपत्तिसूचनार्थं तेनेति भाष्य व्याचष्टे * अत इति * रथन्तरं
सामैवास्येत्येवं विशेषणत्वविवक्षया इष्टान्तः । रथन्तरस्य वैकल्पि-
कत्वाद् बृहत्पक्षे सामकार्यस्तोत्रसाधनत्वाभावापत्तेस्तद्भावात्स्यै वि-
शेषणार्थकत्वाद्वायप्रस्य तु वैकल्पिकत्वेन नित्यं छन्दः कार्यस्तोत्र-
शलादिसाधनत्वात्पक्षे ऽप्यभावानापत्तेर्न विशेषणानर्थक्याद्वैपस्य-
मायद्वा सम्यन्धियद्वत्वाभावे ऽपि विशेषणत्वायोगमात्रनिमित्ता-
न्नित्यसापेक्षत्वात्सामर्थ्याधिघातसूचनार्थं इष्टान्तवोक्तिर्न सत्त्वासा-
स्येन व्यावृत्त्यर्थत्वाभावे ऽपि चास्त्यर्थत्वेन विशेषणार्थवत्तेति सूच-
यितुमाह * अत एव चेति * छन्दोन्तराणामवश्यम्भावितात्क्षेव-
लगायञ्छन्दस्त्वाभावेनोक्तस्य निरपेक्षविशेषणत्वायोगे ऽस्यातो
रथन्तरसामत्वमिवेत्यतः परामृष्टस्यात्तेन येन शब्देन परामर्शः । त-
स्मादिति पक्षद्वयप्रयोजनसमाधानार्थं भाष्य व्याचष्टे * तस्मादिति
पक्षोक्तप्रयोजनसम्भवे यस्याच्चिन्तायाः प्रकृतेन्द्रपीताधिकरणसंपत्त्व-
सिद्धौ तत्प्रयोजनसमाधानप्रयोजनतास्माभिहका ।

॥ एकादशाधिकरणोक्तस्य उपसंहारः ॥

सर्वेषां वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपा-
नत्वात्सवनाधिकारो हि ॥ ४२ ॥

मन्त्रादिमन्त्रो लिङ्गेनानैन्द्रसोममक्षणेषु न विनियुज्यतइति
प्रकृताधिकरणपूर्वपक्षनिरासेन सिद्धान्तोक्तार्थमेतत्सुखमिति सूच-
नार्थं यदुक्तमित्यनुभाष्य व्याख्यातुमाह * सित्तादिति * छन्दःप्रतिषे-
धसूत्रणैयोहनिरासात्सर्वेषां मन्त्रघत्तल्येवमुक्तं सिद्धान्तसिद्धायप्यनू-
हिनस्यानैन्द्रेष्वसामर्थ्याल्लिङ्गेन विनियोगानुपपत्तेरुहेनानैन्द्राणां मन्त्र-
घत्तयेकदेशिनः पुनः प्रत्यवस्थानशङ्कानुत्थानार्थैकशब्देनैकरूपत्वा-
वाचिनोहो निरस्त इत्येवमैकमन्त्र्यं शब्दव्याख्यायै सर्वेषामित्यादिभा-
ष्य व्याचष्टे * अनिन्द्रेति * लिङ्गेनानैन्द्रेष्वपि मन्त्रो विनियुज्यते
ततश्च तेष्वपि मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति सिद्धान्तस्तत्प्रयोजनं च त-
न्त्रोक्तम् । तत्पुष्टपथलीयस्त्वनन्द्रपीतशब्दस्यैन्द्रसोमवाचितया ऽनै-
न्द्रेष्वशक्तेः कुता लिङ्गेन विनियोग इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन सवनाधि-
कारो हीति सूत्रावयवस्येन्द्रपीतत्वोक्तेर्बहुव्रीहित्येनैन्द्रपीतसवनवा-
चित्वावनेन्द्रस्यापि च सोमस्येन्द्रपीतसम्बन्धितया प्रकाशयितुं श-
क्यत्वात्तत्रापि विनियोगोपपत्तित्वेवं व्याख्यायै नैन्द्रपीत इत्यादि-

८१४१२

सामानाधिकरण्यादित्यन्तर्भाष्यं न्याचष्टे * कुत इति * श्लोकं
 न्याचष्टे * नैवमिति * अनेन चाधिकारोक्तं विषयवाचित्वाविन्द्रपी-
 तशब्दः सवनविषयो हीत्येवं सूत्रायययो व्याख्यातः । प्रातर्यस्य सोम-
 स्य सवनमभिपद्य इति प्रातःसवनशब्दस्यापि बहुव्रीहित्वेन साम-
 सामानाधिकरण्यायोपपत्तः प्रातः सवनशब्दस्याप्यव्युत्पत्त्या सामवा-
 चित्वकल्पना न युक्तेत्याशयः यद्यपि च वाञ्छुपाणा सोमस्य रूप्य-
 त्विति पष्ठ्यन्तसामशब्दसामानाधिकरण्यसिद्धौ प्रातःसवनशब्द-
 स्याप्यव्युत्पत्त्या सोमवाचित्वे तथाप्याद्यक्रतुभागगतस्य कृ-
 त्स्नस्य सोमस्य प्रातरभिपद्यात्प्रातःसवनशब्दस्य क्र-
 तुभागगतकृत्स्नसोमवाचित्वापत्तेः सोमशब्दस्य च सव-
 नसम्बन्धिवाचित्वात्प्रातःसवनसम्बन्धित्ववाचिनं शब्दं विना सा-
 मानाधिकरण्यानुपपत्तः प्रातःसवनशब्दः कल्पयान्तः प्रसज्येतेत्याह
 * कुत इति * अतो देवसोमयस्वमिन्द्रपीतस्य प्रातःसवनस्य सौ-
 म्यन्धीतस्य ते इवयवं भक्षयामीत्येव पृष्ठीयोज्या न तु यस्य प्रातःस-
 वनस्य सम्बन्धीन्द्रपीतः तस्यैत्युपसंहरति * अत इति * पष्ठ्यन्तस्य सो-
 मशब्दस्याख्यातान्वयायोगादल्पभक्षणोपदेशात्स्वावयवसम्बन्धाधि-
 क्यप्रतीत्या सामस्येति पृष्ठीत्युक्ते कथमभुतावयवान्वयप्रतीतिरित्याश-
 ङ्क्या प्रतीतिसिद्धौ सोमाश्रयतावयवोक्ता । किं चापूर्वसयोगाविशेषा-
 त्प्रकरणाविशेषाच्च सर्वत्र प्रधानपूर्वभूतभक्षयामिपदसामर्थ्यात्प्रातस्य
 गुणभूतन्द्रपीतपदाशक्त्या सङ्कोचो ऽङ्गीकार्यः । तस्यापि तु सवन-
 विषयत्वेन शक्युपपादनाच्च सङ्कोचकता युक्तेत्याह * तनेति *
 अनिन्द्रपीतत्वपीति शेषः । अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीह्यपेक्षया तत्पुत्र-
 पस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेन व्यधिकरणबहुव्रीह्ययोगाच्च सोमविषय-
 तैवेन्द्रपीतोक्त्याशङ्कानिरासार्थत्वेन भक्तिपानत्वादिति सूत्रावयवे
 यतारणोनुक्तिमाशङ्क्या व्याचष्टे * कस्मादिति * समुदायस्येन्द्रदेव-
 त्यस्यन्द्रपीतोक्त्या विवक्षितस्यावयवहोमेन नष्टस्य सोमेतिसम्बन्धार्थ-
 त्वात्प्रत्यक्षचक्षेनेन शब्देन व्यपदेशुमशक्यत्वाद् ध्रुतशेषे च भक्त्या
 पानोक्त्यापत्तेः तत्पुरुपायोगे च बहुव्रीहिरप्यकार्यत्वात्कण्ठेकाला-
 दित्त्वं व्यधिकरणबहुव्रीहिरपि सम्भवात्पूर्वपक्षवदप्रकृतिस्वरत्वाच्च
 बहुव्रीहित्वावगतेर्नेन्द्रपीतशब्दस्य सोमविषयता युक्त्येव भक्तिपान-
 त्वादित्यवयवव्याख्यायै सत्यमित्यादिशब्द इत्यन्तर्भाष्यं व्याचष्टे *
 सोमविषयत्वेनाभक्तपानप्रसङ्गादिन्द्रपीतोक्तः सवनविषयत्वं गृह्यते
 इत्येव सूत्राययव योजयित्वा ऽन्य एवेति भाष्यं ऽन्यशब्दस्य समुदा-
 यवाचित्वसूचनपूर्वं पानोक्तर्भक्त्योपपादनार्थम् * पूर्वैत्युक्तम् *

पिबतिना सङ्कल्पस्य विवक्षितत्वान्मुख्यत्वाविरोध सङ्कल्पोक्त्या
 सूचित । अत्रयवसम्बन्धशङ्कानिरासायैवकार । द्ववताया पातु
 त्वामावाःसवनविशपत्व ऽपि भक्तिता तुल्यत्याशङ्क्यापपदधातुप्रत्यया-
 ना द्वयाणामपि विशिष्टार्थोक्तिद्वारानभिधयवृत्त्यापादकसोमविषय
 त्वापेक्षया धातुमात्रस्य नामधेयार्थवृत्त्युपपादिकाया सवनविषयता-
 या निर्होपात्तार्थ समानवर्तिक त्वित्यादभाध्यस्य सामपातृत्वनिरा-
 सार्थ भक्तिपानत्वसूत्रावयवरोपत्वसिद्धौ सोमविषयत्वनिरासता-
 त्पर्य सूचयितुमाह * न चति * अधिकरणार्थमुपसहरति *
 तस्मादिति *

इति श्रीमत्रिकाण्डमीमांसाप्रण्डनप्रतिवसन्तसोमपाजिभट्टमा-
 धवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां
 सर्वासर्वानवद्यकरण्या न्यायमुधाराख्याया
 तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीय-पादः
 समाप्तः ॥

न्यायसुधायाम् ।

तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथोपेक्त्वादीनां वेदधर्मताधिकरणम् ॥ १ ॥

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

वाक्यस्य लिङ्गद्वारा ध्रुतिकल्पनेन विनियोगहेतुत्वात् लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्तानन्तरं वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्तायाः सङ्गतिमाह * एवमिति * लिङ्गाधिकरणांप्रक्रमवदिहापि विशिष्टावृत्त्या विशिष्टरूपविनियोगोक्तं विनियोगप्रकारोक्तः वाक्यमरुणया क्रीयातीति प्रकरणाधिकरणभाष्यात् अरुणाधिकरणं वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्तां निराकर्तुमुच्येरित्येव वाक्यमुदाहरणमित्याह * तत्रेति * वेदोपक्रममृगाद्युपसंहारं चान्यदपि वाक्यमत्रोदाहरणमित्याह * तद्यदीति * तत्रेति वा सन्वेदभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ऋगादिशब्दाच्यानां पादादिसमूहसामान्यरूपानां जातानां ऋगादिशब्देर्ग्रहणं वेदानां धेत्येवं भाष्ये व्याख्याते शब्दार्थचिन्ताया लक्षणासङ्गतिमाशङ्क्यादिमन्त्रप्रकाशये कर्मणि उच्येत्स्वादिर्कर्मण्ये च प्रायश्चित्तमित्येवं विनियोगचिन्ताफलत्वात् लक्षणसङ्गतिमुचनायोपेक्त्वेत्याद्युक्तं वाक्यव्यापारालोचने ऽपि पूर्वपक्षोद्भवसूचनायोपक्रमोपसंहारस्वपदान्वयानपेक्षध्रुतिवशात्त्वं जातग्रहणस्थोक्ते ध्रुतिविरोधात् सिद्धान्तायोगमाशङ्क्य विनियोगध्रुत्यव्यापारात् अविरोधो ऽभिधानोक्त्या च सूचितः । ध्रुतिवशात्पूर्वग्रहणाप्रतीतेः सन्वेदाद्योर्गशङ्कते * कुत इति * ध्रुतिवशात्पूर्वपक्षसम्भावनातिशयायोक्ता वस्तुतस्तु अत्र पूर्वपक्षस्यापि वाक्येनैव करणारूपदानां चान्योन्पविरोधे सति एकवाक्यत्वायोगादेकानुरोधेनेतरस्य व्याख्येयत्वावगतेः उपक्रमोपसंहारस्योः ध्रुत्वोर्विरोधे बलाबलविशेषो ऽस्ति न धेति सन्वेदाद्विशेषाभावे विध्युद्देशार्थवादविरोधे ऽङ्गुणविरोधे च तादर्थ्यादित्यनेन न्यायेन विध्युद्देशस्यार्थवादं प्रति प्राधान्यात् बलीयस्त्वावगतेर्विध्युद्देशरूपोपसंहारस्ववर्गादिध्रुतिपलीयस्त्वात् तदनुपेतेनार्थवादरूपोपक्रमस्या वेदध्रुतिव्याख्येया उपक्रमबलीयस्त्वे तु उ-

पक्रमस्वेद्भ्रुत्यविरोधेनगांविश्रुतिन्यायेयेति पक्षद्वयप्रतिभाषा-
 स्सन्देहमुपपादयति * एकोति * एतदेवोपपादयति * उपक्रमे
 हीति * यो होता सो ऽध्वर्युरित्यादाद्युपक्रमोपसंहारयोर्द्वयोरापि
 विध्युद्देशस्त्वेषति उपक्रमबलीस्त्वे ऽपि अत्रार्थवादरूपस्योपक्र-
 मस्य विध्युद्देशेन बाधनिश्चयात्सन्देहायोगमाशङ्क्याह * स चेति
 * विध्युद्देशस्यार्थवादकृतप्ररोचनां विना पर्यवसानासम्भवासम्भवे
 ऽपि अर्थवादानर्थभयपरिहारार्थंवादैकवाक्यत्वाभ्युपगमे ऽपि विध्यु-
 द्देशबलीयस्त्वेन स्नेहमात्रस्याञ्जनसाधनत्वनिश्चयावगतेः प्ररोचने
 विना पुंसः प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् अर्थवादसन्निधौ चार्थवादानपे-
 क्षस्य विध्युद्देशस्य प्रवर्त्तकत्वायोगेनार्थवादात् घृताख्यविशेषप्र-
 हपात्पर्यवसानाभ्युपगमे तु घृतस्यैव साधनत्वनिश्चयात्प्ररोचनां
 विना पर्यवसानसम्भवासम्भवसन्देहात्स्नेहमात्रेणोक्तव्याः शर्कराः
 घृतेनैव वेति सन्देहः सम्भवतीति परिहारेण यथासन्देहः समर्थि-
 तः तथेहापि समर्थयन्ती इत्यर्थः । पौनरुक्त्यं तर्हीत्याशङ्कते * एवं
 तर्हीति * विध्युद्देशे ऽजनसाधनद्रव्यानुपादानात्सन्निधयर्थस्य दौ-
 र्यद्वयं वक्तुं युक्तं न तु निश्चितार्थत्वाशङ्काधिकयाद्वारभ्यतइत्याशयेन
 परिहरति * नायमिति * विध्युद्देशस्य बलीयस्त्वानुपपत्त्यादिविधौ
 जातस्य विधेयोक्तैस्त्वादिविषयतेत्येवं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं किं
 तावदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * अकाधिकरणपूर्वपक्षे
 विध्युद्देशस्योपक्रमस्त्वात् बलीयस्त्वोपपत्तेः न तन्न्यायेनास्योपस-
 हारस्त्वस्य बलीयस्तता युक्तेत्याशङ्कनिरासार्थत्वेनोपक्रमस्यापि वेद्भ्रु-
 तेर्लक्षणया जातविषयता युक्ता न तु ऋगादिशब्देन वेदानां लक्षण-
 या ऽप्यधिकारो विषयीकारः सम्भवतीत्येवमावृत्त्या सूत्रव्याख्यार्थं
 वेदानामिति भाष्यं व्याख्यातुं लक्षणासम्भावनयान्योन्यान्वयं ताव-
 दाह * किं चेति * सूत्रावृत्तिसूचनार्था किञ्चोक्तिः यथाग्नीषोमीये
 पशुमालमेतेति विध्युद्देशस्यपश्चात्तद्व्यं सामान्यरूपत्वा-
 द्वाक्यशेषभूतमन्त्रत्वेन ह्यगाख्येन विशेषेण भावनावानेकधात्व-
 र्यानुत्पन्नसद्वत्त्वेन सामान्यरूपत्वात् द्रव्यदेवतान्वयाचुमितिवाक्य-
 शेषत्वेन यागाख्येन धात्वर्थविशेषेण न विरुध्येत तद्यगाद्यो ऽवा-
 न्तरसमूहरूपत्वाद्विशेषस्थानीया महासमूहत्वात्सामान्यस्थानीयैर्वा-
 क्यशेषत्वेवैवेन विरुध्यते किं त्वन्वीयन्ते ततश्च सम्भवति तावद्वृत्त-
 णेत्याशयः । लक्षणासम्भवे ऽपि वेदोक्तैर्वर्गाद्यो लक्ष्यन्ते न त्वर्गा-
 युक्त्या वेद इति कुतो ऽवधारणेत्याशङ्कां निरस्यत् भाष्यव्याख्यार्थं
 सूचयति * न कथं चिदिति * ब्राह्मणं ऽपि वेदप्रसिद्धेः सुतरां

न घदन्तीत्युक्तम् । पक्षद्वये ऽपि सामर्थ्येनोच्चैस्त्वादीनामृगादिम-
 न्त्ररूपप्राप्त्याख्यजातिधर्मत्वाद्भेदविषयत्वपक्षे ऽनेकवेदविहितानामृ-
 गादीनामुच्चैस्त्वोपांशुत्वरूपविद्वद्भर्मद्वयप्राप्ताद्यष्टदोषविकल्पापत्ते-
 र्जातविषयतैव युक्तत्वेयमावृत्त्यान्यथासूप्रव्याख्यायार्थमपि चेति भाष्यं
 व्याचष्टे * किं चेति * जातस्य तावदनेकवेदविहितत्वे ऽप्येक-
 गादिरूपव्यवस्थानादेकोच्चैस्त्वादिधर्मावधारणादियत्पर्यं वेदानां
 त्वनेकजातसङ्कीर्णत्वाद्भेदविषयत्वपक्षे सामर्थ्यप्राप्तजातधर्मोच्चैस्त्वा-
 दिसङ्करः स्यादित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * ऋचो हीति * वेदविहि-
 तत्वस्य धर्मान्वयहेतुतयोत्तराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् पठतिविधि-
 लक्षणाार्थः भाष्यस्वस्य ऋग्ग्रहणस्योपलक्षणाार्थत्वं तद्यत्वननोक्तम् ।
 उच्चैस्त्वादिविधानस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे धृतैर्धेदविषयत्वे च प्र-
 करणेन यथाकार्यागात् प्रकरणवाधापत्तेर्जातविषयतैव युक्तत्वेव-
 मन्यथा सूत्रव्याख्याय प्रकरणं चेति भाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टो-
 मेति * प्रकृतज्योतिष्टोमत्यागे ऽपि प्रकरणास्यानादरादुल्लङ्घनम् ।
 ऋग्वेदादिविहितस्य ऋगादिप्रकाशत्वस्यापि सर्वक्रतुसाधारण्या-
 त्त्वेऽर्तत्वपक्षे ऽपि प्रकरणवाधाख्यदोषसाम्यापत्तेरनुवाक्याद्यर्थत्वेन
 प्रकरणापेक्षत्वात् प्राकराणक्यर्चा यत् प्रकाशयते तदुच्चैरुच्चारित-
 तया प्रकाशनीयमिति वाक्यार्थप्रतीतेर्ज्योतिष्टोमिकजातविषयत्वेन
 व्यवस्थाश्रुपगमादोषपरिहारे तु वेदविहितधर्मत्वपक्षे ऽपि प्राक-
 रणिकेन ऋग्वेदेन यत् विधीयते तदुच्चैरुच्चारितेन शब्देन प्रकाशनी-
 यमिति वाक्यार्थोपपत्तेर्ज्योतिष्टोमिकवेदविषयत्वेन व्यवस्थया प-
 रिहारस्यापि साम्यापत्तेर्नैकः पर्यनुयोक्तव्य इत्याशङ्कते * न-
 ण्विति * ज्योतिष्टोमप्रकरणे यां वेदः तेन यद्विधीयतेइति वाच्ये
 कृत्स्नवेदस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणेनाव्याप्तेः यावानित्युक्तं जातसर्गा-
 दिगद्ववाच्यवर्णसङ्ख्याने प्रत्येकं प्रवृत्तेः प्रकरणस्वर्गादेः समासत्वा-
 द्वाचवधोपपत्तेर्भेदत्वस्य तु प्रकरणस्य वेदभागे समाप्त्यभावात् व्यव-
 स्थानुपपत्तेर्न परिहारतुल्यतेत्याह * नैतदिति * व्यतिरेकमुखेनातु-
 ल्यत्वमुपपादयति * सर्वेति * श्लोकद्वयेनात्ययमुखेन विवृणोति * ८१७॥
 मन्त्रेति * विधिर्विधेयं तर्कश्च वेद इति विधिशब्दोक्तस्य विधाय-
 कप्राप्त्यन्तर्गतस्य विधेयशब्दोक्तानां च मन्त्राणां मननविध्यपेक्षिता-
 त्मत्वत्वतर्कणार्धजगज्जननात्मकार्याभिधायिनो " यतो वा इमानि
 भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति त-
 द्विजिज्ञासिस्व तद्ब्रह्मे"त्याद्युपनिषद्भागस्य च वेदत्वस्मृतेस्तत्समूहे
 काठकाद्याख्ये क्रतुविषयं वेदत्वं पादसमूहे त्वेकवाक्यभूतं जातं

पदसमूहे पञ्चजातम् भवच्छेदरूपमन्वयवयात्मकेण्यस्यसमूहे सा-
मजातं वर्ततइत्यर्थः । जातपदार्थसमूहसामान्यवाचितां वनादिय-
द्ब्रह्मन्तेनोपपादयितुमाह * यथेति * सङ्घातसामान्यान्विता
वृक्षादिसङ्घाता यथा वनादिशब्दवाच्याः तथा ऋगादिशब्दवाच्यानां
पादादिसमूहानां सामान्यानि जातशब्देनोच्यन्तइत्यर्थः । जात्यधि-
कार इति भाष्येण भर्तृमित्रादिभिश्चाजातशब्दस्य जातिवाचित-
या व्याख्यानात्समूहवाचितया युक्त्याशङ्क्याह *जातिरेव त्विति *
ऋगादिजात्ययोगम् ।

विस्त्रियवत्तद्व्यङ्ग्यैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि ।

व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णानां प्रोपपद्यते ॥

भनारब्धे च गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेत् ।

इति पार्श्विकोक्तगोशब्दत्वायोगन्यायेन तद्भूताधिकरणो-
क्तवाक्यत्वायोगंधिदुपपादयितुमाह * द्विवर्णं ऽपीति * प्रा-
तिपदिकाशयो द्विशब्दः श्लोकं व्याचष्टे*यथैव हीति * भिन्नैः कर्तार-
दिभिः स्वान्तेच्छारणप्रकाराव्यैश्च करणैस्तत्तदुभूतैश्च प्रयत्नैर्पेङ्गवत्त्वेन
क्रमवत्त्वाद्युगपद्ग्राहिनां वर्णानां वर्णसमुदायात्मकानां वा ऽश्रुता-
णामक्षरसमुदायात्मकानां वा पदानां समूहे वाक्यान्वये वा वर्णं जा-
तिरूपं वाक्यत्वं भ्रमशब्दादिषु कल्पयितुमारभ्यमाणं नवान्त्यवर्ण-
वेद्यायां तेष्वालोचनसम्भवः पदतत्राक्यसम्बन्धबुद्धिव्यवधिबाध-
नादिति तद्भूताधिकरणोक्तान्तद्विलक्षणातां पदरूपाणां वाक्यावय-
वानां ग्रहणरूपैः पदार्थानां पदपदार्थसम्बन्धानां च स्मरणानुरूपैः
प्रत्ययैः पदार्थानां चान्याभ्याकाङ्क्षाभिव्यवधानाज्जात्याश्रया । ननु स-
म्भवेन जातिग्रहणयोगात् यथा नाध्ययसितं तथगौदीनि जातिरू-
पाणि कल्पयितुं न शक्यानीत्यर्थः । अयुगपद्ग्रावित्त्वेन तर्हि समूह-
स्याध्ययोगान्तत्सामान्यरूपं जातमपि न स्यादित्याशङ्क्याह * किं
त्विति * अयौगपद्ये ऽर्थे एकार्यप्रतिपादकत्वलक्षणैकधर्मयोगात्समू-
होपपत्तिरित्याशयः सामान्योक्तेर्जातिवाचित्वात्सामान्याभ्युपगमे
जात्यपहवो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यौगिकानामिति * साधारण-
वाच्यस्य सामान्यशब्दे न जातिवाचीत्याशयः । जातोक्तंश्च समूह-
वाचितया लोकप्रसिद्धत्वात् न जातिवाचित्वव्याख्या युक्त्याह *
लोके ऽपि चेति *

वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥

धैकमिसमानार्थत्वेनेण प्रक्रमाभ्योपक्रमवाची प्रायशब्द इत्युत्तरार्धे
 घेदेति भाष्य व्याचष्टे * तत्रेति * एतद्भाष्यविवरणार्थं प्रजापति-
 र्वा इति भाष्य व्याचष्टे * तदिति * कुत इति प्रश्नभाष्य पूर्वपक्ष-
 सूत्रस्यश्रुतिशब्दोक्तहत्वनुसन्धानार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यदिति
 * वाक्यत्युत्तरभाष्याशय व्याचष्टे * तत्रेति * विध्यकवाक्यत्व वि-
 ना ऽर्थवादत्वानवसायात् विधिबिरोधानवभासे ऽपि स्तुतिनिन्दा-
 ज्ञानानुत्पत्तर्न विधिजन्येन ज्ञानेनार्थवादजन्यस्य ज्ञानस्य बाध्यत्वलक्ष-
 ण विध्यवादयोर्बलाबल किं तु विधायकरूपविध्येकवाक्यत्वात् स्तु-
 त्त्वर्थवादो निषेधरूपविध्यकवाक्यत्वात् निन्दार्थवाद इति विध्यक-
 वाक्यत्वानुसारणार्थवाद स्वरूपावधारणलक्षण तच्च विरोधकारण-
 कत्याभावात् न मुख्यपश्चाद्भावापेक्ष अतो जर्जितलयवाग्या वा जुहु-
 यादित्यादेर्मुख्यस्याप्यर्थवादस्य पयसा ऽग्निहोत्र जुहोतीत्याद्युपसहा-
 रस्यविध्यनुरोधात् पयोहोमस्तुत्वर्थवादत्वाद्यवधारण युक्तम् । इह तु
 श्रोतार्थज्ञानाद् वाध्यवाधकत्वलक्षण बलाबलमालोक्यते तच्च विरोध-
 हेतुकत्वात् मुख्यपश्चाद्भावापेक्ष न विध्यर्थवादपदस्त्वालाचनादि-
 परीत भवतीत्याशय । यदि तु विध्यर्थवादत्वनिबन्धनमेव बला-
 बल वाच्यमित्याग्रहस्तत पश्चात्तनेष्वर्थवादिषु तदस्त्वित्यतिप्रथमार्थ-
 माह * य इति * मुख्यत्ववाद्ध्युद्देशत्वस्याप्यद्गुणविरोधन्या-
 याद् बलीयस्त्वहेतुता न विरुद्धेत्याशय । पौरुष्येऽर्थवादिषु अङ्ग-
 त्वादीर्वल्य कस्मात् भवतीत्याशङ्काह * ये त्विति * विरोधा-
 पस्वायां श्रुतस्य विध्युद्देशस्य स्वार्थपरत्वे ऽर्थवादान्वयापत्ते सार्थ-
 वादस्य स्वयमप्ररोचकत्वन केवलस्यापर्यवसानादलङ्घ्यात्मकस्य वा-
 धकत्वानुपपत्तमुत्थत्वेनार्थवादस्यैव बलीयस्त्वादिध्युद्देशगतत्वे ऽ-
 प्युगादिशब्दाना दीर्वल्य मित्याशय । आग्नावैष्णवमेकादशक-
 पाल निर्वपत्सरस्वतीमाज्येन यजेतेतिश्रुतेरमुख्यस्याग्नावैष्णवस्य
 विकल्पनाग्नीषोमीयैर्द्राप्रविकारत्वात्पौर्णमास्यमात्रास्यातन्त्रप्रतिनेय
 नैराकाङ्क्षात्पाश्चात्यस्य सारस्वतस्योपाशुयाजविकारत्वहेतुकपौ-
 र्णमासतन्त्रनियमाप्रवृत्तिर्द्वादशाधिकरणे वक्ष्यते इह त्वेकवाक्यत्व-
 प्रतीतिरूपक्रममात्रेण नैराकाङ्क्षाभावात् न तेन पौनरुक्त्य शङ्कनीय
 यद्युद्रातापच्छिदादक्षिणं यजेत यदि प्रतिहृत्तां सर्वस्वदक्षिणेने-
 तिश्रुते द्वयोः क्रमेणावच्छेदे पूर्वनिमित्तक प्रयोग कार्य-परनिमित्त-
 को वति सन्दिह्य पूर्वनिमित्तस्य मुख्यत्वाद् वाक्यत्व पूर्वपक्षयित्वा
 पूर्वश्राव विनात्तरमलामानुपपत्ते वैकृतेऽय-पदार्थेऽय प्राक् प्रा-
 सप्राकृतपदार्थवत् पूर्वद्वौर्वल्यस्य पष्ठ वक्ष्यमाणत्वात् मुख्यस्या-

धेनादजन्यस्य वेदज्ञानस्य पाश्चात्पश्चिद्भ्युद्देशजन्येन जातज्ञानेन
 बाध्यता युक्तेत्याशङ्कते * ननु चति * उत्पन्नस्योत्तरभानस्य
 विरोधिपूर्वज्ञानबाध चिनोत्पत्त्ययोगेन बाधकत्वादेकवाक्यस्थानां
 च पदानामन्योन्यज्ञानानपेक्षज्ञानोत्पादकतायामकवाक्यत्वमद्वाप-
 क्षेरन्योन्यसापेक्षज्ञानोत्पादकतायामकवाक्यत्वमद्वापक्षरन्योन्यसा-
 पेक्षज्ञानोत्पादकत्वावसायात् पूर्वपदजन्यज्ञानविरोधिनो ज्ञानभ्यो-
 क्षरेण पदेनानुत्पादितस्य बाधकत्वानुत्पत्तेर्नात्र पूर्वद्विवक्ष्यन्याय-

८१५। सम्भवतोत्याशयन परिहरति * नैतदिति * श्चाक व्याचष्टे
 * ये हीति * पूर्वपदस्योत्तरपदानुरोधवृत्तित्वे ऽप्येकवाक्य-
 त्वाविघातात् एकवाक्यस्थेष्वपि पूर्वद्विवक्ष्य कस्मात् भवतीत्या-
 शङ्क्याह * पूर्वप्रतीति चेति * जातस्योद्यैस्त्वादिविधेयत्वाभा-
 वेन पूर्वप्रतीताद्विधेयविषयात् भनधिकत्वात् पूर्वप्रतीतिवेदरूपवि-
 धेयविषयत्वाभावेन च पूर्वप्रतीताननुगुणत्वादनपेक्षितत्वेनाप्रतिपा-
 दतया बलीयस्ता नाशङ्कितुमपि शक्यस्याशय । सामान्यन्याय-
 मुक्ता प्रकृते याजयति * तद्विहेति * वेदाना विधेयविषयत्वस्य पूर्व
 प्रतीतिविधेयमात्रापेक्षणात् जातस्यान्वयायागताप्रतिपाद्यत्वात् बा-
 धकतेत्यर्थं । वेदानामर्थवादाद्विधेयविषयत्वप्रतीतौ विध्युद्देश-
 कीर्तनमनर्थकं स्यादित्याशङ्क्याहार्थवादश्च एव त्विति । धदानां
 विधेयत्व विधयतेव वेत्यर्थवादात्सन्देह विषयत्वनिर्णयस्य ऽव-
 ध्युद्देशकीर्तनाधीनत्वात् यद्यपि घेदा ऽर्थावादाद्विधेयविषयतया
 भाति तथापि निर्णयार्थं विध्युद्देशे कीर्तनीय इत्याशय । भा-
 स्यव्याशयार्थं सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रायदर्श-
 नोक्तैर्भूयोदर्शनार्थित्वेन प्राप्युत्तरार्थत्वमद्वाक्यत्वे वेदोऽन्यापकत्वे-
 न हतुलक्षणव्याप्यत्वशून्यत्वात् न ऋगादीन् लक्षयितुं शक्यं स एव
 ऋगादिभिर्व्याप्यत्वेन हतुलक्षणयुक्तै शक्यो लक्षयितुमित्यन्वया-
 त्स्त्वय सूत्रन्याय्या सूत्रार्थतुमाह * वेदश्चेति * वेदाव्यभिचारात्
 ऋगादीनामृगाद्युक्तमात्रणार्गादिरूपवेदावयवप्रतीतिसिद्धे तल्लक्ष-
 णार्थत्वं वेदात्करनर्थिका तस्मादाह्यहुलो वेद इत्येवमादिमध्यम-
 पदलापिसमासत्वनैवर्धेदाद्युक्तिर्व्याप्येयत्वाप्यनन ग्रन्थेन सूचितम् ।
 अर्थवादाच्च च वेदाना विधेयोद्यैस्त्वादिविषयत्वप्रतीतिसिद्धव्यव-
 स्थामात्रार्थत्वेनर्धेदाद्युक्तीनामनुवादप्रायत्वादानुवादाना च लक्षणवृ-
 त्तिदर्शनाद्विध्युद्देशस्थानामपि ऋगाद्युक्तीना लक्षणयावृत्तिरविद-

स्मादिति सूत्रार्थोपसहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

लिङ्गान्च ॥ ३ ॥

श्रुतिमि प्रातारत्याद्यृषदस्य लक्षणयैव वेदे प्रयोगादलिङ्ग-
त्यमाशङ्काह * लक्षणापि चेति * त्रिषु पादेषु द्वौ वेदौ श्रुक्शब्द
स सङ्कीर्त्यं यदैरिति चतुर्थे पादे यद्बुवचननोपसहरतीति कृत्वा वेद-
घचनमृक्शब्दं दर्शयतीत्येव लिङ्गत्वोपपादनार्थं द्वाविस्वादिभाष्य-
ममुख्यपादद्वयस्य वेदसङ्कीर्तनस्यादावुपन्यासेन मुख्यं वा पूर्वोद-
ना लोकादित्यस्य विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमि-
त्यस्माद्भिन्नाधिकरणतया समसक्यविरोधविषयत्वमङ्गीकृत्यात्मस्य
मुख्यत्वे ऽपि भूयानुसारित्वसूचनात् चतुर्थपादानालोचने ऽपि
श्रुक्शब्दस्य यजुर्वेदसामवेदशब्दसाहचर्यात् वेदविषयत्वज्ञान भव-
ति यद्बुवचनान्मथानुपपत्त्या तु तदेव इदीक्रियतरत्वेव व्याचष्ट *
त्रिष्वेव तावदिति * तथा चाध्येतारस्तत्रैव सुतरां प्रयुञ्जतरति पूर्व-
पक्षवार्तिकोक्तं श्रुगादौ वेदप्रयोगमनुभाषणपूर्वं पारहरति * य
स्त्विति * धर्मोपदेशसूत्रमसम्बन्धपदव्यवायापत्तं स्थस्थानादुक्तस्य

त्रयी विद्याख्या च तद्विदि ॥ ५ ॥

इति सूत्रं तावत् षष्ठीयसा शास्त्रत्वेन प्रयोगोपन्यासानर्थ-
क्यादयुक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * यदि चेत् * प्रश्न-
पूर्वं प्रयोगमुपपादयति * कथमिति * पञ्चविंशत्याक्षरप्र-
थमप्रपाठके महन्मे वोच इत्यादि यजु पाठान् क्लृप्तोमाना जातमय-
स्य त्रयीविद्यशब्दस्य वेदविषयत्वे ऽपि श्रुगादिरुदानां किमायात-
मित्याराङ्गाह * अत इति * सूत्रार्थमुपसहरति * तस्मादिति * ८२१।

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

पक्षद्वये ऽपि लिङ्गेनोच्चेस्त्वोपांशु-वयो श्रुगादिशब्दरूपधृति-
सम्बन्धिनयैव प्रयोज्यत्वाद्देद्विहितपदार्थधर्मत्वपक्षं यजुर्वेदविहित-
त्वेन श्रुचामृगेषुदाव्यतिक्रमे यजुर्वेदविहितत्वेनोपांशुत्प्रप्राप्तावपि
श्रुवेदविहितत्वेनोच्चेस्त्वस्याप्यपरिहार्यत्वात् वेदाख्यश्रुतिविहित-
त्वनिमित्तस्योपांशु उच्चैर्वा प्रयोगस्य पाक्षिकाभ्यन्तत्वापत्ते जात-
धर्मनैवांचितेत्यपि चेति भाष्यव्याख्यातपूर्वपक्षसूत्रार्थानुभाषणार्थ-
त्वेनैतत्सूत्रव्याप्यार्थमपेति भाष्यं व्याचष्टे * अनुभाषयेति *

न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥ ७ ॥

ऋग्वेदविहितानां यजुषां यजुर्वेदपाठमात्रेणोपांशुत्वे यजुर्वेद-
विहितानां चर्चा ऋग्वेदपाठमात्रेणोक्तैस्त्वे सनि विधिविराधादोषः
स्यात् सर्वस्मिन्मृगजाते यजुर्जाते च ऋग्वेदविहिते उच्चैस्त्वनिवे-
शाद्यजुर्वेदविहिते चोपांशुत्वनिवेशादेकवेदविहितस्य धर्मद्वयसम्ब-
न्धामाप्तर्न दोष इत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं नैपदोष इत्यादिभाष्यं व्याख्ये-
* न पाठमात्रेणेति * करोतेर्विध्यनभिधायित्वात्कथं वेदविधेयतो-
क्तिरित्याशङ्क्य वेदस्य कर्त्तव्यत्वज्ञापनरूपकरणत्ववाचिन्या तृतीय-
या विधायकत्वाभिधानात्करोतेर्विध्यभिधायकत्वोपपादनार्थं प्रमा-
णेत्युक्तम् । एवमपि घेद्वयविहिते ऽग्निहोत्रादौ विकल्पो ऽप-
रिहार्य इत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * भूयस्त्वेनोभयश्रुतीत्यनेन
न्यायेनाग्निहोत्रस्य यजुर्वेदिकत्वावगतेः सर्वे वास्य घर्हिष्यं सर्वैः
परिमृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहातीत्यार्वेदिकस्य विधेरुदय-
कालत्वलक्षणगुणविध्यर्थं प्रकरणोर्जावनार्थत्वावसायाग्नोश्चेत्स्वो-
पांशुत्वयोर्विकल्पापत्तिः विशेषानवधारणे तु विकल्पो ऽप्यदोष
इत्याशयः ।

वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्येत ॥ ८ ॥

उच्चैस्त्वादिविधानस्य जातिष्टोमप्रकरणे श्रुतेर्वेदाधिकारत्वे
प्रकरणबाधापत्तेः जाताधिकारः स्यादित्येवं प्रकरणं चेति भाष्यं
व्याख्यातं सुप्रार्थं यदुक्तमिति भाष्येणानुभाष्य तत्परीहारार्थत्वेन
वेदसंयोगात् ऋग्वेदादिविहितत्वलक्षणात्सर्वस्मिन्त्योतिष्टोमाद्यतिरि-
क्ते ऽपि कृताबुच्चैस्त्वादिविदेशः प्राप्तो न प्रकरणेन बाधितुं शक्य
इति कृत्वा यत्प्रकरणं बाध्यते स न दोषः बाक्येन प्रकरणबाधस्य
युक्तत्वादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं वेदेति भाष्यं स्पष्टत्वाद्ब्याख्याय वेद-
संयोगात्सर्वस्मिन्निवेशं प्राप्तं न प्रकरणात्पुरोधेनोच्चैस्त्वादिवर्गो
बाधेतेति द्वितीयांशुत्वपरिणतनिवेशोक्त्यङ्गीकारेण घर्म इत्यध्याहा-
राधिष्येन च सूत्रव्याख्यामभिप्रेत्य पाठान्तरमुदाहरति * बाधेतेति
वेति * पूर्वपाठे प्रथमांशुत्वतया निवचनशब्दविपरिणामः ।

धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण सम्बन्धः ॥ ४ ॥ (१)

ऋग्वेदेनोपदिष्टस्योच्चैस्त्वस्य पुनःसामधर्मत्वेनोपदेशाच्च

श्रुगादिशब्दैर्देवो अधिक्रियतइत्येव सिद्धान्तसुप्रोक्तप्रतिज्ञानुपङ्गण
सूत्रपूरणसूचनार्थं लिङ्गाश्चेति सूत्रानन्तरमतसूत्रकृतमपि पूर्वपक्ष-
निरासार्थत्वन स्वस्थानादुक्तुष्येदानीं व्याख्येयीमिति सूचयितुं जा-
ताधिकारपक्ष श्रुग्धर्मत्वापदेशनैवोच्चैस्वस्य सामधर्मत्वासिद्ध सा-
मान्ययो न वक्तव्य इत्येव पूर्वपक्षनिरासार्थमेव सूत्रशेष व्याचष्ट
* जातेति * प्रजापतिहृदयादिसंज्ञाना साम्नामृप्रहीतत्वात् तदर्थं
साम्नामुच्चैस्त्वोपदेशो भविष्यतीत्याशङ्कत * अनृक्कति * जा ८२२१९
तधर्मपक्ष प्रकरणांनुग्रहसम्भवेनाप्राकरणाकपु प्रजापतिहृदयादिषु
उच्चैस्त्वविध्ययोगात्तादर्थ्यं न सम्भवतीति परिहरति * नति *
तादर्थ्यांशुपगमे ऽप्यल्पविषयत्वान्मन्द्प्रयोजनत्वापत्तिरित्याह *
अल्पेति * वदो ऽधिक्रियतइत्यनुपङ्गण सूत्रपूरण सूचयप्रधिकरणा
र्थमुपसहरति * तस्मादपीति *

॥ आधाने गानस्योपाशुनाधिकरणम् ॥ २ ॥

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वात् मुख्येन
वेदसंयोगः ॥ ९ ॥

उच्चैस्त्वादेर्वेदधर्मत्वे स्थिते प्रसङ्गादुत्पत्तिवेदधर्मत्वं घेत्यत्र
चिन्तेति परमतत नावदधिकरण वर्णयन् आधानसाम्ना विधानस्य
वेदान्तरीयत्वाभावाद्नुदाहरणत्वात्माशङ्क्य हृत्याचिन्नात्प्रसूचनपूर्व
सन्देह पूर्वपक्ष आह * इदानीमिति * उत्पत्तिवेदधर्मं कर्त्तव्य ।
प्रयोगवेदधर्मो वेति सन्देहार्थं वदव्यपदेशनिबन्धनत्वादुच्चैस्त्वा-
दिधर्माणा प्रत्यात्मन्यवस्थितोत्पत्तिविधिविषयस्य च माक्षाद्वेद-
व्यपदेशोपपत्त । प्रयोगविधिविषयत्वस्य त्वङ्गपु प्रधानद्वारेत्वेन
साक्षाद्वेदव्यपदेशहेतुत्वायोगात् यस्याङ्गस्य यत्र वेदे विधान तस्य
तद्वदधर्म स्यादिति वदता यत्सामवेदिकैवोरपत्तीयादिवाक्यैर्वि-
धीयत सामवेदनैतत्साक्षात्क्रियत यजुर्वेदेन तु प्रधानद्वारेत्येव पू-
र्धंपक्षभाष्यव्याख्या सूचिता । अङ्गप्रधानयोर्भिन्नवेदधिहितत्वरूपे
व्यतिक्रमे अङ्ग स्वरूपनिबन्धनधर्मानुरोधेन प्रधानद्वारप्राप्तस्य ध-
र्मस्य बाधलक्षणी ऽतिक्रम कार्य । प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन वा स्व-
रूपनिबन्धनस्येति सन्देहे प्रधानसाद्गुण्यार्थत्वाद्गर्भानुष्ठानस्य
प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन स्वरूपनिबन्धनधर्मव्यतिक्रमस्य न्याय्यत्वा
त्प्रधानद्वारक प्रयानवेदसंयोग क्रियतइत्यनेन विवक्षित इत्येव
सूत्रव्याख्या सूचयन् सिद्धान्तमाह * इतीति * गुणे स्वरूपत

प्राप्तस्य धर्मस्य बाधनमित्यर्थः । भाष्ये ऽपि स्वरूपनिबन्धनो धर्मो
 गुणात्कथोक्तः । प्रधानद्वारको मुख्योक्त्वा । अपरोक्तेर्विरोधिधर्मा-
 न्तरार्थतामवश्यकत्तव्यतोक्त्वा सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * अवश्ये-
 ति * तदर्थत्वादिति हेतुव्याख्यार्थं कुत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे *
 तथा हीति * प्रधानद्वारप्राप्तेनैव धर्मणाङ्गस्यापि साद्गुण्यसिद्धेर-
 श्युपेत्यवादान्प्रेण * यद्यपीत्युक्तम् * आधानस्येत्यादिभाष्यं
 सिद्धान्तोपसंहारार्थमेव व्याचष्टे * तस्मादिति * प्रयोगवि-
 धेरङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वलभ्याङ्गप्रधानविशिष्टभावनाधिपयत्वेन
 कल्पत्वादान्नातत्वेन वेदान्तुपपत्तेर्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपा-
 श्रितं शास्त्रार्थायोगात् यजुर्वेदेन यद्विनियुज्यते तदुपाश्रितं शास्त्रा-
 र्थावगतेः सामवैदिकोत्पत्तिविधिविहितेष्वआधानसामस्तु उपांशुवा-
 प्राप्तेर्नोच्येस्त्वबाधकता युक्तेति पूर्वपक्षाशयं दूषयितुमुपन्यस्यति
 * नन्विति * प्रधानेन सहाङ्गानामेकदेशकालकर्तृत्वसिद्धये ऽङ्गानि
 तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात्स्यादेकदेशत्वमित्येकादशा-
 धिकरणसिद्धान्तसूत्रे प्रकारव्यविधानरूपेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षाकरणा-
 ख्यप्रधानविपयैर्न दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिप्रयोग-
 विधिनोपदेशस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रयोगविधेरपि वैदिकत्वोपपत्तेः क-
 रोतेश्चानुष्ठानात्मकप्रयोगवान्त्वित्वाङ्गजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपाश्रि-
 तं शास्त्रार्थोत्पत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैतदिति * प्रधानेन
 सहैकवेदविहितानामङ्गानां वाक्यैकवाक्यत्वापभवाश्रयसमूहात्मक-
 महावाक्यार्थभूतानामङ्गप्रधानविशिष्टभावनाधिपयैदिकप्रयोगवि-
 धिप्रयोज्यत्वंसम्भवे ऽपि वेदान्तरधिहितानामेकवाक्यत्वायोगात् न
 तत्प्रयोज्यत्वोत्पत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं विधेस्त्वेकश्रुतित्वात् अप-
 र्यायविधानात् नित्यवत् भूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्तं
 शब्दार्थो नैतः तत्तस्मात्सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यादित्येकादशाधिकर-
 णान्तरसिद्धान्तसूत्रं पठति * तथेति * साङ्गप्रधानप्रयोगविधेरैकप्र-
 धानप्रयोगविधिश्रुतिनिबन्धनत्वेनापर्यायेणाकादशित्वात्कालेन सर्वा-
 ङ्गानां विधानावगतेर्नित्यवच्छ्रुतानां च तथाभूतानां श्रुत्यादिप्रमा-
 णापनयलक्षणसन्निधानाविशेषात्सन्निकर्षविप्रकर्षानादरेण प्रजाना-
 न्वयावगतेरनिर्घातोपापपरिमाश्रुत्वेन च प्रधानोपकाररूपेणार्थेन
 सर्वेषामपेक्षितत्वात् युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्ते च स्वशब्दार्थं विकल्प-
 योगात् निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति सर्वैर्विजं निवीतवद्यथाप्रा-
 प्तस्याङ्गसमूहस्य सर्वस्य स्वप्रधानप्रयोगविधायिशब्दविपयत्वावगतेः
 सर्वाङ्गप्रयोग कलसिद्धिः स्यादिति समन्त्याङ्गप्रयोगोपपादनायैकका-

षडाम्नातनिमित्तैकवाक्यत्वाभावे ऽपि अङ्गप्रधानानामन्योन्यापेक्षा-
 घटात्सर्वोद्गानुगृहीतेन प्रधानन फल भावार्थेदित्येव वाक्यैकवा-
 क्यत्वकल्पनया सन्निकृष्टविप्रकृष्टाना सर्वेषामङ्गाना प्रधानप्रयाग-
 वाधप्रयोज्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् यदान्तरियाणामप्यङ्गाना प्रधान-
 प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वापत्तिरित्याशय । अत प्रधानप्रयागविधिप्र-
 योज्यत्वेनाङ्गाना वेदान्तरात्प्रधानामपि प्रधानप्रयागवदप्रयोज्यत्वा-
 त्साङ्गस्याधानस्य याजुर्वेदिकत्वनासाभ्रामुपाशुत्वोपपत्तिरित्युपसह-
 रति * तस्मादिति * स्वयमेव तर्ह्याधानवत्सात्त्वामाप यजुर्वेदप्रयाज्यत्वा ८२३।१
 दुपाशुत्वप्राप्ते प्रधानद्वारत्वायागाद्वलीयस्ता न युक्त्याशङ्कत * एव
 तर्हीति * प्रधानोपकारित्वेनाङ्ग उर्मस्याप्युपाशुत्वस्य प्रधानधर्मत्वा-
 भ्युपगमत्तूच्चैस्त्वस्यापि प्रधानधर्म वापत्तरपारहार्या तुल्यबलतत्याह
 * अथेति * साक्षादङ्गविधावप्युत्पात्तविध्यालाचन साम्ना याजुर्वेदिक-
 त्वाभावादुपाशुत्वाप्राप्ते प्रधानस्यैव तु साङ्गस्य यजुर्वेदसम्बन्धा-
 त्साभ्रामुपाशुत्वप्राप्त तुर्निराकरा प्रधानद्वारतति परिहरात * उ-
 च्यतरति * श्लोक व्याचष्ट * यदि हीति * आधानसामोत्पत्तेर्व-
 स्तुतो याजुर्वेदिकत्व ऽपि सामवैदिकत्व कृत्वाचित्तरम्भादित्याश-
 य । साङ्ग कुर्यादित्युपबन्धस्य याजुर्वेदिकत्वन साङ्गस्योपाशु-
 त्वावधारणात्स्वरूपेण चाङ्गस्योपाशुत्वसस्पर्शाभाव साङ्गस्योपाशु-
 त्वायोगा स्वरूपेण सस्पर्शापत्तिरित्याशङ्कते * नन्विति * साङ्ग-
 विधौ विशपणत्वेनाङ्गविधानाद्दशपणविधश्च विशिष्टविधिकल्पत्व-
 नानाम्नानाद्द्वैदिकत्वानुपपत्तेराधानसाम्ना याजुर्वेदिकत्वाभावेनो-
 पाशुत्वाप्राप्तरुपाशुत्वरूपो धर्म प्रधानद्वारैवाङ्गानि प्राप्नुवन्नङ्गधर्म
 इत्यत्र कथ्यते न त्वङ्गस्य स्वरूपणोपाशुत्वापादिका यजुर्वेदे सा-
 क्षाच्चोदनास्तीति परिहरति * नेति * अतो नापाशुत्वाच्चैस्त्वयो-
 स्तुल्यबलतत्याह * ततश्चेति * वलीयस्त्वे ऽप्युपाशुत्वस्य विरा-
 धाभाव बाधकत्वायोगाद्विराधा ऽतिक्रमात्तथाक्त प्रधानद्वाराप्यङ्ग
 प्राप्तस्य धमस्य बाधे साक्षात्प्रधानवैगुणयानापत्तरङ्गवैगुणयद्वारस्य
 तु प्रधानवैगुण्यस्याच्चैस्त्वबाध ऽपि तुल्यत्वेन नोपाशुत्वस्य बा-
 धकत्व सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रधानन * न हित्युक्तम् * उपाशु-
 त्वस्य साङ्गप्रधानधमत्वादङ्ग ऽप्युपाशुत्वबाध साक्षात्साङ्गप्रधानवै-
 गुण्यपक्षदृष्टेः तस्य त्वङ्गधर्मत्वात्तद्बाधेन साक्षात्प्रधानवैगुणया-
 नापत्तर्वैगुण्यमित्याशय । उच्चैस्त्वोपाशुत्वयार्थेद्विशेषविधयत्वो-
 पलक्षितकर्माङ्गत्वेन विधावात्पत्तिवदविधयत्वस्य चाङ्गप्रनन्य-
 द्वारत्वात्साक्षात्प्राप्ते प्रयोगवदविधेयत्वस्य तु प्रधानद्वारत्वादिप-

८२४।

रीत बलाबलमितिप्रात्यात्मिकत्वाद्द्वयपदेशधर्माद्यामिति धार्तिकोक्त
 पूर्वपक्षाय दूषणायानुसन्धत्ते * नन्विति * वैश्वे इति तन्त्रे-
 त्वस्य बाध्यतत्त्वपिपद्यर्थे । प्रधानवैगुण्यापादकत्वेन साक्षात्प्राप्ते-
 र्वलीयस्त्वहतुत्याभावात् शीघ्रावगतिहेतुत्वमात्र वाच्य तच्च पष्ठाधि-
 करणन्यायाद्दौर्बल्यमेवापादयतीत्याशयन दूषयति * सत्यमिति *
 प्रधानपदस्वरवलीयस्त्वाभ्युपगम अनिष्टापत्ति वाङ्मृत * ननु चेति *
 वचनेन न्यायादनिष्टापत्ति परिहरति * सत्यमिति * सामिधेय-
 नुसन्धनादीना ऋग्पद स्वाधानमन्त्रादीना च यजुर्वेद विधानात्
 पूर्वपक्ष-वाचन नानावदस्वरप्राप्तौ सिद्धान्त-न्यायेन बाधिताया विशेष-
 पविषयेण मन्द्रादिवचनन प्रधानपु सामान्यवचनप्राप्तोपाशुत्वबाध-
 पूर्वमद्रूप तदबाध इत्यर्थे । स्वप्रधानानामिष्टबाध्याना पशुव-वा-
 श्याना च दशपूर्णमासविकृतीना दार्शपूर्णमासिक मन्द्रादिस्वरप्रय
 चोदकात्प्राप्त बाधित्वा प्रत्यक्षयाजुर्वेदिकप्रधानप्रयोगवचनलक्षणोप-
 दयप्रशेनप्रधानविधायियजुर्वेदनिमित्तोपानुत्वस्वरप्रसक्तौ सामवद-
 विहिते इयन इन्द्रा-युद्रातुभि कार्याणीति चदोपदयात्पूर्ववद्वदान्यत्वे
 यथोपदय स्युरिति सप्तमपादान्त्वाधिकरणसूत्रस्य पूर्वपक्षयि-
 त्वा तद्ग्रहणात्त्वा स्वधर्मं स्यादधिकारसामर्थ्योद-व्यक्त शेष इत्यनेन
 पूरसूत्रस्वपूर्ववच्छब्दनिर्दिष्टप्रत्युपस्थापितप्राकृतधर्मपरामर्शिन तच्छ-
 ब्द चादकप्रामान्यद्वा-न्यधिकृत्य वैकृतप्रयोगवचनप्रवृत्तेर्बाधिकार
 एतद्व्यादकवाचिनमभिप्रत्य प्रयोगवचनन प्राकृतधर्मग्रहणात्प्राकृताना-
 थ धमाणाभोदकसामर्थ्येनानिर्दिक्तकृतकानामेव प्राप्त स्वकीयचोद-
 कप्राप्तनानिर्दिक्तकृतधर्मयुक्त श्येनादि स्यात् यस्तुद्राशादि सामा-
 न्यसमाशयानिमित्तत्वात् अव्यक्त कर्त्ता स शय प्राकृतधर्म-व्यति-
 रिक्त फन्टकप्रितादनावायपूर्वे इवनाङ्ग भविष्यतीति सिद्धा-
 न्तविषयमाप्तत्वात् तन्नेव न्यायेनाशयि चोदकवलीयस्त्वात्
 काम्पष्टि-व्यतिरिक्ताना दशपूर्णमासविकृतीना साद्राना चो-
 दयप्राप्तम-न्द्रादिस्वरप्रय काम्यशीना तु यज्ञार्थवर्ण वै काम्या इष्टय
 स्ता उपानु फल-न्या इति काम्यशब्दवाच्य प्रधान विशेषवचन नो-
 पाशुत्वविधानादद्रुमात्र स्वरप्रय युक्तमित्याह * तथति * ज्योति-
 शमाद्रभूताना तु दशपूर्णमासविकृतीना दशपूर्णमासिक मन्द्रा-
 दिस्वरप्रय चोदकात् प्राप्तप्रयोगवचनन बाध्यमान तद्ग्रहणाद्धति
 वक्ष्यमाणन चादकवलीयस्त्वेनोद्गीयित ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिक
 चनापानुसमकवात्प्रवृत्तत्वादिए साम प्रवृत्त स्यादित्यष्टमाधिक-
 रण पूर्वपक्षवक्ष्यमाणस्य परत्वापकारतयाहायपूर्णमासिकाना धर्मा-

णां प्रहणस्य कृत्स्नविधानात्तत् पूर्वत्वमिति सिद्धान्ते निराकरिष्यमा-
 णत्वेनाभावाद्दार्शपौर्यामासिकमन्द्रादिस्वरप्रयाशङ्कानुपपत्तेः तदङ्ग-
 भूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि प्रस्तुतसिद्धान्तन्यायेन ज्योति-
 ष्टोमगतोपांशुत्वप्राप्तिं वाधित्वा दीक्षणीयाद्युद्देशेन विशेषचनवि-
 हितेषु स्वरेषु तेनैव न्यायेन साङ्गानां प्राप्तेषु मन्द्रं प्रातः
 सवने चरन्तीत्यादिविशेषचनैः सवनविभागे विहितानां मन्द्रा-
 दि (स्वरप्रयाशङ्कानुपपत्तेः तदङ्गभूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि
 प्रस्तुतसिद्धान्तन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्राप्तिं वाधित्वा दीक्षणी-
 योद्देशेन विशेषचनविहितेषु स्वरेषु स्वरेषु तेनैव न्यायेन साङ्गा-
 नां प्राप्तेषु मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिविशेषचनैः सवनवि-
 भागं विहितानां मन्द्रादि) स्वरकाणामुच्चारणानां सर्वेषां ज्योतिष्टो-
 माङ्गानामपि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रतिस्वं साङ्गं प्रयोगं प्रयोगं
 त्रेधा विभज्य प्राकृतमन्द्रादिभिराज्यभागान्तत्वाद्यनादरात्सर्वथा सा-
 म्याभावे ऽपि त्रेधा विभक्तयज्ञभागधर्मत्वेन तुल्यानां मन्द्राद्युच्चार-
 णानां प्राप्तेः यत्किञ्चिदिति वाक्याच्च सर्वेषां दैक्षात्प्राचामुपांशुत्व-
 प्राप्तेः प्रधानमाश्रयाचिना शब्देनोद्दिश्य यावत्या वाचा कामयी-
 त तावत्या ऽनुब्रूयादित्यादिस्वरविशेषविधानात्प्रधानमात्रे स्वर-
 विशेषात्तदङ्गेषूपानुतेति व्यवस्था दैक्षे तु मन्द्रयाज्यभा-
 गान्तमित्यादिविभागेन प्राप्तस्य प्राकृतस्य स्वरस्य गुण-
 मुख्यव्यतिक्रमन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्रसङ्गाद्धारितस्य सव-
 नविभागविहितेन मन्द्रादिस्वरेण गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायादेव दैक्ष-
 प्राप्तेनोभयानुग्रहायाज्यभागान्तादिविभागेन साङ्गदैक्षप्रयोगं त्रेधा
 विभज्य प्रयोज्यतया ऽवगतेन प्रतिप्रसवः प्राकृतस्य वा स्वरस्या-
 द्भूतं दैक्षे स्वरूपतः प्राप्तस्य प्रधानतः प्राप्तेन सवनविभागस्वरेण
 याथासवनविभागतुल्यदैक्षविभागाश्रयाणाम्मन्द्रादिस्वरकस्योच्चार-
 णस्य सम्पादनं कार्यमनुबन्धादिष्वपि सवनविभागस्वरद्वारप्रा-
 प्ता मन्द्राद्युच्चारणविशेषाद्दैक्षेण व्याख्याता इत्याह * एवमिति *
 तथा ज्योतिष्टोमस्येति तु पाठे तथा प्राप्ते सतीत्यध्याहार्यम् । ततो
 जोतिष्टोमस्येति पाठस्तु सुगमः यत्किञ्चिदित्येनेनोपसत्स्वप्युपां-
 शुता न युक्त्यापङ्गोपसंहारं यत्किञ्चिदिति वीप्सार्थप्रतीतिविराधा-
 पत्तेर्दीक्षणीयास्वरप्रसार्थत्वेन चार्थवस्योपपत्तेर्नोपसंहारार्थत्वं स-
 म्भवतीति सूचनायोपांशुपसत्स्वियुक्तं विप्सार्थयत्किञ्चिच्छब्देन
 सर्वव्यापित्योक्त्योपसंहारानर्हत्वं सूचितं सवनीयादिष्वपि साङ्गं

प्रयोग त्रेधा विभज्य मन्द्राद्युच्चारणानां वैक्षण्यायेनोचितत्वात्तद-
 तिक्रमेणानुबन्धादिषु वैक्षण्यायभतिदेशो न युक्त इत्यारङ्गाह * सु-
 ८२६।० त्याकालेति * मन्द्र प्रातः सवने चरन्तीत्यादिवाक्यस्थाना सवना-
 क्तानां सोमयागावयववाचित्वेन सवनीयादिवाचित्वाभावाद्यथा वी-
 क्षणीयाद्युद्देशेन विहिता. स्वरास्तदङ्गेषु न भवति यथा वा दीक्ष-
 णीयादिषु सुत्याकालवह्निभूतेषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु सवनसम्बन्धेन
 विहिता. स्वरा न भवन्तीत्याशङ्कते * ननु सवनशब्दानामिति *
 सप्तम्या सवनानामाधारत्प्रतीति. कर्ममध्ये ऽनुष्ठानादेव च कर्मणा-
 माधारत्वप्रसिद्धे कर्मकाले चानुष्ठान विनानुष्ठानस्य कर्ममध्येत्वा-
 सिद्ध सवनकाले तत्प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र मन्द्रादिवाक्यव्यवहारात्
 सवनीयादिष्वपि यथासवनमेव स्वरा भवन्तीति परिहरति *
 नेति * एतदेव व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च यथाक्रम श्लोकद्वयन वि-
 दूषोति * यदिति * यत्प्रातः सवनस्याङ्ग चरन्ति तन्मन्द्रमित्य-
 ङ्गव्यतिरेकजनितपञ्च्याश्रयणत्सवनाङ्गमन्त्रप्रतीतिरभिभवा । सव-
 नानामाधारत्वमात्रविषयायां स्तोत्रशस्त्रयाज्यानुवाक्यादिरूपाणा स-
 वनाङ्गमन्त्राणा सवनाख्यसामयागावयवभूतावान्तरसमुदायावयव-
 त्वेन सवनेभ्यः ऽत्यन्तभेदाभावादाधेयत्वानुपपत्तेर्वपया प्रातः सवने
 चरन्तीत्यादिवच्च सवन प्रत्याधेयत्वेनाश्रुतत्वात् यथा सवन मन्द्रा-
 दिस्वर. स्यादित्याशङ्कते * केचिदिति * व्यतिरेकता ऽन्वयतश्च
 यथाक्रम श्लोक व्याचष्टे * आधार इति * पृष्ठीप्रयोजनस्य मन्द्रा-
 दिस्वरलाभस्य पृष्ठभागे ऽपि सवनाधारत्वाविशेषेण स्तोत्रादिष्व-
 प्यवगतत्वेन सम्भवात् स्तोत्रादौ मन्द्रादिस्वरानाधापत्तिरूपो दापो
 मालीनि परिहरति * इतीति * अद्भानङ्गविषया इत्युक्त परिहारो
 ऽभिधीयतइत्यस्याहारणं याज्यम् । अत्यन्तभेदाभावे ऽपि आधेयत्व
 ८२६।० इत्यन्तेनोपपाद्यन् श्लोक व्याचष्टे * यथा हीति * अद्भानङ्गविषया
 द्रव्योक्ति । याज्यानुवाक्यादिसांनिध्योपकारिमन्त्रव्यतिरेकस्य त्वा-
 गदुपकारिण स्तोत्रादे कृत्स्नस्य मन्त्रजातस्य नि फलसवनाङ्ग-
 रथायागन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वावसायाः सवनीयाद्व्यङ्गान्तरत्वस्तोत्राद्यपि
 प्रत्याधारत्वमात्रं सवनात् न तु प्रधानतीति सवनीयादिनुव्यता वक्तु-
 शक्यस्याह * यदि वति * सुत्याक्त्यात्र ज्योतिष्टोमो । वयश्चित् ।
 सवनान्तरगत सवनीयादौ स्तोत्रादौ च यथासवनस्वरमुपपादितम-
 पूर्णं स्तोत्रादौ स्वरान्तरप्रतिष्ठाप्योक्तिपूर्वमुपसहरति * नास्ति *
 सवनीयादिव्यावृत्तिशब्दानिरामाय समस्तोक्ति. । सुत्याक्त्याना-
 म्यद्भानतीति मध्यमपदार्थासमास. । सर्वेष्वप्याहारादनसन्नेषु

ज्योतिषोमिकस्वरन्यायमितिदिशति * पतेनेति * सर्व-
 भ्र वाचनिकस्वरलाभव्युत्पादननानिष्ठापसौ परिहृतायामुच्चैर्मवे-
 त्यादिप्रहितस्य नानावेदस्वरस्य निर्धिषयत्व शङ्कते * क पु-
 नरिति * को विषय इत्यर्थः । इयेनादावौद्गाभ्रादिस्माल्या-
 प्राप्तस्य कर्त्तुं प्राकृताङ्गव्यतिरिक्तापूर्वाङ्गविषयत्ववत् नानावेदस्व-
 रस्यापूर्वमङ्ग विषयो भविष्यतीति पारहरति * उच्यतइति *
 पतद्वच विवृणाति * यदिति * येषां प्राकृतानामङ्गानां प्राकृतस्व-
 रस्तद्वत्यां विवृणोति चोदकेन प्रयोगवचनवाधात् प्रयोगवचन च वि-
 नाङ्ग प्रधानधर्माप्राप्तेरपूर्वे ऽङ्गस्वरेदस्वरापपत्तिसूचनार्थम् * प्राकृ-
 तत्युक्तम् । प्रयोगवचनस्याबाधाभ्युपगमे ऽपि वेदान्तरीयतोक्ता ।
 सविषयइति पूरणीय प्राकृतस्वङ्गेषु चादकप्राप्तन स्वरेण प्रयागव-
 चनप्राप्तस्वरबाध ऽप्यपूर्वे ऽङ्गचादकाप्रवृत्त प्रयागवचनप्राप्तस्वर
 बाधायागात् वेदान्तरीयेऽङ्गाङ्गवाक्ये प्रत्यक्षैकवाक्यत्वाभावात् ऽप्यङ्गा-
 ङ्गिनामन्योन्यापेक्षाकल्पितैकवाक्यत्वशब्दादान्तरीये ऽप्यङ्ग वेदान्त-
 रीयप्रधानप्रधानप्रयोगविधिप्रवृत्त्युपपत्तं गुणमुख्यव्यातिक्रमन्यायन
 वेदान्तरीये ऽप्यप्रधानप्रयोगविधेर्वेदान्तरीयाङ्गकवाक्यत्वायागा-
 द्वेदान्तरीये अङ्ग प्रवृत्त्यनुपपत्तं वेदान्तरीये ऽङ्ग प्रधा-
 नवेदस्वराप्राप्तिसूचनार्थं वेदान्तरीयेऽपूर्वेऽङ्ग प्रधानद्वारस्य स्वर-
 राख्यस्य धर्मस्य भावात् सविषय इत्यवमपि पक्ष दूषयति
 * नन्विति * समानवेदस्य तर्ह्यङ्गप्रधानस्वराविराधिस्वरत्वेनात्रा-
 ध्यस्वकीयस्वरत्वाधानास्वरविधिविषयो ऽस्त्विति पश्चान्तर शङ्कते
 * एव तर्हीति * कन्टकचितोदनादे प्रधानवेदविहितस्याव्यक्त-
 शेष इत्यनन विषयत्वकल्पनाद्वापि समानवेदप्रहितस्यैव विषयता
 युक्तेति सूचनार्थम् * शपेद्वित्युक्तम् * अङ्ग नानावेदस्वरस्य प्रधा-
 नस्वराविराधित्वं चदता प्रधाने ऽवश्यं नानावेदस्वरविधिरभ्युपग-
 न्नव्य इत्यापाद्य गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायात्प्रधानद्वारैरापूर्वे ऽङ्ग त-
 द्वेदस्वरलाभापत्तरङ्गविषयस्वरविधेर्नैकफल्यप्रसङ्गात् सो ऽपि वि-
 षयो न भवतीत्येवमेवमपि पक्ष दूषयति * सा ऽपीति * प्रधानमेव
 तर्हि यथाप्रकृताप्राप्तशेषाङ्गक स्वसमानवेदस्वापूर्वाङ्गान्तरक विषया
 ऽस्त्विति पश्चान्तर शङ्कते * तदत्र तर्हीति * दाशंपार्णमासिकन म-
 न्द्रयाज्याभागान्तमित्यादिना ज्योतिषोमिकेन वा मन्द्रयात स्वयन्त-
 त्यादिना स्वरण तस्य प्रधानस्यावरुद्धत्वात्सो ऽपि विषया न भव-
 तीत्यत्रमेतमपि पक्ष दूषयति * नेति * प्रधानस्यात्मीयवेदस्वराभावे
 प्राकृतस्य स्वरस्य प्राकृताङ्गमात्रान्वयित्वेनापूर्वाङ्गान्वयानुपपत्ते प्र-

धानद्वाराङ्गे स्वरलाभायोगात् अङ्गमेव तर्हि विषयो भविष्यतीत्यपूर्-
 धाङ्गविषयवाद्येव पुनः प्रत्यवतिष्ठते * न तर्हीति * प्रधानद्वारापू-
 र्धाङ्गस्य नानावेदस्वरप्राप्त्यभावे ऽपि यः प्रधानस्य प्राकृतस्य प्राकृत-
 स्वराख्यो धर्मः तस्यैव देशादिवत्प्रयोगाङ्गत्वेन प्रकृतिवद्विकृतावपि
 प्रयोगवचनाश्रयत्वावगतेरपूर्वे ऽप्यङ्गे ऽभावाप्राङ्गे नानावेदस्वरवि-
 धिविषय इत्येवं परिहरति * नैवमपीति * प्रकृतस्य स्वरस्य च य-
 द्ब्रह्मभागधर्मतया देशवद्भूमिप्राप्त्यभिहितं नवमाधिकरणन्यायेन स्थित-
 त्वाद्यद्ब्रह्मभागपतितस्यापूर्वस्याप्यङ्गस्य प्राकृतस्वराख्यधर्मलाभापपत्ते-
 नोपूर्वमङ्ग नानावेदस्वरविधिविषय इत्याह * अपि वेति * ननु
 स्तरा वा एष यद्ब्रह्मस्य तस्मादात्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनापांशु
 चरन्तीत्युदाहृत्य उपांशुताग्नीषोमीयप्राग्नाविषयार्थधर्मो यद्ब्रह्मभागध-
 र्मो वेति सन्दिग्धे यद्ब्रह्मस्य प्रयोजनवत्तरत्वात्पदेषावस्त्वस्तराशब्द-
 स्यागेन विध्युद्देशस्यप्राचीनशब्दान्वयप्रतीतेर्यद्ब्रह्मभागधर्मत्व पूर्वपक्ष-
 यित्वा तस्मादित्यादिपदभ्यवधानेन यद्ब्रह्मस्य प्राचीनमित्यन्वयायोगात्
 प्राचीनस्य चोद्देश्यत्वेन विशेषणानपेक्षत्वाद्यद्ब्रह्मभागस्य चैकत्वात्
 यत्किञ्चिदिति बहुविषयविषयार्थप्रतीत्ययोगापत्तेर्यद्ब्रह्मस्य त्मेरत्यन्वये
 ऽपि स्तुत्यर्थत्वेनार्थवत्त्वापपत्तेः पदार्थधर्मत्वस्य तस्मिन्नधिकरणे
 सिद्धान्तविषयमाणत्वात् कथं तेन न्यायेन मन्त्रादिस्वरस्य यद्ब्रह्मभा-
 गधर्मता स्थित्याशङ्कानिरासार्थम् * वेधेत्युक्तम् * यत्किञ्चित्प्रा-
 चीनमित्यत्र यद्ब्रह्मशब्दानन्वयाद्यद्ब्रह्मभागधर्मत्वं निराकरिष्यमाणं ऽपि
 प्रातः सवनादिशब्दानां यद्ब्रह्मभागवाचित्वादाज्यभागान्तादिशब्दाना-
 मप्येकवचनान्तत्वेनाशङ्कसा यद्ब्रह्मभागवाचित्वावगतं नवमाधिकरणपू-
 र्ध्वपक्षन्यायेन मन्त्राद्व्यंशभागधर्मतावसीयतइत्याशयः । यूपावटन्त-
 रणवर्हिषः प्राकृतलयनादिधर्मान्मन्त्रपद्यत् अपूर्वस्याङ्गस्य प्राकृतस्व-
 रानन्वयशङ्कानिरासार्थं पूर्वस्याप्यङ्गस्य प्राकृतयद्ब्रह्मभागाख्यकार्या-
 रम्भकत्वेनाप्राकृतकार्यवर्हिषस्तुल्यत्वं निरस्तम् । नानावेदस्वरस्य नि-
 र्विषयत्वशङ्कामुपसंहरति * तस्मादपीति * ज्योतिष्टोमं च नाना-
 वेदस्वरनिघण्टे सति वाङ्मयवलीयस्यवाङ्मयत्र निवेशे ऽपि त्याग्नतं
 ज्योतिष्टोमप्रकरणान्नानानर्थक्यार्थात्तज्योतिष्टोमनिवेशाभावात्वे ऽत्य-
 न्तानर्थक्यं स्यादित्याह * प्रकरोति * शङ्काद्वयस्यापि परिहार
 प्रतिजानीते * अत्रेति * सर्वेषां त्रिर्बिहोमानामपूर्वत्वेन प्राकृतधर्मा-
 प्राहित्याप्रायशब्दश्च याजुर्वेदिकत्वाद्भ्रूतपु प्रधानद्वारस्वरप्राप्ता-
 यपि सूत्रत्रयेषु दर्बिहामेषु उपांशु पजुर्पाति विधानमर्थवदित्याह *

२७। उपांशुवति * एवं निर्विषयत्वशङ्कापरिहारे ऽपि ज्योतिष्टोमं निघं-

याभावात् प्रकरणाग्नानानार्थक्याशङ्काऽपरिहृता स्यादित्याशङ्क्य ऋ-
 ऋसामवेदस्वरविधानयानैमित्तिक ज्योतिष्टोमाद्वा काम्ये चानङ्ग-
 ऽपि ज्यातिष्टोमाद्वाधितः प्रादन्त क्रतुप्रयोज्य सार्थकत्वात् ज्योति-
 ष्टोमप्रकरणाग्नानार्थवत्त्वोपपत्तस्तत्साहचर्यादस्यापि प्रकरणाग्ना-
 नमर्थः प्रङ्गमिष्यतीति सूचनार्थं स्तवच्छब्दः । इतरयारपि स्वरयो का-
 म्यनैमित्तिकेषु ज्यातिष्टोमाङ्गेषु निवेशेन सप्रियतया अन्तर्ज्योतिष्टोम-
 प्रयोगाच्च प्रकरणाग्नानार्थवत्तत्याह * ऋक्नामेति * वदनिमि-
 त्तस्वरलक्षणार्था वेदोक्ति कस्यां धितः चलक्षणाद्वाक्ति । तत्र वि-
 शेषविहितमन्द्रादिस्वरसद्भावात् नार्थवत्तत्याशङ्कानिरासपूर्वमेतदे-
 प विवृणोति * मन्द्रमिति * सामवेदविहित प्रवर्ग्याङ्ग-
 महावीरभदनिमित्तकमङ्गमुदाहरति * तथेति * एकपदार्थात्म-
 कत्वेनाभिर्मर्शनस्यार्थोपमीयवत्तथा विभागयोगात्सुत्याकालत्वाभा-
 वेन च सवनीयादिवद्यथासघनमेकस्वरः प्रायोगात्प्रधानद्वारस्वरा-
 प्राप्तेरात्मीयवेदस्वराधाधादुदाहरणत्वाधिरोधे ऽप्यमन्त्रकत्वे स्वर-
 विषयत्वायागापत्तमन्त्रप्रतीकप्रहर्णनैमित्तिकवर्णभेदिकस्य काम्यस्य
 चोभयविधस्यादाहरणस्य सूचनार्थादिशब्दः । यजुर्वेदविहितत्वनि-
 मित्तमुपाशुत्वमप्येव विधयजुर्वेदविहितैकपदार्थात्मककाम्यनैमित्तिक-
 काङ्गप्रियमुदाहार्यमित्याह * एवमिति * सुत्योत्तरकालेषु वानुप-
 न्ध्यादिषु ज्यातिष्टोमाङ्गेषु मध्ये ऽवभृथाङ्गभूतानां साम्नामादिश-
 ष्टोक्तानां चानुपन्ध्यादिसाम्ना परिसामाख्यानां परितः सामाना-
 त्तियुत्तत्या ऽवभृथादिप्रयागाद् बाह्यत्वाद्यगतेरवभृथादिप्रयोगविधि-
 विधेयत्वाभावात्तवभृथादिद्वारस्वरप्राप्त्यभावात्साम्नाज्योतिष्टोमाङ्ग-
 त्वाभावेन चाग्नीषामीयादिवःसचनविभागस्वरेण विषयतया ग्रहणा-
 भावाद् बाधकाभावेन स्वरूपतः प्राप्ते यथावदमत्र स्वरो युक्त इति
 कृत्वा नानावेदस्वरोपदेशानुस्यूतस्य नानाप्रदस्वरोपदेशस्य नि-
 र्विषयत्व प्रकरणाग्नानानार्थक्य वा नास्तीत्याशयनोदाहरणान्तरमा-
 ह * तथेति * सघनविभागविहितमन्द्रादिस्वरलक्षणार्थां सव-
 नोक्ति । सुत्योत्तरकालत्वात्प्राचीनभागविहितोपाशुत्वप्राप्त्यभावे
 सघनविहितेन च स्वरेण विषयतया ग्रहणाभावात्तमन्द्रादिस्वराभा-
 वे पारितोष्यानुस्यूतस्य वेदस्वरविधानपत्रयमाशङ्काह *
 अन्यथा हीति * परिसामसु प्रयागसमवायिस्वराभावे दाक्षणी-
 यापङ्गप्रयोगसमवायुपाशुत्व न स्यादित्याशङ्काह * दीक्षणीयादी-
 ति * दीक्षणीयादिपरिसाम्ना दीक्षणीयादिप्रयोगानन्तर्गतत्व ऽप्य-
 ग्नीषोमीयप्राचीनत्वाविशेषानुपाशुत्वतयाशयः । प्रवर्ग्यसाम्नामपि त-

ह्यंश्रीपोमीयप्राचीनतयाप्रवर्ग्यप्रयोगवहिर्भावाच्च प्रवर्ग्यस्वरोच्चै-
 स्त्वाप्राप्ते उपाशुत्व स्वादित्याशङ्क्याह * प्रवर्ग्येति * करण-
 विभक्त्या साङ्गस्याश्चैस्त्वविधानात् प्रवर्ग्यप्रयोगवहिर्भावे ऽपि च
 पशुप्रयोगवहिर्भूतस्य दीक्षाकालस्य यूपच्छेदनस्य पश्वद्रव्याविराध
 यत् प्रवर्ग्यसाम्नां प्रवर्ग्याङ्गत्वाविराधावुच्चैस्त्वमित्याशय । प्रास-
 ङ्गिक परिसमाप्य साङ्गप्रधानसयोगादुपाशुत्व तु गम्यतइत्येतेन
 प्रकृतमेव तर्हि स्वयमेवाङ्गानां याजुर्वेदिकत्वादुपाशुत्व न गुणप्र-
 धानधर्मविरोधद्वारमिति शङ्कानिरासमुपसहरति * प्रधानमिति *
 शङ्कानिरासोपसहारवत्सूचनापस्तुशब्द परमतेन वर्णितमधिकरण
 आधानसाम्नां यजुर्वेदविहितत्वेन वेदान्तरीयत्वाभावात्तुदाहरणत्वा-
 योगेन तावद् दूषयति * य इति * सामवेदेनैतद्विक्रियते यद्धारव-
 तीयादीभिरिति भाष्ये धारवन्तीयादिसामरूप यद्गान पश्यत त-
 त्सामवेदे इति करोते पाठार्थत्वाद्धारवन्तीयादिभिरिति तृतीयाया-
 श्चेत्यम्भूतलक्षणाधत्वात्स्वरूपपाठमात्र सामवेदिकमपेक्ष्यापचारा-
 त्सामवेदेन क्रियतइत्युपन्यासा न तु लिङादिव्यापारात्मिकाया वि-
 धानक्रियाया कारकहत्तु सामवेदमभिप्रत्यति स्वमतनादाहरण स-
 मर्थयितुमाह * तत्रेति * पाठस्य शब्दाभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादक-
 त्वोपचारोपपत्तेरुत्पादनवाचिकरान्यर्थत्वसम्भवसूचनायोत्पद्युक्त्या
 ऽस्मिन् व्याख्यान पाठो विवक्षित । एव पूर्वेपक्षभाष्यव्याख्ययोदा-
 रणसमर्थने सति पाठवदधर्मो बलीयान् विधिरेव उक्तौ वर्तत चिन्ता-
 पक्ष गुणे स्वरूपतः प्राप्तमुख्यद्वारप्राप्तयोर्विषय चिन्ताभावात्सौ-
 श्रौ गुणमुख्यशब्दो नोपपद्यतामिति कृत्वा कस्या चिन्तामपेदे
 पाषाणामप्याधानसाम्नां विधिकल्पननादाहरण समर्थनीयमिति प-
 रमतेनाह * तत्रेति * उपपत्त्युक्त्यात्र शब्दाभिव्यञ्जकत्वेन पाठस्योत्पाद-
 कत्वोपचारात् पाठो विवक्षित । विनियोगोक्त्या च विधिष्टो ऽसा-
 धारणो नियोग इतिभ्युपन्या स्याङ्गप्रधानसाधारणप्रयोग-
 विधिभ्यावृत्त्यर्थमुत्पत्तिविधिप्राप्तात्मिकानकपदार्थोपपत्त्यनामा प्र-
 णत्वाद्द्विवक्षित । सामवेदशास्त्राध्यामाधानविधौ सत्यध्येतृभद्राभा-
 षाद्यजुर्वेदे पुन धृत्यानर्थक्यापत्रे पाषाणान्तरीयविधिरुददान्तरीया-
 ष्यामप्येकार्थाना विधीना विकल्पेन विधायकत्वाऽमुपगम विकल्पेन
 पूर्वेपक्षकरणापत्तरनुदाहृतसामवेदिकविधिकल्पनायोगाद्येतत्समर्थ-
 नानुपपत्तेरुत्पत्तिविधानवाग्यलाघलस्यैव चिन्तनीयत्वात्पठिताना म-
 न्त्राणामन्त्रात्स्वरूपत्वाद्भिन्नियोगाशक्त पाठस्य विनियोगं प्रत्युपवा-
 रिषात् पाठास्यामुत्पत्ति गुणशब्देन मुख्यशब्देन च पाठ प्रत्युपका-

येत्पलभणात्प्राधान्यात्प्राथम्याद्भोत्पत्तिविधि विवक्षित्वाधिकरण व-
 श्यमाणाप्रकारेणारम्भणीयमिति परमतनिरासपूर्व स्मरतेनाधिकर-
 णप्रणेत प्रतिजानीते *तदा त्विति * कीदृगारभ्यतरत्यपेक्षाया विप-
 यसन्दहपूर्वपक्षसिद्धान्ताद् सहतुकासङ्गेपेयाह * यत्त्विति *
 भाष्यमपि पाठवदस्वरानुरोधेन वेदस्वरानुरोधेन वा
 पाठवेदस्वरमिति जिज्ञासाया पाठवेदस्वरा धार्ययितु युक्तो वि-
 धिवेदस्वराभ्यानुमहीतु युक्त इत्येतावद् गुणाक्त्या पाठवदस्वरो मु-
 रयोक्त्या च विधिवेदस्वरा विवक्षित इत्यत्र व्याख्याय शेष विधाना-
 र्थत्वात्पाठस्य विधीयमानस्यैव च मन्त्रस्य स्वरापक्षत्याद्विधानका-
 लावगतस्यैव स्वरस्य यादृन्सामवेदाभ्या विधीयते तदुच्चै प्रयोज्य
 यजुर्वेदेन यदिधीयत तदुपाश्वित्येव चादनाथंत्वावगते यदृन्साम-
 वेदयो पठ्यत तदुच्चै यजुर्वेद पठ्यते तदुपाश्वित्येव विधानाभावात्
 पाठकरणेन विधिवपयात्यगुणयुक्त सम्पद्यतामित्येतदधर्मध्यता पा-
 ठे प्रवृत्तं तत्र चेत्स्वरचादनार्थाज्ञानात्पाठवेदस्वरप्रवृत्त्या विधि
 वेदस्वरहानिर्भवति ततश्चादिताकरणात्फलमेव नाद्यात् भवति विधि
 वेदस्वरानुष्ठानात् पाठवदस्वरहानौ तस्याचोदितत्वात् स्वार्थहानि-
 गुणश्च सामगान पाठात्मक प्रधानमाधानम् आधानाद्भवन विधीय-
 मान तस्य च याजुर्वेदिकत्वावुपाशुता गुण स सामवेदात्यपाठवे-
 दधर्ममुच्चैस्त्र वाधतत्येव व्याख्ययम् । भाष्यानुसाराद्यतिक्रमशब्द
 वाधवाचिन सन्दहात्त्वर्थत्वाद्वा विरोधवाचनमभिप्रेत्य निय-
 ममात्रेण च पूर्वपक्ष कृत्वा स्वय व्यभिचारवाची व्यतिक्रमशब्दो
 नियमावकल्पाशया च पूर्वपक्ष इत्येतावतान्यथाधिकरण वर्णयति *
 अथ यति * सामान्यतो वेदान्तरीयाद्गमाप्रविषयत्वादस्याधिकरण-
 स्य कृत्वा चिन्तया प्रधानसामोदाहरणमित्याशयेनोक्तमेव परमते-
 नाधिकरणार्थ स्वरूपतो दूषयितु स्मारयति * अथ वैवमिति *
 स्वरूपताद्गविधायिना उदनाद्गस्य स्वरविधायुपलक्षण बलवत्प्रधान-
 द्वागद्गविधायिना वेति चिन्ताया गुणे स्वरूपता धर्म इत्यनेनैव
 न्यायन प्रधानद्वाराद्गविधायिनेति निर्णयात्प्रात्यात्मिकवेदधर्मवाधेन
 प्रधानवदधर्म कार्य इत्यधिकरणार्थो व्यपदेशद्वारोक्त । प्रधानद्वारा-
 द्गै प्राप्तेन धर्मण स्वरूपत प्राप्तस्य धर्मस्य वाधपक्ष प्रकृतौ ज्यो-
 तिष्टोम वदान्तरीयेषु स्तोत्रशस्त्रादभ्यङ्गेषु तदप्रहणाद्वा तच्छब्द-
 परामृष्टप्रात्यात्मिकवेदसमाख्याप्राप्तकर्तार विकृतौ तत्सूत्रयुतादि-
 तरलीयस्त्रप्रात्यात्मिकवाचकप्राप्तकर्तार वाधित्वा प्रधानवदममा-
 ख्यानकत्तुप्राप्त स्थितसिद्धान्तवाधप्रसङ्गात् नैव चिन्ता युक्त्याह

* एतस्मिंस्त्विति * यथाचोदकप्रापिताद्ग्राह्यत्वात्प्रयोगवचनञ्चो-
दकात् दुर्बलस्तथा प्रात्यात्मिकोपदेशरूपविधिप्रापिताद्ग्राह्यत्वाद्ग्राह्य-
तो ऽपि दुर्बल इति सूचनार्थं चोदकबलीयस्त्वव्युत्पादनार्थं. सूत्रोप-
न्यास । प्रात्यात्मिकाद्ग्राह्येतिदेशस्य च प्रापकत्वेन बलीयस्त्वा-
त्प्रकृतौ विकृतौ चाद्ग्राह्येदसमाख्यातकर्तृग्रहणे ऽनुस्वरस्याप्यङ्गवेद-
समाख्यातस्यैव ग्राह्यान्वापत्त प्रधानस्वरग्रहण न युक्तमित्याह *
अप्येति * करोते प्रयोगवाचिन्वाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपाश्विति
प्रयोगविधिविहितस्यापाशुधर्मकत्वप्रतीतेर्याजुर्वेदिकप्रयोगविधि-
विहितस्यापाशुधर्मकत्वान्नासात्माना युक्तेति यत्प्रयागवचनपरिगृ-
हीतत्वादन्यत्राप्युत्पन्नानामङ्गाना यत्रैव प्रधान तत्रैव विधिरि-
ति वाचिकेनोक्त तन्निराससूचनार्थैवकार । प्रधानप्रयोगविधिवि-
धयस्ये ऽङ्गानामेकादश चक्ष्यमाणा ऽपि दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो
यजेतेत्यादेः केषलस्याद्ग्राह्यत्वाच्चिद्वरहितत्वेन साद्ग्राह्यप्रधानप्रयागविधा-
नाशक्ते. करणविभक्तिनिर्देशात्साद्ग्राह्यत्वान्नासात्माना ऽप्यङ्गविशेषान्ना-
ते साद्ग्राह्यस्य वैकाङ्गसाहित्यमात्रेणाप्युपपत्त सर्वाङ्गोपसंहाराना-
द्वरप्रसङ्गात् ध्रुत्वादिस्मृत्याचारपर्यन्ताद्ग्राह्यकत्वप्रमाणसहितस्यैव
दर्शपूर्णमासाद्विवाक्यस्य साद्ग्राह्यप्रधानप्रयागविधायित्वाद्वापस्य च
पदान्तरस्य पाराच्योदाय्यात् यो ऽपि मन्यते । वाक्य प्राधान्ययो-
गेन वाक्यार्थे चापि भावनामित्याख्यातस्य वाक्यताद्वेषवत् प्राधा-
न्यमात्रेणोपपत्तेस्तदस्य चानाम्नातत्वेनोदादेर्मन्त्रत्वयत्नेद्व्याभा-
याद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपाश्विति वाक्यार्थानुपपत्त्यजुर्वेदेन य-
द्विधीयते तदुपाश्वित्येव एव वाक्यार्थो युक्त इत्याद्य । करोतेश्च
विधिवाचिनस्तद्विशेषप्रयोगविधिपरत्वे सत्युत्पत्तिविधिपरत्वायोगे-
नाङ्गे स्वरूपतो धर्माप्राप्तेस्त्वस्य प्रधानद्वारप्राप्तन धर्मेण सह बलात्
लक्षिताना न युज्येत उरपत्तिविधिवाची करोति प्रयोगविधिवाची ये-
ति चिन्ताया तु गुणे स्वरूपतो धर्म इत्यादिप्रन्धानुपपत्ति. तस्मा-
त्पाठार्थं. करातिविधानार्थो घेति सन्दिह्यात्पादनार्थःथात्करोते. पाठ-
स्य च शब्दाभिभ्यञ्जकत्वेनोत्पादनत्योपचारोपपत्तिर्विधाने ऽत्यन्ताप्र-
मिद्व्याचकशक्तिकल्पनायागात्पाठार्थं करोतिरिति पूर्वपक्षयित्वा
पाठ यदस्य करणत्वायोगात्त्वेत्यादितृतीयामङ्गापत्त करातस्तु ल-
क्षणया क्रियाप्रपृच्छित्तुभूतविशेषापक्षया प्रयोगविधि कल्पत्येनेय-
द्विशदम्बपदेशायोगस्यापपादितरथात्कार्यं ज्ञाते ऽधिकार स्वादि-
ति चाधिकारज्ञानस्य प्रयोगविधिरधीनकार्यज्ञानपूर्वकर्याभिधानेना-
धिकारविधे प्रयोगविधिपूर्वकत्वावसायात्सुतरां यद्विधयव्यपदेशा-

योगावगतेरुत्पत्तिविनियोगविध्योरन्यतरो विधिविशेषो विवक्षित इति भवगतेरुत्पत्तिविधौ करोतिस्सामञ्जसात् तस्यैव च प्राथम्यादुत्पत्तिविधानार्थः करोतिरिति सिद्धान्तयितव्यामिति सूचयन् किं करानिः पाठार्थत्वात्पाठवेदधर्मकार्यो विधानार्थत्वाद्वा विधिवेदधर्म इत्येव व्याख्या योभनेत्याह * अत इति * पाठाख्यामुत्पत्ति करोतिवाच्यां पूर्वपक्षे अभिप्रेत्य सिद्धान्ते विधानं करोतिवाच्यमभिप्रेत्य किमुत्पत्तिवेदधर्म कार्यो विधिवेदधर्मो वेत्येव विचारइत्यर्थः। वाच्यलिङ्गानपेक्षता ऽऽद्येनैवकारेण व्यावर्त्तिता । एवं च सामवेदपठितत्वादाधानसाम्नां युक्तंदाहरणतस्याह * तथा चेति * गुणानुष्ठानेन मुख्यः सगुणः कथं स्यादित्यादिभाष्यानुसाराद्ब्रह्मध्यानधर्मविरोधार्थं तथा गुणमुख्यव्यतिक्रमशब्दः कस्मात् व्याख्यात इत्याशङ्क्याह * यदि त्वात् * अपौनरुत्पत्त्यसम्भव सम्प्रधारणीय इति मृदुतयोक्तः ।

॥ ज्योतिष्टोमस्य यजुर्वेदिकताधिकरणम् ॥ ३ ॥

भूयस्त्वेनोभयश्रुति १० ॥

ज्योतिष्टोमस्यानेकवेदविहितत्वात् स्वरधिकद्वयो यजुर्वेदमात्रविहितत्वाद्दोषांशुतेवेति भाष्योक्ता चिन्ता याचनिकस्वरान्तरायरुत्त्वेन ज्योतिष्टोमे नानावेदस्वरस्यानवकाशाद्युक्त्याशङ्काग्निहोत्रं जुहोतीति यजुर्वेदे सर्वे वा भस्य बर्हिभ्य सर्वे परिगृहीतं य एवं सिद्धान्तग्निहोत्रं जुहोतीत्युभेदे च धृतस्याग्निहोत्रस्य भाष्योक्तोदाहरणानादरेणोदाहरणतामनन्तराधिकरणसिद्धान्तोपजीवनेन च सिद्धान्तकरणादनन्तरसङ्गति सूचयितुमाह * इदानीमिति * यानि नानावेदेषु ध्रूयन्ते तानि केनवेदेन व्यपदेष्टव्यानीत्युदाहरणानादरः सूचितः । उच्चैस्त्वोपांशुत्वयोः पाठवेदधर्मत्वे ऽनेकवेदपठितस्यैकस्य मन्त्रस्यानेकव्यपदेशनिराकरणाशक्तेः सिद्धान्तायोगप्रसङ्गात् विधिवेदधर्मत्वे ऽनन्तराधिकरणेनोक्ते ऽनेकवेदधृते केन वेदेन विहितमिति व्यपदेष्टव्यामिति चिन्ता सिद्धान्तसम्भवाद्युक्तेत्यनन्तरसङ्गतिसूचनायेदानीमित्युक्तं वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्ताशेषत्वात्तुलक्षणप्रकरणसङ्गती पूर्वाधिकरणवदस्यापि स्पष्टे निर्गुणपुनः भवणस्यैकयात्रास्येव घेदान्तरस्वस्याप्यध्येतृभेदाभावेन भेदकत्वात्सन्दाहायोगमात्रद्वय सन्देहोपपादनार्थं द्वितीयभयणस्य गुणार्थतां भाष्योक्तां स्ववाक्य गुणानुपादानात् वाक्यान्तरस्वस्य च गुणस्य वाक्यान्तरं विध्ययोगाद्युक्तमात्रद्वयासरूपत्वेनोत्पादकत्वायोगाद्दे-

८२१।

कत्वानुपपत्तेश्चानुयादकत्वाभ्युपगमे चानर्थक्यापत्तेः प्रकरणेन स्तोत्र-
शास्त्राद्यन्वयाद्यो वेदान्तरीयस्यो विधिरिति सूचनायाविच्छिन्ने
कथम्भावे यत्प्रधानस्य पठ्यत अनिर्ज्ञातफल कर्म तस्य प्रकरणाङ्ग-
तति प्रकरणस्य कथम्भावात्मकत्वाभ्युपगमात् प्रधानानीत्युक्त व्यप-
देशोक्त्या सामवेदविहितत्वधर्मं कार्यं इति फलतश्चिन्ताक्ता भाष्ये
चैकावधारणाभावरूपा निश्चयोक्त्या विकल्पेन पूर्वपक्षकरणात्तु क-
दाचिद्विपरीतमिति कदाचित्पदाध्याहारेण पूर्वपक्षवचनव्याक-
स्याप्येया इतरत्रेति भाष्य चिन्ताप्रयोजनात्तद्यर्थत्वेन व्याचष्टे * त
त्वेत * यस्मिन्वद स्वरूपेण विधीयन्त तत व्यपदष्टेभ्यः तात् तद्वद-
धर्मो भविष्यतीत्यथ । शास्त्रान्तरवशित्व सर्वेषु वेदपूर्वपक्षिप्रती-
तर्द्धर्मविकल्पाशयत्वन तावत्पूर्वपक्षभाष्य परमतेन व्याचष्टे * कि-
मिति * शास्त्रान्तरवदध्यतृभेदाभावात् नित्य सर्वेषु वदपु उत्प-
त्त्यानर्थक्यापत्तर्विशेषाभाव चान्यतरत्वात्पस्यनिर्णयात् स्वमतनात्प-
त्तिविकल्पार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ घति * पूर्वपक्षनिरासार्थंयत्तैव
प्राप्तइति भाष्य व्याचष्टे * एवमिति * यथा शास्त्रान्तर सर्वत्र
नित्यकर्मोत्पत्तेर्विकल्पैकादशद्वादशकपालत्वादिधर्मविकल्पस्तथा वे-
दान्तरे इध्यतृभेदाभावो सर्वत्र नित्यकर्मोत्पत्तयामात् स्वरावयवम-
पिकल्पो न युक्त इत्याद्यपूर्वपक्षनिरास वैधर्म्यदृष्टान्त इत्यत्रदा-
म्नानाच्छास्त्रान्तरवत् वेदान्तरे इत्युत्पत्तिविधिविकल्पेन युक्त इति
द्वितीयपूर्वपक्षनिरास वैधर्म्यदृष्टान्त । अता इनकवदस्याप्रधायकम-
ध्य नित्यमथैक कश्चित् कर्मणा विधायको इत्यस्तु प्रकरणेन गुणा-
न्ययसिद्धयर्थमित्युत्तराद्वाप्यं सूत्रव्याख्यार्थं भूयस्वनेत्यादिभाष्य
विशेषानन्तराणहृतुत्तथेनावधारणपूर्व परमतन तावद्व्याचष्टे *
स्यति * एकैकस्याङ्गस्य करणनिराकाङ्गीकारणाशक्तङ्गभूप-
स्यनेतिकसंज्ञ्यतत्याशयः । एकैकस्याङ्गस्यतिकसंज्ञ्यतात्वाभ्युपगमे
पच भूयासा गुणा मा यद्वाति कसंज्ञ्यता तस्माद् वरहीति कसंज्ञ्य-
तामाप्रिध्याव्यकमानुप्रदार्थं कसंज्ञ्यता चोद्नालिङ्गावगतपंद्वाति-
कसंज्ञ्यतया त्रिङ्गभूतया कसंज्ञ्यताचोद्नानुमान युक्तमित्येव परम-
तनेवान्यथा व्याचष्टे * यजुर्वेद इति * यजुर्वेदे ज्यातिष्ठामात्प-
त्तापि करातिगच्यस्यानुष्ठानस्य यदत्रयाधीनत्वादकपदकार्यत्व-
स्य वेदानुपपत्तरकवदाधीनानुष्ठानस्यैव दर्शिहोमादर्नानावदस्वर-
विषयत्वाप्रागमात् ज्योतिष्टोमादौ स्वरचिन्ता न युक्त्याशङ्क्य वि-
हितानुष्ठानाशक्तैर्यजुर्थेन परमात् ज्यातिष्टोमो विधीयत तस्मा-

ज्ञेन क्रियत इत्युच्यत इति करोतेरनुष्ठानहेतुविधिलक्षणाद्यत्वात् ज्यो-
 तिष्टोमादरक्तवदकार्यत्वव्यपदेशोपपत्त्युक्त्यर्थं यजुर्वेदेन हीति भा-
 श्यमनुष्ठेयत्वप्रमापकत्वाद्धिधरनुष्ठानहेतुहेतुत्वमुपपादयन् व्याचष्टे *
 भतध्वति * यजुर्वेदेन ज्योतिष्टोमस्य कर्त्तव्यत्वप्रमा क्रियत इति कृत्वा-
 यजुर्वेदेन त्रिधीयमानो ज्योतिष्टोमस्तन क्रियत इति करोत्यर्थो भव-
 नोत्यन्वयः । यस्माद्यजुर्वेदेन विधीयत अविहितानुष्ठानाशक्तेभ्यानुष्ठे-
 यताक्षापनरूपस्य विधानाख्यस्य लिङ्गादिव्यापारस्य वेदेन पुंसि प्रव-
 र्त्तमाने द्वारतावसीयते तस्मात्तन क्रियत इत्युच्यत इति मुष्याद्यंतयै-
 य करानिव्याख्याद्यर्थमेतद्भाष्यमित्येवमन्यथा व्याचष्टे * भय वति *
 कर्त्तव्यत्वकरणारभ्येनैव व्यापारेणानुष्ठानमाप यद्वदाद्भवति तद्वदन
 क्रियत इत्येव व्यपदिश्यत इत्यर्थः । परमतन भूयस्त्वव्याख्या दूपयि-
 तुमुपशङ्कते * नत्विति * एकैकस्याद्भस्यतिकर्त्तव्यताभूयस्त्वलि-
 ङ्गमित्यताग्न्याख्यायां प्रश्नपूर्व दूपयति * कुत इति * इष्टान्तने-
 तदेवोपपादयति * यादृशस्य हीति * दार्ष्टान्तिक योजयति * त-
 येति * व्याप्तमात्रापक्षत्वेन भूयस्त्वानपेक्षत्वात्तत्र भूयसी स्यात्
 स्वधर्मत्वमित्यस्य विषय इत्याशयः । गुणभूयस्त्वैवेतिकर्त्तव्यतेत्या-
 या व्याख्या दूपयति * नैव हीति * प्रत्येक करणोपकारिणामेषा-
 द्ज्ञानामुपादयत्वात् सहताना प्रयागा न तु सहतानामुपकारितत्या-
 शयः । एकैकस्याद्भस्यति कर्त्तव्यतात्वं ऽपि यदांतरस्वप्रधानानुवाङ्-
 स्यानुसन्धानकृशापावकत्वात् बह्वङ्गविधौ च क्लेशबहुत्वापत्तौ वेदा-
 न्तरस्वप्रधानानुवाङ्गे वाल्पाया एव विधयत्वस्योचितत्वात् भूयस्त्वा-
 या प्रधानविधिलिङ्गतेत्याशङ्कते * तत्रेति * एकाद्भविधय गुणार्थेन
 प्रधानविधिना अनुसन्धीयमानस्य बुद्धिच्छेदकाभावेनाद्गान्तरवि-
 धेय पुनरनुसन्धानानपक्षत्वात् बह्वङ्गविधान ऽपि क्लेशाधिक्य ना-
 स्तीत्याशयन परिहरति * उच्यत इति * यदांतरस्वस्य प्रधानस्य
 वेदान्तरीयाद्वापेक्षाया यदांतरीयाद्गान्धयसिद्धयर्थं वेदान्तरीयप्रधा-
 नविध्यधीनताऽप्युपगमात् स्वतो वेदान्तरीयाद्गानपेक्षाधातवगतरतपे-
 क्षितार्थविशेष क्लेशबहुत्वापत्तौ भूयस्त्वस्य प्रधानविधिलिङ्ग य श-
 ङ्कते * तस्मात् * प्रधानस्य प्रत्येकमद्वापश्यामद्वाधिक्ये क्लेशाधि-
 क्योपपत्तिस्य तु युगपत्सर्वोद्वापक्षाऽप्युपगमाद्याऽदद्वापश्या सङ्-
 क्तपक्षोपपत्तौ दद्वापश्याबहुत्वादेवाश्लेषेण बहुविधिः सेत्स्यतीत्याशयेन
 परिहरति * नैतदिति * परव्याख्यादूपयोपमहारपूर्वं स्वमनेन
 कर्मनिष्पत्त्युपयोगिद्रव्यदेयतारूपाद्भसाकल्पार्थेनया भूयस्त्वव्या-
 ख्यातु प्रतिजानाति * तस्मादिति * व्याचष्टे * इदंति * एतदे-

व तत्र हि द्रव्यद्वेषतारहिते कर्ममात्रं प्रस्तुतस्तोत्रशास्त्रयाज्यानुवा-
क्यादिमात्रं विधीयतरति शास्त्रान्तराधिकरणवार्तिकेन द्रव्यति *
तथा चेति * यजुर्वेदे तु समस्तस्य द्रव्यद्वेषतात्मकस्य कर्मरूपस्या-
म्नानात् स्तोत्रादिभिर्विनापि यागनिष्पात्तशक्तेस्तोत्रादिनिरपेक्षाक्रि-
याविधानं शक्यमित्याह * यजुर्वेदे त्विति * स्तोत्राद्वाङ्महण त-
ह्यनर्थकं स्यात् इत्याशङ्काह * वचनेति * व्याख्याते ऽयं सूत्रं
योजयति * भत इति * त्विष्वपि घेरेषु ज्यातिष्टोमास्ताताभुसर्षोक्तिर-
नुकेत्याशङ्काह * श्रुकसामेति *

॥ प्रकरणस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ४ ॥

असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्त्तव्यतार्थित्वात् ॥ ११ ॥

भुत्यादीनि च विनियोगे कारणानीति वक्ष्यन्ते इति प्रतिज्ञात-
त्वात् । भुत्यादित्रयस्य विनियोगकारणत्वमनुक्त्वा प्रकरणादेर्विनि-
योगकारणत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कानिरासार्थमुक्तानीति वृत्तसङ्कीर्त्तन-
भाष्यं तेषामर्थेन सम्बन्ध इत्यादिना कथं च विनियुज्यतरति प्र-
तिज्ञाचिन्तनेन भुत्यादीनां विनियोगकारणत्वस्यानुक्तत्वाद्वाइयुक्तमा-
शङ्क्य वृत्तविनियोगप्रकारचिन्तानुकीर्त्तनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह *
एवं तावदिति * तद्भूतानां क्रियार्थेन समाप्ताय इत्यत्र यैरर्थै-
र्षेषाशब्दानामौत्पत्तिकः सम्बन्धः तेष्वर्थेषु वर्तमानानां शब्दानां
सर्वकारकान्वितक्रियारूपवाक्यार्थप्रमाणत्वोक्त्या प्रत्येकभूतिरूपाणां
पदकारकविभक्त्याख्यानां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वयरूपे क्रिया-
न्वितकारकरूपे चार्थे व्यापाराभिधानात् लिङ्गस्य विनियोगकार-
णत्वे सिद्धे ऽपि यदि कश्चिच्छब्दस्य तात्पर्यानवधारणात् विज्ञा-
नानुत्पादकत्वे प्रामाण्यव्यापाराद्भेदस्य च प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वेन
प्रमाणान्तरतोऽर्थतात्पर्यावधारणायोगाद्विदान्तर्गतस्य भुत्यादेर्वि-
नियोगकारणत्वायोगं शङ्कत तद्भ्रमापनुत्तये ऽध्ययनविधानार्थं
विनियोगात्तात्पर्यावधारणे विनियुक्तशब्देनोक्ते पुरुषार्थानुबन्धिन्पर्ये
विधिना विनियोगाच्छब्दरूपाद्यर्थस्याद्भ्रत्वाक्यपुरुषार्थानुबन्धिन्त्वे प्रधा-
नोक्तोक्ते भुत्याद्यनपेक्षस्य विधेः समीहितविशेषे विनियोजकत्वा-
योगात् भुत्यादेर्ज्ञापकत्वेन श्रेये लिङ्गाद्विनियोगोपपत्तिसूचनार्था
हेयोक्तिः पुरुषार्थानुबन्धिन्शब्दान्वयरूपे श्रेये ऽध्ययनविधिना भु-
त्यादीनां विनियोगात्तात्पर्यावधारणे यस्य भुत्यादेर्यस्मिन्नर्थे विश-
पतात्पर्यं तस्मिन्नेव तस्य विनियोजकत्वासिद्धेस्तेषामर्थधिकरणा-
दिभिः विनियोगविशेषचिन्तानर्थक्यमाशङ्क्य भुत्यादिभिर्यस्य व-

वङ्गत्व ज्ञापयितुं शक्यत तस्य तदङ्गत्व ज्ञापयेदिति सङ्कीर्णता-
 त्पर्यायधारणात् सङ्कीर्णविनियोजकत्वासिद्धाद्यपि विनियोगविशे-
 पचिन्तार्थवत्त्वसूचनार्थं सङ्कीर्णरूपेण विनियुक्तान् सन्ति विशय-
 रूपेणाख्यातानीत्युक्तम् । तानियुक्तानीति पाठ तु प्राधान्यनैतद्-
 ध्यायश्लेषे ऽङ्गत्वरूपे ऽर्थे नद्भूताधिकरणप्रथमान्त्यन्यायाख्या सङ्की-
 र्णानि सन्ति तेषामर्थोधिकरणादिभिर्वाचकानि कृत्वा वर्णिताना-
 त्यर्थं । अनन्त चैतद्ग्राह्यस्या विनियोगाक्तिर्विशिष्टावृत्तिर्विनियोगाद्य-
 शेषार्थत्वन व्याख्याता । एकत्वयुक्तमेकस्य धृतिसयागादिति प्र-
 हाधिकरणपूर्वपक्षसूत्र ऽप्रघातादीना धृतिसयोगाद्भवस्याभ्युपगमे
 सम्मागाद्यपि एकवचनधृतिसयोगादकस्मिन्नत्र प्रहादौ व्यतिष्ठ-
 तेत्यभिधानादवघातादिघानयागविशयकारणत्वन धृतेरर्थोभिधान
 सामर्थ्यान्मन्त्रेषु शयभाव स्यादित्यत्र सामर्थ्यशब्दान्मन्त्रविनिया-
 गविशयकारणत्वेन लिङ्गस्य सूत्रितत्वं ऽपि वाक्यस्य क्वचिद्विशे-
 पकारणत्वंनासूत्रितत्वाद्भिनियोगकारणानीति यद्ब्रुवन्नायागमाश-
 ङ्क्य परमतन साक्षाद्वाक्यस्य विनियोगविशयकारणत्व क्व चि-
 त्सूत्रणानुक्त ऽपि धृत्यन्तर्गत्यात् लिङ्गान्तर्गत्या च वाक्यस्य विनि-
 योगविशेषकारणत्वसिद्धयद्ब्रुवन्मन्त्रमुपपादयितुमाह *तत्रति* त्रानयु-
 क्तत इत्येति विनियोगशब्दस्य त्रिनियोजकत्वाच्चिन्वाद्भिनियाजिका-
 त्मिकाया धृत सामर्थ्यात्मकस्य च लिङ्गस्यान्तर्गन्तत्वाक्यामति कृत्वा
 वाक्यशब्दावयवप्रहणन साक्षात् सूत्रितमित्युक्तं ऽन्तर्गत्युपपादनार्थं
 यथाशुद्धावघातादिविध्ययोगेन केवलपदप्रयोगाच्च प्रीत्यादिधरण स-
 त्यधृतावहतुत्वादि कल्पनानुपपत्तेरवहन्त्यादिसमर्पकव्रीह्यादपदान्त-
 रसन्निध्यपेक्षत्वात् विद्यात्मिकाया धृतर्वाक्यान्तर्गततया विनियोग
 स्यापि प्रतियोग्यनपक्षस्यायोगात् केवलपदप्रयोगाभावाच्च धृत च प्र-
 तियोगिनि सत्यधृतप्रतियोगिकल्पनानुपपत्त प्रतियोगिनि समर्पकप-
 दान्तरसन्निध्यपेक्षत्वात् विनियोजकात्मिकाया अपि धृतेर्वाक्यमन्त-
 र्गत लिङ्गविनियोग्यस्य कर्मसमवतार्थस्य निर्वपामीत्यादिपदस्य क
 षलस्य प्रयागाभावेनासमवेतार्थसन्निध्यपेक्षान्तरसन्निध्यपेक्ष चात्
 वाक्यस्यैव लिङ्ग विनियोग्यत्वावगतेर्विनियोगविषयत्वस्यैव च सा-
 मर्थ्यस्य लिङ्गत्वात् लिङ्गस्यापि अन्तर्गत वाक्यात्मित्युक्तम् । अन्यत्रा-
 न्तर्गत्वे यद्ब्रुवन्नायोगोपपत्ते धृतिसामान्यविनियोगापक्षिताविशेष-
 विनियोगहेतुत्वमात्रेण वाक्यस्य धृत्यन्तर्गति सामान्यविशेषरूपवि-
 पयभेदान्तु धृतिवाक्ययोर्भेदो ऽस्येव लैङ्गिकपदविनियोगापेक्षि-
 तवाक्यविनियोगहेतुत्वमात्रेण च लिङ्गान्तर्गति, पदवाक्यरूपवि-

लक्षणस्य क्रमस्य कृद्विषयलक्षणायाश्च समाख्याया सिद्धान्ते
 ऽपि त्रिनियोजकत्वानभ्युपगमादिनिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणस्य प्रक-
 णस्य सादेश्यलक्षणस्य क्रमस्य यौगिकशब्दलक्षणाया समाख्या-
 याश्च पूर्वपक्ष सद्भावेत्याप्यनभ्युपगमाद्विनियोगकारणत्वाच्चि-
 न्ता न युक्त्याशङ्केनिकर्तव्यतार्थित्वादेशसामान्यात्तदथत्वा-
 दिति सूत्राप्रपञ्चे स्वरूपशब्दास्तुक्त प्रकरणाच्छेष इति प्रधान-
 भूताव्य याधत्वाचितथा सर्वत्रानुवर्तमानशपशब्दानुपदान्तात् पञ्चम्या
 च वापकहेतु योक्त क्रमश्चानि चकारण पञ्चम्यर्थानुवर्तमानादाप्या
 चैत्रमित्यत्र शब्देन च तदनिदेशाद्विनियोगसामर्थ्येन दर्शयतीत्युक्त-
 म् । सद्भावेनेति शब्दे यत्किञ्चिद्रूपप्रकरणादिसद्भावस्योभयसिद्ध-
 त्वात् स्वाभिमतरूपप्रकरणादिसद्भावस्य साध्यत्वसूत्रनार्था स्वरू-
 पोक्ति । त्रैदिक चार्थे शब्दातिरिक्तपमाणाभावात् । शब्दस्य च साक्ष
 एवप्रणाक्षरसामर्थ्याकाङ्क्षितयोग्यार्थपदसन्निध्यतिरिक्तविनियोगका-
 रणभूतप्रकाराभावात् । श्रुत्यादीनि श्रोत्रेणैव तादर्थ्यबोधभाषये वि-
 नयाग कारणानीत्याशये किमेतावन्त्येवेति पृष्टमोदन पचेत्युक्त्वा
 तण्डुलानानय काष्ठान्याहरोदक स्वाद्यादि चोपनयेत्युक्ते लोके त-
 ण्डुलापनयनादीना पाकाङ्क्षत्प्रतीते पदसन्निधिवद्वाक्यसन्निधाव-
 पीतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया विनियोगहेतुत्वावसायाद्दवदत्तयज्ञदत्तवि-
 ष्णुमित्रेभ्य शुक्लनीलपीतवस्त्राणि देयानीत्युक्तं च शुक्लवस्त्रादी-
 ना यथाक्रम दत्तत्वाङ्गत्वप्रतीते सादेश्यनिमित्तस्य सन्निधिर्वि-
 नियोगहेतुत्वावसायाद्दवदत्तीय पाक इत्युक्ते दवदत्तस्य पाकाङ्क्ष-
 त्वप्रतीनेर्यौगिकशब्दस्य विनियोगहेतुत्वावसायाच्छाब्दे व्यवहारे
 वा शब्दस्याथस्यावसायागादितिकर्तव्यताकाङ्क्षासादेश्ययौगिक-
 त्वानामपि त्रिनियोगकारणभूतशब्दप्रकारवाचित्वाप्रगनस्तान्यपि
 विनियोगकारणानीत्याशयेन नेतिभाष्येण निरस्य भावनाया सन्नि-
 पत्योपकारीतिकर्तव्यताव्यमाप्रणेतिकर्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तरारादु-
 पकारीतिकर्तव्यतानाकाङ्क्षत्वात् सन्निपत्योपकारिण्याश्चतिकर्त-
 व्यताया श्रुत्यादिगम्यत्वान्न प्रकरणगम्यत्वाभावात् नेतिकर्तव्यता-
 काङ्क्षालक्षण प्रकरणमस्तीत्याशयान्न प्रकरणमात्रविषय प्रश्नान्तर कि-
 मपरमिति भाष्येण कृत्वात्रिकरणरक्षणार्थं पूर्वपक्षे कार्ये प्रभो न
 युक्त इत्याशङ्का त्रिपर्ययत् सन्दहाज्ञानयोरपि सिद्धान्तप्रतिकूल-
 त्वात्पूर्वपक्षत्वसम्भवसूचनार्थं त्रैविध्यप्रसिद्धेन प्रभेन पूर्वं पक्ष
 कृत इति प्रभेनेवेति भाष्येणोक्तं तन्मर्थं तात्पर्येण व्याप्ये * तत्रे-
 ति * अथमपि क्रमणापपादयति * याधत्तीति * सूत्राधीनज्ञान-

स्य पुम कथनात् प्राक् सन्वेदाह्वाने सम्भवत इत्याशयः । तदीत्यप्येवंतत्त्वफलत्वरूपणानिश्चितेषु प्रभस्य लोक त्रैविध्यप्रसिद्धिदर्शनायै भवति चेति भाष्य स्पष्टत्वात् व्याख्यात पूर्वपक्षमुपसहरति * तस्मादिति * अस्य पूर्वपक्षस्याधिकरणत्रयसाधारण्यमूचनाद्विद्यादशब्द तद्वित्यादिसिद्धान्तभाष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * करणत्वस्यातिशयितनाधिक्यरूपसाधकनमत्वलक्षणत्वात्तिशयस्य चापक्षितत्वात्पक्षप्रसाधकत्वरूपामितिकर्तव्यता विना करणत्वात्तुपपत्त सन्निपत्यापकारिणश्च प्रोक्षणमन्तादेवागानिष्पादकभावनाकरणीभूतद्रव्यदयनादीति कर्तव्यतात्वन फलभावनाकरणीभूत्यागादीतिकर्तव्यतात्वाभावावश्यम्भाविन्याराधुपकारीतिकर्तव्यताकाङ्क्षित सूचनार्थं करणत्वाची प्रधानशब्दः । सन्निपत्योपकारीतिकर्तव्यतान्वयमात्रेषाकाङ्क्षानिवृत्त्यभाव फण्यम्भावाविच्छेदात्कोक्तः । अस्युक्तोक्तिव्याख्यानायानिर्हातेत्युक्तम् * प्रकरणानङ्गतेति वदता * यत् परार्थत्वादिति सूत्रस्यशपठ्यानुपङ्गं सूचितः । सिद्धान्तापपादनार्थं यदीतिकर्तव्यताकाङ्क्षिण इत्यादिभाष्य व्याचष्टे * दर्शयति * दर्शपूर्णमास्यारूपकाराव्यानुग्रहापक्षाय प्रयाजादीना च साध्यापक्षाय सत्यामपि यथाविकृतेरुपकाराकाङ्क्षायां विकृतौ चातिदिष्टाना प्रयाजादीना साध्याकाङ्क्षायां प्राकृतप्रमाणसिद्ध्यनोपकारेण निवृत्तेर्न विकृतौ प्रकरणं प्रवर्तते । तथा यदि दर्शपूर्णमासयोः सहायभूतप्रयाजादीना साध्य उपकाराऽन्यतः सिद्धं फलं चित्प्रमाणनापलभ्येत तदा दर्शपूर्णमासयोरपि न प्रकरणं प्रवर्तते न त्वेतदस्तीति सूचनार्थं * तद्युक्तम् * घायंय श्वतमालभेत्यस्य च प्रकृतिलिङ्गभूतनालमतिना दैक्षपकारस्य स्वपदे मासमग्निहोत्रं जुहातीत्यत्र अग्निहोत्रोक्त्यानारभ्याग्निहोत्रधर्मातिदेशात्तद्व्रतस्योपकारस्य स्रवाभ्ये दैक्षप्रकरणे च दर्शपूर्णमासिकप्रयाजादिदर्शनाद्वैशेषी पूर्णमासधर्मातिदेशावगते स्वतोपकारस्य स्वप्रकरणे प्राकृतप्रमाणसिद्धस्यापलम्भात्तद्वैषम्यसूचनार्थं * स्वेत्युक्तम् * एष सत्यपि यदि प्रकरणालोचनार्शपूर्णमासयोः काचित्प्रवृत्तिरव्यभ्यत ननस्तद्गतप्रमाणसिद्ध्यनोपकारेणैराङ्गास्य स्यान्न त्वतदस्तीति सूचनार्थां प्रकरणांतराक्तिः । एवस्यापि प्रत्यक्षादिपञ्चकान्तगतत्वात्तन्निरासनेन निरासः ऽपि लौकिकवैदिकशब्दभेदविवक्षया भेदेनोक्तिः । दर्शपूर्णमासयोः सहायभूतप्रयाजादीना च साध्यभूत उपकाराऽन्यतः सिद्धो न फलं चित्प्रमाणिकेन वैदिकेन वा प्रमा-

१) जेनोपलभ्यत इत्युक्ते ऽथांत प्रोक्षणाघघातादिजन्येन सांनिपाति-
 केनोपकारोपकाराकाङ्क्षानिवृत्तिर्देर्देषपूर्णमासयोर्नारादुपकाराकाङ्क्षे-
 त्याशङ्का * अत्रयश्चेत्युक्तम् * यदि त्वित्यनेनाभावशङ्काया प्रक-
 रणाभ्यारादुपकारप्रमाणसङ्गावात्रिरस्तायां सन्निधिमात्रादन्वयानु-
 पपत्त प्रकरण पदसन्निध्यभावाद्वाक्यसन्निधेय विप्रकृष्टत्वेनात्रय
 हेतुत्वायोगान्न प्रकरण प्रमाणमित्याशङ्का * न हीत्युक्तम् * वि-
 श्वजिह्वत्फलाध्याहारण दर्शपूर्णमासफलानुपङ्गण वा साक्षात्पुरु-
 पार्थभूत स्वर्गाद्येव प्रयाजादीना साध्यत्वेन कस्मान्न कल्प्यत इत्या-
 शङ्का यथा-न्यस्वर्गादिसाध्य कल्प्येत तस्येज्याधिकरणन्यायाद्-
 र्शपूर्णमासनामविशेषितयज्युक्तेनाग्नेयादिपदकेण सह सम्बन्ध
 निराकाङ्क्षीभूतस्य न प्रयाजादौ सम्बन्धाकाङ्क्षास्तीत्युक्त्वा दर्श-
 पूर्णमासया प्रयाजादीना च परस्परमुपकार्योपकारित्वनियमसि-
 द्धिरन्यान्याकाङ्क्षाधीनाद्वाङ्घ्रिसिद्धयर्थमुपसहता । प्रयाजादेश्च स्व-
 र्गार्थत्वशङ्कानिरासनं तानि तत्रैवेत्यादिप्रयोजनभाष्यस्य प्रयाजादी-
 नि दर्शपूर्णमासवारव विनियुज्यन्ते न स्वर्गे तथाग्निहोत्रे ज्योतिष्टो-
 मं वा यद्वच विध्र पदार्थजाते तदप्यग्निहोत्रपव ज्योतिष्टोमपव वि-
 नियुज्यते न स्वर्ग इति व्याख्या सूचिता फलकल्पनानुपङ्गाश्रयां चह
 पूर्वपक्षश्चतुर्थोपान्त्य फलवाक्यस्येन यजिना प्रयाजादीनामपि प्र-
 हणादित्यपौनरुक्त्य स्पष्टम् । इतिकत्तंब्यताकाङ्क्षिप्रधानसन्निधौ
 पठिताना प्रोक्षणप्रयाजादीना यद्नानुदाहरणानां स्पष्टत्वात् प्रकृते
 विनियुज्यत इति प्रयोजनस्योक्तत्वात् प्रयोजनोदाहरणप्रदानावन्त-
 कायाशङ्का सन्निपत्त्योपकारिणा प्राक्षणादीना क्रियाङ्गभूतद्रव्या-
 यत्रयेन नैराकाङ्क्षानुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणत्त क्रियाया विनि-
 यानानुपपत्तेरुदाहरणत्वायोगात्क्रियाङ्गभूतद्रव्याद्यङ्गत्वद्वारा तु तेषां
 क्रियाङ्गत्वाश्रयुपगम ऽधिकारलक्षणप्रकरणानुगृहीतेन भृत्यादिनैव
 तत्सिद्ध कथम्भावलक्षणेन प्रकरणेन विनियोगायोगात्तरे च क्रि-
 याया इतिकत्तंब्यताकाङ्क्षानिवृत्तिसिद्धरारादुपकारिणा प्रयाजादी-
 ना विनियोगायोगात्प्रयोजनानुपपत्तेः प्रयोजनोदाहरणे पृष्ट्वा स-
 न्निपत्त्योपकारिणामुदाहरणत्वायोगे ऽपि भारादुपकारिणामुदाहर-
 णत्व तद्विनियाजनं च प्रयाजनमिति भाष्यव्याख्यासूचनायासयु-
 क्तौक्त सन्निपत्त्यापकारिणा प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थत्वसूचनार्थे
 परमतन तावत्सन्निपत्त्योपकारिणाभारादुपकारिणां च प्रकरणाधि-
 नियोज्यतामभिप्रेत्यासयुक्ताके । प्रश्नपूर्वं प्रयोजनमाह * असयु-
 क्ति * द्वित्वयदुत्पुक्तस्य प्रतिपद्विधानस्य भृत्या द्विपदुपजमा-

नक्तवन्तरसयुक्तस्य पूर्णो ऽह देवयज्यया पशुभिर्जनीपीयेत्याद्यनुम-
न्त्रणेषु च पूषादिशब्दानां लिङ्गात् तच्छेषाणां चाहमित्यादीनां वा
क्येन पूषादिदवत्यष्टिपशुसयुक्तानां ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासप्रकरणा-
भ्यां विनियोगनिवृत्त्यर्थमित्युत्तरार्थे । प्रोक्षणादीनां श्रुत्यादिभि-
र्ब्रह्मादिसयुक्तानां दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमप्रकरणाभ्यामविनियोगा-
पत्तेर्विशेषणमभ्याहरति * प्रकरणेति * पदार्थान्वयरूपवाक्यार्थ-
प्रतिपादनमात्रे वाक्यव्यापारस्य स्यात् तं सदनमित्यादे सुमन-
स्यमान इत्यन्यस्य वाक्यविनियोगात्करेकवाक्यत्रापगमने साम-
र्थ्यनिमित्तविनियोगाद्भवस्य स्योन त इत्यस्य पूर्वेषु सहैकवाक्य-
तामभ्युपेत्योपस्तरण समर्थेत्यादिभाष्यालोचनयो प्रतीतेः प्रतिनि-
यतावेतौ श्रुतिवाक्यसम्बन्धात् शेषशेषरूपेभ्यां विशेषणविशे-
ष्यात्मकइत्यादिवाचित्के वाक्यस्य विनियोजकताया निषेत्स्यमा-
नत्वात्तत्सामान्यनारुणावाक्य ऽपि वाक्यस्याविनियोजकत्वावगतेरा-
रुण्यस्य वाक्येन क्रयसम्बन्धायुक्तत्वादेतत्प्रयोजनानुपपत्ते स्वम-
तेनासयुक्तस्य ग्रहणस्य सन्निपत्तोपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्ति-
प्रयोजनत्वं सूचयितुमाह * नास्त्विति * श्रुत्यादीनां सर्वेषामत्र
परदौर्बल्यात् पूर्वसयुक्तत्वार्थे परस्याविनियोगसामर्थ्यात्सामर्थ्या-
लोचनमेव श्रुत्यादिसयुक्तानां प्रकरणविनियोगनिवृत्त सिद्धत्वा-
दसयुक्तमिति यत्सूत्रं तच्छब्दव्यादिसयुक्तानां प्रकरणविनियोग-
निवृत्त्यर्थे न भवति । किं तु सयुक्तशब्देन सन्निपत्तोपकारित्वाभि-
धानात् । सन्निपत्तोपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थमित्याशयः ।

क्रमस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ५ ॥

क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ १२ ॥

वैदिके ऽर्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणाभावात्सावेद्वैदिकत्वयोश्च
विनियोगहृतुभूतशब्दप्रकारत्वाभावात् । न क्रमसमाख्ये विनियोग
कारण इत्याशयनाथत्वाद्यधिकरणद्वयस्य विकृतीनां प्राक्प्राकृता-
ङ्गान्वय ऽप्यहानोपायपरिमाणं वादश्रुतफलत्वेनाङ्गत्वयोग्येषु कर्मसु
सन्निहितेषु सत्सङ्गाकाङ्गानिवृत्त्यसिद्धिर्बहुतकर्मसन्निधानस्य प्रक-
रणत्वाद्दुपाश्रयाजस्य विप्रतिपक्षजातिशत्रुमकर्तृकैन्द्रागतकर्मद्वयस्य
वा ब्राह्मणपाठादनुमन्त्रणमन्त्रस्य याज्यानुवाक्यायुगलद्वयस्य वा
मन्त्रसहिताया पाठादेकप्रदेशवाक्यपाठत्वाद्दशाभावेन तदनुकमुत्स-
रिपरिवृत्त्याख्यसन्निधययागादेक्षस्य च स एव औपवसथ्ये ऽहनिद्व-

देवस्यः पशुरालभ्यतइतिधृत्यौपवसध्यास्ये ज्योतिष्टामप्रदेशे
 ऽनुष्ठानोक्तावप्युपाकरणार्दीनां वैक्षाङ्गत्वावगमात्प्रागौपवसध्यास्ये ऽनु-
 ष्ठानावगन्तरेकप्रदेशानुष्ठानाख्यानुष्ठानसादेश्याभावेन नद्वत्तुक्तस्यापि
 सन्निधेरयोगात् फलवत्सन्निधिलक्षणा. क्रमो ऽस्ति निर्वापादीनां
 च समाख्यां विनाध्वर्यादिसम्बन्धानवगन्तराध्वर्यवादिसमाख्या यौ-
 गिकशब्दलक्षणा नाम्नीत्याशयेन * किं चेति * द्वितीये च प्रश्न-
 भाष्ये एकहेलया व्याचष्ट * पूर्ववद्वेति * किमुक्तभ्यां ऽन्यदपि-
 प्रमाणावतीति किञ्चेति भाष्यार्थः । क्लृप्तोपकारत्वेन प्राक्तानानाम-
 ज्ञानां निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यस्य दशमे गृहमेधीयाधिकरणे व-
 द्यमाणत्वाध्वर्यात्काङ्क्षाया सांप्रहययादिकाया विकृतेः सन्निध्या-
 म्नातानाम् अभ्युत्पन्नानामामनहोमादिकर्मणां सन्निहितफलवत् क-
 र्मोपकाराख्यसाध्यसम्भवे कल्पनागौदयापादकस्वर्गफलत्वकल्पना-
 योगात् विकृतिफलानुपपन्नस्य फलसम्बन्धोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधान
 स्यादिति चतुर्थाधिकरणे परिधिमन्त्राद्यसम्प्रद्वपदव्यवायेन निरा-
 करिष्यमाणत्वात् सन्निहितविकृत्यद्गतां विनानर्थक्यापत्तेर्निराकाङ्क्ष-
 स्योपाध्यायस्य शिष्याकाङ्क्षयाकाङ्क्षोत्थापनवत्सन्निध्याम्नातधर्मा-
 काङ्क्षयाकाङ्क्षोत्थापने ऽपि स्वतो निराकाङ्क्ष्यावुभयाकाङ्क्षालक्षणाप्रक-
 रणत्वानुपपत्तेर्वैकृतधर्मसन्निधि क्रम एव भिन्नप्रस्थाज्ञातानामपि च
 क्रममन्त्राणामुपकारकोपकार्याकाङ्क्षायां प्राङ्गणार्थितैः क्रमेभिर्मन्त्रसं-
 हिताधीतेषु मन्त्रेषु उपकारत्वेन मन्त्रैश्च क्रमसूपकार्यत्वालोच्य-
 मानेष्वदित आरभ्यालोचनादाद्यग्रन्थप्रदेशार्थितयोः क्रममन्त्रयो-
 रन्यान्यं द्वितीयप्रदेशार्थितयोश्चान्यान्यमित्येवं क्रमण युद्धौ विप-
 रितृत्तेः सर्वैस्वसंवेद्यत्वेनापहव्यायोगात् पाठसादेश्यहेतुकां वैक्षाङ्ग-
 त्वानवगम ऽपि चोपाकरणादीनां पाठक्रमेणौपवसध्यास्य वैक्षप्रदेशे
 ऽनुष्ठानावगमात् अनुष्ठानसादेश्यहेतुको ऽपि फलवत्सन्निध्याख्यः
 क्रमो ऽस्तीति क्रमो देशसामान्यादित्येनावतोका चकारेण पूर्वसूत्रस्य-
 प्रकरणादिति पञ्चम्युक्तेपहेतुत्वानुकरणात्सो ऽपि एवहेतुरिति एवं
 सूत्रव्याख्यां सूचयन् सिद्धान्तमाह * तत्रेति * क्रमो ऽपि विनि-
 योगकारणमित्येतावताद्ये प्रश्ने निरस्ते द्वितीयप्रश्ननिरासार्थं वैकृतक-
 र्मसन्निधिरपि क्रम एवेत्येवकारेण सूचितम् । द्विविमन्त्रैन्डाग्र्या-
 ज्यानुवाक्यायुगलोपाकरणादीनां शेषित्याभिमतकर्मविशेषसन्निधि-
 पाठाभावं ऽप्येकदेश्याख्यायान् देशसामान्येन बुद्धिपरिपृस्थाख्यम-
 ध्विचिरूपः क्रमः प्रतीयतरत्युक्ते देशसामान्यव्याख्यार्थं द्विविध्याक्तिः
 देशसामान्यहेतुकक्रमद्वैविध्ये सति फस्मात्पाठसादेश्यमात्रे भा-

व्यक्तोक्तमित्याशङ्क्य दैक्षस्य ध्रुवोपाकरणादीना चोपयसध्याह्वानु
 ष्टेयानीषोमीयप्रणयनोत्तरकालपाठेन पाठक्रमादौपयसध्या ५ ह्यनुष्ठे
 यत्वावगतेरेकप्रदशानुष्ठानाख्यस्यानुष्ठानसादेदयस्य स्पष्टत्वात् सुप्र-
 तिपाद सन्निधिहेतुत्वं मत्वा पाठसादृश्यस्यास्पृष्टत्वं सन्निधिहेतुत्वं
 स्यु प्रतिपादस्य प्रतिपादनायोत परिहार सूचयन्पाठसादेदयापपा-
 दनपूर्वं सन्निधिहेतुत्वं मत्वा तावदुपपादयति * विनापीति * अर्थापवाद प्र-
 कारांतराची पाठसादेदयहेतुकस्य क्रमस्य विनियोगहेतुनामुपपा-
 दयति * चेनोत * ऐन्द्राभनयार्याज्यानुवाक्यायुगलयारैन्द्राग्नाभ्या
 प्रधानाभ्याम् दवताप्रकाशकत्वालिङ्गस्य च सामान्यस्य सम्बन्धि
 विना विनियोजकत्वायोगात् काम्ययाज्याकाण्डसमाख्यया च कर्म-
 विशेषान्वयाख्यसामान्यसम्बन्धानवगते क्रमण विनियोगे ऽप्य-
 नुमन्त्रणस्य प्रधानानानाकाङ्क्षितत्वाक्रमेण विनियोगा न युक्त इत्याश-
 ङ्क्य प्रधानस्यानुमन्त्रणानाङ्गत्वे ऽप्यनुमन्त्रणाकाङ्क्षयाऽकाङ्क्षामु-
 त्पाद्य विनियोगो भविष्यतीति परिहार सूचयन्ननुमन्त्रणविनियो-
 ८३३ गे क्रमस्य हेतुतामुपपादयति * तद्यति * आद्या-
 नुमन्त्रणस्याद्येष्यन्त्याग्निराकाङ्क्षनया द्वितीयादीना अनुमन्त्रणा-
 दीना द्वितीयादिभि रेषिभिः सम्बन्धत भाव्यमित्यर्थ । एतत्तर्हान्तर-
 ह देष्यज्ययेत्याद्यनुमन्त्रणान क्रमविनियोज्यत्वेन कस्मिन्नोदाहृ-
 तानीत्याशङ्क्याधिकारलक्षणप्रकरणेन दर्शपूर्णमासाभ्याख्य सा-
 मान्ये सम्बन्ध सर्वेषामनुमन्त्रणानामनवगतद्वारविशेषान्व-
 याय व्यवस्थापेक्षायामग्नेयादियागाङ्क्षनानुमन्त्रणानामग्नेयया-
 गादिप्रकाशनसामर्थ्यालिङ्गेन व्यवस्थासिद्धे क्रमानपेक्षत्वात् अस्प-
 र्ष्टलिङ्गतया लिङ्गेन व्यवस्थापयितुमपक्यमनुमन्त्रणमुदाहरति *
 तत्रेति * लिङ्गेनाभ्यक्तलिङ्गमन्त्रव्यवस्थानुपपत्ते प्रकरणात्स-
 र्वार्थत्वापत्त । क्रमेण विनियोगा न सिद्धोदित्याशङ्कते * ननु
 चेति * अबाधसम्भवे याधपक्षस्यानाधयणीत्वात् उपाशुयाजस्य
 विशेषितया प्रहृये द्वयानुग्रहसम्भवात् । न क्रमो बाधनीय इति
 परमतन दूषयितुमुपपस्यति * तत्राति * उपाशुयाजमात्रार्थ-
 त्वे प्रकरणावगतसर्वार्थत्वबाधापत्तर्न द्वयानुग्रह सम्भवतीत्या-
 शयेन दूषयति * शक्यनियति * अनुमन्त्रणस्याधुनावृत्तिदोषा-
 पत्ते । सर्वार्थता युक्तेत्याशङ्क्य प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिर्यथैवेति सूच-
 नार्थ प्रति * प्रधानयुक्तम् * आग्नेयादीना लिङ्गावगतैरनुमन्त्र-
 णान्तरेनैराकाङ्क्षादुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेनास्यानुमन्त्रणस्या-
 प्रहण न सम्भवतीति स्वमतेन परिहारमाह * तत्रेति * स्पष्टलि-

ज्ञानां लिङ्गेनास्पष्टलिङ्गस्य च प्रकरणेन विनियोगाद्विषयमशिष्ट-
विकल्पपक्षेरेषु नास्य प्रकरणेन प्रहणमित्याह * न चेति * अहृष्टा-
र्थत्वेनैकार्थानवगमात् विकल्पानापत्तिं शङ्कते * अहृष्टार्थानामिति *
मन्त्रमुद्यारयन्नेव मन्त्रस्यत्वेन सस्मरन् ।

शेषिणे तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणमित्येवम् ॥

लक्षणेनैषां यागानुमन्त्रणाख्यया यागस्मृत्यर्थत्वात्प्रगते ।
कृतस्यापि च यागस्याकृतत्वशङ्कायामश्रद्धानिमित्तयेगुण्या-
पत्तेः शङ्कानिवृत्तौ कृतस्य यागस्य प्रत्येकस्मृत्याख्यप्रत्येक्षा-
पेक्षत्वात् इष्टार्थत्वावगतेरेकैकेन च मन्त्रेण तस्मिद्धेर्तुर्वारा विक-
ल्पापत्तिरिति परिहरति * नेति * कृतयागस्मरणस्यानुष्ठानानौप-
यिकत्वात् कालविप्रकृष्टाभावेन चाकृतत्वशङ्कानुपपत्तेस्तद्विवृत्यर्थ-
त्वायोगात् पदार्थमध्ये क्षुत्तादिनिमित्तविष्णुस्मरणवदहृष्टार्थत्वे ऽपि
भिधानां मन्त्राणाम् क्षतिमन्त्रवदेकप्रयोजनत्वकल्पनानुपपत्तरे
न्द्रवापवादिप्रहणवच्च समुच्चयमन्तरंणागत्यभावात्समुच्चयानाश्रय-
णीयत्वावगतेर्न समुच्चय युक्त इत्याह * सत्याप चति * गत्यन्तरे
सतीत्येतद्विवृणोति * आग्रयादिभिरिति * मन्त्राणां चाक्रियात्वेना-
नितिकर्तव्यत्वरूपत्वात् स्वमत प्रकरणविधानयोज्यत्वानुपपत्तेरभि-
धानाक्रयाद्वारा विनियोज्यत्वावगम ऽपि अस्पष्टलिङ्गाभिधायकता-
योगान्वास्य प्रकरणविनियोगः सम्भवतीत्याह * किं चेति *
उपांशुयाजे ऽपि तर्ह्यभिधानाशक्तैर्नाविनियोगः स्यादित्याशङ्क्य क्र-
मादुपांशुयाजाङ्गत्वावगतेः सन्निहिताभिमुखवाचिमध्यमपुरुषयो-
गात् प्रकरणसन्निहितानेकयागत्यागेन क्रमसन्निहितैकोपांशुया-
जाभिधानसामर्थ्यावगतेरुपांशुयाजे विनियोगोपपत्तिसूचना * या-
सीत्युक्तम् * श्लोक व्याचष्टे * दाध्वनामेति * शुष्मदर्थेऽपिपयम-
ध्यमपुरुषान्तरत्वेनासिषदस्य सन्निहितवाचित्वे ऽपि सर्वेषां प्रकृ-
तत्वेन सन्निधानात् अभिधानापत्तिमाशङ्क्य सन्निहितवाच्यभिमु-
ख्यस्य शुष्मदर्थत्वानुपांशुयाजस्यैव च मन्त्राकाङ्क्षयात्पादिताकाङ्क्ष-
त्वेनाभिमुखत्वात् मन्त्रत्वेनाचान्तरनिराकाङ्क्षीकृतत्वेनानभिमुख-
त्वात् मन्त्रत्वेनाचान्तरनिराकाङ्क्षीकृतत्वेनानभिमुक्तातामाग्नेयादी-
नां सन्निधाने ऽप्यनभिधानसूचनायाभिमुखोक्तिः सादेश्येनोपांशु-
याजस्यात्यन्तसन्निध्यात्तस्यैवाभिधेयता युक्तेति परिहारसम्भवे
ऽपि अतिशयार्थाभिमुखाक्तिः । स्वमततांक्तपरिहारमुपसंहरति
* ततश्चेति * तथेन्द्राप्र कर्मेत्यादिभाष्येणोदाहृतो याज्याकाण्ड-
क्रमस्तयोश्चाङ्गाङ्गपेक्षेवलायामित्यादिवाचित्किनाभयाकाङ्क्षाया क-

मस्य विनियोगहेतुत्वाभिधानाद्वाश्यात् इत्याह * याज्येति * अनुष्ठानदेशः क्रमः कस्मात्प्रोदाहृत इत्याशङ्क्य पशुधर्माधिकरणे क्रमस्य प्रकरणविरोधपरिहारेण पशुधर्माणां दैक्षार्यत्वे वक्ष्यमाणो अनुष्ठानवेपलक्षणो ऽपि क्रमो विनियोगहेतुत्वेन सुष्ठानो भविष्यतीति मत्वेत्याह * अनुष्ठानेति * वैकृतधर्मकर्मसन्निधेस्तु प्रकरणत्वप्रद्वयाश्चतुर्थे मध्यस्य यस्य तन्मध्यइत्यस्मिन्नधिकरणो स्वातन्त्र्यशङ्कायाश्च फलवद्भोक्तहेतुत्वादिनरस्य प्रधानं स्यादित्यस्मिन्निराकारिभ्यमाणत्वेन क्रमस्य निःसन्दिग्धत्वात् । निराकाङ्क्षोपांशुयाजसन्निधेः च विनियोजकत्वस्योक्तत्वात् पृथगनुदाहरणं लिङ्गक्रमसमाख्यानादित्यत्र लिङ्गस्य क्रमसमाख्यासापेक्षत्वमात्रोक्तं; फलस्य विनियोजकत्वाभिधानादिहोदाहरणम् ॥

समाख्यायाः विनियोजकताधिकरणम् ॥ ६ ॥

आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥

भाष्याया विनियोगहेतुत्वाभावाद्यस्याधेति प्रश्नभाष्यस्य यौगिकत्वलक्षणसमाख्यात्वाभावाद्यस्य च किञ्चेत्यस्य प्रयोगे च व्याख्यातत्वात् समाख्यापि क्रमविशेषत्वहेतुः फलतावयवार्थप्रत्यभिधानेन चाऽऽध्वर्यवादियौगिकत्वात्समाख्या चैवमित्येवं सूत्रव्याख्यायां समाख्या धेति भाष्यं तात्पर्येता व्याचष्टे * यौगिकीति * फलतावयवार्थप्रत्यभिधाने समुदायशक्तिकल्पनायोगात्सम्बन्धनिमित्तैवेत्याख्येयतावता यौगिकत्वाख्ये समाख्यात्वे व्युत्पादित तस्या विनियोगहेतुत्वोक्तार्थमध्यर्थादिना प्रकृत्यर्थत्वेन सहाभाधानादः प्रत्ययार्थस्य कश्चित्सम्बन्धो ऽस्तीत्येवं सामान्याकारेण स्वधाच्यविशिष्टार्थान्यथानुपपत्त्या प्रतीते सम्बन्धे ऽपि नि शेषसामान्याश्रोगात् विशेषपेक्षायां शेषशेषिलक्षणसम्बन्धविशेषं दाधयतीत्युक्ते विशेषप्रथोपपादनार्थमृत्विजां कर्माणि प्रति कर्तृतया श्रुत्वेन चरणभरणाभ्यां परिकीर्तत्वादनुष्ठेयत्वेन शेषिभूतकर्मापेक्षायामनुष्ठातृत्वेन च शेषिभूतानां कर्मणां कर्तृशेषभूतापेक्षायां प्रत्ययार्थस्यान्वाधानादेः प्रकृत्यर्थस्य चाऽऽध्वर्योरन्यान्यसामीप्येन बुद्धौ स्थापनादित्युक्तं समाख्याया निर्दोषत्वायानादिप्रसिद्धता यच्छब्देनांकेति सूचनार्थं यौगिकस्यापि तावद्दीक्षानुवाकादिसमाख्यायामनादित्वान्न दोषो ऽस्ति आऽऽध्वर्यवादिसमाख्यायां तु दोषशङ्कापि नास्तीत्युक्तिपूर्वमुत्तराच्च व्याचष्टे * आऽऽध्वर्यवादीति * आऽऽध्वर्यवशब्दाच्यत्वेनान्वाधानादेरध्वर्युशब्दाच्यत्वेन चत्विजो ऽन्वाधानादिकर्तृत्वक-

सपना भवतीत्युक्ते कस्मात्तद्वाध्वर्युसमाख्यया भाष्ये नोदाहृतेत्या-
 शङ्क्यैकयापि समाख्यया द्वयोरपि कर्त्तृकर्मणोः ध्रुवार्थाभ्यां नियम-
 सिद्धिरिति सूचनार्थं प्रत्येकांक्ति । प्रत्ययलोपस्य प्रातिपदिकप्रत्या-
 पत्तंवा स्मृत्यभावात् कयमाध्वर्यवन्कव्रध्वर्युना व्युत्पत्तिरित्याशङ्क्य
 प्रकृते ऽध्वर्युप्रातिपदिकादृत्विग्विशेषवाचितया प्रसिद्धादाध्वर्यवश-
 द्वास्तद्विकारत्वेन व्याकरणालोचनयावगताध्वर्यवकर्मवाचित्वात्म-
 केन प्रकृत्यानु रूपेण विकाराद्वाध्वर्यवशब्दाध्वर्यवस्य निमित्तत्वायो-
 गनौपचारिकादन्वाधानादिवाचतयावगतादौदमेधिवत् प्रसिद्धा-
 ध्वर्यवशब्दादर्थेनाध्वर्युशब्दस्तत्र प्रकृतित्वेनावगतो ऽन्वाधानाघा-
 ध्वर्यवकर्तृवाचित्वात्मकेन विकारानुरूपेणानुमीयतइत्युक्त शब्दा-
 धिकरणप्रकृतिविकृत्योश्चति पूर्वपक्षसूत्राक्त प्रकृतिविकाररति सूत्रे
 विकारोक्त्यानुभाष्य शब्दान्तरोक्त्या निरस्तत्वात् प्रकृतिविकारोक्ती
 न युक्ते शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वोक्त्याध्वर्यवशब्दप्रवृत्तावप्यध्वर्युश-
 द्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वायोगान्नोपचारतोऽपि प्रकृतिविकारता युक्तं-
 त्याशङ्क्य व्याकरणाप्रत्ययौपचारिकी प्रकृतिविकारतोक्ता यस्तुतस्तु
 यद्यप्यध्वर्यवशब्दौ प्रकृतिविकारत्वाभावादन्योन्यानपेक्षौ नि-
 त्यं चार्थान्वितौ तथापि शब्दस्वरार्थे प्रयोगाख्यायाः प्रकृते कूटस्य-
 नित्यत्वाभावात् नित्यस्य च नैमित्तिकत्वे ऽपि भविरोधादाध्वर्यव-
 शब्दप्रवृत्तौ वाच्यत्वेनाध्वर्युशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वाद्भव्युश-
 द्दस्याध्वर्यवशब्द प्रति निमित्ततामुपचर्यं प्रकृतिविकारत्वान्वाख्यान-
 मित्याह *यद्यपि चेति* प्रवाहनित्यत्वस्य नैमित्तिकत्वाविरोधसूच-
 नार्थं सर्वयौगिकानामिति यदुक्त तदुपपादयितुमाह * न हीति *
 एवमपि शब्दानां कूटस्यनित्यत्वे ऽपि सम्यन्धज्ञानापेक्षस्य शब्दप्रवृत्तौ
 निमित्तत्वात्सम्यन्धज्ञानस्य च कादाचित्कत्वाग्निमित्तत्वाग्निमित्त-
 त्वाविरोधवद्वाजादिशब्दस्यापि राज्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतरा-
 ज्याद्यन्वयापेक्षतराज्याद्यर्थोक्तिद्वारा राज्यादिशब्द प्रति निमि-
 त्तत्वात् सम्यन्धज्ञानापेक्षत्वेन चार्थोक्ते कादाचित्कत्व-
 निमित्तता न विरुद्धेत्याह * निमित्तेति * समाख्याहेतुकाद्भिन्नियो-
 गात्प्रमाध्वर्यवाख्यस्यान्वाधानादरध्वर्युसम्बन्धाप्रतीतौ शब्दे यौगि-
 कत्वज्ञानाशक्तः प्रतीतौ वा समाख्याया विनियोगहेतुत्वायोगापत्तेर्यौ-
 गिकत्वायोगात् रुद्धित्वेनान्योन्यानपेक्षत्वे ऽप्यध्वर्यवाध्वर्यवसमा-
 ख्ययोरध्वर्योः कर्त्तव्यापेक्षायामध्वर्युसमाख्यासादृश्यादाध्वर्यवस-
 माख्यायामुपनिबध्यमानायामन्वाधानादेः कर्त्तव्यत्वावगमात् । अ-
 न्वाधानादेश्च कर्त्तव्यापेक्षायामध्वर्युसमाख्यायामुपतिष्ठमानायामध्वर्योः

कर्तृ-गणगमात् एव समाख्याहनुको विनियोगो सम्भ्यतीति महंमि-
 त्वादिमत्तं कृपयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति * यत्रातिदेशे धर्मसम्ब-
 न्धे सारूप्यानुपस्थापनस्य सामर्थ्यं प्रसिद्धं तत्रापि तावद्भूति सारू-
 प्यहनुकस्योपस्थापनस्य नास्त्वत्र त्वोपदेशिके क्रियाकर्तृसम्बन्धे सा-
 रूप्यहनुकस्योपस्थापनस्य सामर्थ्यं दूरात्सारितमित्येव कृपयति *
 ८२५। न विवति * उपस्थापनस्य नित्यमुपस्थापकापेक्षत्वात्तुपस्थापकसारू-
 प्यस्थापकत्वे ऽपि सामर्थ्यशब्देन सह समाप्ताधिघातः । कथंरथ-त-
 रशब्दस्य यौगिकत्व सत्यरथ-तरे रथन्तर रथन्तरशब्दस्य धत्वर्थक-
 ल्पनया शब्दोक्तासादृश्यात्प्रवृत्त सादृश्यस्य च धर्मसामान्यल-
 क्षणत्वात् रथन्तरधर्मान्निदशकत्वं स्यात् रुदित्वात्तु शब्दसादृश्येन
 रथन्तरशब्दापस्थापनद्वारा रथन्तरापस्थापने ऽपि शब्दसादृश्यस्य प्र-
 त्यक्षस्य गम्यत्वेन शब्दत्वात्तद्वारेण रथन्तरापस्थापने शब्दस्यान्यापा-
 राश्रान्तिदशना युक्तेति दाशमिकदृष्टान्तन रुदिसादृश्यहनुकस्याप-
 स्थापनस्यातिदधिकधर्मान्वयासमर्थतोपपादिता । उपदश तु धत्वर्थी
 नपक्षेण शब्दोक्तस्यापि सारूप्यस्य हेतुत्वाभावात् सादृश्यवच्च
 सारूप्याभावात्सादृश्यवच्च सारूप्यसम्बन्धे विनानधक्याभावेन
 सम्बन्धाभिमुख्यरूपेणानुपस्थापकत्वात् स्वरूपमात्रेण चोपस्थापने
 ऽपि गोग्रयवत्सम्बन्धप्रतीतेरशब्देन सारूप्येणापस्थापने शब्द-
 स्थाप्यवहारात् वैदिक च उद्व्यतिरिक्तप्रमाणाभावात् रुदिसारूप्य-
 स्य क्रियाकर्तृसम्बन्धस्य शक्तेर्दूरोत्सारिणता किमुनेत्यनेनोक्तार्थाद्वा
 सम्बन्धमात्रे ऽपि सारूप्यहनुकयोक्तस्यापस्थापनस्य शक्तिर्नास्ति त-
 द्विशेषे तु क्रियाकर्तृसम्बन्धे दूरात्सारिणत्वध । भाष्यकृतो ऽपि रु-
 दितानभिमतति सूचयितुमाह * याचकादीनि * परपक्षे दोषमु-
 क्ता स्वपक्षे वाप परिहर्तुं निर्दोषत्व प्रतिजानीते * तस्मादिति *
 अनुभाषणपूर्व पारहरति * यत्त्वान् * सत्य समाख्याहेतुकात् धि-
 नियागात्प्रागभ्यर्पुणाभ्यर्पवाननुष्ठानादभ्यर्षाभ्यवयवो सम्बन्धे प्र-
 त्यक्षप्रमाण गति तथोप्यभ्यर्पुणाभ्यवयव कार्यमित्येव रूप धृत्याख्य
 प्रमाण समाख्यया क्रमादपारम्पर्येणाङ्गाङ्गसम्बन्धवाधाख्याद्विनि-
 योगात् प्रागनुमाय सम्बन्ध प्रमाण भविष्यतीत्यर्थः । सम्बन्धात्प्रा-
 यौगिक्या समाख्याया प्रवृत्तिरयुक्तोत यदुक्त तत्परिहर्तुमाह *
 वद हीति * अनादिवापलक्षणाया वदोक्तिरनादिसमाख्याप्रमाण-
 कस्य सम्बन्धस्यानादत्वादिदानीं तत्र समाख्यातुप्रवागात् प्रागव-
 र्धेष्वनुष्ठानेषु निष्पत्तेस्तस्मिन् प्रतीते सतीदानीन्तनपु प्रयोक्तृषु स-
 माख्या प्रवृत्तत्यर्थः । समाख्यात प्रागङ्गाङ्गिसम्बन्धप्रतीतो समा-

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चौलम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सोसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवकां मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- ३ प्राचीना तुल्लभाश्चाऽमुद्रितामीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भयन्ति ।
- ५ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ब्राह्मे-
द्वयं धार्मिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ भाणकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवका-
- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
- (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
- (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
- (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्र-
करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थे विरचितं भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) १
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २
- (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीतं
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विष्णु-
नमिष्ठु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

(८) स्वाहावमञ्जरी-मल्लिपेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) १

(१०) सिद्धिद्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ग्रहानिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
यानुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः)

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसप्रहीतः आचार्यचित्तसुषुम्-
निविरचितव्याख्योपतेः } (वेदान्तः) २

(न्याय) ६

(१२) विविरसायनम् श्रीबप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्तः) १२

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसायालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्वदवाक्यप्रमा-
णपारावासीरुधुरिणमीमांसाद्वैतसाम्ना-
व्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणान्मज्जमदृशङ्कर-
विरचितः । } (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा) २

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास-
प्रणीतस्तकृतव्याख्यासमलङ्कृतम् । } (वेदान्तः) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीफां-
चार्यविरचित भाष्यसहितम् । } २

(२०) प्रह्लादसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

पञ्चादिप्रेषणखानम् } हरिदासगुप्त,
श्रीरामा सरततपुत्रकावच
वनारस सिद्धी ।

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYĀYASUDHĀ,

A COMMENTARY ON TANTRAVĀRTIKA.

BY

PANDIT SOMESHWARA BHATTĀ,

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHĀSTRĪ,

Professor Deccan College, Poona.

FASCICULES XIII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPOT:

BENARES.

AGENT—OTTO HARRASOWITZ, LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS.

BENARES.

1904.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाङ्कितभग्यामशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतप्रन्यमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुल कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

सप्तक.—७३

स्यात्प्रमाण न स्यादित्याशङ्क्यानुष्ठातृषु निष्पन्नस्यापि सम्बन्धस्या-
 माभर्मीमासकमूलप्रमाण (विना याज्ञिकानुष्ठानमात्रादिविभ्वसन्नि प्र-
 तिपक्ष समाख्यायामूलप्रमाणान्शनैव वय मोमासका सम्बन्ध
 प्रतीपद्यामहइत्याह * वय त्रिति * सम्बन्धप्रतिपत्ति विना सम्ब- ८३५॥११
 न्धिनिमित्ताया समाख्याया दर्शनायागात्समाख्यादर्शनन सम्बन्धप्र-
 तिपत्तौ अन्यान्याश्रयत्व स्यादित्याशङ्क्य क्लृप्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञा-
 नेनावयवार्थाभावविनिश्चय च विना समुदायकल्पनायोगात्स-
 म्बन्धज्ञानपूर्वं प्रयाक्तृस्या समाख्या ज्ञायत पश्चात्सम्ब-
 न्धो ज्ञायतइत्याह * ननति * कथ नहि सम्बन्धस्य
 प्रथमताकृत्याशङ्क्य वस्तुस्थित्यस्याह * वस्तुतास्त्यति * सम्ब-
 न्ध इपि सम्बन्धस्याज्ञान तत्प्रानपादकाया समाख्याया प्रवृत्ति-
 रयुक्त्याशङ्क्य सम्बन्धस्याप्रतीतावप्यसत्त्वनिश्चयाभावमात्रेण क्लृ-
 प्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञान समुदायशक्तिकल्पनायागात् । प्रयाक्तृस्या-
 या समाख्याया धातार प्रति ह्यत्वेन प्रवृत्तरयुक्त्याह * स च-
 ति * अन्यप्रयुक्तसमाख्यादघनाच्छ्रोतु सम्बन्धप्रतिपत्तिसम्भवे इपि
 अनवगते सम्बन्ध तत्प्रतिपादिकया समाख्याया वक्तुरप्रयागात्प्र-
 युक्तायाश्च धातुदर्शनायोगात् न सम्बन्धिप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्यानिरा-
 सपूर्वं यौगक्या समाख्याया सम्बन्धमात्रावगम इपि तादृश-
 पाद्गाङ्गिसम्बन्धावगति कथमित्याशङ्क्या निरस्यति * यदि हीति *
 प्राक्सम्बन्धावगम इपि नित्यत्वात्समाख्याया पूर्वं ब्रह्मप्रयोगदर्शना-
 त्स्मरणा नित्य प्रयागापपत्तावुक्तायां सम्बन्धिनिमित्ताया समाख्या-
 यास्त विना कथ नित्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य सम्बन्धस्य प्रवाहनित्यताका
 मसमाख्यावगतस्य सम्बन्धसामान्यस्य विशय विनानुपपत्तिर्वि-
 यया-तगनुक्तश्चाध्वर्योश्चाध्वर्युं वृणीतनि विधाना चरणताध्वर्युमुपा-
 ददीत-यवविधानात्सामान्यतो ऽङ्गत्वाद्बन्धाधानादश्च क्रतूपकारत्वेन
 समूहितत्वात्सामान्यता ऽङ्गत्व अवगतेर्विध्यनुगृहीतया समाखया-
 द्गाङ्ग वलक्षण सम्बन्धविशयो ज्ञायतइति द्वितीयाशङ्क्यानिरासाय
 अनन वैव चदे ऽपीति भाष्यस्याकृतकमध्वर्युवाद्याधानाद्यावयवो
 प्रकृतिप्रत्ययार्थया सामान्यत सम्बन्धप्रतिपादकमाध्वर्यवशब्दमु-
 पलभ्य निर्दिष्टप्रसामान्यायागात् तस्मिन्नङ्गाङ्गिसम्बन्धबोधस्य वि-
 नियोगविषयभूत ऽङ्गाङ्गवलक्षण सम्बन्धविशये प्रत्ययो भवती-
 ति शङ्काद्वयनिरासापत्वेन व्याख्या सूचिता वैदिकस्य क्रियाकर्त्री-
 विसम्बन्धस्य प्रमाणांतरादवनवगते सम्बन्धिनिमित्तसमाख्यावाह-

रणायोग' । प्रमाणांतरात्सम्बन्धावगतौ वा सामावयानिकविनि-
योगोक्तिर्निप्रयोजनत्याशयत्वेन किमिहेति प्रश्नभाष्यव्याख्या यौगि-
कत्वावोगशङ्कावार्त्तिकेन सूचिता ऽधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मा
दिति * रुदित्वनिरासोपमहारथैवकार ॥

भृत्यादीना पूर्वपूर्वधलीयस्त्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां स-
मवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ १४ ॥

भृत्यादीनि विानयोगे करणानीति अगे चिन्तिते तेषां
प्रथलुदुर्बलतत्यशचिन्ताया सङ्गत्युक्त्यर्थाकानीति भाष्य व्याचष्ट
३६१ * इदानीमिति * समवायोक्तेर्व्याख्यापूर्वे प्रयोजनमाह * तच्चेति *
विरोधानपेक्षस्यासमवायस्य चिन्ताऽत्रिययस्त्वान्यूनतां शङ्कते
* तत्रेति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * श्लाक
व्याचष्टे * एक एव हीति * प्रमाणाना परस्परानुग्रहे समवा-
यस्य निमित्तत्वोपपादनार्थं निर्विशेषसामान्यायोगात् भृत्या वाक्य
स्वरूपप्रयुक्त त्वेवानर्थक्याद्वाक्येन प्रकरणमपिक्षतमित्युक्तम् । सम-
वायोक्तैव विराधसिद्धेर्न विराधग्रहणं कार्यमिति परिहरति
* नेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * तुल्यबल
त्ववाचिन्या समानोक्त्या सशब्दस्यान्यूनानधिकैकार्थत्वव्याख्या
नात् । त्रिययोक्त्या चापहारात्प्रविच्छेदार्थविशब्दपूर्वात् वन्प्रनार्था-
त्मिनोतेर्थांनोरच्प्रत्ययान्तावुपपन्नया विनाशब्दस्यापहरणनिमित्ता-
ध करणार्थत्वादकस्मिन्नन्यूनानधिक ऽर्थे ऽपहरणानान्यदध ह्यत्याया-
गमन समवायस्यदार्थत्वेनाक्त यत्र त्वेक शेष स्ताधानेव चेत्यादिवि-
परणवार्त्तिकालोचनया चैकशब्दस्यान्यूनानधिकैकत्वाधिवयार्थत्वा
वसायादपहार्ये च प्रार्थनातिशयादशंतेनार्थशब्दस्य प्रार्थनावा-
चिनया पदार्थलक्षणाार्थत्वावसायात्समानत्रियत्वरूप. समवाय-
भृत्यादीना प्रमाणानामन्यूनानधिकैकशेषापहारित्वे एषाणा चान्यूनान-
नाधिकैकशेषपरिहारिष्य सत्यवगम्यतइति उत्तरार्द्धार्थं । श्लाक व्या-
चक्षणो विषयोक्त्यापहारात्नपेक्षयोध्यवदरुणावाक्ये प्रमाणाना सम
वायो नास्ती त्याह * भ्रुणादी तार्त्तिति * भृत्यादीनामेकभ्रुणादी
शेष मिधणात्कथ न समवाय इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन पूर्वार्द्धे व्याचष्ट
* न हीति * प्रमाणस्य प्रमयविशेषत्रिययत्वात् शुद्धत्वेनारुण्यस्य कि-
यामात्रार्थायत्वेन धृतिप्रमितक्रियान्त्रयस्य चारुण्यस्य भृत्युक्तकार-
यापाक्षतक्रियासामान्यान्वयमात्रेणापयंवसानात् भूय क्रियाविशेष

ऽपेक्षाविशेषेण क्रया-व्ययितया वाक्येन क्रयान्वयपर्यन्तत्वे अपि स-
 त्याहय्येन समीहितप्रयोजनानयात् प्रयोजनविषये ऽपेक्षा-नरे सति
 ज्यातिष्टोमापूर्वसम्बन्धेन क्रयस्य सम्बन्धिन सतो ऽरुणैकगुणस्य
 ज्योतिष्टोमा-व्ययितया प्रकरणेन प्रमेयत्वात् विषयनानारथेनात्रि-
 ष्टा सर्वेषां विनियोजकत्वार्थं । कथं कारकश्रुत्यारुण्यस्य क्रियान्व-
 यप्रमितिरित्याशङ्क्य पदश्रु युक्तकारकान्वयद्वारा क्रियान्वयोपपत्ति-
 सूचनार्थां कारकोक्ति श्रुत्यादिकादिपति प्रमेयत्वं क्रियाया सह
 कारकद्वारा सम्बन्धो यस्यारुण्यस्येति विग्रहो विशयस्य सामा-
 न्य प्रत्याश्रयत्वेन विषयत्वाद्दिशेषणाविशेष्या-वयमात्र वाक्यस्याव-
 स्तुनो व्यापारा नाद्वाङ्मया-ज्यास्य विनियमो प्रौढ्याभ्युपेत्य तत्र वि-
 नियोग वाक्यव्यापार विषयताकति सूचनार्थां विषयतोक्ति । क्रय-
 स्येत्याहय्यस्यतिरेकजनिना पृष्टी । प्रकरणसमर्पितज्योतिष्टोमापूर्व-
 साधनार्थत्वेन श्रुतिव्यापारपर्येत्सानाच्छ्रुत्यपक्षितशेषिस्वरूपसम-
 पणमात्रे प्रकरणव्यापारसूचनार्थे ज्योतिष्टोमविशिष्टस्य क्रयस्य शे-
 पित्वाद्दिशेषणाभूतस्य ज्योतिष्टोमस्यापि शेषितामभिप्रेत्य ज्योति-
 ष्टोमार्थत्वोक्तिरित प्रकरणेन ज्यातिष्टोमिकस्य क्रयस्य शेष इति पू-
 र्वोक्तनाविराध ।

अथापरया च युज्यन्ते सम्बन्धन्नि प्रमाणाकम् ।

इतिषद्विनियोगे व्याप्रीयमाणया श्रुत्या ऽपेक्षितस्य शेषित्वस्य वाक्ये-
 नापूर्वसाधनास्य च प्रकरणेन समपेणाद्वाक्यप्रकरणयोर्विनियोजक-
 श्रुतिसहायत्व विवक्षित्वा सर्वेषां विनियोजकत्वोक्ति । प्रकरणेनापूर्व-
 साधनाशसमपेणात्प्राक्श्रुतव्यापारापर्येत्सानायेवारुण्यस्य क्रिया-
 र्थत्वं श्रुत्येत्वेनेनोक्तम् । एकाविषयापह्नाच्छ्रुणस्तु समवाया ऽरुणा-
 वाचनाशङ्क्य एवति दर्शयितुमाह *न चेति* वाक्यादिप्रमाणकविष-
 यान्वयप्रहणात् । श्रुत्यादिप्रमाणकशेष्य-वयबाधकप्रसक्तौ सत्या
 श्रुत्यादिना स्वप्रमेयशेष्य-वयाबाधार्थमप्य वाक्यादिप्रमेयाच्छेषिण-
 शयो ऽपह्नियेन तद्वाधप्रसक्तादर्शनन त्यपहारा-प्रार्थनैकविषया-
 पह्नारिच्छलक्षण समवाय सम्भवतीत्याशय । जानस्य बाधस्यानि-
 धार्यत्वात् प्रसक्तो दृश्यतइत्यध्याहारार्थम एतद्वैव विवृणोति * न ही-
 ति * कस्य तर्हि प्रमाणासमवाय सम्भवन्तीत्यपेक्षाया स चैकार्थ्ये
 प्रमाणानामित्येतद्याख्यायोत्तरमाह *यत्र त्विति* एकस्या एवास्या
 एवान्यनाधिकाया पेन्द्रया लिङ्गेन गार्हपत्यादय श्रुत्यन्द्रार्थत्वज्ञाना
 ष्छ्रुत्या चेन्द्रापह्नत्य गार्हपत्यार्थत्वज्ञानात् श्रुतिविषयोलिङ्ग स प-
 रस्परेणापहार्य समान विषयोययोक्ते तथोक्त तयाभाषलत्वतल्लुक्ष-

णमस्येति विग्रह । विशेषाणां चावगम्यनइत्येतद्याचष्टे * तथेति * एकस्मिन्नेव गार्हपत्ये शशिणि तुल्यापस्थापनजन्यापकारनिबन्धन-
 त्वाभ्यामनूतानधिफेन लिङ्गनै-द्रीता गार्हपत्यमपहृत्याप्रत्यास्तदुपकार-
 साधनत्वनशयत्वप्रतीते श्रुत्या चाप्रयोगतो ऽपहृत्यै-द्रथा शेषत्वप्रतीते
 एकशेषविधिवयापहारित्वाच्छेषयोः समवाय इत्याशय । तुल्य उपकार-
 शेषान्वये निबन्धनमस्येत्याद्ये शेषविशेषणे द्वितीयेत्येकन शयणोप-
 कार साधिता ऽस्यति विग्रह । श्लाकार्थस्य विरोधग्रहणाकार्यत्व-
 हेतुतामुपपादयितुमाह * स चेति * विराध । वना नापहार सम्भव-
 तीत्याशय । प्रमाणविषय शये शेषविषय च शेषिययकत्वविशेष-
 णस्यानूतानतिरिक्तत्वविशेषणस्य च यथाक्रम फलानि दर्शयितु-
 माह * यत्र पुनरिति * शेषैकत्वविशेषणस्य समिच्छात्मादिषु शयभे-
 दे प्रमाणासमवाय निवृत्तफलत्व ऽभिहिते कथं तद्वाप्रयादिशेषि-
 भेद् तद्यथा श्रुतिलिङ्गविरोधवार्तिके विराधात्तत्र प्रमाणसमवायो
 यद्यतइत्याशय मिक्षापकारसाधनशयभेदो ऽत्र विद्यक्षिन इति सू-
 चनार्थो स्पष्टोक्तिस्तान्मात्रत्वविशेषणफलं यत्र वा तस्यैत्यनेनाक-
 शेष्यकत्वविशेषस्याप्रयादिशयिभेद् समवायनिवृत्तफलत्व तथत्यने-
 नाक्तम् । तुल्योपकारित्वात्निबन्धनविशेषणफलोक्तार्थे यत्र शेषैक्य-
 ऽपि शेषिगतमाधिक्य यथा दर्शपूर्णमासयागाङ्गानामकैकस्मिन्नाप्र-
 यादौ शेषण्युपकार्यस्थेन शेषित्वात्प्रत्यङ्ग चापकारभङ्गात्सामिधा-
 गजन्यावान्तरापकारोपकार्यत्वेनाप्रयस्य समिच्छागशेषित्वात्तनूनपा-
 चागजन्यावान्तरापकारोपकार्यत्वेन तनूनपाचागशयनेत्यवमवा-न्तरो-
 पकारनिबन्धनमाधिक्यं तच्छेषाणां शय्याशयविषया-वत्याश्चसमवाय-
 इत्युक्तं यत्र शयभङ्गा यत्र वा तस्यैव शयस्य किञ्चिदाधिक्य तत्र
 प्रमाणानां शेषावयविषयत्वादन्यसमवायन्तथा यत्राशेषाणां शय्या-
 शयविषयान्यथासमवाय इति प्रत्यक्ष तत्रैत्यस्यान्वयसूचनार्थो
 ऽपिनाब्दः । एव सत्यपि विराधविषयत्वाद् यत्राशेषाणां सा-
 क्षाद्विराधग्रहणमथ कस्मात् कृतमित्याशयं विराध सत्यपि समवा-
 याभाव प्रत्यक्षेण श्रुत्यादिना धिनियाम कृते ऽपि श्रुत्यनुमानमूलभू-
 तानामाकाङ्क्षानिवृत्तभावन श्रुत्यनुमानद्वारा लिङ्गादिजन्यत्रिनिवाग-
 प्रतिबन्धायागात् सर्वेषां तुल्यत्वापत्तिर्विराधविना बाध्यवाचकत्वाया-
 गात् विरोधापादनद्वारा समवायस्यैव बाधहतुत्व ऽपि समवाय-
 स्यैव यत्नाश्लिचिन्ताविषयत्वात्समवायग्रहणमथ कार्यमिति परिहारं
 सूचयितुमाह * इतीति * समवाय सतीतिकरणार्थं समवायाभाव-
 च महिषयद्विराधसम्भव ऽन्वयत्न इतरप्रतिबन्धायोगात् सर्वेषां तु-

व्यत्वापत्तेर्यलवद्वयलत्वायोगादित्याययः । समिधागादीनामद्धानाम-
घान्तरोपकारभेदे ऽपि परमोपकाराभेदेन भिन्नोपकारसाधनत्वभेदा
भावात् प्रमाणसमवाय्येकपरमोपकार्यत्वेन चैकस्य शर्षणां ऽभिप्राय-
कारोपकार्यत्वंनिबन्धनाधिक्याभावाच्छ्रमसमवाये सत्यपि विराधा-
भावात् । समवायस्य विरोधव्याभचारावगतं कथं समवायग्रहणा-
द्विरोधशक्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह *यस्मिन्* फल भावयेद्यागनेत्य-
मित्यपर्यायेण यौगपद्येन ज्ञानां परमोपकार विधानात् श्रुत्यादीनां च
प्रत्येकविनियोजकतया यौगपद्यनानकाङ्गविनियोजकत्वायागात्
प्रयोगवाक्यस्यैव विनियोजकत्वावगनस्तस्य च एकत्वेन शपप्रमा-
णानां भेदाभावात् समवायस्य च भेदाधिष्ठानत्वात् असमवाय ।
शेषाभेदस्य च भिन्नोपकारसाधनत्वेनह विवक्षितत्वात् परमोपकार-
रापेक्षया च शेषाणां भिन्नोपकारसाधनत्वाभावात् असमवाय इत्यु-
क्तं प्रात्यात्मिकविध्यालोचनयाङ्गानां प्रत्येकमुपकारसाधन वाच्यग-
मात्महृत्यैकोपकारसाधनत्वायोगमाशङ्क्य समिधायन भावयेत् तन्-
नपाद्यागेन भावयेदिति प्रात्यात्मिकविधिभिर्व्यापारभेदावगतं प्रत्ये-
कं बुद्ध्या व्याप्रियमाणानां भू-यार्त्विनाम् एकस्मिन् छद्मजयाख्ये स्वा-
म्युपातानेकव्यापारसाध्ये सहस्य साधनत्ववदङ्गानां प्रात्यात्मिक-
भिन्नव्यापारधारा सहस्यैकोपकारस्य साधनत्वावपत्तः उपत्वस्यैव
उपपत्तिसूचनार्थं व्यापारभेदोक्तिः । एवमप्येकस्यैव प्रधानस्य
हविर्मन्त्रादेः शेषस्यैकस्मिन्नेव पुरोडाशप्रथनादौ शेषिणि भृत्या
लिङ्गेन च विनियोगात् प्रमाणसमवायस्य विरोधव्यभिचारावगतः
समवायग्रहणाद्विराधात्मिद्धिरित्याशङ्क्यो लिङ्गस्यैव तत्र प्रमाणश्रुत-
रथंवाद्भिरऽपासादिप्रयोजनान्तरार्थत्वात् तत्र प्रमाणसमवाय इ-
त्याह * तथति * न्यूनत्वशङ्कापरिहारम् उपसहरति*तस्मादिति *
स्लोकशो यलायलसम्प्रधारणस्य चिक्कीर्षितस्यौचित्योत्तरार्थमनका-
र्येति भाष्यमनेकपु अयेषु वाच्यवृत्तिदर्शनादेकार्थवृत्तित्वे
च द्वयोर्द्वयोः सम्प्रधारणायोगात् अयुक्तमाशङ्क्यैकार्थ-
वृत्तित्वाक्तिः । एककालविषया सम्प्रधारणा चकै-
कस्याभिप्रेतत्वेधं परिहर्तुमाह * तत्रेति * सूत्रे कृत्स्नशो यलायलो-
क्तेर्माध्ये स्लोकशः सम्प्रधारणस्यानौचित्यशङ्कानिरासाधेत्वं पण्णा-
मप्येकस्मिन्नेव काले यलायलकथनीयत्वोत्तया सूचितम् । एकैकस-
म्प्रधारणस्याभिप्रेतत्वे द्वयोर्द्वयोरुक्तेति आशङ्क्यैकस्य द्वितीयेन
सहस्यैवमर्थत्वेन द्वयोर्द्वयोरुक्तिं व्याख्यातुमाह * यत्स्विति *
एकैकस्मिन् भृत्यादिरूपे ऽर्थे यलायलवाग्वर्षते इत्येवमकार्थवृत्ति-

त्वाद्वाच इत्येतावदन्यथा व्याचष्ट * एकार्थेति * एतदेवोपपादयति
 * तानि हीति * बलाबल प्रति धृत्यादीना प्राधान्यात् प्रतिप्रधान
 न बलाबलोक्तिरावर्त्तनीयेत्याशय । परमप्येकैकस्य पञ्चभि सह
 सम्प्रधारणीयत्वात् द्वयोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * भृत्या-
 दिवाधितन लिङ्गादिना वाध्यस्य वाक्याद् वाक्यादिवाधकस्य लि-
 ङ्गादेर्वाधकेन धृत्यादित्यथ । एतद्वय विवृणोति * यानि हीति *
 तत्रेतिभाष्यं धृतिलिङ्गबलाबलसम्प्रधारणस्य प्राधान्योत्तपधत्वेन
 व्याचष्ट * तत्रेति * किंपुनरित्युदाहरणप्रश्नभाष्यम् अनकोदाहरण-
 प्रश्नभाष्यम् अनेकोदाहरणसङ्गात्वात् अयुक्तमाशङ्क्य न किञ्चिदुदाहर-
 ण सम्भवतीत्येवमाशयत्वेन व्याचष्ट * किमिति * केवलस्य पद-
 स्य श्रवणसामर्थ्याभ्या विनियोगादर्शनाच्छ्रुतिलिङ्गया स्वकीयस्य
 विनियोगसामर्थ्यस्य वाक्यीयविनियोगसामर्थ्याद्विवको न लक्ष्यत-
 इत्यर्थं ऐन्दुयेत्युत्तरभाष्यं विवेकहेत्वन्मिधानादयुक्तमाशङ्क्याह
 ८३८१ * वक्ष्यमाणेति * अत्रेति सन्देहभाष्यमाहास्त्रिङ्गमिति भाष्ये
 लिङ्गबलीयस्त्वोक्तौन्द्रस्यैवेत्यपि नियमस्य उक्तवाचादि तु लिङ्ग ब-
 लीय इत्यस्मिन्नुज्जीविष्यमाणत्वाद्य नहि विरोध इति भाष्य चाप-
 पादयिष्यमाणत्वाद्विरोधात् क स्वत्वपीतिभाष्येण समुच्चयस्यापि
 वक्ष्यमाणत्वात् । अतुर्थसन्देहप्रतीतेर्यूनमाशङ्कापलक्षणार्थत्वेन व्या-
 ख्यातुमाह * किमिति * यदीति सन्देहद्वयभाष्यमप्युपलक्षणार्थत्वेन
 व्याख्यातुमाह * यदीति * ए-स्यधिकरणे धृतिश्लेन मन्त्रस्य यथार्थ-
 त्वाभिधानात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * यत्प्रति * का पुनरिति प्रश्न-
 भाष्यं ध्रुने एन्द्रचा गांर्हपत्यामतिद्वितीयाविभक्तिलिङ्ग मन्त्रेषु व-
 चनसामर्थ्यमिति प्रकरणाप्रिकरणापक्रमभाष्ये स्वरूपस्योक्तत्वात्
 अयुक्तमाशङ्क्य धृतिलिङ्गयार्वाक्याद्विवकाभावाश्रयत्वेन व्याचष्ट *
 तेनैवेति * केवलपदप्रयोगाभावादिति वार्त्तिकोक्तम् सर्वेषु वाक्य-
 त्वाशयेन धृतिलिङ्गरूपे ऽयं वाक्यत्वध्नात्या पूर्वाक्तमपि स्वरूप
 पृच्छतीत्यर्थं । धृतिरित्युत्तरभाष्यं भ्रान्तिनिरासकविवेकानभिधाना-
 दयुक्तमाशङ्क्य एत यत्तावच्छब्दस्यत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणाविवेका-
 भिप्रायणोदाहरणाभावाशयस्य प्रश्नस्येन्द्रचनिभाष्येणोत्तरमुक्त ते-
 नैवाभिप्रायेणदमप्युत्तरमित्याह * तत्रेति * प्रश्नशेषनिरास वि-
 नोत्तरत्वायागात् । उत्तरोक्त्या तेनैवाभिप्रायेणपदद्वयानुपपन्नत्वे-
 नैवत्यस्य च वक्ष्यमाणविवेकविषयत्वपरामर्शित्व सूचितम् भयेति
 प्रश्नभाष्यं वाक्यस्य धृतिलिङ्गाभ्या विवेकाभावाशयत्वे व्याचष्ट
 * पर पुनरिति * सहत्येत्युत्तरभाष्याशयमाह * सिद्धा-न्तेति *

पदसमूहस्यैकवाच्याभावादयुक्तमापद्वा द्वेषा व्याचष्टे * यद्यपि ८२५१
 चेति * वाक्यार्थद्वयमयन्ती सतीत्याद्यव्याख्यानं गमनमात्रल-
 क्षणाद्यो ऽभिधत्ति द्वितीये त्वेकेन पदाभिहितैकगम्यमानेन वा-
 क्यार्थेन पदसङ्घातस्य प्रयुक्तत्वात् सङ्घात पदार्थ स्वस्यपदार्थम-
 भिदधति पदान् वाक्यामत्यर्थं । पदार्थाभिधानानपेक्षस्य पदस-
 ङ्घातस्य वाक्यार्थवाचिताया उपसहारस्य उपक्रमानुरोधवृत्तित्वेन
 वाक्यार्थव्याख्यासिद्धान्तभङ्गापत्तः । पदार्थाभिधानद्वारतोक्ता प्र-
 दनाद्यविवरणार्थं यदित्यादिभाष्यं भाष्य व्याचष्टे * तदिति *
 वेदे मन्त्रव्यतिरिक्तस्य शब्दस्य लिङ्गविनियोग्यत्वाभावात् प्रकर-
 णोपक्रमे मन्त्रविनियोगहेतुलिङ्गस्वरूपप्रदर्शनार्थं मन्त्रेषु घञनसा-
 मर्थ्यमित्युक्तम् । कारकावभक्तिभूतेरेव च विनियोगहेतुत्वाकार-
 कविभक्त्युपलक्षणाद्यद्वितीयाविभक्तेः भूतितोक्ता का पुनरत्र भूतिः ।
 किं लिङ्गमित्यनेन त्वेन्द्रशुदाहरणे ऽत्र शब्देन भूतिलिङ्गयोः स्पृ-
 ष्टयारिन्द्रशब्दस्य द्वयनाभिधानसामर्थ्यं लिङ्गमित्युक्तम् । गार्हपत्यं
 प्रातिपदिकान्धयं च विना विभक्तिमात्रात् गार्हपत्यमाधान्याप्रती-
 तं लिङ्गविरोधाभावेन बलायलं विनोदाहरणत्वाप्रसङ्गात् गार्हपत्य-
 ध्वनयन्भूतितोक्ता इह पुनः भूतिलिङ्गवाक्यानाम् लक्षणतो विवे-
 कार्थं सामर्थ्यमात्रस्य लिङ्गलक्षणत्वे ऽप्यर्थान्तरविषयत्वे लिङ्गस्य
 भूतिवाक्याभ्यां विवेकस्वरूपविषयत्वाच्छब्दविषयलिङ्गस्य भूतिवा-
 क्याभ्यां विवेकार्थाभिधानसामर्थ्यलक्षणं यदर्थमभिधातुं सामर्थ्यं
 तच्छब्दस्य लिङ्गमिति वदन्तोक्तं विषयभिधानश्रुत्या लिङ्गवाक्याभ्याम्
 अविवेकशङ्कायां तद्वदेव विनियोगश्रुतिरपि अविवेकापन्नपदार्थस्य
 स्वरूपेणान्वितत्यनैकार्थत्वाभिधानेन तच्छ्रवणमिति कृत्वा भूतिरिति
 तच्छब्दाभ्याहारेण भूतिमात्रलक्षणमुक्त्वा श्रोतृजन्यस्य ध्वनयन्शब्द-
 वाच्यत्वाप्रसिद्धः शब्दजन्यार्थज्ञानावयवस्याभिधानस्य ध्वनयन्शब्दवा-
 च्यत्वाप्योगात् पर्यायभूतिवाच्यता न युक्त्याशङ्का सो ऽर्थः
 भूत्यावगम्यतइति कृत्वा भूतिजन्यार्थावगमावयवमभिधानं लक्षणया
 भूतित्वेन व्यपदिश्यतइत्युक्तं व्यवायार्थज्ञानस्यापि तर्हि शब्दध-
 वनावयवभूतिजन्यत्वाच्छ्रुतित्वापत्तिरित्यापद्वापदार्थाभिधानानपे-
 क्षाच्छब्दध्वनयाद्यो ऽर्थो गम्यते स एवानया श्रुत्या गम्यतइतिव्यप-
 दिश्यते न तु पदार्थाभिधानद्वारा गम्यमानो वाक्यार्थ इत्युक्तं स-
 हत्यार्थमित्यनेन तु वाक्यमात्रलक्षणस्यैवोक्तत्वात्तद्व्याख्यानलक्षणं वाच्यं
 इत्येकार्थमित्यनेनोक्तमित्येवं भाष्य व्याख्येयम् । तदेतदित्यादिना
 लिङ्गादित्यन्तं भाष्यं भूत्याविप्रपसङ्करनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं

शङ्का तावदाह * सामर्थ्येति * एतदेव विवृणोति * तथा
 हीन * एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेनार्थतो भाष्य व्याचष्ट * सत्यमि-
 ति * यद्यपि ब्राह्मणे मन्त्र च शक्तिरभिधानास्या धृतिस्यात् तदा-
 प्येन्द्रया गार्हपत्यस्य प्रकाशनोक्तिः कार्येति शक्त्या नावगम्यत इ-
 न्द्राङ्गत्वमनिश्चन्द्रया न ध्वजगोनाभिधानद्वारा कृतीति धृतिलिङ्गयो-
 परस्पर विवेक एषयो वक्तुमित्याशयः । अभिधानद्वारत्वसूच-
 नार्थम् * कारिन्नेत्युक्तम् * पूर्वार्द्धे व्याचष्टे * या हीति *
 ब्राह्मणपदस्य शक्त्येन्द्रया गार्हपत्याङ्गतावगम्यते मन्त्रपदस्यया वेति
 विकल्प्याद्यपक्ष अन्यस्यया शक्त्यान्यविनियोगाद् ब्राह्मणपदस्यया
 शक्त्या नैन्द्रो मन्त्रो गार्हपत्याङ्गमवगम्यत इत्युक्ते ब्राह्मणपदानामे-
 च तर्हि स्वया शक्त्या स्वेषु स्वेषु ऐन्द्रीत्यादिविनियोगस-
 म्भवात् श्रुतित्वाद्भिन्नतषु ब्राह्मणादिपदेष्वपि विनियोगहेतुषु-
 त्त्वात्थलिङ्गोपपत्तर्न धृतलिङ्गाद्विवेको ऽवगम्यत इत्याशङ्क्य लौक-
 कार्यविनियोगहेतुत्व ऽपि तस्य लिङ्गस्य वैदिकविनियोग-
 हेतुत्वाभावात् विवेकासिद्धिरिति परिहारसूचना * यैता-
 न्यवेत्युक्तम् * प्रतिपद् शक्तिभेदे ऽपि सामान्याश-
 येनेकवचन गार्हपत्योक्तावशक्त्येन्द्रस्य मन्त्रस्य गार्हपत्ये ऽपि वि-
 नयागा-मन्त्रपदस्यया शक्त्या मन्त्रपदस्यङ्गाहपत्याङ्गात् भविष्यती-
 ति द्वितीयपक्षनिरासार्थं ब्राह्मणस्यै पदे मन्त्रपदस्यामशक्तिमिष
 शक्तिमप्यनपश्य स्वकीयेऽस्ततमत्वाद्युक्तिसामर्थ्येयधशात् ईप्स-
 ततमत्वादिषु प्रवृत्तरेन्द्रस्य मन्त्रस्य गार्हपत्याङ्गमन्त्रत्वमभिधीयत इ-
 त्युक्त कथमशाब्दस्य अङ्गत्योपपत्तिरित्याशङ्क्य मन्त्रशक्तिप्रहणात्प्राक्
 स्वसामर्थ्यवशनाङ्गत्वाभिधाने निष्पन्ने तदवयवानुपपत्तिगम्यत्वेनाङ्ग-
 त्वाभिधानात्प्राक् शक्त्यप्रहणात् गृह्यमाणात्वरूपेण शक्त्यनपक्षका-
 ना स्वरूपणेति न चत्यनताक्त ऽनवगतापि विनियोगहेतुभविष्यती-
 त्याशङ्क्य ज्ञातस्यैव भावस्य परोक्षार्थज्ञापकत्वविनियमात्र ज्ञाताया
 शक्तरङ्गत्वात्थ विनियोगे हेतुत्वापत्तिरित्याशयन तेनेत्यनेन परि-
 हृत विनियोगहेतुत्वाभाव कल्प्यमानानर्थक्यमाशङ्क्य कारकहेतुत्वा-
 कल्पनार्थवत्त्व यद्यपीत्यादिना उक्ते शेषिज्ञापनेनैव मन्त्रस्याङ्गत्वा-
 दज्ञातशक्तिकस्य च ज्ञापकत्वायोगात् अङ्गिज्ञापकरूपे ऽङ्गत्वे कार-
 कताप्ययुक्तत्याशङ्क्य विनियोगवाक्यस्य पौरुषयत्वे सति प्रमाणान्त-
 राग्राह्यस्यार्थस्य स्वयमाक्षेपाशक्तरङ्गत्वाभिधानात् । प्राक् विनियो-
 ज्यमन्त्रपयोक्तु शेष्यभिधानशक्तिज्ञापनमपेक्ष्य स्यात् वदत्वेन त्व-
 स्यापौरुषयत्वात् स्वय प्रमाणांतरावगतगौणशक्त्याक्षेपत्वोपपत्ते म-

अप्रयोगकाले शक्तिज्ञानापेक्षायामपि विनियोगकाले उपपेक्षणात् युक्ता सद्भावमात्रेण शक्तेः कारकतेति यदि त्वित्यनेन सूचयित्वा पूर्वाद्धोक्तधृतलिङ्गादिविवेकस्तस्मादित्यनेनोपसंहृतः । अङ्गत्वज्ञानाद्यविनियोगविषयत्वनाङ्गत्व लक्षणया विनियोगत्वनाभिप्रेत्य विनियोगस्वामिधेयत्वोक्तिः । लिङ्गस्य श्रुतितो विवकार्थं उक्तयस्यैव व्याचष्ट * कदेति * इन्द्राभिधानशक्त्यालोचनात् मन्त्रस्यन्द्राङ्गत्वप्रकृतिज्ञाने सत्यङ्गत्व कस्मात्त्राभिधीयत इत्याशङ्क्य मन्त्राङ्गत्वस्य सिद्धरथासौ शक्तिर्नाङ्गत्वाभिधानसिद्धरथेति कृत्वाभिधानतया मन्त्रस्याङ्गत्वाभिधायिना युक्तेन परिहारसूचनार्थं न चतुःफक्त्वाभ्युपगम्याङ्गत्वाभिधानविधिं विना विहितस्यापि अङ्गस्य सत्काद्विद्यनादरणीयत्वात् मन्त्रस्य चाभिधायकत्वनाभिधानध्रुवत्वेन्द्रस्य मन्त्रत्वेन्द्राङ्गत्वसिद्धिरिति न विहिता इत्यननोक्तेः ब्राह्मणेऽप्यङ्गत्वविधानस्य प्रागनुक्तत्वात् कस्य चिदभावस्य शङ्का निराकर्तुं * ब्राह्मणे त्वित्युक्तम् * यथा ब्राह्मणेऽभिधानान्यथानुपपत्तिगम्यत्वेनाभिधानात् पञ्चाच्छक्तेर्ज्ञानाद्विनियोगहेतुत्वायागेनाभिधानस्यैव प्राथम्याद्विनियोगहेतुत्व तथा मन्त्रेऽप्यभिधानस्यैव प्राथम्याद्विनियोगहेतुत्वापत्तेन लिङ्गस्य श्रुतितो विवेकः शक्योऽवगतुमित्याशङ्कत * ननु चति * इन्द्रस्वरूपमात्रस्याभिधानमिति विवेकहेतुमाह * सत्यमिति * विनियोगानभिधाने विनियोगशक्तेः कल्पकाभावेनासिद्धेः । स्वरूपाभिधानशक्तेर्नाभिधानमात्रहेतुत्वेन विनियोगहेतुत्वाभावात् न शक्तेन्द्राङ्गत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह * अन्यैव चेति * स्वरूपाभिधानान्यथानुपपत्त्या तच्छक्ती कल्पितया स्वरूपाभिधानप्रकृत्यलेन विनियोगयोग्यत्वाद्या शक्तिः कल्प्यते ततश्च विनियोक्तुं शक्यत्वात् कल्पितया श्रुत्या विनियुज्यत इत्याशयः । पाश्चादौ शक्त्यापि देवदत्तादेर्विनियोकारमननुविधानस्य विनियोक्तुमशक्यत्वदर्शनाद्यो यत्कर्तुं शक्यस्तत्र विनियोक्तुं शक्य इति नियमानुपपत्तेः कथमभिधानशक्त्या विनियोक्तुं शक्यत्व कल्प्यत इत्याशङ्का प्रश्नपूर्वं निरस्यति * कथमिति * असौ शक्तो न ह्यशक्त इति कर्मोत्पन्ननिष्ठात्ताभ्यां शक्यत्वाशक्यत्वांके प्रकरणात्तस्य मन्त्रस्य प्रकरण्यङ्गत्वेऽवगते कथं तस्योपकरिष्यतीत्यपेक्षया शक्त्यालोचनया धनेन मन्त्रेणैन्द्रमभिधेयत्वादिति विनियोजकश्रुतिकल्पनादवश्यविनियोज्यत्वावगते विनियोक्तुमशक्याभिधानशक्तिकल्पितयापि श्रुत्युक्तिविनियोज्यत्वायोगात् अभिधानशक्त्या विनियोज्यत्व शक्य इत्यर्थः । श्लोकव्याख्याताय शक्त्येव विनियु-

ज्यते मा विनियोजि न ह्यवद्यविनियोज्यता केन चिद्वगतेत्याशङ्गा-
 भिधानशक्यैव धुनिकल्पनाद्वारा ऽवश्यविनियोज्यतावगतेतिसूच-
 पितुमाह * ततश्चेति * इती चशब्द. ततो ऽभिधानस्वाच्छ्रुतिक-
 ल्पनाद्वारा यो विनियोगो ऽभिमतः सद्धितीयाद्धिनियोजितुं एक्यत्व-
 पात् सामर्थ्यात्कल्पयिष्यत उपपादयिष्यत इत्येवमभिधानशक्ति-
 बलेनाविनियोजितुं शक्यत्वं कल्पयतइति क्रियार्थायां क्रियायाम् उपप-
 द्स्मृतेन लृट्प्रत्ययेन विनियोगशक्ति. कल्पयतइत्युपपदार्थीकृतविनि-
 योजितुं शक्यत्वकलनक्रियया कल्पयिष्यत इति क्लृप्तसामर्थ्यवाच-
 ककल्पयन्मुक्तोपपादनक्रियार्थत्वाभिधानार्थः अभिधानशक्तिमात्रात्
 विनियोगोपपत्तेर्धिनियोजितुमशक्यत्वकल्पना न कथितेत्यापङ्गा न प्र-
 थमसामर्थ्यमात्रात् विनियोगोपपत्तिरित्याह * नेति * एतदेवो-
 पपादयति * प्रथमेन हीति * पूर्वग्यावगतो ऽपि विनियोगो द्वि-
 तीयं विना न निर्वहतीत्याशयः । धुनिलिङ्गयोर्विवेकमुक्तं स्पष्टयति *
 अत इहेति * धुनौ जातत्वरूपेणासत्येव सामर्थ्ये मन्त्रस्याङ्गत्वोच्य-
 ते लिङ्गत्वमुक्ताङ्गत्वसामर्थ्यमात्रं प्रतीयते इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे

८४११ * अविद्यमानमवति * ज्ञानत्वरूपेणाविद्यमानमेवाभिहितस्याङ्गत्व-
 विधानात् कल्पयामित्यर्थः । तदेतदित्यस्य ध्रुत्यादिप्रथमपरामर्शित्वसूच-
 नार्थं सामर्थ्यपूर्वकत्वादित्यादिवार्तिकेनानाशङ्कितमपि धृतिलिङ्गा-
 श्र्यां वाक्यस्याविवेकं निरस्यति * वाक्ये पुनरिति * सर्वेष्वेवेति
 भाष्यात् धृतिलिङ्गविरोधोदाहरणे ध्रुत्यादिप्रथमविवेककथनस्य स-
 र्ववाक्येषु विवेकज्ञानार्थत्वावगतेर्वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणेषु
 प्रकरणादिविवेकोऽपि कस्मात् भाष्ये न पृष्टः कथितो वेत्याशङ्गाह
 * कथं भावेति * तदाचष्टइत्यस्मिन्नर्थे विवेचिते इति पितृप्रत्यययो-
 गेन कथित इति वाच्ये प्रत्ययानुग्रहार्थो धातुः व्याख्याते ऽपि ध्रुत्या-
 दिप्रथमशङ्कानिरासप्रतिज्ञानार्थं तदिति भाष्याद्ययं योजयति * त-
 दिति * लिङ्गाच्छ्रुतिविवेकोपपादनार्थं न त्वेवमिति भाष्याद्ययं
 योजयति * गार्हपत्ये पुनरिति * का पुनरत्र धृतिरित्यादिभाष्येण
 ध्रुत्यादिविवेकोक्तेः । एन्द्रशुदाहरणे धृतिलिङ्गविरोधोपपादनार्थत्व-
 सूचनार्थत्वं यदि त्विति भाष्यं व्याख्यातुमाह * इतीति * यद्ये-
 धमित्यादिभाष्ये चोभयोर्वाक्यत्वात् धृतिलिङ्गविरोधोदाहरणात्वा-
 योगे शङ्कतेनैव श्रवणात् गम्यते नापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चरि-
 रितसामर्थ्यमप्यस्ति येनैतत् गम्यतेत्यनेनैन्द्रित्वस्य वाक्यीयस्य
 औत्स्यनिरासेऽपि न त्वेवमस्यामृचि सामर्थ्यमालोच्यैव वाक्यात्
 एन्द्रया गार्हपत्योपस्थानं भवतीति अनेन गार्हपत्याङ्गत्वस्य लै-

द्विकल्पनिरासे ऽपि वाक्यीयत्वानिरामात् वाक्यीय-वाभ्युपगमे प्रतीते यथा गार्हपत्यशब्दमात्रात् गार्हपत्यप्राथम्यप्रतीताद्यपि पन्द्र-
 त्वस्य वाक्याधीनत्वादेन्द्रीयाक्ये वाक्यस्य विनियोजकताभ्युपग-
 म्यते तथेन्द्रशब्दमात्रस्य लिङ्गादिन्द्राङ्गत्वप्रतीताद्यपि शपाणां म-
 न्द्रपदानाम् इन्द्राङ्गत्वस्य वाक्याधीनत्वात् कण्डलस्य च पदस्याप्रधा-
 न्यत्वेनाविनियोजकत्वात् मन्त्रे ऽपि वाक्यस्य विनियोजकताभ्यु-
 पगमनव्येत्याशङ्क्यानादथ वेति भाष्येणाभयत्र वाक्यस्य विनियो-
 जकत्वे निरस्ते मन्त्र कण्डलस्य पदस्याभिधानाशक्यत्वं ऽनिराकाङ्क्षी-
 करणसमर्थपदान्तरान्वय विना सम्पूर्णव्यवहारानङ्गत्वेनाभ्यो-
 ज्यतया विनियोजकत्वमयक्यत्वात् इन्द्राभिधानशक्तेन्द्रपदैकवाक्य-
 त्याश्चावशिष्टानामपि षडङ्गा विशेषणाभिधानद्वारेन्द्रप्रकाशानय-
 क्युपपत्तः पदमात्रे च लैङ्गिकविनियोगस्य पर्यवसानाभ्युपगम
 लिङ्गविरोधाद्वाक्येन कृत्स्नमन्त्रविनियोगापत्तरिन्द्रपदसामर्थ्येन कृ-
 त्स्नमन्त्रविनियोगाय पदान्तराणाम्। इन्द्रविशेषणाभिधानासामर्थ्यस-
 म्पादनमात्रे वाक्यव्यापारावगमात् लिङ्गनैव कृत्स्नमन्त्रविनियोग-
 सिद्धेने वाक्यस्य विनियोजकततीन्द्रशब्दघन कृत्स्नस्य मन्त्रस्यन्द्र-
 प्राधान्यमिति भाष्येणोपपादितत्वात् लिङ्गत्वमभ्युपगम्य प्राङ्गणवा-
 क्यस्य विनियोजकत्वनिरासयुक्त्यनभिधानादेव तर्हि लिङ्गवाक्ये
 इति भाष्येण पुन प्रत्यवस्थानामिति व्युत्क्रमण परया भाष्यव्याख्या
 दूयपितुम् उपन्यस्यति * अत्रति * प्रश्नपूर्वकमपकपहेतुमाह *
 कुत इति * शङ्कावादिनैव तर्हि लिङ्गवाक्ये इति लिङ्गशब्देनेन्द्रो-
 पस्थानकस्य प्रमाणस्य लिङ्गत्वाभ्युपगमात् पुनर्वाक्यत्वाभिधानाश-
 क्तत्वं निरासार्थम् अथ वेति भाष्यमव तर्हि त्यत पञ्चादसम्यन्धमि-
 त्याशय । क तर्हि अथ चेत्यय प्रन्धा याजनीय इत्यपेक्षायां यत्र यद्य-
 धमिति भाष्ये द्वयोर्वाक्यत्व एङ्गुते तत्रैव तदभिधीयतइत्यादिना
 ततो गार्हपत्येन द्वयोर्वाक्यत्वसम्भवे ऽपि धुनिलिङ्गयोस्तावदन्वो-
 न्यत्रिवेको ऽस्तीत्युक्त वाक्याद्विवेकोक्तये ऽथ चेत्यननैकवाक्यत्वव्यप-
 रानरासो च कल्प्यते इत्यभिधानपूर्वक श्लोक व्याचष्ट * यत्रनि * ८४२।१
 दूययति*नत्विति * यद्ययमिति भाष्यस्य धुनिलिङ्गवाक्यत्वोक्त्वा
 वाक्याद्विवेक एङ्गुत्वा धुनिलिङ्गवाक्यानि विवेकन्यानीति अनन
 द्वितीयासामर्थ्यात् गार्हपत्यप्राधान्यप्रतीत श्रुते लिङ्गत्वेन लिङ्गाद-
 विवेक मन्त्रेन्द्राभिधानात् इन्द्रप्राधान्यात् इन्द्रप्रतीत लिङ्गस्य धुनि-
 त्वेन श्रुतेरविवेक वाक्य चयैरेष्ट्याग्नेरजायनेत्यादिभिरुपक्रमस्यै
 पदैर्दशभिधानादुच्यं चेत्यादीना चोपसहारस्थानामाश्रुगादिष्वदाना

वेदाभिधानसामर्थ्यात् उच्येस्त्वादीनां वेदधर्मत्वप्रतीनेर्वाक्यस्य ध्रु-
 तिलिङ्गाभ्याम् । अविवेक इति शङ्कादयसूचनाच्छङ्काचतुष्टयमध्ये कदा-
 चनस्तरीत्यनेन मन्त्रेणेत्यादिभाष्येण लिङ्गध्रुतिर्वाक्याभ्यां विवेका-
 भिधानात् तृतीयाण्डुलिङ्गांशे चाद्यां परिहृत्य नत्वेवमित्यादिना
 ध्रुतेर्लिङ्गात् विवेकाभिधानात् द्वितीयां परिहृत्य वाक्यस्य ध्रुतिलि-
 ङ्गाभ्यामविवेक इत्यनिष्टापादनं कृत्वा तदतत्संबन्धेव समवेतविवि-
 क्तं च हृदयतइति प्रतिज्ञामात्रेण निरासासिद्धेस्तत्परिहारमुपपाद्य
 तत्परिहारकाले ऽपि लिङ्गयोर्वाक्यादविवेक इत्याद्यशङ्का लिङ्गांश-
 नापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य सामर्थ्यमस्तीत्यनेन परिहृ-
 तत्त्वादुपेक्ष्यैव तर्हीत्यनेन ध्रुत्यशो ऽनुभाष्य नैतदेवमित्यनेन ध्रुत-
 र्वाक्यादविवेके ऽपि ध्रुतेरव लिङ्गविरोधेन वाक्यस्यत्यपि विवेकाभ्यु-
 पगमेन परिहारे वृत्ते लिङ्गस्यापि तर्हि वाक्यादविवेकाभ्युपग-
 मापत्तेः कृत्स्नस्य मन्त्रस्य ध्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगात् कृ-
 त्स्य मन्त्रस्येन्द्रे विनियोजकेन वाक्येन विनैव ध्रुतेर्विरा-
 धप्रतीनेः पदमात्रविनियोजकेन लिङ्गन विरोधाभावात् ध्रु-
 तिवाक्ययोरसम्प्रधारणापत्तेर्न ध्रुतिलिङ्गविरोधादाहरणता युक्तति
 लिङ्गांशे वाक्यत्वादाशङ्कापरिहारार्थत्वाण्डुलाया नापि शब्दान्तरस्य-
 नेन परिहृताया अपि ध्रुतिरुपान्तेन पुनरुज्जीवनमाशङ्काय वैत्यनो-
 भयोर्वाक्यादविवेकाभिधानात्परिहार सम्भवतीत्याशयः । एतथाथव
 त्यस्याद्यण्डुलापरिहारार्थादादौ निवेशो युक्त इत्यपकर्षवाद्याशयमापा-
 द्योक्तं प्राकृत्य चेत्यननाभयार्वाक्यत्वे निरस्ते ध्रुतेर्वाक्यत्वशङ्कानु-
 स्थानात् एव तर्हीत्यत्र वाक्यशब्दो न युज्येनेत्याह * अपि चात *
 अपकर्षवाद्युक्तम् अपकर्षकारणं त्रेधा निरस्यति अत या देवताविशेष
 वक्तुं शक्नोति इन्द्रशब्द सो ऽस्यामृचि विद्यतं कर्मसमवेतत्वात् चै-
 न्द्रशब्दोक्तया देवतया प्रयोजनमस्तीति एवशक्त्यालोचनमात्रेण सा
 उपस्मात्तव्या इत्येव गम्यते न त्विन्द्रशब्दश्रवणमात्राच्छब्दान्तरसमी-
 पाद्वैत्युक्ते कथं मिन्द्रशब्दशक्तिमात्रात् कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वाव-
 गतिरित्याशङ्क्यते कारणेनेन्द्राभिधायक शब्दो ऽस्मिन् मन्त्र प्रयु-
 ज्यते तदेकवाक्यत्वेन चावशिष्टानि पदानि प्रयुज्यन्ते तेन कारणेन
 कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गतावगम्यते इति शक्त्येकवाक्यत्वाभ्यां मन्त्रस्ये-
 न्द्रागतावगमाभिधानात् वाक्यसङ्कीर्तनमेव लिङ्ग ध्रुतिलिङ्गविरोधा-
 भिधायिनो ऽभिमत इति मन्यमाननाक्षेता यद्यव विध लिङ्ग तवा-
 भिमत् तथापि लिङ्गवाक्यविरोधापत्तेः ध्रुतिविरोधादाहरणता न
 युक्तेत्यभ्युपेत्यवादमात्रेण लिङ्गत्वस्योक्तत्वात् आक्षेपनुर्वाक्यत्वा-

भिप्रायस्य नापिशब्दान्तरस्य समीपे उच्यरितस्य सामर्थ्यमस्ती-
त्यनेन केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वं निरस्यतापनीतस्यापि
लिङ्गसहितं वाक्यं विनियोजकं भविष्यतीति शेषमपनेतुमथ वाच्य-
नेन उभयत्र वाक्यस्य निरासो युज्यते यद्वा श्रुतेरेव केवला वा-
क्यात् विवेकायैन्द्रिवाक्यस्यैवैकवाक्यत्वस्य विनियोग प्रत्यकार-
णता विवक्षिता न मन्त्रस्यस्य दृष्टान्तायै तु मन्त्रस्यैकवाक्यत्वस्य
कारणत्व पूर्वोक्तमेव प्रसङ्गात् स्मारितमित्येवं यथान्यासमेव स्थि-
ते मन्त्रसन्दर्भं व्याख्यानं कार्यमिति भावे कृत्योत्पत्तेरर्थः स्वमतेन
यथान्यासमेव व्याख्यातुमेवं तर्हीति भाष्यस्य वाक्यं ह्यतदित्यवयवं
ऐन्द्रियाः केचिदुपस्थानार्हपदार्थं प्रति तृतीयाद्भ्रुत्वप्रतीतिर्गार्हपत्यस्य
अथ कं चिन्मन्त्रं प्रति द्वितीययाद्भ्रुत्वप्रतीतिर्वाक्यत्वे सत्यापि श्रुतेरपि
विनियोजकत्वासम्भवेन श्रुतिलिङ्गविरोधसम्भवाद्युक्तमाशङ्कोप-
पादयति * तत्रेति * श्रुतेर्वाक्यात् विवेकाभावं ऽपि श्रुतेरेवात्र
लिङ्गविरोधो न वाक्यस्येत्याशङ्कापरिहारार्थं नैतदिति भाष्यमैन्द्रिया-
वृणादिवाक्ये श्रुत्या क्रियामात्रे वाक्येन क्रियाविशेषे प्रकरणेन प्राक-
रणिके विनियोगे इत्येवं वादिमते ऽथ वेत्यस्य वाक्यव्यापारनिरा-
सार्थत्वायोगात् भाष्यद्वये ऽपि श्रुतिविरोधमाशङ्केः पौनरुक्त्यमाशङ्क्या
प्रतिपादके श्रुतिविरोधोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * नैतदिति * गार्हपत्यशब्द-
स्य यौगिकत्वात् गौणत्वादेन्द्रियार्थत्वाभावे ऽपि द्वितीयायाः सप्तम्यर्थ-
वृत्त्या गार्हपत्यसमीपे तिष्ठन्निन्द्रमुपतिष्ठेनेत्यैन्द्रिया विरोधो भविष्य-
तीत्याशङ्का विभक्तिश्रुत्यनुग्रहीतया प्रतिपदिकश्रुतिविरोधोक्त्यर्थम-
ग्निस्मीपं चेति भाष्यावयव व्याख्यातुम् अग्निस्मीपं वा लक्षण्येदित्यु-
क्तम् । समुदायप्रसिद्धिपरित्यागोक्त्वा गौणस्यसमीप्ये लक्षणयो-
निरासः । अथ वेति भाष्ये प्रतिपदिकश्रुत्यनुग्रहीतविभक्तिविरोधो-
क्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * श्रुतिविरोधयोः प्रतिपदिकविभ-
क्तिभेदादपौनरुक्त्ये ऽपि लिङ्गविरोधस्य नापि शक्त्यन्तरस्य समी-
पे उच्यरितस्य इत्यनेन मन्त्रे वाक्यस्य विनियोजकत्वानिरासेनोक्त-
त्वात् श्रुतिवच्च लिङ्गवैलक्षणयानुपलम्भायैकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यं
किं तु इन्द्रशब्दवत्त्वात् मन्त्रस्येति लिङ्गस्यैव श्रुत्या विरोधो न वा-
क्यस्येति लिङ्गविरोधोक्तेः कथमपौनरुक्त्यम् इत्याशङ्क्या नापीत्यनेन
केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते ऽपीन्द्रशब्दस्य लिङ्गेनाश-
शिष्टानां च पदानां वाक्येन विनियोगात् लिङ्गसहितस्य वाक्यस्य
ह्यस्मिन्विनियोजकत्वायगतेः पदमात्रविनियोजकत्वेन च लिङ्गस्य
ह्यस्मिन्विनियोजकतया श्रुत्या विरोधाभावात् वाक्यस्यैव श्रुत्या

८४३।५

विरोध इत्येवं वाक्यत्वविषयदीर्घद्वेषद्वोपापनयार्थं केवलस्य सम्पूर्ण-
व्यवहारानद्भवेनाप्रयोज्यतया विनियोगानर्हत्वात् इन्द्रविशेषणतो-
क्तिद्वारा चावशिष्टानामपि पदानामिन्द्राक्तवक्ष्युपपत्तः श्रुतिवा-
क्याभ्यां सामान्यविशेषविनियोगवच्च पदमात्रकृ-स्तमन्त्रविनियोग
योरन्योन्योपकारित्वाभावेन विरोधात्त्रिद्विविरोधिवाक्येन स्योना-
दिमन्त्रवत् कृत्स्नमन्त्रविनियोगायां गामात् लिङ्गविनियोगापेक्षितपदा-
न्तराणामिन्द्रविशेषणाक्तिस्वामर्थ्यस्य सम्पादनमात्रे वाक्यस्य व्या-
पारो न विनियोग इत्येवम् । एकवाक्यत्वस्य विनियोगव्यापारनिरास-
मात्रार्थं नैकवाक्यत्वात् इन्द्रप्राधान्यमित्युक्तमित्येव परिहरति
* लिङ्गेति * श्रुतिवाक्ययोर्द्वयोरपि अत्र विनियोजकताभ्युपगमे
श्रुत्यनपेक्षस्य वाक्यस्य लिङ्गाविरोधाद्वाक्यानपेक्षाया भूतेरपि ऐ-
न्द्र्यास्तृतीयाश्रुत्येत्यादिवार्तिकोक्तन्यायेनाविरोधात् श्रुतेरेव विरो-
धो न वाक्यस्येति परिहारात् न युक्त इत्याशङ्कितक्षिपति * कथं
पुनरिति * भाक्षेपनिरासोक्तेरेतत्परिहारार्थत्वेन भाष्यव्याख्यानाप-
रितोपास्त्रमतेनाप्यथ चेति भाष्यस्य मन्त्रवद्भाषणे ऽपि एकवाक्य-
स्य विनियोगव्यापारनिरासार्थत्वेन व्याख्यासूचनायै विरोधे शीघ्र-
प्रवृत्तया श्रुत्या लिङ्गादिकल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धवदविरोधे ऽपि क्रिया
सामान्यस्य विरोधित्वेन साक्षात्परम्पराया वा पुरुषार्थाननुबन्धि-
तया वेपित्वाद्भात्वर्थानवच्छिन्नभावनाश्रयत्वेनासामान्योक्तेः सस्था-
धिकरणभाष्ये धात्वर्थानवच्छिन्नाया भावनाया धर्मान्वयस्य निराक-
रिष्यमाणत्वेन दोषत्वात् । महत्वात्सामान्ये वा विनियोगायोगेन
क्रियाविशेषे ऽङ्गविनियोग विना तृतीयाश्रुत्यपर्यवसानात् वि-
धेश्च स्राविषयस्य साक्षात्स्वतः समीहिताङ्गत्वं समीहित
विशेषणसमर्पणद्वारा द्वितीयायाः प्रकृत्यर्थे ऽङ्गविनियोजकत्वव्या-
तोक्तविधिविहितस्यैवाङ्गस्य द्वितीयाविनियोज्यत्वावगतेरङ्गमात्रवि-
नियोगे पर्यवसानायां गामादक्षरश्रवणकृत एवाय गार्हपत्याङ्गप्रत्यय
इति वार्तिकेणाञ्च विशेषविनियोगएवश्रुतिपर्यवसानाद्यगतेरै-न्द्र्या गार्ह-
पत्याङ्गत्वबोधाय विनियोगे शीघ्रप्रवृत्तया श्रुत्या वाक्यकल्प्यश्रु-
तिप्रतिबन्धाङ्गविनियोगव्यापारानुपपत्तेर्न वाक्यलिङ्गविराध इत्येवं
परिहरति * उच्यते इति * कल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धसूचनार्था इष्टा-
न्तोक्तिः । सैव प्रवृत्तं इति । एवकारेण वाक्यप्रवृत्तिं निरस्ता
मुपपादयितुं श्रुतिकल्पनप्रतिबन्धोक्तौ पूर्णप्रवृत्त्युक्तिः श्रुतेः शी-
घ्र प्रवृत्तावपि सामान्यविषयत्वादविरोधे वाक्यप्रवृत्तेश्च निरा-
साद्वाक्यविरोधमापन्न्य श्रुतिलिङ्गविरोधवाक्ये चाविरोध वक्तु

विषयस्य सूचयितुमाह * यश्चति * विशेषविषयस्य चिन्ता प्रतियोगित्वायोगात् प्रतियोग्युक्त्या विशेषविषयस्य सूचित परिहाराशयाज्ञानाच्छ्रुत * ननु चति * तृतीयया गार्हपत्यमव प्रत्येन्द्रशाशपरवोक्तद्वितीयया चैन्द्रीमव प्रति गार्हपत्यशशिवोक्त श्रुत्यैव विशेषविनिर्णययोगकृतवाक्यस्य विनियोजकत्वायोगात् विशेषविनियोगप्रवृत्त्याश्रुत्यपेक्षितविशेषणविषयान्वयमात्रार्थत्वात्गतश्रुतेरथ लिङ्गविराधेन वाक्यस्येति स्वाभिमतपारहाशयविवरणनाशङ्का निरस्यति * कथमिति * एकश्रुतिकृता ऽन्या वाक्यकृत इत्यव प्रत्येक व्यवस्थितनाङ्गाङ्गधन्वयस्य वाक्यकृतत्वाभावाद्वाक्यस्य लिङ्गविरोधाभावे ऽपि श्रुतकृतस्य सामान्यतो ऽङ्गाङ्गधन्वयस्य कथं विरोध इत्याशङ्क्य विशेषित एवाङ्गाङ्गधन्वय श्रुत्या क्रियते इति सूचयितुम् * तत्रैतद्युक्तम् * निष्प्रातर्द्रव्युक्त्वावाक्यस्याङ्गाङ्गधन्वये व्यापाराभाव स्पष्टीकृत क्रीणान्यरुणयत्यत्र समवाया हि सत्यपीत्यादेस्तु परमत स्थित्योक्तत्वादिह चारुण्यस्य क्रियासम्बन्ध श्रुत्येत्यादिभ्यतद्गन्धानुसारणैव व्याख्यातत्वान्न पूर्वापरवाचिकविरोध । तद्वाप्योक्त द्वितीयाश्रुतलिङ्गविराधमुपपाद्य विध्यानर्थक्यपरिहारार्थेन्द्रव्यतिरिक्ताङ्गत्वस्यैन्द्रया कल्पत्वनाख्यातावयार्थानत्वात् वाक्यानपेक्षयास्तृतीयाश्रुतिरपि लिङ्गविरोधायोगात् । स्वानभिमतमपि तृतीयाश्रुतलिङ्गविराध प्रौढिप्रदर्शनायाह * अथ वति * श्रुतिलिङ्गविरोधोपसहारार्थं तस्मादिति भाष्य व्याचष्ट * तस्मादिति * श्रुतिलिङ्गविरोधापपादनस्य सूत्राक्तसमवायापपादनार्थत्वं सूचयितुं श्रुतिलिङ्गविराधोपपादनभाष्य व्याख्याय भाष्य उपन्याख्यानान् प्राक् सूत्रव्याख्यातुं पूर्वपक्ष तावदाह * किं तावदिति * श्रुत्याद्यनुमानद्वारा लिङ्गादीनां प्रामाण्यात्प्रत्यक्षादिविरोधं च लिङ्गादिभिः श्रुत्याद् प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धास्येव श्रुते कल्पयितुमशक्यत्वात् कथं तुल्यफलत्वाद्येन प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * स्वपक्षरित्यनन सन्न प्रामाण्यत्स्मृतिवैरूप्यं सूचिनम् । स्वतः प्रामाण्यस्यापि न कचिद्वाधात् अप्रामाण्य प्रत्यक्षादिवद्भविष्यतीत्याशङ्काह * सर्वत्राति * प्रत्यक्षादावपि किञ्चित्प्रमाणमव कश्चिच्च प्रमाणाभास एवति नियतैकरूपप्रकारद्वयातिरिक्ताद्वैरूप्यलक्षणप्रकारान्तराभावात् प्रमाणस्याभासता । आभासस्य वा प्रमाणात्ता नास्तीत्युक्तस्य ता ऽन्यथात्वाभावात् ऽपि वाक्यात्प्रमाणास्य प्रामाण्यं भविष्यतीत्याशङ्का बाधफलक्षणत्वात्प्रामाण्यस्य न कदाचित्प्रमाणस्य बाधा बाध्यस्य वा प्रमाणतयुक्त्वा भपि तर्हि प्रमाणाभासा एव बाधिष्य

८४४

न इत्याशङ्क्य प्रत्यक्षस्येन्द्रियसन्निकर्षार्थविषयत्वात् इन्द्रियार्थस्य
 प्रकरणयावययसञ्चारऽनुमानस्य व्यापकविषयत्वाद् व्यापकविषय-
 यत्वाद् व्यापकविषयसञ्चारः प्रमाणाभासतेति एवं सर्वेषां विष-
 यान्तरहतुगत प्रमाणाभासत्वस्य ध्रुव्यादीनां चाभिधेयाच्छ-
 ष्यादीनां तादृशिकत्वव्यताकाङ्क्षममीपाप्नात्वात्समानद्वारासमावया-
 नात् स्वविषयाद्विषयान्तरसञ्चाराभावन प्रमाणाभासत्व ना-
 स्तीत्युक्तम् । नचानुत्पत्तिविनाशसंस्काराच्छब्द फलापहारा-
 णा वाचप्रकाराणां मध्य कश्चिदत्र सम्भवतीत्याह * न
 चति * बाधयत्वाभिमत विज्ञान स्मृत्याययकार्यदर्शनना
 बुच्छदापवादार्थं स्मृतिहतुताका तुल्यबलत्व पूर्वपक्ष सप्रयाज-
 मुपसहारात् * तस्मादिति * यलाबले वैपरीत्यपूर्वपक्षान्तरमाह *
 बाधस्त्विति * ध्रुव्यादकल्पनाद्वारापि लिङ्गादीनां प्रामाण्यविराधे
 ऽपि स्मृतिवद्वाक्यादिचतुष्टयाऽन्यतरमूलत्वापानेन ध्रुव्यादकल्पन-
 स्य दुवारस्याक्तकल्पनापक्षतःन ध्रुव्यादिभ्यः पञ्चाप्रवृत्त कल्प-
 यत्वाद्यपक्षेन ऽपि च विराधिध्रुव्याद्यनपक्षध्रुतत्वात् ।
 पौत्रापर्यवलयित्व यायनैव वैपरीत्य युक्तमित्यव । श्लोक
 व्याचष्ट * ध्रुव्यादानामिति * परदौषव्यहतुत्वेन सिद्धान्तयुक्तस्य
 विप्रकर्षस्य पूर्वदौषव्यापादकत्वाद्विपरीतसाधनतामुक्त्वा विप्रकर्षवै-
 परात्यादपि यलाबलवैपरीत्यमित्याह * किं चति * यद्यपि ध्रुव्या
 विनियोग प्रतीयत तथाप्यशक्तस्य नाशकल्पयतइत्यपिशब्दात् ।
 सामर्थ्यैकवाक्यस्य त्वाकाङ्क्षारूपाणां तु लिङ्गवाक्यप्रकरणानामेक
 वाक्यत्वाकाङ्क्षासन्निधिरूपैवाक्यप्रकरणस्थानैर्विना रूपमव नास्ती-
 त्यर्थः । ध्रुत एतत्पदेत्यत्व ऽपि विनियोगानुसारिणिकल्पनया वि-
 नियोगा ऽवकल्पनइत्याशङ्काह * उत्पत्तीति * प्रागविद्यमानसा
 मर्थ्यविनियोगादपि विनियोजकावस्थया च ध्रुव्या विरोधाभावात्सा
 मर्थ्यस्यैवाविनियोजकत्वावगतैर्बलीयत्वाद्नुमानकालवगतस्येन्द्रि-
 याप्रयसामर्थ्यस्य श्रौतविनियोगकालानवर्त्तनाशक्तगार्हपत्यशक्ति
 कल्पनायागाच्छक्त्यनुसारेण-द्र एव विनियोगा युक्त इत्यर्थः । लि-
 ङ्गस्य वाक्यापक्षतामुपपादयति * कर्तव्येति * कवलस्य पद-
 स्याप्रयाजकत्वे वा चिानयाजकत्वात् लिङ्गन कृत्स्नमन्विनियो-
 गाद्यैव मन्त्रवाक्यस्यासमेवताथस्यापि द्वयस्यत्याद् पदस्य समव-
 ताधनिर्णयमात्यादिपदन सदैकवाक्यतालक्षणसम्बन्धबलन निर्वा-
 पीदीवपयशक्तिकल्पनन विनियोगदर्शनात् । लिङ्गस्य वाक्यापक्षाव-
 गत यस्य मन्त्रान्तरस्वपदस्य यत् मन्त्रांतरस्थपदन सदैकवाक्य

तालक्षणाः सम्यन्धो न विद्यते । तस्यैव विनियोग्यपदार्थविषय-
शक्तिर्न कल्प्यते । तस्मिन्सीद् तवैव सदनं कृणोमीत्यनेन सहैकवा-
क्यतालक्षणो सम्यन्धे सति तदन्यथानुपपत्त्यैव तस्मिन्सीदित्यादेः
सदनकरणाविषयशक्तिसिद्धे स्योनं तद्व्यादेश्च सीदित्यनेन सहैक-
वाक्यतालक्षणसम्बन्धान्यथानुपपत्त्या सादनविषयसिद्धेर्वाक्यस्यैव
लिङ्गाद् यलीयस्तेत्यर्थः । वाक्यस्य प्रकरणापेक्षामुपपादयति * तथे- ८४५।४
ति * प्रकरणस्य क्रमापेक्षितामुपपादयति * तथा सर्वाकाङ्क्षा
इति * आकाङ्क्षायाः सम्यन्धसिद्धार्थत्वादसम्भवत्सम्बन्धवैक-
ल्यापत्तेः । नाकाङ्क्षा युक्तेति सूचनार्थम् * सम्बन्धं वेत्युक्तम् *
समाख्यायां कथं यलीयस्तेत्यपेक्षायामाह * समाख्या पुन रिति *
वैपरीत्यपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * समुच्चयेन पूर्वंपक्षमाह ।
* अथ वेति * सूत्रेण सिद्धान्तमाह * इतीति * प्रश्नपूर्वं लिङ्गा-
दौ विनियोगाख्यसामर्थ्यस्य विप्रकर्षहेतुमाह * कुत इति * पूर्वाञ्ज-
न्पाचष्टे * यदेव हीति * पठितश्रुतिप्रहणे प्रत्यक्षः समुदायो पठि-
तश्रुतिप्रहणे लिङ्गादीत्याशयः । षोडावस्थानोपपादनार्थं पूर्वंपक्षा-
शयमुपन्यासपूर्वं दूषयितुमाह * कथं पुनरिति * षोडनाशब्दाद्विधा-
स्येव श्रुतिः प्रमाणम् । न विनियोक्तीत्याशङ्क्य शब्दमात्रमेव ध-
र्मप्रमितिशक्तिप्रदर्शनार्थं षोडनाशब्देन विवक्षितमिति सूचनार्थम्
* तथा चेत्युक्तम् * एवं सति पदप्रकारत्वं भवतीत्याह * तत्रेति *
उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति * प्रस्थितयोः प्रवृत्तयोर्मध्य- ८४६।१
इत्यर्थः । विरोधे ऽपि श्रुतिकल्पनस्य पुर्वारत्वात् । श्रुतिकल्पनत्व-
निवन्धनविप्रकर्षस्य धलावलवैपरीत्यापादकत्वं बाधो यदि कल्प्येते-
ति द्वितीयपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं निराकर्तुंमाह * तस्मिन्श्चेति * आ-
काङ्क्षारूपप्रकरणाद्यगतसामान्यव्यापेक्षत्वेनाकाङ्क्षासहितस्य लिङ्गस्य
विनियोजकश्रुतिकल्पनाव्ये नैराकाङ्क्षे ऽसति सामग्रीवैकल्याच्छ्र-
तिकल्पनानुपपत्तेः श्रुतिं विना विनियोगासिद्धेर्लिङ्गप्रामाण्याद्वैप-
रीत्यं दूरोत्सारितमित्याशयः न केवलं प्रकरणांनुमानान्यथानुपप-
त्तेः परिहृतत्वात् श्रुतिकल्पनायोगात् किं तु विध्याकाङ्क्षासहिताना-
मेव श्रुत्यादीनां विनियोजकत्वात् । प्रत्यक्षाया च विनियुक्ते मन्त्रे
विध्याकाङ्क्षानिवृत्तैर्विध्याकाङ्क्षाविरहादपीति सूचयितुं सन्निहृष्टो न
लभ्यते प्रकृतो ऽपि वैदिकः * भववादस्तु तस्य स्यात् * प्राप्तः सन्निहितो
यदेत्यनुपपत्ताधिकरणवार्त्तिकोक्तामाकाङ्क्षां विना कल्पितस्य वैदिकत्वं
स्मारयति * वर्णितं चेति * विप्रकर्षस्य विषयसामान्यनिरास-
मुपसंहरति * तस्मादिति * वृत्तस्त्रोकेनैतदेव इदयति * आह चे-

ति * इममेव श्लोक व्याचष्टे * श्रुत्यादीनां हीति * पौर्वापर्ये पृ-
 ध्वदौबल्यमिति न्यायस्यान्योन्यानपेक्षबुद्धिजन्मविषयत्वात् सापेक्षे
 लिङ्गादाद्यप्राप्तिसूचनार्थम् * न हीत्युक्तम् * विप्रकर्षवैपरीत्यं श्रुत्या
 पि नासमर्थस्येति धार्मिकोक्तं दूषयितुमनुभाषते * नन्विति *
 दूषणप्रतिजानानि * सत्यमिति * प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कु-
 त इति * शक्तिकल्पने विनानुपपत्त्यपरिहारे ऽपि अङ्गत्वरूपज्ञानो-
 त्पादनेन श्रुत शक्त्यपेक्षेति पूर्वाङ्गेनोक्तं जानस्याप्यङ्गत्वज्ञानस्य श-
 क्तिं विना कथं प्रमितत्वनिर्वाह इत्याशङ्क्य निरासार्थमुत्तरार्द्धं व्या-
 चष्टे * विनियोगमिति * स्वाभाविकशक्तनिवृत्त्या शक्त्यन्तरस्यानकत्र
 दर्शनाग्नैवानुपपत्तिरिति पारहार सूचयितुमाह * तत्रेति * स्वा-
 भाविकशक्त्यनिवृत्त्ययोगवादी स्वाभिप्रायं प्रकटयति * ननु चेति *
 अनुमेयस्य लिङ्गस्य दुर्बलतरत्वोत्तमानुमापिकाया श्रुतेर्दुर्बलत्व
 सूचतम् । विनियोगात्प्राक् सामर्थ्यं कल्प्यमाने तत्कल्पिकाया श्रु-
 तेस्तदानीमविानयोजकत्वाच्छ्रुतिविराधाभावेन प्रयक्षस्य साम-
 र्थ्यविनियोजकत्वापत्ते कल्प्यस्य सामर्थ्यस्य प्रत्यक्षदुर्बलतरतापद्ये-
 त । ननु विनियोगात्प्राक् तत्कल्पनास्तीत्याह * सत्यमिति *
 एव विप्रकर्षवैपरीत्यनिरासेन बलाबलवैपरीत्ये निरस्ने मन्त्रप्रकर-
 णिनोश्च नैराकाङ्क्षोक्तोभयत्र विनियोगनिरासात् । समुच्चयपूर्वप-
 पक्षस्यापि निरास सूचते विनियोजकश्रुत्युपेक्षितस्य शक्तिकल्प-
 नस्य पश्चाद्भावे सिद्धान्त्युक्तमाश्रित्य विप्रकर्षतुल्यत्वादन्यूनतां श-
 ङ्कत * नावति * श्लोक व्याचष्टे * सर्वथा हीति * एव विधावि-
 प्रकर्षसाम्यं बलाबलसाम्येनापपादयतीति परिहरति * सत्यमिति *
 प्रश्नपूर्वं बलाबलसाम्यानापादकतामुपपादयति * कुत इति * लि-
 ङ्गविानयोगाभिधानात् पूर्वं श्रुत्यनुमानात् विनियोगाभिधानस्य दूर-
 त्वं श्रुतौ तु विनियोगोत्तरकाल शक्त्यनुमानं न विनियोगोक्तेर्दूरतत्त्व-
 र्थं । श्लोक व्याचष्टे * लिङ्गं हीति * श्रुतौ विनियोगप्रत्ययस्योत्पत्तिवि-
 क्षेपाभावे ऽपि प्रमितत्वनिर्वाहाय विक्षेपस्य लैङ्गिकेन विनियोगप्रमि-
 तिप्रिक्षेपण साम्यात्तुल्यबलतैव युक्तेत्याशङ्क्याह * सहेति * प्रत्या-
 नप्राप्यन्वन विनियोगस्य दशत्वापचारात् सह विनियोगाख्य देश
 प्रस्थितयो सनो प्रमाणाधार्येन विक्षेपेण कृत्वा प्रमाणस्य चिरेण
 विनियोगप्राप्ति सम्भवति तस्यैव दौर्बल्यकरत्वाद्भिन्नियोगप्रत्ययो-
 त्पत्त्युत्तरकाल तस्य प्रमितिप्रयोजकनिर्दोषकारणजन्मत्वाद्यगम प्र-
 मातत्वावश्यम्भावाद्यगमात् । प्रमितित्वनिर्वाहायापवादकशक्तिनि-
 रासार्थं शक्त्यनुमानविक्षेपे ऽपि न विनियोगविपरीतता नापि तुस्यो

विप्रकर्ष इत्यर्थः । प्रत्युपयुज्यतइति हिशब्दान्वयाध्याहारार्थं युग-
लान्तरेष्वेतमेव न्यायमतिदिशति * एतेनेति * प्रकरणास्मात्त्वस्य
देवस्यत्वेत्यादेरसमवेतार्थस्य पदस्य प्रकरणाङ्गत्वे शान्ते कथमुप-
करिष्यतीति सन्देहे यथा शक्नोतीत्यवधारिते कथं शक्नोतीत्यपेक्षायां
निर्वापामीत्यादिषु प्रत्यक्षसामर्थ्याभावात् समवेतार्थनिर्वापामीत्या-
दिपदैकवाक्यतामनुमाय तदन्ययानुपपत्त्या प्रकरय्यपेक्षितोपका-
रजननसामर्थ्यकल्पनपूर्वम् अनेन प्रकरणिनमुपकुर्यादिति धृतिमनुमा-
य विनियोगायगते उपांशुयाजादिसन्निध्यास्मात्स्य च दन्धिमन्त्रादे-
रुपांशुयाजादिप्रत्याकाङ्क्षादर्शनाच्छिष्यायाकाङ्क्षायाश्च स्वतो निरा-
काङ्क्षेऽप्युपाध्यायादावाकाङ्क्षोत्पादकत्वदर्शनेनास्या अप्युपांशुया-
जादावाकाङ्क्षोत्पादकत्वावगते उपांशुयाजादेर्दन्धिमन्त्रायाकाङ्क्षा-
मनुमाय तदैकवाक्यत्वसामर्थ्यधृत्यनुमानपूर्वं विनियोगायगतेराध्व-
र्यवादिसमाख्यातस्य च कर्मणोऽध्वर्यादिसम्बन्धदर्शनात्तत्सन्निधि-
मनुमाय तदाकाङ्क्षेकवाक्यत्वसामर्थ्यधृतिकल्पनपूर्वं विनियोगाय-
गतेः परस्य वाक्यादेः पूर्वं लिङ्गाद्यनुमाय विनियोगोक्तैव (दर्शनन
निर्वापादिविषेपणीभूतस्य स्वार्थाभिधानद्वारा स्वार्थं विशिष्टनिर्वा-
पादिप्रतिपादनसामर्थ्यमनुमायानेनेन निर्वापादि प्रकाशयेदिति धृति-
कल्पनद्वारा विनियोगायगतेः प्रयाजादेश्च प्रकरणास्मात्स्योभयाका-
ङ्क्षादर्शनात् प्रकरणिना सहैकवाक्यतैवं) नोपपद्यते पूर्वेण तु लिङ्गा-
दिना वाक्याद्यनुमायैव पूर्वं धृत्याद्यनुमायेण विनियोगे कृते प्रत्यक्ष-
दृष्टस्य सामर्थ्यादनेकवाक्यत्वाद्यन्तरेण प्रमित्यनिर्वाहाध्रिवांपार्थं प-
रस्य वाक्यादेर्नान्तरेणैकवाक्यत्वादिलिङ्गाद्युपपद्यते इत्येवं नान्तरी-
यकत्वेन सद्भावमात्रं विनियोगहेतुत्वाद्यपेक्षया इति बलाबलवैपरीत्य-
निरासार्थं नान्तरीयकतोका एकवाक्यत्वादिभिर्विना सामर्थ्यादेर्दृष्ट-
मात्रस्याप्रमितत्वेन धृत्यादिकल्पनाद्वारा विनियोजकत्वायोगमाश-
ङ्क्याप्रमितस्यापि श्रुताभावादेर्निर्दोषकारणजनितत्वावयवप्रमितिप्रयो-
जकयुक्तजातविषयत्वमात्रेण बहिर्भावादिकल्पकत्ववत्सामर्थ्यादेरपि
प्रमितिप्रयोजकत्वाद्युक्तज्ञानविषयत्वमात्रेणैकवाक्यत्वादिभिर्विनाऽनु-
पपद्यमानस्यैकवाक्यत्वादिकल्पकत्ववत् धृत्यादिभिर्विनानुपपद्यमा-
नत्वात् धृत्यादिकल्पकत्वस्याप्युपपत्तिसूचयनायेति * इत्युक्तम् *
सर्वलौकिकानामेव प्रतिपत्तिः सर्वस्वसंबन्धेत्यर्थः । वाक्यादीनामपि
धृतिकल्पनमात्रेण लिङ्गाद्यनिर्वाजकत्वोपपत्तेर्लिङ्गादिकल्पनानपे-
क्षत्वाच्छ्रुतितः सर्वेषां दौर्बल्येऽपि मन्योर्न्यं तु-

८४८१ व्यथलतैव युक्तेत्याशङ्कते * आदेति * विनियोगमि-
 त्तौ विनियोजकां धृतिं कल्पयितुं प्रवृत्तैर्वाक्यादिभिरसमर्थाविनि-
 यांगायोगेनाङ्गाङ्गिप्रतिपादकशब्दैकवाक्यतां च विनाङ्गाङ्गव्यवयायो-
 गेनैकवाक्यतामकल्पयित्वा एकवाक्यतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात्
 समाख्यायाश्चाकाङ्क्षां विनैकवाक्यत्वायोगे साक्षाङ्गधमकल्पयित्वा
 एकवाक्यतःकल्पयितुमशक्यत्वात् समाख्यायाश्चाकाङ्क्षां कल्पयितुं प्र-
 वृत्तवाक्यसंहितालम्बनेन सन्निधिमकल्पयित्वा कल्पयितुमशक्यत्वा-
 लिङ्गादीनां यथाक्रममेकादिभिः धृतिसमर्थैकवाक्यत्वाकाङ्क्षासन्नि-
 ध्याक्यैवंस्तुमिन्व्यवधिकारितं विनियोगं प्रति विप्रकर्षवैपम्यं घलाष-
 लापादकमिति परिहरति * तदिति * लिङ्गवाक्ययोर्मध्ये तावद् वा-
 क्यस्यार्थाधिप्रकर्षमुपपादयितुं प्रतिजानाति * धृतिमादेति * प्रश्नपूर्व-
 मुपपादयति * कथमिति * असमवेतार्थवाचिनाम्पदानां समवेतार्थ-
 वाचिना पदेनैकवाक्यत्वात्समवेतार्थाभिधानशक्तिं कल्पयित्वा धृतिः
 कल्प्यतइत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * वेचस्य त्वा सवि-
 तुः प्रसवे ऽश्विनोर्षाहुभ्यां पूष्णां हस्ताभ्यामग्रये जुष्टनिर्वपामीति म-
 न्त्रपदानां देवार्थाविशिष्टनिर्वापप्रकाशनेन प्रयोगार्हत्वात्तथा सकल-
 स्यैव मन्त्रस्य प्रयोगार्हत्वाभिधानेनैकदेशस्याप्रयोज्यत्वसूचनात्ततः
 एतेन च प्रयोगार्हत्वं प्रतिपन्नानां विनियोज्यत्वाभिधानाद्वाक्यसह-
 छतेन लिङ्गेन सकलमन्त्रविषयध्रुत्वनुमानं सूचितम् । एवं तर्हि
 स्योनन्ते तस्मिन् सीदेत्यनयोरेपि तच्छब्दयोगाद्यगनैकवाक्यत्वानुप-
 पत्त्या तस्मिन् सीदेत्यस्यापि सदनकरणे स्योनन्त इत्यस्यापि च पु-
 रोडाशसदनेन सामर्थ्यकल्पनोपपत्तेर्लिङ्गं याधो न युज्येतेत्याशङ्काद्
 * तथेति * द्वयोः समवेतार्थत्वसम्भवे भेदेन विनियोगाय प्रस्था-
 नाद्विरोधाद्यगनेयुक्तौ याध इत्याशयः । प्रस्थित इति भाषोत्पन्नया
 निष्ठया प्रस्थानमुक्तम् । लिङ्गनैकत्र प्राप्तयतां वाक्येनान्यत्र नेतुमश-
 क्यतां लिङ्गाच्च प्राप्नुवतः स्यप्रकाशये ऽर्थे नेभ्यां वाक्याद्वागच्छ-
 वृभ्यां ऽयप्रकाशकामृतां प्रश्नपूर्वमुपपादयितुं वाक्याल्लिङ्गस्यार्थम-
 त्रिकर्षमाह * कथमिति * केवलस्य पदस्याप्रयोज्यत्वात् वाक्यस-
 हच्छतेन लिङ्गेन सकलस्यैव मन्त्रस्य विनियोगाद्यगनः तच्छब्दप्रयोगे-
 ष च स्योनादः सुमनस्यमानान्तस्यैकमन्त्रस्याद्यगमादकनेव सामर्थ्येन
 तायतः पदसमूहस्य विनियोगमित्यर्थः सामर्थ्यान्तरकल्पनानापत्ति-
 ८४९१ रित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * ममुशयो हीति * कल्पया-
 म्यन्तस्य स्याद्विनिर्वापप्रकरणप्रकाशनेन नैराकाङ्क्षात् तन्प्रकाशित-
 स्योपलक्षणसंसृष्टतस्य सदनशब्दादस्य स्योनस्य तच्छब्देन महत्वात्

सादनत्वविशेषणत्वे ऽपि उपस्तरणविशेषणेन कल्पयाम्यन्तानां सा-
दनविशेषणत्वानुपपत्तेः धृत्योपस्तरणविनियोगानपेक्षकल्पयाम्यन्तो
ऽवयवः सादने विनियोक्तुमशक्यः तस्मिन्सीदेत्यादेश्च स्वार्थविशि-
ष्टसादनप्रकाशेन नैराकाङ्क्षत्वात् तत्प्रकाशितस्य सादनस्योपस्तरण-
क्रियाविशेषणत्वे ऽपि सादनविशेषणानामुपस्तीर्णस्थानादीनामुपस्त-
रणक्रियाविशेषणत्वानुपपत्तेः सादनविनियोगानपेक्षस्तस्मिन्नित्यादि-
रवयवो नोपस्तरणे विनियोक्तु शक्य इत्याशङ्कानिरासार्थम् । समु-
दायविनियोगस्यावयवविनियोगापेक्षत्वात् एतत्पन्तरकल्पनापेक्षत्वं
ऽपि एकवाक्यतयैव शक्तिद्वयस्यापि कल्प्यत्वात् विप्रकर्षसाम्यशङ्कां
निराकर्तुम् अवयवस्यैकवाक्यत्वमाश्रमन्वोन्यानपेक्षोपस्तरणसादनरू-
पभिन्नार्थाभिधानवृत्त्यवगमात् प्राक्शब्दालोचनया प्रत्यक्षवच्छीघ्रं
प्रतीयते न उपस्तरणविशिष्टसादनरूपस्य साधनविशिष्टोपस्तरणरू-
पस्य चैकार्थस्याभिधाने शक्तिरन्योन्यानपेक्षार्थाभिधानशक्तिस्तु
स्वविशेषणविशिष्टैकार्थप्रत्यायनेन प्रागेव सिद्धेऽप्युत्तरश्लोकव्याख्यानार्थं
तत्र समुदायेत्यादिना लिङ्गाद्वाक्यस्य विप्रकर्षोक्तिः पूर्वेषाधिसिद्धौ प्र-
करणे मन्त्राग्नास्य नैराकाङ्क्षमुक्तं साधयितुं प्रकाशकयोर्मन्त्रयो-
र्लिङ्गिकेन विनियोगेन नैराकाङ्क्षमुक्त्या प्राकरणप्रकाशानावया-

कल्पयाम्यन्तमन्त्राग्राहकत्वे ऽभिहिते सादनस्योपस्तरणस्य सादन-
विशिष्टतया प्रकाश्यत्वात् कल्पयाम्यन्तमन्त्रमात्रेण तथा प्रकाशयि-
तुमशक्यत्वात् । उत्तरमन्त्रप्राहितामुपस्तरणस्य वा सादन प्रत्यु-
पसर्जनत्वेन सादनस्योपस्तरणविशिष्टतया प्रकाश्यत्वात् तस्मिन्नि-
त्यादिमन्त्रमात्रेण च तथा प्रकाशनायुक्तेः पूर्वमन्त्रप्राहितामाशङ्का
* स्वप्राधान्ये चेत्युक्तम् * अतश्च लिङ्गाद्व्ययोस्तावत् यलाबल
सिद्धमित्याह * तस्मादिति * लिङ्गबलेन इत्यमानैकवाक्यत्ववाधे
लिङ्गविनियोज्यस्य पदस्य यावद्भिः पद्विना नैराकाङ्क्ष न सम्भव-
ति तावता लिङ्गापेक्षितेन वाक्येन विनियोगे व्यतिरिक्तानामसमवे-
तार्थवाचित्वात्पृथक्प्रयोगानर्हणामपि लिङ्गेन वाधादविनियोगापत्तेः
यिष्टानि स्वसमवेतार्थाभिधायित्वादित्यादिवार्त्तिकेन देवस्य त्वेत्यादी-
नां निर्वापे विनियोगोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्कते * नन्विति * भिन्नप्रया-
जनत्वे सति याज्यानुवाक्यादिवदेकवाक्यत्वाभावापत्तेर्भिन्नप्रयोज-
नकत्यायोगेन न समुच्यते सम्भवतरित्युक्तं पद्वन्तुशप्रकाशनं चेह प्र-

योजनान्तरं षड्भूतीयं तस्य च नवमे निराकारिष्यमाणत्वेनायोगात्
 प्रयोजनान्तरसङ्काप्रयुक्तोत्पत्त्यशयायावदयम् * चेत्युक्तम् * लिङ्ग-
 विनियोज्यस्य पदस्य देवस्यत्वेत्यादिपदाद्देवस्यत्वेत्यादीनां लिङ्गवि-
 नियोज्याभिर्निर्वापामिपदैकवाक्यत्वं विनानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहाराय
 वाक्यस्याप्यनुग्राहत्वात् निर्वापविनियोगोक्तिरविरुद्धस्याशयेन प-
 रिहरति * अत्रेति * भगत्युपपादनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यानि ही-
 ति * क्लृप्तनिर्वापान्वयोऽप्रये जुष्टमित्यादिभिर्निराकाङ्गीकृतो ऽपि निर्-
 वापो देवस्येत्यादीनां साकाङ्क्षत्वात् उत्पन्नपुनराकाङ्क्ष-सन् देवस्येत्या-
 दिपदप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यत इत्युक्ते निराकाङ्क्षस्यान्योन्याकाङ्क्षाप-
 पत्त्युपपादनार्थं प्रकरणप्राप्तैर्धर्मैर्निराकाङ्गीकृतानामप्युपांशुयाजादीनां
 निराकाङ्क्षफलवत्सन्निधिलक्षणं कमेणाकाङ्क्षामुत्पाद्यानुमन्त्रणादि-
 धर्मप्राप्तिं प्रयाजादीनां च प्रकृत्यन्वयेन निराकाङ्गीकृतानामपि वि-
 कृत्याकाङ्क्षयोत्पन्नाकाङ्क्षायां विकृतिगमनं दृष्टान्तयित्वात्यन्तसाम्या-
 र्थं मन्त्रशेषस्यैकमन्त्रावयवान्वयेन निराकाङ्गीकृतस्यापि मन्त्रान्तर-
 व्यवायाकाङ्क्षामुत्पाद्य मन्त्रान्तरान्वयं दृष्टान्तयितुं यथाक्लृप्तावसक-
 दुश्चारितमन्त्रशेषयुक्तायां विचारितायां सकृदुश्चारितमन्त्रशेषत्वात्प्र-
 तियोगित्वेनानुपङ्गाधिकरणे प्रसक्ते मन्त्रशेषार्थो यथैकमन्त्रावयवा-
 न्वितशेषप्रकाशितत्वेन निराकाङ्गीकृतो ऽपि मन्त्रान्तरावयवानां
 साकाङ्क्षत्वात्पुनरुत्पन्नाकाङ्क्षः सन् पुनरुश्चारितपूर्वमन्त्रशेषप्रकाश-
 त्वं प्रतिपद्यतइति व्याख्यात इत्येवं यथाक्लृप्ताविति पाठे यथा सो-
 मलक्षणं वस्तु सद्गुणादिपदैः प्रकाशने तु निराकाङ्गीकृतमपि म-
 न्द्रादीनां तृप्यन्तानां पदानाम् अनुष्ठेयवृत्तिप्रकाशने कर्मानङ्गत्वाप-
 त्तेः भक्षणावयवो भूतवृत्तिप्रकाशनो ऽर्थत्वेन साकाङ्क्षत्वात्पुनरुत्पन्ना-
 काङ्क्षः सन्मन्त्रादिप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यतइति व्याख्यातमित्येवं तृ-
 तीय दृष्टान्तमुक्त्वा विप्रकृष्टप्राप्तानामपि देवस्येत्यादीनां निर्वापसम्ब-
 न्धोपपत्तेः निर्वापविनियोगविरोधमुपसंहृत्य पदान्तराणि यत्रार्थमि-
 ति श्लोकावयवं व्याख्यातुम् * येषां त्वित्युक्तम् * देवस्येत्यादिप-
 दानामानपेक्षयापत्तावपि लिङ्गेन बाधो निर्वापे विनियोगमाशङ्क्याह
 * सर्वेषामेवेति * विधिना सामान्यतः समीहिनाङ्गनयाकाङ्क्षितस्य
 विशेषमात्रयोधे धृत्यादीनां व्यापारादानर्थक्यापत्तौ च समीहिता-
 ङ्गत्वायोगात्प्र धृत्यादीनां व्यापारः सम्भवतीत्याशयः । कल्प-
 तइत्यपेक्षायां नवमाद्यसिद्धप्रकरणेन धृतिषाधमुदाहरति * तद्यद्य-
 ति * धृत्या स्वरूपेण शेषित्वं प्राप्त प्रकरणप्राप्तन प्रकृतापूर्वसाध-
 नीभूतानि मीढ्यादीनि समीहिततया शेषित्वं बाधित्वा प्रकरणलभ्य

८५०१

यदपूर्वसाधनत्वं तत्कृतः प्रोक्षणादिसम्बन्धो नवमाद्ये भविष्यती-
त्यर्थः । दध्नस्येत्यादिनां निर्वापाङ्गत्वावरोधापत्तिर्लिङ्गस्य वाक्या-
द् बलीयस्त्वायोगाण्ड्यायाः परिहारमुपसहरति * तेनेति * येन
कारणेन लिङ्गस्य वाक्याद् बलीयस्त्वे ऽपि नानिष्टापत्तिस्तेनेत्यर्थः ।
लिङ्गबलीयस्त्वानभ्युपगमं एवेत्येकोपक्रमोपसंहारशान्तैकवाक्य-
त्वस्य भक्षानुवाकेन गतस्य लिङ्गेन बाधो भक्षानुवाकाधिकरणो-
क्तो विरुध्येतेति सूचयितुमाह * तथा चेति * वाक्यात्प्रकरण-
स्यार्थं विप्रकर्षं प्रतिष्ठापूर्वकमुपपादयितुमाह * वाक्येति *
अङ्गाङ्गिसम्बन्धत्वाभावं ऽपि उभयाकाङ्क्षामत्रेणाङ्गाङ्गशब्दवायो-
गावगनेराकाङ्क्षाता ऽङ्गाङ्गिवाक्यरूपाणां शब्दानां सङ्घातिरनुमातव्ये-
त्युक्तं ऋत्वाकं व्याचष्ट * प्रकरणे हीति * वाक्यानामित्यनेन प्र-
करणे ऽङ्गाङ्गिवाक्यानां प्रत्यक्षा सङ्घातिर्नास्तीत्यर्थं सूचितं । वाक्ये
पदानां सङ्घाति प्रत्यक्षेत्यर्थः । विप्रकृतत्वव्याख्यार्थम् * ततश्चेत्यु-
क्तम् * यावदितरत्र प्रकरणे सामर्थ्येन श्रुतिः कल्प्यतइत्यनुप-
क्तेन पदेन कल्प्यमानाया वृत्तमानत्वोक्तेस्तावदितरत्र वाक्ये श्रुत्य-
ङ्गाभिहित इत्यनेन च विनियोगाभिधानस्य भूतत्वोक्तंः प्राकारिणिक-
श्रुतिरूपनात्प्राक् वाक्ये ऽपि विनियोगाभिधानमुक्तं वाक्यात्प्रक-
रणस्यार्थविप्रकर्षं फलेनोपसहरति * तस्मादात्त * करणात्क-
मस्यार्थविप्रकर्षं प्रतिजानाति * तर्थात् * प्रश्नपूर्वमुपपादयति
* कथमिति * प्रकरणमाकाङ्क्षातः प्रकृतिश्रुतेरर्थं विनियोगं प्रति
गच्छति क्रमस्य तु विनियोजकत्व सिद्धेर्यां श्रुतिराकाङ्क्षां विना
गौरव इत्यादेः सन्निधाने ऽप्यन्वयादर्शनात् आकाङ्क्षामपि इत-
राकाङ्क्षातां यथैकवाक्यत्वसामर्थ्यकल्पनपरम्परया कल्पयितुमा-
रभ्यन्ते इत्यर्थः । दध्निमन्त्रस्यानिर्ज्ञातपरिमाणोपायत्वे त्वनिवृत्ताका-
ङ्क्षनयोपांशुयाजे साकाङ्क्षे क्रमेण विनियोगाभ्युपगमात् क्रमे ऽप्युभ-
याकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वात् अङ्गाकाङ्क्षयाङ्गवाकाङ्क्षाकल्पनोक्तिरयुक्ते-
त्याशङ्काह * क्रमो नामेति * मन्त्रस्याक्रियात्वेनातितकर्त्तव्य-
तारूपतया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेणोपांशुयाजेनाभिधानक्रियानपेक्षित-
स्याकाङ्क्षितुमशक्यत्वात् दध्निमन्त्रस्यापि ज्ञातलिङ्गत्वनाभिधा-
नक्रियाद्वाराकाङ्क्षितुमशक्यत्वात्प्रोपांशुयाजस्य स्वतो मन्त्राकाङ्क्षा-
स्तीत्याशयः । निरपेक्षाणां सतां प्रधानानामनुष्ठानदेशतः पाठदेशतो
वाङ्क्षानां साग्निध्यमात्रं क्रम इत्यनुष्ठानतोक्त्या पाठस्याप्युपलक्षणा-
दित्यर्थः । उपांशुयाजस्य दध्निमन्त्रानपेक्षत्वसाकाङ्क्षत्वे निष्ठापाद-
नेनोपपादयितुमाह * यदि त्विति *, निराकाङ्क्षसन्निधेः क्रमत्वे

८५१५

साकाङ्क्षसन्निधाशयेन प्रकरणेन सह क्रमस्य क्वचित् समवायायो-
 गात् क्वचित्क्रमप्रकरणविरोधे प्रकरणं युक्तमित्याशङ्क्याह * अत्र
 चति * विकृतित्वेन प्राकृतैरङ्गैर्निराकाङ्क्षीकरणात् क्रमस्यमहाप्रकर-
 णोपनिपाताच्च प्रकरणसमवायस्तु सम्भवतीत्याशयः । दैक्षस्यापि
 तर्हि ज्योतिष्टोमिकमहाप्रकरणापनिपाताद्दर्शपूर्णमासाविकृतित्वा-
 च्चादाहरणत्वापपत्तं पशुधर्माणां क्रमप्राप्ते दैक्षाङ्गत्व प्रकरणेन
 बाधयेत्त्याशङ्क्य सन्निपत्यापकारिणा प्रकरणाविनियोज्यत्वाभा-
 वादनुदाहरणत्वसूचनार्थम् * प्रायेणेत्युक्तम् * राजसूयादिमहा-
 प्रकरणान्तरगतास्वभ्यभिषचनाद्यासु ज्योतिष्टोमादिविकृतित्पु शौन-
 शेषाख्यानादीनां माहेन्द्रस्य स्तोत्र प्रत्यभिषिच्यतइत्यादिना प्राकृत-
 माहेन्द्रस्तोत्राद्यङ्गसंबन्धित्वेन विधानात् माहेन्द्रस्तोत्राद्यङ्गत्वावगते-
 र्निरङ्गस्य माहेन्द्रस्तोत्रादेवैर्गुण्यादानिष्टमुपकार प्रकृतौ शौन शपाख्या
 नाद्यनपेक्षमपि प्रतिविकृतौ तद्रहितस्यासाधनत्वावगमादतिविशयमा-
 नानाम्माहेन्द्रस्तोत्रमुर्पादश्यमानाङ्गवैशिष्ट्य विनातिदेशपर्यवसानाव-
 गतेर्विकृतिकथम्भावाकाङ्क्षायामपनिवृत्तायामेव शौन शेषाख्यानाद्यु-
 पनिपाताद्वा-तरप्रकरणेन माहेन्द्रस्तोत्रादिविद्वाराभिषेचनीयाङ्गत्वप्र-
 करणयाधमहाप्रकरणान्तरगतानामपि विकृतीनां नोदाहरणता युक्ते-
 ति मध्यस्थ यस्य तन्मध्य इति चतुर्थाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनाश-
 ङ्क्य माहेन्द्रस्य स्तोत्र प्रति अभिषिच्यतइत्यस्याभिषेचनीयाङ्गभूत-
 माहेन्द्रस्तोत्रद्वय ऽभिषेकान्त शौन शेषाख्यानमभिषेचनीयप्राकृता-
 ङ्गानुवादेन विधानादभिषेचनीयकथम्भावप्राप्तत्वात्प्राकृतानुवादेन
 यत्प्राकृतानुवादेनान्यदनुष्ठानविधानार्थत्वेनानुपस्तिविधयत्वात्प-
 त्तिविधिवेलायामेव तत्प्रयोजनापक्षणादभिषेचनीयात् । षड्विधत्व-
 आ-महाप्रकरणात् राजसूयाङ्गत्वावगत्या च कृतार्थत्वेन माहेन्द्रस्तो-
 त्रस्ययोगस्य देशार्थत्वोपपत्तेस्तद्वाराभिषेचनीयाङ्गत्वकल्पनायोगात्
 क्रमणैवाभिषेचनीयाङ्गता कल्पनीयेति सर्वासा वा समत्वाच्चोद-
 तात् स्यात्त हि प्रकरण तद्देशार्थमुच्यते तस्य मध्य इति तदीयसि-
 द्धान्त-न्यायेनोदाहरणसमर्थन सूचयितुमाह * तासु हीति *
 शौन शेषाख्यादीनामभिषेचनीयप्राकृताङ्गानुवादेन विधानादभिषेच-
 नीयकथम्भावप्राप्तत्वाशङ्क्या निराकर्तुं यत्प्राकृताङ्गानुवादेनोत्पन्न-
 मिति वाच्ये प्राकृतानुवाजोद्देशविहितपृषदाज्यवद्विधानार्थानूदित
 प्राकृताङ्गानुवादानुप्युत्पन्नस्याङ्गस्य सन्दर्शामि-यकथम्भावप्राप्त-
 त्वसूचनार्थं प्राकृताङ्गमध्यपतित्वनेत्युक्ते प्राकृताङ्गगुणविधानत प्रा-
 ग्भतिदेशपर्यवसानात्कथम्भावानिवृत्त्यभ्युपगम ऽप तिष्ठन्त पशु प्र-

यजन्तीति प्राकृताङ्गापर्यविधानात्प्रागुत्पन्नानामुपकरणादीनामपि
 दैक्ष्यप्रकरणप्राहृत्यापत्तेः क्रमविनियोज्यत्वोक्तिर्विदुष्येतेत्याशङ्क्य
 क्लृप्तापकारप्राकृताङ्गप्रहणे प्रवृत्तस्य कथम्भावस्य स्वतो
 ऽक्लृप्तोपकारात्पूर्वाङ्गप्राहित्वायोगात्प्राकृताङ्गान्वयस्य च पू-
 र्वाङ्गप्रहणहेतोः प्राकृताङ्गगुणविधितः पुरस्ताद्भावस्थितेषु-
 ङ्गेषु अभावात् प्रकरणाप्राहृत्यापत्तिसूचनार्थं पुरस्तादित्युक्त-
 म् । एवमन्योन्याकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वशङ्कां क्रमप्रकरणविरो-
 धोदाहरणायोगशङ्कां च निरस्यन् प्रकरणाक्रमस्यार्थविप्र-
 कर्षं दर्शयितुमारभते * तथेति * क्रमसमाख्ययोर्मध्ये क्रमे स-
 म्यन्धार्थान्योन्याभिमुख्यरूपेण सन्निधानार्थं परस्परपर्युपस्थापनं
 चेदरचितत्वात् प्रत्यक्षमित्यनेकात्समाख्यायामप्रत्यक्षमिति विप्रकर्ष-
 सिद्धार्थमुक्तं ऽपेक्षां विना सम्यन्धायोगात् समाख्योक्तसम्यन्धमा-
 त्रेणापेक्षासिद्धेर्विप्रकर्षायोगमाशङ्क्य सद्यस्सैकीभाषार्थत्वात् सम्य-
 न्धस्य च नियमार्थत्वात् अययवव्युत्पत्त्या ऽऽलोचनया नियम्य-
 ते । यदेकस्य सम्यन्धास्यार्थस्यदयोरित्याद्युदाहरणालोचनया च
 सम्यन्धस्यैकनियमरूपत्वावगतेः सम्यन्धिनोः केन चिदभिधेन स-
 म्यन्धहेतुना विना सम्यन्धायोगात्सिद्धात्मलाभेन च सम्यन्धिना-
 काङ्क्षायाः कल्पयितुमशक्यत्वादेकत्र निधानार्थसम्यन्धिनोः सन्नि-
 धान सम्यन्धहेतुत्वेनावश्यं कल्पनीयम् । पौरोडाशिकसमाख्यावतं
 शुन्धधर्ममिति मन्त्रस्य पुरोडाशपात्रशुन्धनेन सह न किञ्चित्पाठतो
 ऽनुष्ठानतो वा देशैक्यं चेदेन विरचितमस्ति येन मन्त्रपुरोडाशपात्र-
 शुन्धनेन सह तन्निमित्तसम्यन्धार्थं सम्यन्धिनोरन्योन्याभिमुख्यं
 स्यादाभिमुख्यानपेक्षं च भवदपि न विनियोगापालमिति सर्वत्र ही-
 त्यादिनोक्तम् । समाख्या पुनः प्रत्यक्षमेव सम्यन्धं वदन्तीति पूर्व-
 पक्षवार्त्तिकोक्त समाख्यायाः श्रुतितुल्यत्वमनुभाषने * ननु चेति * ८५२।।
 दूषयति * नैतदिति * श्रुत्यभिधेयाद्वाङ्गाङ्गित्वाविशेषरूपात्सम्यन्धा-
 त्सामाख्यानिकस्य सम्यन्धस्य सामान्यरूपात्मनोत्त्वा श्रुतितुल्य-
 त्वे निरस्तं ऽप्यतिशयार्थं कल्पयतोक्त्याभिधानं निरस्तम् । लौ-
 किक्याः समाख्याया वैदिकसम्यन्धप्रतिपादने विप्रकर्षसूच-
 नापूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * अर्थानामिति * यापि वैदि-
 की समाख्यानवगतसम्यन्धार्थप्रतिपादने प्रवर्त्तते सापि तावद्वाङ्गा-
 ङ्गित्वं प्रतिपादयतीति वदता विप्रकर्षो लौकिक्याः सूचितम् । येन के-
 नचिदित्यनेन सामान्यरूपतयान्यत्वं व्याख्यातम् । सर्वत्र हीति
 पार्त्तिकेनाङ्गाङ्गिसम्यन्धस्यैव सन्निधयेश्लोकोक्तिं ध्रान्त्या समाख्या-

कल्पितस्य सम्बन्धमात्रस्य सन्निकृष्टकल्पनहेतुकविप्रकर्षाभावगुणा
 निराकर्तुमाह * सम्बन्धमात्रस्य चेति * यदेतत्किञ्चिदभिन्न स-
 म्बन्धिनामस्तीत्यवगम इत्यध्याहारेण याज्यम् । सम्बन्धस्य सन्निक-
 र्ण्युक्त क्रमसमाख्याबलसिद्धयर्थत्व दर्शयितुमाह * ततश्चेति *
 विप्रकर्षमव प्रपञ्चयति * समाख्या हीति * सूत्रार्थमुपसहरति
 * तस्मादिति * एवमेव द्रदायतु वृद्धानाम् । श्लोकपञ्चक पठति *
 आह चेति * अतश्च य एवपक्षवार्तिके विराधा अपि बाधायागा-
 ५३१० क्त्यर्थं कचिद्यस्य प्रमाणत्वमित्युक्तम् । तदयुक्तमित्याह * तस्मा-
 दिति * यद्यपि नित्यं च प्रमाणाभासस्यैव बाध इत्युक्तं तदप्यनुभा-
 षणपूर्वं पाह्नुरति * यदिति * यद्यपि भ्रुत्वादिपदकस्य समस्ते-
 त्यादिवार्तिकेन विषयान्तरसञ्चारभावनं लिङ्गादीनां कचित्प्रमा-
 णाभासत्वायागात् बाध्यत्व न युक्तमित्युक्तं तदापि दूषयितुं प्रश्नपूर्वं
 प्रमाणाभासतामुपपादयति * कथामति * श्लोक व्याचष्ट * न
 हीति * श्रौतविनियोगान्यथानुपपत्त्या यज्ञसाधनत्वगुणयोगेनेन्द्र-
 इत्यर्थानुसाराद्वेन्द्रशब्दस्य गार्हपत्यपरत्वावगतरिन्द्रापस्थानस्य श-
 क्यत्वेन लिङ्गाविषयत्वात् स्योनन्ते सदनं तस्मिन् सीदेत्यनयोश्च
 लिङ्गाद्भिन्नवाक्यत्वावगतेरन्यत्वेन वाक्याविषयत्वात् पौर्णमासी-
 देवतापदप्रयोगात् च वाक्यादमात्रास्यादेवतापदैकवाक्यत्वाभावाव-
 गतराभावात्प्रयोगेनानिर्कृत्यत्वेनानाङ्गणादमावास्यादेवतापदशे-
 षणा पौर्णमासीप्रयोगेनानाकाङ्क्षात् प्रकरणविषयत्वानुपपत्त-
 शौनं शेषाख्यादीनां च प्रकरणात् प्रकृतसर्वसाधारण्यावगतेरभिपे-
 चनीयमात्रसन्निकृष्टभावनं क्रमाविषयत्वात् शुन्धनमन्त्रस्य च क्र-
 मान् साक्षाद्यपाश्रुन्धनार्थत्वावगते पौरोडाशिकसमाख्याया भू-
 म्ना दर्शपूर्णमासकाण्डविषयत्वावगमनं पुराडाशमात्रकाण्डपरसमा-
 ख्यानाविषयत्वाल्लिङ्गादीनां विषयान्तरसञ्चारो विषयापहारात्त्वा
 बलाबलवद् बाधितं विषय व्यापाराभावात्सिद्धे सूचितं । बाधहेतुक
 कत्याद्वापाराभावस्य बाधात् प्राक् व्यापारोपक्रमं सत्यपि बाधा-
 न्द्वयान्तरसञ्चारावगमात्तरकालसमाप्तव्यापारत्वात् प्रमाणाभास-
 नेत्यन्यथाप्रमाणाभासतामुपपादयितुमाह * अथ वति * प्रमाणा-
 भासतामत्रापमहरति * तन्निति * यद्यपि नच तदुत्थापितं ज्ञानमित्या-
 दिवार्तिकेन बाधप्रकारासम्भवात् बाधो न सम्भवतीत्युक्तं तदपि उ-
 त्पत्तिप्रतिषेधवाक्यबाधाश्रुपगमनं परिहरति * अनुत्पन्नमेव चति *
 व्यापारोपक्रमप्रतिषेधसूचनायैवकारं व्यापारोपक्रमप्रतिषेधसूचना-
 यैवकारं व्यापारोपक्रमपक्षे आन्तरालिकश्रुतिलिङ्गादिकल्पनरूप-

ज्ञानमिष्ट्यात्वकल्पनायेत्यम्भूनकल्पनार्थं तथा तृतीयया बाधप्रकार-
 तोक्ता । तेषोपिज्ञानं तु पक्षद्वये ऽप्यनुत्पन्नमेव बाध्यते घस्तुकथनार्थं
 चेह प्रकारान्तरस्यानाशङ्कनीयतोक्ता न तूपपादानाम्बाध्यादिति सू-
 चयितुं यो ऽप्यनुमानादीनां प्रत्यक्षादिभिरुत्पन्नबाधो बाधप्रसंगं घक्ष्य-
 ते । तमपि तत्रैवोपपादयिष्याम इत्याह * यो ऽपि चेति * एकैकस्य ८५४
 भाष्ये बाध्यत्वोक्तेः सूत्रे परशब्दस्य अनन्तरपदमात्रविषयत्वस्रान्ति
 निराकर्तुं व्यवहितपरणामपि बाध्यत्वस्य प्रपञ्चनीयतामाह * एव-
 मिति * ध्रुतेर्बाधविरोधे सांदाहरणं बलाबलं प्रपञ्चयति * यथे-
 ति * मानन्तर्यसामानाधिकरण्यावगनात् बाध्यसामर्थ्यादेकहाय-
 न्याद्यङ्गत्वेनारुणादि प्राप्नुवदित्यर्थं । पृष्ठीभ्रुतेः प्रकरणाविरोधमुदाह-
 रति * भ्रुतीति * पृष्ठीभ्रुतिसंयोगविशेषेऽप्यनुवचनानामेव प्रकरणावि-
 रोधो न द्वादशत्वस्येति परमत दूषयितुमुपन्यस्यति * अनुवचनानां
 चेति * एवकारार्थे चकारः । दूषयति * न त्विति * स्वविशेषणवैशिष्ट्यं
 घिता वैगुण्यापत्तेरितिकत्तव्यत्वायोगनाभिज्ञेऽतिविद्यमानानामुप-
 सदासुपदिश्यमानद्वादशत्ववैशिष्ट्यात् प्रागतिदेशपर्यवसानाद्दीन-
 कथमभावप्राप्ताऽविच्छेद्याशयः । विप्रकर्षं दर्शयति * इहापि
 चेति * ज्योतिष्टोमे विध्यन्तदानाय कयाचिद्विहृत्या न हीयतइति
 स्युत्पत्त्या ऽहीनभृत्युपपत्तेर्नदं भ्रुतिविरोधोदाहरणं युक्तमित्याश-
 ङ्गाह * नैव हीति * भ्रुतेः प्रश्नपूर्वं क्रमाविरोधमुदाहरति * ८५५
 भ्रुतीति * रशना तद्धर्माश्च दर्भमग्न्यादयः क्रमादग्नीषोमीययागा-
 ङ्गतया यूपं परिव्ययतीति द्वितीयाभ्रुत्या रशनाया यूपान्द्रव्ये ऽव-
 गते दर्भमयी रशना भवतीत्यादौ रशनाभ्रुत्या रशनावैकार्थ्यसमवा-
 यियुपाङ्गत्वं लक्षयित्वा तदुद्देशेन दर्भमयीत्वादिविरोधात् तद्धर्म-
 ङ्गास्थाङ्गमित्यर्थः । यूपस्याग्नीषोमीयाङ्गत्वात् स्वधर्मिकाया रश-
 नाया यूपान्द्रव्ये ऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गकयाङ्गस्वरूपस्य ज्योतिष्टोमा-
 ङ्गवदग्नीषोमीयाङ्गत्वोपपत्तेरविरोधमाण्ड्यालौकिकत्वेन यूपस्य
 स्वरूपोत्पत्त्यर्थमेव रशनादिधर्मान्वयोपपत्तेः क्रयवत् प्रकृतापूवसा-
 धनत्वानपेक्षणात् यूपस्वरूपे विधीयमानानां रशनादीनामग्नीषो-
 मीयाङ्गत्वानुपपत्तेः यूपस्य च पशुयागप्रयोगात् बहिरूप-
 न्मत्वेनागृह्यमाणविशेषतया सर्वपशुयागसाधारण्यात् रशनादीनां
 यूपान्द्रव्ये सचनीयस्याप्राकृतत्वे ऽपि परिव्याणान्तरे साधारण्याव-
 गतेरग्नीषोमीयाङ्गत्वसाधारण्यापत्तः विरोध सूचयितुमाह * एत-
 दूपेति * रशनाया यूपं परिव्ययतीत्यग्नीषोमीये विहितत्वापरिव्या-
 णात् स भाश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्कस्य यूपं व्ययतीति सचनीये

विहितस्य परिव्याणस्य भेदे ऽपि लौकिकत्वात् परिव्याणस्य स्वरूपे धर्मविध्ययोगेन यूपान्वयप्रत्युक्तत्वात् धर्मान्वयस्य यूपसाधारण्यात् धर्माणांमपि साधारण्याप्रतीते परिव्याणद्वये ऽपि रशनायाः समानविध्यसुचनायेयगतवित्यस्माद्धानोरेतेस्तुद्भवेत्युणादिसूत्रेणातिप्रत्ययस्य तुडागमसहितस्य विहितत्वात्ति सर्वप्रागच्छतीत्यर्थविवक्षया साधारणवाच्ये तच्छब्दप्रयोगादेतस्य पशुद्वयसाधारणस्य यूपस्य यदेकं परिव्याणमग्नीषामीये परं च सवनीये विहित तस्योभयस्य साधारणशंपे रशना धर्मसहित ध्रुत्वावगम्यते अतस्तद्विरुद्धेन क्रमेणाग्नीषामीययशुयागमात्ताद्भृतां न यातीत्यर्थः । विप्रकर्षे श्लोकद्वयन दर्शयति * यावदिति * धृतिसमाध्याविरोध प्रश्नपूर्वमुपसहरति * धृतीति * पौरोडाशिकसमाख्याते फायड पाठितत्वात् समाख्याविरोधे ऽभिहिते दर्शपूर्णमासप्रकरणे वसंतमानत्वात् प्रकरणाविराधमाशङ्क्य साधारण्यात्तस्यवाद्यापि मन्त्रविनियोगे विरोधाभावमुक्त्वा प्रकरणावहिर्भावे ऽपि सर्वार्थप्रतीतेर्विराधापरिहारमाशङ्क्य नचाविज्ञातलिङ्गानां प्राकृत्या विनियोजिकेति-यायेनानु-मीलितलिङ्गत्वात् प्रकरणाविनियोज्यत्वक्रमेण वेति चकारेण सूचित तसीत्यस्य सामर्थ्यं सन्निधानुपसहनमित्यनन न्यायेनात्रापीत्वेति युष्मदर्थविषयत्वात् सन्निहताभ्यायित्वान्तशब्दायोगात् प्रथमपदार्थं ऽग्निप्रणयननाम्नातमन्त्रकत्वात् मन्त्राफाङ्के क्रमेण विनियोगावगते धृतिक्रमाविराधापत्तरित्याशङ्क्य क्रियापदशून्यत्वानुन्मीलितलिङ्गत्वात् क्रमस्य विनियोगात्कावुक्तायां क्रियापदशून्यत्वे ऽपि यागानुमन्त्रणसमाख्यानात् सामान्यता यागाङ्गत्वावगमाद्द्वैतमन्त्रस्य क्रमविनियोगोपपत्तिवत् पौरोडाशिकसमाख्यानाविपत्त्यस्थाप सामान्यत पुराडाशयागाङ्गत्वे ऽवगते क्रमणाग्निप्रणयने विनियोगोपपत्तिमाशङ्क्यानुमन्त्रार्या क्रिया विशेषार्हद्विधमन्त्रसाध्यक्रियाविशेषावगमात् न क्रमस्य विनियोगे शक्तिरिति परिहारसम्भव ऽपि अशुपत्य क्रमविनियोग क्रमसमाख्ययोस्तावन्न विराध इति परिहारसूचनार्थम् * पुरोडाशक्यैव चेत्युक्तम् * विप्रकर्षे दर्शयति * तत्रापीति * लिङ्गस्य प्रकरणाद्विरोधोदाहरणान्न प्रतिजानाति * एधमिति * प्रकरणे विरोध तात्रुदाहरति * तत्रेति * विप्रकर्षे दर्शयति * यावदिति * माह-द्रप्रहयागक्रमे पाठितस्यै-द्रस्य प्रगाथस्य लिङ्गेनावकर्षे-
 ८५६।* क्रमविरोधोदाहरणमित्याह * अलिङ्गति * अनिष्टावादनार्थत्वाद्यापकर्षोत्तरपरितोपात् प्रतिउचनमिति पञ्चमपादाधिकरणस्थितमुदाह-

रणमाह *स्थितेति* धिप्रकर्षं दर्शयति *यावन्तीति* उदाहरणमाह ८५६।
 तद्येति परिवारसि परिवारं वा विंशोऽव्ययन्तां परीमे रायस्योपो
 यजमानं मनुष्या इतिकरणमन्त्रस्य युवासुवासाः परिवीत आगात्स-
 उ धेयान् भवति जापमान इति क्रियमाणानुवादिमनोतासूक्तस्य प्र-
 करणात् ज्योतिष्टोमान्वयावगतेर्मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानु-
 घृहीति मनोतोद्देशेनावदीयमानपश्चात्पुनरुत्वेन प्रैवाथ पशुदे-
 वताया मनोताशब्दाच्चत्वावगमेन पशुयागान्वयावगतेन सामा-
 न्येन लिङ्गेनाग्नीषोमीयकर्म बाधित्वा सवनीयाङ्गत्वावगमस्यांदाहर-
 णत्वं यद्भूते * कथमिति * श्रुत्या लिङ्गवाधात् मनोतासूक्तस्य स-
 वनीयाङ्गतेति परिहरति * निति * फासौ श्रुतिरित्यपेक्षायां श्रुतिमु-
 दाहरति * एवं हीति * मनोतायां तु वचनादधिकारः स्यादित्यत्र
 घायव्ये पशावतिदेशप्राप्तस्य मनोतासूक्तस्योद्दिष्टत्वेनास्याः धु-
 तेर्व्याख्यास्यमानत्वात् । न दैक्षे विनियोजकता युक्त्याशङ्काह
 * अनया हीति * दैक्षकमे ऽधीतायाः श्रुतलिङ्गप्राप्तोत्कर्षनि-
 रासार्थत्वेन दैक्षार्थत्वसम्भवे दूरस्थे वायव्यादानुहनिवार्यत्वायो-
 गात् लौङ्गिकोत्कर्षनिरासेन च लिङ्गस्यानाहत्यर्थे ऽभिहिते श्र्यत्वा-
 न्मुख्यस्यार्थत्वाभावेनान्यायनिगदत्वात् घृहवचनान्तपाराशब्दवदनु-
 ह्यसिद्धमनोताधिकरणविरोधाभावाल्लिङ्गेनोत्कृष्यमाणा मनोता कार्य-
 श्रुत्या चारितेत्याशयः । आग्नेय्येवेत्येवकारेणानाग्नीषीतिपेधाव-
 गतेः प्रकृतौ चानाग्नेय्या मनोतायाः प्राप्त्यभावेन निषेधायोगाद्वि-
 कृतौ त्वतिदेशप्राप्तायास्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मनोताया घा-
 यव्यादिपैकृतपशुदेवताया प्रकाशकाशकेस्तस्माद् अत्रांहेतिवर्षानुह-
 निषेधाद्वाव्याविदेवतस्य सूक्तान्तरस्य मनोताकार्ये प्राकृतस्यैव
 कारकश्रुत्यानिषेधोपपत्तेर्वायव्यादिपशावताग्नेयादिसूक्तान्तरत्वं रू-
 पविकारनिषेधार्थेन धुनिर्न दैक्षादावाग्नयसूक्तोत्कर्षार्थेत्याशङ्का द्वे-
 धैवकारमुपादयति * द्विदेवत्ये ऽपीति * द्विदेवत्ये यद्यप्येकदेव
 त्याग्नेय्यशक्ता तथापि सैव कार्या न तृच्छब्देत्याद्यव्याख्यायामेव-
 कारणः द्वितीयायां कार्यवेत्यर्थः । भक्षानुवाकस्यान्ये हि सविनरि-
 त्यादिवाक्यानि समाख्यानात् भक्षाङ्गत्वरूपाय विनियोगाय प्रस्थि-
 तानि सन्ति लिङ्गेन प्रहणादिषु विनियुज्यन्तरिति यत् भक्षानुवा-
 काधिकरणे स्थितं तदर्थं सल्लिङ्गसमाख्याविरोधोदाहरणं यथाग्नि-
 रुद्धं पुरोहितइत्यादीनां मनार्कत्वां पृथूपजास्तं स पाथ इति पृथुपा-
 जवत्योश्च याज्यासमाख्यां बाधित्वा लिङ्गेन सामिधेनीकार्ये विनि-
 योगइति लिङ्गकमसमाख्यानादित्यशोकवदपरमित्याह * लिङ्ग-

ति * विप्रकर्षे दर्शयितुं भक्षाद्वात्वरूपमभ्यन्धाभिमुत्तार्यस्य कस्य
 चित्सामान्यस्यादिशब्दोक्तस्य वाक्षादेः कल्पनयेत्युक्तम् । वाक्या-
 नि लिङ्गेन विनियुज्यन्तइति घदता लिङ्गस्य कृत्स्नमन्त्रविनियो-
 जकतोक्ता परिव्याणकरणमन्त्रे परिवीरसिपदव्यतिरिक्तानां परि-
 त्वादेर्घीर्घिशोर्व्ययन्तामित्यादिपदानां क्रियमाणानुवादिमन्त्रे च प-
 रिधीतपदव्यतिरिक्तानां युज्येत्यादिपदानां लिङ्गे विनियाकतुमारभ्य-
 माणाभ्यां परिवीरसिपरिधीतपदाभ्याम् एकवाक्यत्वात् सवनीयार्थे
 द्वितीये ऽपि परिव्याणे विनियोगो वाक्यक्रमविरोधोदाहरणमित्याह
 * वाक्येति * परिधीतपदोक्ता परिवीरसिपदमप्युलक्षितम् । स-
 न्ध्यासमाप्त्यादिपदेषु लिङ्गेन ग्रहणादौ विनियोकतुमारभ्यमाणेषु स-
 न्ध्यासमित्यादिपदैकवाक्यगतानां शेषाणां पदानां भक्षणादवाची-
 नग्रहणादावेव वृत्तिविनियोगाभ्या वाक्यसमास्यविरोध उदाहार्ये
 ८५७३) त्याह * वाक्यसमास्ययोरिति * भावृत्तिरितिपाठे स्वाङ्गो ऽर्वागर्थवा-
 चित्वात् भक्षणात्प्रागनुष्ठीयमानत्वात् ततो ऽर्वाचीनेषु वृत्तिविनियोग
 इत्यर्थः । यद्वा भक्षणं शेषाणां पदानामावृत्तिरविनियोग इति समाख्या-
 प्राप्तभक्षणाद्भवाबाधो वृत्तिप्रतिषेधनोक्तम् । एकपदमात्रे लैङ्गकवि-
 नियोगापर्यवसाने चालिङ्गविरोधिना वाक्येन शेषपदविनियोगा-
 योगात् शेषपदमात्रस्य कृत्स्नवाक्यत्वाभावेनाविरोधेन वाक्येन वि-
 नियोकतुमपक्यत्वात् पदान्वये तु तस्य चैकवाक्यत्वस्य पदार्थान्वय-
 त्वाभावेन वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभावात् आत्माश्रयद्रोपापत्तेर्भात्मनेवा-
 त्मनो विनियोगाच्छेषाणां पदानां लिङ्गविनियोज्यपदार्थोपसर्जनी-
 भूतार्थप्रतिपादनशक्तिमात्रमेकवाक्यत्वादवसीयते । ननु विनियोग
 इत्यपरितोयात् उदाहरणान्तरमाह * तथेति * चेतनस्य कर्म-
 फलभाक्तं विना कर्तृत्वायोगात् । समाख्याकर्तृत्वस्य यजुर्वेदा-
 ध्ययनलन्धाध्वयुंसंज्ञस्य पुस्तः कर्मफलभाक्तेन प्राधान्यावगतेः समा-
 ख्यातोऽध्वर्य्वर्थत्वाद्यगमे ऽपि वाक्यावगतस्य स्वर्गकामार्थस्य समा-
 ख्यानुरोधेन यजुर्वेदाध्यापिस्वर्गकामविषयकल्पनया सङ्कोचायोगा-
 द्वाक्येन च समाख्याबाध इत्याशयः । कर्षधिकरणे निरस्य-
 मानस्याख्यातेन कर्षंभिधानस्याज्ञानात् धृतिसमाख्याविरोधोदा-
 हरणत्वं शङ्कते * नन्विति * कर्षधिकरणसिद्धान्तस्मारणेन
 निरस्यति * नात्रेति * प्रयाजादीनां पुरोडाशमात्राद्गतस्य प्रकृ-
 तप्रधानमात्राद्गत्वेन बाधः प्रकरणासमाख्याविरोधोदाहरणमित्याह *
 प्रकरणेति * धृत्वादीनां शेषमात्रत्वेन शेषविषयत्वाभावात् शेष-
 ध्यैकविषयत्वे ऽपि शेषभेदे प्रमाणसमवायानुपपत्तेरुपस्मरणे कृत्स्नो

मन्त्रः स्योनादिसुमनान्तः प्रयोज्यः कल्पयाम्यन्तो वेत्येकस्मिन्पु-
 स्तरणाख्ये शेषिणि समुदायावयवरूपयोस्समवाये ऽपि लिङ्गवा-
 क्ययोः समवायायोगात् बलाबलचिन्ता न युक्तेत्याण्ड्या शेषसम-
 वायद्वारा प्रमाणसमवायसूचनार्थं शेषसमवायोदाहरणानि दर्श-
 यिष्यन् विरोधवृत्तवर्तिष्यमाणसङ्कीर्त्तनं तावत्करोति * एवं ता-
 वदिति * भ्रुतेस्तावद्विद्वावरोधमुदाहरति * तद्यथा * परं
 कृतोद्गममित्थुतर्थावराध इत्याह * धृतीति * पूर्ववदप-
 रितापातुदाहरणान्तरमाह * तर्थात् * प्रकारविरोधमुदाहरति
 * प्रतिष्ठाकामति * एकविंशतिसख्याविधिष्टस्यानुवचनान्तरस्यानु-
 श्रुत्या नमः प्रवक्त इति दर्शपूर्णमासाङ्गभूतनिगदानन्तरं प्रयोज्या-
 वगतिनिगदस्य च जातवेदो रमया पशून्मर्याति लिङ्गन सामिधेनीव-
 दग्निप्रकाशनाद्भवात् सामिधेन्यनुवचनान्त्वत्वाभावेनानुवचनेन प्र-
 याक्तुमशक्तं एकविंशतिसख्यायाश्च सख्येयापक्षया सख्याविशि-
 ष्टानुवचनचोदनासामान्यतानुवचनान्तरस्य दर्शपूर्णमासकस्य
 सामिधेन्यनुवचनविकृतिव्यात्सामिधेनीनां सख्ययत्नतातिदशात्
 तासां धार्थाभिधानकर्मत्वेतानुवचनप्रयुक्तत्वात् भतः प्रयोज्यानिग-
 दसामिधेन्यनुरोधेन पुरुषार्थस्याप्यनुवचनान्तरस्यान्तःक्रतुप्रयोज्य-
 त्वादेकविंशतिसख्याविधिष्टनानुवचनान्तरेण प्रतिष्ठां कामयमानस्य
 नित्य फलार्थं वा दर्शपूर्णमासप्रयोग इत्युक्तम् । अन्तः क्रतु प्रयो-
 ज्यत्वादव पुरुषार्थेनाप्यनुवचनान्तरेण प्रसङ्गात् क्रतूपकारसिद्धेः
 श्रुतिप्रकरणाविरोधोदाहरणसिद्धये ऽङ्गोपचारः प्रतिष्ठाकामस्यति
 पृथगा दर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजानतत्त्वमनुवचनान्तरस्यान्तः-
 क्रतुप्रयोज्यबलेनाङ्गोक्त्य पृष्ठाश्रुतिप्रयोगाद्भवात् । क्रमविरोध-
 मुपहरति * पशुकामान * चमसोत्पत्तिसन्निधायपः प्रणयतीति
 श्रुतस्य कारणात्वनान्यस्य विवक्षितत्वात् कर्तृव्यापारत्यलक्ष्यस्य
 शब्दतः साधनापेक्षितत्वावगमे ऽपि चमसस्य साधनत्वानुक्तेः ए-
 व्दनः साध्यापेक्षितवानवगमात् एव्यानपेक्षवस्तुमात्रायाश्चापेक्षाया
 दण्डो ऽस्ति । गामानयेत्युक्ते ऽपि दण्डनानयेत्यप्रतीतेः वाच्यहा-
 रानुयागित्वादभ्यतराकाङ्क्षालक्षणेन क्रमेण च समस्याङ्गता गोदो-
 हनेन पशून् कामयमानस्यापि दर्शपूर्णमासप्रयोगे सामान्यतः प्राप्ता
 भौतान् गोदोहनात्तस्मिन् प्रयोगे चमसनिराक्रियेत्यर्थः । गो-
 दोहनस्यापि क्रतुवर्षे प्रणयनाश्रिततयान्तःक्रतुप्रयोज्यत्वबलेन
 पशुकामस्येति पृथगा दर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजनितत्वाङ्गी-
 कारात् गोदाहनस्यदर्शपूर्णमासप्रयोगाद्भवायाः प्राप्ताङ्गोपकारि-

८५८१२

त्वनोपचरिताया श्रौतत्व धुतिक्रमविरोधोदाहरणत्वसिद्धये ऽ-
 भिप्रत समाख्याविरोधमुदाहरति * वाजपय इति * खा-
 राज्यकामस्य कर्तृनेत्यध्याहार कर्त्रधिकरणपूर्वपक्षे खित्वोदाहृत-
 त्वेनैतदपरितोपात् उदाहरणांतरमाह * तथेति * लिङ्गस्य वा-
 क्यविनियोगमुदाहरति * स्योनावेरपीति * एकस्मिन्सादनाख्ये शे-
 पिण्येकसमुदायाव्यवात्मकशेषसमवाय प्रथमश्लोकेनैकस्मिन्नु-
 पस्तरणाख्य शेषिणि द्वितीयनादाहृत । पुरोडाशव्यापारस्य सदन-
 स्यानुपेयत्वेनाप्रकाशत्वात् प्रयोजकसादनलक्षणार्था सदनोक्ति-
 हविः सस्कारार्थत्वे ऽप्युपस्तरणस्य हविराधारपात्राभिमुखक्षारणरू-
 पत्वेनाभिधारणविवक्षितमपतयो समुदायावयवयोः पूर्वोदाहृतत्वा-
 दविवेकमाशङ्क्याह * अनेकति * अनेकया शेषिणोरन्यान्यविशिष्ट-
 शुद्धरूपयोरेकस्य शेषित्वमभिप्रत्य प्रागुदाहृतौ सम्प्रत्येकस्य सा-
 दनस्योपस्तरणस्य वा शेषिणो ऽनेकसमुदायावयवरूपाशेषान्वयम-
 भिप्रेत्येत्यर्थः । पूर्वोक्तं इलोकद्वयेन व्याचष्टे * पूर्वमिति * कल्पया-
 म्यन्तस्योपस्तरणवाचित्वात्तस्मिन्नित्याद्येकवाक्यत्वेन सादनाङ्गत्वा-
 योगमाशङ्क्या साभिधारणात्तत्रोपस्तरणस्य सादनेनोपसर्जनतोका-
 यव सादनविशिष्ट अभिधारण इत्याध्याहार्यं तस्यैवोत्तरार्थं व्याचष्टे
 ८११। * एकैकस्मिन्स्त्विति * द्वयोरवयवयोः समुदायापन्नयोर्वाक्यादेक-
 स्य तु लिङ्गनैकस्मिच्छेषिण यस्मिच्छेदत्व प्राप्त तत्सम्प्रति उदाहर-
 णत्वेन गृह्यतइत्यर्थः । सादनोपस्तरणाख्यशेषिभेदेनोदाहरणभे-
 दात् विशिष्टोपपत्ति समुदायस्य विकल्पन समुच्चयो न वा शेषि-
 द्वये विनियोगा यथा लिङ्ग वावयवस्यैकस्यैव लिङ्गवाक्यबलात्-
 लोक्तप्रकारस्य भाष्यकृतोक्तत्वात्प्रकारचतुष्टयाक्तिर्भाष्यानाकृत्या-
 शङ्क्याह * एकस्मिन्नेवेति * यद्यप्येक एव मार्गो भाष्यकृतोक्त-
 त्वापि किमुपस्तरणे पुरोडाशसादने च प्रयोक्तव्य उतोपस्तरण इत्य-
 तावता भाष्येण निष्कृष्टनोपस्तरण कृते यत्पुरोडाशसादनमित्येव वि-
 शेषणविशेष्यभाष्यप्रतीतेरुपस्तरणविशिष्टे सादने स्वप्रधाने चोपस्त-
 रणे प्रयान्तव्या इति अनेकया शेषिणोरेकशेषविषयप्रमाणद्वयसम-
 वायादेका मार्गः पुरोडाशसादने स्वप्रधान चोपस्तरणे प्रयोक्तव्य-
 इत्यनेकयोः शेषिणोरेकशेषविषयप्रमाणद्वयसमुदायादेका मार्गः पुरो-
 डाशसादने कार्यं यदुपस्तरणमिति विपरीतविशेषणविशेष्यभावा-
 त्सादनविशिष्ट उपस्तरण स्वप्रधाने सादनइति द्वितीया ऽपि किं कृ-
 त्स्य उपस्तरण प्रयोक्तव्य इति कल्पयाम्यन्तइत्यतावतैकस्मिन्नुपस्त-
 रण शेषिण समुदायावयवरूपशेषद्वयसमवायात् तृतीय किं कृ-

त्स्ने पुरोडाशमादने प्रयोज्य उत तस्मिन्सीदित्येवमादिरेत्येताव-
 तैकस्मिन्पुरोडाशमादने शपिणि तस्यैव शपद्वयस्य समवायाच्चतु-
 र्थ इति मार्गचतुष्टयमेकास्मिन्नैव भाग यत्सङ्कीर्तनमव्यक्त प्रतीयते
 तद्व्याख्यातृभिरात्मना स्वयं विवक्तव्यमित्यर्थ । लिङ्गस्य प्रकरणा-
 दिविरोधानुदाहरति * लिङ्गस्येति * लिङ्गं प्राप्तेनत्यध्याहार्यं
 वाक्यस्य प्रकरणविराधमुदाहरति * वाक्यति * शेषद्वयसम-
 वायमुपपादयति * प्रकरणं हीति * गार्हपत्यस्योपरि हवि स्वापन
 विधाय यदिकरणाविधानात् विधिपाठक्रमेणार्थादवगतस्य तदधि-
 वासनात्तरकालस्य प्रकरणेनाङ्गतया प्रहणमुपपादयितुं विधानो-
 क्तिं कालाख्यविशेषणप्रधानानुष्ठानलक्षणार्थं वा तुत्तरकालविधान-
 हतुकस्योत्तरकालस्य प्रहणमित्यर्थ । एवमप्यमावास्यायामिति स-
 म्पत्तीश्रुत्यैव पूर्वद्यु कालस्यामावास्याङ्गत्योपगतेर्वाक्यप्रकरणविरो-
 धोदाहरणता न युक्तेत्याशङ्क्याह * न चति * शेषिण शपेण सह
 सम्बन्धाख्यशपित्य न चदतान्यर्थ । तावत्या वीक्षणीयामनुब्रूयादि-
 त्यादिवत्सम्पत्त्युक्तस्याधिकरणत्वस्याधयव्याप्यत्वात् प्राधान्यापेक्ष-
 कत्वेन सम्पत्त्या शपित्य प्रमाणत्वमाशङ्क्य खरादिवत् कालस्य
 कर्म मध्यपातित्वलक्षणाधयत्वाभावात् काल प्रति कर्मणोऽधिकर-
 णत्वायोगात्किं (प्रतिपदाम्बन्धिकार्यमिति अपक्षया बहिष्पवमान-
 स्तात्राङ्गत्वावगतनिर्णयप्रतिपत्सम्बन्धिन एव द्वितीयपादादिप्रभृति-
 द्वितीये) वाक्यप्रकरणविरोधादाहरणत्वोपपादनमुपसहरति * त-
 स्मादिति * याध्ययाधकतानुपपादिनत्वात् सिद्धं वत्याह * स
 च्येति * क्रमविराध प्रहणपूर्वमुदाहरति * वाक्यनि * इति राजन्याय
 प्रतिपदमितीति करणश्रुत्या चिन्तयामात् धुतिक्रमविरोधादाहरणत्व-
 शङ्का निराकर्तुं पादमात्रमित्युक्तं धुतिविरोघात्स हि वाक्येनापि
 द्वितीयादिपादविनियोगा न युज्यतत्याशङ्क्य विराधार्थं प्रतीकाक्तं
 वृथा पवस्व धारयेत्याद्यपादानां विनियोगनोपास्मै गायता नर
 पत्रमानायन्दवे अभिद्व इत्यक्षत इति नित्याया प्रतिपाद तुल्या-
 र्ये उनाद्यस्यैव पादस्य निरर्चितत्वात् द्वितीयादिपादविनियोगस्य
 श्रुत्या विराधे सति द्वितीयपादात्प्रभूत कस्या प्रतिपदसम्बन्धिका-
 र्यमिति अपक्षया बहिष्पवमानस्तात्राङ्गत्वावगतेर्नित्यप्रतिपत्सम्ब-
 न्धिन एव द्वितीयापादादिप्रभृति द्वितीयातृतीयत्वलक्षण यथास-
 ख्य क्रमविनियोगप्रसङ्ग इति तत्रैत्येनेनाक्रम । ततश्चैकस्मिन् बहि-
 ष्यमानस्तात्रे शेषिणि द्वितीयपादप्रभृतिशपद्वयसमवायमुदाहर-

णपूर्वं दर्शयितुमाह * तद्यथेति * वृथेति प्रथमान्तस्य पदस्य पव-
मानायेत्यादिभक्षतुर्त्यन्तैरेकवाक्यतोपगमनासामर्प्याल्लिङ्गेन क्रमस्य
विराधे सम्भवति ततो अचन्यन वाक्येन विरोधोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कते
* नन्विति * मत्सरादिपद्वचनपवमानायेत्यादीनामपि सोमलिङ्ग-
त्वात् लिङ्गविरोध इति परिहरति * नेति * एकवाक्यत्वोपगम-
नशक्त्याप्य तु लिङ्गमेकवाक्यत्वेन कल्प्यात्ततो ऽपि अचन्यमि-
त्याशङ्क्याशयनिरामार्थं दर्शयितुमाह * विभक्तीति * महत्वत-
त्यस्यापि अतुर्त्यन्तत्रादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्य महत्त्वत इत्यस्य
व्येतावाचिनो वृत्त्याद्विद्रव्यवाचिपदानस्तयान्मरुत्वद्वद्रव्यत्वेन सोम-
द्रव्यस्तुत्वधेत्वात् सोमस्तुत्वधेदृयादिपदैकवाक्यत्वापपत्तिर्मत्सरा-
दिपदानां च वृथादिपदत्रसोमयाचित्वेन स्पष्टमेव वृथादिपदै स-
मानप्रियत्वात् त्रिप्रकरणैरितिमेव सूचयितुमाह * तदिति * स-
माख्याविराधमुदाहरति * वाक्येति * समुच्चयाशङ्कानिरासाय
* केनयुक्तम् * तत्रेत्वेन विप्रकरणस्यानाशङ्कतोक्ता । प्रथमा-
या अप्यभिहितकारकाविभक्तिर्थादिति कर्तृधिकरणवार्तिके प्रथमा-
या कारकाविभक्तिवस्य पक्ष्यमाणत्वात्प्रथमाभ्युनेः समाख्याविरा-
धमाशङ्क्य कर्तृरि प्रथमाभ्युत्पत्त्यात् भाष्यात्सामानाधिकरण्या-
न्यथानुपपत्त्या च प्रातिपदिकस्याप्याताकभावनाक्षतकर्तृत्वाभ्य-
त्वेन कर्तृधिकरणवार्तिकोपपत्त । प्रथमायाः कारकाविभक्तिर-
भाष्याच्छेदात्तद्विरोधादिनाश्यात्तस्य कर्तृवाचिता येयाकरणात्तदुप-
गन्तव्येत्यापाद्य तदसम्भवात्त्या निरस्यति * तर्थात् * प्रकरणस्य
क्रमविरोधमुदाहरति * क्रमति * पूर्वं भूतियाक्यविराधाविवचयना-
स्तेषांशङ्कनाक्रमविरोधादाहरणत्वायागमाशङ्क्य स्तात्रापक्ष्ययुक्तत्वा-
यात्तद्विरोधोक्तं सामशब्दा इत्यस्योत्पत्त्या पूर्वं किमपक्ष्येत्या-
शङ्क्य यदापक्ष्येसामापक्ष्यत्वाद् * पूर्वं स्थिति * समाख्यावि-
राधमुदाहरति * प्रकियेति * वाक्यसमाख्याविराधविवचयत्वा-
ऽस्यादाहृतत्वात् । प्रकरणसमाख्याविराधोदाहरणत्वायोगमाशङ्क्य
उच्येतिप्रथमं प्रतीत्युक्त्या तस्य हीत्यादिना विविक्तविवचयं विदुषं
क्रमसमाख्याविराध प्रदनपूर्वमुदाहरति * क्रमति * लिङ्गनापूर्व-
क्रमहृत्वात्प्रत्ययत्त लिङ्गक्रमाविराधादाहरणत्वमाशङ्क्याह * लिङ्गं
स्थिति * सामान्यसम्भवापक्ष्येन लिङ्गस्याभ्यतथ सामान्यसम्भ-
वानवगतः क्रमसमाख्यायामेवैयं यद्वर्तनीयत्तदपक्ष्यत्वात् बाधन वि-
विचोत्पत्त्या न सम्भवतीत्याशय । भूत्वा समवाय दौर्बन्धमर्पविव-
चयान् लिङ्गनाः समवाय पारदोर्बन्धमर्पविवचयान् लिङ्गमाशङ्क्या-

समवाये ऽपि विप्रकर्षायोगात् ऽपि विप्रकर्षाभावे ऽपि विज्ञानो-
त्पादकत्वाभावात् ऽपि विप्रकर्षायोगात् ऽपि विप्रकर्षाभावे ऽपि विज्ञानो-

त्पादकत्वाभावात्

। विषयपरिच्छेदकरूपज्ञानाख्यज्ञानविशेषोक्तिप्रतिबन्ध-
लक्षणयाध्यत्वं सम्भावयितुमाह * एवमिति * प्राकृतधैकतवि-
रोधग्रहणायादिशब्दः । एकस्मिन्सख्याख्ये भावनाख्ये च शेषे प-
दैकाभिधानधुरयोः समवाये पदश्रुतेरेकाभिधानश्रुत्या याध्यात् श्ला-
कद्वयेनोदाहरति * तथेति * लिङ्गद्वयस्यैकस्मिन् शेषे शेषद्वयस्य
च एकस्मिन्हेपिणि समवाये स्थोनमित्येवोदाहरणमित्याह * तथा
लिङ्गेति * किमत्र लिङ्गद्वयमित्याशङ्क्याह * एतद्व्यति * तद्वेषो
ऽर्थविप्रकर्षो यत् स्थोनं त इत्यस्य प्रत्यक्षभादनाभिधानसामर्थ्यं
मुख्यमित्यादिभाष्येण विशेष द्रवयितुमाह * इतीति * एकस्मिन्
धैश्यप्रयोग शेषिणि पाञ्चदश्यासात्तदश्याख्यशेषद्वयसमवाये या-
क्ययोर्विशेषमुदाहरति * याक्ययोरिति * उदाहरणत्वोपपा-
दनपूर्वं विंशत्यमाह * उभयप्रापीति * सामान्यश्रुतिवत् सा-
मान्ययाक्यस्यापि विशेषविषयज्ञानोत्पादने साङ्ख्योद्विप्रकर्ष इत्या-
शयः । एकस्मिन्प्रतिक्रमणं शेषे प्रकरणयोः समवायमुदाहर-
ति * प्रकरणयोरिति * विरोधोपपदानपूर्वं विशेषमाह * महाप्रक-
रणेन हीति * सन्दर्शाभिव्यक्त्याघान्तरप्रकरणस्थस्याङ्गस्य स-
न्दर्शाभूतश्रुत्यादिसंयुक्तत्वेन महाप्रकरणाय प्राह्याङ्ग्यामाद्यन्ताङ्ग्या
अवान्तरप्रकरणपङ्काङ्ग्यां व्यवधानाद्यवान्तरप्रकरणिनः प्रयाजादेर्महा-
प्रकरणस्पर्शं विनाभिक्रमणादेर्महाप्रकरणस्पर्शानुपपत्तस्तन्मनुभूये-
वान्तरप्रकरणान्वयः प्रत्यामत्तर्वाङ्ग्यस्थानीयत्वात् पूर्वं भवतीत्याश-
यः । भाष्यस्य युगलस्य द्वितीयक्रमेणः पूर्वम्यात् । द्वितीयस्य याधा-
त् परत्वात् पौर्वापर्यक्रमेणाद्यस्य द्वितीयाङ्ग्याद्यगन्तर्वितीयस्य पौ-
र्वापर्यक्रमेणाद्याङ्ग्यात् द्वितीयाङ्ग्यात्तत्रगतं यथासंभवक्रमेण त्र-
यगन्तरेकस्मिन्प्राद्य द्वितीये या घेने क्रमद्वयसमवाये पौर्वापर्यक्रमेण
पाद्यस्य यथामंभ्यक्रमेण द्वितीयस्य च पौर्वापर्यक्रमेणाद्यस्य च य-
थामंभ्यक्रमेणाद्याङ्ग्याद्यगन्तरेकस्मिन्प्राद्य द्वितीये वा घेर्वापि शेषद्व-
यसमवाये क्रमयोर्लक्षणमुदाहरति * क्रमयोरिति * सादृश्य-
लक्षणस्यैव क्रमस्य विनिर्वापनूयाङ्ग्यनुपगमात् पौर्वापर्यस्य क्रम-

त्वाभावात् सन्निधिरूपत्वेन क्रमस्य विनियोक्तत्वात् पौर्वा-
 पर्यस्यापि सन्निधिरूपत्वाविषयेण विनियोक्तत्वसम्भव इत्यबाधि-
 तपौर्वापर्यादर्शनेन विनियोक्तत्वानुपपन्नमाहस्तायनजनालपरजि-
 त्वादिपौर्वापर्यवच्च प्रकरणादिना बाधाभावाद्यथासक्यक्रमे-
 षु विनियोक्तत्वापत्तस्तत्र बाध सम्भवति न चति सम्प्र-
 ता युकेति परिहारसूचनाया प्रत्यासत्त्युक्ति । एकस्मिन्
 पाठ्यक्रमेण शपिणि पौत्रभार्यास्यशपद्वयसमवाये पौ-
 त्रमिति विशेषसमाख्यया भाष्यार्थमिति सामान्यसमाख्याया बाध
 इति । सप्तमपादसु शब्द समाख्याद्वयविराधोदाहरणमित्या-
 यमाख्ययोस्त्विति * सन्दिग्धासन्दिग्धभृत्याद्युक्तादाहरणे-
 षु एकस्मिच्छब्दे प्रमाणद्वयसमवाये कत्रैकस्मिच्छेपिणि
 भाष्य इत्याद्यस्मिन् युक्तप्रकारविवेक सूचयितुमाह
 * उपकारपृष्ठभावेन पदार्थरास्त्राणामप्यतिदेशाभ्यु-
 प- तातिकेप्यपि भृत्यादिषु बलावलस्य विचार्यत्व वृत्तानु-
 की- तानिजानानि * एव तावदिति * एतद्वय विवृणोति
 * शरमय भवतीत्यादीना प्रत्यक्षगम्यानां भृत्या-
 दीनां हर्षास्वादयतीत्यादिभि र्यने ऽनुमानगम्ये भृ-
 त्यादिभि सह पशौ चानुमयाना प्रयाजादिविषयाणा भृत्यादीना
 पशुपुराडाश प्रयाजादिविषयैरानुमानिकै भृत्यादिभि सह बलावल-
 मनुत्पन्नमत्र चेह भृत्यभावाच्छपन्नानम् । बाध्यतइति पूर्वपार्श्विकोक्तन
 मर्गेशु व्याख्ययमित्यर्थ । कीदृशव्याख्ययमित्यपक्षायामप्रत्यक्षाणामा-
 नुमानिकै मजातीयै सह विराध प्रत्यक्षाणा बलीयस्त्वमाह * तद्य-
 धेति * विजातीयविरोधे पूर्वस्यापि भृत्यादिरानुमानिकस्य परणाप-
 लिङ्गादिना प्रत्यक्षेण बाध इत्याह * विपरीतो ऽपि चति * यथा
 कृष्णलेषु कृष्णदानवहन्तीत्यवहननातिदेशानुमितिश्रुतिप्राप्तावघात-
 स्तुपकरणविमोचनसामर्थ्येन प्रत्यक्षण तुपरहितेषु कृष्णलेषु शक्य-
 रथावगमात् बाध्यतइत्युदाहरणमाह * यथति * लिङ्गप्राप्तेषु उ-
 चनसामर्थ्यमिति करणाधिकरणापक्रमभाष्य मन्त्रसामर्थ्यस्य लिङ्ग-
 र्वाभिधानात्कृष्णलगनस्यासामर्थ्यस्वाल्लिङ्गत्व नास्तीत्याशङ्क्याह * म-
 र्थेति * लैङ्गिकगौणमुष्यायंविपर्ययविनियोगप्रकाराचन्ताया मन्त्रस्यानि-
 रिक्तविपर्ययवायागात्तदनुकीर्त्तार्थे भाष्यलैङ्गिकावविनियोगात्तद्यै लि-
 ङ्गविपर्ययक्षण तद्वित्याशय । सामर्थ्यमात्रस्य लिङ्गत्वे भाष्यसम्भ-
 तिमाह * तथा चेति * प्राप्पुक्त्वा प्रापक विवक्षितत्वाल्लिङ्गदर्श-
 नाक्ते प्रापकापाद्वलार्थत्वात्प्रापकमन्त्र लिङ्गनापाद्वलनीयम् ।

Handwritten notes in the left margin, including the word 'सन्निधि' and other scribbles.

तत्किमिति पृष्टे ऽनन्यथासम्भवात्तद्यानन्यगतित्वलक्षणसाध्यता-
या. प्रापकत्वाभधानात् सामर्थ्यरूपता लिङ्गत्य भा-
ष्यकृतो ऽभिमतज्ञायतइत्याशयः । भवत्वन्वार्थदर्शनस्य प्रा-
पणसमर्थत्वाल्लिङ्गत्वम् । तस्य तु भ्रुतिविरोधे बाधोक्तिर्न वेति
पृच्छति * यत्पुनरिति * सन्देशोपपादनार्थं श्रुतेरानुमानिकत्वलिङ्गस्य
प्रत्यक्षत्वे ऽभिहित कृष्णलावघातइदं तर्ह्यन्यत्राप्यानुमानिक्या. श्रुते-
प्रत्यक्षलिङ्गबाध्यत्वासद्ध प्रदो न युक्त इत्याशङ्कानिवेशानुमयाया.
श्रुतेर्वैकृतप्रयोगवाक्यैकवाक्यतयानुमेयत्वाश्रयुपगमात् समस्तप्रकृत-
वैकृताङ्गप्रापकश्रुत्यादिप्रमाणपर्यालोचनयानुमीयमानायां श्रुतौ
विरोधपरिहारार्थं यलवत् प्रमाणाविरुद्धार्थाविषयतयानुमानावग-
द्दरूपस्य वा लिङ्गस्य गौणसामर्थ्यायोगादसमर्थस्य च विनियोगा-
यागादवघातविषयप्रत्यक्षसामर्थ्यरूपलिङ्गानादरे विनियोगानुप-
पत्तेस्तस्या श्रुते. प्रत्यक्षलिङ्गबाध्यत्वसम्भवे ऽपि स्मृत्यनुमेयाण-
श्रुते स्थात-ज्येण पठ्यमानतयानुमयत्वाश्रयुपगमन प्रत्यक्षश्रुतितुल्य-
त्वावगमाद्गर्भे नूनौ जानता दम्पती कर्देयस्त्वष्टर्जनिता विश्वरूप इत्या-
देर्मातुलदुहिदृपैतृष्वसेयीविवाहादियोतनार्थस्यान्वार्थदर्शनसामर्थ्य-
रूपस्य लिङ्गत्वानादरे ऽपि पैतृष्वसेयी मातुलसुतां सगोत्रां च प-
रीणीय चान्द्रायणं चरेत्परित्यज्यैनां मातृवत् विभृयात् इतिस्मृत्यनु-
मेयया श्रुत्या मातुलदुहिदृपैतृष्वसेयीविवाहानपेघादेरशक्य-व-
भावाद्गैरप्यसुचनार्थम् * यथेत्युक्तम् * उत्तरमाह * तत्रति *
प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे ऽपि स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनाया दुर्वारत्वस्यैता-
त्त्वित्वात्कन्यमित्यादिविरोधाधिकरणवार्त्तिकोक्तत्वेन लिङ्गविरोधे मू-
लान्तरणङ्गाया दूरोत्सारितत्वाद्ययार्थश्रुताश्रुतिमूल-व मूलान्तरो-
क्त्याभिप्रेतम् । यमेन स्वभगिनीयमी प्रति भावयोगैर्भेदम्पती प्रजापति-
र्जनितेत्याभधानात् भ्रातृभगिन्यपत्ययोरन्यान्य दाम्पत्यौचित्यश्रीतक-
त्वे ऽनभिमतस्य गर्भेत्विति लिङ्गस्यौचित्येन वैकृततयोर्मयभ्यो. सधा-
द् पृष्ठशृग्भिर्गर्भमिधुनार्थं यम प्रोत्राच सतां नवमी युग्भिरनिच्छ-प्र-
त्याचष्टइति शौनकस्मृतगर्भेतिवृत्त. पञ्चमीत्येनानायुक्त्वाद्यस्या स्व-
भ्रातर यमप्रति गर्भेस्यावेधार्था दम्पती जनितत्यभिधानापंतया भ्रातृ-
भगिन्यपत्ययार्दाम्पत्यौचित्यसांतकत्वायागमाशङ्क्य मम सप्तपुरु-
षान्तरात्तव च स्वभ्र-न्तरेयो गर्भस्तज्जातयोत्तापत्स्त्रीपुंसयोर्दम्पती-
तापश्य स्वभाषिनी तद्वरमाघभारेयान्योग्यमम्पकांशो गर्भा भविष्य-
ति तज्जातया श्रीपुंसयोर्दम्पतिता ऽस्त्वित्यथ यमीयचनारय ऽपि भ्रातृम-
गिन्यपत्ययोर्दम्पतीत्वौचित्यसांतकत्वाविरोधसुचनार्थम् * न रितयु-

कम * आयाहीन्द्रपथिभिरीणितेभिर्यज्ञमिममो भागधेय जुषस्त्राभि-
 त्नाञ्जहुर्मातुलस्वेव योषा भागस्त पैतृष्वसेयीवयामिवेति अस्यामप्यु-
 चि धृतसेकतृप्तवपाष्य भागधेय जुषस्त्रपुक्त वपाया सेव्यत्वलक्षण
 नामत्व दृष्टान्तेनोपपादयितु यथा मातुलस्य योषा रूपं जहुशब्दा-
 च्यमपत्य यथा च पैतृष्वसयी पुसा भागो भजनीया सव्या तथा
 वपा तद्वत् सेव्येत्यभिधानं स्वरुचौ व्यूहति प्रार्ची जुह्व प्रतीचीन्गुष
 भृतामिति, स्वव्युत्तनविधिव्याक्यशये च समानात्पुरुषदत्ता चाद्यश्च
 जायत इत्यनेनैकस्मात्पुसो जाताभ्या भ्रातृभगिनीभ्यां पुरु-
 पादत्ता भोक्ता पुरुषसन्तानो वाद्यश्च भाग्यस्त्रीसन्तानो जायतर-
 त्युक्तंभ्रातृभगिन्योरेव भोक्तृभोग्यतेत्याशङ्क्य निरासार्थमुन तृतीये
 सङ्गच्छामहै चतुर्थे सङ्गच्छामहा इति य दवन्दीव्यमाना जात्या आ-
 सतद्वेत्यनेनैकस्मात्पुसो जाताभ्या भ्रातृभगिनीभ्यां द्वितीयाभ्यां स्व-
 भार्यास्वपतिसपृक्ताभ्यामेकस्मात्पुमानन्यस्मात् स्त्रीत्येव जातेतृतीये
 तता वा जाते चतुर्थे विवाहाख्या सङ्गतिं कुर्म इत्येव दीव्यमानाः
 क्रीडमाना श्लाघ्यमाना जात्या कूलीना यस्मादासते तस्मादेकस्मा-
 द्भोक्ता भोग्यश्च जायते इत्यभिधानं भ्रातृभगिन्यपत्ययार्दम्पतित्वौ-
 चित्यद्योतकालिङ्गमनन्यगतिःवात् स्मृतिं याधते तस्मात्पुत्रिकाकर-
 ण दुहितु, स्वत्यनिवृत्त्यभावात्सापिण्ड्यानिवृत्ते ।

अविप्लुतग्रह्यचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्धरन्त् ।

अनन्यपूर्विकाङ्कतामसपिण्डां यधीयमीम ॥

इति सपिण्डाद्वाहनिषेधात्तद्विषयत्वेन पैतृष्वसयीमातुल-
 सुतापरिणतयानिषेप्रस्मृतिर्व्याख्येया अतएव ।

पैतृष्वसयी भगिनी स्वसीयां मातुरेवच ॥

मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रयण चरेदिति ।

गमन प्रायश्चित्तमुक्त्वा ।

पताञ्छिघ्नस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत् युद्धिमान् ।

हातित्वेनानुपयास्ता, पतति ह्युपयन्नध ॥

इति पैतृष्वमेयादिपरिष्कार्यनानरथे जातितैव सपिण्डताभ्या-
 हेतुत्वेनोक्ता भगिनीःस्य पैतृष्वसयीविदापणत्वाभावे च-
 तुष्ट्यापत्तरेतास्त्रिभिर्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्पितृष्वसु पुत्रिका-
 करणे तृतीय पुत्र, पुत्रिकवेति पुत्रिकायाः
 पुत्रत्वस्मृते । अत्राते च पुस एति प्रतीचीति मन्त्रे चाभ्रातृका-
 दुहिता पुत्रिकाकरणात्पुस प्रतीचीन पुत्रत्वङ्गच्छतीति पुत्रिका-
 या, पुत्रत्वदर्शनात् पुत्रिकाया, स्वभ्रातृ, पुत्र प्रति पितृव्यत्वापत्तेः ।

पितृव्यदुहितुश्च भगिनीत्वविशेषणेन पुत्रिकायां पितृध्वसुः पादुहिता
 पैतृष्वसयीति प्रतीतेर्मातृभ्रातुश्चासत्वविशेषणेन पुत्रिकाया मातुर्यो
 भ्राता सपिण्डस्तस्य दुहितुरङ्गत्वेत्यर्थावगमात् पैतृष्वसेयीमातुल-
 दुहितृपरिणयननिषेध पुत्रिकाकरणविषया निश्चीयत । वसुदेवाङ्ग-
 जाता च कौन्तेयस्य विरुध्यतइत्यादिवार्त्तिक त्वभ्युपेत्यवादमात्र-
 त्वेन व्याख्येयम् । मातुलदुहितृपरिणयनस्याश्वधिक्रयादिवत् दु-
 राचारः प्रस्मृतिपितृसन्ताने सप्तमान्मातृसन्ताने च पञ्चमादर्वा-
 क्पुत्रिकाकरणाभावमनिश्चित्य परिणयनविषयेति सर्वमनवद्यम् ।
 न क्वचलमानुमानिकस्यैव धृत्यादः परण-लिङ्गादिना प्रत्यक्षेण
 बाध किन्त्वानर्थक्यापत्तौ प्रत्यक्षस्यापीत्याह * सर्वत्र धेत
 * त्रिपरीतबाधोदाहरणार्थसाधनविशेषलक्षणार्था जातिनाध्यव-
 सीयते । ग्रीहिजातिरहित यत्साधन किं तद्यतस्तन्दुला भवन्ति
 तत्प्राक्षितव्यमिति तन्दुलनिवृत्तिकरणता हि साधन न द्रव्यतेति
 नप्रमाधिकरणभाष्यम् अर्थत पठति * तदिति * धीत ग्रीहि-
 स्वरूपमनाइत्य प्रकरणगम्यापूर्वसाधनाशलक्षणो सृजतिना
 व्यवहिता, प्रमेयाशयाध्यवलायलत्रैपरीत्यादपि प्रमाणबलायलये
 परात्य भवतीत्याह * तथेति * श्लाक व्याचष्टे * सर्वेति *
 एनदेव लोकसिद्धोपपादयति * तथा चेति * धृतिलिङ्गविरो-
 धापादनभाष्यस्य सूत्राक्तसमवायोपपादनार्थत्वसूचनार्थं वृत्तव-
 र्त्तिप्रमाणकीर्त्तनं करोति * एवमिति * किन्तावदित्यादिपूर्वप-
 क्षभाष्यलिङ्गस्य धृत्यपेक्षत्वेनासम्भवादर्थविषयप्रतिशानुपपत्तेर्यु-
 चमाशङ्कापपादयितुमाह * तत्रेति * धृत्यपेक्षत्वाभ्युपगमे ऽपि
 यस्मिन् विषये विरोधो नास्ति तस्मिन् यद्विलिङ्गस्य धृतिकल्पन-
 हतुभूत समप्रेतार्थोक्तिमामर्थ्यं करणाद्भात च रूप तस्य विरोध-
 विषय ऽपि नुल्यत्वात् धृतिकल्पनाविधात् नुल्यवत्त्वोपपत्तिं
 प्रदशान्तरत्यनेनोक्ता यथाधृत्यैराधाविरोधयास्तुल्य रूपम् । त-
 था लिङ्गस्यापीति धृतितद्वशान्तेन लिङ्गस्य रूपनुल्यत्व द्वयोरपीत्यने-
 नोपपादितया पूर्वाधे व्याचष्टे * स्वत एवेति * धृतिलिङ्गजन्य-
 योर्ज्ञानयोस्तुल्यरूपत्वेन धृतिलिङ्गापपादनार्थं न हीति भाष्य
 धीतविनियोगा-यथानुपपत्तिकल्पितया गार्हपत्योक्तिशक्त्यंद्रो-
 क्तिशक्त्याधात् धृत्यावयलिङ्गरूपविकल्पेन लिङ्गस्य ज्ञानोत्पादक-
 त्थानुपपत्तरयुक्तमाण्ड्यापपादयितुमाह * न हीति * रूपोक्त्या
 शक्त्यनिधानाद्ज्ञानत्वशाक्तकस्य मन्त्रस्य विनियोक्तुमशक्यत्वात्
 विनियोगात् प्राक् षक्तिनिरूपण कार्यं स्वार्त्तिकान्द्रािकजनित-द्राङ्ग-

त्वज्ञानवाधा न शक्येत्यर्थे लिङ्गजन्यस्य ज्ञानस्य सविचिकित्सत्वा-
लिङ्गस्य सारूप्यशङ्कार्थे नन्वितिभाष्य लिङ्गादपि सन्देहाख्यावि-
चिकित्सामानुत्पत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विश्लेषार्थत्वेन विचिकित्सोक्तिं व्या-
ख्यातुमाह * नन्विति * एतत् प्रामाण्यात् विश्लेषयोगमाशङ्क्य *
नर्हीत्युक्तम् * नैतदिति परिहारभाष्य श्रुत्यपेक्षत्वेन कुतश्चित्
लिङ्गान्निर्विश्लेषप्रत्ययायागादयुक्तमाशङ्क्योपपादायतुमाह * पर पु-
नारति * भवतु लिङ्गात्प्रत्यय इति भाष्यात् लिङ्गेन ज्ञानोत्पादन
सिद्धान्तिनाप्यभ्युपगतत्वात् । ऐकान्तिकभ्रान्त्या गृहीत्वा ज्ञानस्यो-
त्पन्नस्य विश्लेषे ऽपि दोषाभावेन सविक्षपत्वस्य सविचिकित्सत्वस्य
वाच्यत्वात् सन्देहो विपर्ययो ऽनध्यवसाया वा सदसत्तासाधारण-
ज्ञानरूपा विचिकित्साशब्देनाक्त इति मत्वा सन्दिग्धबुध्यभावाभ्रैतदे-
धमिति वाचकाभावेन च विषययायोगात्पारिशेष्यादिद्राङ्गत्वलक्षण
यैन्द्रीत्यसदसत्त्वयोर्मध्येऽन्यतरानिश्चयरूपो ऽनध्यवसायाख्यो भवति
तस्याविराधे ऽपि विषयसदसत्त्वादभ्यप्र परिच्छेदफलविज्ञानरूपत्वा-
भावेनाप्रामाण्यात् यलायलचिन्तानुपपत्तर्वाध्यत्वं ऽपि न पूर्वपक्ष
हानि । यतस्तु कदाचनति स्पष्टेन्द्रलिङ्गात् इन्द्रदेवत्यो ऽय मन्त्रो
भवत्येवेति । एव सत्त्वनिश्चयरूपे निर्विचिकित्साख्य प्रत्ययो भव-
ति सप्रामाण्याविशेष्याद्विकल्पितमहतीति पूर्णपक्ष्याहेत्यर्थे । न-
न्विति शङ्काभाष्यश्रुतिविरोध मन्त्रस्यन्द्रपरत्वायागात् विज्ञानोत्पा-
दकशब्दसहकारितापर्यायधारणाभाव विज्ञानापरपर्यायाध्यवसाया-
ख्यनिर्विचिकित्सत्त्वानुपपत्तरयुक्तमाशङ्क्य सविचिकित्सा हीति भा-
ष्यत्रदिहापि विश्लेषार्थे विचिकित्साक्तिरित्यत्र व्याचष्टे * नन्व-
ति * नतदिति परिहारभाष्य विश्लेष ऽप्यविरोधिश्रुतिविकल्प
नोत्तरकाल प्रामाण्यासम्भवादयुक्तमाशङ्क्यानध्यवसायाख्यविचिकि-
त्साशयत्वन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * काममित्यादि न लिङ्ग वि
नियोजकमित्यन्त शङ्काभाष्य सिद्धान्तिन सार्वत्रिकलिङ्गात्प्रामा-
ण्यानुज्ञानौचित्यादयुक्तमाशङ्क्य विरोधे तात्प्रामाण्य नास्त्येवत्य
यमथत्र कुपिताक्त्या सूचयन् व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * वि-
चिकित्सोक्तिर्विश्लेषार्थेऽन्याख्याया लिङ्गस्य चाप्राप्तवाधोक्तेरतद्वा-
प्यविरोध शङ्कते * कथ पुनरिति * यदि सविचिकित्सोक्त्या
सविश्लेषताद्वयते कथ भाष्यकृता सविक्षपकत्वम् सविचिकित्स-
शब्दाच्यत्वेन परित्यज्य सशयो य स विचिकित्सशब्दाच्यत्वेन
लाके प्रसिद्ध स एतात्र सविचिकित्सत्वेनोच्यते लिङ्गस्य वा प्रा-
प्तवाधाभ्युपगमे कथ लक्षणस्य चाप्राप्तवाधाभ्युपगमे कथ लिङ्ग-

८६४८

परिज्ञातत्वं भाष्यकृतोच्यते नास्मिन् विषयद्वये भाष्यविरोधो
 वार्तिकस्येत्याशयः वशब्दार्थे एवशब्दः । श्रुत्यविरोधे लिङ्ग-
 विनियोज्यस्य मुख्यार्थतात्पर्यावधारणा लिङ्गस्याङ्गत्वरूपार्थविषय-
 परिच्छेदकविज्ञानोत्पादकत्वे ऽपि विरोधतात्पर्यानवधारणात् श-
 क्तिप्रकरणाग्नातलक्षणलैङ्गिकज्ञानमात्रोत्पादकसामग्रीसङ्गावे ऽपि
 विषयपरिच्छेदकस्वरूपज्ञानविशेषात्मना विज्ञानोत्पादकतात्पर्यावधा-
 रणाण्यसामान्यमावात्सदसत्त्वसाधारणज्ञानरूपो ऽनध्यवसायः ।
 सशय-एव प्रतिभादितुल्यो यस्माद्भवति तस्माद्यद्यपि पूर्वपक्षिणाको-
 कापेनाविरोधो ऽपि प्रामाण्यं त्यज्यते तथापि तद्वरमङ्गीकुर्मः । न तु
 विरोधे प्रामाण्यमित्येवमर्थत्वात् भाष्यस्य न तद्विरोधाख्यो दोषो
 वार्तिकस्यास्तीत्याह * नैष इति * ज्ञेयसत्त्वानिश्चयतुल्यत्वात्
 सन्दिग्धत्वोत्था नाध्यवसाय एवाकः । शक्तिप्रमाणाज्ञानमात्रस्य
 च लैङ्गिकज्ञानसामग्रीत्वाभ्युपगमेनाविरोधे ऽपि ज्ञानमात्रोत्पत्तिरु-
 क्ता वस्तुतः श्रुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य विनियोक्तव्यायोगात्
 भाकाङ्गा च विना श्रुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य शंकराकाङ्ग्यामपि
 सामग्रात्वावगमात् प्रत्यक्षया च श्रुत्यान्यत्र विनियुक्तस्य मन्त्र-
 स्याकाङ्गानिवृत्तेः सामान्यभावेन ज्ञानमात्रस्याप्युत्पत्त्ययोगान् प्रा-
 माण्यशङ्केव नास्तीत्यभिधानार्थं एदेवेत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे *
 यदि चेति * सामान्यतो लिङ्गप्रामाण्ययोक्तव्यमत्रेत्यादिप्रमाणा-
 मित्येतत्परिहारभाष्य सिद्धान्तिना सार्धत्रिकप्रामाण्यापह्नुवावयुक-
 माशङ्का काममित्यादिभाष्येण सिद्धान्तिना विरोधविषयएवाप्रामा-
 ण्य शङ्कित ऽपि पूर्वपक्षी भ्रान्त्या सार्धत्रिकप्रामाण्यापह्नुव सिद्धान्-
 तिकमत मत्वा प्रकरणघादत्यादिभाष्येण प्रामाण्यमार्गं दर्शयन्ती-
 त्याह * परास्त्विति * इममेव लिङ्गप्रामाण्यमार्गं द्रवयितुमा-
 ह * नदेतदिति * यद्वा सार्धत्रिकं लिङ्गप्रामाण्यं सि-
 द्धान्त्यनभिमत न विरोधविषया प्रामाण्योक्तिसौकर्यार्थं का-
 र्मात्मान भाष्येणशङ्कितं तन्निरासार्थं च सामान्यतः प्रामाण्य-
 मत्रात भाष्येण पूर्वपक्षेनोक्तमित्येवमन्यथा भाष्यद्वयं व्याचष्टे *
 अथ वेति * तुल्यबलत्वाभावे ऽप्यविरोधात् समुच्चय इति पूर्वपक्षभा-
 ष्य व्याचष्टे * अभ्युपगम्यापीति * एकस्यानेकार्थता चिरुदेत्या-
 शङ्का प्रयाजादिजन्यस्योपकारस्यैकस्याप्यनकार्यत्वादर्शनाद्विरो-
 धोत्तवार्थं न चेति भाष्यावयवं व्याख्यातुमाह * तपथेति * अधु-
 तावृत्तिदोषापत्तेः विरोधाशङ्कार्थं नन्वितिभाष्य व्याचष्टे * सकृद्वि-
 ति * प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तेर्न्याय्यत्वात् विरोधपरिहारार्थमुप-

स्थापयेति भाष्यं व्याचष्टे * नेति * एकस्येन्द्रशब्दस्य मुख्यजघ-
 न्यवृत्तद्वयविरोधशङ्कार्थमय तर्हीति भाष्यं व्याचष्टे * एन्द्रेति *
 प्रयोगभेदेन विरोधपरिहारार्थं नेति प्रम इतिभाष्य व्याचष्टे * नेति *
 इन्द्रार्थत्वे मुख्यवृत्तः सम्भवस्य गार्हपत्यार्थत्वे प्रारसम्भवस्याध-
 वणादित्यर्थः । अत इत्युपसहारभाष्य समुच्चयपूर्वपक्षानुरूपत्वादपु-
 क्तमाशङ्क्य परं लक्षणार्थत्वेन तुल्यबलोक्ति व्याचष्टे * तस्मादि-
 ति * एवमिति सिद्धान्तप्रतिष्ठाभाष्य व्याचष्टे * एवमिति * कुत
 इत्याद्यवगम्य तं प्रश्नपूर्वमुपपत्तिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * वि-
 धेरस्य मन्त्रस्य सामान्यतः समीहिताङ्गत्वे विधितो ऽवगतेर्हिनी-
 यया गार्हपत्यस्यात्सततमत्वेन समाहृतयोक्तेर्गार्हपत्याङ्गत्वात्
 भवतीत्याशयः । श्रुत्याख्यस्य घचनाभावे ऽपि प्रकरणलभ्यसामान्यम-
 न्यत्वे ऽस्य लिङ्गाङ्घ्रिनियोगो भविष्यतीति अत्राभिधीयतइत्यादिपूर्व-
 पक्षभाष्योक्तानुभाषणार्थं नन्वान भाष्यं व्याचष्टे * यत्प्रातः * वै-
 दिके ऽयं षड्धातिरिक्तप्रमाणायोगात् श्रुत्यभावे । लिङ्गादः प्रामाण्येन
 सम्भवतीति परिहारार्थं नैतदित्यादिविप्रकृष्टः श्रुत्यर्थालिङ्गमित्य-
 न्तं भाष्य व्याचष्टे * तदिति * श्रुतिं विना प्रामाण्याभावे लिङ्गस्य
 श्रुत्यभावे नुपपत्त्यभावात् श्रुतिसङ्गावकल्पकत्वायोगाप्रामाण्यापत्तेर्ब-
 लाबलचिन्तानुपपत्तिशङ्कार्थं तदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * परस्त्व-
 ति * अध्ययनविधितो मन्त्रस्य सामान्यतः समीहितार्थत्वे ऽवगते
 तद्विशेषापेक्षायां प्रकरणेन प्रकृतं कर्मणि समीहितविशेषत्वेन सम-
 र्पिते यदुद्देशेन विधिविषयत्वाख्यस्य तादर्थ्यस्यानेनेदं कुर्यादित्येवं
 रूपाङ्गाङ्घ्रिवाचिशब्दाभावे ऽनवगते समीहितविशेषार्थत्वं च विना
 सामान्यतां ऽवगतस्य समीहितार्थत्वस्यानिर्वाह्यास्तत्रिर्वाहायानेन
 यजेनेति श्रुतौ प्रकरणेन कल्पितायां कथं मन्त्रेण यागं कुर्यादित्यपे-
 क्षायां यथा शक्नुयादिति सर्वाख्यातसाधारणोपयन्धात्सामान्यतः
 शङ्काद्वारा ऽवगमे तद्विशेषापेक्षायां लिङ्गेनाभिधानाख्ये द्वारविशेषे
 समर्पिते ऽपि पूर्ववदेव मन्त्राभिधानयोरन्वयवाचिशब्दाभावे ऽन्व-
 यानवगतेरभिधानद्वारान्न मन्त्रेण यजेतेति द्वारद्वयान्वयवाचिश-
 ब्दकल्पने ऽस्या लैङ्गिकविनिर्माणानुपपत्तिलक्षणार्थापत्त्या ऽव-
 गतश्रुतिमूलत्वेन लिङ्गप्रामाण्योक्त्यर्थमन्त्रेत्यादिश्रुतिमूल एवायमर्थं
 इत्यन्त भाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्व
 सति विरोधे ऽपि श्रुतेरेव कल्पकत्वाविधानात् प्रामाण्याविधानश-
 ङ्कार्थं यदीत्यादि अर्हतीत्यन्तं भाष्य व्याचष्टे * परस्तु मदीयमंवेति *
 नापीत्यादि बाध्यतरत्यन्त भाष्यं प्रामाण्यविकल्पाख्यदोषपरिहारार्थः

त्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विकल्पयोगोपपादनार्थं यतस्त्वित्याद्यर्थविप्रकर्ष इत्यन्तं भाष्यावयवं व्याख्यातुम् * विरोधे चेत्युक्तम् * भाष्ये च लिङ्गभूतस्येन्द्रणवदस्येन्द्रोक्तिमसामर्थ्यमालोक्यानेन मन्त्रेणोन्द्रोपस्थानमित्यर्थं ततो ऽर्थो च गम्यतइत्युक्तं सामर्थ्यादिद्वयमात्रविनियोगः स्यात् न कृत्स्नमन्त्रस्येत्याद्युक्तं कृत्स्नमन्त्रविनियोगविषयश्रुत्यनुमानाय प्राग्भवन्तीति कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैकवाक्यतामपेक्ष्य * आलोच्येत्युक्तम् * तदस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इति श्रुतेः सन्तापादिष्वनुमानवदस्य पाठमङ्गीकृत्याप्रत्ययोत्पत्तिमलिङ्गेन पदमात्रविनियोगात् वाक्यीयकृत्स्नमन्त्रविनियोगायोगस्यनुमेयश्रुतिवच्च लिङ्गाद्यनुमेयायाः श्रुतेः क्वचिदपाठादपाठ च विना विशिष्टक्रमकवस्तुसमूहार्थश्रुत्यसम्भवात् लिङ्गादिभिः श्रुत्यनुमानायोगमाशङ्क्य पदमात्रस्य निराकाङ्क्षार्थं शक्तत्वेनाप्रयोज्यतया विनियोगानर्हत्वात् पादमात्रे लैङ्गिकविानयोगानर्हत्वात् पदमात्रे लैङ्गिकविनियोगपर्यवसानानुपपत्तेः प्रथममिन्द्रपदैकवाक्यत्वालोचनया कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्रोक्तिसामर्थ्यरूपं लिङ्गज्ञानं ततः कृत्स्नमन्त्रसामर्थ्यालोचनयोश्चरितेनाप्यनेन मन्त्रेणेन्द्रो ऽभिधेय इति शब्देन प्रयोगवाक्यैकदेशतयामिसंहितेनोच्चारणक्रमाभावे ऽपि अभिधानक्रमात्सम्भवाद्द्विशिष्टक्रमकवर्णसमूहात्मकत्वेनास्य मन्त्रस्येन्द्रोङ्गस्वरूपो ऽर्थो ऽभिहितो ऽर्थो भवतीति विज्ञानमित्येवं शङ्काद्वयपरिहारार्थं प्रथमं तावदिति भाष्यद्वयमविरोधे श्रुतिकल्पनापपत्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुम् * यत्र हीत्युक्तम् * प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे लैङ्गिकश्रुतिविकल्पनायोगोक्त्यर्थं तदतदित्यादिभाष्यावयवं व्याख्यातुम् * यत्र त्वित्युक्तम् * गार्हपत्योपस्थानाख्येनैकेनौवोपकारेण निर्हातेन मन्त्रवाक्यस्य कृतायागोपकाराख्यप्रयोजनत्वात् प्रकरणस्य च कृतयागाङ्गत्वबोध्याख्यप्रयोजनत्वाच्चिराकाङ्क्ष्य तत्रेत्यनेनोक्तप्रयोजनाख्यः समीहितोक्त्यर्थः । चातुर्वर्ण्यादिवत्स्वार्थिकस्यानेन भाष्यत्वेन सामर्थ्यशब्देनोक्तः । विकल्पस्य चेत्यादिभाष्य व्याचष्टे * किं चेति * अपृष्टोपस्थेनान्याख्यवोपपादनार्थं नित्यवञ्चतिभाष्यं व्याचष्टे * स्वतन्त्रयेति * श्रुत्युपन्यासन लिङ्गमप्युपलक्षितमिति सूचनार्थम् * लिङ्गेन चेत्युक्तम् * चोदित सन्न कृतमित्यनेन श्रुतं चनि भाष्यावयवं व्याख्यायाचोदित संकृतामित्यनेनाश्रुतं संकृत भवतीत्येवमश्रुतमिति भाष्यावयवे व्याख्याते व्युत्क्रमव्याख्यायां को हेतुरित्याशङ्क्य चोदितत्वापीतरालोचनेनाचोदितत्वापत्तिहेतु सूचयितुम् * तदपेक्षेत्युक्तम् * अन्यतराभयणे सति इतरकरणस्य चोदितत्ववदाश्रीयमाणस्य

नियमार्थेन शास्त्रेणार्थादन्यनिवृत्तेरितराकरणस्यापि चोदितत्वात्
 दापो ऽकृतनेत्याशङ्कोतरश्च कार्यमिति निषेधाभावाप्रियमस्य च स्व-
 विषयनियतत्वमात्रपर्यत्सनेनान्यनिवृत्तावध्यापारात्प्रकरणमपि चो-
 दितमिति नास्ति येनाकृतत्वस्यादोषत्व स्यादिति तदकरणमपीत्य-
 नेनोक्तमधृतस्याप्यनिषिद्धत्वेनानुष्ठ करणमित्याशङ्क्य न यास्त्रपरिमाण-
 त्वादित्यनन न्यायन पदार्थेयत्तानियमात् अधिकपदार्थकरणे चयत्ता-
 याभापत्तेरश्रुतकरणदोषत्वात्तदर्थे यावांश्चेति भाष्य व्याचष्ट
 * श्रुतति * तुदपत्वोपपादनार्थे उभयत्र हीति भाष्य व्याचष्ट
 * प्रसिद्धीति * विकल्पपक्षनिरासापसहारार्थे तस्मादिति भाष्य
 व्याचष्टे * तस्मात्तावदिति * समुच्चयपक्षस्याप्रिरोधात्स्वत्वपी-
 त्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तस्यानुभाषणपूर्वं निरासार्यमथत्यादिभाष्य
 व्याचष्ट * यस्त्विनि * चिरादापपादनार्थे यत्कृतसामर्थ्ययारि ८६७१२
 त्यादिभाष्य प्रश्नपूर्वं व्याचष्ट * कथमिति * भाष्यस्य वाक्यो-
 क्तिव्याख्यार्था मन्त्रोक्ति कृतप्रयोजनोक्तैर्नराकाङ्क्षसिद्धयर्थत्व
 सूचनार्थम् * निराकाङ्क्षइत्युक्तम् * यस्मान्मन्त्रप्रकरणं द्व अपि
 निराकाङ्क्ष कृते लिङ्गस्य च विनियामरूपो ऽर्थ साकाङ्क्षाभ्यां
 मन्त्रप्रकरणाभ्यां साध्य तस्मात्लिङ्ग श्रुत्या विरुध्यतइत्यर्थ ।
 श्लोक व्याचष्टे * एक इति * मन्त्रप्रकरणयोर्नराकाङ्क्ष सति हवि
 ष्टदेहीति प्रिवरप्रश्नाद्भवतीत्यादिवच्छरुतरपि विनियोजकत्वायागात्
 लिङ्गविनियोज्यपदानिरिक्तपदमात्रसमूहस्य चाकृतनवाक्यत्पना-
 विनियोज्यत्वे विनियामयोर्द्वयोरप्ययागात् लिङ्गविनियोज्य पदैक-
 वाक्यतायाश्च लैङ्गिकविनियोगापक्षत्वस्य नि सन्दिग्धत्वात् लिङ्गेन
 सह तुद्वयत्वशङ्कानुपपत्तेर्भाष्यात् लिङ्गवाक्यविरोधोदाहरणा-
 परितोपात्स्वयमुदाहरणान्तर तावदाह * लिङ्गति * होता यक्ष्मि ८६८१२
 प्राग्रहणाप्रशास्ताराप्रशास्त्रमृतुना सोम पिवता प्रशास्तर्यजेति प्रैव ।
 प्रशास्तृशब्दस्य मैत्रावरुणावाचित्वात् स्वग्रक्त्या मैत्रावरुणयागे नि-
 युङ्क्त । ततश्च मैत्रावरुणस्य नियोज्यत्वेन नियाकृतवायागाद्विनियो-
 गार्थे प्रैष्यपु मैत्रावरुणविधिर्न कथलेष्विति सूचनार्थे ह्यौत्रप्रवचना-
 धीनत्वाप्रियेण को ऽनुष्ठाने विशेषइत्यपेक्षायामाह * तत्रेति * मैत्राव-
 रुणस्य यागे नियोगे ऽस्मिन्स्तस्य प्रैव कर्तृत्वाशक्ते अशक्तस्य
 च विनियामायागात् वाक्येन प्रैषे विनियामायागमाशङ्क्य वाक्या

(१) प्रैषे शब्दप्रवचनस्य इति लिङ्गत्वे विनियोगावगमाम्नेत्रावरुणविनियोज

कस्य वाक्यस्य विरोधावतत्तुत्तोदाहरणतत्पर्यं । अनुशास्त्रापूर्वकेष्वेव इत्यधिकं २ ५० ।

घगतेन प्रैषकर्तृत्वेन लिङ्गानवगतयागकर्तृत्ववाधात् हो-
 तुरेव सामाख्यागत यागकर्तृत्व वाधकाभावन यागे
 नियोगागतमैत्रावरुणस्य प्रैषे शक्त्यविरोधोक्तौ त्वात्मनि चेत्यु-
 क्तं केन परेण मैत्रावरुणा यागे नियोक्तव्य इत्यपेक्षार्या स च परो
 होता नियाक्ता विप्रतिषेधे समवायविशेषादितराभ्यामन्यस्तेषां यतो
 विशेषः स्यादिति सूत्रशेषात्कन न्यायेन विज्ञायतइत्युक्तेऽप्युक्तस्या-
 त्कृष्टकार्यकारित्वप्रसिद्धमैत्रावरुणात्कृष्टस्य होतुमैत्रावरुणकार्यका-
 रित्वायोगान्मैत्रावरुणादप्युक्तस्यानन्तरस्य होतृपुरुषत्वेन मैत्रावरुण-
 सहशस्याच्छायाकस्यैवानेन न्यायेन मैत्रावरुणकार्यकारित्वप्राप्तेरप-
 रितोपान्त्समाख्ययोर्होतृकर्तृकत्वं प्रैषस्योक्तं प्रैषार्थेऽपि तर्हि यागे
 समाख्यया होतैव कर्त्ता स्यादित्याशङ्का यागांशे लिङ्गेन समाख्यावा-
 धः प्रैषार्थेत्यनेनोक्तः । मन्त्रब्राह्मणयोर्विरोधे मन्त्रस्य तु ब्राह्मण-
 चोदितार्थप्रकाशनात् तत्परतन्त्रवृत्तेरित्येन्द्रचधिकरणवार्त्तिकं म-
 न्त्रस्य ब्राह्मणानुरोधवृत्तित्वोक्तः प्रैषमन्त्रानुरोधनेह ब्राह्मणवाक्य-
 बाधो न युक्त इत्याशङ्काह * यद्यपि चेति * ब्राह्मणोक्त्या श्रुति-
 स्तत्र चिवाक्षतेत्याशयः । कीदृक् लिङ्गमित्यपक्षायामाह * यदि हीति
 * मैत्रावरुणस्य प्रैषकारित्वे होतु समाख्यावगतप्रैषकार्यं यागका-
 रित्वापत्तेर्यागनियोज्योक्त्यर्थेन प्रशास्तृशब्देन होना वाच्यः । स च
 मैत्रावरुणकार्यलोपं मत्वा न शक्यो वक्तुमित्याशयः । मैत्रावरुणस्य
 प्रैषार्थकारित्वेऽपि होतृशब्दो मैत्रावरुणेऽनर्थकः स्यान्न युक्तोऽन-
 र्थकोऽप्युपगन्तुमिति लिङ्गद्वयविरोधस्यैतदुदाहरणम् । ततश्चो-
 पक्रमस्थेन होतुर्यपृत्वलिङ्गेनोपसहारस्यस्य प्रशास्तुर्यपृत्वलिङ्गस्य बाध-
 स्यादित्याशयेन शङ्कते * ननु चेति * ऋग्वेदविहितकर्मकारित्व-
 गुणयोगेन होतृशब्दस्यार्थवत्त्वाभ्युपगमे प्रशास्तृशब्दस्यापि तुल्यार्थ-
 वत्त्वात् * गौण इति * आदिरत्यादिशब्दसूचित होतृशब्दस्य गौण-
 त्वायोग प्रकटयितुमाह * अपि चेति * शङ्काशय प्रकटयन्नुपसहारति *
 तस्मादिति * होतृशब्दस्य होतारिमुख्याया वृत्तौ ऋग्वेदविहितकर्मका-
 रित्वस्य निमित्तत्वेन मैत्रावरुणेष्टया वृत्तौ निर्मितत्वायागान् कर्त्तार्य-
 प्रत्तिरव निर्मित्त वाच्या मैत्रावरुण एव हातृकार्यम् ऋग्वेदविहित
 करोति न तु मैत्रावरुणकार्यं प्रैषानुवचनं होतैत्याशयेन परिहर्तुमाह
 * अत्रेति * एवमपि होतृशब्दस्य गौणत्वदोषो परिहृतः स्याद्वि-
 त्याशङ्का * सर्वथा तावदित्युक्तम् * अगत्या च मुख्यस्यापि गौण-
 त्वं न दोषायेत्याशयः । अध्वर्यवो यजयन्ति धनिपरवोद्गातारः
 स्तुवन्तीत्यादौ च मुख्यविभ्याचिनोरभ्युद्गातृशब्दयोस्तत्पुरुषत्वपि

प्रयोगदर्शनात् होत्शब्दस्यापि मुख्यविभवाच्चिगस्तत्पुरुषमैत्रावरु-
णवाचिता कल्पयितुं युक्तानि सूत्रायतुमाह * मर्ध एवति * अथाह
यद्वाता यक्षद्वोता जक्षदिति मैत्रावरुणां होत्रे प्रप्यत्यथ कस्माद्हो-
त्भ्यः सङ्ग्राहो होवाशांसिभ्यां होता यक्षद्वोता यक्षदिति प्रप्यतीति
चाहोत्पु होत्शब्दप्रवृत्तनिमित्तं पृष्ट्वा प्राणो वै होता प्राण.साव-
श्रुन्विजः प्रतिप्रतिवचनालोचनायां होत्शब्दस्य गौश्रुता-
वसीयतइति सूचनायः सर्वशब्दः । अतो हातुलिङ्गत्वाभावात्प्रायं प्रै-
पमन्त्रो होतारं प्रयुङ्क्ते किं तु प्रयादलिङ्गत्वात् प्रयास्तारमवेति नेह
लिङ्गयोर्विरोध इत्युपसहृतुमाह * तस्मादिति * एतत्प्रैपानुवच-
नमात्रविषय एव लिङ्गेन वाक्यबाधो नार्थेषु प्रैपानुवचनाच्चित्याह *
न चेति * भाष्यकारांदाहरणमाश्रितानि * म्यांनमिति * श्लोकं
व्याचष्टे * सत्यपीति * पुरोडाशाधारस्य पात्रस्य सीदति पुरो- ८६९।१
डाशो ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सदनगद्वाच्यस्याभिधारणमाधारद्वा-
रा पुरोडाशसंस्कारार्थत्वाद्वाप्यकृतोपस्तरणत्वेनाके निश्चलत्वफल-
प्रतिष्ठापनपर्यन्तं सादनं मन्त्रवर्णात्कार्यमिति सूचनाय प्रतिष्ठाप-
नाक्तः स्यान्नादिकल्पयाम्यन्तपदसमूहात्मकमेकं वाक्यं तस्मिन्नि-
त्याविसुमनस्यमानान्तपदसमूहात्मकमपरमित्यर्थकत्वादेकं वाक्यं
साकाङ्क्षं चद्विभागं स्यादित्यत्र वाक्यैकत्वविशेषण-
प्रत्युदाहरणत्वनोक्तत्वात् सकलस्य स्यान्नादेः सुमनस्य-
मानान्तस्य पदैकवाक्यव्यायोगे ऽपि तस्मिन्निति त-
च्छब्दाद्वाक्यद्वैकवाक्यतावगम्यते यद्यपि किं सकलस्यो-
नादिसुमनस्यमानान्तपदसमूहात्मकावान्तरवाक्यभेदशून्यं वाक्यं
लिङ्गविनियोज्यन्वविचारो न सम्भवति तथापि किमेक एवावान्तर-
वाक्यरूपांशो लिङ्गबलीयस्त्वाद्द्विनियुज्यते वाक्यबलीयस्त्वाद्वा द्वि-
तीया ऽपि द्वितीयोशेन सहैको ऽशो विनियोज्यः केवलो वेत्येवं
विचारः सम्भवतीति परमतन तावत्समाधत्ते * तत्रेति * म-
न्त्रप्रकाश्यस्यार्थद्वयस्य विशेषणविशेष्यत्वेनोक्तावान्तरवाक्यभे-
दायोगात्स्यान्त्यगोक्तौ विधेयत्वाभावेनाद्वाङ्गित्वाद्यपेक्षाभावात्
वाक्यैकवाक्यत्वानुपपत्तोरद्वावान्तरवाक्यभेदे सति वाक्यैकत्वायो-
गात् मत्पि च वाक्यैकवाक्यत्वे लिङ्गस्यावान्तरवाक्यविनियोगेन
पर्यवसानसम्भवेन वाक्यान्तरैकवाक्यत्वानपेक्षालिङ्गानपेक्षितस्या-
वान्तरस्यार्थान्तरे च लिङ्गविनियोगेन निराकाङ्क्षीकृतस्य लिङ्गवि-
नियोज्यावान्तरवाक्यैकभूतावान्तरवाक्यान्तरविनियोजकतया लि-
ङ्गापेक्षेण वाक्येन विनियोगाशक्तैर्वाक्यस्य विनियोजकत्वायोगा-

त्सत्यपि विनियोजकत्वे लिङ्गस्य वाक्यानेकत्वनिश्चयाद्वाक्यस्य लिङ्गापेक्षत्वनिश्चयात्तुल्यबलत्ववाक्यबलीयस्त्वयोः शङ्कानुपपत्तरेत-
 त्ममाधानापरितोषान्यथा समाधत्ते * अथ वेति * श्लोकं
 व्याचष्टे * तस्मिन्निति * साकाङ्क्षावयवत्वे सत्यप्यर्थक्याभा-
 वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्य साकाङ्क्षावयवत्वेनैवार्थक्यस्य कल्प-
 यितुं शक्यत्वादिदमेवैकवाक्यत्वे प्रधानकारणमित्युक्त्वा साका-
 ङ्क्षावयवत्वं नार्थक्यकल्पन शक्यते हीत्यादिनोपपादितं यदीत्या-
 दिना लिङ्गबलीयस्त्वस्य नानावाक्यत्वानापादकनोपपादिता वा-
 क्यस्य तर्ह्यलब्धात्मकत्वाद्भिरोधो बलाबलचिन्ता वा न युक्तेत्याश-
 ङ्काह * तेनेति * वाक्यस्यात्रात्मलाभो ऽस्ति न वेत्येवमिह
 चिन्त्यते तेन लब्धात्मकस्य वाक्यस्य लिङ्गेन सह विरोधे सति
 बलाबलमिव वाक्यात्मलाभस्याशङ्क्यमानस्य बलाबलसहितो
 लिङ्गवाक्ययोर्विरोध इति भाष्यस्यविरोधोक्त्वा चोक्तो नतु लब्धा-
 त्मकस्य वाक्यस्येति वदता सूचिते वाक्यात्मलाभस्य भाष्याना-
 रूढत्वमाशङ्क्य कृत्स्नमन्त्रविधानयोगोक्तिद्वारा कृत्स्नस्यैकमन्त्रतोक्तं
 त्युक्तम् अनेन न कृत्स्न एको मन्त्र इति कृत्स्न उभयत्र विकल्पेन
 समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्य उत कल्पयाम्यन्त एको मन्त्रस्तस्मिन् सी-
 देत्यवमादिरपर इतिकृत्वा विभक्त्येव सन्देहभाष्यव्याख्यां सू-
 चिता वाक्यात्मलाभ एव कथं तर्हि कस्मात्साक्षात् विचारित इत्या-
 शङ्काह * तत्रापिति * साकाङ्क्षावयवत्वेनापाततो वाक्यात्म-
 लाभप्रतीतेर्लिङ्गेन वाक्यभेदप्रत्ययेन बाधे सत्यनिर्वाहाद्बाधे तु
 निर्वाहाद्वाक्यात्मलाभसहसद्भावार्थं बाधकसद्सद्भावविचार इ-
 त्याशयः । किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्य व्याचष्टे * किमिति * तु-
 ल्यबलत्वे पूर्वपक्षमाणे कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र प्रयोज्य इति पूर्वपक्षव-
 चनव्यक्त्यसम्भयमाण्ड्या पुरोडाशसादने चेति चकारेण विभज्य
 प्रयोगो ऽपि पाक्षिकः सूचितः पुरोडाशसादने चेति वाशब्दाध्या-
 हारणोभयत्र विकल्पेन कृत्स्नप्रयोगस्य शब्दावृत्त्या समुच्चयेन
 कृत्स्नप्रयोगो ऽभिहित इत्येवं पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यव्याख्यां सू-
 चयितुमाह * तदा चेति * लौङ्गकविनियोगपक्षे विभज्य प्रयोगो
 वाक्यावयवविनियोगपक्षे विकल्पेनोपस्तरणसादनयोर्मध्ये ऽन्यतरत्र
 समुच्चयेन वांभयत्र समुदायः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । विभज्य प्रयोग-
 स्य वाक्यभेदापेक्षत्वात्समुदायप्रयोगस्य वा भेदापेक्षत्वात् वाक्य-
 भेदाभेदयोस्त्यार्थभेदाभेदापेक्षत्वात्तावत् एव च स्योनादेःसुमनस्य-
 मानान्तस्य मन्त्रसमूहस्यैको ऽर्थो भिन्नो वेत्यतवस्थितमन्त्रशास्त्रार्था-

योगाद्विभज्य समुदायप्रयोगयोर्विकल्पो न सम्भवतीत्याशङ्कते* कथ
 पुनरिति * समुदायावयववैकल्पिकप्रयोगापादकवैकल्पिकाभिन्ना
 भिन्नरूपतैत्थशब्दनोक्ता । एकस्याप्यतो देवा अवन्तु न इत्यादे-
 मन्त्रस्य देवविष्णवादिवैकल्पिकदेवतास्मृत्या वैकल्पिकानेकार्थत्वा-
 यगमात् एकस्यापि स्योनादे सुमनस्यमानान्तपदसमूहस्य विशे-
 ष्यभावापन्नैकार्थत्व स्वतन्त्रार्थपरत्व वेत्यव वैकल्पिकानेकार्थत्वा-
 विरोधेन वैकल्पिकवाक्यभेदाभेदविकल्पाविरोधाद्विभज्य समुदा-
 यप्रयोगयोर्विकल्पा इत्याशयेन परिहरति * सर्वथेति *
 कथ प्रमाणतो भिन्नाभिन्नरूपतया ऽनवस्थितस्योनादिसुमनस्यमा-
 नान्तमन्त्रास्त्रार्थावर्गातिरित्यपेक्षायामाह * लिङ्गति * वाक्यवली-
 यस्त्वपूर्वपक्षात्त्वर्थमथ वेति भाष्य व्याचक्षाणस्तस्मिन्पक्षे प्रकारेण
 विभज्य प्रयोगसूचनाशङ्का निराकर्तुमाह * यदा स्थिति * यथा
 लिङ्गाच्छीघ्रप्रवृत्ते धृतिर्लिङ्गाद् यलीयसी । तथा यस्य येन सह स-
 म्बन्ध एकवाक्यतया न विद्यत न तस्य तद्विषया शक्ति कल्प्यते
 इति वार्त्तिकोक्तं न्यायेन लिङ्गस्य कवलपदविनियोगे पर्यवसाना-
 यागेन पदान्तरैकवाक्यत्वापेक्षित्वात् वाक्यमपि लिङ्गात् शीघ्रं
 प्रवृत्तेस्ततो यलीय इत्यभिधानार्थं तस्मीत्यादिभाष्य व्याख्यातुम् *
 धृतिर्वैयुक्तम् * एवमित्यादिप्रयाजनमस्तीत्यन्त सिद्धान्तभाष्य व्या-
 चष्ट* एवमिति* तस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणस्योनादि रिति स्यानादिह-
 उपस्तरणप्रकाशनाय तस्मिन्नित्यादिश्च सादनप्रकाशनाय स्वतो ऽवग-
 तन सामर्थ्येन विनियोगाभिराकाङ्क्ष शक्यत कर्तुमिति यस्तु साका-
 ङ्क्षत्व कल्पयितुमारभत * तच्चस्मिन्निति * तच्छब्दाधीन तच्च
 वैश्वदेवीतिवन्नैववाक्यत्वापादकसाकाङ्क्षत्व कर्तुं एकनोतीत्यध्या-
 हारण याज्य वाक्यात्मलाभहेतो साकाङ्क्षावयवत्वस्य तच्छब्दादा-
 पानन प्रतीतस्यापि स्वतो ऽवगतेन सामर्थ्येन याधादकवाक्यत्व
 स्वात्मलाभ एव नास्ति कुतस्तस्य तुल्यफलत्व यलीयस्य वा शङ्कोत-
 त्याशय । स्यानाद् कल्पयाम्यन्तस्य स्वकार्यसामर्थ्येन विनियो-
 गनिराकाङ्क्षोक्त्वा केवलस्य पदस्य लिङ्गविनियोज्यत्वशङ्कानिरासो
 ऽपि सूचत तस्मिन्नित्यादनेराकाङ्क्षात्कार्यस्य प्रकरणपरत इत्यादे
 विनियोज्यतेत्यन्तस्याद्यस्य श्रौत व्याख्यानमकृत्वा स्यानादनेराका-
 ङ्क्षा ऽर्थस्य तथेत्यादे पाश्चात्यस्य श्रौतव्याकरण स्यानादनेराका-
 ङ्क्षास्य स्पष्टत्वसूचनायतिसर्वस्ताधादत्यनन सूचनपूर्वं श्लोक व्या-
 चष्ट * सर्वस्तावदिति * उपलक्षितभाष्यव्याख्याप्रकरणार्थं

मे* न चेत्युक्ते*तच्छब्दस्य पूर्वापेक्षत्वात्कथं च परस्य पूर्व्या विना
 नर्थकत्वानापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थत्वन श्लाकान्त्यपादव्यानाकार्य-
 म् * यद्यपि चेत्युक्तम् * नास्तीत्यस्य न पुरोडाशसादनइत्यस्य च
 भाष्यावयवस्यान्येनैव पादन व्याख्येति सूचनार्थम् * तस्मादि-
 त्युक्तम् * एवमिति भाष्यस्य तस्मिन्सीदेति पुराडाशसादना
 भिधानसामर्थ्यादित्यादिना सामर्थ्यावगतसादनावानयोगमात्रेण
 निराकाङ्क्षोक्त सामर्थ्यस्य विनियोजकप्रमाण्याभावन धोपस्तरण
 विनियागाक्तस्तस्मिन्सीदेत्यस्यापस्तरणार्थात्सामर्थ्याभावाभिधानात्
 पुराडाशसादन ऽपीति भाष्यस्य तत्तथत्यादिना सामर्थ्यावगतरूप-
 स्तरणविनियोगमात्रेण निराकाङ्क्षोक्ते सादन च विनियुज्यमानस्य
 स्योनामित्यस्य प्रयाजकवाचिप्रयाजनशब्दोक्तविनियोगाक्षपकसाम-
 र्थ्याख्यप्रमाणाभावन सादने विनियागानर्हत्वाक्तेरर्थात्सामर्थ्याभा-
 वाभिधानात्पौनरुक्त्यमाशङ्काह * एवमिति * अर्थसिद्धस्यापी-
 तरविषये सामर्थ्याभावनिरूपणस्य दाख्यायेत्यर्थे । तस्मिन्नित्यस्य
 सादने विनियोगाश्रैराकाङ्क्षे स्योनमित्यस्याप्युपस्तरणे विनिया-
 गाश्रैराकाङ्क्ष्य सतीति भाष्यस्यैवशब्दार्थे । यत्स्यान तइत्यत-
 स्यति भाष्यस्य सदस्यनन सीदेत्यस्य पुनरिति भाष्यस्य च पूर्व-
 ण सहस्यनन पौनरुक्त्यमाशङ्काह * यद्यति * तस्मिन्नित्यस्यैकत्र
 सादने सामर्थ्यस्य । तस्मिन्सीदात् पुराडाशाभिधानसामर्थ्यादिति
 भाष्याक्तस्य इतरस्यापस्तरणत्वादि भाष्यया स्यानमित्यस्य धैक
 आपस्तरणे सामर्थ्यस्य तथति भाष्याक्तरस्यतरत्र सादन पुरोडाश-
 सादन ऽपीति भाष्यया नास्ति सामर्थ्यमित्यनुपङ्गसहितनाभाव
 दर्शयित्वा तच्छब्दालाचनयैकत्राक्यत्वस्यावगतस्यार्थैक्य विनानुपप-
 स्तरवयवद्वयस्येतरतरविषय सामर्थ्याविषय भावमाशङ्क्य सत्यन्त-
 स्मिन्सीदत्यस्य पूर्वैकत्राक्यत्वानुपस्तरण पूर्वस्य च पदैकैवाक्य-
 त्वात्सादने शक्तिस्तथापि स्वरूपणोभयाम्भ्रयारुभयार्थविषयशक्त्य
 भावाद्भिनिवागस्य श्रुत्यर्थविप्रकर्षे इत्युक्ते तस्मिन्सीदेति घत्स्यो
 नादिशब्दानामप्युपस्तरणाख्यसदनकरणाक्ति शक्त सदनम् करो-
 मीत्यतदेकैवाक्यत्वाधीनत्वेन तत्वायागाद्विप्रकर्षतुल्यत्वमाशङ्क्य स-
 दनशब्दवत् स्यानसुशेवशब्दयार्द्धितीयान्त घेन कृणातिकर्मभूतस्य
 सदनशब्दाक्तस्य स्यानस्य प्रहृत्वसुमुखत्वरूपस्तुत्यर्थत्वेन तशब्दस्य

(१) प्रकटनार्थेति २५ पा० ।

(२) परेकेति २५ पा० ।

च स्थानापेक्षितस्यात्पुरोडाशसमर्पकत्वेन घृतस्य धारयेत्यस्य च
 करणसमर्पकत्वेन कल्पयामिशब्दस्य च सदनक्रियाया रचनारू-
 पस्तुत्यर्थत्वेन कृणामिपदैकत्वस्य स्पष्टत्वात् स्योनादे कल्पया-
 म्यन्नस्य सदनकरणोक्तिशक्ति स्पष्टत्वरूपेण प्रत्यक्षत्वेन प्रथमावग-
 तत्वान्मुष्येति घदता यत्स्योन तद्व्यस्येति भाष्येणात्मनिबन्धन
 स्वरूपनिबन्धन शक्त्याख्य धर्ममुपनीय सिद्धत्वेनोक्ता तस्मिन्नित्या-
 देरपि तर्हि पुरोडाशसादनाख्य सदनक्रियाफलात्कार्यत्वेन कृणोमि-
 पदैकवाक्यत्वात् सदनकरणोक्तिशक्तिस्तुल्येत्याशङ्क्य सदनक्रियाया
 मन्त्रविधेयत्वाभावेन फलानपेक्षत्वात् तच्छब्दस्य च पूर्ववाक्योक्त-
 सदनपरामर्शित्वसम्भवनैकवाक्यत्वानाक्षेपत्वात् यलात्कृणोमिपदैक-
 वाक्यतामापाद्य सदनकरणोक्तिशक्ति पाश्चात्यत्वेन जयत्यति यदता
 सीदेत्यस्य पुनरितिभाष्येणतरमन्त्रावयवैकवाक्यत्वनिबन्धनस्य ए
 क्त्याख्यसुधर्मस्य तेनाकाङ्क्ष्य सत्यैकवाक्यत्वकल्पनायोगेन तन्निब-
 न्धने शाक्तकल्पनायोगाग्निराकरण कृत ततश्च भिन्नार्थात्वात्त पौ
 नरुक्त्यमित्येव सकलो ग्रन्थो निराकुलीकार्य इत्यर्थ । एवमप्येक-
 वाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यलिङ्गविप्रकर्षार्थत्वोक्त्यर्थस्य सत्यमेवमि-
 त्यादिभाष्यस्य सीदेत्यनेनोत्तरस्य त्वत्यनेन चापिचेत्यादिभाष्य
 स्य च न ह्यस्मिन् विनियुज्यमानस्य किं चिदपि प्रयाजनम-
 स्तीत्यनेन पौनरुक्त्या परिहारात्कथ सकलस्य ग्रन्थस्यानाकलतेत्या-
 शङ्काह * पूर्वञ्चति* को वा अर्थविप्रकर्षं प्रस्तुतस्तत्र प्रकरणवत् ८७१।१
 इत्यादिना लिङ्ग चलवत्तरमित्यननैकस्वाधयवस्य स्वार्थे अभिधानश-
 क्त्याख्यविनियोगप्रमाणसद्भावात्तस्य च धृतिकल्पनमात्रान्तरितत्वा-
 त्त्रिकृष्टो विनियोगाख्यधृत्यर्थे अयवान्तरार्थे त्वभिधानशक्त्या-
 द्यप्रमाणाभावेन वाक्यस्य विनियाजकतयाऽपुपनीयत्वात्तस्य च
 लिङ्गधृतिकल्पनान्तरितत्वात् विप्रकृष्ट इत्येववाक्यस्य लिङ्गापक्षयार्थे
 विप्रकर्षप्रस्तावे पूर्वकृते अवयवद्वयस्यैकवाक्यत्वावगमादिकार्ये च
 विनैकवाक्यत्वायोगात् एकस्मिन्नर्थे शक्त शक्तिनियुक्ते इत्याशङ्का-
 निरासार्थं तत स्योनमित्यप्यब्दमित्यादिभाष्येण लिङ्गन बाधापत्त-
 रेकवाक्यवाधायोगापत्तिर्विराधस्यापरिहारात्तत्रमात्रज्ञैकवाक्यत्वो-
 पगमनशक्तेर्लिङ्गापविधिप्रकृष्टार्थत्वेन वाच्यत्वस्याचितत्वात् वाक्य
 भेदोपपत्ते शक्त्यशक्त्याविराध इत्येव शक्त्यशक्तिभ्यामाविरोधिन
 योपपाद्यत्वेन प्रयागभूताभ्या सत्यमेवमित्यादिभाष्येणैकवाक्यत्वो-
 पगमनशक्त्याख्यस्य लिङ्गस्य सन्धानशक्त्याख्यलिङ्गापेक्षयार्थविप्रक-
 र्षप्रस्तावो मध्ये कृत इत्यस्य तावद्भाष्ये सीदेत्यस्य पुनरित्यनेनात्तरस्य

त्वित्यनेन चार्थभेदादपौनरुक्त्यम् । अनेनापि चेति भाष्येण वाक्य-
 स्य तन्निर्वाहार्थस्य शब्दलिङ्गस्याभिधानशक्त्याख्यलिङ्गापेक्षया इ-
 ष्ठार्थत्वविशेषनिमित्तार्थविप्रकर्षप्रस्तावो न ह्यस्मिन्नित्यनेन च प्रमा-
 णस्य चोक्तौ पौनरुक्त्य तत्तच्छब्दावगतैकवाक्यत्वनिर्वाहार्थकवाक्य-
 त्वोपगमनशक्त्याख्यालिङ्गात्कल्पितादेकवाक्यत्वनिर्वाहे ऽपगते
 ऽप्यवयवान्तराक्तक्रियाविशेषणोक्तिद्वारावयवान्तरस्यावयवान्तरा
 र्थाभिधानशक्ते कल्प्यत्वात् स्वप्रधानभूतस्वार्थोक्त्वा च निराकाङ्क्ष-
 णावयवारुत्तरार्थविशेषणाभूतस्वार्थोक्तौ च इष्टार्थत्वापत्तरस्यार्थविश-
 ष्यस्यावयवान्तराकाङ्क्षाकल्पयित्वान्तरभिधानशक्तित्वात्कल्पनपूर्वक
 ल्पार्थकल्पनाद्विप्रकर्षो प्रधानभूतस्वार्थमात्राक्तौ च इष्टसमवेतार्थत्वेना-
 वयवान्तरार्थोकाङ्क्षाकल्पनाभावात्सनिकर्ष इत्यवमाशयशब्दादाप घति
 भाष्यस्यत्यर्थः । एवमित्यादिभाष्यस्य तु निरूपणाद्वाख्यापत्वेनाथ-
 प्रस्तावान्तत्वात्मध्यमप्रस्तावार्थत्व न युक्तमित्यनवद्यम् * तस्मा-
 दिति लिङ्गवलीयस्त्वासिद्धान्तोपसंहारभाष्य * तस्मादि-
 ति * अथेति भाष्येण वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे कीदृश्वला-
 षलमिति पृष्ठा प्रकरणस्वरूपप्रश्नार्थं किं पुनरिति भाष्यमितिकर्तव्य-
 तार्थित्वलक्षणस्य स्वरूपस्य सूत्रकृतैवोक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य शब्द-
 तिकर्तव्यताार्थित्वरूपेण भावनानभिधाने वस्तुवृत्त्या तदर्थित्वे ऽपि
 अङ्गप्रधानवाक्यानामन्योन्यानाकाङ्क्षत्यनैकवाक्यत्वायोगापत्त्या तद-
 नुमानद्वारविप्रकर्षायोगापत्त प्रकरणस्य वाक्यार्थविप्रकर्षेण दौर्ब-
 ल्य वक्तुमितिकर्तव्यताकाङ्क्षत्वेन भावनाभिधानस्य प्रकरण
 लक्षणकथनायैतद्भाष्यमिति सूचयितुमाह * किं पुनरिति *
 प्रकरणस्य विनियोगसामर्थ्यापपादनायेतिकर्तव्यताार्थित्वादिति
 सूत्रावयव । न तु लक्षणकथनायेति न चेत्यनेनाक्ते वस्तुवृत्त्येतिक-
 र्तव्यताकाङ्क्षाया सद्भावे ऽपि शब्दस्पर्शाभाव शब्देकसमधिगम्ये
 ऽयं प्रामाण्यभाषापत्तर्विनियोगसामर्थ्यस्याप्यसिद्धस्तत्रैतदलक्षण
 वाच्यमित्याशङ्क्य शब्दस्पर्शविनीतकर्तव्यताकाङ्क्षाया परमार्थनो
 विनियोगप्रामाण्यभावे ऽपि शब्दोक्तार्थत्वमात्रेण प्रामाण्य वक्तु श-
 द्यामीति प्रौढिसूचनार्थं तत्र लक्षणानुक्तिरिति सूचयितुम् * तदि-
 त्याद्युक्तम् * यद्वा न लक्षणजिज्ञासयाय प्रश्न किं तु वाक्यकमा-
 भ्या भेदजिज्ञासयेत्यन्यथागतार्थत्व परिहरति * अथ वेति * वा-
 क्यत्वात्तदभेदशङ्का दर्शयितुमारभत * साकाङ्क्षेति * इतिकर्तव्य-
 तान्वय विना भावनाकर्तव्यत्वात्तत्रपर्यवसानात्प्रकरणे ऽप्योकाङ्क्षा-
 या शब्दस्पर्ष्ट्वाविशेषसूचनार्थं पदसाकाङ्क्षत्वाक्ति प्रकरणस्य वा-

क्यसमूहात्मकत्वेन पदसमूहात्मकात् वाक्यात् भे-
दो प्रमा भविष्यतीत्याशङ्काद् * न चेति * यावतां
पदानां विभज्यमानानां साकाङ्क्षत्वं सहस्यमानानां चैकप्रयोज-
नत्व तावतां वाक्यतेत्येतावन्मात्रोपलक्षणत्वाद्वाक्यस्य तन्निरपेक्ष्यायां
पदसख्यायां प्रमाणभावे नैराकाङ्क्षात् प्राक् वाक्यत्वात् प्रकरण
ऽपि पदानामेकसमूहो न वाक्यानामित्यपरं बहुपदमित्यनेनाशङ्कानि-
रासार्थं सूचितं स्वान्तरवाक्यार्थवदोनावान्तरसमूहाख्यवर्गान्तरकृ-
तात्यन्तभिन्नवाक्यत्वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्कात्वात्स्वान्तरसमूहीकृतत्वं
ऽपि महावाक्यार्थाख्यप्रयाजनवशेन महासमूहापत्तेरेकवाक्यत्वोप-
पत्तिरुक्ता एतदेव न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वादिति चेदाधिफरणासूत्र-
स्यभाष्यसम्मत्या द्रढयति * वक्ष्यति हीति * क्रमादभेदशङ्कां
दर्शयति * अथ चेति * कर्त्तव्यस्येत्यादिभाष्यत्रय लक्षणत्रयोक्त्य-
र्थत्वेनाभासमानत्वादयुक्तमाशङ्का आद्यमेव लक्षणोक्त्यर्थं द्वितीय
लक्षणोपपादनायावयवव्युत्पत्त्यर्थं तृतीयं रुदित्वशङ्कानिरासाय
यौगिकत्वमुपपादयितुं पर्यायात्त्वर्थमित्येष व्याचष्टे * तदिति *
तत्र प्रकरणस्य प्रकरणत्व प्रकरणशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं सर्वप्रकरणे-
ष्वनुवृत्तमन्यतां व्यावृत्तं लक्षणभेदोऽवयवार्थोक्तिः प्रकरणशब्दप-
र्यायो विध्यादिषट्कः तैस्तैः प्रकरणं निरूपयतीत्यर्थः एतदेव विवेक्तु
कर्त्तव्यस्येतिभाष्य तावत्तत्र प्रकरणोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * तत्रेति *
इतिकर्त्तव्यताकाङ्गायाः शब्दत्वोपपादनार्थं कर्त्तव्यतांक्तिं ब्रूया
व्याचष्टे * कर्त्तव्येति * सेति कर्त्तव्यताकप्रधानसाध्यत्वेनापूर्वस्येतिक-
र्त्तव्यतां विना साध्यत्वायोगात्साध्यत्वोक्त्या भावनाया या सेतिक-
र्त्तव्यताकप्रधानावच्छिन्नाया विधेयत्वेतिकर्त्तव्यतां विना विधेय-
त्वायोगाद्भावनाविधेनेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वरूपेण भावनोक्तिसूचना-
यानुष्ठापकप्रयोगविधिविषयत्वलक्षणार्थत्वेन कर्त्तव्यतांक्तिव्याख्या-
र्यानुष्ठेयत्वोक्तिभावनार्थत्वाकर्त्तव्यत्वोक्तेः ख्यालिङ्गत्वापत्तेर्भावना-
शब्देन भावनोक्ताकर्त्तव्यत्वोक्तेः साध्यार्थत्वे फलवाचित्वापत्तर्वा-
पूर्ववाचित्य स्वादित्याशङ्कते * साध्यांशेति * फल भवद्भावयेद्-
नेनेत्यामिति साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतावच्छिन्नाया भावनाया युगप-
त्प्रयोगविधिविषयत्वात्त्रयाणामपि भावनांशानामेककालत्वावगतेः
फलस्य चानिर्ज्ञातकालत्वेन साधनेतिकर्त्तव्यताकालत्वावगमात्स्र-
गांदेश्च कालान्तरसाधित्वेन साधनेतिकर्त्तव्यताप्रयोगेण सहैकका-
लत्वाख्यसमवायाभावादपूर्वस्य तु यदा त्वाद्यपरिस्पन्दोत्पत्त्या
फललाभः क्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्त्तते तदेति न्यायेन क-

लनिष्पत्तिपर्यन्तं पूर्वापरौदासीन्यावस्थान्तरालकालैक्यात् प्रयोग-
समवायोपपत्तिसत्स्यैव कर्त्तव्यत्वावधारणात् फलं कर्त्तव्यमिति
परिहरति * नेति * अपूर्वस्य फलत्वाभावात्तन्निष्पत्तिमात्रेण प्र-
योगसमाप्त्ययोगात्स्वर्गादिनिष्पत्तिपर्यन्त कालैक्यात्स्वर्गादेरपि प्र-
योगसमवायोपपत्तिमात्रेण पूर्वापरौदासीन्यावस्थान्तरालवर्त्तिप्रयो-
गबाह्यस्य कालस्य प्रयोगपरिच्छेदकत्वायोगात्स्वर्गादिध्वान्तरालव-
र्त्तित्वाभावाच्च निष्पत्तिपर्यन्तकालैक्यानुपपत्तेः फलसिद्धयर्थत्वा-
च्चापूर्वस्यापि इत्युद्देश्यत्वलक्षणफलत्वोपपत्तेस्तन्निष्पत्तिमात्रेण प्र-
योगसमाप्तिसूचनार्थम् * तत्सिद्धयर्थेत्युक्तम् * यस्य च शब्दार्थेन
फल साध्यते नापूर्वं कृत्वेति भाषार्थाधिकरणभाष्ये द्वितीयया पूर्वस्य
कृतिकर्मत्वाभिधानेन कर्त्तव्यत्वावधारणं द्रढयितुं तदवयव पठ-
ति * तेनेति * नवमाद्यसूत्रे च यज्ञेन क्रियते इति व्युत्पत्त्या पू-
र्वस्य यज्ञकर्मशब्दात्कस्य कर्त्तव्यतया चोद्यमानत्वेन हेतुना प्रयोज-
कत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्तस्यैव कर्त्तव्यतासूत्रकृततां ऽभिप्रनेति द-
र्शयितुमाह * तथा चेति * कर्त्तव्यताङ्गीकारेणेति तथाशब्दस्या-
र्थः फलदेवतयोश्चेति नवमाधिकरणे पूर्वपक्षसूत्रे चागन्मस्त्रः स-
द्भ्योतिषा भूमेति फलप्रकारके मन्त्रे फलस्योत्पत्तिमनुज्जपमि-
त्यादिषु देवताप्रकाशकेषु देवतायाः प्रयोजकत्वमुपन्यस्य चोदना-
तो हि तादृगुण्यमिति सिद्धान्तसूत्रे कर्त्तव्यतया चोद्यमानत्वे
नापूर्वस्य मन्त्राणामपि नवमाद्यन्यायेनापूर्वावगुणत्वागते फ-
लदेवतयोः कर्त्तव्यत्वाभावेन प्रयोजकत्वस्य निराकार्थ्यमाणत्वात्फ-
लस्याकर्त्तव्यता सूत्रकृतो ऽभिप्रेतावसीयतइत्याह * फले
ति * इतिकरणसूत्रावच्छेदायोपन्यासपूर्वनिराकार्यप्रयोजकत्वप-
रामर्शाय चावर्त्तनीयः कर्त्तव्यार्थे द्वेषा व्याख्यायैतिकर्त्तव्यताका-
ङ्क्षोक्तिं द्वेषा व्याचष्टे * तत्रेति * कर्त्तव्यस्य य इति कर्त्तव्यता-
विषया आकाङ्क्षाभिलाषस्तस्य यद्वचनमिति व्यधिकरणस्य षष्ठ्यन्त-
न्तपदद्वयस्याद्य व्याख्याने ऽभिप्रेतत्वात्तस्येति षष्ठ्यां प्रयोज्यार्थां
कर्त्तव्यतानुक्तावितिकर्त्तव्यताया अभावेनापूर्वनिष्पत्ताद्यपि भावना-
याश्च विधेयत्वायोगे ऽपि शब्दविरोधाभावात्कयाच्चिदितिकर्त्तव्यन-
यावश्यम्भाव्यमितिकर्त्तव्यता ऽकाङ्क्षायाः शब्देनाक्षेपायोगेन शब्द-
त्वापत्तेः शब्दे च सिध्यर्थमितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेण कर्त्तव्यत्वस्य नि-
मित्ते च सूचनार्थं तत्रेति सत्तन्मर्थे तत्रप्रयोगेण षष्ठ्यर्थो लक्षितः
पर्यायेणेति कर्त्तव्यतोक्तिव्याख्यानायानुग्रहोपयोगाक्तिः भावव्यु-
त्पन्नत्वेनाकाङ्क्षोक्तौ व्युजन्तथाकाङ्क्षणाफत्या व्याख्यातायामाकाङ्क्षापद-

स्य स्त्रीलिङ्गत्वप्रसिद्धे पुल्लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्य पुल्लिङ्गत्वसिद्धौ घञ-
 न्ततायामुक्तायामलौकिकप्रयागापत्तेर्घञन्तत्वायामाशङ्क्याकाङ्क्षाया
 शाब्दत्वसिद्धौ वाच्यत्वविवक्षितु परमतेन पृष्ठीसमाप्तमाभप्रत्येय
 व्याख्यातिव्याख्यायतइत्यनेन सूचित साकाङ्क्षत्वापादकन ऋणापूर्-
 वस्य भावनाया वाभिधानमात्रेणाकाङ्क्षाया शाब्दत्वोपपत्तौ तत्राचि-
 शब्दकल्पनायोगादेतद्व्याख्यायानापरितोषेण कर्मत्रयेण प्रत्ययम-
 भिप्रेत्योपपादसमासतया स्वमतेन व्याख्यातु यद्व्युक्ते ऽस्या व्या-
 ख्याया पदद्वयस्यापि सामानाधिकरण्याद्वनपदान्वय पूर्वस्या तु
 धैयधिकरणयादितिकर्तव्यताकाङ्क्षाया विधिवाक्ये कन चिच्छब्देना-
 नभिधानाद्वचनोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य व्याचष्टे * वचनेति * आद्य-
 व्याख्याते ऽङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पितेन क
 धमितिशब्देन प्रत्यायन द्वितीये त्वपूर्वकर्तव्यत्वपक्षे यागेनापूर्व कृ-
 त्वा स्वर्गभावयेदिति साध्यसाधनान्वयान्यथानुपपत्त्या कल्पितेना-
 पूर्वकर्तव्यत्ववाचिना पूर्वं कृत्यति शब्देन भावनाकर्तव्यत्वपक्षे श्रु-
 तनेत्र विधिशब्देनेत्यर्थं वचनविशेषणस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षाया-
 माह * एतदित * प्रमाणान्तरेण प्रतीयमानत्वे ऽपि शाब्दत्व
 सिद्ध शब्देनत्वध्याहार्ये आकाङ्क्षाशब्देन प्रत्यायनशङ्का निवर्त्तयितु
 माह * तेनति * भावनत्यत्राप्यभिधीयमानेत्यनुपपत्तनीय भावव्यु-
 पत्त्याकाङ्क्षाया भावनाया वा प्रकरणात्वोक्ति आकाङ्क्षावतो ऽपूर्वस्य
 प्रकरणत्वानुपसंहारणापूर्वनिष्पत्तिभावनयेतिकर्तव्यताकाङ्क्षणाद-
 पूर्वाकाङ्क्षोक्ता वस्तुतस्त्वशतयाम्बिता भावना विष्णुस्तरकाल क-
 ल्प्यत्वेनापूर्वस्य प्रागप्रतीतेराकाङ्क्षायोगात्राचमिक्याश्चापूर्वप्रयुक्तत्वो-
 क्तभावनाया धर्मप्रयोजकस्यापूर्वनिष्पत्त्यर्थत्वाशयत्वेन व्याख्यातु
 शक्यत्वान्नापूर्वस्याकाङ्क्षास्तीति सूचित प्रारम्भो हीति भाष्ययस्मा-
 द्य प्रकरणशब्दाज्यो ऽर्थं स क इत्यपेक्षायामवयवार्थानुसारात्
 क्रियाया प्रारम्भो ऽवस्तीयते क्रियानवयवत्वात्साकाङ्क्षाया क्रियारम्भत्व
 न सम्भवति तस्मात्प्राभिधानानपेक्षाप्रकरण किं त्वशक्त्यान्वितकर्त-
 व्यभावनाभिधानाख्याक्रियारम्भात्मकत्वादाकाङ्क्षाभिधान साकाङ्क्ष-
 भावेनाभिधान वा प्रकरणमित्येवमुपलक्षणापपादनायावयवार्थभेदेन
 प्रकरणोक्तार्थतया व्याचष्टे * इदानीमिति * लक्षणापपादनार्थ-
 त्वसूचनापदान्निष्ठं क्रियाप्रारम्भवाचित्यं प्रकरणशब्दस्योपपादयि-
 तुमाह * तत्रेति * अवयवलोचनया क्रियामात्रारम्भप्रतीतिर्वच-
 नविशेषणमयुक्तमाशङ्क्याकाङ्क्षाभिधानस्य क्रियान्ततरारम्भत्वायो-
 गादयत्रयापता भावनाभिधानक्रियारम्भत्वोक्त्यर्थत्वनोपपादयितु-

माह * का पुनरिति * किं विषया वचनक्रियेत्यपेक्षयां तस्येत्येतेन
कर्त्तव्यस्य भावनास्यस्यार्थविषयत्वेन परामर्शं सूचयन्वचनोक्तेश्च
वाक्यवाचित्वाशङ्कां निवर्त्तयन्नवतारितं भाष्याद्ययवं व्याचष्टे *
अर्थेति * भाष्ये स इत्यस्य प्रकरणपरामर्शित्वे ऽप्यारम्भ-
शब्दसामानाधिकरण्यात्पुल्लिङ्गत्वाविरोधः इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्ष-
रूपेण भावनाभिधानस्यांशत्रयोपेतभावनाभिधानक्रियारम्भत्वमु-
पपादयितुमारभते * भावनेति * इयंशभावेनाभिधानक्रियायाः
प्रयोगवाक्यव्यापाराद्यतः प्रयोगवाक्यस्य प्रवृत्तिस्तस्य तदारम्भ-
त्वात्किं केन कथमिति च फलकरणैतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वापादकेन
भावयेदिति अनेन रूपेण भावनाभिधानस्य प्रयोगवाक्यप्रवर्त्तक-
त्वात्तस्यैव इयंशभावनाभिधानक्रियारम्भतावसीयतइत्याशयः । प्रयो-
गवाक्यस्यास्मात् प्रवृत्तिरिति व्युत्पत्त्या प्रवर्त्तकं प्रवृत्तिशब्देनोक्त य-
स्मादाद्यप्रयोगवाक्यप्रवर्त्तकं सम्भाविताभिधानक्रियारम्भस्तस्मादिति
कर्त्तव्यताकाङ्क्षभावनाभिधानस्य भावनाभिधानक्रियारम्भता युक्ते-
त्यर्थः । फलाकाङ्क्षाया एव तर्ह्याद्यत्वादारम्भत्वं स्यादित्याशङ्काह *
फलैति * फलद्वयमात्रसाध्यत्वेनाद्यांशद्वयपूरणस्य प्रकरणानपेक्ष-
तयेतिकर्त्तव्यतालाभमात्रस्यानेकवाक्याधीनसिद्धित्वेन प्रकरणापे-
क्षत्वादितिकर्त्तव्यतालाभे च फलकरणाकाङ्क्षायांहेतुत्वाभावेन प्रक-
रणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वेनावकव्यात्वात्कथम्भाव एवेति क-
र्त्तव्यतालाभाभावाद्येतुप्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वेनोच्यते
इत्युक्ते कथम्भावस्य फलकरणाकाङ्क्षोत्तरफालत्वेनानादिभूतत्वा-
दारम्भत्वायोगमाशङ्का तेषामनेकेषां वाक्यान्तराणां समस्तानाम्ना-
लोचनापेक्षयेत्युक्तं यच्चनशब्दनाभिधानवाचिना ऽविधानस्याप्युप-
लक्षणं सूचयितुं विधानोक्तिः यथा च करणशब्दस्य स्वरसतः
क्रियामात्रवाचित्वे ऽभ्यागमस्य क्रियान्तरायोगाद्योग्यतयाभिधाना-
द्यक्रियाविशेषणवाचितावसीयते तथास्मवाचिनः प्रपदस्य स्वर-
सतः कथं किं भाष्यविषयत्वाद्यगमे ऽपि किं भाष्यस्यैतिकर्त्तव्यता-
लाभाहेतुप्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वायोगाद्योग्यतयाङ्गा-
क्यालोचनादिभूतकथम्भावविषयतापीति सूचयितुमाह * करण-
नि * स एव इति भाष्ये प्रकरणाशब्दस्य कर्त्त-
त्वेनायोगिकतया क्रियारम्भर्थाचित्वाभावात् तद्वशेनाकाङ्क्षा-
भिधानलक्षणतावसातुं एक्येत्याशङ्कारम्भवाचिविध्यादिशब्दपर्या-
यात्प्रकरणशब्दस्यारम्भवाचित्वापवादार्थं पर्यायेण प्रकर-
णोत्तर्यंउया व्याचष्टे * स एव इति * विध्यादिशब्दमात्र-

स्य पर्यायत्वात् विध्यन्तापेक्षोक्तयानर्थक्यमाशङ्क्य परिहर्तुमाह *
 आदीति * इष्टान्तायान्तशब्दस्य सम्यन्धिशब्दतोक्ता विध्यन्तशब्द-
 स्यार्थमाह * विध्यन्तोनामेति * विध्यन्तापेक्षया विध्यादित्वे त-
 त्त्वमस्तालोच्चनापेक्षया कथं भावः प्रकरणमभिधानविधानक्रिययो-
 रारम्भ इति वार्तिकं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * तस्य चेति * अ-
 न्नेकेषां प्रयाजाद्यङ्गवाक्यानां वाक्यार्थानां च प्रयाजादीनां प्रयाजादि-
 प्रयोजनानां चालौचनानि विधिमध्यभूतानि पश्येति बहुव्रीहिणा
 मत्वर्थोक्तेरङ्गवाक्याद्यालोचनाख्यविधिमध्यसहितविध्यन्तापेक्षयैव
 विध्यादित्व भाष्यकृताऽभिप्रेतं ननु विध्यन्तमात्रापेक्षया विध्यन्तो-
 क्तिरूपलक्षणार्थेत्याशयः । विध्यन्तमात्रापेक्षया च कथं भावस्यादित्वे
 विध्यन्तादित्वप्रसिद्ध्यापत्त्या विद्ध्यादिष्वप्रसिद्धयोगापत्तेरङ्गवाक्य-
 द्यालोचनाख्यविधिमध्यसहितविध्यन्तापेक्षयादित्वे त्वादिभूतविधि-
 भागव्यतिरिक्तसमस्तोत्तरविधिभागसमूहं विधित्वेनाभिप्रेत्य विध्या-
 दित्वप्रसिद्ध्युपपत्तेरेतत्प्रसिद्धिवलादपि विध्यन्तमात्रापेक्षयादित्वं
 निराकर्तुमाह * इतीति * हेत्वर्थेनेतिकरणेनात एव मध्यसहितान्ता-
 दित्वाङ्गतोर्विध्यादित्वप्रसिद्धिर्युक्तं त्युक्ते प्रसिद्धेरप्रामाण्याशङ्कानिरा-
 सायाचार्याणामित्युक्तम् आद्यन्तव्यपदेशयोर्वा मध्यापेक्षत्वात्तत्सम्ब-
 न्धित्वेन मध्योक्त्यर्थाऽयं ग्रन्थः वाक्यक्रमाभ्यां प्रकरणस्य भेदे जि-
 ज्ञामया प्रदनपक्षे कर्त्तव्यस्येत्यादिभाष्येण भेदसिद्धौ प्रकरणस्वरूप-
 स्य वाक्याङ्गदसिद्ध्युपयोगित्योक्त्यर्थत्वेन वाक्य त्विति भाष्यव्या-
 र्थ्यां सूचयितुमाह * तत्र चेति * वाक्यार्थोक्तः प्रयोजनत्वाभ्युप-
 गमे तन्मात्रपर्यवसानानपेक्षः प्राज्ञाक्यानामन्योन्यान्वयायोगः प्रयो-
 जनत्वानभ्युपगमे पर्यवसानायोग इत्याशङ्क्य वाक्यार्थस्य प्रमेयत्वेन
 प्रमाणभूतवाक्यप्रयोजनत्वात्तत्प्रतिपादनेन वाक्यानां स्रप्रयोजनावा-
 काङ्क्षानिवृत्तिलक्षणे पर्यवसानं सत्यपि वाक्यार्थभूतभावनाकार्येष्टा-
 इष्टप्रयोजनापेक्षावशेनान्योन्यान्वयोपपत्तिस्सूचनार्थम् * क्रियत्यपी-
 त्युक्तम् * पदानामपि पदार्थोक्त्याख्यं प्रयोजने पर्यवसितानां वा-
 क्यप्रयोजनभूतवाक्यार्थोक्त्याख्यकार्यान्तरापेक्षावशेनान्वयाद्विशेष-
 माशङ्क्याह * तथेति * पदमप्यधिकाभावात्स्मारकात् विशिष्यत
 इत्यनेन न्यायेन पदार्थानां प्रमेयत्वाभावेन प्रमाणाप्रयोजनत्वायोगात्
 तन्मात्रे पर्यवसानं सम्भवतीत्याशयः । वाक्ये पदानामन्योन्यान्वया-
 दादौ विभज्यमानानां प्रयोजनलंशेऽपि वृत्तिर्नास्ति किं त्वन्योन्या-
 न्वयेनैव वाक्यार्थस्य प्रयोजनलाभ इत्यर्थः क्रमात् प्रकरणस्य भे-
 दमते कस्यान्त्यायमानस्य सन्नविधिशेषाभूतानमात्रं हि क्रम इति

प्रकरणात्कमस्य दौर्बल्योक्तार्थं भाष्य व्याचक्षाणा वक्ष्याम इत्याह *
 क्रमेण त्विति * वाक्यक्रमाभ्यां प्रकरणस्य भेदमुपसहरति * तस्मा-
 दिति * तयोरित्युदाहरणप्रदत्तभाष्यमनकोदाहरणसद्भावादयुक्तमा-
 शङ्क्य साकाङ्क्षपदसन्निधिमात्र हीत्यादिवार्तिकोक्तेन प्रकरणे ऽध्ये-
 ८७३। कवाक्यत्वशङ्का येनेत्यवमुपपादयति * किमिहोति * सूक्तवाके-
 त्युदाहरणभाष्य सूक्तवाकाक्यस्यापि निगदस्य दर्शपूर्णमाससन्नि-
 धिपाठेन तदेकवाक्यत्वशङ्कासम्भवादयुक्तमाशङ्क्यापपादयति *
 सिद्धान्तेति * साक्षाद्दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वायोगे ऽपि सूक्त-
 वाकविधायिन सूक्तवाक्यत प्रस्तर प्रहरतीतिवाक्यस्य विधायकभा-
 यलक्षणेनान्वयेन सूक्तवाकैकवाक्यभूतस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवा-
 क्यत्वात्तद्वारा सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्व म-
 विष्यन्तीत्याशङ्क्य विधयत्रिधायकत्वलक्षणस्यान्वयस्यैकार्थ्यानापाद-
 कत्वनैकवाक्यत्वानापादकत्व भिन्नप्रवृत्तित्वात्तया सूचिते मन्त्रब्रा-
 ह्मणयोर्द्वयोरपि प्रहरणाख्यैकार्थ्याविषयत्वनैकवाक्यत्वापादकमाश-
 ङ्क्य विषयैक्ये ऽपि विधायकस्मारकत्वलक्षणव्यापारभेदावैकवाक्य-
 त्वायोगे ऽभिहित । अग्नये पायकायत्यादिवदिन्द्राग्नीपदस्याग्नीयो-
 मास्यपौर्णिमासीदेवताविशेषवाचित्वाद्ग्नीयोमपदस्य चेन्द्राग्ना-
 क्यामावासाद्वयताविशेषणवाचित्वादन्योन्यैकवाक्यत्वोपपत्तेर्लिङ्ग-
 विरोधाभावेन द्यतापदोत्कर्षाभावात्तदकवाक्यत्वहेतुकशेषोत्कर्ष-
 सिद्धान्तायोगेन सन्देहायोगमाशङ्क्यापपादनपूर्वं सन्देहांत्तार्थं तत्र
 हीत्यादिभाष्य सङ्घिष्य व्याचष्ट * । लङ्गादिति * निष्कृष्ट त्विति भू-
 तनिष्ठया देवतापदान्शक्यस्य कृत्स्नापदेशानुभयत्र सर्ववचनार्मि-
 श्येत्तदधिकरणसिद्धयै स्मारित तच्छक्त्या विकल्पेन प्रकरणस्य
 शेषप्रापकत्वपक्षे ऽचिद्व्येतामित्यादिप्रतीकत्वमङ्गीकृत्य कृत्स्नस्येदं ह-
 विरनुपेतामधीवृधतामहोज्यायो ऽक्रातामिति शेषस्य यद्वचनेन
 चन्द्रादिपदशेषाणामप्युदाहरणत्व सूचितं देवतापदरहिताना शेषा-
 णा देवताविशेषणवाचित्वाद्योगेनाप्रयोज्यत्वमाशङ्क्य प्रयोगसमव-
 तद्वताविशेषणवाचितयैत्र प्रयागसमवेतदेवतापदशेषे सह विक-
 ल्पेन प्रयोगापपत्तिमूचनार्थम् * तद्वहिता अपतित्युक्तम् * प्रकरणस्य
 विकल्पेनानकशपथिनयोजकत्व मत्वा यावत् कृत्व इति भाष्याद्य-
 यव समुच्चयनानेकशेषप्रयोगात्तदर्थतया भासमान सर्वप्रयागमात्रो-
 पत्तधर्तरेण व्याख्यातुमाह * प्रकरणेनेति * विकल्पपक्षे शपोदाहरण-
 भाष्याद्यामाश्रयापत्तेरस्या व्याख्याया परमतत्वमूचनार्थस्त्वच्छ-
 द्द द्विवचनयोगिन यपस्य द्विवचनयागिना यथण सहैकवचनवा-

गिनश्चैकवचनयोगिभि सह वैलक्षण्याद्विकल्पोत्त्थानर्थक्यापत्तेरे-
 कवचनयागिना द्विवचनायोगिनश्चैकवचनयागिभि सह विकल्पस्य
 वक्तव्यत्वात्तत्र लिङ्गात्समानसक्ययोरेव विशेषणार्थशेषस्वावगते
 प्रकरणवाध स्यादित्याशङ्काह * लिङ्गमपीति * अत्रैलक्षण्ये ऽप्य-
 र्थापोमपदशेषस्येन्द्राभिपदान्विते प्रजापत्याविपददोषस्य चेन्द्राविप-
 दान्यथे पाठकमेण देवतापदात् प्राक् प्रयोज्यत्वाभावात् देवताप-
 ददोषस्य तु पश्चात्प्रयोज्यत्वात्प्रयागक्रमवैलक्षण्यार्थत्वेन वि-
 कल्पोक्त्यर्थवत्त्वोपपत्तेर्लिङ्गानुसारेणैवोभयो पाणमास्यमात्रा-
 स्पयोः सर्वशप्रापकत्वात् लिङ्गविरोध प्रकरणस्ये-
 त्याशय । प्रयोगसमयेतदेवतापदशेषस्य स्ववाक्यस्यैवादेवतान्तरप-
 दशेषस्य तु वाक्यान्तरस्यैवाह्विपमणित्वेन विकल्पानुपपत्ते प्रक-
 रणवलीयस्त्वात्सर्वे यथा विकल्पेन प्रयाक्तव्या वाक्यवलीयस्त्वाद्वा
 प्रयोगसमयेतदेवतापददो एव नियमनेति सन्दहो न युक्त इत्याशये-
 नाशङ्कते * ननु चेति * आत्मीयानात्मीयत्वलक्षणे विपमणित्वे
 सत्यपि प्रकरणेनापनीतदेवताकस्यापि वाक्यान्तरस्य शेषस्य वि-
 कल्पेन प्रयोज्यत्वप्राप्तेर्वाक्येन तु ह्यवाक्यस्यैव नित्य प्रयोज्य-
 त्वप्राप्ते वाक्यप्रकरणविरोधे सति वाक्यवलीयस्त्व विना स्ववा-
 क्येपनियमाश्रयणायोगाद्विकल्पोत्थविरुद्ध इत्याशयेन परिहरति *
 सत्यमिति * प्रकरणस्याप्यायवृत्तित्वेन युगपत्सर्वाङ्गमाहित्वात्स-
 मवेतविशेषणान्वयप्रकाशनस्य चाहृष्टार्थत्वाच्छास्त्रैकसमधिगम्यत्वन
 चाहृष्टस्यैकैकस्माच्छेपादहृष्टसिद्धवगतेरिदं ह्यविरजुपेतामित्यताव-
 तो विभागमन्ववद्विकल्पसम्भवे ऽप्यधीवृधतामित्यादेर्विकल्पायागा
 च्छेपोदाहरणभाष्यस्य चास्मिन्पक्षे ऽनाङ्गस्यापत्तेर्यावत् कृत्व इति
 भाष्यावयवस्य सर्वप्रयागमात्रोक्त्यर्थत्वव्याख्यानायापरितोपात्त-
 मतेन समुच्चयार्थत्वव्याख्यासूचयन्नन्यथासन्देह दर्शयितुमाह *
 असकृद्वेति * सकृदसकृत्प्रयागयारविरोधपक्षयोगसूचनार्थं वि-
 रोधोक्तिः अवीवृधेतामिति श्लेषेणामकृत्प्रयुक्तनर्णं देवत विशिषर्ता
 प्रस्तर प्रहरेदिति प्रकरणकल्पयथासकृत्प्रयुक्तेनेति वाक्यकल्प्याया
 वा भूते शेषस्येष्टदेवतापदैकवाक्यत्वपूर्वकेष्टवृत्ताविशेषणोक्तिसा-
 मर्थ्यकल्पनापूर्वकत्वाविशेषादेकवाक्यत्वस्य च वाक्यप्रकरणाद्योक्तं
 योरप्याकाङ्क्षाहेतुकत्वाविशेषानुल्य षलमिति पूर्वपक्षोक्त्यर्थं किं ताव-
 दित्यादिभाष्यमाकाङ्क्षाल्यप्रकरणपूर्वकत्वनैकवाक्यत्वस्य लिङ्गा-
 दिव प्रकरणादपि विप्रकृष्टार्थत्वाद्वाक्यस्य दुर्बलतति परपक्षान्तरो-
 क्त्यर्थं चाथपति भाष्य स्पष्टत्वात्प्रव्याख्यत्वात् । एवमित्यादिसिद्धान्त-

भाष्ये वाक्यबलीयस्त्वसिद्धौ वाक्ये पदैकवाक्यत्वप्रत्यक्षतोर्किं पदैक-
वाक्यत्वस्याकाङ्क्षाविशेषाद्युक्तमाशङ्क्याकाङ्क्षानवगमे ऽप्यन्योन्या-
न्वयायोग्यपदसमभिध्याहारभाष्ये ऽस्यैकवाक्यत्वावगत्याशयत्वेनोप-
पादयितुमाह * क्लृप्तंति * वाक्यस्य वाक्यार्थाख्यप्रयोजनलाभेन नैरा-
काङ्क्षरूपात्परिपूर्णत्वात्प्रकरणे वाक्यैकवाक्यत्वस्याप्रत्यक्षत्वोप-
पादानपूर्वं विप्रकर्षोपपादनार्थमिति कर्तव्यताकाङ्क्षस्येत्यादिभाष्य
सूक्तवाक्यमन्त्रात्मकस्य वाक्यस्य धाह्यणात्मकदर्शपूर्णमासवाक्यै-
कवाक्यत्वायांगात्प्रहरणसंयुक्तत्वेन प्रकृतयागैकवाक्यतया तदभि-
धानसामर्थ्यकल्पनपूर्वकप्रकृतयागामिधानार्थत्ववाचिश्रुतिकल्पन-
सायुक्तत्वाद्युक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * कथम्भावन हीति *
इत्थं यजेतेति कथम्भावाख्यप्रकरणानुमितायां श्रुतौ दर्शपूर्णमास-
वाक्यविहितयागानुवादेन तद्भूत्वेन सूक्तवाक्यविधिरेकवाक्य-
तयोपचरित इति सम्यन्धोक्त्या सूचितं प्रहरणसंयुक्तत्वात्साक्षा-
त्प्रकृतयागाद्भूत्वाभाष्ये ऽपि प्रकृतयागापूर्वान्वयिनिरूपे सूक्तवाक्यसा-
ङ्गत्वासिद्धौ सामान्यसम्यन्धानुमानपूर्वं प्रहरणाद्भूतया विहितसू-
क्तवाक्यपनीतदेवतापदशेषाणामात्मीयैर्वाक्यान्तरस्यैवादन्यदीयैर्दे-
वतापदैः क्लृप्तस्य वाक्यशेषान्वयत्वाच्छेषान्तराकाङ्क्षैः सह पुन शेष-
पान्तराकाङ्क्षामुत्पाद्यान्वयकल्पनेति प्रहरणाद्भवविध्यपेक्षितमा-
मान्यसम्यन्धासिधौ प्रहरणाद्भवद्वारा प्रकृतयागाद्भवोक्तिरिति तथा-
शब्देन सूचिते सामान्यसम्यन्धापेक्षया शेषाणां वाक्यान्तरस्यदे-
वतापदान्वयं स्ववाक्यस्यैवदेवतापदान्वयं च तुल्यत्वेनोभयसा-
धारण्याद्विप्रकर्षया वाच्यत्वमाशङ्क्य सर्वशेषप्रयोगसिद्धार्थत्वं सा-
मान्यसम्यन्धोक्तेः सूचयितुम् * यावदान्नानामित्युक्तम् * भा-
ष्ये चाभिधेयां ऽयं प्रकृतो याग इति वाच्य श्रौतप्रहरणाख्यद्वार-
विशेषान्वयस्य सामान्यान्यवर्णोपक्षयसूचनाय पूर्वकालत्वोक्त्यर्थाभि-
हित इति भूतनिष्ठा साक्षाद्यागामिधाने ऽपि श्रुतिविहितयागाद्भूतप्रह-
रणाभिधानद्वारा यागामिधानोपपत्तिसूचनार्थं तस्मात्सूक्तवाक्यप्र-
स्तरप्रहरतीति सामान्यान्ययापेक्षत्वं सूचनाय वक्ष्यमाणभाष्योदाहन-
श्रुतिविहितद्वारपरामर्शवैशब्दः प्रकृतयागापूर्वमाधनभूतप्रस्तर-
प्रहरणाद्भूत्वेन सूक्तवाक्यविधिमात्रात् सूक्तवाक्यविशेषणाभूतप्रह-
तयागामिधेः प्रकृतापूर्वलक्षणमात्रे प्रकरणव्यापारो न त्यद्भूत्वापेक्षेने-
यागेतिकर्तव्यताभूतप्रहरणाकरणात्वेन सूक्तवाक्यस्य यागेतिकर्तव्य-
तात्पामायाप्रकरणविनियोग्यत्वानुपपत्तः सन्निपत्योपकारिणां च
प्रकरणाविनियोग्यत्वस्यास्युक्तः प्रकरणादित्यस्युक्तत्वात्तथा पयुंर-

स्तत्त्वादितिसूचयितुं प्रहरणाद्भवविधिमात्राद्यागाङ्गत्वसिद्ध्युक्त्यर्थं
भवतीत्युक्तम् एषो ऽत्रेति भाष्यमुपपादितार्थविप्रकर्षोपसहारार्थत्वेन
व्याख्यातुमाह * इतीति * तस्मादिति भाष्यं प्रकरणवार्धमन्त्रा-
न्तोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * इतिकर्तव्यताकाङ्क्षे-
त्यादिभाष्येण सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यताया प्रत्य-
क्षत्वनिरासं ऽपि देवतान्तरपदशेषाणामुक्त्याप्यष्टदेवतापदैकवा-
क्यतायाः प्रत्यक्षत्वस्य निरसनीयस्यानिरासादुत्कर्षसिद्धेः कथं
देवतान्तरपदशेषाणां निष्कृष्य प्रयोगसिद्धिरित्याशङ्क्य प्रकरणसा-
मर्थ्यालोचनं विना देवतान्तरपदशेषाणामिष्टदेवतापदैकवाक्यत्व-
स्थानवगतेरप्रत्यक्षत्वं सिद्धमङ्गीकृत्य येन कारणेन यद्यप्यप्रत्यक्षा
सती पूर्णमासी देवतापदशेषाणामभावास्यादेवतापदैकवाक्यतानु-
मातुमारभ्यते तथापि प्रत्यक्षेणामावास्या देवतापदैः सहाध्यातानामेव
शेषाणामभावास्यादेवतापदैकवाक्यत्वावगतेः प्रत्यक्षविरोधाशानु-
मानं सम्भवति यस्तुतस्तु शेषाणां स्ववाक्यशेषान्वयान्वयादेव-
तापदानां च स्ववाक्यशेषान्वयात्प्रकरणान्नानार्थत्वोपपत्तेर्निराकाङ्क्षा-
णां देवतापदान्तराणां शेषान्तराकाङ्क्षात्पादनः शक्येन प्रकरणस्या-
नुमानारम्भे सामर्थ्यमस्ति तेन कारणेन निष्कृष्य प्रयोगसिद्धिरि-
ति तेन शब्देत्कर्षसहितेन तच्छेषाणामपि निष्कृष्य
प्रयोग इति . भाष्यावयवानुपद्वेण परिहारार्थं तेन-
त्यादिभाष्यं क्लृप्तशेषैरिति चार्त्तिकेनानागतावेक्ष-
णन्यायेनार्थतो व्याख्यातत्वाद्धिपरीतयाधपूर्वपक्षस्य चाथेति
भाष्येणानुभाष्य निरासार्थं न यदित्यादिभाष्यं वाक्ये पदैकवाक्य-
त्वस्य प्रत्यक्षत्वोक्त्या वाक्यस्य लिङ्गापेक्षया विप्रकर्षः प्रकरणापेक्ष-
या सन्निकर्ष इत्युपपादितार्थत्वाद्यव्याख्याय चिन्ताप्रयोजनं विवेकतु-
माह * ततश्चेति * देवतापदान्तरशेषाणां नित्यमपकर्षसिद्धान्तप्र-
योजनमुक्त्वा तुल्यबलत्वपूर्वपक्षे प्रकरणस्य विकल्पेन सर्वशेषप्राप-
कत्वे वाक्याश्रयणं नित्यमपकर्षः प्रकरणाश्रयणं पाक्षिकः समुच्चये-
नासकृतप्रयोगप्रापकत्वे तु प्रकरणाश्रयणे सर्वशेषविनियोग इति प्र-
योजनं सूचयितुं न पाक्षिक इत्याद्युक्तम् । बलावलविपरीतपूर्वपक्षे
तु न पाक्षिक एवापकर्षः सर्वदेवताविनियोग इत्युभयप्राप्यवधारणं
कार्यम् । अथेति प्रश्नभाष्यस्यार्थतः पाठपूर्वमाशये व्याचष्टे * अर्थ-
ति । अनुक्तमुदाहरणं ज्ञातुमशक्यतुवतः शान्तरत्नानादापाततो ज्ञातं च
निश्चेतुमशक्यतुवतः संशयात्तावत्सम्भवत्येव प्रश्नः तावत्तिक्रम्यापि
तुल्यक्रमाणामैन्द्राग्नादीनां कर्मणां याज्यानुवाक्यायुगलानां चाना-

रभ्याधीनत्वेन कस्य चित्प्रकरणेऽनाम्नानाद्भिधमन्त्रस्य शुन्धनम-
 न्त्रस्य च यथासंख्यलक्षणक्रमविनियोज्यस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणा-
 म्नातस्यापि शुन्धध्वमिति सन्निहितोपसंहारियुष्मदर्थोविषयवदसा-
 मर्ष्यात्मकलिङ्गविरोधेन दग्धिमन्त्रस्य चास्पष्टलिङ्गत्वेनापि प्रकर-
 णाविनियोज्यत्वायोगाद्यथासंख्यलक्षणपाठसादेश्यहेतुफस्य क्रमस्य
 प्रकरणविरोधे कस्य चित्तुदाहरणस्यानुपपत्तेरनुष्ठानसादेश्यहेतु-
 कात्कामादभिषेचनीयाङ्गत्वावगतेः प्रकरणाच्च राजसूयाङ्गत्वावगते-
 रुदाहरणत्वेनाभिमतस्य पुरस्तात्परस्ताद्वाम्नानसन्निधिर्नैव लक्षणंन
 सन्द्वाभिष्यङ्ग्यावान्तरप्रकरणत्वप्रसङ्गाच्च किञ्चित्तुदाहरणमस्तीति
 विपर्ययदाढ्याय सम्भवतीत्यर्थः । राजसूयइत्युत्तरभाष्यमाशयांक्तिपूर्वं
 न्याचष्टे * शङ्गात्विधि * कथं शक्यमित्येवेभिषेचनैकस्याम्नापमा-
 नस्येति भाष्यघस्यमाणाकाङ्क्षारहितसन्निधिमात्रलक्षणत्वात्क्रमस्ये-
 ति सूचयितुं तद्भाष्यकारीयं पुरस्तात्परस्ताद्वाम्नानसन्निधानलक्षणंन
 क्रमस्यावान्तरप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपाद्येव तावत्सप्रयोजनस-
 न्देहोक्तार्थं यदीतिभाष्यं शौन पेपाष्यानावीनां सामान्यतोऽङ्ग-
 त्वासिद्धेस्तद्विशेषचिन्तायोगाद्युक्तमाशङ्क्यापि धाङ्गमर्नज्याः स्फु-
 रिति चतुर्धाधिकरणासिद्धान्तसूत्रेऽङ्गत्वस्य पश्यमाणात्वात्सन्देह-
 विपर्ययाभावेनोपपाद्यमन्यदि तुल्यबले सर्वेषां धाभिषेचनीयस्य चेति
 विकल्प इत्यध्याहारेण त्रधा सन्देहोक्तार्थतया व्याख्यातुमाह *
 तर्था चेति * विपर्ययो विप्रतिपत्तिशब्देनोक्तः । समस्तैकाङ्गत्वयाः
 समुच्चयायोगाद्युक्तप्रकारेण त्रैधैव विचार्यतइति इतिकरणान्वयः ।
 कैमर्यचिन्ताया बलाबलचिन्ताप्रयोजनत्वसूचनार्थम् * प्रकरण-
 स्येत्युक्तम् * भाकाङ्क्षाम्प्रिधियोग्यत्वानां त्रयाणाम् एकधाक्यत्वा-
 पादकत्वेनेष्टत्वादाकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य सन्निधिलक्षणास्य च
 क्रमस्य तुल्यबलबोधोक्तार्थं किं तावदित्यादिभाष्यं सम्यग्धाष्येत्वादा-
 काङ्क्षायाः सन्निधि च विना सम्यग्धायोगात्सर्वांसामाकाङ्क्षाणां स-
 न्निहितायलंपिनीत्यावगतेराकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य धाक्यादिषु
 सन्निधिलक्षणाक्रमादर्थविप्रकर्षात् तुल्यतातयलाबलधैर्यरीत्यापुं-
 पक्षात्तरोक्तार्थं चापि चेति भाष्यमेव मिथ्यात्वार्थविप्रकर्षादित्यन्ते
 च निश्चात्मभाष्यं स्पष्टत्वाद्ब्याख्याय सन्निधिलक्षणस्य क्रमस्या-
 वान्तरप्रकरणत्वात्तेन महाप्रकरणान्मन्त्रिकृष्टार्थत्वावगतेर्नार्थविप्रकर्षः
 सम्भवतीत्याशयत्वेन कांऽप्रेति प्रश्नभाष्यध्याय्यां सूचयत्प्रवात्त-
 ८७४।१ रप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपादयितुं शक्यते * ननु चेति * एत-
 द्दुर्दानिरासार्थत्वेन प्रकरणवत् इत्याह सन्निधिविधेराज्ञानमात्रं

हि क्रम इत्यन्तस्योत्तरभाष्यस्य व्याख्यां सूचयन्नवांतरप्रकरण-
 त्वापत्तिनिरासमुपपादयति *नैव इति* अनन चावान्तरप्रकरणव-
 त्वाभिमतस्याभिपेक्षनीयस्य यदि शौन शेषादिपाठकाल साक्षाद्भूत्व
 स्यात्तन्स्तन्सन्निधावाद्यातेन शौन शेषाख्यानादिना स्ववाक्यार्थेप-
 रिपूर्णनापत्रान्तरप्रकरणलक्षणवाक्यैकवाक्यतावकल्पेत तस्य त्वभि-
 पेक्षनीयस्य विदेवनशौन शेषाख्यानादिभ्य प्रागव निराकाङ्क्षीकृत-
 त्वेनात्रान्तरप्रकरणवत्त्वायोगात् तल्लक्षणैवाक्यतावकल्पेत इत्येष
 प्रकरणवत इति भाष्यावयवव्याख्या सूचिता । प्रत्यासन्नविदेवना-
 धुल्लङ्घनन प्राकृतधर्मापेक्षा न युक्तेत्याद्यङ्गानिरासार्थत्वेनोभियेचनी-
 याख्यस्य कृतारूपकारापक्षत्वतो ऽकल्पत्पापकारान्सन्निहितान्धर्मा-
 नुल्लङ्घयान्निदेशतो धर्मलाभाय प्रकृत्यपेक्षत्वादाकाङ्क्षारहितसन्निधि-
 मात्रलक्षणक्रमवत्त्वापत्त सन्निधिमात्रलक्षण क्रम शौन शेषाख्याना-
 दिनाद्यातेनाथकवाक्यत्व तावकल्पतरयेव न त्वितिभाष्यावयवव्या-
 ख्या सूचयितुमाह * सत्यामपरिति * क्रमत्वे सत्यपि साङ्ग्रहण्याद-
 स्तिस्त्र आहुनीजुहातीत्यादिभिरेकवाक्यत्वोपपत्तरनवकल्प्युक्तिरयु-
 क्त्यारङ्ग्य प्रकरणाधिराधेनानवकल्प्युक्तिमुपपादयितुमाह * नि-
 राकाङ्क्षस्य हीति * अभिपेक्षनीयवत्सर्वेषां राजसूयशब्दघाचपानां
 सामाष्टपशुबन्धाना विहितत्वेन प्राकृतैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षीकृतत्वात्कथ-
 म्भावायागमाशङ्क्याह * तदीया हीत * प्रात्यात्मिकापूर्वसिद्धौ
 कथम्भाषस्य प्राकृतैर्धर्मैर्निवृत्तावपि समस्तसाध्यफलापूर्वसिद्धौ क-
 थम्भावस्य पवित्राख्यात्सामयागादारभ्य क्षत्रस्य धृत्याख्यसामया-
 गपर्यन्तमनुवृत्तस्तन्मध्यपार्तिषिद्धेयनादिस्पशांस्तत्कथम्भावेन विनि-
 याग सिद्ध इत्याशय । अद्यान्तरप्रकरणापत्तिनिरासमुपसहरति *
 अत इति * कस्या चिदपि तर्हि विकृतौ प्रात्यात्मिक प्रकरण न
 स्यादित्याशङ्क्याह * यस्या त्विति * प्रकृतमङ्गमनूय तत्सम्बन्धि-
 त्वेन वैकृतमङ्ग यस्या विधीयते तत्सम्बन्धित्वेन वा विहितस्य वैकृ-
 तस्याङ्गस्यैकस्य विधीयमानादङ्गात्पुरस्तादपरस्य च परस्तादवस्थि-
 तस्य मध्ये स्वतन्त्रमङ्ग यस्या विधीयते प्रधानाद्वा पुरस्तात्प्राकृताङ्गा-
 नुवादेन विहितस्याङ्गस्य परस्तात्स्वतन्त्रमङ्ग परस्ताद्वा प्राकृताङ्गा-
 नुवादेन विहितस्य पुरस्तात्स्वतन्त्रमङ्ग यस्या विधीयते तस्या
 कथम्भावगृहीतप्राकृताङ्गवर्चित्वात्कथम्भावप्रहीतप्राकृताङ्गानुवादे-
 न विहिताङ्गद्वयमध्यवर्चित्वाद्वा प्रकरणापत्तिरिति यथायोगम-
 ध्याहारावृत्तिभ्या योज्यम् । अभिपेक्षनीये ऽपि तर्हि मादेन्द्रस्य स्तोत्र
 प्रत्यभिपिच्यतइति वायेन प्राकृतमादेन्द्रस्तोत्रसम्बन्धित्वेन विधान-

लक्षणायोगात्प्रकरणोपाख्यानादीनां प्राकृतवर्तित्वात्पश्वादिषु प्राकृत-
 सार्थमिधेयन्यनुवादेन विधीयमानसात्पदशब्दप्रकरणपाठा भविष्यती-
 त्याशङ्काह *न चेति* शौन.शेपाख्यानादीनां माहेन्द्रस्तोत्रकाले ऽनु-
 ष्ठानविधाने ऽपि स्तोत्राद्भवाभावेन स्तोत्रद्वारा कथभावग्रहणायो-
 गात्प्रकरणव्यापारो न सम्भवतीत्याशयः । तात्पर्यतो व्याख्याते
 प्रकरणवत् इति भाष्ये शौनः शेपाख्यानादेः परिपूर्णत्वोक्तिं प्रकरण-
 वतैकवाक्यत्वात्प्रयोजनालभेन नैराकाङ्क्षलक्षणपरिपूर्णत्वायोगाद्यु-
 क्तमाशङ्कोपपादयति * सन्निधाविति * क्रमस्यावान्तरप्रकरण-
 त्वाशङ्कानिरासार्थलक्षणोक्त्यर्थेऽनेकस्येति भाष्ये ऽनेकविशेषणानर्थ-
 क्यमाशङ्कानेकस्य मध्ये कस्य चित्सन्निधावाम्नामिति एवं रूपस्य
 सन्निधिविशेषाम्नास्य नान्तरीयकत्वादेकाङ्गत्व विनाप्येकसन्निधु-
 पपत्तिसूचनायानेकोक्तिर्न लक्षणविशेषणायत्येवमुपपादयितुमाह *
 अनकस्येति * नान्तरीयकतामुपपादयति * यो हीति * एकस्यापि
 तर्हि प्रकरणिनो ऽर्थे ऽनाम्नायमानस्य प्रकरणापाठावश्यम्भावात्प्रक-
 रणपाठो ऽपि नान्तरीयकः स्यादित्याशङ्काह * नत्विति * क्रमवद-
 ङ्गत्व विनापि क्रमस्योपपत्तिरूप यादृश नान्तरीयकत्वं तादृशं प्रक-
 रणवदङ्गत्व विनापि प्रकरणापाठस्योपपत्तिरूपं नान्तरीयकत्वं नास्ति क-
 ञ्चित्प्रकरणवन्त प्रत्यङ्गत्वाभावे यद्विरपि पाठसम्भवात्प्रकरणपाठ-
 स्यादष्टाधेत्वापत्तेरित्याशयः । सन्निधिलक्षणस्य क्रमस्यावान्तरप्रकरण-
 त्वाभावे ऽप्याकाङ्क्षासन्निध्वोस्तुल्यवेदकवाक्यत्वहेतुत्वात् क्रमस्या-
 काङ्क्षालक्षणात्प्रकरणाद्विप्रकर्षः सम्भवतीति तुल्यबलत्वपूर्वपक्षाश-
 यस्याकाङ्क्षानपेक्षानसन्निधिमात्रादेकवाक्यत्वानवगतेः क्रमे चाप्रत्यक्ष-
 त्वाकाङ्क्षायाः प्रकरणे तु प्रत्यक्षत्वाद्विप्रकर्षोपपादनेन निरासार्थं त-
 त्रेत्यादिभाष्यं सन्निहितालम्बनत्वेनाकाङ्क्षायाः सन्निध्यपेक्षत्वाद्विप-
 रीतयलावलपूर्वपक्षस्यानुभाषणपूर्वमाकाङ्क्षणीयान्धवं विनानुपपत्ति-
 रूपत्वेनार्थापत्याख्यप्रमाणतया ऽऽकाङ्क्षायाः साक्षादेकवाक्यत्वावगति-
 हेतुत्वात्सन्निधेस्त्वाकाङ्क्षणीयविषयविशेषसमपेक्षाद्वारैकवाक्यत्वाव-
 गतिहेतुत्वाद्विषयविशेषसमपेक्षायाकाङ्क्षायाः सन्निध्यपेक्षत्वे ऽप्येक-
 वाक्यत्वावगमाय सन्निध्यनपेक्षत्वाद्वाक्यापेक्षयार्थविप्रकर्षात्प्रकरण-
 स्य दीर्घत्वे ऽपि क्रमापेक्षयार्थसन्निध्यादयलीयस्त्वेत्येवं निरासार्थं
 वाधेत्यादिभाष्यम् एकप्रत्ययन सक्तुष्य व्याचष्टे * अत इति * क्रमस्य
 सन्निधिविशेषमात्रत्वेनापान्तरप्रकरणत्वाभावे सतीत्येव तत्र सन्नि-
 धिविशेषाम्नासामर्थ्यादिति भाष्यस्यतत्रशब्दव्याख्यासूचनार्थं व्या-
 ख्यातभाष्यात्कमलक्षणपरिपूर्णत्वात् शब्दः क्रमसमाख्याविरो-

धोदाहरणपञ्चभाष्यमपि पूर्वधन्नेधा व्याख्येयमित्याह * क्रमेति *
 अधिकृत्य कृते ग्रन्थइत्यनुवर्त्तमान पुरोडाशाशुभिति स्मृते पौरुडा
 शिकसमाख्याया पुराडाशविषयग्रन्थवाचित्वावसायान्मन्त्रपुरो-
 डाशापात्रशुन्धनसम्बन्धाख्यविनियोगहेतुत्वस्य तद्विगतशब्दकृतत्वेन
 बलीयस्त्वात्परदौर्यल्यसिद्धास्तोपयोगिबरोधोदाहरणत्वायागादपौ-
 गिक्याश्च समाख्याया विनियोगहेतुत्वनिरासाद्भूदित्वाभ्युपगमेन
 सारूप्यमात्रेण विनियोगहेतुतया दौर्यल्ययागान्न किञ्चित्तुदाहरण
 सम्भवतीति वक्तुं शक्यत्व इपि पौरुडाशिकसमाख्याया समस्ते
 दर्शपूर्णमासकाण्डे पुराडाशानलङ्घितिवद्वीणत्वाच्छ्रुतितुल्यत्वव्य
 द्वापि नास्तीति भतिययोक्त्यर्थत्वेन पौरुडाशिकमित्युदाहरणभाष्य
 व्याख्यानुमाह * पौरुडाशिकमिति * पुराडाशापात्रशुन्धनार्थत्वा-
 भाव्य पौरुडाशाशिकसमाख्यानुपपत्तिशब्दापि समस्तकाण्डवाचित्वो-
 क्त्या निरस्तलिङ्गाच्छुन्धनार्थत्वावगम इपि पात्रशुन्धनार्थत्वानवगमा-
 त्पात्रविशेषसन्देहो न युक्त पात्राणामेव प्रक्षालनाख्यशुन्धनविधा-
 नानुन्धनार्थत्वलिङ्गवयेन पात्रशुन्धनार्थस्वरूपविशेषावगम इपि तु-
 ग्रहादिपात्रशुन्धने इपि लिङ्गाद्विनियोगावगते क्रमसमाख्ययोर्ग्रहा-
 रपि बाधप्रसङ्गात्सन्दहायागमाशङ्क्य प्रकरणादार्शपौर्णमासिकत्ववि-
 शेपलाभ इत्यव सन्दहापपादनार्थत्वेन दर्शपूर्णमासकाण्डे शुन्धनार्थि-
 मन्त्रे समाह्नते सतीत्यव तत्रणव्य व्याचक्षणस्तत्रेति सन्दहभाष्य
 व्याचष्ट * स चेति * प्रकरणावगतस्य सामान्यसम्बन्धस्य द्वार-
 विशेषसम्बन्धापेक्षत्वात्प्रकरणत्रिराधस्य निर्वाते प्रकरणेनेति भाष्य-
 व्याख्याया निराकारिभ्यमाणत्वेनानाशङ्क्यत्वसूचनार्थम् * सामान्यने-
 त्युक्तम् * विनियोगविषयविषयसिन्ताया फलतो बलाबलवि-
 न्ताथेत्वसूचनार्थतां समाख्यानस्येति भाष्याथयवस्य सूचयितुम् *
 इतरदित्युक्तम् * तुल्यफलत्वाद्विकल्पो विरोधाभावाद्गोमयमेति
 पूर्वपक्षद्वयान्तरमपि किंशब्देन सूचितम् । पौरुडाशिकासमाख्याया-
 पौरुडाशिकापौरुडाशिकसमुदायवाचित्वे इत्यर्थवत्वाय भूत्यादिप्र-
 यानवगतद्वाराविशेषस्य पुरोडाशाशब्दानवयार्थत्वावगतेस्तद्वृत्तीयस्त्वे
 पुरोडाशमात्रपात्रशुन्धनार्थताका । समाख्योक्तसम्बन्धस्याकाङ्क्षावि-
 नानुपपत्ते सन्निधिमकल्पयित्वा इत्याकाङ्क्षाकल्पकत्वसम्भवान्स-
 माख्याया क्रमाद्विप्रकरोयोगाद्येन तुल्यबलत्वपूर्वपक्षोक्त्यर्थे किं
 तावदित्यादि स्यातामित्यन्त भाष्यमते इत्यादिचावृत्त्या विच्छिन्न द्वे
 अप्यते इविरोधाद्विनियोगकारणे इत्येव समुच्चयपूर्वपक्षान्तराक्त्यर्थे
 पदि वेति भाष्य च समाख्याया भूतितुल्यत्वाद् बलाबलवैपरीत्य-

पूर्वपक्षान्तरोत्तरार्थमित्येकहेतुत्वात् पूर्वपक्षभाष्यद्वयव्याख्या पूर्वमेव-
 मित्याद्यत्वं विप्रकर्षादित्यन्तं सिद्धान्तभाष्यं व्याचष्टे * तुल्येति *
 इष्टयात्रयोक्त्या क्रमस्य विप्रकर्षः समाख्यायाश्चादृष्टवाधयोक्त्या
 सत्रिकर्षो विवक्षितः । कथमर्थविप्रकर्षे इत्यपेक्षायामुपदिश्यते हि
 हि क्रमे समाधानात्साध्यायसम्बन्ध इत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणामुपप-
 त्तिमनागतापेक्षणन्यायेन दर्शयति * तथा हीति * यावन्नि प्रदेष्टे
 ग्राह्या साध्यायाप्रशुन्धनं तावत्स्येव मन्त्रसंहितायां शुन्धनमन्त्र-
 पाठाद्वेदरचितायेन क्रम सादृश्यं प्रत्यक्षत्वाच्छीघ्रं दृश्यते समाख्या-
 यां तु सम्यन्धानुपपत्त्या कल्प्यत्वात्त्रिलम्बेनेत्यर्थः * क पुनरि-
 ति * सम्बन्धस्यावाच्यत्वं ऽप्यन्तर्णीतिमन्त्रस्य सम्बन्धिनो ऽभि-
 धानात्सम्बन्धानुपपत्तिमात्रेणाकाङ्क्षाकल्पनसिद्धरेकस्मिन्नेव च क्ष-
 णे सादृश्यसम्बन्धाऽयामाकाङ्क्षाकल्पना न विप्रकर्षे इति तुल्यबल-
 त्वपूर्वपक्षे प्रश्नाशयः । वैपरीत्यपूर्वपक्षे तु भृत्यभिर्धनस्याद्वाङ्मि-
 सम्बन्धस्य समाख्यावाच्यं सम्बन्धिन्यन्तर्णीतत्वेन भृतिस्तुल्य-
 त्वात्समाख्यायाः क्रमस्यैव प्रकरणादिव समाख्यातो ऽन्वयविप्रकर्षे
 इत्याशयः । निर्वात इत्युत्तरभाष्ये प्रकरणव्यापारोक्त्यान्वयमाश-
 ङ्ग्य परिहरति * निर्वात इति * अविरोधोपपादनार्थे विरोधे
 तावच्छुद्धत * कश्च पुनरिति * मन्त्रस्य संनिपत्योपकारित्वेन
 प्रकरणविनियोज्यत्वाभावेन सामान्यान्वयमात्रे प्रकरणव्यापारात्तस्य
 च द्वारविषयापेक्षत्वादविरोधे इत्याशयेनाविरोधमुपपादयति *
 नैव इति * लिङ्गाच्छुन्धनसयुक्तस्य मन्त्रस्य प्रकरणेन प्रत्यक्ष-
 योपपत्तौः शुन्धनस्वरूपाङ्गतायामानर्थक्यप्रसक्तिपरिहारायापूर्व-
 साधनांशलक्षणामाशयं प्रकरणव्यापारापेक्षणादेकापूर्वसाधनांशल-
 क्षणया चानर्थक्यं परिहृते ऽपूर्वांतरसाधनांशलक्षणया
 प्रकरणव्यापारापेक्षणादेकापूर्वसाधनांशलक्षणया चानर्थक्यं परिहृते
 पूर्वांतरसाधनांशलक्षणयां प्रकरणात्सामानासर्थापेक्षायामिति सूचनार्थं
 प्रकृतदर्शपूर्णमासाध्याययोग्यत्वात्पराधेराध्यायधारणोक्ता । परिहा-
 राशयानानाच्छुद्धामपरिहृतां मन्त्रा पुनः शङ्कते * नञिति * परि-
 हाराशयं विवृणोति * नापदार्थमिति * मन्त्रस्यैकप्रकरणव्यवस्थेन
 कृताधेन्यादानर्थक्यपरिहारं प्रयत्नेषां पुरोडाशान्ययानाद्यानां प्र-
 करणानां पात्रशुन्धनमन्त्राभावे वैगुण्यापत्त्या ऽपूर्वांशप्रयाजनरूपा-
 यांसिद्धमन्त्रस्य सर्वप्रथमादात्तु मन्त्रस्य यागन्तरवाप्रशुन्धना-
 द्वायाभावात्शुन्धनस्यामन्त्रकार्ये अपि वैगुण्यापत्त्यापत्त्याना-
 वा कर्तव्यत्वं मन्त्राभावे ऽनियुक्तानां दृष्टान्तं भ्येषु समस्तु मन्त्रा-

दरदर्शनादमन्त्रमध्ये परिकञ्चिद्भुयते च हुनाशने । सम्यत्सरकृतं
पापं तत्पावमानीभिरहं पुनामीत्यादिलिङ्गाद्य वैशुष्यं वाच्य तच्च
प्रोक्षणादिष्वङ्गान्तरषु मन्त्रसद्भावाभ्योपपद्यतइति परिहारसूचनार्थम्
* मन्त्रान्तरेरपीत्युक्तम् * क्रमात्पूर्वं च प्रकृतकत्वन्वयावस्था-
मान्यविनियोगविषयश्रुतिकल्पने ऽपि क्रमविरोधाभावात्पात्रगुण्य-
नाश्वठारविशेषान्यविषयश्रुतिकल्पनकाले च पात्रगुण्यनस्य स-
श्रिपत्योपकारित्वेन प्रात्यात्मिकयागोत्पत्त्यपूर्वमात्रपर्यवसायित्वात्ते-
षां चापूर्वाणां धर्मान्वय ऽप्योन्यानपेक्षतया युगपत्पर्यालोचनायोगा-
द्यात्प्रकरणमकैकयागोत्पत्तिसाधनीभूतं पात्रगुण्यन प्रतिद्वारविशेषा-
न्यविषयां श्रुतिं कल्पयितुमारभते तावत्क्रमेण सान्नायपात्रगुण्यन-
विषयाकाङ्क्षाव्यप्रकरणकल्पनापेक्षेणाप्येकविषयनयान्यालाचननि-
मित्तविशेषशून्येन कल्पितत्वात्प्रकरणं कल्पयितुमारभ्यमाणाया
द्वारविशेषान्वयविषयायाः श्रुतेः क्रमकल्पितश्रुतिविषयभूतसाभ्राय-
पात्रविषयतयोपसंहारापत्तं प्रकरणेन सर्वार्थत्वात्प्रधारणाद्विरोध
इत्याह * सामान्येति * समाख्याया अपि तर्हि समस्तद्वयपूर्णमा-
सवाचित्वेनानेकविषयश्रुतिकल्पनापत्तौ क्रमकल्पनेकविषयश्रुतिवि-
षयोपसंहारसम्भवाद्विरोधापत्तिरित्याशङ्कानेकविषयत्वे पौरोडा-
शिकसमाख्यानार्थक्यापत्तेर्द्वारोपेक्षणां धर्माणां पुरोडाशमात्रद्वारा-
न्वयार्थेय समाख्येत्यवसायाद्विशेष इति परिहार सूचयितुमाह
* समाख्या पुनरिति * लौकिकस्त्विति भाष्यमर्वादिक्त्वेनास्या-
समाख्याया वैदिक ऽर्थे प्राप्ताप्यायागोत्तमार्थमिति भ्रम निवर्तयितुं वि-
प्रकर्षोत्समाख्या युबला नत्यवैदिकत्वादित्याह * विप्रकर्षोच्चेति *
समाख्याक्तन सम्यग्धन सश्रिधिमकल्पयित्वैवाकाङ्क्षाकल्प-
नाद्विप्रकर्षाभावमाशङ्क्य सम्यग्धनोरेकत्र नियमरूपत्वात्सम्य-वस्यै-
कत्र सम्यग्धन्यतिधानास्य सश्रिधि रिनात्मन्नाभाभावेनाकाङ्क्षा-
कल्पनाशक्तैर्विप्रकर्षोपपादनपूर्वं विप्रकर्षोक्तार्थत्वादिदृश्यते हीति
भाष्यस्य साभ्राम्यपात्रगुण्यनत सह गुण्यनमन्त्रस्यैकत्र नियमरूप-
सश्रिधिः क्रम पाठनैवापदिश्यते ऽगम्यते समाख्याया वागग-
म्यतइत्येवं सशब्दस्यैकीभावात्त्वाद् बन्धनस्य च नियमार्थत्वा-
न्सम्यग्धनशब्देन सन्निधुक्तिमङ्गीकृत्य व्याख्यासूचनेन विप्रकर्षं द-
शयति * सर्वो हीति * वैदिकत्व ऽपि तर्हि समाख्याया विप्रक-
र्षसिद्धेर्लौकिकत्वेन चाप्राप्तप्यस्य भक्तानुवाकसमाख्यायां निरस्त-
त्वात्लौकिकस्त्वत्यादिभाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्य वैदिकाद्वाङ्गिसम्य-
ग्धविप्रकर्षस्य लौकिक्यां समाख्यायामतिशयाव्यप्रकर्षं दर्शनार्थ-

त्वेनापपादयति * लौकिकस्त्विति * यद्येवमित्याशयाशङ्काभाष्य लौ
 किकत्वेनाप्रामाण्यस्य सिद्धान्तिनानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्काज्ञाताशय-
 शङ्कात्वेनोपपादयति * परस्त्वात् * नैप इत्यादि न प्रमाण
 मित्यन्त परिहारभाष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * की-
 द्गुत्तरमित्यपक्षायामाह * यदि हीति * एतद्वभाष्यमवयववशा
 व्याचिष्यासु पौरोडाशिकशब्द इति भाष्यावयव तात्पर्यतस्तावद् व्या-
 चष्टे * पौराडाशिकेति * भवति चेति भाष्यावयववस्याशय ताव-
 दाह * शब्दश्चेति * वाच्यवाचकसम्बन्धस्थानादित्वनानासत्त्वे-
 नानासत्त्वदोषाभावात्पुरोडाशाद्व्यभिचारिणीयौगिकत्वस्मृतेश्च प्रयोगमूल-
 भूताया विद्यमानत्वेन यौगिकत्वाद्द्विनियोजकत्वोपपत्तर्नाप्रमाणाम-
 त्युक्ते पुराडाशान्वयस्य पौरोडाशिकशब्दवाच्यस्थातीन्द्रियत्वेन वा-
 च्यवाचकसम्बन्धस्थातीन्द्रियत्वात्स्मृतेरपि निर्मूलत्वेनाप्रामाण्या-
 पत्तर्नं तन्मूलत्वेन शब्दप्रमाणता युक्तेत्याशङ्क्य याज्ञिकैरनुष्ठीयमा-
 नस्य पुरोडाशान्वयस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्त सम्बन्धस्थापि प्रत्यक्षत्वस-
 म्भवोक्त्यर्थम् * पौरोडाशिकेत्ययुक्तम् * तदेतद्वैदिकत्वे ऽपि श-
 ब्दस्य प्रामाण्य इष्टान्तैर्दर्शयतीत्याह * तदिति * सा-नायपात्रशु-
 धनक्रमे शुन्धनमन्त्राग्नात्त दशपूर्णमासयोरिदं प्रकरण शुन्धध्व-
 दैन्यायेत्यादिपदानामेकवाक्यत्व काठकादिसमाख्यातवाक्यसमूह-
 रूप शब्दा चेद् इत्यादिष्वर्थेषु यथा पुरुष प्रमाण तथा पौरोडा-
 शिकशब्दो ऽस्य मन्त्रस्य वाचक इत्यास्मिन्नर्थे पुरुष प्रमाणमित्य-
 र्थम् । न हीति भाष्यावयव पुरुषप्रामाण्योपपादनायैन्द्रियकत्वा-
 त्त्वर्थत्वेन तावद्व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * अध्येतृपुरुषस्य क्रमा-
 म्नात्वादिदर्शनपूर्व धोतृणा सर्वत्र क्राम्नानादौ क्रमादिशब्दप्रयोगप्र-
 वृत्तिरित्यर्थम् । अनिन्द्रियरूपवेदविषयत्वाभावात्पुरुषस्यास्मिन्नर्थे
 प्रमाणता युक्तेत्येवमर्थत्वेनैतमेव भाष्यावयव व्याचष्टे * समानति *
 पदानामन्या-न्यान्वयलक्षणैकवाक्यत्वहतभूतस्या-योन्यसन्निधेर्वेदाना-
 नभिधान ऽप्यक्रमाक्यत्वस्यैकार्थ्यनिबन्धनत्वाद्दर्शयतीत्याह चानन्यप्र-
 माणकत्वादर्थोक्तिद्वारैकवाक्यत्वस्यापि चेद् एव वक्तव्याशङ्क्य वे-
 दानुक्तत्वाभ्येकवाक्यत्वस्य पदार्थोक्ताङ्गासन्निधियोग्यत्ववपन ज्ञातु
 शक्यत्वान्न वदो वक्तव्ये परिहारसूचनार्थम् * परस्परेत्याद्युक्तम् *
 उपपद्यत इति भाष्यावयव पूर्वयौन्द्रियकत्वोक्ताद्यत शब्दाव्याहारेण
 पुरुषप्रामाण्यापसहारायत्वेन स्पष्टत्वाद्वाक्यत्वाय यद्विषयत्वाभा-
 वात्किपक्षे मूलभूतप्रमाणाभावात्तर्ह्यप्रामाण्य पुसा स्यादित्याशङ्क्य-
 निरासार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * किं तर्हीति * इदयतइत्यन

प्रत्यक्षमूलतोका । पुरुषदोषनिरासायानादित्वं नैरपीत्यनेनोक्ते ऽन्ध-
परम्परान्यायनिवृत्तयै दर्शसम्भवोक्तिः । ये त्वानि भाष्यावयवम-
तीन्द्रयत्वं सर्वलोकप्रसिद्धवेदादिविवेकयाधापादनैन्द्रियकहृदी-
करणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अन्यथा हीति * युद्धादिवाक्या-
नामपि तर्ह्यप्रामाण्यभयेनैन्द्रियकविषयताभ्युपगन्तव्येत्यनिप्रसङ्गश-
ङ्कां वैषम्योक्त्या निराकर्तुमाह * अनेकांत * तस्मादिति परि-
हारोपसंहारभाष्यं व्याचष्ट * तस्मादिति * उपदिश्यते
हीत्यादिभाष्योक्तस्य समाख्यायां सादेश्यलक्षणस्य सन्निधेः क-
ल्पनीयत्वेन विप्रकर्षस्य समाख्योक्तसम्यग्भाषणाकाङ्क्षादिकल्पनासि-
द्धेः सादेश्यस्याकल्पनीयत्वेनायोगमाशङ्क्य सर्वत्र हि केन चिदाभ-
िप्रेत सम्यग्धो ऽयकल्पतइति सूत्रव्याख्यावार्त्तिकेन सादेश्यस्य क-
ल्पनीयत्वोपपादनावुक्षादिपरामर्शित्वायोगेनान्यत्राप्यस्य ग्रन्थस्या-
सामर्थ्याप्तोत्कर्षो युक्त इत्याशङ्क्याह * विज्ञातेति * धृत्यादिबाध-
प्रस्तावेन बाधान्तराणामपि बुद्धिस्त्वत्सर्वनाम्ना परामर्शोपपत्ता-
वुक्त्यायां सन्निधानात्प्रकरणस्य वर्तीयत्वात्प्रकृतधृत्यादिपरामर्श-
एव युक्त इत्याशङ्क्यानिरासार्थम् * विज्ञानेत्युक्तम् * बाधान्तर-
प्रकारोक्तं स्वतन्त्रोपयोगसिद्धौ मिमांसाशास्त्रोपनिबद्धतोका । बा-
धान्तराणां बुद्धिस्त्वत्वे ऽपि धृत्यादिबाधप्रकारात्तत्रैव ज्ञातप्रकारो-
क्तं स्वतन्त्रोपयोगमाशङ्क्याह * तेषां चेति * एवमपि प्रकृतोप-
योगाभावात्तत्प्रश्नात् न युक्त इत्याशङ्क्य प्राप्तबाधस्य मिथ्यात्वज्ञा-
पनरूपत्वान्मिथ्यात्वस्य दांपजनत्वाद्धेदे चानामोक्तत्वदोषाभावा-
त्सामान्यादिशास्त्रस्य प्राप्तबाधाभ्युपगमे शास्त्रार्थप्रतिपत्तुरपरामृष्ट-
प्रतियोगिशस्त्रत्वस्य दोषत्वाभ्युपगमापत्तेस्तस्य च लिङ्गादिभ्यपि
सम्भवात्प्राप्तबाधोपपत्तौ बाधस्य सर्वत्रैकप्रकारत्वसम्भव प्रका-
रान्तरकल्पनायोगालिङ्गादिभिर्बाधकविषयप्राप्त्यै धृतेरवश्यानुमेय-
त्वाद्नुमितायाश्च धृतेः सामान्यशास्त्रादिबाधद्विषयव्यवस्थया विरो-
धपरिहारायोगात्प्रत्यक्षधृतितुल्यत्वेन चात्यन्तबाधायोगान्तुल्यबल-
त्वेन विकल्पापत्तेर्युत्पादितमपि धृत्यादिषु परदोषत्वमेव न सम्भव-
ति शास्त्रार्थं प्रतिपत्तु परम्परामृष्टप्रतियोगिशस्त्रत्वस्य फलदांपच-
च्छब्दे संक्रान्त्ययोगाच्छब्दान्मिथ्यात्वापादकदोषानुपपत्तेर्लिङ्गा-
दिषु प्राप्तबाधार्थगेनाप्राप्तबाधाभ्युपगमे तु तेनैव हेतुना सामान्य-
शास्त्रादिभ्यपि अप्राप्तबाधापत्तः सामान्यशास्त्रादेर्मानजनकत्वाभा-
वेन विशेषशास्त्रानवच्छेदे विषये प्रामाण्याभावापत्तेः साव-
त्रिको बाधः प्रसज्येतेति कृत्वा वेदेन च चिद्बाधः सम्भवतीति

सूचनात्प्रकृतोपयोग दर्शयितुमाह * सर्वत्रेति * बाधस्यानेक प्रकारत्वस्य धायोगान्न क्वचिद्बाध सम्भवतीत्येवमाशयत्वे प्र-
श्नस्य धृत्यादावपि साधारण्यापत्त धृत्यादिविषयत्वनिरासो न
युक्त इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * सर्वेबाधाभ्रतरविषयत्वेन प्रश्न
व्याख्यातुमाह * प्रत्यक्षेणति * स्तम्भो ऽयमित्यादिना बाह्यार्थविषय-
प्रत्यक्षेण निरालम्बनानुमानम् । मृगतृष्णादिप्रत्ययाश्च तत्स-
म्प्रयोगजकत्वादिप्रत्यक्षादिप्रमाणलक्षणरहितत्वात्प्रमाणाभासा प्र-
त्यक्षया प्रत्यक्षाभासो ऽनुमाननानुमानाभास इत्यथ यथास्व प्रत्य-
क्षादिभि प्रमाणै धौतुम्बरीरूपैनादिधृत्या सर्वेघेएनाद्स्मृति ।
आप्तस्य मन्वादेरधिगोनया नारमान घातयत्प्राङ् इत्याद्यया स्मृत्या
केदार पातयद्दहमित्याद्यनाप्तपारयण्य्यादिस्मृति । भार्याश्चतष्ठा
धिप्रत्यत्याद्याप्तस्मृतिरपि ।

यद्युच्यत द्विजातीनां शूद्रादारापसप्रह ।

न तन्मम मतमिति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिभिर्विगीता—

शूद्रा शयनमाराप्य द्राह्मणो यात्यधामितिमित्याद्यया अदष्टा-
शंया न जातु द्राह्मण हन्वादित्याद्स्मृत्या जिघास-नाञ्जघासोया-
द्विश्वाभ्रभ्रयादिदष्टाया पुत्र प्रतिप्रहीष्यन्धधूमाहूपरह निवचनि-
घेदानुस्य मध्य व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रातृगृहीयादित्याद्यया हामादित
कर्त्तव्यतायुक्तपुत्रप्रतिप्रहाद्विषयत्वात्प्रभयया स्मृत्या न शेषा भ्र-
भयजातमस्तीत्याद् दाया ऽपत्यमन्यात्पादित नास्तात्याद्याभधापि-
त्वन दत्तफपुत्रनिवधादिति द्वास्ताप्रमया यस्य यनापादिता धि
प्रकर्ष इत्याह * स चति * तदनेपामत्वाद्दरधिकरणाधायसहा-
रभाष्यस्य प्रत्यक्षानुमादियाधप्रकारात्तत्तर्थादयत्यादिभाष्यात्प्रागप
कृष्य व्याख्ययत्त सूचयितुमधिकरणाधै सर्वाभ्यपसहरति * पच-
मिति * सामान्यादिविषयाया धुतरपि विशवादाधवयण या-
धात्यस्य विशयविषयायाश्च समाख्याया सामान्याधवया समा-
ख्या प्रति बाधकत्वस्य सजानीयथलवार्त्तिक प्रभिह-
तत्याधित्य धुतर्थाधिकना समाख्यायाश्च धाव्यता न युक्त्याशङ्का-
निरासार्थ यथाभाष्यावस्थितानाम् * मध्ययुक्तम् * भयत्या-
दि न तन्निधयन्तस्य भाष्यस्याक्षपूर्यमतदाधकरणात्तधुतिर्दि-
द्वादिबाधप्रकारात्तर्था तथा परमतन व्याख्या दूषयितुमुप-यस्य-
ति * इदानीमिति * धुतिर्द्वादिमात्रायपरा तत्र तत्रति धी-
त्यायोगमाहृष्य पथया धिभक्तधुतिर्द्वादिमुगत्रधिययावत व-
प्यापवादानाथम् * इत्याह्वारियुक्तम् * यादात भाष्य व्याख्य

* तद्यदि तावदिति * अथेति भाष्यं व्याचष्टे * समवायेति *
 प्राप्ते बाधकविषयमित्यादिबाधप्रकारोक्त्यर्थे भाष्यं व्याचष्टे * त-
 लेति * विरोधाविरोधसाधारणभूतात्सामर्थ्यकवाक्यत्वाकाङ्क्षा-
 सिद्धिद्वययोगिकेत्यंरूपल्लिङ्गादिविधिनियोगज्ञानकारणाद् बाधकस्य
 श्रुत्यादिजन्यस्य ज्ञानस्य विषयमैश्यादिकं प्राप्तं सल्लिङ्गादिविधिनयो-
 गज्ञानं बाधकेन मृषात्वेनावगम्यतरत्युक्ते लिङ्गादेर्विप्रकृत्यार्थश्रुत्यादि-
 विरोधे ऽनुमितश्रुतितया विनियोजकज्ञानजनकत्वायोगात्प्राप्तबाधा-
 योगमाशङ्क्य विरुद्धार्थविषयज्ञानजनकत्वं विना लिङ्गादेर्विरोधायो-
 गेन बाधायोगान्मृषात्वावगतेः प्रागवस्तुनो सत्यामप्याकाङ्क्षायां श्रौ-
 त्याकाङ्क्षारोपेण श्रुत्यनुमानद्वारोपसन्नस्य विनियोगज्ञानस्य श्रुत्या-
 दिजानितेन ज्ञानान्तरेण विरोधे सति विप्रकर्षलोचनया चास्तव-
 नैराकाङ्क्षमध्यवसायश्रुत्यनुमानमृषात्वावगति सूचनार्थत्वेन भाष्य
 स्यपूर्वशब्दव्याख्याार्थम् * पूर्वामत्युक्तम् * श्लोक व्याचष्टे ८७८
 * यद्यपि चेति * सामान्यस्येति भाष्यणोपपत्तेरुक्तत्वाद्भिन्नोपपत्तेरि-
 त्युक्तमित्याशङ्क्य सामर्थ्यादिरूपायां लिङ्गादीनां साक्षाद्विनियोग-
 कारणताभावात्साक्षात्करणभूतायाश्च श्रुतेरभावात्सिद्धेयमुपपत्ति-
 रित्याह * यदपीति * श्रुत्यनुमानाभ्युपगमेन तुल्यबलतैवापद्यत-
 त्याह * अथ त्विति * अविद्यमानाकाङ्क्षारोपेणानुमितायाः श्रुते-
 षस्तुनो ऽस्तवान्न तुल्यबलत्वात्परित्याशाङ्क्य पश्चाद्भावा-
 भ्युपगमेन विप्रकर्षो वाच्यः तदा च पूर्वोपर्ययलीपस्त्वन्यायेना-
 नुमतयैव श्रुत्येतरश्रुतिबाधापत्तेस्तद्विनियोगवशेन नैराकाङ्क्षाभ्य-
 वसायायांगाच्छ्रुत्यनुमानमिष्यत्त्वकल्पना न युक्तेति परिहारं सू-
 चयितुमाह * यदि चेति * पूर्वबाधापत्तिं प्रश्नपूर्वमुपपादयति *
 कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादाविति * परव्याख्याद्वय-
 णोपसंहारपूर्वं स्वमतेन व्याख्यातुमुपक्रमते * तस्मादिति * बाध- ८७९
 ग्रन्थान्तेऽधिकरणोपसंहाराद्यद्यप्येव ग्रन्थः श्रुत्यादिबलाबलप्रकरणा-
 न्तः पातित्वेन श्रुत्यादिविषयः प्रतिभाति तथापि तेषु न घटतरति
 कृत्वोत्कृष्यतरत्यर्थः । तन्नति सर्वनाम्ना प्रकृतश्रुत्यादित्यागेनाप्रकृत-
 बाधान्तरविषयभूतप्रत्यजिनो जातास्य तेनेतरस्य त्वित्याद्या तद्य-
 था मनुष्यराजजागते अन्यस्मिन्वार्हस्पृक्षायां वा वेहनम्वाक्षदन्त
 इत्याद्यर्थेवाद्प्रभवा च महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पये-
 दित्याद्यामागमनागमदिति वधिष्टेयादिविधिभ्रुतिप्रभवयागो द्वाद्य-
 णाऽनलाम्भांसिनाच्छ्लो न पदा स्पृष्टे न निन्दा ताडने कुर्याद्वि-
 त्याद्यया सूर्याविदेव धूमधज्जन्दद्यादित्यादिस्मृत्या विवाहचतुर्थे ऽग्निह

घट्टवस्त्रपरिधानाद्याचार । वृद्धव्यवहाराभियुक्तानामपि म्लेच्छानां
हस्त्यादौ पीलवादिशब्दप्रयोगाचारो अभियुक्तराणामार्याणां वृक्ष-
विषयप्रयोगाचारण । अक्ता शर्करा इति सन्दिग्धमसन्दिग्धेन
घृतमन्त्रेण दुर्बलकमाद्यथ वेद कृत्वा वेदिं करातीति वेदवाक्यं
बलवत्पदार्थाश्रयण श्रुतादिति मित्ताचमावाक्येन उपसहारस्यमृगा-
दिपदमुपक्रमस्वन वेदपदेन साप्रायाज्ययारित्यन्तास्पष्टार्थे अवघाता-
द्योपधे नियमादृष्टार्थेनावघातादिना पशुपुराडाशस्थारादुपकारित्व
सन्निपत्योपकारित्वेन दक्षा जुहातिरिति विशिष्टविधिपक्ष विशेषण-
विशेषणविशेष्यरूपानेकार्थविधाने गुणविधिपक्ष इत्यर्थविधानेन
एकस्यार्थस्यानेकगामाद्यादिशब्दत्वम् एकगाशब्दत्वेन एकस्य च
शब्दस्यानेकव्यक्ताकृत्यर्थत्वमकाकृत्यर्थत्वेन प्रतिगृहीतुरिति रिति
पक्ष वरुणायति चतुर्थ्यां पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्र-
तिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स स्वा देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्य-
निर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्वाहात्त्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देव-
ताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुवाधो दातुरिति रिति पक्षे वरुणायति
चतुर्थ्यां पञ्चम्यर्थत्वनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन
कल्पनात्स स्वा देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपराम-
र्शित्वाद्वाहात्त्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविव-
क्षितार्थत्वाद् बहुवाधो दातुरिति रिति पक्षे वरुणायति चतुर्थ्यां पञ्च-
म्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स स्वा-
न्देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यानिर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्वाहात्त्वे
च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुवा-
धो दातुरिति रिति पक्षे प्रतिगृह्णातिमात्रस्य दाने कल्पित्वाद्दण्डपयाधे
न सामवेदात्पत्र धारयन्तीयादियजुर्देविहितत्वेनोपांशुत्वप्राप्त्यो-
च्चेस्त्वरूपेण परशाखाविहित धार्तामात्रेणावगत यावत्स्वय ध्रुयत
तावत्सशाखाविहतनाग्नीषामीयाद्वाद्वाद्दशकपालत्वाद्येकाद्दशकपा-
लत्वादिना नित्य सामधर्तीपाञ्चदश वैश्यनिमित्तेन सामद-
श्यत नित्य पाञ्चदश निर्मात्तिकवशात्सात्पद्दश्यम्पुरुषार्थनैके-
विशत्यादिनानारभ्याधीन सामादशय प्रकरणाधीतन पाञ्चदश्येन
सर्वस्य दाक्षिण्यादाक्षिण्यानिमित्तभूतप्रतिहर्तुं दूगात्रपच्छदपौवा-
प्यात्सर्वस्वदाक्षिण्यादाक्षिण्ययो पौर्वापर्येणापद्यमानयाधिरोधे पू-
र्थपरण प्राकृत बर्हिंरादि वैकृतेन शरादिना । प्रयागचचनाधित भ्यन-
मकृतपद्गु उद्गातृकनृकत चोदकाथयेया नानर्धिकतृकत्वन । नि
प्रयाजन निगदेषु परसम्बोधनाधेषु उपाशुत्व सप्रयाजननाच्चेस्त्वन ।

भागेनाग्नीषोमीययोर्प्रांश्रणक्रमो मन्थक्रमेण देवताभयमैन्द्रपुरो-
 दाशादौ साश्रायविध्यन्ताविद्रव्याभयेणौषधविध्यन्तादिना । पश्चा-
 दप्यास्रातमुपांशुयाजधिकारभूत सारस्वतं कर्माभावास्यायामुपांशु-
 याजमङ्गीकृत्यामावास्यातन्त्रप्रवर्तकतयाभासमानं पूर्वास्त्रातेनाग्नीषो-
 मीयविकारभूतताग्रावैष्णवेन पौर्णमासतन्त्रप्रवर्तकेनाऽप्य पञ्चद-
 शरात्रे ऽग्निष्टु-कर्माग्रंथीसुप्रह्वययाप्रवर्तकं भूयसा ज्योतिरादिनैन्त्री-
 सुप्रह्वययाप्रवर्तकेन गौण वर्द्धिमन्त्रप्रकाश्य कुशसहस्रं मुखेन
 कुशेन सामान्यविहितमाहवनीयादि विशेषविहितेन पद्मादिना सा-
 धकाशं यत्किञ्चित्पाचीनमित्यग्नीषोमीयप्रारंभाधिपदार्थविहितमुपां-
 शुत्वं वीक्षणीयादिमात्राङ्गतया विहितेन स्वरेणान्यत्र निरवकाशे
 ऽनाङ्गमाधाने ऽग्निहोत्रहवणीप्रधानेन निर्वापेणाऽङ्गधर्मो वीक्षणी-
 यादौ पर्यंकालत्व प्रधानधर्मेण सुत्यायाः पर्यंकालत्वेन बाध्यत इति
 पक्षत्रयोच्यते तत्सर्वं प्राप्तमप्राप्तं वा बाध्यतइत्यर्थः । सर्वश-
 ब्देनैकाभिधानश्रुत्या पदश्रुतिबाधो ऽपि सूचितः । किञ्चेति भाष्ये-
 णाप्राप्तबाधपक्षे को दोषः प्राप्तबाधपक्षे क इति पृष्टे बाधकविप-
 यमप्राप्तस्य बाधे दोषोक्त्यर्थं यदीतिभाष्यं यदि बाध्य सामान्यशा-
 स्त्रादिज्ञानानुत्पादकत्वाद् बाधकस्य विशेषशास्त्रादेर्विषयभूतं हो-
 मादि अप्राप्त ततो विरोधाभाषार्थिक बाध्यतइत्येवमर्थत्वेन भास-
 मान बाधकज्ञानविषयविरुद्धज्ञानाभिमुख्यमात्रेणानुत्पादितज्ञानस्या-
 पि सामान्यराज्यादेरन्योन्यराज्याभिमुख्यमात्रेणानुत्पादितज्ञानाना-
 मपि राज्ञामिव विरोधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विरोधविषयभूतपदहो-
 मादिवद्विरोधविषयमूने ऽग्निहोत्रहोमादावप्याहवनीयाधिकरण-
 त्वादिज्ञानानुत्पादकत्वेनानुत्पत्तत्वात्सर्वत्रिकयाधापर्यर्थत्वेन श्या-
 ष्यातुनाह *तद्यदि तावदिति* सामान्यशास्त्रादेः प्रत्यक्षेण स्वरूपे-
 णाभावायोगे ऽपि ज्ञानोत्पादेन प्रवृत्त्यभावेनाहवनीयादिविनियोज-
 कत्वरूपेणाभावापर्युक्त्यै विनियोजकत्वंत्युक्तम् । अनेन च किं
 बाध्यतइति भाष्यस्य किञ्चदस्य स्ताकवाचि किञ्चित् शब्देकदेश-
 त्वात्किमिव च रेतो विक्रियतइत्याविद्देशनाद्वा स्तोत्रवाचित्वाभ्यु-
 पगमपूर्वं विरुद्धलक्षणया सर्ववाचित्वमभ्युपगम्याव्ययात्वाभ्युपग-
 मेन च सप्तम्यधत्वाचित्वमभ्युपगम्य सधैत्र बाध्यतइति भाष्याथैः
 सूचितः । ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धस्य विरोधनिषन्धनत्वाद् विरोधविषये
 प्रतिबन्धकाभावेनोत्पादकत्वोपपत्तेः नाप्रवृत्तिनिमित्ताऽस्तत्तुल्यत्वा-
 पत्तिरित्याशयेन * अथेति * सामान्यादिशास्त्रास्यापथैवसाना-
 द्विशेषादिषु प्रवृत्तावपि सामान्यादिद्वारैव प्रवृत्तेर्विषये भेदाभावेन

८८०१२

ज्ञानभेदायोगात्क चिदशे ज्ञानोत्पत्तिः प्रतिबध्यते क चित्रेत्यनुप-
 पत्तेरविरोधविषये प्रतिबन्धाभावेन * ज्ञानोत्पादकवच्छास्त्र-
 स्यात्सत्तुल्यत्वानापत्तौ विरोधविषय इत्यसत्तुल्यत्वापत्ययोगा-
 द्विशेषादिशास्त्रेण सह तुल्यत्वत्वापत्तिः । पौर्वापर्यवलीधस्व-न्या-
 याद्वा विपरीतवाधापत्तिरित्याशयेन परिहरति * तत इति * ज्ञान-
 भेदाभावेनोत्पत्तिप्रतिबन्धाप्रतिबन्धव्यवसायोगसूचनार्थम् * न
 हीत्युक्तम् * सर्वमेतदुदाहरणनिष्ठतया विवृणोति * तेनेति *
 सामान्यविशेषशास्त्रयोस्तुल्यत्वत्व विपरीतो वा बाधो ऽस्त्वित्या-
 शङ्कमानस्य लोकप्रसिद्धिविरोधसूचनार्थं लौकिकोदाहरणम् । ज्ञानो-
 त्पादनं शास्त्रप्रवृत्तौ ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धाशङ्करप्राप्तवाधवादिना
 ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धार्थं शास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य वाच्यत्वात्तन्मते
 शास्त्रस्याकिञ्चित्करत्वेनासत्तुल्यत्वापत्युपपादनाया ऽप्रवृत्तिशब्दः ।
 नहीति वार्त्तिकवयवव्याख्यानायाप्यतो प्रतीत्यनेनैकस्य ज्ञानस्य
 सदसत्त्वविरोधात्तज्जनकस्य शास्त्रस्य सदसत्तुल्यत्वविरोधमुक्तमक-
 स्यापि शब्दार्थसम्बन्धस्य ज्ञानं हि पुरुषाधार तद्भेदात्प्र विरुध्यत-
 इत्यादिसम्बन्धग्रन्थवार्त्तिकात्प्रहणाग्रहणविरोधवत्तदपान्तत्वन
 चोक्ता धानन्धसमीपच्छरूपग्रहणाग्रहणाविरोधवदेकस्यापि शास्त्र-
 स्य ग्रहणाग्रहणाविरोधाद् गृहीतस्यैव च शास्त्रस्य ज्ञानजनकत्वात्क
 चिदशे ज्ञानजनकत्व क चित्रेत्यविरोधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्याभेदे
 ऽपि प्रमातृभेदाभावाच्छास्त्रस्य ग्रहणाग्रहणाविराधायोगा न चा-
 नेत्यनेनोक्तः । प्रमातृभेदाभावात् ऽपि विषयभेदनं तदधीननिरूपणाज्ञान-
 भेदादज्ञानज्ञानाख्यशासनात्मकशास्त्ररूपभेदावगते सदसत्त्ववि-
 रोधो नास्तीत्याशङ्क्याह * न चति * सकृच्छ्रुतस्य शास्त्रस्यानेका-
 र्थपरत्वायोगाद्विषयभेदो न सम्भवतीत्याशयः । सामान्यशास्त्रस्य
 च व्यक्तिविषयत्वाभावादतिदशशास्त्रस्यैकपदार्थविषयत्वाभावा
 द्विषयभेदो नास्तीत्याह * व्यक्तीति * व्यक्तिवाचित्वपदार्थाधिदे-
 शपक्षयोः शास्त्रस्वरूपेण भेदे ऽपि स्वरूपभेदाभावसूचनार्थं कदा
 चिद्भिन्नत्व भवेदित्युक्तम् । आकृतिवाचित्वयागमाभिपदार्थसमुदा-
 यव्यापारातिदशपारपि सामान्यशास्त्रस्यानुष्ठानार्हव्यक्तिपर्यवसा-
 यित्वादिदशशास्त्रस्य च पदार्थपर्यवसायित्वाद्भिन्नकीनामद्वाख्या-
 ना च पदार्थानां भिन्नत्वात् भिन्नविषयत्वेन शास्त्रभेदो भविष्य-
 तीत्याशङ्क्याह * आकृताति * प्रवृत्तिप्रतिबन्धलक्षणवाधाऽयुपगम
 सामान्यवाचनां ग्राहणादिशब्देन व्यक्तिलक्षणाया प्रकृतिसादृश्यो-
 क्तिद्वारभूतयागगतव्यापारवाचित्वात् जनकपदार्थावा-तरकार्यलक्ष-

णाद्वारायाः पदार्थलक्षणायाः प्रवृत्तित्वेनाभिप्रेतायाः प्रतिबद्धत्वेन
नाभावाद्बचनीनां पदार्थानां वा विषयत्वानुपपत्तेर्विषयभेदो न स-
म्भवतीत्याशयः । व्यक्त्यादिलक्षणात्मकप्रवृत्तिप्रतिबन्धलक्षणवाधा-
भ्युपगमे विषयभेदाभावेन शास्त्रभेदाभावात्सदसत्त्वविरोधपरिहृ-
रायोगे ऽपि सर्वत्र प्रवृत्तस्य सामान्यादिशास्त्रस्य विशेषादिशास्त्रेण
स्वविषयानिवृत्तिलक्षणावाधाभ्युपगमे विषयभेदाच्छास्त्रभेदोपपत्तर्वि-
रोधपरिहारो भविष्यतीत्याशङ्काह * एतेनेति * व्यक्तिषु सामा-
न्यशास्त्रप्रवृत्तिहेतोर्ग्राहणशब्दस्य पदार्थेषु चातिदेशशास्त्रप्रवृत्तिहे-
तोः प्रकृतिवच्छब्दस्य सर्वव्यक्तिषु सर्वपदार्थेषु तुल्यत्वेन कस्याश्चि-
द्बचकः कस्य चिद्वा पदार्थस्य वर्जनायोगादनेन ततो ऽवश्यमित्या-
दिवार्त्तिकोक्तेन प्रवृत्तिप्रतिबन्धनिमित्तशास्त्राभावापादनलक्षणवाध-
निरासेन निवर्तनाद्योत्कालनलक्षणा ऽपि बाधो निरस्त इत्यर्थः ।
सूत्रकृत्सम्भत्या किं चिद्बर्जनायोगं दृढयितुमाह * तथा चेति *
अनारभ्यादिकरणे ऽनारभ्यविधिना विकृतिश्चपि खादिरत्यादिप्राप्ते-
स्तद्वर्जं चोदकवचनमित्यनारभ्यवादानां प्रकृतिमात्रार्थत्वसिद्धान्त-
हेतोः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वशङ्कार्थमुक्त्वा
चोदकस्यानारभ्यविधितो दीर्घवर्णं तेनैव विकृतिनैराकाङ्क्षाद्योदकाभा-
वापत्या तत्प्राप्यप्रयाजादिदर्शनादितिचेदिति सूत्रेणशङ्का न चोदने-
काश्यादित्यनेनानारभ्यचोदनायाः खादिरत्वाद्येकार्थपरत्वेन स्ववा-
द्यविधानाद्विकृतिनैराकाङ्क्षकरणाशक्तेर्योदकस्य दीर्घवर्ण्ये ऽप्यनार-
भ्यविध्यप्राप्तप्रयाजोदिप्रापकत्वोपपत्तिमुक्त्वा सिद्धान्तैकदेशिमतेन
द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वमभ्युपेत्य सङ्क्षेपविस्तररूपत्वेन हेतुना प्र-
याजादिप्रापकत्वोपपत्तिमुक्त्वा सिद्धान्तैकदेशिमतेन द्विरुक्तत्वप्रस-
ङ्गस्यासिद्धत्वमभ्युपेत्य सक्षेपविस्तररूपत्वेन हेतुना प्रयाजादिविधि-
दृष्टान्तेन खादिरादिविधेः प्रकृतिमात्रार्थत्वानुमानमुत्पत्तिरिति चे-
दित्यनेनाशङ्का न तुल्यात्वादित्यनेनाशङ्का न तुल्यात्वादित्यनेनामन-
होमादिविधेर्विकृत्यर्थस्यापि सङ्क्षेपविस्तररूपत्वदर्शनेनानैकान्तिक-
त्वादानुमानायोगमुक्त्वा चोदनार्थकास्यांस्तु मुख्यविप्रतिषेधात्प्रकृत्य-
र्थमित्यनेनानारभ्यविधेः स्वविधेयखादिरत्वाविषयभूतस्ववादिप्राप्त्यै
चोदकापेक्षत्वेन चोदकस्यैव यत्कीयस्त्वादनारभ्यविधिविषयवर्ज-
नानुपपत्तेः कृत्स्नस्य प्राकृताङ्गात्तस्य चोदकचोदनार्थत्वावगमे-
नानारभ्यविधेर्विकृत्यर्थत्वे मुख्यस्य विकृतिविधेर्योदकः षणो ऽना-
रभ्यविधिरिति विप्रतिषेधापत्तेस्तत्परिहारपानारभ्यविधानं प्र-
कृतिमात्रार्थमिति द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वशङ्कानिरासेन सिद्धा-

न्तमुपसहरिष्यभ्योदनार्थकारस्पर्शतोर्ने प्राप्तवर्जनमित्यसिद्धस्य-
 शङ्कोत्तरसूत्रकृत्वास्यतीत्यर्थः । शुद्धस्य च वर्जनव्यापाराभावात्स-
 म्भववर्जनव्यापारस्य च धक्काशयस्य घेदेऽनुपपत्तेर्न किं
 चिद्वर्जनं सम्भवतीत्याह * पौरुषेयेऽपि तावद्विहितं *
 धक्काशयानुरोधेन पुत्राशयस्यार्थप्रतिपादकत्वाच्छब्दव्यापार वि-
 नापि तत्र वर्जनरूपस्यार्थस्य यन्मया ब्राह्मणेभ्यो वर्धीति प्रयुक्तं
 तत्कौण्डिन्यवर्जमित्येव धक्त्वद्द्वये घत्तमानतयो वर्जनं भवेदिति
 द्वये घत्तमानोऽर्थो द्वयार्थ इति मध्यमपदलोपिसमासाभ्युपगमेनो-
 क्तवर्जनस्याशब्दार्थत्वे सत्यनावृत्त्य त्वमाशङ्कानुविधेयपुरुषाशयार्थत्वे-
 नाहृत्यत्वसूचनायेश्वरत्युक्तम् । सामान्यशास्त्रस्यैकत्वेऽपि तत्क-
 ल्पव्यक्तिशास्त्रभेदात्सदसस्वविरोधपरिहारमाशङ्क्य सामान्यशा-
 स्त्रस्यैवापयंवसानाद्यक्तिपरपरत्वेनानुष्ठेयार्थत्वापपत्तं शास्त्रान्तरक-
 ल्पना न युक्तेत्याशयेन परिहरति * न चेति * अतो लिङ्गादि-
 श्वप्राप्तबाधस्योक्तत्वाद्बधस्यम्भाविधाधैकरूप्यसिद्धौ यदि सामान्य-
 शास्त्रादिष्वप्यप्राप्तबाधोऽभिप्रेतस्ततो विरोधविषयवद्विरोधविषये
 ऽपि बाधापत्तेर्नावकल्पन इति यदीति भाष्यार्थमुपसहरति * तस्मा-
 दिति * प्राप्तबाधपक्षे दोषोक्त्यर्थमथेति भाष्यं प्राप्तस्य सामान्या-
 दिशास्त्रस्याशक्य बाधेत्येवमर्थत्वेनाभासमानमुत्पादितज्ञानत्वेन बाध-
 कविषयप्राप्तस्यापि तज्जनितज्ञानमिथ्यात्वकल्पनया बाधोपपत्तेरयु-
 क्तमाशङ्क्य प्राप्त चेत्सामान्यशास्त्रादि बाध्यते ततो लिङ्गाद्यपि बाधै-
 करूप्यसिद्धौ प्राप्तमेव बाध्येत तस्य च बाधकसमानविषयभू-
 तिकल्पनं विना बाधकविषयप्राप्तयोगात्कल्पितत्वात्तथाश्च ध्रुवे प्र-
 त्यक्षया सहाविशेषात्तुल्यबलत्वापत्तेर्दोषोपयंघलीयस्त्वन्यायाद्वाक-
 ल्प्याया एव पाञ्चात्यत्वेन बाधकत्वापत्तं कथं लिङ्गादि बाधितुं
 शक्यमित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अथेति * दापजन्यत्वा-
 न्मिथ्यात्वस्य शब्दे चानाप्तोक्तत्वस्यैव दोषत्वाद्भेदं च तदयोगा-
 त्प्राप्तबाधायोगमाशङ्क्यमित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अथेति *
 दोषजन्यत्वान्मिथ्यात्वस्य शब्दे चानाप्तोक्तत्वस्यैव दापत्वाद्भेदं च
 तदयोगात्प्राप्तबाधायोगमाशङ्क्य तात्पर्यावधारणानपेक्षस्य शब्द-
 स्य विषयपरिच्छेदकज्ञानाव्यविज्ञानानेनुत्पादकत्वात्सर्वोपेतभा-
 वनाविषयसमस्तोत्सर्गापवादरूपशास्त्रालोचनं च विना तात्प-
 र्यान्वधारणात्सामान्यादिशास्त्रमात्रलोचनं विज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्त-
 र्विज्ञानापेक्षया घेदे सर्वत्राप्राप्तबाधेऽपि लिङ्गादिना ब-
 लवद्विरोधिभ्रुत्यनुमानभावेन ज्ञानमात्रमपि नोत्पाद्यते सा-

मान्यशास्त्रादिना ऽनुविरोध ऽपि ज्ञानमात्रमुत्पाद्यतइति वैलक्षण्यप्रदर्शनाय ज्ञानमात्रापेक्षयात्र प्राप्तबाधोक्तिज्ञानमात्रस्य च विज्ञानत्वाभावावविज्ञाने तु दोषाणाभ्यापारा नैव विद्यते कारणाभाषतस्त्वेव तस्मिन् नस्त्वबुक्तिवदिति स्वतो ऽप्रामाण्याभिधानाद्दोषाभावे ऽप्यप्रामाण्योपपत्तिरिति सूचनार्थं कथञ्चिच्छब्द । तत इत्यादिना ततो लिङ्गाद्यपि प्राप्तमव बाध्यते तच्च कथं यत्करोत बाधितुमिति साध्याहारभाष्यव्याख्या सूचिता । कथं एक्येनेति यद्भाष्यकृतकं तत्र भ्रुत्यादीनां प्राप्तबाधे इति तस्यत्वध्याहारस्मृन्नयोक्त कथं तद्बाधितुमशक्यमित्यपेक्षायाम् न चतदुत्पापित ज्ञानमनुत्पन्न एक्यवस्तुमित्यादिवार्तिकोक्तोपपत्तिसूचनार्थश्चकार । प्रश्नभाष्यस्य षेदे कचिद् बाधो न सम्भवतीत्येवमाशयत्वं सूचयन्नुपसहरति * अत इति * बाधमार्गस्यैकरूप्य युक्तं न च घटतइतिकृत्वा न कचिद् बाधो वदे घटतइत्यर्थे । प्राप्तमित्युत्तरभाष्य प्रश्नाशयानतिक्रमाद्युक्तमाशङ्क्य प्रश्नाशय तावन्निरस्यति * तदिति * प्रमाणघट्यान्नरूप्यमवगम्यमानं यस्मादिह वेद न किञ्चिद्विद्वेषास्ति तस्मात्त्र बाधस्यैकप्रकारत्वनियमो ऽस्तीत्यर्थे । बाधप्रकारनानारूप्यस्यानुभयसिद्धत्वेन प्रमाणवत्त्वं बाध्यनानारूप्यदृष्टान्तेनापपादयन्नुत्तरार्थं व्याचष्टे * यथैतेति * य एते ऽनुमानादयो ऽङ्गधर्मपर्यन्ता पदत्रियवन्त्योभय भिद्यमाना बाधविषया वर्णितास्तपु भिन्नरूपत्वस्यैव प्रमाणवत्त्वाद्यथैकरूप्य नाङ्गीकृतं तथा बाधप्रकारनानात्वस्यापि तस्यमानत्वेन प्रमाणवत्त्वाद्घटे ऽपि ज्ञानमात्रापेक्षया प्राप्तबाधोपपत्तश्च बाधविरोधित्वाभावाद् बाधप्रकारस्यैकरूप्य नाङ्गीकार्यमित्यर्थे । बाधप्रकारनानात्वोक्त्यर्थत्वेन प्रश्नाशयनिरासकतयोपपायितुमुत्तरभाष्य भ्रुत्यादियाद्यन्यतिरिक्तविषयत्वेनोपपत्तिपूर्वं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * लिङ्गादरूप्यप्राप्तबाधपक्षे सामान्यशास्त्रादिवत्सदस्त्वविरोधापत्तिमाशङ्क्य सामान्यशास्त्रादेर्विरोधविषयभूते कौण्डिन्यादौ शास्त्रान्तरप्रातषज्ञाया प्राप्तत प्राप्तघन्तरस्याविराधविषयभूते माठरादायभ्युपगमात्सदस्त्वविरोधापत्तिरुक्ता कदा चन स्तरीरस्तीत्यतन्मन्त्रस्य द्वाकणकपात्मकस्य तु लिङ्गस्य तस्मिन्नित्यस्य च स्वोनाद्येकवाक्यत्वात्मकस्य वाक्यस्याधीवृथतामित्यस्य च दर्शपूर्णमासप्रकरणाभ्यानात्मकस्य प्रकरणस्य यौग शेषाश्यानाद्भाष्येचनीयसंक्षिप्यात्मकस्य शुद्धनमन्त्रस्य च पौरोडाशिकाव्यात्मिकाया क चिद्विनियोजकत्वानभ्युपगमेन विरोधविषयप्राप्तित्वात् प्राप्तघन्तरानभ्युपगमात् तत्राप्राप्तबाध ऽपि सदस्त्वविराधो .

५स्तीत्युक्तम् । श्रुत्यादिव्यतिरिक्तसर्वथाध्रिपयत्वेन प्रदनभाष्य-
 व्याख्यानादुत्तरभाष्यस्यापि तद्व्यतिरिक्तमवैवाध्रिपयत्वशङ्काप-
 त्तस्तन्निरासार्थम् * ये ऽपात्युक्तम् * अर्थविप्रकर्षहेतुकत्वेन श्रु-
 त्यादिच्छायानुपातिनो ये बाधास्त सर्वे ऽर्थविप्रकर्षायस्य हेतोरत-
 स्मिन्निर्वाते कृतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणयोर्नैतद्व्य कल्पयितुं श-
 क्यमिन्द्रोपस्थान शब्देनाभिहितमितीद्यादिभाष्येणाप्राप्तबाधसाम-
 र्थ्यकथनात्तद्बाधनैवाप्राप्तबाधतया व्याख्याता इत्यर्थः । सदृशग-
 चिना ऽऽदिशब्देन पूर्वोद्दिष्टो ऽनुमानबाधो ऽनन्तरादिष्टा च परशाखा-
 विहितान्नबाधाव्यवहितोद्दिष्टाश्चानारभ्याधीतप्रयोगवचनाश्रित्या
 द्यणक्रमदैवताश्रयगौणबाधा गृहीता । अनुमानस्य प्रत्यक्षनिरोधे
 पक्षस्यैव साध्यशून्यत्वेन विपक्षत्वात्तत्र हतोर्बृत्तरनैकान्तिकत्वेन
 कारणाभावात्सर्ववेष्टनादिश्रुतेश्च द्विप्राङ्गुलव्यतिरिक्तसर्ववेष्टनादि-
 विषयत्वसम्भवेनाशेषवेष्टनश्रुतिकल्पनाशक्तत्वादनाप्तस्मृतश्च श्रु-
 त्यकल्पकत्वस्य स्पष्टत्वाद्विगीतायाश्चाप्तस्मृतेरप्यपिद्विषये ऽल्प-
 दोषत्वात्त्वसम्भवेन निर्दोषत्वावेदकश्रुत्यकल्पकत्वादानता
 यिवधस्मृतेश्चात्मरक्षणप्रयत्नमात्रार्थत्वसम्भवन वधपरश्रुत्यक-
 ल्पकत्वात्त्रिद्वार्थवादप्रभवयाश्च स्मृत्योस्तन्मूलत्वेनैव श्रुत्य-
 कल्पकत्वाद्भूवत्परिधानाचारस्य चाऽधीरा तनूर्भवतिरुशती-
 पापयामुपापतीर्थद्वयो चासमास्त्रमङ्गमभिधित्सत इत्यादिलिङ्गाद्भू-
 वरात्वफलत्वावगतैर्बधूवन्धूमिस्तद्वरात्वसिद्धौ प्रवर्तितत्वसम्भवन
 श्रुतिकल्पनाशक्तत्वाद्भवत्यादौ च पित्वादिशब्दप्रयोगाचारस्य साह-
 च्यादि मूलत्वसम्भवेनानुपपत्तिक्षयाद्वाचकाशक्तिकल्पनाशक्त स-
 न्दिग्धस्य च विध्युद्देशस्यासन्दिग्धवाक्यशपापेक्षत्वेन तद्विरु-
 क्ताद्वापेविध्यशक्तत्वात् दुर्बलक्रमाद्याश्रयस्य च चलत्पदार्थवि-
 प्राप्यपेक्षत्वेन तद्विरुद्धक्रमादि विध्यशक्तत्वाद्बुपसहारस्य चोप-
 क्रमापेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वादवघातादिविधेश्चौषधे निय-
 मादृष्टार्थत्वेन परिहृतानर्थक्यस्याज्यसाक्षात्पर्ययोरत्यन्तादृष्टार्थोपघा-
 तादिविध्यशक्तत्वादग्नीषामीयपशुपुरोडाशयागविधश्च लिङ्गावगत-
 देवतासंस्काराख्यसन्निपत्योपकारार्थयागविधानेन परिहृतानाथक्य-
 स्य प्रकरणावगम्यारादुपकारार्थयागविध्यशत्वाद्द्वैपार्थविधानेन
 च कृतार्थस्य विधेरनेकार्थविध्याशक्तत्वादेकस्य च शब्दस्य वा-
 चकशक्तिकल्पनेन तदशक्तिजशब्दान्तरप्रयोगोपपत्ते शब्दाशक्ति-
 कल्पनस्याशक्यत्वात्कस्य वार्थस्य वाच्यशक्तिकल्पनया तद्विना-
 भावनार्थान्तरप्रत्ययापपत्तेरर्थान्तरशक्तिकल्पनस्याशक्यत्वात्प्रतिगृह्या-

त्रिमात्रघातेन चाश्वप्रतिगृहेष्टिवाक्योपपत्तेर्वहुबाधकल्पनस्याप्य
 त्यानुशैर्षं चा क्रियतरति च करोतेर्विधिवाचित्वेनोत्पत्तिवेदस्वर-
 विध्यशक्तत्वात्परशास्त्राविहितस्य च मूलानिश्चयात्प्रागधर्मेत्वेनानु-
 ष्टेयत्वादनारभ्याधीतस्य च प्रकृतिप्रकरणावगतविकृत्यन्त्रनिरा-
 काङ्क्षीकृतस्य प्रकृत्यन्वयकल्पनायक्त प्रयोगध्वनस्य च चोपेक्षत्वेन
 तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वात्प्रयोगसमवायिमन्त्रकमकल्पितकमविधा-
 यिश्रुतिकल्पनायक्तेः स्वरूपसमवाय्यन्तरङ्गद्रव्यसामान्ययुक्तसुसदृश-
 प्रकृतिलाभसम्भवे शब्दमात्रसमवायिबहिरङ्गद्रव्यतासामान्ययुक्तस्य
 कर्मणो मन्दसदृशत्वेन याद् सुसदृशमन्वयलुभ्यते तत्र मिथ्या भव-
 ति विसदृशत्वान्मन्दसादृश्ययुक्तमित्यनेन न्यायेन विसदृशत्वात्प्रकृ-
 तित्वकल्पनाशक्तेः पूर्वान्मन्त्रकर्मतन्त्रप्रवृत्त्या च प्रसङ्गलभ्योपकार-
 स्य पश्चादाभ्यासस्य कर्मण स्वकीयतन्त्रप्रवृत्तकथाशक्तेः मुख्ये
 ऽर्थे मन्त्रविनियोजकलैङ्गिकश्रुतिकल्पनेन च मन्त्रप्रकरणाका-
 ङ्क्षायां निवृत्तायां मौख्ये ऽर्थे विनियोजकश्रुतिकल्पनाशक्ते सर्वेष्वे-
 ष्वप्राप्तबाध इत्याशयः । प्राप्तयाधोक्तिर्नार्ह किं विपर्येत्यपेक्षायाम् *
 ये त्वित्युक्तम् * प्राप्तिहेतुप्रश्नार्थं कथमितिभाष्यं ब्राह्मणशब्दादेः
 प्राप्तिहेतोः स्पष्टत्वादयुक्तमायङ्गा लिङ्गादौ सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतो-
 र्भावे ऽपि षडवता श्रुत्यादिना प्रतिबन्धादप्राप्तिवत्सामान्यशास्त्रादा-
 यपि षडवता विशेषशास्त्रादिना प्राप्तिहेतुप्रतिबन्धादप्राप्त्या भा-
 व्यमित्यवमाण्यत्वेन व्याख्यातुमाह * कथमिति * आकाङ्क्षा-
 सद्वृत्तस्य सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतुत्वाद् षडवद्विनियोगेनाकाङ्क्षानिवृ-
 त्तौ शुद्धस्य सामर्थ्याद् प्राप्तिहेतुत्वाभावादप्राप्तियुक्ता ब्राह्मणश-
 ब्दादस्तु विरोधाविरोधयोः साधारणरूपस्य शुद्धस्यैव प्राप्तिहेतुत्वा-
 त्प्राप्तिहेतुभूतब्राह्मणादिशब्दानाश्रित्येन च विशेषशास्त्रादेः प्रति-
 बन्धकत्वात्प्राप्त्याप्राप्तियुक्तत्वेवमाण्य सामान्यस्येत्युत्तरभाष्यम-
 घतारयति * उत्तरमिति * विरोधाविरोधसाधारण्यवाचिना
 सामान्यशब्देनाविरोधासाधारणाकाङ्क्षानपेक्षत्वं सूचितम् । प्रमा-
 णाभास सामान्यरूपस्य कारणस्य चक्षुरादेः प्रमाणविरोधे ऽपि
 नित्यं च सामिधर्तीपाञ्चदश्य क्रतुप्रकरणाभ्यासस्य वैश्वप्रयोगे ऽपि
 नित्यनैमित्तिकयोश्च कत्वर्थयोः पाञ्चदश्यसाप्तदश्ययोगेणकामप्रयो-
 गे ऽपि पूर्वस्मिन्न सर्वस्वदाक्षिण्य निमित्तभूतस्य प्रतिहर्षव-
 च्छेदस्योद्गात्रघच्छेदे ऽपि प्राकृते च बर्हिषि प्रकृतिवच्छब्दस्य श-
 रोपदेशे ऽपि सामान्यविहितं चाहवनीये होमत्वस्य पदादिहोमे
 ऽपि निष्प्रयाजनच परसम्बन्धनार्थपूर्वाङ्गत्वे यज्ञर्थेद्विहितत्वस्य नि

गदेष्वप्याग्नेयीसुब्रह्मण्याप्रवसंतकत्वे चाग्निपुत्रस्य भूयो विरोधे
 ऽपि सावकाशे चोपांशुत्वे ऽग्नीयोमीयप्राग्भावित्वस्य दीक्षणीया-
 दिष्वप्यग्निहोत्रहवययङ्गकत्वे च निवार्यत्वस्याधान ऽप्यङ्गधर्मं च
 दीक्षणीयायाः पर्वकालस्ये मुख्यत्वेनानुपसञ्जातविरोधत्वस्य प्रधान-
 नसंभवागधर्मपर्वकालत्वविरोधे ऽपि विद्यमानत्वात्प्राप्तिः सम्भ-
 वतीति भाष्यार्थसूचनायोत्तरशब्दः । कथं प्राप्तिकारणस्य विरो-
 धाविरोधविषययोः साधारणरूपनेत्याशङ्क्य ब्राह्मणप्रकृतिषच्छब्द-
 योस्तुल्यहेतुत्वेन किं चिद्वर्जनासम्भवादिति वार्त्तिकेन सामा-
 न्यातिदेशप्राप्तिकारणयोर्विरोधाविरोधसाधारण्योक्त्या सर्वेषां प्र-
 माण्याभासादिप्राप्तिकारणानां चक्षुरादीनां साधारण्यं तुल्य-
 न्यायतया दर्शितं भवतीत्याह * दर्शितमिति * प्राप्त-
 स्य बाधायोगाशयमथेति प्रश्नभाष्यमुपपादयितुं नचैतदुत्पा-
 यितुं ज्ञानमनुत्तमं शक्यं यत्तुमित्यादिपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तां बा-
 धायागोपपत्तमनुभाषते * यत्त्विति * अनुष्ठानाद्यफलवि-
 योगाशक्तिस्त्वर्थसत्त्वपरिच्छेदाद्यफलवियोगलक्षणबाधोपपादनेन
 निराकारिष्यमाणात्वाभानुभाषिता । नेवेत्युत्तरभाष्यं तात्पर्यं ज्ञानं
 प्रतिषध्यते न च स्वरूपेण संस्काररूपेण चायाधकवशान्त्यति किं
 तु मिथ्यात्वेनाद्यगम्यतइति मिथ्यात्वज्ञापनरूपबाधोक्त्यर्थत्वेनाद्यता-
 रयति * तथेति * विषयासत्यव्युदासप्रकाशफलज्ञानविशेषरूप-
 विज्ञानमिथ्यात्वस्य दोषजन्यत्वाद्भेदे च दोषाभावात्तन्मिथ्यात्वानु-
 पपत्तेर्भेदे ज्ञानमात्रस्य प्राप्तस्य बाधो विघक्षितो विज्ञानस्य त्वप्राप्त-
 स्येवेति सूचयितुं भाष्यविशब्दानादरण ज्ञानमित्येताद्युक्तम् ।
 भाष्य स्वकारप्रत्ययेण विज्ञानत्वाभावोक्त्यर्थत्वेन दोषाभावाद्भेदा-
 नमिथ्यात्वायागशङ्कानिरासार्थमविज्ञानमेतदिति विज्ञानत्वाभावप्रा-
 ह्णकप्रत्ययान्तरं विज्ञानरूपं भवतीत्यविज्ञानरूपावु याध्यप्रत्ययाद्विज्ञा-
 नरूपत्वेन बाधकप्रत्ययस्य वैलक्षण्योक्त्यर्थमन्तरशब्दमङ्गीकृत्य व्या-
 ख्येयम् । एतद्वयं विवृणोति * शास्त्रान्तरं हीति * परिकल्पनोत्पत्त्या
 सामान्यादिशास्त्रजनितस्य ज्ञानस्य विषयसत्त्वपरिच्छेदकत्वलक्ष-
 णविज्ञानत्वाभावाप्यवसानं ऽभिहितं यथा तर्हि गौरिति पशुमात्रस्य
 गोसत्त्वपरिच्छेदकत्वाभावात्प्रमाणान्तरेण गवाभावाद्यगमे ऽपि पि-
 राधो न भासते तथास्यापि विशेषादिशास्त्रेण विषयाभावाद्यगमे ऽप्य-
 विरोधापत्तेर्बाधा न पुन्येतत्वाशङ्क्य नेह ज्ञानस्य विषयसत्त्वापहार-
 लक्षणा बाधो ऽभिमतः किं तु सामान्यादिशास्त्रस्य साम्यवगत-
 कौण्डिन्यादिविषयवत्त्वापहारलक्षणा ऽनन्वयगतिना विषयादिशास्त्रेण

याश्च इति भ्रान्तिपक्षेन सूचिते भ्रान्तौ को हेतुरित्यपेक्षायां सामान्यरूपेण कारणेन ब्राह्मणपदादिना कौण्डिन्यादिव्यतिरिक्तेषु ब्राह्मणादिषु सामान्यादिशास्त्रस्य तात्पर्यमित्येवंरूपाया बुद्धेरपहारेण ब्राह्मणादिमात्रे तात्पर्यभ्रान्ति सामान्यादिशास्त्रस्य ब्राह्मणादिमात्रविषयत्वभ्रान्तौ हेतुं सूचयितुम् * सामान्यत्युक्तम् * बाध्यशास्त्रस्य बाधकशास्त्रावरुद्धविषयताया भ्रान्तत्वे प्राप्तयोगात्प्राप्तबाधोक्तिर्विरुद्धेनेत्याशङ्क्य चक्षुरादेरसन्निकृष्टे मृगतयादौ स्वकार्यप्रमाणज्ञानजननाशकंस्तद्विषयत्वाभावे ऽपि दोषसहितचक्षुरादिजन्यस्य मृगतृणादिज्ञानस्यासन्निकृष्टविषयत्वोपपत्तिवत्सामान्यादिशास्त्रस्य तात्पर्यशून्ये कौण्डिन्यादौ स्वकार्यप्रमाणज्ञानजननाशकः कौण्डिन्यादित्रिषयत्वाभावे ऽपि ब्राह्मणादिमात्रतात्पर्यभ्रान्त्यावद्यदोषसहितसामान्यादिशास्त्रजन्यस्य ज्ञानस्य ब्राह्मणादिमात्रविषयत्वोपपत्तिमुच्यते इष्टान्ताक्तिः । ज्ञानस्य विषयस्त्वापहारलक्षणवाधाभावे निष्पद्यते प्रत्ययान्तरं भवतीति भाष्यं न घटेतेत्याशङ्क्य विषयस्त्वपरिच्छेदफलबुद्धित्वलक्षणविज्ञानत्वाभावनिश्चयेन विषयस्त्वपरिच्छेदाख्यात्फलाद्वियोगलक्षणो बुद्धेर्बाधो मिथ्याशब्देन विवक्षित इति सूचयद्भाष्यार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * भ्रमेरनवस्थानार्थेत्याम्स्त्वव्यवस्थाहेतुपरिच्छेदकनिरासार्थो ऽयं भ्रान्तिपदः । यद्वैतद्विज्ञानमिति कृत्वा सत्त्वेनापरिच्छेद्यमानत्वात्कौण्डिन्यादिरर्थो स्मितिप्रत्ययान्तरं शास्त्रं चार्थसत्त्वापरिच्छेदकमिति प्रत्ययान्तरं भवतीत्यर्थासत्त्ववाचिनं शास्त्रत्वार्थसत्त्वपरिच्छेदकत्वाभाववाचिनं चा मिथ्यापदमिति करणावृत्तिं चाङ्गीकृत्येवं भाष्यं व्याख्येयमिति सूचनापार्थ * शास्त्रं वेत्युक्तम् * किमित्यापङ्कान्भाष्य सामान्यादिशास्त्रजनितस्य ज्ञानस्य विज्ञानत्वेनाभ्यस्तमानन्यापि विज्ञानत्वाभावरूपमिथ्यात्वज्ञापनेन निरासे विशेषादिशास्त्रजनिते ऽपि ज्ञाने विज्ञानत्वानाभ्यासापत्यर्थत्वेन व्याचष्टे * किं स्थिति * पदादिजन्यस्य ज्ञानस्य विषयसदसदसत्त्वसाधारण्यात्स्वत एव विज्ञानत्वाभावो ऽवसीयते न तु प्रत्ययान्तरवल्लेनिति वैषम्यसूचनायां प्रत्ययान्तरोक्तिः । यत्सेत्युत्तरभाष्यं शास्त्रान्तरविरोधे यथाश्रुते तात्पर्यावधारणायांगात्तद्विरपेक्षस्य शास्त्रस्य विज्ञानजनकत्वाभावविज्ञानत्वनिरासो न तु विरोधम् । विनेति व्यपस्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तदिति * यस्य च तुष्टे करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स पवासमीचीनः प्रत्यय इति भाष्यं कारणद्वयज्ञानबाधकज्ञानयोर्विषयव्यभिचारिद्वयलक्षणविज्ञानमिथ्यात्वज्ञा-

८२१२

पक्षेनोक्तोर्मध्ये बाधकविज्ञानस्य विज्ञानत्वाभावलक्षणज्ञानमि-
 थ्यात्वज्ञापकत्वोक्तौ कारणदोषज्ञानस्यापि बाधकज्ञानवद्विषयास-
 त्वज्ञापननैव विषयसत्यपरिच्छेदकत्वलक्षणविज्ञानत्वाभावज्ञापक-
 त्वस्याप्युपपत्तेः कस्मात्तद् तत्तदज्ञापकतोक्तत्वाद्वाह * यस्त्विति *
 शब्दविज्ञानमिथ्यात्वहेतुत्वेन प्रसिद्धस्यानाप्तप्रवृत्तित्वाव्यस्य वि-
 ज्ञानकारणशब्दस्य दोषस्य घेदऽनुपपत्तेर्न तत् ज्ञानस्य मिथ्या-
 त्वज्ञापकत्व सम्भवतीत्याशयः । दोषाभावे निष्कारण मिथ्यात्वं
 न सम्भवतीति चेत् । सत्यम् । नोत्पन्नस्य विज्ञानस्य विषयव्य-
 भिचारित्वलक्षण मिथ्यात्वं वेदे सम्भवति किं तु विशेषशास्त्राद्य-
 यरुद्ध विषये सामान्यशास्त्रादेर्विज्ञानोत्पादकतैव नास्ति । यथोक्त-
 माग्नयाधिकरणे परिहृत्य च विशेषविधिविषयं सामान्यशास्त्राणि
 प्रवर्तन्तइति । जज्ञभ्यमानाधिकरणे च न हि प्रवृत्तानि शास्त्राणि
 केन चिदपि निघर्त्यन्ते किं तद्वाहित एषेषां प्रवृत्तिप्रतिबन्धोऽवधा-
 र्यत इति दशमेनेदानीं किमतिदिश्यतइति व्याख्यायत इति दश-
 माद्यधार्तिकालोचनयापत्तिदोषशास्त्रादेर्विरोधिशस्त्रविषये विज्ञानु-
 त्पादकतावसीयते श्वेतोऽवधावतीत्यादौ त्वनेकार्थप्रतिभानऽपि
 यत्रैवार्थेऽर्थप्रकरणादिना तात्पर्यमवधारितं तत्रैव विज्ञानजनकत्व
 दर्शनाद्विज्ञानोत्पादने तात्पर्यावधारणस्य शब्दसहकारित्वावगते-
 सामान्यशास्त्रादेश्च विशेषशास्त्राद्यविरोधार्थं तदनवरुद्ध इयं ता-
 त्पर्यावसायात्तात्पर्याव्येन शब्दव्यापारेण विशेषशास्त्राद्यवरुद्धविष-
 यवर्जनोपपत्तेः कक्षान्तरतसामान्यविशेषेषु हि दुर्लभ- सामान्य-
 घचन शब्दो जायते लक्षणाधलादितिवास्तिकं दुर्लभोक्त्या सामा-
 न्यवाचिन शब्दस्य विरोधिशस्त्रान्तरविषयवर्जनावगतेर्न तत्र वि-
 ज्ञानजनकत्वोपपत्तिः चाद्वगार्थकात्स्न्योक्तिस्तु ज्ञानमात्राद्यत्वेन
 व्याख्यया एतदेवाभिप्रेत्य पौर्वापर्यपरामृष्ट- शब्दोऽन्या कुरुत म-
 तिमित्युक्तमन्य एवैकदेशेन शास्त्रस्यार्थं प्रतीयते । अन्यश्च परि-
 पूर्णान समस्तार्थोपसहतादिति च पश्यते इहापि यथा चैषां
 विप्रकर्षाद्विजातीये सह बलाबलमेव सजातीयैरपि यत्र हे-
 तुसाम्यं तत्र दर्शयितव्यमित्युपक्रम्य सामान्यविशेषादिश्रुतिबलाय-
 लोदाहरणात्सामान्यादिशास्त्रस्याप्राप्तवाधोक्तिर्विज्ञानापेक्षया प्राप्त-
 वाधोक्तिस्तु ज्ञानमात्रापक्षयत्ववसीयते ।

ज्ञानमात्रस्य चोत्पत्तिर्न प्रामाण्यसञ्ज्ञिका ।

स्मृतौ पदार्थयाधे च प्रामाण्यानुपलब्धिनः ॥

अतो विरोधविषयेऽवज्ञानोत्पत्त्यभाषतः ।

दोषाभावे ऽपि सामान्यशास्त्रादेर्न प्रमाणता ॥

न च प्रामाण्यजनकं ज्ञानमात्रस्य कारणम् ।

किं तु ज्ञानविशेषस्य विज्ञानस्यैव कारणम् ॥

सर्वे चैतन्मन्त्रसारे विस्तरेणापपादिम् । प्रधानल-
क्षणे चास्माभिस्तस्मात्तुपरम्यते । याधग्रन्थस्य श्रुत्यादि-
वाधव्यतिरिक्तवाधविषयत्वे ऽधिकरणोपसंहारभाष्यात्प्राक्पाठायोग-
शङ्कानिगस्तपूर्वं तदेतेषामित्याद्युपसंहारभाष्यं कः शेषः केन हेतुना
शेषः कथं च विनियुज्यते श्रुत्यादीनि च विनियोगकरणानि वक्ष्य-
न्ते तेषां च बलवन्नेति भाष्यात्पञ्चानामेष शेषप्रकाराणामथातः शे-
पलक्षणाभिनि सूत्रेणाध्यायार्थत्वेन प्रतिज्ञातत्वप्रतीतेस्तेषां च सर्वेषा-
मुक्तवाद्यत्कारणमिति च कारणशब्देन विनियोगकारणत्वनद्विरुद्ध-
रूपधोश्चतुर्थतृतीयप्रकारयोरुपसंहारसम्भवात्तुपकारित्वादिरूपं च
शेषे तद्धेतुकस्योपकारादेः प्रत्यक्षादिगम्यत्वेन श्रुत्यादिप्रमाणकत्वा-
भावात्प्रमाणवर्तिना कारणशब्देनैषाद्ययोरप्युपसंहारसम्भवादहीनो
वेत्याद्युत्तरसूत्रग्रन्थस्य चाध्यायान्तरत्वसम्भवाद्ध्ययोपसंहारपर-
त्वेनाभासमानमधिकरणोपसंहारार्थत्वेन दयाश्यातुमाह * प्रासङ्गिक-
मिति * प्राक्पाठापपत्तिसूचनार्था प्रासङ्गिकोक्तिः । अध्यायोपसं-
हारार्थत्वशङ्कानिरासार्थाधिकरणोक्तिः चतुर्थोपक्रमे तृतीये ऽध्याय
इति भाष्येण प्रयुक्तलक्षणास्य शेषेणान्तरयोक्तेः मध्ये ऽध्यायान्त-
रानुपपत्तिसूचनार्थाधिकरणान्तराक्तिः ॥

द्वादशोपसत्ताया अहीनीङ्गताधिकरणम् ॥ ८ ॥

अहीनो वा प्रकरणादौणः ॥ १५ ॥

अध्यायसमाप्तिपर्यन्तस्वोत्तरचिन्ताजातस्य लक्षणासङ्गति
शङ्कते * ननु चति * विरोधविषयस्यैव यलाबलचिन्ताविषय-
त्वात्की विरोधस्य विषयः को वा नेति विरोधविषयपरिशोधनार्थत-
या यलाबलचिन्ताविषयत्वेन सङ्गतिमाह * तदिति * कस्मिन्प्रदे-
हे कस्य प्रमाणास्य केन प्रमाणेन सह विरोधाविरोधचिन्तेत्यपेक्षिते
पशुधर्माधिकरणात्प्राचीनेषु ताद्यदधिकरणेषु प्रकरणस्य क चिच्छु-
कृत्या क चिच्छिद्धेन क चिद्वाक्येन सहति दर्शयितुमाह * तयोति *
भाष्यादाहृताभिप्राययुक्तवाक्यवच्छास्त्रान्तरीयं सान्द्रयुक्तमपि वा-
क्यमिदोदाहरणमिति दर्शयितुमाह * न्योतिद्योमइति * सान्द्रयुक्तस्या-
प्रमिद्व्यार्थत्वेन तद्योगिनी ऽयुपसत्तापि सन्दिग्धत्वाधिन्तनीयेत्या-
शङ्का वाक्यशेषात् सान्द्रशब्दार्थमसिद्धेऽप्युपसत्ताया निःसन्दिग्ध-

८३१

त्वात् द्वादशोपसत्तामात्रचिन्तेत्युपपादनार्थमाह * तत्रेति * प्रक
रणस्य धृतिविरोधाविरोधत्सन्देहात्सन्देहमुपपादयति * यदीति *
पूर्वपक्षप्रतिज्ञाया घाघोक्तस्य दर्शयितुमाह * किमिति * कथ
याशब्दन ज्योतिष्टोमार्थत्वप्रतिज्ञेत्याशङ्क्य भाष्योक्तसन्नेहनिवृत्तिद्वा-
रेव सिद्धान्तनिवृत्तिद्वारापि प्रतिप्रार्थत्वोपपत्तिसूचनार्थं सिद्धान्ते-
नेत्युक्त परदौर्ध्वयोक्त्या सिद्धान्तोद्भूतेस्तेनापक्रमा युक्त इत्याशय ।
प्रकरणस्य धृतिविरोधशङ्कोत्तरत्वेनाहीनो गौण इति सूत्राद्यवद्वय
व्याख्यातु नन्विति भाष्ये नाहीनस्यति पृष्ठाधृतिविरोधमाशङ्क्य त
त्परिहारार्थं न बाधिष्यतइति भाष्यमुपपादयितुमाह * न चेति *
न समासार्थत्वेन गौणोक्तिव्याख्यायार्थं न हीयतइतिभाष्य व्याचष्टे *
अस्ति चेति * मध्योदात्तत्वेनाह समूहवाचिरवप्रत्ययान्तत्वावसा-
याश्रसमासत्वायागमाशङ्क्य स्वरस्याशब्दत्वेन धृतित्वाभावाद्विरोधे
अनादरणीयत्व सूचयितुमाह * अत इति * यता ऽहीनशब्दस्य
ज्यातिष्टोमभिधानसामर्थ्यास्तित्वाच्छ्रुतिविरोध एष्य परिहर्तुमि-
त्यत शब्दार्थं । नञ्समास गौणोक्ति कथमित्याशङ्कानिरासाय *
अहानीत्युक्तम् * स्वमतेनाहानि द्वेषा व्याचष्ट * सहीति * त्या-
गवाचिनो जहात कर्मकर्त्तार निष्ठोत्पत्तौ प्रतियागिना सोमयाद्वा-
न्तराणा क्षमानजातीयत्वेन प्रतिपन्नानामपि कर्मत्वेन कर्त्तृत्वेन वा-
न्वयायोगादपायरूपस्यागापक्षितापादानत्वनान्वय कुतश्चिदिति पञ्च-
म्योक्ता निष्ठार्थोक्त्यै हीयतइत्युक्त कर्मणि निष्ठायामनमिति द्वितीय-
या निष्ठार्थमुक्ता प्रतियागिना कर्त्तृत्वेनावयोक्त्यै * जइतीत्युक्तम् *
हीनोक्तन्यूनवाचित्वे तत्रिषोपपादनार्थं परिपूर्णत्वात्तै * कृञ-
त्युक्तम् * दाक्षाययेतिभाष्याक्तामहानिव्याख्या दक्षिणादीना साम-
यागान्तरवत्समानजातीयत्वस्यान्यस्य चाप्रतिपर्त्तानिमित्तस्यानुपा-
दानेन प्रतिपत्ययोगादिच्छामात्र घानुसृप्तदक्षिणादिभरहीनत्ववि-
कल्पे क्रियमाणेन ऽनवस्थितसमासार्थापत्त सहस्रदाक्षणादिभ्यश्च
साद्यस्त्रादिभ्य क्तुभ्यो ज्यातिष्टोमस्य दक्षिणाभ-न्यूनत्वाकृतुकर-
णार्थैश्च सवनीयपशुभि सखान्तर इत्यग्निष्टामसस्यस्य ज्यातिष्टाम-
स्य न्यूनत्वाददूषयति * यत्विनि * फलस्य तु साक्षात्परिमाणाश्रुतेस्तेन
न्यूनत्व कल्पत्वात्प्रकृतम् । तनेत्यहानिव्याख्योपसहारभाष्य स्वम
तमयानुसृत्य व्याचष्ट * तस्मादिति * स्वमतेनैवाहानिदुर्भरि नि-
ष्टामुत्पाद्य तृतीय प्रकारेण व्याख्यातुम् * न चत्युक्तम् * कर्मनिष्ठा-
पक्षपवाख्यातन निष्ठार्थमुक्ता प्रतियोगिन कर्त्तृत्वेन तृतीययान्धय
यस्तु * केन चिद्वत्युक्तम् * स्वरानादराद्वा प्रत्ययान्तत्वानिश्चये

अपि नञ्प्रमासतापि कथं निश्चयेत्याशङ्क्य प्रकरणसामर्थ्याश्रित्यये
 प्रमाहित नञ्प्रमास अपि गौणवृत्त्यभावाद्गौणांकिरयुक्तेत्याशङ्कानि-
 नेत्याद्युक्तम् ॥

असंयोगाच्च मुख्यस्य तस्मादपकृष्येत ॥ १६ ॥

उपोनिष्ठो मस्याहीनशब्देन सह वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्धाभावा-
 दहीनस्युक्ता द्वादशापसत्ता ज्योतिष्टोमादपकृष्येत्येष सिद्धान्तसूत्र
 श्लोकद्वयत व्याचष्टे * मुख्य इति * गुणयोगेनाप्यहीनशब्दसम्बन्धा
 नास्तीति कथं च नेत्यननोक्त भाष्यात् द्वादशापसत्तास्यामप्रतीतेरही-
 नशब्दासंयोगव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षसूत्रनिर्दिष्टाहीनशब्दा-
 संयोगव्याख्यायां तत्सङ्गतत्वेन बुद्धिस्थद्वादशापसत्तस्यापकृष्येते-
 त्यनेनान्वयसौकर्यापान्यथाव्याख्येति परिहारसूचनार्थं तेन * सङ्गत-
 त्युक्तम् * प्रश्नपूर्वं द्वादशापसत्ताया ज्योतिष्टोमासयोगोपपादनार्थं
 कथमित्यादिभाष्ये 'पृष्ठीभ्रुते' । सम्बन्धमात्रवाचित्वे ऽपि निर्दिष्टो-
 पसामान्यायागात्सम्बन्धविशेषपरत्वापेक्षया विधीयमानसंस्थापे-
 क्षिताद्वाङ्मिसम्बन्धविशेषपरत्वावगत्या विनियोजकत्वस्य निर्वात
 मनुष्याणामिति पुरुषप्रधानो निर्देश इत्यादिनिविताधिकरणभाष्यव-
 क्ष्यमाणन्यायेनाचगमान्तस्समासाश्च ज्योतिष्टोमेनाप्येकवाक्यत्वोपप-
 त्तरयुक्तमाशङ्क्य वाक्यमरुणया क्रीणातीति भाष्यवद्विदमपि विशेषत-
 म्यपे वाक्यस्यापि व्यापारोक्तेन तु ध्रुव्यभावाद्यप्यहीनोक्तिव्याह-
 रणवाचिसंभ्रमेनेति सूचयितुमाह * द्वादशत्वमिति * नन्वि-
 तिभाष्य पूर्वपक्षोक्तधृतिविराधपरिहारानुभाषणार्थत्वेन व्याचष्टे *
 यतिरिति * नेतीत्यनुभाषणपरिहारभाष्यमौपचारिकत्वावयवस्य मु-
 ख्यत्वप्रतियोगिनो गौणत्वस्य पूर्वपक्षिणानुक्तत्वाद्युक्तमाशङ्क्य गौ-
 णात्तौपचारिकत्वं विवक्षितं नञ्प्रमासात्समासावयवव्युत्पत्तिर्वेति
 विफलप्याद्यकल्पनिरामायेतद्भाष्यमित्यर्थं व्याचष्टे * तदिति *
 प्रकरणवाधापत्तेर्मुष्यसम्बन्धांकिरयुक्तेत्याशङ्क्य न प्रकरणानुरोधे-
 नेत्युक्तम् । यं विद्वत् स्व नैश्रुत इत्यादौ नैश्रुतादिशब्दानां प्रकर-
 णानुरोधेनावि ध्रुव्यर्थत्वान्नो ऽदृष्ट इत्याशङ्क्याह * न चेति *
 विधावप्यष्टानुपभृतीत्यष्टशब्दस्य ध्रुव्यर्थत्वान्न चतुष्टयपलभणा-
 र्थता एतेत्याशङ्क्याह * नचास्येति * चतुष्टयवाचिशब्दान्तरा-
 भावादष्टशब्देन तद्विश्रुणाश्रुपगता ज्योतिष्टोमवाचिनस्त्वह सान्द-
 शब्दस्य भावाद्वाहीनशब्देन तल्लक्षणा युक्तेत्याशयः । आद्यकल्प-
 निरासमुपसहरति * तस्मादिति * त्रिन्यतिभाष्येण द्वितीय क-

रूपमाशङ्क्य तन्निरासार्थं नेतीतिभाष्यं मध्यादात्तद्योक्त्या समूहवा-
 चिखप्रत्ययान्तरत्वेनावयवव्युपत्यार्हगणवाचित्वात्त्वर्थत्वेनाभासमान-
 महर्गणात्मकेष्वपि सत्रेष्वहीनशब्दप्रयोगाभावेन केवलयोगिकत्वा-
 योगाद्युक्तमाशङ्क्य योगरूढ्याशयत्वेन व्याख्यातुमाह * न चेति *
 अहीनशब्दस्याखण्डस्याहर्विंशष्टगणवाचित्वे ऽनेकशक्तिकल्पनापत्तेः
 समुदायप्रसिद्धयागादहीनशब्दावयवभूतस्याह. एवमस्याह परिमिते
 सामयागाभ्याससमूहे समुदायप्रसिद्ध्या नऽसमासनिरासादित्येवं
 व्याख्येयं विशेषणभूतश्च नऽसमासो ऽनेन निषिद्धयत न विशेष्य-
 भूतावयवव्युत्पत्तिः । समुदायप्रसिद्धौ नऽसमाननिरामेन नऽस-
 मासचिह्नभूताद्युदात्तत्वाभावेन तन्निरासो ऽनर्थक इत्याशङ्कोपच-
 यार्थत्वेनार्थवत्त्व चशब्देन सूचयस्तथासतीति भाष्य व्याचष्टे *
 न च नऽसमासस्येति * नमित्यन्वाख्यानारूपलक्षणसद्भावाच्चिह्न-
 वाची लक्षणशब्द चिन्हाभावमुपपादयति * नऽसमासं हि स-
 तीति * नऽसमासस्य तत्पुरुषत्वाद् बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्य-
 त प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनुवर्त्तमाने तत्पुरुषे तुव्यार्थतृतीयास्यभ्युप-
 मानाव्ययद्वितीयाकृत्या इति स्मृत्या ऽव्ययारण्यस्य नञ् पूर्वपदस्यो-
 दात्ताख्यप्रकृतिस्वरत्वान्वाख्यामादित्याशयः । मध्येतिभाष्य खप्रत्ययां
 तत्त्वोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * मध्येति * कथं मध्यादात्तत्वा-
 खप्रत्ययान्तरत्वाध्यवसानामत्याशङ्क्याह * तथा सति हीनि *
 आद्युदात्तश्चेतिप्रत्ययस्याद्युदात्तवर्निधानादाकार प्रकृतिस्वर सि-
 द्धातीत्युक्ते वायनेयीनीयिय फट्खच्छ्वां प्रत्ययादीनामिति प्रत्यया-
 दिभूतस्य खकारस्येनादेशविधाने यीनादिशब्दस्याप्रत्ययत्वादादेशादा-
 र्धीकारे कथमुदात्तस्वरसिद्धिरित्याशङ्क्यायनादिष्वादेशेषु स्वरसि-
 ष्यर्षमुपदेशो धिद्यते यपां फगादिप्रत्ययाना तद्वद्भाष्यस्य घञनङ्का-
 यमितिस्मृतेरादेशसम्बन्धिभ्यपीकारे * स्वर निष्यतीत्युक्तम् * त-
 स्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्य मध्यादात्तत्वोपपादितमिद्वान्त-
 हेत्वहर्गणवाचित्वोपसंहारपूर्वकत्वेन व्याख्यातुमाह * तस्मादिति *
 मा-हाहीनशब्दयो. सह प्रयागोपापर्यायत्वाद्यगतेर्मुख्यस्य सान्द-
 शब्दस्यार्थेन सहाहीनशब्दस्यार्थेन सहाहीनशब्दस्य वाक्यवाचक-
 लक्षणसम्बन्धाभावादित्यथ सूत्रव्याख्याार्थमपि चेतिभाष्य व्याच-
 ष्टे * अपि चिति * अर्थान्तरवाचित्वाभावे ऽहीनशब्दानर्थक्याप-
 च्युक्तार्थत्वेन व्याख्याय शब्दद्वयानर्थक्यापत्त्युक्तार्थत्वेनेतद्वच भाष्य
 व्याचष्टे * प्रकरणादिति * अहीनशब्दस्यार्थान्तरवाचित्वे ऽपि मा-
 न्दशब्दस्यानर्थकान्तद्वयसम्भेदेत्याशङ्क्याह * अर्थान्तरत्व इति * तिस्र-

उप सद इत्युपसदनुवादेन त्रित्वव्यभिचारेण नैराकाङ्क्षाद्हीनशब्दा
 नुपदानुपपत्तेरहीनशब्दस्य च सान्द्रशब्दार्थवत्त्वात्तदस्यत्वमध्यय-
 ताभावेनोभयान्वयानवगतेरनूद्यमानाहीनसन्निधेश्च प्रकरणविरोध्य-
 हीनाङ्गत्वानापादकत्वात्कथं त्रित्वस्याहीनान्वयार्थात्तरित्याशङ्क्य
 वस्तुतोऽहीनान्वयानापत्तावप्यानन्तर्यात्तदन्वयापत्तिभ्रम निवर्तयि-
 तु सान्द्रशब्द इति सूचनायानन्तर्यादित्युक्तम् । द्वादशोपसत्त्वं ज्यो-
 तिष्टोमे विधीयते ऽहीने धेत्येव यथाभाष्यमधिकरणं व्याख्यात स्व-
 मतेनाहीने द्वादशत्वविध्ययोगमभिप्रेत्याक्षिपति * न स्थिति * य-
 याहीनस्य द्वादशोपसत्तोचिता तथा ज्योतिष्टामस्य ध्रुवुपसत्तेत्यौचि-
 त्यरूपेण त्रित्वस्तुल्ये द्वादशता ऽनूद्यते न त्वहीने विधीयत-
 इत्याक्षयार्थः । स्याभिप्रेतार्थे ऽप्याक्षेपस्य स्तुल्यधेतयैकवाक्यत्वसं-
 भवे वाक्यभेदापादिका विध्यधेना न युक्तेति दुष्प्रीकोक्त एवाक्षेप-
 हेतुर्युक्ता ऽत्र त्वन्यप्रकरणे ऽन्यधर्मविधेरन्याव्ययतान्यधर्मविधौ वि-
 च्छिन्नस्य प्रकरणस्यानुसन्धानरूपा ऽहीने च द्वादशत्वप्रतिरिति हेतु-
 प्रय परमतेनोक्तमिति सूचनार्थः किलशब्दः स्वमतेन ज्योतिष्टाम
 द्वादशत्वं विधीयते चाक्यान्तराद्वाहीने प्राप्तं त्रित्वस्तुल्यधमनुद्यत-
 ल्येवमधिकरण प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथं तर्हीति * श्लोकं व्याचष्टे *
 एतदिति * अहीनसम्यन्धद्वादशात्कज्योतिष्टोमसम्यन्धिप्रित्वस्तु-
 ल्यधेत्ये प्रकृतज्योतिष्टोमोपयोगसम्भवात्प्रकरणविरोधाविरोधश्चि-
 न्तास्मिन्नधिकरणे न युज्यत इत्याशङ्कते * नान्वति * द्वादशत्वस्य
 विधेयत्वे प्रकरणस्य तद्विनियोजकत्वाद् वाधो विरोधत्वे न त्वेवं वि-
 रोधाविरोधश्चिन्तामुपपादयति * नैप इति * प्रकरणस्याविविनियोज-
 कत्वे ऽपि द्वादशत्वस्य प्रकृतज्योतिष्टोमसम्यन्धिप्रित्वस्तुल्यधेत्येन
 प्रकरणपाठानर्थक्याभावात्प्रकरणवाधोक्तिरयुक्तेत्याशङ्काह * अन्य-
 त्तिरिति * प्रकरणपाठार्थवत्त्वे ऽपि विनियोगपक्ष प्रकरणस्य प्रामा-
 ण्याविविनियोगाभावे वाधो भवतीत्याशयः । द्वादशाहीनस्येत्यस्य
 स्तुल्यधेत्येन त्रित्वविध्यैकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदानेकादृष्टकल्प-
 नापादकीवध्यधेत्यापाङ्गाद्वादशत्वस्याविधेयत्वेत्युक्तं हेतुप्रयेण वि-
 धेयता निराकर्तुंमशक्यति सूचयितुमाह * यदा स्थिति * कस्वन्त-
 रान्वयाव्यविशेषसम्यन्धविधिनैवापूर्वान्वयाव्यसामान्यसम्यन्धाक्षे-
 पे गौरवापत्तं किलान्यप्रकरणे ऽन्यधर्मविधेरन्याव्यत्व वाक्यं सत्यां
 च गनौ गौरव दोषो नास्त्य कस्वन्तराद्द्विविधश्च कस्वन्तरविधायि-
 त्वाभावानुल्लयकक्षत्वात्पूर्वोत्तराद्गसन्दशावगत, प्रकरणां विच्छेदु न
 शक्नोतीति उत्तराधिकरणन्यायोक्त्या सूचितम् । एसाभवात्वा-

पौनरुक्त्योपपत्तेर्विधित्वसम्भवे स्तुतेः प्रयोजनत्वायोगाद्विधित्वैव यु-
 क्ति सूचनार्थम् * शास्त्रान्तरेऽयुक्तम् * स्तुत्यर्थत्वे ऽप्येव प्र-
 करणमनुगृहीतं भवति प्रकरणा याधित्वेति पूर्वपक्षभाष्यसिद्धान्त-
 भाष्ययोः पूर्वपक्ष हीत्यादिवाचिकाकोपपत्ताद्यपि विधित्वपक्षे एव-
 भाष्याजंब यथाभाष्यनाक्त्याक्तम् । ज्यातिष्टोमगतद्र्युपसत्त्वस्तुत्य-
 र्थत्वे तस्मादपकृष्येतति सूत्रावयवस्याप्यनाजंबापत्तयथासूत्रमिति
 कस्मात्प्रोक्तमित्याशङ्क्याह * सर्वथा तावदिति * द्वादशात्यस्या-
 हीनसन्बन्धित्वनोक्तस्य पक्षद्वये ऽपि ज्योतिष्टोमानन्वयसाम्यादप-
 कर्षोक्तिरविरुद्धेत्याशयः प्रकरणविच्छेदशङ्कानिवृत्तिसूचनाय * ए-
 तावद्वि युक्तम् *

॥ कुलायादौ प्रतिपदोक्तकर्षाधिकरणम् ॥ ९ ॥

द्वित्वबहुत्वयुक्त वा चोदनात्तस्य ॥ १७ ॥

अतिदेशाधिकरणत्वेनानन्तरसङ्गति सूचयन्सदेहभाष्य व्या-
 चष्टे * पूर्ववदेवेति * का तर्ह्यधिका षड्भूत्याशङ्क्याह * एतावदिति *
 ज्योतिष्टोमानन्वयिगुणद्वाराभ्युत्कर्षसिद्ध पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्य * कथं
 चिद्वि युक्तम् * आशङ्कित प्रकृतेन सम्यन्धो यस्यति समासार्थ-
 प्राथम्यादस्य पूर्वपक्षत्वशङ्का निवर्त्तयन् मुख्यस्य ज्योतिष्टोमस्य
 द्वित्वबहुत्वनिमित्तयुक्तमपि प्रति यद्विधानं तस्माज्योतिष्टोमादपकृ-
 ष्यतेति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रार्थानुकर्षणार्थत्वेन चकारव्या-
 ख्यार्थं द्वित्वेति भाष्य व्याचष्टे * तत्रेति * सिद्धान्तेनाधिकरणो-
 पक्रमा येनति समासार्थं । असयोगोपपादनार्थत्वेन तस्य ज्योति-
 ष्टोमस्य यजमानद्वित्वबहुत्वाचोदनादित्वेवमचोदनात्तस्येति सूत्राव-
 यवव्याख्यार्थं नहीति भाष्य व्याचष्टे * न तावदिति * अन्यत
 सिद्धद्वित्वबहुत्वानुवादेन द्वित्वबहुत्वे निमित्तीकृत्य द्विव्युशब्दप्रवृ-
 त्त्यवगमनानयार्थक्ययो प्रतिपन्मात्रविधिपरत्वात्सख्या प्रतिपद्वप-
 नेकार्थविधौ च वाक्यभेदापत्तनेह वाक्यद्वय ज्योतिष्टोमाद्भूत्वेन द्वि-
 त्वबहुत्वे विधीयेत इत्यर्थं । अधिहितत्वात्तति वाचिकस्य वक्ष्यमा-
 णार्थानाक्षेपापक्षया तावच्छब्द सख्यानपेशस्य यजमानस्य यजमा-
 नानपक्षाया या सख्याया नित्यत्वेन सख्यायाश्चाव्यवस्थितत्वाधिक्येन
 निमित्तत्वायोगाम्भूष्यामह हविषा विशेषणमिति वचनमानविशि-
 ष्टाया निमित्तत्वे ऽपि न वाक्यभेदापत्ति प्रतिपत्प्रकरणा च यजमान-
 द्वित्वे निमित्तत्वे युय द्विष्य स्वर्पतो इति कुर्यादिति निमित्तोद्देशेन
 मन्त्रे चिहित प्रकरणाद्व प्रतिपत्त्वावगतेर्यदप्रये च प्रजापतये च

सायं जुहोतीति कालोद्देशेन देयतायां विहितयां प्रकरणप्राप्तजुहो-
त्यनुवादव्यप्रकरणप्राप्तप्रतिपदनुवादसम्भवात् प्रतिपत्तिनिमित्तयो-
द्देश्योद्देशाद्वाक्यभेदापत्तिः । प्रतिपत्त्वेनैव च मन्त्रविधिभिरेत्य
प्रतिपद्विभ्युक्तिः । अनेकस्तोत्रीयागणात्मके स्तोमे कस्याश्चित्तोत्री-
याया नियमनादित्वप्राप्तेराद्यस्तोत्रीयत्वाव्यप्रतिपत्त्वप्राप्तेः स्तोमवि-
धिर्नैव सिद्धत्वात्स्वरूपेण प्रतिपद्विभ्यनुपपत्तिः । एकस्य यजमा-
नस्य ज्योतिष्टोमानुष्ठानाद्यकायशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायात् ज्योतिष्टोमे
ऽपि विहितयजमानैकवत्यागेनार्थात्तद्वित्त्वबहुत्वप्राप्तिर्भविष्यतीति
भाशङ्का भाष्यातादेकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वावगतेरेकत्वाभावेनाधि-
काराभावादेव त्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयत्वानुपपत्तेर्नार्था-
द्वित्वप्राप्तिरिति परिहारमुत्तरसुत्रद्वयारूढमप्येकत्वस्याशक्तिकृता-
ङ्गत्यागन्यायविषयत्वसदसद्भावसन्देह एवात्र सन्देहहेतुरिति सूच-
नार्थं तस्य द्वित्वस्य बहुत्वस्य वा ज्योतिष्टोमे ऽर्थाक्षेपाभावादित्ये
षमचोदनात्सत्येति सूत्रावयवारूढं कर्तुमाह * भविहितत्वाच्चेति *
यपनिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुलालादिषु त्विति * सिद्धान्त-
मुपसहरति * तस्मादिति *

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् ॥ १८ ॥

एकाशक्तिपक्षेणापभादार्थाद्वाभ्यां बहुभिर्थां कृतस्य ज्यो-
तिष्टोमस्य द्वित्ववहुत्वसंयोगो भविष्यतीति प्रतिपद्विधानस्यार्थप्राप्त-
द्वित्ववहुत्वसंयोगविषयत्वकल्पनांकेर्वाजं तावदाह * प्रकरणाद्वेति *
द्वित्वबहुत्वविरोधात्प्रकरणवाधमाशङ्काह * न चेति * साक्षाद्य-
ज्ञान्तरसम्यन्ध्रभ्रवणे ऽपि द्वित्ववहुत्वसम्यन्ध्रव्यवस्थाच्छक्तिविरोधो
ऽपरिहार्य इत्याशङ्काह * यजमानेति * द्वित्वबहुत्वोद्भाङ्गिभावार्थत्वे
प्रकरणगम्याद्भाङ्गिभाववाधकत्वस्यानिमित्तार्थत्वे तु भिन्नविषयत्वे-
नाधिरोधात्त्र वाधकत्वाशयः । द्वित्ववहुत्वश्रुत्योद्भवजमानकर्तृक-
कतुलक्षणया तदङ्गत्वावेदकत्वात् विरोधो भविष्यतीत्याशङ्काह
* न चेति * लक्षणापि लौकिकीत्वाद्युक्तैवेत्याशङ्काह * न हीति *
श्रौतद्वित्ववहुत्वाङ्गत्वावेदकत्वादेव तर्हि विरोधां भविष्यतीत्याश-
ङ्काह * द्वित्वादीति * श्रौतस्य द्वित्वादिसम्यन्धस्य निमित्तमा-
धौपयिकत्वे ऽपि संक्रान्त्यादौ निमित्ते फलार्थस्नानादिविधियत्
द्वित्वाद्यौ निमित्ते प्रतिपद्विदेः फलार्थत्वसम्भवात्स्वातन्त्र्योपपत्तेर्न
ज्योतिष्टोमे निवद्यो युक्त इत्याशङ्काह * फलेति * फलकल्पना-

यामधुतफलतत्साधनेतिकर्तव्यताकल्पनागौरवापत्तेः प्रकृतप्रत्य-
 न्धयकल्पनैव ततो ज्यायसीति वाच्ये प्रकरणप्रमाणकारेण फल्पना-
 लाघवादिति हेतुसूचनार्थं कर्मव्युत्पत्त्या प्रकृतवाची प्रकरणशब्दः
 प्रयुक्तः । एतदन्तन च प्रकरणादित्यादिवाचित्केनेति चेदिनि सूत्रावय-
 व तस्मादपकृष्येतेत्यनुकृष्टसूत्रावयवार्थानुभाषणार्थत्वेन व्याख्याय
 पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्य प्रकरणादिति हेतुना मयद्रुकप्लुति-
 न्यायादन्नागतेन परिहारोक्त्यर्थं वाच्येतेत्यन्त भाष्यं व्याख्यानम् ।
 असयोगादित्यनुकृष्टसूत्रावयवार्थानुभाषणार्थत्वेनावृत्त्येति चदिति
 सूत्रावयवव्याख्यानार्थं वाच्यतामिति भाष्यं व्याचष्टे * यस्मिन् *
 तत्परिहारार्थत्वेनार्थकृतस्येति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमसत्यपीतिभाष्यं
 व्याचष्टे * तदिति * अचोदनात्तस्येति सूत्रावयवोक्तानुपपत्ति
 निराकृतंमाह * न हीति * हित्वयद्द्वययोरर्थप्राप्त्युपपादनार्थत्वेन
 पक्षेणेति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं य एक इति भाष्यं व्याचष्टे * अस्ति
 चेति * एकस्यायक्तावपि यजेतेत्यक्तव्यश्रुतिविरोधाश्रानेकयजमान-
 प्राप्ति सम्भवतात्याशङ्क्य परमतेन तावत्परिहार विवक्षित हीत्यु-
 त्तरसूत्रस्यभाष्यसूचितमाह * न चेति * घट्टयमाणानालोचनेन प्र-
 त्यक्षस्थाने सर्वविचारानामनवस्थानापत्तेरतत्परिहारपरितापादश-
 क्तिकृताङ्गत्यागन्यायेनैकत्वत्यागादनेकयजमानप्राप्तिरिति स्वमतेन प-
 रिहारान्तरोक्त्यर्थमवश्येतिभाष्यं व्याचष्टे * सत्यामपि चेति *
 षष्ठे सर्वशक्तौ प्रवृत्ति स्यात्तथाभूतापदेशादिति सूत्रेण नित्ये ऽपि
 प्रयोगे सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तौ सत्यां प्रवृत्तियुक्ता विधस्त्वेकश्रुतित्वा-
 दपर्यायविधानात्प्रधानेन श्रुतिभूतामिसयोगादर्थेन युगपत्प्राप्ते-
 यथाप्राप्त स्वशब्दार्थो निरीतत्तस्मात्सर्वप्रयोगे स्यादित्येकादशा-
 धिकरणन्यायन सर्वाङ्गोपेतप्रयोगापदेशादिति पूर्वपक्षयित्वा ऽपि
 चाप्येकदशे स्यात्प्रधाने ह्यर्थनिवृत्तिगुणमात्रमित्तरत्तदर्थत्वादि-
 त्यनेनाङ्गकदेशे ऽपि शक्तौ सत्यां नित्ये प्रयोगे प्रवृत्तियुक्ता
 शक्त्यपेक्षत्वे ऽप्यधिकारस्य सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तेरनित्यत्वेन नित्य
 सर्वाङ्गोपेत कुर्यादिति विध्ययोगाद्यदा सर्वाङ्गोपेत कर्तुं श-
 क्युयात्तदा कुर्यादिति विध्यार्थाभ्युपगमे च यावज्जीवादिशु-
 स्यवगतमित्यत्वाविरोधापत्तेर्यावन्यङ्गानि कर्तुं शक्युयात्तार्वाङ्ग-
 रूपेण नित्यं कुर्यादिति विध्यार्थावसायाद्यावच्छङ्काङ्गोपेते प्रधाने
 ऽनुष्ठिते विध्यर्थनिष्पत्तेरितरस्य चाशक्यस्याङ्गस्य प्रधानार्थत्वेन
 गुणभाष्यत्वाद् गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादिति दशमाधिकरण-
 न्यायेनाङ्गलापे ऽपि प्रधानानुष्ठानस्य युक्तत्वादिति सिद्धान्तविषय-

माणत्वाद्यजमानैकत्वमपि कदा चित्परित्यज्यानेके यजेरन्नित्युक्तौ
 कर्तुरेवाधिकारदकः प्रतिशिष्टस्यैव च कर्तृत्वादेकत्वस्यागं ऽधिका-
 राभावाद्यागानुष्ठानेन त युक्तमित्याशङ्क्य बहुषु बहुत्वचन द्व्येकयोर्द्वि-
 वचनैकवचने इति बहुद्व्येकशब्दानां सव्याप्रधानत्वाभ्युपगमात्कर्तृ-
 रैकत्वे द्वित्वे बहुत्व इति च व्याख्यानान्तरस्याविशेषणत्वेन संख्या-
 न्ययान्प्रागव कर्तृत्वप्रतीतेरैकत्वस्यागं ऽपि कर्तृत्वसद्भावेनाधिकार-
 सद्भावाद्यागानुष्ठानोपपत्तिस्त्वचनार्थम् * यथैवत्युक्तम् * सूत्रता-
 त्पर्यमुपसंहरति * तत्रश्चति * प्रतिपद्विधानान्यथानुपपत्तिरूप-
 दर्शनात्कल्पितया ज्योतिष्टोमस्य द्विषड्वयजमानकत्वधृत्या विद्विताभ्यां
 द्वाभ्यां बहुमिथा कृतस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वसयोगो भविष्य-
 तीत्यथ स्वयमन्यथार्थकृतस्येति मुद्रावयव व्याचष्टे * अथ वेति *
 ज्योतिष्टोमेन द्वौ यज्ञो वा यजेरन्निति धृतिकल्पने द्विषड्वययोर्द्वि-
 त्वयद्बहुत्वविधि विनानर्धक्यापत्तेरनन्यगतित्वेन निरवकाशात्प्रा-
 ज्ञेनेत्येकवचनाख्यातश्रुतेराद्यथानाना मध्ये कस्मिंश्चिदाख्याते प्रयो-
 क्तव्यं प्राथम्यात्प्रयोगोपपत्तेर्गत्यन्तरसम्भवेन साधकाशब्दादकत्व-
 मत्यन्त याध्यतत्वाशङ्कानिरासार्थत्वेनैतत्प्रतिपद्विधिपक्षणेति सूत्राव-
 यव व्याचष्टे * सा चति * यदि च हेतुत्वतिष्ठेति न्यायात् सू-
 र्पैकार्थसमवायिना ऽन्नकरणाद्यान्तरसामान्यस्य होमसाधनत्व-
 हेतुत्वान्यथानुपपत्त्यान्यथविधि कल्प्यमानो यथा शूर्पविषयपत्र क-
 ल्प्यते तथा द्वित्वादिनिमित्तप्रतिपद्विशेषविध्यन्यथानुपपत्त्या द्वित्वा-
 दिविधि कल्प्यमान प्रतिपद्विशेषपक्ष एव कल्प्येन इत्याशय । न
 त्वेतद्युक्त प्रतिपद्विशेषनिमित्तद्विरत्रादिविधिकल्पने ऽन्योन्यानिमित्तत्वा-
 पत्त्या ऽन्योन्याश्रयापत्ते निमित्तानपेक्षद्वित्वादिविधिकल्पने तृता-
 स्मै गायता नर इति प्रतिपद कुर्यादिति नित्याया प्रतिपदो नैमित्तिक-
 क्त्वा प्रतिपदावाधनायां द्वित्वबहुत्वयास्तन्निमित्ताभ्या प्रतिपद्विशेषमक-
 विषयस्यनियमं ऽपि तद्विधायिन्यो भुक्त्यो प्रतिपद्विशेषानपक्षत्वा-
 त्सत्रैव प्राप्तैकत्वचोदनाया विरोधपरिहारायोगेन याधे सत्युपास्मै
 गायता नर इत्यस्या अपि प्रतिपदो ऽनन्यगति-याद्विषयजमानकयो-
 रेव प्रयोगयोर्विकल्पेन निवेद्यापत्तः । तस्मात्प्रौढिमात्रेणैव व्या-
 ख्याकृता ।

न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥ १९ ॥

प्रकृतिपद स्वय तावत्प्रक्रियतइति कर्मव्युत्पत्त्या प्र-

कृतधाचिद्वेनासंयोगाभु मुख्यस्योति मुख्यपद्वत्तद् ज्योतिष्टो-
 मोक्तपार्थतया व्याचष्टे * प्रकृतीति * यथाभाष्यं व्याचष्टे
 * औपदेशिकत्वात्तेति * भातिदेशिकं सदेकत्वं प्रयोगाव्यवहार्य-
 स्यैकेन कर्तुमशक्यत्वात्तद्वशेन कपालवद् बाध्मंत द्विविधे ऽपि तु
 ज्योतिष्टोमप्रयोगे तस्यैकवचनभृत्या प्रत्यक्षविहितत्वात्प्राथम्येन वा-
 धो युक्त इत्यर्थः । विवक्षितं हीति भाष्यमपि वक्ष्याशक्तानिरासार्थत्वेन
 व्याचष्टे * न वेति * पष्ठाद्यन्यायेन पुरुषस्य प्रधानतयोद्देश्यत्वे-
 नैकत्वस्य पुंस्त्ववतुद्देश्यविशेषणत्वमपि वक्ष्याकारणमस्तीत्याशङ्क्य प्रा-
 धान्यस्य भावनानिष्पादकत्वाव्यवधानुपपत्तिकल्प्यत्वेन गु-
 णत्वस्य शास्त्रव्यापारादाव्यातोक्तस्यैकत्वस्य भावनाक्षिप्तगुणभूतो-
 पार्दीयमानकर्तृविशेषणत्वाच्चिक्षोपपादयिष्यतइत्याह * यथा
 वेति * यथापि हीति भाष्यमेकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषय-
 त्वाभावोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * यदपीति * भावनासंख्ययोरैक-
 प्रत्ययवाच्यत्वान्नावनाप्रतीतिकालेष संख्याप्रतीतेस्तदा च भावना-
 क्षेप्यस्य कर्तृप्रतीतत्वेन विशेषणत्वायोगात्प्राथम्येन तु निष्पाद्यत्वा-
 यथा कथं चिन्निष्पादकाक्षेपे ऽप्यक्रियात्वेन स्वतन्त्रनिष्पादक-
 त्वरूपाक्षेपायोगादावदेवेह भाव्यर्थः प्रतीतत्वावदेव कापि भाव-
 ना कर्ता कश्चिन्नविषयतीत्यवधार्यत इति कर्त्रधिकरणवार्तिके च
 धात्वर्थेन स्वतन्त्रनिष्पादककर्त्राक्षेपस्य वक्ष्यमाणास्य प्रौढिमात्रत्वा-
 द् बहुश्लोकशब्दानां संख्यामात्रस्य वाच्यत्वान्वावधानमित्येवं पर-
 त्वाप्रथमप्रतीतत्वेन संख्याया एव विशेषणत्वावगतयेज्जेतेत्येक-
 वचनादेकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वप्रतीतेरेकत्वाभावे कर्तृत्वाभावेना-
 धिकाराभावापैकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयता युक्तेत्याश-
 यः । यदि व्याग्याङ्गत्यागे ऽप्येकस्या शक्तिः स्यात्ततो गुणलोपे च
 मुख्यस्य क्रिया स्यादिति न्यायात्प्रधानानुरोधेन गुणभूतैकत्व-
 त्यागः शङ्कोत न त्वेतदस्तीत्याह * शक्नोति हीति * कर्तृविशेषण-
 त्वाभ्युपगमे ऽप्येकत्वस्य त्यागो न युक्त इति प्रौढिं दर्शयितुमाह
 * उत्पत्तीति * सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिचोदनास्यत्वेनैकत्वस्य कर्मरू-
 पत्वावधारणात्तरागे कर्मण एवाननुष्ठितत्वापत्तेरुत्पत्तिकाले च
 बहुवक्षिणत्वाद्येकाशक्तिहेतुवचनगमेनानुपसञ्जातविरोधावस्थायां भु-
 तत्वाद्भवन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति च प्रयोगचोदनास्यत्वेनानु-
 ष्ठानप्रत्ययप्रत्यासन्नतया बलवत्त्वादित्याशयः । तस्मादिति भाष्यं
 सुप्राथम्योपसंहाराद्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * अर्थं व्याख्याते
 पक्षेणेतिशङ्क्यसुप्राथम्यं विद्वतो क्व चिद्विद्वत्त्वबहुत्वाभ्यामपि संयोगा-

सद्भावेनार्थाक्षेपायोगोक्त्यर्थत्वेन प्रकृतेरेवैकत्वसंयोगनियमादित्येवं
 व्याख्यातुमाह * यदिति * प्रतिपद्विशेषनिमित्तो यजमानसंख्या-
 विशेषो यजमानसंख्याविशेषनिमित्तश्च प्रतिपद्विशेष इत्यन्योन्याश्र-
 यापत्तेः प्रतिपद्विशेषनिमित्तद्विवहुयजमानकत्वधृतिकल्पनायां-
 गात्प्रतिपद्विशेषानपेक्षधृतिकल्पने चैकत्वचोदनाविरोधापरिहारात्त-
 जमानसंख्याविशेषाविशिष्टप्रतिपद्विशेषविकल्पनपूर्व तदन्यथानुप-
 पर्या विशेषणभूतसंख्याविशेषविधि कल्पयित्वा संख्यान्तरपक्षे
 प्रतिपद्विशेषविध्यभावात् संख्याविशेषस्यार्थान्निमित्तत्वं वाच्यं कु-
 लायादौ तु सख्याविशेषप्राप्तेर्गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेश्च न विशि-
 ष्टविधिः सम्भवतीत्याशयः । अथेत्यादिभाष्येण यासनाविति द्वि-
 वचनवत् ज्योतिष्टोमं ऽपि पत्न्याशयं द्विवचन बहुवचन वा भ-
 विष्यतीत्याशङ्क्य वैषम्योक्त्यर्थमुच्यते इत्यादिभाष्य व्याख्यास्यत्त्वयं
 तावत्सम्मं प्रजासम्भ्रमे दारेषु नान्य कुर्वीतति दारान्तरनिषेधेनैक-
 पत्नीकत्वनियमात्पत्न्याशयस्य द्वित्वस्य नित्यत्वेन निमित्तत्वं न स-
 म्भवतीति परिहारमाह * पत्नीति * व्याचष्टे * बहुभ्य इति * ८८५
 बहुवचस्यैकशेषत्वाभावात्प्रतीकेन बहुत्वयुक्त वाक्यं गृहीत्वा
 तुल्यन्यायत्वाच्च चकारेण द्वित्वयुक्तं वाक्यमन्वाचिरयास्मिन्वा-
 क्यद्वये यो यजमानशब्दः स पुमान् स्त्रियेति लक्षणाद्विकल्पकशेषः
 कल्प्येत सच्च पुंस्युत्वस्य पुद्वित्वस्य वा सत्राहीनेषु विहितस्य द्विव-
 चनान्तरायां स्वरसात्प्रतीतेर्निष्प्रमाणक इत्येव योज्य निमित्तोपा-
 दानानर्थक्यदोषोक्तिप्रसङ्गेनेह त्विति भाष्यावयवं व्याख्याया सम्भ-
 वादिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * क्षौमे इति * प्राञ्चयो ऽग्नीनाद-
 धीतेर्युत्पत्तिशैकत्वविरोधिपुन्द्रित्वविध्ययोगात् क्षौमाण्यगुणवि-
 धानार्थत्वेन च वाक्यार्थवत्त्वोपपत्तेः पुन्द्रित्वाप्राप्तिमगतिहेतु सूच-
 यितु गुणस्य तु विधानत्वात्पत्तयां द्वितीयशब्दः प्रयुक्तः क्षौमवाक्ये
 पुन्द्रित्वाविधाने ऽप्यन्यत्र क चाद्विधिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थम्
 * न हीत्युक्तम् * भाषि चेतिभाष्य व्याचष्टे * एकेति *
 विकल्पेनार्थवत्त्वमाशङ्क्य नित्यनैमित्तिकत्वेन विषमविशिष्टाद्विक-
 द्वायोगो ऽभिहितः । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्ये त-
 स्मानुक्तव्ये एवेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्येण गतार्थमाशङ्का-
 पिशब्देन युच्यन्तरोपसंहारार्थत्वं सूचयन् व्याचष्टे * तस्माद-
 पीति * न चाहीनवत्प्रकृतयज्ञसम्येन्धो ऽस्तीत्यादिवाचिकेन
 कल्पन्तरान्वयाधेदकप्रमाणाभावाद्यजमानद्वित्वबहुत्वस्वरूपान्वये चा-
 नर्थक्यापत्तेरुक्तार्थयोगमुक्तमनुभाषणपूर्वं द्वेषा परिहरति * यदिति *

उयोनिष्टोमस्य प्रतिपद्मिभूतयजमानद्वित्वप्रभुत्वसंयोगाभावात्प्र-
तिपदोक्तफर्योऽपि क्रत्वन्तराङ्गत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य द्विपचना-
न्तयजमानशब्दोपस्थापितस्य द्विपजमानकस्य यद्यस्याहीनवच्छेष्टथा
बहुपचनान्तोपस्थापितस्य च बहुयजमानकस्य तादर्थ्यचतुरर्थ्याप्राधा-
न्याभिधानाच्छब्दार्थे प्रमाणां सूचयन्नधिकरणार्थमुपसहरति * त-
स्मादिति *

॥ जाघन्या अनुत्कर्षाधिकरणम् ॥ १० ॥

जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ २० ॥

जाघनीपत्नीसंयाजान्वपधिधर्शपूर्णमासयोः पशौ घेति
चिन्तायाः प्रकरणस्य पूर्वः सघिरोधाघिरोधचिन्तात्याभावेनासङ्ग-
तिमाशङ्क्य निमित्तत्वेनोद्देशभूतयोर्द्वित्वप्रभुत्वयोः प्रकृतकर्मासंयो-
गात्तरसयुक्तानां पत्नीसंयाजानामप्युत्कर्षे प्रसक्तमपधर्दितुं चिन्तै-
वेति घिरोधाघिरोधचिन्ताफलभूतोत्कर्षानुत्कर्षचिन्तात्वात्सद्धान्तमाह
* उत्कर्षेति * जाघन्यास्तृतीययाङ्गत्वोक्तेः सस्कार्यत्वायोगिनो-
त्कर्षेत्वायोगावुत्कर्षेऽङ्कानुपपत्तेरधिकरणानारम्भमाशङ्क्य पदवच-
यवत्त्वेन पशु घिनोपादानाशक्तेरवयवत्वेनैव चात्तराङ्गादिवदवय-
व्यप्रयोजकत्वाद्भक्तवानुपपत्तेः प्रयाजशपवत् तृतीयाभङ्गेन सस्का-
र्यत्वं न्यायाभासात्पुरुषयुद्धिप्रभवाच्छङ्क्यतरति परिहारसूचनार्थां
बुध्युक्तिः क्रियतरति धर्तुं प्रयुक्तस्य प्रत्ययस्यानुप्रहार्यं कस्मि-
न्धिज्ञातौ प्रयोज्ये नित्याया प्रतिपदः प्रकृतौ विहितायाः कुलाया-
दिष्वप्यतिदेशात्प्राप्तिं प्रसङ्गाद्धारयितुं प्रतिपदन्तरविधिर्युक्तः जा-
घन्यास्तु प्रकृतावप्रस्तुतत्वात् युक्तः सस्कारविधिरित्याशङ्क्य पत्नी-
संयाजानां प्रकृतावाराधुपकारित्वेन विहितानां प्रसङ्गात्पशाघनिदे-
शप्राप्तानां जाघनीसंस्कारार्थत्वविधेर्युक्तत्वसूचनार्थं प्रसङ्गवाची प्र-
स्तौतिः प्रयुक्तः । प्रश्नपूर्वं सन्देहहेतूत्तरार्थं कथमित्यादिभाष्यं व्याच-
ष्टे * जाघन्येति * कीदृशवचनव्यक्तिद्वयमित्यपेक्षितं पत्नीसंयाजा-
नां गुणत्वं जाघन्याः प्राधान्यमित्येका जाघन्या गुणत्वं पत्नीसंयाजानां
प्राधान्यमिति द्वितीयेतिविवरणार्थं यदीत्याद्युक्तं सर्वपशुप्रकृतित्वा-
दग्नीषोमीयगतयुक्तं संस्कार्यत्वोपपादनार्थात्तराङ्गत्वात्पत्निसंया-
जानां तत्काले पशुकार्यस्य प्रधानस्य कृतत्वात्तदवयवभूताया जाघ-
न्याः कृतार्थतोक्ता नेह पत्नीसंयाजानामुत्कर्षानुत्कर्षचिन्ता किन्त्वस्य
वाक्यस्थेत्येतद्विधानमिति भाष्यस्यविधानशब्देनाकमिति सूचनार्था

विधानोक्तिः । किं तावदित्यादिभाष्योक्तं पूर्वपक्ष सङ्गृह्णाति * कि-
मिति * अचोदनादित्यस्य पूर्वाधिकरणाद्यसूत्रस्य हतोर्जाघन्या'
पशुरहितपोर्दशपूर्णमासयोर्धोदधितुमशक्यत्वादित्येवमर्थाङ्गीकार-
णोत्कर्षहेतुतयानुपक्तस्य व्याख्यार्थेन जाघन्यामिति भाष्येण प्रति-
ज्ञाते सन्निपत्योपकारित्वे कथमिति प्रश्नाक्षिप्तयाहेतूक्त्यर्थमारानुप-
कारित्वमपेक्ष्य सन्निपत्योपकारित्वस्य पशुपुरोडाशाधिकरणन्याय-
नाभ्यर्हितत्वादित्युक्तम् । शब्दादितिभाष्ये शब्दोक्तेरकपदोपादान-
लक्षणश्रुतिवाचित्यसूचनायान्यत्र चेत्युक्तम् । सौत्र हेतुमेकदेशश्चेति
भाष्यव्याख्यात स्पष्टयितुमकदेशेऽयुक्ते विद्यमानैकदेशिसयोगस्यैक-
देशप्रव्याप्रयोजकत्वहेतुतया चक्ष्यमाणस्यैकदेश्यभावेनाभावादेक-
देशो प्रयोष्यतरत्याशङ्क्य परप्रयुक्तभूतैकदेश्येकदेशप्रहणे सम्भव-
त्यन्यप्रयोजकता न युक्तेति सूचनार्थम् * तथा सति चेत्युक्तम् * ८८९।१
अपहृष्येतेत्यहीनाधिकरणसिद्धा-तनुप्रावयवस्य द्वित्यथदुत्वयुक्तं
चेति चकारानुक्तप्रत्ययापि जाघनी चति चकारेणानुक्तस्य पूर्वपक्ष
प्रतिज्ञार्थत्वेन व्याख्यार्थं भाष्यस्यमुत्कर्षपद व्याख्यातुमुत्कर्षोक्ति ।
नन्यित्याशङ्काया परिहारे सत्यमित्यादायुच्यते शब्दस्योत्तरग्रन्थ-
शेषत्वमनन्यत्तयितुमाह * सति * एव सतीति भाष्य पत्नीस-
याजानां सन्निपत्योपकारित्वोक्तिप्रयोजनोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *
पर चेति * कर्मानुष्ठान कथ्यते इनेनेति व्युत्पत्त्यानुष्ठानकथनार्थं पर
भाष्यमित्यर्थं । कस्मात्प्राप्तरग्रन्थशेषतोच्यते शब्दस्येष्यत इत्याश-
ङ्काह * यदि पुनरिति * विहितत्वाभ्युपगमेन परिहारे दष्टे
पत्नीसयाजानुष्ठानेति वाक्यान्तरेण विहितत्वे सति दर्शपूर्णमास
याजाघन्यभावे ऽपि पत्नीसयाजानुष्ठानापत्त. पूर्वपक्षोत्कर्षोत्कर्षोक्ति
प्रसङ्गादनिष्टापत्तिपरिचोदनाच्छायापतनयुक्तमवेत्यापदोत्तरेत्युक्त-
म् । पशो जाघनीप्रतिपादनार्थत्वं ऽपि दर्शपूर्णमासयोराराधुपका-
रित्वेनानुष्ठानविरोधाज्जाघनी त्रित्यादनोंत्तरत्व सम्भवतित्याशय ।
अत परिहारवाचिरचनत्वनैव सतीत्यादिग्रन्थजात जाघनीवाक्य-
न पत्नीसयाजसंस्कृता जाघनी कर्णेति चचने सति वाक्यान्तरादण-
पूर्णमासया पत्नीसयाजानुष्ठान ऽपि जाघनीवाक्यात्पत्नीसयाजेषु
जाघनी प्रतिपाद्यत तस्मात्पशो इदयादिनिष्पात्तप्रयोजनत्वेन विश-
स्यमान पशुमनुनिष्पन्नाया जाघन्या. प्रतिपात्तरित्येव योज्यमि-
त्युपसहरति * तस्मादिति * जाघनीवाक्यस्य जाघनीसंस्कारा-
र्थतया पत्नीसयाजविधायित्वे सति कत्यवयवनिर्दिष्टाया जाघनी
स्वरूपावयवैकत्वापत्ते. प्रतिपच्छब्दाक्रानुगामित्वप्रतीतियदनेनैव

घाक्येन जाघनीशब्दापभ्याव्यक्तुगामित्यप्रतीतेरभ्युपगमनीयत्वा-
 त्प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासगामित्यवाधापस्या तत्राकरणप्राप्तेदर्शपूर्ण-
 मासयो पत्नीसयाजा इति भाष्यं न युज्येतेत्याशङ्कते * नन्यति *
 जाघनीवाक्यं यिना पभ्याव्यक्तुगामित्यासिद्धौ घाक्येन प्रकरणा-
 वाधादर्शपूर्णमासया पत्नीसयाजाकरण प्राप्नुयादितिदेशान्तु तत्रा-
 मित्यप्रतीतिसम्भय घाक्यस्य तत्राध्यापारादितिदेशेन चोपदेशात्म-
 फप्रकरणवाधायोगात्प्रयुक्तातिदेशेनारमलाभार्थं प्रकरणगम्यदर्शपूर्ण-
 मासाद्भवापेक्षयात्त्राकरणाप्राप्तेन भाष्यविरोध इत्याशयेन प-
 रिहरति * प्राप्नुयादिति * उत्कर्षोक्तिस्तर्हि विरुद्धतेत्याशङ्कते
 * तेन तर्हीति * घाक्योत्कर्षो ऽत्र विघक्षितो न विधयोत्कर्ष इति
 परिहरति * सत्यमिति * पाठोत्कर्षशङ्कानिरासार्थं विद्वन्वाचित्यु-
 क्तम् । जाघन्या पभ्यकदेशत्वात्पशु यिनापादानाशक्तेरङ्गत्वेन चो-
 दयितुमशक्यत्वात्पशौ कृताथत्वात्प्रतिपाद्यत्वावगतरुद्देश्यत्वाज्जाघ-
 नीवाक्यमपकृष्यतेत्येव सूत्र योज्यमित्याशयः ।

चोदना वा ऽपूर्वत्वात् ॥ ११ ॥

जाघनी घेति भाष्य पूर्वाधिकरणाद्यसूत्रस्थानुपक्ता चोदना-
 दितिशब्दोक्ताविधेयत्वनिरासार्थत्वेन घाशब्दव्याख्यायतयाभासमान
 पूर्वपक्षसूत्रस्वचकारानुकृष्टापकृष्येतेतिशब्दोक्तोत्कर्षप्रतिज्ञानिरासा-
 भाव पूर्वपक्षसिद्धान्तसूत्रयोरन्योन्यासद्भत्यापत्ते प्रथमास्तजाघनी-
 शब्दपरण तु चकारेण पचम्यन्तभावव्युत्पन्नाचोदनादिति
 शब्दानुत्कर्षणमर्द्धीकृत्यऽविधेयत्वपूर्वपक्षप्रतिज्ञानुत्पत्तेरयुक्तमाशङ्क्य
 सौत्रेण घाशब्दोत्कर्षप्रतिज्ञाया निरस्ताया तद-
 नुत्वेनाभिमतोद्देश्यत्वनिरासार्थत्वेन सौत्रचोदनाशब्दव्याख्या-
 यतया व्याख्यातुमाह * मवेति * जाघनी सस्कार्या
 सत्युद्दिश्यमानत्वावुत्कर्षिका स्वात्सा तु तृतीयया पत्नी सयाजा-
 ख्येषु यागश्वद्भवावगते सस्कार्यत्वाभावात्प्रोद्दिश्यत किं तूपादीयते
 ततश्चेद् दर्शपूर्णमासयोरेवैतन्नाक्य विधानाख्य कार्यं कुर्वन्ना-
 क्यतइति श्लाकार्थं । भाष्य विधेयत्वाक्तेरुपादयत्वसिद्धयर्थत्वसूचना-
 योपादीयतइत्युक्तम् । पत्नीसयाजाद्भवनज्यस्य विहितत्वाज्जाघनी-
 विध्यानर्थक्यमाशङ्क्य विकल्पेनार्थवत्यसूचना * याज्यावदित्युक्त-
 म् * विधेयत्वसिद्धयर्थत्वेनापूर्वत्वादिति हेतुव्याख्यायर्थं कुत इत्या-
 दिभाष्य स्पष्टत्वादव्याख्याय पत्नीसयाजा इति भाष्य स्वरूपेण
 विहितानामपि जाघनीसस्कारार्थत्वेन विधेयत्वोपपत्तः सत्यं वि-

दिता इत्यादिपूर्वपक्षभाष्ये प्रिमिहितत्वाद्युक्तमाद्यङ्ग तरसन्धिधे-
 पुंवाथेन पुनः भृतिरित्यनेनापि न्यायेन जाघन्या विधेयत्वोक्त्यर्थत्वेन
 प्रामाण्यमाह * अथभैवेति * जाघनविवाक्यस्यैवाविधेयशब्दोक्तप्रत्य-
 भिज्ञापमानधार्थ्यवत्त्वोक्त्यर्थतां भाष्यस्य घञ्तुं ततश्चानन्तरवि-
 हितत्वान्मनसि विपरिवृत्तेरशक्यः पत्नीसंयाजानाम् * विधिरि-
 त्युक्तम् । ततश्चेति अकारार्थः । अनन्तरविहितस्यापि द्विष्टक-
 यागस्योत्तरार्द्धसंस्कारार्थत्वेन विधिवद्देयामपि जाघनीसंस्कारा-
 र्थत्वेन विधिर्नविष्यतीति स्वत्यमित्वादिपूर्वपक्षभाष्योक्तपरिहार-
 निरासार्थं यद्यपि जाघनीसम्बन्ध- पत्नीसंयाजानामविहितस्तथापि
 जाघन्याः प्राप्त्यभाषेनोद्देश्यत्वायोगात्सम्बन्धिद्वयोर्द्वेषं च विना सम्ब-
 न्धिना प्रविधेयत्वापत्त्या गौरवापत्तेः प्राक्काशावध्वयवे इवतीत्या-
 द्विद्यत्सम्बन्धविधौ तात्पर्यायोगादक्रियात्वेन जाघन्याः स्वान्तन्वयेण
 विध्ययोगे ऽपि पत्नीसंयाजोद्देशेन तत्सम्बन्धं नान्तरीयकमद्वीकृत्य
 तस्या एव विधेयता युक्तेति जाघनीसम्बन्ध इत्यादिना लक्षणत्वेन चात्र
 पत्नीसंयाजा इत्यन्तेन भाष्येनोक्ते कथंतेषामुद्देश्यतायगम्यतइति क-
 थमिति भाष्येण प्रुष्या पत्नीसंयाजानां जाघन्यन्वये विधेयत्वोपाध्व-
 त्वात्प्रत्यन्वये चानुवादात्प्रामाण्योद्देश्यत्वाद्भेदरूप्यादत्तेः विधेयत्वा-
 योगादित्थमिधानार्थं पत्नीसम्बन्धावित्वादिभाष्य दार्पणैर्षमास्ति-
 कानां पत्नीसंयाजानां परावतिदेशात्प्राप्तानां जाघन्यन्वयविधेः ए-
 र्थेवर्षादित्वात्तेषां च परमन्वयस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्भेदरूप्यानापत्तेरे-
 युक्तमाद्यङ्ग स्वरूपतो प्रातानामन्यान्यविध्ययोगेन जाघन्यन्वयवि-
 धेः स्वरूपप्राप्त्यनुवादापेक्षवारपयौ च प्राप्तानां दर्शपूर्णमासप्रकरण-
 स्त्वेन चाक्षयेनाप्रत्यभिज्ञापमानत्वेनानुवादायोगादपूर्वस्य यागस्य जा-
 घनीसंस्कारार्थत्वेन विधिः पूर्वपक्षिणां वाक्य इत्यापाद्य दूषणोक्त्य-
 र्थताया इषावयास्यन्पूर्वपक्षे पक्षे दूषयितुमाह * न वेति * वा-
 नुक्तपत्नीसंयाजानुवादासम्भवाभ्युपगमे ऽप्युद्देश्यत्वायोगाजघन्या
 नोक्तैर्काचं सम्भवतीत्याह * न च जाघन्या इति * इहोपाधीय-
 तइति धार्मिकेन पाशुकाधानपेक्षपत्नीसंयाजान्वये जाघन्याः संस्का-
 रार्थत्वेन विधिः नानुवादात्पत्नीसंयाजान्वये संस्कार्यत्वाद्देश्यत्वं न-
 स्कार्यत्वादिति * पशौ जाघ-
 कृतापेक्षार्थेनकरोतिइत्या-
 ते * पूर्वपक्षनिरासमुपसंहरति
 * तस्मादिति * पाशुकाधानपक्षपत्नीसंयाजान्वयपक्षे तु पशोसं-
 याजानां प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासाद्वात्यधिराधापत्तेर्जाघनीसंस्का-

२०१। रायत्वायोगाप्रोत्कर्षशङ्काप्यस्तीत्याह * न चेति * पत्नीसयाजोत्पत्त्या
 ऽस्मिन्पक्षे पदार्थोत्कर्षं सूचितः । वाक्याजाघन्यङ्गत्वावगते प्रकर-
 णवाध षड्भूते * वाक्यति * अनुपपन्नाना पत्नीसयाजाना जाघन्या
 विनिमोक्तुमशक्यत्वात्पत्नीसयाजान्यजतीत्युत्पत्तिवाक्यापक्षित्वे-
 नार्थविप्रकर्षाद्वाक्यमपीद् न यलीय इति परिहरति * नेति * एत-
 देव विवृणोति * यदि हीति * एवमपि तुल्ययत्त्वापत्तदोर्वैद्यौ-
 क्तिरयुक्त्याशङ्का जाघनीफलालाचनाद्विप्रकर्षाधिक्यमाह * न
 चेति * अतः पशौ दर्शपूर्णमासयार्वा प्राप्ताना पत्नीसयाजाना जा-
 घनीसस्कारार्थत्वविध्ययोगात्पूर्वस्य यागस्य तादृश्यंविधौ पूर्वपक्षि-
 णा वाच्य इत्यापाद्य दूषणोक्तौ पत्नीसम्यन्धादिति भाष्यमित्यव न्या-
 चष्ट * न चेहेति * भाष्ये च पत्नीसम्यन्धादित्यनेन वैरूप्ये सू-
 चिते सर्वयागसु सपत्नीकस्यैवाधिकारात्पत्नीकर्तृकत्वप्राप्त पत्नीशब्द-
 स्य तदनुवादत्वेनाविधायकत्वाद्द्वैरूप्यानापत्तिमायद्भ्यानर्थक्यापत्ते-
 र्यदुपत्तीकर्तृकत्वस्य च नित्यमप्राप्तवैधपत्नीदेवत्यत्वानमित्तपत्नीस-
 याजनामधेयावगचत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च पत्नीशब्दस्य देवताभूतदेवपत्नी-
 वाचित्वावगमन देवतारूपगुणविधायित्वावगमाद्द्वैरूप्यस्या ऽपरिहा-
 र्यत्वसूचनार्थं भाष्य यजमानपत्नीभिर्बागो ऽन्वीयते येन सर्वयागानां
 पत्न्यन्वयप्राप्त पत्नीशब्दो ऽनुवाद स्यात्किं तु यस्य यागस्य देव
 पत्न्यो देवतात्वरूपण साधनत्वनोच्यन्ते तासां चापूर्वं यागे प्राप्तार्थ-
 भावेन विधेयत्वापत्तेरपरिहार्यं वैरूप्यमित्युक्तम् । एतद्भाष्यविव-
 रणार्थत्वेनाथेत्यादिप्रश्नोत्तरभाष्य न्यास्यातुमाह * तत्रेति * जा-
 घन्यास्यद्रव्यपत्न्यास्यदेवताविशिष्टयागविध्युत्तरकाल यागकैम-
 र्याकाङ्क्षाया जाघनीप्रतिपादनार्थत्वावगमे ऽपि जाघन्युद्देशेनाविधा-
 नाद्द्वैरूप्यपरिहारशङ्काया निराससूचनार्थत्वेन जाघन्या त्विति भा-
 ष्यस्य तुशब्द न्यास्यातुमाह * अपार्थेति * पत्नीविशिष्टयागोद्देशेन
 जाघनी विधियञ्चे विशिष्टानुवादलक्षणवाक्यभेदशङ्कानिरासार्थत्वे-
 नास्ति त्विति भाष्य न्यास्यातु शङ्कापातनिकायै सिद्धान्त्यभिमतव-
 चनव्यक्त्युपसहारायै तस्मादिति भाष्य पश्चात्पठितमपि तावद्व्या-
 चष्ट * तस्मादिति * शङ्कानिरासायत्वेनास्ति त्विति भाष्यमिदानीं
 व्याचष्ट * नन्विति * पत्नीसयाजावांतरप्रकरणात्पत्नीविशिष्ट-
 त्वप्राप्ते पत्नीशब्दानादरादित्यर्थः । अवांतरप्रकरणाद्विशेषलाभ
 दृष्टान्तेनोपपादयति * यथैवेति * यत्त्वित्यादिभाष्य स्पष्टत्वाद-
 न्यास्याय तस्मादिति सिद्धान्तोपसहारभाष्य व्याचष्ट * त-
 स्मादिति *

एकदेश इति चेत् ॥ २२ ॥

पूर्वपक्षसूत्रोक्तोऽन्यदेवत्वनुभाषणार्थत्वेन सूत्रव्याख्यामर्थमथेति भाष्य व्याचष्टे * अथ यदिति * एकदेशत्वस्याप्रयोजकत्वे हेतुताया न्यायसिद्धत्वसूचनार्थं चतुर्थाधिकरणसूत्रं पदकर्माप्रयोजकमित्येतत्सूत्रस्यावपरिणताप्रयोजकपदानुपपन्नसिद्धं पठितम् * न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेरिति * सूत्रं परिह्वारार्थत्वावतारयति * तत्रेति * नञ् व्याख्यातुमाह * स नामेति * यद्यप्येकदेशो द्रव्यं यस्य ८९१२ यागस्येति चतुर्थाधिकरणसूत्रस्यैकदेशद्रव्यशब्दार्थस्तथाप्येकदेशद्रव्यो ऽपि जाघनीशब्दो जाघन्या नामप्रयोजको नानुपादायक इत्येवं नञ् व्याख्यातु गत्यर्थात् द्रवनेर्जातोर्द्रव्यशब्दव्युत्पत्तिमङ्गीकृत्यैकदेशो द्रव्यो गम्य. प्रतिपाद्यो यस्य शब्दस्येत्येकदेशद्रव्यशब्दार्थं कृत्वा एकदेशवर्ती शब्दो ऽर्थस्यानुपादायको यस्य सम्बन्धि-शब्दत्वात्प्रतिसम्बन्धि-त्वं च विना सम्बन्धुपादानाशक्तेरन्यतः सिद्धप्रतिसम्बन्धिसम्भवं च तदाशेषाशक्तेरन्यतः सिद्धत्वेन प्रकृतस्य प्रतिसम्बन्धि-नो प्रहणं विनार्यो न ह्यायते जाघनीशब्दस्य तु जातिवाचित्वेन सम्बन्धि-शब्दत्वाभावात्तदर्थभूताया जातिन्या पशुयानाद्भवत्वेन सिद्धस्य पशोर्ग्रहणं विनाप्युपादातु शक्यः यानानुपादेयत्वेनोत्कर्षकतः युक्तम् । न प्रकृतावितिभाष्ये प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोरित्यवयव-वैश्वेयस्योक्त्यर्थसौप्रकृतिशब्दव्याख्या-र्था-तुत्कृष्यान्तेन विशसनादिप्रकारणं पशुनो निष्पन्नया जाघन्या पत्नी-सयाजा. कार्या इत्यनन्त रूपेण जाघनीशब्देण नोच्यत किं त्वधि-दिष्टा विधीयत इत्येव भाष्येण व्याख्यातुमाह * रूपं चेति * यथा कर्षाञ्चच्छब्देन विशसनाद्युत्पत्तिप्रकारनियमाभाव-येन केन चिदित्यनेन च क्रयाद्युपादानप्रकारनियमाभावमुक्तमनोयासो-न्याये-नापपादयितु रूपं चेति सप्तमाधिकरणसिद्धान्तसूत्रं पठितम् । यदि चेय पृथग्भूता न प्रचरन्त. पशु-विना न यत्रतोपादानु न-त्वदस्ती-त्येवमर्थत्वेन सतिभाष्य व्याख्यातुमाह * नचेति * पृथक्कवाच्य-वपवशब्द. छागप्रकृतिकर्तृनियमस्यापि चाभावाद्द्विशसनादिति-यमो दूरापास्त इत्याह * नचावश्यमिति * वैश्वे ऽपि तर्हानियमः स्यादित्याशङ्क्य वैश्वस्योक्त्यर्थसौप्रकृतिशब्दव्याख्या-र्थं प्रकृतौ दर्श-पूर्णमासयोरिति भाष्यावयवमुत्कृष्टमिदानीं व्याख्यातुमाह * अ-प्रीयोमीये ऽपीति * यत्रवपवप्रती-दर्शपूर्णमासपर्यन्तप्रकृति-त्वा-

भावात्प्रकृत्युत्त्वानर्थक्यमाशङ्क्य कर्मव्युत्पत्त्या प्रकृतवाचित्वेन द-
र्शपूर्णमासोपलक्षणार्थतयोपपादयति * प्रकृतीति * भाष्ये च सप्त-
म्यर्थे पट्टिव्याख्यार्थम् * प्रकृताधित्युक्तम् * तस्मादित्यधिकर-
णार्थोपसंहारभाष्यं संस्कार्यत्वाभावेनात्कर्षकत्वा ऽप्योने ऽपि दाश-
पौर्णमासिकेषु पत्नीसंपाजेष्वाज्यायरोधेन जाघन्यनवकाशादुत्कर्षा-
पक्षरयुक्तमाशङ्क्योपपादयन्भाष्ये * तस्मादिति *

सन्तर्दनस्य संस्त्रानिवेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सन्तर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥ २४ ॥

दीर्घसोम इति सप्तमीधृत्या प्राधान्यानुक्तेरधिकरणत्वस्य च
सन्तर्दनं प्रति यागस्यायोगात्केन सहान्न प्रकरणस्य विरोधाविरोधचि-
न्तेत्यपेक्षायामाह * इदंति * ज्योतिष्टोमोत्त्वा प्रकरणविरोधा-
विरोधचिन्तात्वसूचनपूर्वं हनू वा एते यद्वस्य यदभिषवणे इति
आभिषवणफलकयोः प्रकृतोत्त्वाः सन्तर्दनीधत्त्वसूचनपूर्वं ज्योति-
ष्टोम इत्युदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टोम इति * सम्पूर्वस्य
तर्दनेरर्थं व्याचष्टे * भित्तेति * द्वयोः समीभूतयोः संश्लेषार्थं
संश्लेषप्रवेशो भेदनेन तनूकृत्यैकस्योपर्यपरं स्थापयित्वा संश्लेषयेत्
इति यावत् । तत्रेति सन्देहभाष्यं कर्तृतो वेत्यादिपक्षान्तराणामपि
वक्ष्यमाणत्वान्न्यूनमाशङ्क्याग्निष्टोमपक्षवक्तृत्वपक्षे ऽप्यविरोधाविशे-
षान्नाप्यमतेन च संस्त्रापक्षे ऽप्यविशेषाद्विरोधस्य च सत्राहीनपक्ष-
पदग्निष्टोमान्यमात्रपक्षे ऽप्यविशेषाज्ज्योतिष्टोम एवेत्यनेनाग्निष्टोमक-
र्तृसंस्त्रापक्षागामाहांस्त्रित्वेनेन च सत्राहीनाग्निष्टोमान्यमात्रप-
क्षयोः संप्रद इति सूचयितुमाह * तत्रेति * कियन्तो ऽत्र पक्षाः
सम्भवन्तीत्यपेक्षायामाह * एते चेति * अग्निष्टोमसंस्त्रानोत्तमर्थः
शुद्धशब्दः । सन्तर्दनं प्रकृतानर्थलोपादित्येतावत्सूत्रव्याख्यार्थमुच्य-
तस्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * दीर्घसोमशब्दार्थस्य दी-
र्घकालत्वस्य सोमयागात्वस्य च प्रकृतावग्निष्टोमे ऽप्यलोपादित्येवं
व्याख्यार्थं दीर्घव्युत्काग्निष्टोमोदाख्याशङ्काभावेन दीर्घाव्ययप्रयोजन-
लोपाद् धृत्यर्थत्वाद्येवाद्योगशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यार्थम् * स-
न्तर्दनेत्युक्तम् * क्रयणद्रव्याणां विकल्पदृष्टान्तरायागसूचनार्थं
स्त्रयं दृष्टान्तान्तरमुक्तम् । अग्निष्टोमनिवेशप्रतिशार्थत्वेनावृत्या प्र-
कृतिशब्दव्याख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याख्यातुमनुत्कर्ष इत्युक्ते क-
र्मव्युत्पत्तेन प्रकृतिशब्देनाग्निष्टोमोक्तः प्रकरणाध्यानुत्कर्षहेतुसूच-
नार्थत्वं सूचयितुम् * प्रकरणेत्युक्तम् * दीर्घसोमत्वस्याग्निष्टोमे

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसंकाशरैरुत्तमेषु पक्षेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- ३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽभ्यापकाः षण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतचर्चयै, ईश्वरदर्शयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ब्राह्मकै-
द्वयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ भाणकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः
- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
- (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
- (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
- (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन-प्र-
करणम् श्रीमच्छंकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थे विरचितं भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीभागभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २
- (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वाद्मरायण प्रणीतं
वेदान्त सूत्रस्य यतौन्द्र श्रीमद्विष्णु-
नमिष्ठु कृतव्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

- (८) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिपेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २
- (९) सिद्धिद्वयम्-त्रिद्विप्रार्जित-ब्रह्मतिरूप्या-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचिन्तुषुमु-
निविरचितव्याख्योपतेः } (वेदान्तः) २
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिशरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्तः) १३
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्त) २
- (१६) मीमांसावालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदूपदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्ना-
ज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्कर-
विरचितः । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्जिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा) २
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास-
प्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीककां-
चार्यविरचित भाष्यसहितम् । ३
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १

पञ्चादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
बीकान्वा-संस्कृतपुस्तकालय
यनारस सिटी ।

